AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

AMEA A.A.Bakıxanov adınan Tarix İnstitutu

Azərbaycan Tarix Qurumu ictimai birliyi

"XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri"
mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları

XÜSUSİ BURAXILIŞ

ТРУДЫ

Института Истории НАН Азербайджана

Азербайджанское Историческое Общество

Материалы международной научной конференции
" Кавказские войны и их последствия в начале XIX века "

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

1947-ci ildən
nəşr olunur

44-45-46-47/2013

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV
AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**, akad. İsmayıl **HACIYEV**,
t.ü.e.d. Nərgiz **AXUNDOVA,** t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV (**baş redaktor müavini**)**, t.ü.e.d. Həsən **ƏLİBƏYLİ,**
İradə **ƏLİYEVA** (buraxılışa məsul), t.ü.f.d. Sevinc **ƏLİYEVA,**
Allahverdi **ƏLİMİRZƏYEV,** t.ü.e.d Şahin **FƏRZƏLİYEV**,
t.ü.e.d. Qasım H**ACIYEV**, t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**,
r.ü.f.d. Mehri X**ANBABAYEVA**, t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV,**
t.ü.f.d. İlqar **NİFTƏLİYEV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL,**
t.ü.e.d. Adil **MƏMMƏDOV**, t.ü.f.d. İsrafil **MƏMMƏDOV**,
t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA** (məsul katib), t.ü.f.d. İradə **MƏMMƏDOVA**,
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**,
t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**, t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ,**
t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-8212-5-2

© AMEA, Tarix İnstitutu, 2013

GİRİŞ SÖZÜ

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QAFQAZ MÜHARİBƏLƏRİ VƏ ONLARIN NƏTİCƏLƏRİ

Yaqub MAHMUDOV[1]

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələrinin baş verməsinin bir çox siyasi, strateji və iqtisadi səbəbləri vardı. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusilə İngiltərə və Fransa Qafqaza göz dikmişdi. Bu dövlətlər Qafqazdakı hadisələri diqqətlə izləyir və Qacarlar dövlətini Rusiyaya qarşı silahlandırmaq istəyirdilər. Yeni torpaqlar zəbt etməyə çalışan Rusiya Xəzəri daxili dənizinə çevirməyi və Qafqazı ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Qafqaz Rusiya üçün cənuba doğru yol açmaq və Orta Asiyanı ələ keçirmək üçün yeni bir istinadgah idi. Rusiya artıq Azərbaycan xanlıqlarının bəzilərini ələ keçirmiş, yaxud himayəsi altına alaraq, formal müstəqilliklərini saxlamışdı. Əslində isə çar hökuməti bu xanlıqlarda da öz istədiyini həyata keçirirdi.

Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və sonra Şimali Azərbaycanı işğal etməyə başlaması İran və Osmanlı Türkiyəsinin narahatçılığına səbəb olmuşdu. 1804-cü ilin mayında Fətəli şahın rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarılması tələbinin rədd edilməsi iyulun 10-da Rusiya ilə Qacar dövləti arasında diplomatik əlaqələrin kəsilməsinə və 10 il davam etmiş Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu.

Aslandüz və Lənkəran döyüşlərində rusların qələbə çalması Rusiya-İran müharibəsinin gedişində dönüş nöqtəsi oldu. 1812-ci ildə Lənkəran qalasının alınmasından və rusların İranın içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən ingilis məsləhətçiləri şahı sülh bağlamağa təhrik edirdilər. Abbas Mirzə Qafqaz şəhərlərini və Qacarlar dövlətinin hərbi gücünü özünə qaytarmaq, beləliklə, son məğlubiyyətləri qələbə ilə əvəz etmək məqsədilə müharibənin davam etdirməyi təklif etmişdi. İki dövlət arasında saziş bağlamaq haqqında əvvəlki qərarından dönmək istəyən Fətəli şah, qəfildən Xorasanda baş vermiş iğtişaş və oradakı bəzi tayfa başçılarının baş qaldırması xəbərini aldığı üçün ser Qoravellinin təklifi ilə razılaşmalı olur.

Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında danışıqlar Gülüstan kəndində on gün fasiləsiz olaraq davam etdi və müqavilənin bağlanması ilə başa çatdı. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində İranla Rusiya arasında müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə görə Qacar hökuməti Şərqi Gürcüstan, Dağıstan,Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Bakı xanlıqlarının və Lənkəran xanlığının bir hissəsinin Rusiyaya ilhaqını qəbul və təsdiq etdi. Gülüstan müqaviləsinin ikinci bəndinə görə Rusiya və Qacarlar dövləti arasındakı sərhəd xətti belə təyin olunurdu: "Adınabazar ərazisindən başlayaraq düz xətlə Muğan düzündən keçərək Araz çayındakı Yeddibulaq keçidinədək, oradan Araz çayı boyunca yuxarı Kəpənəkçayın mənsəbinədək, sonra Kəpənəkçayın sağ tərəfi ilə Mehri dağ silsiləsinədək, və oradan, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının arasından Alagöz dağ

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov – AMEA-nın müxbir üzvi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru

silsiləsindən Dərələyəz ərazisinədək, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpolun (keçmiş Gəncə xanlığı) bir hissəsinin mərzlikləri birləşən yerə qədər; sonra o yerdən İrəvan və xanlığını Yelizaverpol dairəsinin torpaqlarından, həmçinin Şəmşədil və Qazaxdan ayıran mərzliklə Eşşəkmeydanınadək, oradan da Həmzəçəmənçayının sağ tərəfdən axarı boyunca Pəmbək dağ silsiləsi üzrə Şörəyel mərzliklərinin küncünədək; həmin küncdən qarlı Alagöz dağının yuxarılarınadək, oradan da dağ silsiləsi boyunca Şörəyel mərzlikləri ilə Arpaçayadək". Müqavilə üç ay ərzində hər iki dövlət tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin bəzi bəndləri sonrakı danışıqlar üçün bəhanə oldu və nəticədə müharibəyə gətirib çıxardı.

I Aleksand Qacarlar dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlanması haqqında manifestin ilkin layihəsini 1813-cü ilin dekabrın 12-də Friburqda imzaladı. Lakin, Rtişşev Sankt-Peterburqda manifesti vərəqləyərkən Rusiya tərəfindən işğal olunan xanlıqların siyahısında Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adının olmadığını aşkar etdi. Manifest düzəldilməsi üçün geri göndərildi. 16 yanvar 1814-cü il tarixində, düzəliş edildikdən sonra manifestin yeni variantı imperatora göndərildi. Mənbəyə görə, manifest imperator I Alekcandr tərəfindən 21 may 1814-cü il tarixdə Parisdə təsdiq olundu. Sentyabrın 15-də Tiflisdə Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında müqavilə ilə bağlı mətnlərin mübadilə edilməsinə baxmayaraq, şah hökuməti Əbülhəsən xanın başçılığı ilə nümayəndə heyətini Gülüstan müqaviləsi üzrə müəyyən edilmiş sərhədlərin dəqiqləşdirilməsinə nail olmaq məqsədilə I Aleksandra müraciət etmək üçün Peterburqa göndərir. Burada yaxşı qarşılanan Mirzə Əbdülhəsən xan I Aleksandrdan Qarabağ və Lənkəran xanlıqlarının İrana güzəştə gedilməsini istəsə də, buna nail ola bilmədi.

1816-cı ilin iyulunda imperator Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı Yermolova yazırdı: Lənkəran xanlığı və "Qarabağ xanlıqlarının ərazisindən keçən sərhəd həm bizə sərfəli olan, həm də İranı razı salacaq yeni bir sərhəd xəttinin təyin edilməsi üçün bir vasitə tapmağın yolu olduğuna əmin olmalı». Yermolova bu mənfəətin nədən ibarət olduğu da göstərilirdi: «Yaxşı olardı ki, Arazın cənubunda bizim tərəfimizdən tutulan əraziləri İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına dəyişək; lakin İran tərəfinin bu güzəştlərdən necə inadkarlıqla yayındıqlarını nəzərə alacaq, onların bu işə razılaşmasına ümid etmək olmaz».

Bu mübahisələr 1825-ci ilədək davam etdi. Abbas Mirzə rus hakimiyyətinə öz şərtlərini təklif etdi. Abbas Mirzə ərazilərin mübadiləsini qeyri-mümkün hesab edərək, həm Qarabağ ərazilərini, həm də Göyçə gölünün, üstəlik də Lənkəran şəhəri də daxil olmaqla Lənkəran xanlığının İrana verilməsini tələb etdi. Abbas Mirzə eyni zamanda Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşırdı. 1826-cı il mayın 26-da İran qoşunlarının rus sərhəd dəstələrinə hücumu artıq müharibənin başlanması demək idi. 1826-cı ilin sentyabrın 15-də Abbas Mirzə 30 minlik qoşunla Arazı keçib Qarabağı tutdu. Az saylı Qacar dəstələri də Lənkəran xanlığına daxil oldular. Lakin, İran ilə Rusiya arasındakı yenə müharibə Qacar dövlətinin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında sərhəd xəttinin dəqiqləşdirilməsi 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Bu müqaviləyə əsasən Rusiya ilə İran arasında sərhəd xətti Araz çayı boyunca təyin olundu.

1828-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında yeni müharibənin başlaması və Şərqi Anadolunun rus orduları tərəfindən işğalı, bölgənin təkcə siyasi və hərbi tarazlığını

pozmaqla bitmədi, həmçinin əhalinin demoqrafik baxımdan da önəmli dəyişikliyə uğramasına səbəb oldu. Müharibənin başlaması ilə Şərqi Anadoludakı ermənilər Rusiyaya tərəf keçərək Osmanlı tərəfinin hərəkəti və mövqeləri haqqında strateji əhəmiyyətli məlumatları çar zabitlərinə ötürmüş, Qars qalasının ələ keçirilməsində də erməni xəyanətinin rolu böyük olmuşdu.

Bu müharibə 1829-cu il sentyabrın 14-də on altı maddə və müqaviləyə bağlı iki sənəddən ibarət olmaqla Ədirnə müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə görə, Prut çayı hər iki ölkə arasında sərhəd oldu, Anapa, Poti, Ahalkələk və Ahıska bölgələri Rusiyaya ilhaq olundu, Ərzurum, Qars, Doğubəyazid isə Osmanlılara qaytarıldı. Bu müqavilənin 13-cü maddəsinə əsasən, Osmanlı dövlətinin işğal olunmuş ərazilərindəki ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiyanın təbəəliyinə keçmək hüququ verilmişdi.

1812-ci il **Gülüstan müqaviləsi**, 1828-ci il **Türkmənçay müqaviləsi** və 1829-cu il **Ədirnə müqaviləsinin** Azərbaycan üçün **nəticələri** nədən ibarətdir:

1. *İlk növbədə Rusiyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməsinə, Azərbaycanı Araz çayı sərhəd olmaqla iki hissəyə ayıraraq Şimali və Cənubi Azərbaycan terminlərinin yaranmasına gətirib çıxartdı;*
2. *Tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin İran, bir hissəsinin Rusiyaya, bir hissəsinin Gürcüstana, bir hissəsinin də Osmanlı imperiyasına keçməsinə şərait yaratdı;*
3. *İşğal olunmuş ərazilərdə türk-müsəlman əhalinin sıxışdırılması nəticəsində yurdlarından didərgin düşərək İran və Osmanlı dövlətlərinin ərazilərinə pənah aparmasına gətirib çıxardı;*
4. *Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin şərtlərindən faydalanan ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına imkan yaratdı.* Belə ki, 1826-1828-cı illərdə Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya və Qacarlar dövləti arasında getmiş müharibənin nəticəsi olaraq imzalanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra çar Rusiyası tərəfindən Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları ərazisinə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanmışdır.
5. *Qafqazda heç bir zaman dövlətləri olmayan ermənilərə sonralar XX əsrin əvvəllərində yenə də Rusiyanın himayədarlığı və dəstəyi ilə tarixi İrəvan xanlığının ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün əlverişli şərait yaratmış oldu;*
6. *Azərbaycanın sərvətlərinin Rusiya imperiyası tərəfindən talanmasına səbəb oldu.*

Lakin, bu müharibələrin nəticəsində Azərbaycan ərazisinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasının mənfi nəticələri ilə yanaşı müsbət nəticələrinin də olmasını qeyd etmək lazımdır. Rus xalqı ilə daha yaxından tanış olmaq və əlaqə yaratmaq imkanı qazanılmış, bu əlaqələr xüsusilə maarif və mədəniyyət sahəsində özünü göstərmişdir. Rusiya vasitəsilə ümumavropa bazarına çıxış əldə edilmiş, çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə baxmayaraq ümumilikdə ara müharibələrinə son qoyulmuş, feodal dağınıqlığı aradan qaldırılmış, yeni yaşayış şəraitinin yaradılması bir çox sosial problemlərin həllinə gətirib çıxarmışdı. Sülh müqavilələrinin imzalanması nəticəsində müharibələrə son qoyulması ilk növbədə iqtisadi həyatın inkişafına səbəb olmuşdu.

1813-cü il GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİNƏ APARAN YOLLAR, MÜQAVİLƏNİN HÜQUQİ VƏ TARİXİ NƏTİCƏLƏRİ

Tofiq MUSTAFAZADƏ[2]

Açar sözlər: müqavilə, müharibə, ərazi, işğal, ədalətsiz

Məlumdur ki, hələ 1722-ci ildə I Pyotr Səfəvi dövlətinin böhranlı vəziyyətindən istifadə edib onun Qafqazdakı mülklərini və Gilanı tutmaq üçün 100 minlik bir ordu ilə yürüşə çıxmış, lakin Dərbəndi aldıqdan sonra bir sıra səbəblər üzündən orada qarnizon qoyub ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtmışdı. O, taktikanı dəyişərək işğalları hərbi dəniz ekspedisiyaları göndərmək yolu ilə davam etdirdi. 1722-ci ilin dekabrında Gilanda Ənzəli limanı, 1723-cü il iyulun sonunda isə Bakı zəbt olundu.

Osmanlı imperiyası əsas rəqibi olan xristian imperatorunun qonşuluqdakı türk-müsəlman torpaqlarına təcavüzünə biganə qala bilmədi və 1723-cü ilin yazında ordularını o zaman səfəvilərə məxsus olan Şərqi Gürcüstana, daha sonra Azərbaycan torpaqlarına yeritdi.

İki imperiyanın ordularının eyni regionda hərbi əməliyyatlar aparması onlar arasında müharibə təhlükəsi yaradırdı. Lakin, İsveçlə uzun və qanlı müharibəni yenicə bitirmiş Rusiya Osmanlı imperiyası kimi güclü rəqiblə yeni müharibəyə girmək istəmirdi (həm də Prut məğlubiyyətinin acı xatirəsi hələ çox güclü idi). Buna görə fransız diplomatiyasının vasitəçiliyi ilə Səfəvi ərazilərini bölmək haqqında danışıqlara başladı. Uzun və gərgin danışıqlardan sonra 1724-cü il iyunun 12(24)-də İstanbulda sədrəzəm Damad İbrahim paşa ilə Rusiya rezidenti İ.Nepliyev arasında müqavilə imzalandı [17, s.81-81].

İstanbul müqaviləsi giriş, nəticə və altı maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə Dənbənd yaxınlığında 119 verst, Şamaxı yaxınlığında 43 verst olmaqla dənizkənarı zolaq Rusiyaya verilirdi [16, s.30]. Şirvan, mərkəzi Şamaxı şəhəri olmaqla sultandan asılı xanlıq elan olundu. Şamaxı möhkəmləndirilə bilməz, orada osmanlı qarnizonu saxlamaq olmazdı. Yalnız Şirvan hakimi sultana tabeçilikdən imtina etdiyi, yaxud əhali içərisində iğtişaşlar başladığı təqdirdə bu xanlığa osmanlı qoşunu yeridilə bilərdi. Ancaq bu zaman osmanlı tərəfi osmanlı əsgərləri Kür çayını keçənə qədər hökmən Xəzəryanı ərazidəki rus komandirini məlumatlandırmalı, xanlıqda asayiş bərpa olunduqdan sonra osmanlı qoşunu onun ərazisini tərk etməli idi [9, s. 7-9].

Müqavilənin üçüncü maddəsinə görə bütün Şərqi Gürcüstan, Azərbaycan torpaqlarının böyük əksəriyyəti, o cümlədən Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Təbriz, Mərənd, Marağa, Urmiya, Çors, Salmas, Həmədan və Kirmanşah, eləcə də İranın şimal-qərb hissəsi Osmanlı hakimiyyəti altına keçirdi. Rusiya ilə Osmanlı imperiyasının yeni sərhədləri arasındakı ərazi səfəvilərin əlində saxlanırdı [9, v. 11 arxa.]. Bura iki imperiya arasında bufer rolunu oynamalı idi.

Tofiq Teyyub oğlu Mustafazadə -prof., t.ü.e.d., AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun şöbə müdüri

Beləliklə, 1724-cü il İstanbul müqaviləsini Rusiya diplomatiyasının müəyyən uğuru saymaq olar. Cənubi Qafqazın böyük hissəsinin osmanlılara keçməsinə razılaşan Rusiya Xəzəryanı vilayətlərin onun mülkü sayılmasına nail oldu. Bununla da o diplomatik yolla imperiyanın cənub sərhədlərini Osmanlı hücumundan sığortaladı və Xəzər dəniz yolunun böyük hissəsinə nəzarəti öz əlinə keçirmiş oldu.

Müqavilənin Cənubi Qafqaz xalqları, ilk növbədə Azərbaycan üçün müəyyən əhəmiyyəti var idi, belə ki, Azərbaycanda iki imperiya orduları arasında hərbi əməliyyatlar təhlükəsi aradan qaldırılmış oldu.

Bununla yanaşı, adı xatırlanan müqavilənin Cənubi Qafqaz ölkələri, ilk növbədə Azərbaycan üçün mənfi nəticələrini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ölkə ərazisi süni sürətdə dörd yerdə bölünmüş oldu ki, bu da Azərbaycanda iqtisadi və siyasi şəraitin gərginləşməsinə səbəb oldu. Bu müqavilə açıq işğalçı səciyyə daşıyırdı. Əslində iki işğalçı özgə ərazilərini bölüşdürmək barədə sövdələşmişdilər. Məhz buna görə də həmin müqavilə möhkəm ola bilməzdi. Görkəmli alman tarixçisi İosif Hammer XIX əsrdə yazmışdı: «Bütün bu vilayətləri iki yerə bölən bu sərhəd dağlar və çaylardan ibarət təbii sərhəd deyildi və İran dövlətini Rusiya və Türkiyə arasında bölmək haqqında bütün müqavilə kimi etibarsız idi, [müqavilə-T.M.] sonrakı tarixdə Polşanın bölüşdürülməsinin müjdəçisi və nümunəsi oldu» [2, s.307-308].

1724-cü il İstanbul müqaviləsi həm də ona görə möhkəm ola bilməzdi ki, Cənubi Qafqazda Rusiya-Osmanlı ziddiyyətlərini aradan qaldırmamış, yalnız bir qədər yumşaltmışdı. Müqavilə iki imperiya arasında müharibənin qarşısını tam ala bilməzdi, yalnız 11 il müddətinə gecikdirdi.

Qeyd edək ki, I Pyotrun özü də bu müqaviləyə müvəqqəti bir saziş kimi baxırdı. XIX əsr tanınmış rus tarixçisi P.Q.Butkov yazırdı ki, I Pyotr Rusiyaya Azov və Qara dənizə çıxışı qapadan Prut sülhünün şərtlərini dəyişdirmək naminə Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başlamaq üçün əlverişli məqam gözləyirdi, yürüş üçün bütün hazırlıqlar görülmüşdü, ancaq I Pyotrun ölümü niyyətlərini həyata keçirməyə mane oldu» [10, s.181].

Səfəvilərin Osmanlı imperiyası ilə Rusiyaya qarşı birləşməsinə yol verməmək üçün rus hökuməti şahla müqavilə başlamaq üçün tələsdi. 1732-ci il yanvarın 21(fevralın1)-də Rəştdə bağlanan 6 maddəlik müqaviləyə görə Rusiya Kür çayından cənubdakı bütün əraziləri Səfəvilərə qaytardı. Kürdən şimaldakı ərazilər, yalnız osmanlılar bütün Səfəvi mülklərindən çıxarıldıqdan sonra qaytarılacaqdı [8a, v.36-37]. Göründüyü kimi Rusiya şahı Osmanlı dövləti ilə müharibəni davam etdirməyə təhrik edirdi.

Minnətdarlıq əlaməti olaraq şah rus tacirlərinə öz dövləti ərazisində gömrüksüz ticarət hüququ verdi. İri şəhərlərdə konsulluqların açılması nəzərdə tutulurdu [8a, v.38].

Üç il sonra Rusiya artıq Nadir Əfşarın səyləri nəticəsində osmanlıların səfəvilərin əksər ərazilərindən sıxışdırıldığın görüb, yeni müqavilə bağladı. 1735-ci il martın 10 (21)-də, novruz bayramı günü rus elçisi knyaz Sergey Qolitsının Nadirin Gəncə yaxınlığında düşərgəsində Nadirlə bağladığı müqaviləyə görə Rusiya 1722-ci ildən sonra ələ keçirdiyi bütün Xəzəryanı əraziləri geri qaytardı. Rəşt müqaviləsinin rus tacirlərinə gömrüksüz ticarət hüququ verən maddəsi qüvvədə saxlandı [8b, v. 58-59; 10, s.131].

Gəncə müqaviləsi bütünlüklə Osmanlı imperiyasına qarşı yönəlmişdi. Nadir Rusiya ilə «əbədi ittifaqda olmağı» və Rusiyanın «düşmənlərinə qarşı düşmən olmağı» vəd edirdi [10, s.131-132]. Tərəflər bir-birindən xəbərsiz Türkiyə ilə danışıqlar aparmamağı öhdələrinə götürürdülər.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın sui-qəsdçilər tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra onun imperiyasının, o cümlədən Azərbaycanın çoxsaylı xırda dövlətlərə – xanlıqlara parçalanması Rusiyanın işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Ancaq XVIII əsrin ortalarında Rusiyanın başının Yeddiillik müharibəyə, daha sonra isə Qara dənizə çıxış uğrunda Türkiyə ilə müharibəyə qarışmasına görə bir müddət rusların Xəzər regionunda fəallığı zəifləyir.

1774-cü il Kiçik Qaynarca müqaviləsini bağladıqdan sonra Rusiyanın Cənubi Qafqaza münasibətdə əl-qolu açıldı. Əvvəlcə Rusiya burada möhkəmlənmək üçün regionda yaşayan xristianlardan istifadə etmək qərarına gəldi. Geniş «Şərq layihəsi»nin bir hissəsi Azərbaycan ərazisində oyuncaq «Albaniya» və «Ermənistan» dövlətləri yaradılmasına həsr olunmuşdu. Azərbaycanın Arazdan şimaldakı əraziləri hesabına yaradılması planlaşdırılan «Albaniya»nın hökmdarı II Yekaterinanın qüdrətli aşnası knyaz Qriqori Potyomkin olmalı idi. «Ermənistan»ı Qərbi Azərbaycanda İrəvan xanlığı və onun ətraf ərazilərində yaratmaq planlaşdırıldı [5, s.142, 152-155, 157-158].

Lakin, XVIII əsrin 90-cı illərində Rusiyanın Cənubi Qafqazda Ağa Məhəmməd xan Qacarın simasında yeni güclü rəqibi meydana çıxır. 1795-ci ildə Cənubi Qafqaza hərəkət edən Qacar 33 günlük mühasirədən sonra, möhkəm Şuşa qalasını tuta bilməsə də Şimali Azərbaycanın bir çox xanlıqlarını özündən asılı vəziyyətə saldı, sentyabr ayında isə 1783-cü il Georgiyevsk traktatı ilə Rusiya himayəsinə girmiş Kartli-Kaxeti çarlığının paytaxtı Tiflisi alıb dağıtdı [13, s.332-333].

Qacarın Tiflisi alıb dağıtması rus hökumətinə Cənubi Qafqaza dair işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli bəhanə verdi. Qraf Zubovun başçılığı ilə güclü korpus bölgəyə yeridildi. Qısa zaman ərzində Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Gəncə kimi Azərbaycan şəhərləri işğal edildi. Yalnız 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın qəfil ölümü hadisələrin axarını dəyişdi. Anasının siyasətinə əks siyasət yürüdən I Pavel V.Zubova anasının əlaltısı kimi baxırdı və bilavasitə onun tabeçiliyində olanlara əmr verib Rusiyaya dönmələrini əmr etdi. Rusiya ordusunun geri çağırılma səbəblərindən biri də orduya çəkilən xərclərin hədsiz çoxluğu idi, digər səbəb isə I Pavelin əsas diqqətini o zaman I Napeolon tərəfindən çalxalandırılan Avropaya yönəltmək istəyi idi.

XIX əsrin əvvəlində Rusiya Cənubi Qafqazın işğalına qəti surətdə girişdi.

1801-ci ildə I Pavelin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra hakimiyyətə gələn oğlu I Aleksandr açıq surətdə Azərbaycan torpaqların zəbt etmək siyasəti yeridirdi. Beynəlxalq şərait Rusiyanın işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirməsi üçün əlverişli idi. Avropanın aparıcı dövlətləri – İngiltərə və Fransa bu zaman öz aralarında ölüm-dirim mübarizəsi apardıqlarından Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı irəliləyişinin qarşısını almaq imkanında deyildilər. Bu zaman zəif durumda olan Qacar İranı və Türkiyə isə Rusiyaya güclü müqaviməti göstərmək iqtidarında deyildilər.

Rusiyanın ilhaq etdiyi ilk Azərbaycan torpaqları Qazax, Borçalı və Şəmşəddil oldu. 1801-ci ildə Kartli-Kaxeti çarlığını ləğv edib özünə birləşdirən Rusiya adı çəkilən

ərazilərin Kartli-Kaxeti çarlığından müəyyən müvəqqəti asılılığına istinad edərək onlarında Rusiyaya birləşdirildiyini elan etdi [1, s.576].

1801-ci ildə rus müstəmləkəçilik siyasətinin qatı icraçısı, Azərbaycan xanlarının qatı düşməni ruslaşmış gürcü Pavel Dmitriyeviç Sisianovu Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı təyin edən I Aleksandr ona qeyri-məhdud səlahiyyətlər verdi [1, s.576].

1803-cü il martın əvvəllərində gen. - mayor Qulyakovun başçılıq etdiyi kifayət qədər güclü rus hərbi birləşməsi Car kəndinə doğru yeridi. Camaatlar Rusiyadan asılılığı qəbul etməli oldular [12, s.93]. Sisianov 6 tabordan ibarət və 12 topa malik bir dəstəni Gəncə istiqamətində göndərib həqarətli şəkildə Cavad xandan tabe olmasını tələb etdi. Qəti rədd cavabı alan ruslar bir müddətlik mühasirədən sonra 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə həmlə ilə Gəncə şəhərini ələ keçirdilər [18, s.91; 3. s.66]. Beləliklə, əslində Rusiyanın Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibəsi başlandı.

Rusiyanın təcavüzkar siyasəti təkcə Azərbaycan xanlarının deyil, həm də bu bölgəni öz ərazisi sayan Qacar İranının kəskin müqavimətinə rast gəldi. 1804-cü ilin iyununda Fətəli şah Rusiyaya müharibə elan etdi [1, s.587].

Uzun sürən müharibədən sonra 1813-cü il oktyabrın 12 (24)-də Qarabağın Gülüstan kəndində Zeyvəçayın sahilində Rusiya ilə Qacar İran arasında müqavilə bağlandı.

Giriş və 15 maddədən ibarət müqaviləni Rusiya tərəfindən Gürcüstandakı və Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı gen.-leytenant Rtişşev, şah tərəfindən isə onun nümayəndəsi Mirzə Əbul Həsən imzaladı. İkinci və üçüncü maddələrə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Azərbaycanın Arazdan şimaldakı xanlıqları, habelə Lənkəran (Talış) xanlığının əsas hissəsi Rusiyaya ilhaq olundu. Qeyd edilirdi ki, Lənkəran xanlığının ərazisini bölüşdürmək üçün hər iki tərəfdən komissarlar təyin olunacaq [21, v.2].

Beşinci maddəyə əsasən Rusiya və İran ticarət gəmilərinin Xəzər dənizində sərbəst üzməsi təsbit olunurdu, hərbi gəmilərə gəldikdə isə yalnız rus hərbi gəmilərinə Xəzər dənizində üzmək hüququ verilirdi. 8 və 9-cu maddələrə əsasən hər iki ölkənin tacirləri hər iki ölkə ərazisində sərbəst ticarət edə, tranzit yolu kimi istifadə edə bilərdi. Tacirlərin mallarından beş faizli gömrük rüsumu alınması nəzərdə tutulurdu [2, v.3].

Beləliklə də, demək olar ki, Azərbaycan torpaqlarını tutmaq üzrə I Pyotrun başladığı və qismən yerinə yetirdiyi iş 1724-cü il İstanbul müqaviləsi ilə hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmiş oldu.

1724-cü il İstanbul, 1732-ci il Rəşt, 1735-ci il Gəncə və 1813-cü il Gülüstan müqavilələrinin oxşar və fərqli cəhətləri var. 1724-cü il İstanbul, 1732-ci il Rəşt və 1813-cü il Gülüstan müqavilələrinin birinci ümumi cəhətləri Azərbaycan torpaqlarının müxtəlif dövlətlər arasında bölüşdürülməsi və ədalətsiz olmasıdır. İkincisi, bu müqavilələr Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı olmadan bağlanmışdır. Üçüncüsü, bu müqavilələrin hamısında bir tərəf Rusiya olmuşdur.

Gülüstan müqaviləsi çoxdan hüquqi qüvvəsini itirsə də onun ağır nəticələri bu gün də öz təsirini göstərir. Bu gün də Azərbaycan parçalanmış vəziyyətdə qalır. Həm də yalnız iki yerə parçalanmış vəziyyətdə yox. Bir sıra əzəli ərazilərimizi Dərbəndi, İrəvanı, Borçalını itirmişik.

Fərqli cəhət ilk növbədə ondan ibarətdir ki, birinci üç müqavilə müharibə nəticəsində imzalanmadığı halda, Gülüstan müqaviləsi müharibə nəticəsində bağlanmışdır. Həm də qəribəlik ondadır ki, Gülüstan müqaviləsinə gətirən müharibəni Rusiya Azərbaycan xanlıqları ilə başlasa da müqavilənin bağlanmasında xanlıqların nümayəndələri iştirak etməmişdir. Digər fərq ondan ibarətdir ki, İstanbul, Rəşt və Gəncə müqavilələri bağlanarkən tərəflər bərabərhüquqlu kimi çıxış edirdilərsə, Gülüstan müqaviləsi bağlanarkən Rusiya qalib tərəf kimi çıxış etdiyindən öz şərtlərini diqtə etmişdir.

Beləliklə də, Rusiya I Pyotrun ələ keçirdiyi Xəzəryanı vilayətləri 1732, 1735-ci il müqavilələri ilə əldən versə də, bir növ Nadirin əli ilə əsas rəqibi olan Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdan sıxışdırılıb çıxarılmasına nail oldu və beləliklə, də gələcəkdə bu regionda daha sərbəst hərəkət edə bilmək üçün zəmin yaratmış oldu. XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyası ilə apardığı dörd qalibiyyətli müharibə ilə isə Rusiya Cənubi Qafqazı bütünlüklə işğal etdi və 180 ilə yaxın burada ağalıq etdi. Bu gün də Rusiyanın imperiyapərəst bəzi dairələri müxtəlif formalarda keçmiş imperiyanı bərpa etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır, çeşidli vasitələrə əl atırlar (Gürcüstan və Ukraynanın nümunəsində Azərbaycana qarşı təxribatlar). Buna görə də tarixin dərslərini unutmamaq, sayıq olmaq gərəkdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Redaktor S.Əliyarlı. Bakı, «Azərbaycan Nəşriyyatı», 1996, 872 s.
2. J.von Hammer-Purgstale. Wekke. I, band 7, Geschite des Osmanischen Reicher (Austria), 1963.
3. Mirzə Adagözəlbəy. Qarabağnamə //Qarabağnamələr, c. 1, tərtibçi A.Fərzəliyev). Bakı, Yazıçı, 1889, s. 5-102.
4. Mustafazadə T.T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvələrində). Bakı, Şərq Qərb (East West), 2013, 528 s.
5. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövlətləri yaradılması cərdləri. Bakı, «Nurlan», 2007, 248 s.
6. Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. II. Тифлис, 1868, док. 1387.
7. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в первой половине XVIII века. Баку, Элм, 1975, 238 с.
8. Архив Внешней Политики Российской империи (АВПРИ), фонд 77 (Сношения России с Персией), опись 1, 1722 г., д. 18.
9. 8а. АВПРИ, ф. 77. оп. 1, 1732., д. 5.
10. 8б. АВПРИ, ф. 77, оп.1, 1735г., д.4.
11. АВПРИ, ф. 89 (Сношения России с Турцией), оп. 8, 1724 г., д. 7.
12. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., ч. 1, СПб., 1869, 548 с.
13. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 3, СПб., 1886.
14. Дубровин Н. Закавказье от 1803 по 1806 гг. Санкт-Петербург, 1888.
15. Жизнеописание Ага-Магомет-хана Каджара, основателя ныне царствующей в Персии династии, с кратким обозрением последовавших по его смерти главнейших происшествий // Сын отечества и Северный Архив (журнал словесности политики и истории), т. XLIX (сына Отечества, ч. 171-ая, Сев. Архива 85-я). СПб., 1835.
16. Комаров В. Персидская война 1722-1723 гг. (Материалы для истории царствования Петра Великого) // Русский Вестник, т. 68, №4. СПб., 1867.
17. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1948, 228 с.
18. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М., «Наука», 1966, 324 с.

19. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, Елм, 1993, 240 с.
20. Потто В. Исторический очерк кавказских войн от их начала до присоединения Грузии (Под ред. ген.-м. Потто). Тифлис, 1899, 332 с.
21. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. 846, д. 1539.
20.1. Российский Государственный Архив Древних Актов, ф. 9 (Кабинет Петра I), отд. II, кн. 54.
20.2.Там же, кн. 63.
21.Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1040, оп. 1, д. 132.

Tofig Mustafazadeh

THE WAY LEADING TO GULUSTAN TREATY OF 1813,ITS LEGAL AND HISTORICAL CONSEQUENCES

SUMMARY

Keywords: the contract, war, territory, occupation, unfair

The article deals with essence of Russian policy towards Azerbaijan from the beginning of XVIII century. The short information on Ottoman-Russia treaty of 1724, treaties of Rasht and Gandja Russian-Safavi of 1732-1735 is given. These treaties are comparatively analyzed; their legal baselessness and historical injustice are proven.

Тофиг Мустафазаде

ПУТИ, ВЕДУЩИЕ К ГЮЛИСТАНСКОМУ ДОГОВОРУ, ЮРИДИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДОГОВОРА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: договор, война, территория, оккупация, несправедливый

В статье раскрывается сущность завоевательной политики России в отношении Азербайджана с начала XVIII века, даются краткие сведения о русско-османском Стамбульском договоре 1724 г., русско-сефевидском Рештском договоре 1732 г. и Гянджинском договоре 1735 г., русско-иранском Гюлистанском договоре 1813 г., а так же проводится сравнительный анализ этих договоров, доказывается их юридическая необоснованность и историческая несправедливость.

ƏDİRNƏ MÜQAVİLƏSİNƏ ƏSASƏN TÜRKİYƏDƏN AZƏRBAYCANA ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

Selma YEL[3]

sy19602000@hotmail.com

1828-1829-ci il osmanlı-rus savaşının əhalinin bir yerdən başqa yerlərə köçürülməsi baxımından, Osmanlı dövləti ilə Rusiya imperiyası arasında baş verən bir çox savaşların içərisində diqqətləri, həm də Rumeli və Anadoludakı işğal edilən bölgələrin müsəlman əhalisinin köçkün vəziyyətə gətirərək doğma yurdlarından didərgin salınması səbəbindən fəlakətli sayıla bilər.

1828-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı dövlətləri arasında yeni müharibənin başlaması və Şərqi Anadolunun rus ordusu tərəfindən işğalı, bölgənin təkcə siyasi və hərbi tarazlığını pozmaqla bitmədi, həmçinin əhalinin demoqrafik baxımdan da önəmli dəyişikliyə uğramasına səbəb oldu. Bu savaş zamanı ruslar ciddi müqavimətə rast gəlmədən Balkanları aşaraq, Ədirnəyə qədər irəlilədilər[4]. 1828-ci il iyunun 4-də Paskeviçin komandanlığı ilə 12 minlik rus qoşunu Gümrü yaxınlığından Arpaçayı keçərək, Şərqi Anadoluda işğallara başladı, iyunun 23-də Qars qalasını ələ keçirdi. Hücümü genişləndirən rus qoşunları iyulun 24-də Ahalkələyi, avqustun 15-də Ahiskanı, 22-də Ərdəhanı, 28-də Bəyazidi tutdular. 1829-cu ilin yazında müharibənin yenidən qızışması nəticəsində rus ordusu Ərzurumu, daha sonra Muşu, Oltunu və Bayburdu işğal etdi[5]. Şərqi Anadoluda rusların irəliləməsi, bir il öncə İran savaşında eyni ərazi və şərtlərə öyrəşən və təcrübə qazanan Paskeviçin rəhbərliyi ilə rus ordusu üçün "Balkanları aşan" Dibiç qədər asan olmsa da, yenə də rahat başa gəlmişdi. Bunun səbəbi təkcə Paskeviçin ərazi və şəraiti bilməsində deyildi, həmçinin xristian erməni əhalininin Türk tərəfinin hərəkəti və mövqeləri haqqında məlumatları ruslara ötürərək, onlara kömək etmələrində idi[6].

1828-ci ilin 19 iyulunda Qarsa gələn rus ordusunun 15 mindən az olduğu və bu qədər az quvvə ilə gəlmələrinə baxmayaraq, "mutlaka Karslı hainlerin daveti suhuletine mebni" olduğu üçün və Qarsın dörd gün içərisində ələ keçirilməsinin ancaq "xəyanət" nəticəsində baş verə biləcəyinə heç kim şübhə etmirdi[7]. Qarsı qoruyan Emin paşanın rəhbərliyində 11 min əsgərin olmasına və Kosa Mahmud paşanın başçılığı ilə 25 min əsgərin də ona yardıma tələsməsinə baxmayaraq erməni əhalinin xəyanəti nəticəsində Emin paşa içəri qalaya geri çəkilməyə məcbur olmuşdu[8].

Əvvəllər "moskvalılara meyl etməyən" ermənilər 1826-1828-ci illər İran səfərindən sonra Rusiyaya tabe olmağa başlamışdılar. Müharibənin başlaması ilə Qars və Çıldırdakı

Selma Yel – prof. dr. Gazi Universitesi

[4] Kemal Beydilli.1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusyaya köçürülen ermeniler //Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu yayınları, XXV, Dizi-Sa, 6, Ankara, 1988, s.383.

[5] Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq, Bakı., 1998. s.32-33.

[6] G.Rozen. Geschichte der Türkei, I, Leipzig 1866, s. 74; Kemal Beydilli. a.g.e, s. 383.

[7] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayun (HH), No 42478-A, Erzurum Valisi Galib Paşanın 4.9.1828 tarihli mühürlü takriri; Kemal Beydilli. a.g.e., s. 383.

[8] G.Rozen. a.g.e, s 74; Kemal Beydilli. a.g.e, s. 383.

ermənilər Rusiya tərəfinə keçməyə tərəddüt etməmişdilər, hətta ruslar Qarsda ələ keçirdikləri silahları ermənilərə paylayaraq, onları rus ordusunun əsgəri kimi qeyd etmişdilər[9].

Ermənilərin əksəriyyətinin Rusiya tərəfinə keçərək xaincəsinə qala qapılarını düşmənin üzünə açaraq müqavimət göstərmədən qalaları ruslara təslim etməsi faktları Ərzrum, Bayburdda da baş vermişdi. Ərzurum və Ərzincanın ətraf kəndlərində özünə sığıncaq yeri axtaran Qars və Ahıska mühacirləri belə bir vəziyyətdə yenə didərgin düşərək Qarahisarın şərqinə tərəf üz tutmuş oldular. Minlərcə insanın köç edərək didərgin düşməsi ətrafda dəhşət yaratdığından Kəlkit, Şiran, Gümüşhanə, Ərzincan, Tərcan və Qarahisarın şərq bölgəsindəki əhali təşvişə düşərəq hərəsi bir tərəfə köç etməyə və dağılmaya başlamışdılar. Erməni və rumların Rusiya tərəfinə keçərək müsəlman əhaliyə zülm etdiklərindən nəinki əhali, hətta "Bozğun" adlanan bölgə əsgərləri də təşvişə düşüb qaçdıqlarından əhalinin mühafizəsi Allahın kəramətinə qalmışdı. Rusların Şərqi Bəyazidi tutması ilə buradakı qala və ətrafının müsəlman əhalisi ətrafa dağılmışdı[10]. Rəsmi sənədlər Rusların bəzi kəndləri yandırdığını, müsəlman əhalinin çarəsiz vəziyyətə düşdüyünü və ermənilərin zülmünün həddi olmadığını göstərir. Ermənilərin həyasızlığı o həddə çatmışdı ki, hətta Qars mühafizi Osman Paşanın adamlarından bir neçəsini belə yaralamışdılar. Qars rus işğalı və erməni zülmünə ən çox məruz qalan ərazi olmuşdur[11].

Bu müharibə zamanı birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri nəticəsində öz ata-baba yurdlarından didərgin salınaraq əsasən Şərqi Anadoluda sığınacaq tapmış Azərbaycan türkləri ziyan gördülər. Rusların Şərqi Anadoluya hücümü zamanı qırgınlara və yenidən didərgin düşməyə məcbur olan Azərbaycan türkləri Osmanlı imperiyasının içərilərinə doğru köçməyə məcbur oldular[12].

C. Makkarti yazırdı: "Müharibələr zamanı Osmanlı imperiyasının tərkibində yaşayan ermənilər ruslara kömək edirdilər, rusların tutduğu ərazilərdə yaşayan müsəlmanlar isə osmanlılara kömək edirdilər"[13].

1829-cu ilin avqustunda rus ordusu Balkan cəbhəsindən İstanbula yaxınlaşdıqda II Sultan Mahmud Rusiyaya barışıq təklif etdi və sentyabrın 14-də on altı maddı və müqaviləyə bağlı iki sənəddən ibarət olmaqla Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, Prut çayı hər iki ölkə arasında sərhəd oldu, Anapa, Poti, Ahalkələk və Ahıska bölgələri Rusiyaya ilhaq olundu, Ərzurum, Qars, Doğubəyazid isə Osmanlılara qaytarıldı, Rusiya təbəəsi olan tacirlər Osmanlı imperiyasının ərazisində quru və dənizdə sərbəst ticarət etmək imkanı qazandı.

Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, Osmanlı dövlətinin işğal olunmuş ərazilərindəki ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiyanın təbəəliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Rus qoşunlarının Qars, Ərdəhan, Bəyazid, Ərzurum və digər bölgələrdən geri çəkilməsi hərbi əməliyyatlar zamanı türklərə xəyanət

[9] BOA, HH, No 37386-H; 42724- B; 43122; 42724-B; 433253; Kemal Beydilli. a.g.e, s. 384-385.
[10] BOA, HH, No 42478- A; Kemal Beydilli. a.g.e, s. 384.
[11] BOA, HH, No 42741- E; 43022-C; Kemal Beydilli. a.g.e, s. 387, 390-391.
[12] Kırzıoğlu F. Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrımluları//Türk dili dərgisi, 1964, 1-ci cild, sayı 155, s. 826.
[13] Джастин Маккарти, Королин Маккарти. Тюрки и армяне (перевод с английского), Баку, 1996, с. 34-35.

edən ermənilər çıxılmaq vəziyyətə saldı. Rus qoşunlarının komandanlığı İran ermənilər kimi Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilər də yenicə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürmək və bununla da Osmanlı dövləti ilə sərhəd boyu ərazilərdə ermənilərin say üstünlüyünü təmin etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə də 1829-cu ilin oktyabrın 10-da Paskeviç imperator I Nikolaya raport yazıb Ərzurumda və Qarsda yaşayan ermənilərdən 10 min nəfərinin Gürcüstanda və "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirilməsinə icazə istədi[14].

1829-cu il noyabrın 18-də hərbi nazir Çernışev Paskeviçə imperatorun onun təklifini bəyəndiyini bildirirdi[15]. Bundan sonra Paskeviç dekabrın 3-də Osmanlı imperiyasında yaşayan və könüllü surətdə Gürcüstana və Rusiyaya məxsus olan digər vilayətlərə köçmək istəyən, bunun üçün maddi yardım tələb etməyən ermənilərə yola düşmək üçün lazımi sənədlər verilməsi barədə yerli qoşun rəislərinə icazə verdiyini Gürcüstanın mülkü qubernatoruna məktubla xəbər verdi. Bu imkandan istifadə edən bir çox erməni ailəsi dərhal köçməyə başladılar[16].

Paskeviç ermənilərin köçürülməsi və köçürülən ailələrin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə yaratmış və komitənin fəaliyyətini tənzimləmək üçün 12 maddədən ibarət ümumi qaydalar tərtib etmişdi[17].

Osmanlı dövləti də İran kimi onun ərazisində səpələnmiş halda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyunca ərazilərdə toplu olaraq yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də Osmanlı hökuməti bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə Rusiya işğalları zamanı ermənilərin Osmanlı dövlətinə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri bağışlamaq barədə qərar verərək fevralın 17-də yerlərdəki ermənilərə "Əfvnamə"lər göndərdi. Osmanlı dövləti eyni zamanda, ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə işğala məruz qalan, lakin Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya tərəfindən boşaldılmalı olan Ərzrum, Qars, Bəyazid, Ələşgird və s. bölgələrə öz nümayəndələrini göndərdi. Ancaq Rusiya köçürülməli olan ermənilərin sayını və adını dəftərə qeyd etdiyindən, "biz devlet-i aliyye reayasıyız, gitmeyiz" deyənləri də güclə və təhdidlə köçməyə məcbur etdiklərindən, vəziyyət başqa bir şəkil almağa başladı. Məsələn, Babıəli əhalisinin guya öz istəyi ilə Rusiya tərəfinə köç etmələri bildirilsə də, əslində onlar zorla və təzyiq altında köçməyə məcbur edilmişdilər. Ərzurumda olan general Pankratyev köçmək istəməyən ermənilərə təhdid və təzyiq edərək, onların əkin-biçinlərinin qarşısını alaraq köçməyə məcbur edirdi. Həmçinin, Ərzurumda olan erməni "karabaşının da Rusyaluya tabiiyyet" etməsi öz təsirini göstərmişdi[18].

Köçürülən ermənilərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqların satılması məsələsini həll etmək üçün Paskeviç nümayəndəsi Vannikovu Ərzuruma göndərmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni kəndlərinin (köylerinin) əksəriyyəti əvvəllər onlara məxsus

[14] AKAK, VII c., sən. 818, s. 830.
[15] AKAK, VII c., sən. 819, s. 830-831.
[16] AKAK, VII c., sən. 820, s. 831.
[17] AKAK, VII c., sən. 822, s. 835-836.
[18] BOA, HH, No 43153-I-H-G 43153-J, Erzurum Ermenileri Karabaşının 13.2.1830 tarihli tahriratı, 42863-A, 43022, 36432-B; Kemal Beydilli. a.g.e, s. 386-388.

olmamış, həmin kəndlər bir qədər əvvəl, yəni müharibə zamanı təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur olan müsəlmanların tərk etdiyi kəndlər olmuşdur. Qarsın müsəlman əhalisi ruslar şəhəri işgal etdiyi zaman evlərini tərk edərək bir ildən də çox müddətdə işğal olunmayan ərazilərə sığındıqlarından evsiz-eşiksiz və geyimsiz qalmışdılar. Barışdan sonra evlərinə geri qayıdan müsəlman əhali açı bir sürprizlə - evlərinin ruslar və ermənilər tərəfindən zəbt edilməsilə qarşılaşmış və çadırlarda yaşamaq məcburiyyətində qalmışdılar. Bu il ərzində torpaqlarını da əkib-becərə bilmədikləri üçün müsəlman əhali dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Ermənilər isə bu kəndləri oranı tərk etməyə məcbur olmuş müsəlman əhalidən guya satış yoluyla aldıqlarını bildirərək, həmin evlərə haqsız olaraq yiyələnmişdilər. Ermənilər bu uydurma bəhanə ilə təkcə Qars bölgəsində 80 kəndi tamamilə, 15 kəndin isə yarısına sahib çıxmışdılar. Qars və ətrafındakı əhali geri qayıtdığı zaman ev və bağlarının dağıdılmış və yandırılmış olduğundan çarəsiz qalmışdılar. Ancaq Osmanlı dövləti kafir əlinə keçmiş olan bu əmlakın qurtarılması üçün hər cür yardım göstərdiyindən əmlak və ərazinin önəmli bir hissəsinin məsrəfi ödənilərək geriyə qaytarılmışdı. Həmçinin, qədimdən İslam mənzili və məskəni olan, xüsusulə də cami və məscid ətrafında olan ərazilərin müsəlmanlarına bundan sonra öz əmlaklarını erməni, yunan və yəhudilərə satılması "irade-i seniyye ile" qadağan edilmişdi[19]. Digər tərəfdən, Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərdə (əsasən Ahalkələk və Ahıska bölgələrindən) Osmanlı imperiyasının digər bölgələrinə qaçan türklərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqları, onların boşaltmağa məcbur olduqları kəndlərin taleyi Rusiya tərəfini əsla maraqlandırmırdı[20].

İ.Şopenin apardığı siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsindən sonra "Erməni vilayətinə" Osmanlı imperiyasından 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürd köçürülmüşdü. İrəvan xanlığına, Gəncəbasara, Qarabağa və digər Azərbaycan torpaqlarına, həmçinin Gürcüstana köçürülən ermənilər yerli müsəlman əhalinin torpaqlarında toplu halında yerləşdirildilər. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan xanlığının, Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi[21]. 1829-cu ildə Sərdərabad qalasında yerləşən 270 ev ermənilər tərəfindən turulmuşdu[22]. General Pankratyev Lori dərəsində yerləşdirmək üçün 95 erməni ailəsinə sənəd verilməsi haqqında Paskeviçə xəbər göndərmişdi. General-mayor Bereman da Qarsdan Gümrüyə yola düşən 400 erməni ailəsinə sənəd verdiyini bildirirdi[23]. 1830-cu il yanvarın 22-də Paskeviçin Çernışevə göndərdiyi məlumata görə Qars və ətrafından köçən 2500 erməni ailəsi onun sərəncamına əsasən yaşadıqları yerin iqlim şəraitinə uyğun olan Ələyəz (Alagöz) dağı yaxınlığında – Pəmbək distansiyasındakı boşaldılmış Azərbaycan

[19] BOA, HH, No 43065-Ş, 43061-F/I, 36840-E;Kemal Beydilli. a.g.e, s. 391-
[20] Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri.., s. 38.
[21]Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 636-642
[22] Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗ). СПб., 1836, ч. IV. с.291; Məmmədova İ.M. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri// Tarix və gerçəklik. Bakı, 2008, № 1 (3), s. 95.
[23] AKAK, VII c., sən. 820, s. 831.

kəndlərində yerləşdirilmişdi [24]. Etnik cəhətdən tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olan Pəmbək və Şörəyelin əhalisinin rus işğalından sonra dəyişməsi barədə məndədə yazılırdı: "Pəmbək və Şörəyelin əhalisi rus işğalından sonra dəyişdi, Yerli əhalini (Azərbaycan türklərini) gəlmələr (ermənilər) əvəz etdi, belə ki, yerli əhalinin işərisində, oranın əvvəlki sakini olan qoca ermənini nadir halda taparsan. Gəlmələr (yəni ermənilər) buraya əsasən "Erməni vilayəti"ndən, Ərzurundan, Qars və Kürdüstandan gəlmişlər. Hazırda Pəmbək distansiyasının sakinləri iki hissəyə bölünür: yerli sakinlər (Azərbaycan türkləri) və yeni köçürülənlər (ermənilər). Yeni köçürülənlər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra 1829-cu ildə rus hökümətinin təbəəliyinə keçənlərdir". 1829-cu ilin kameral təsvirinə görə distansiyanın əhalisi – yerli sakinlər (Azərbaycan türkləri) 1536 ailə (5425 nəfər (kişi)) və yeni köçürülənlər (ermənilər) 3148 ailədən (10575 nəfər kişi) ibarət idi[25].

Ədirnə müqaviləsi ilə müəyyən edilən müddətin başa çatması ərəfəsində, yəni 1831-ci il aprelin 3-nə qədər tərtib edilən sənəddə Osmanlı imperiyasından köçürülən erməni ailələrinin təxmini sayı və məskunlaşdıqları ərazilər göstərilmişdir. Bu sənədə görə Osmanlı paşalıqlarından Rusiya hüdüdlarına, yəni Ahıska paşalığı, Borçalı distansiyası, Pəmbək və Şörəyel, Talın mahalı, Göycə gölü ətrafı və Baş Aparana 14044 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Ərzurumdan köçürülən 7298 erməni ailəsindən 5000-ni, eləcə də Ərdəhandan köçürülən 67 erməni ailəsi Ahıska paşalığı ərazisində, 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalqa ətrafında, qalan 1248 ailə isə Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında məskunlaşdırılmışdı. Qarsdan köçürülən 2464 ailədən 2264-ü Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında, 200-ü isə Talın mahalında, Bəyaziddən köçürülən 4215 ailə Göyçə gölü ətrafında və Baş Aparanda yerləşdirilmişdi. Həmin sənədə aid əlavə qeyddən tam və dəqiq hesabat təqdim edilmədiyi üçün Osmanlı imperiyasından neçə nəfərin köçürüldüyü dəqiq göstərilmədiyi məlum olur. Hesablama komissiyasının təxmini hesablamalarına görə 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan köçürüldüyü məlum olur. Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilər Ahalsık, Tsalki, Pəmbək-Şörəyel və "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirildi[26].

Smirnova görə Ədirnə müqaviləsindən sonra sonra Osmanlı dövlətindən təxminən 75 min nəfərədək erməni köçərək Azərbaycan ərazisində məskunlaşdı[27]. Rəsmi məlumatlara görə Osmanlı dövlətindən 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan[28], Paskeviçə görə 90 mindən artıq[29], K. Beydilliyə[30] və erməni tarixçilərinə[31] görə isə 100

[24] AKAK, VII c., sən. 821, s. 833
[25] ORVZ, II h. s. 303; Memmedova İ.M. İrevan bir türk hanlığıdır (demografik araştırma) //II Uluslararası Kavkasya tarih sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kavkav Universitesi. KARS, 2009, s.231.
[26] AKAK, VII c., sən. 830, s.847.
[27] Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках. Москва, 1958, с. 180.
[28] AKAK, VII c., sən. 830, s. 847.
[29] AKAK, VII c., sən. 829, s.845
[30] Bəydilli K. göstərilən əsəri, s. 407, 410.
[31] Тавакалян Н.А. Переселения армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России//Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, Ереван, 1978, № 3 (82), с.37; Hovannisian R. Armenia on the Road to Independence, 1918. Los Angeles, 1967, c. 9.

minədək erməni köçürülmüşdü. Osmanlı rəsmi məlumatlarına görə təkcə Ərzurumdan 4230 ev, yəni 21150 nəfər erməni köçürülmüşdü[32].

1831-ci il aprelin 24-də qraf Paskeviçin adına verilmiş Əlahəzrətin buyruğunda Osmanlı imperiyasının vilayətlərindən köçürülmüş xristianlar, yəni erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (90 min nəfərə qədər) üçün 380 min rubl gümüş pul vəsaiti ayrıldığını bildirirdi[33].

1832-ci il siyahıyaalınmasına görə, Osmanlı imperiyasından köçürülən ermənilər İrandan köçürülənlərdən fərqli olaraq rus işğalına qədər qalnız müsəlmanların yaşadıqları, lakin, məcburiyyət qarşısında tərk edilmiş 64 kənddə yerləşdirildi[34].

Şimali Azərbaycana məxsus olan Şörəyel və Lori-Pəmbək bölgələri 1801-1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyindən, "Erməni vilayəti"nə daxil edilməmiş və Gürcüstanın tərkibində qalmışdı. 1829-cu ilədək, yəni Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra ermənilərin rəsmi surətdə köçürülməsinə qədər, Şörəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 erməni ailəsi (5425 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. Sonra isə Osmanlı dövlətindən 3148 ailə (10575 nəfər kişi cinsi) köçürüldü. 1832-ci ilin sonu, 1833-ci ilin əvvəlində Osmanlı ərazisindən Zalqayaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi cinsi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına gətirildi. Köçürələnlərin arasında 169 nəfər yunan və 963 nəfər erməni katoliki də var idi[35].

1834-cü ilin kameral təsvirinə görə İrəvan əyalətində yaşayan 22336 ailənin 65300 nəfərini kişi cinsi təşkil edirdi. Bunların 29690 nəfərini (45,5%) tatar, yəni Azərbaycan türkü, 10350 nəfəri (15,8%) rus işğalından əvvəl köçürülən erməni və 24255 nəfəri (37,1%) İran və Osmanlı dövlətindən yenicə köçürülən erməni, 1000 nəfərə yaxını (1,5%) Bəyazit paşalığından buraya köçən yezidi kürdlər və az hissəsi boşa adılanan qaraçılardan ibarət idi[36].

Ələyəz (Alagöz) dağının ətəyindəki bir sıra boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində də yezidi kürdlər məskunlaşdırıldı. Yezidi kürdlər 1839-cu ildə Şirak, Quruboğaz, Carcarçı, Çobangərəkməz kəndlərində, sonralar isə Pəmbək, Qundağsaz, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşdirildi. Nəhayət, 1877-ci ildə yezidi kürdlər Bağdad-Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi, və ya Şah Səngər kəndlərində məskunlaşdırıldı[37]. Osmanlı dövlətindən köçürülən yunanlar isə Şörəyel-Pəmbək distansiyasının Bayandur, Sisimədən, Alakilsə (Baytar) kəndlərində və Gümrüdə yerləşdirildi[38].

Ümümiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra kütləvi köçürmələr zamanı "Erməni vilayəti"nə, yəni keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Osmanlı dövlətindən 57226 nəfər

[32] Beydilli K. göstərilən əsəri, s. 407, 410.
[33] AKAK, VII c., sən. 832, s. 847; Собр. Акт. М.1833, ч.1, с.61.
[34] Şopen, göstərilən əsəri, s.543-630.
[35] ORVZ, II h., s. 302-304.
[36] ORVZ, IV h, s.270- 271; Məmmədova İ.M. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri // Tarix və Gerçəklik, Bakı, 2008, № 1 (3), s.97.
[37] Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1885, т. I, выпуск I, с. 4.
[38] "İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (həmmüəlliflər), Bakı, Çaşıoğlu, 2009, s. 403.

erməni (10631 ailə) köçürüldü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmisi 25151 nəfər (4428 ailə) erməni yaşayırdı. Bu ermənilər də əraziyə bundan əvvəlki müharibələr zamanı köçürülmüşdü. Müharibələr nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən Azərbaycan türklərinin çox hissəsi qaçqın düşduyundən burada yalnız 81749 nəfər (16078 ailə) Azərbaycan türkü qalmışdı. Kütləvi köçürmələrdən sonra "Erməni vilayəti"ndə ermənilərin sayı 82377 nəfərə (15059 ailə) yüksəldi[39]. Ermənilər köçürməklə çar Rusiyası burada xristian elementi gücləndirmək kimi çirkin məqsədinə nail olmuş oldu.

M. Valdıkin yazırdı: «1827 və 1829-cu il müharibələrindən sonra Erməni vilayəti İran və Türkiyədən gələn ermənilərlə doldu. İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin böyük əksəriyyəti buranın yerli əhalisi olmayıb, 1828 və 1829-cu il müharibələrindən sonra bu ərazilərə Türkiyədən köçürülmüşdülər"[40]. C.Makkartinin yazdığına görə, İrəvan xanlığındakı müsəlmanların 30% onlar tərəfindən ya məhv edilmiş, ya da qovulmuş, bu müsəlmanların yerinə isə İran və Osmanlı imperatorluğundan köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdi[41].

N.N. Şavrov Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazırdı: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizi Cənubi Qafqazda rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-1828-ci illər müharibəsinin başa çatmasından sonrakı iki il ərzində - 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi köçürdük və onları erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik. Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Ahıska və Ahalkələk qəzalarında yerləşdirdik. Onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrıldı, müsəlmanlardan 2 milyon rubldan artıq məbləğdə xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alındı. Yelizavetpol gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi köçürülən 124 min nəfər erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və köçənlərin ümumi sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır[42]".

Ermənilərin Azərbaycan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra da davam etmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı dövlətinə qarşı baş verən erməni qiyamlarının yatırılmasından sonra 400 minə yaxın erməni yenə də Cənubi Qafqaza – Azərbaycan torpaqlarına köçdü. N. Şavrov əsrin əvvəlində Cənubi

[39] Şopen İ. Göstərilən əsəri, s. 642; "İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (həmmüəlliflər), Bakı, Çaşıoğlu, 2009, s. 403.

[40] Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествие по Кавказу М. Владыкина. Часть I, Москва, 1885, с. 12, 226; Мамедова И.М. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 32-33.

[41] Джастин Маккарти, Королин Маккарти. Тюрки и армяне (перевод с английского), Баку, 1996, с. 34-35; Мамедова И.М. Территориальные споры при определении границ между Российской империей и Ираном: 1813-1829 годы // Карабах был и будет Азербайджанским. Ирс. Наследие (Международный Азербайджанский журнал), Москва, 2009, № 6 (42), с.13.

[42] Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с. 63; "İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (həmmüəlliflər), Bakı, Çaşıoğlu, 2009, s. 404.

Qafqazda yaşayan 1.300.000 ermənidən bir milyonunun yerli əhali olmayıb, onlar tərəfindən bura köçürülüb gətirildiyini qeyd edir[43].

Bütün bunlar ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarının yerli əhalisi olmayıb, 1826-1828-ci illər Rusiya - İran və 1828-1829-cu illər Rusiya - Türkiyə müharibələrindən sonra Rusiya hökuməti tərəfindən buraya yerləşdirildiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Məhz bu köçürülmələrin nəticəsi olaraq Qafqazda heç bir zaman dövlətləri olmayan ermənilərə sonralar XX əsrin əvvəllərində yenə də rusların himayədarlığı və dəstəyi ilə tarixi İrəvan xanlığının ərazisində Erməni dövləti yaratmağa nail oldular.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Акты, ссобранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. VII, док. 818.
2. AKAK, VII c., sən. 819.
3. AKAK, VII c., sən. 820.
4. AKAK, VII c., sən. 821.
5. AKAK, VII c., sən. 822.
6. AKAK, VII c., sən. 829.
7. AKAK, VII c., sən. 830.
8. AKAK, VII c., sən. 832.
9. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq, Bakı., 1998
10. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayun (HH), No 42478-A, Erzurum Valisi Galib Paşanın 4.9.1828 tarihli mühürlü takriri
11. BOA, HH, No 36432-B.
12. BOA, HH, No 36840-E.
13. BOA, HH, No 37386-H.
14. BOA, HH, No42724- B.
15. BOA, HH, No 42741- E.
16. BOA, HH, No 42863-A.
17. BOA, HH, No 43022.
18. BOA, HH, No 43022-C.
19. BOA, HH, No 43065-Ş,
20. BOA, HH, No 43061-F/I.
21. BOA, HH, No 43122.
22. BOA, HH, No 43153-I-H-G 43153-J, Erzurum Ermenileri Karabaşının 13.2.1830 tarihli tahriratı.
23. BOA, HH, No 433253.
24. Beydilli.Kemal 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusyaya köçürülen ermeniler //Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu yayınları, XXV, Dizi-Sa, 6, Ankara, 1988.
25. Hovannisian R. Armenia on the Road to Independence, 1918. Los Angeles, 1967.
26. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (həmmüəlliflər), Bakı, Çaşıoğlu, 2009.
27. Kırzıoğlu F. Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrımluları//Türk dili dərgisi, 1964, 1-ci cild, sayı 155.
28. Маккарти Джастин, Маккарти Королин. Тюрки и армяне (перевод с английского), Баку, 1996.
29. Мамедова И.М. Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века // Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 29-36.
30. Мамедова И.М. Территориальные споры при определении границ между Российской империей и Ираном: 1813-1829 годы // Карабах был и будет Азербайджанским. Ирс. Наследие (Международный Азербайджанский журнал), Москва, 2009, № 6 (42), с. 10-13.

[43] Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с. 63.

31. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1885, т. I, выпуск I.
32. Memmedova İ.M. İrevan bir türk hanlığıdır (demografik araştırma) //II Uluslararası Kavkasya tarih sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kavkaz Universitesi. KARS, 2009, s. 227-231.
33. Məmmədova İ.M. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri// Tarix və gerçəklik. Bakı, 2008, № 1 (3). s. 89 – 110.
34. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗ). СПб., 1836, ч. II-IV.
35. Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествие по Кавказу М. Владыкина. Часть I, Москва, 1885.
36. Rozen G. Geschichte der Türkei, I, Leipzig 1866, s 74.
37. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках. Москва, 1958.
38. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Ч. I, Москва, 1833.
39. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911.
40. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852.
41. Тавакалян Н.А. Переселения армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России//Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, Ереван, 1978, № 3 (82).

RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA ERMENİLER

Yusuf SARINAY[44]
y.sarinay@gmail.com

Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesi Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasını çizen Çar I. Petro devrinde başlamıştır. I. Petro'nun Rusya'nın başına geçmesinden sonra, Rusya Kafkasya ve sıcak denizlere inme politikasında Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş, 1719 yılında Rus Ortodoks Kilisesinin üyelerine tanınan hakları ülkesinde yaşayan Ermenilere de vermiştir.[45] 1723 tarihinde Terek, Derbend ve Bakü'yü ele geçiren I. Petro Ermenilerle ilgili bildiriler yayınlamaya başlamıştır. Bu çerçevede başta İran olmak üzere Ermenileri Rus topraklarına yerleşmeye davet eden Rus Çarı kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantiyi vermeye hazır olduğunu bildirmiştir.[46] Ayrıca Rusya; önce Hıristiyan Gürcü ve Ermeni prenslikleri ile ayrı ayrı dostluk ve ticaret anlaşmaları yapmış, daha sonra bu prenslikleri İran ve Osmanlı devletine karşı korumayı vaat etmiştir.[47]

Rusya; 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı devletinde yaşayan Ortodoks tebaayı himaye etme hakkını elde ederek Balkanlarda Yunan ve Slavları kullanırken, Kafkaslarda ve Anadolu'da da Ermenileri kendi politikası doğrultusunda kullanmak amacıyla organize etmeye başlamıştır. Rus Çarı II. Katerina 1768 tarihinde Osmanlı devletine karşı harekete geçmeyi kararlaştırdığı zaman; Rusların koruması ve himayesinde bir Ararat Krallığı'nın kurulması konusunda Ermenileri teşvik etmiştir.[48] Bunun üzerine 1800-1801 tarihlerinde Eçmiyazin Katogigosu görevinde bulunan Hosvep Argutyan " Rusya ile İslam komşuları (Osmanlı ile İran) arasında bir duvar olarak Ararat Krallığının kurulması için Rusya'ya müracaat etmiştir.[49] Yapılan müzakereler sonucunda Ermenilerin Rus Çarının desteği ile harekete geçirilmesi, Revan'ın işgal edilerek, Güney Kafkasya'da Rus idaresinde bir Ermenistan'ın kurulması benimsenmiştir. Bu çerçevede 1780 yılında Gürcistan'ı himayesine alan Rusya; 1801 tarihinde burayı ilhak ederken, Ermenileri de bir devlet kurmak için teşvik etmiştir. Böylece Ermeniler XVII. Yüzyılın sonları ve XIX. Yüzyılın başında Rusya'nın desteğinde bir Ararat Krallığı kurmak için harekete geçmişlerdir.[50]

Rusya, Gürcistan'dan sonra 1804-1805 yıllarında İran ile yaptığı savaşlar sonucu Bakü, Nahçıvan ve İrevan hanlıklarını da işgal etti. Böylece Rus sınırı Hazar denizinden Karadeniz İstikametine doğru genişlerken Rus hâkimiyeti de Mavera'yı Kafkas'a

---

Yusuf Sarınay – prof. Dr. Türkiye Ankara TOBB ETÜ-Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

[45] Ali Aslan, "Ermeni Kilisesi ve Ermeni Sorunu" *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Uluslararası Sempozyumu, 15-17 Mart 2006*, İstanbul, 2008, s.33

[46] Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler" *Belgeler*, Cilt: XIII, Sayı:17(1988), s.368.

[47] *Dünden Bugüne Tük-Ermeni İlişkileri*, (Editörler: İdris Bal, Mustafa Çufalı) Ankara, 2006, s.205.

[48] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005, s.28.

[49] Aslan, *a.g.m*, s.34.

[50] Aslan, *a.g.m*. s.35.

yerleşiyordu. Artık Rusya Osmanlı devletini doğudan da tehlikeli bir şekilde tehdit etmekteydi.[51] Bu gelişmelerden sonra Ermeniler üzerindeki Rus hâkimiyeti artmış, Rusya Ermenilerin kendi genişleme emelleri için iyi bir alet olabileceğini anladığından onları bu yolda kullanmaya başlamıştı.

Nitekim 1806-1812 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Bükreş Anlaşmasında yer alan bir maddeye göre; "Harp esnasında Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebaanın affedilmesinden" bahsedilmişti. Bu maddeyle Balkanlardaki Ortodoksların yanı sıra savaş sırasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler de kastedilmişti. Ruslar bu madde ile "hakikaten Hıristiyan tebaanın hamisi olduklarını" ifade etmek istemişlerdi.[52] Bu savaşlarda Ermeniler açıkça Ruslara yardım etmişlerdi. Bundan dolayı Rus Çarı I. Aleksander 1813 yılında Ermenilere bir teşekkür bildirisi yayınlamıştı.[53]

Bu arada 1816 yılında Rusya'daki Ermenilerin eğitim ve öğretim alanında yetişmelerini ve daha sonra Rus ordusunda ve diğer kurumlarda görev almalarını sağlayacak önemli bir gelişme oldu. Rusya'nın davetine uyarak Rusya'ya yerleşen Ermeni zenginlerinden Lazarev ailesinin sağladığı imkânlarla Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü (Lazaryan Enstitüsü) kuruldu. Bu enstitü gençlerin eğitimi, askeri ve sivil hizmetlerde kullanılacak kadroların yetiştirilmesi gibi genel amaçların yanında, özellikle şark dillerinin teorik ve pratik eğitimiyle de meşgul oluyor ve Rusya'da kurulan Ermenilere ait okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine ağırlık veriyordu. Enstitü bu faaliyetlerinde büyük ölçüde başarılı olmuş, burada yetişen öğrenciler Rusya'nın hizmetinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Nitekim İran'dan Rusya'ya yapılan Ermeni tehciri büyük ölçüde Lazarev ailesine mensup Albay Lazarev tarafından yürütülecektir.[54] Bu enstitünün yanı sıra 1823 yılında Tiflis'te Açılan Nersesyan Semineri de Ermeniler için önemli bir eğitim merkezi halini almıştı.[55]

Bu gelişmelere rağmen, Kafkasya'da Rusların isteklerini tam olarak karşılayacak bir yapı henüz mevcut değildi. Bu sebeple Rusya bölgede hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla harekete geçmiştir. Rusya'nın bu yeni politikası Güney Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu'da dağınık olarak yaşayan Ermenileri kendi kontrolü altında bir merkezde toplamak ve daha sonra Ermenileri de kullanarak genişleme stratejisine dayanmaktaydı. Daha sonra işgal ettikleri yerleri kalıcı olarak elde tutmak için Hıristiyan nüfus iskân etmeyi temel bir politika olarak uygulayan Ruslar, İran ve Doğu Anadolu'da dağınık olarak yaşayan Ermenileri bölgeye yerleştirme politikasını 1828 yılından itibaren uygulamaya koymuşlardır.[56]

1826 yılında başlayan Rus-İran savaşı Rusya'nın yukarıda belirtilen stratejisini hayata geçirmek için önemli bir fırsat olmuştur. Rusya bu savaşta İran içlerine kadar ilerlemiş Tebriz, Urmiye ve Erdebil'i işgal etmişlerdir. Rusların galibiyetinde bölgede

[51] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.50.
[52] Kurat, a.g.e. s.51.
[53] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1997, s. 755.
[54] Beydilli, *a.g.m*. s.368.
[55] Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983, s.54.
[56] Aslan, *a.g.m*. s.35.

yaşayan Ermeniler önemli rol oynamışlardır. Özellikle Ermeni Katogigos'u Nerses Aşdaragesi Cemaatini Rusların yanında yer almaya ve Rus askerleri ile birlikte savaşmaya çağırmış, gönüllü Ermeni birlikleri kurarak Ruslarla birlikte savaşmıştır. Rusların İran topraklarındaki ileri harekâtında kılavuzluk yapmıştır.[57] Savaşın sonunda 1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşmasıyla İran, 1813'te kaybettiği topraklara ilaveten İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarını da Rusya'ya terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Güney Kafkasya'da İran hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler ve Eçmiyazin Katogigosluğu Rusya sınırları içinde kalıyordu.[58] Rus Çarı I.Nikola Türkmençay Anlaşmasıyla ele geçirilen bölgeleri "Ermeni Vilayeti" (Armyanskaya Oblast) olarak ilan etmiştir.[59]

Rusya 1828 yılında kendi tahrik ve yardımlarıyla başlattığı Yunan isyanı dolayısıyla zor durumda bulunan Osmanlı devletine de savaş açmıştır. Bir taraftan Balkanları aşan, diğer taraftan Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı ele geçiren Ruslar, bölgedeki Ermeni halkın da yardımıyla Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı işgal edip, Erzurum'a kadar ilerlemişlerdir. Savaşın sonunda 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşmasıyla Rusya Tuna Nehri'nin ağzındaki adalar ile Kafkasya'daki stratejik önemi olan bazı yerleri ele geçirmiş ve böylece Karadeniz'in batısından ve doğusundan biraz daha güneye inmiştir. Bu anlaşma ile Osmanlı devletinin Kafkasya ile ilişkisi büyük oranda kesilmiş, bütün Kafkasya Rusya'nın eline geçmiştir.[60]

Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşlarında Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından işgali, sadece bölgenin siyasi ve askeri dengesini bozmakla kalmamış, aynı zamanda demografik yapısında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Rusya, İran ile yapılan Türkmençay Anlaşması'na dâhil ettirdikleri 15. maddeyle Güney Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerden isteyenlerin bir yıl içinde Rus topraklarına göç etmelerini İran'a kabul ettirmişlerdi. Anlaşmadan sonra Ermeniler'in Rus topraklarında yeni teşkil edilen Ermeni Vilayetine göç ettirilmesi için Albay Lazarev görevlendirilmiştir. Albay Lazarev hazırlanan 10 maddelik bir talimatname doğrultusunda göçü, Ermeni ruhbanlar ile birlikte organize etmiştir. Albay Lazarev göçü teşvik etmek için 30 Mart 1828 tarihinde Ermenilere "Hıristiyanlar" diye hitap eden bir beyanname yayınladı. Beyannamede; Rusya'ya göç edecek olanlara Rus Çarının "sakin, huzur dolu ve mutlulukla ömür sürecekleri iskan mahalleleri tahsis ettiği…Revan, Nahçıvan ve Karabağ'da göçmenler için münbit tarlalar ayrıldığı…Rusya'da kendilerinin her türlü adet ve inançlarına tam olarak riayet edileceği… Ermenilerin Ruslarla aynı hakka sahip olarak ve orada dindaşları arasında yeni bir vatan bulacakları" ilan ediliyordu.[61] Göç etmek istemeyen Ermenilere çeşitli baskı ve ikna metodları uygulanmıştır. Eçmiyazin Katogigosu bölgedeki bütün Ermeni Ruhbanlara göç etme emri vermiş, karşı çıkanların bütün dini kisve ve hüviyetlerden mahrum bırakılarak aforoz edileceğini bildirmiştir. Ruhbansız kalan Erme-

[57] Yusuf Sarınay. "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)"*Gazi Akademik Bakış*, C.I, Sayı:2(Yaz 2008), s.72-73; Beydilli, *a.g.m.* s.369.
[58] Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s.57.
[59] Uras, *a.g.e.*. s.757.
[60] Anlaşma Metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara, 1953, s.279-289.
[61] Beydilli, *a.g.m.* s.373-374.

niler ister istemez göçe mecbur edilmişlerdir. Göç etmek istemeyen Ermeni köylerine yollanan Rus askerleri halka baskı yaparak göçe zorlamışlardır.[62] Albay Lazarev; her türlü propaganda, baskı ve ikna metotlarını kullanarak kısa zamanda, büyük ölçüde İran'dan Rusya'ya Ermeni göçünü gerçekleştirmiştir. Hazırladığı geniş raporda; İran'dan Rusya'ya üç buçuk ay gibi kısa bir zaman içinde 8249 aileden oluşan 41.245 Ermeninin göç ettirildiğini, bu nüfusun Rusya'nın yeni işgal ettiği Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının birleştirilmesi ile oluşturulan Ermeni Vilayetini ihya edeceği vurgulanmaktadır.[63]

Rusya, İran'dan sonra Osmanlı devletinin Doğu Anadolu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin göçürülmesinde de aynı metodu uygulamıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Anlaşması'nın 13. maddesi Türkmençay anlaşmasında olduğu gibi, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin göçürülmesine zemin hazırlamıştır. Rusya, Doğu Anadolu'dan Ermenilerin göçürülmesi için bir komite kurmuş, İran'da Albay Lazarev'in yürüttüğü göç hadisesi Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından gerçekleştirilmişti.[64] Ermeni ruhbanları göçürülme işinde önemli rol oynamış, Rus subaylarının en büyük yardımcıları olmuşlardır. Ermeni Ruhbanlar cemaatlerini göçe ikna etmek için her türlü baskı ve korkutma metotlarına başvurmuşlardır. Katogigos Nerses de bizzat Ruslara yardım ediyor ve ruhani elbisesiyle araziye yabancı olan Rus askerlerine kılavuzluk yapıyordu.[65] Sonuçta Doğu Anadolu'dan da Rusya'ya 100.000 civarında Ermeni göçürülmüştür.[66] Rusya'ya göç eden bu Ermeniler de başta Erivan bölgesi olmak üzere çeşitli bölgelere yerleştirilmişlerdir.[67]

Sonuçta; İran ve Osmanlı devletinin Doğu Anadolu bölgesinden Rusya'ya göçürülen Ermeni nüfus Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarında öngörüldüğü gibi serbest irade ve tercihle göç etmemiş, çeşitli metotlarla zorunlu bir Ermeni tehcirine dönüşmüştür. Zaten bu anlaşmalardaki hükümler daha savaş başlamadan önce planlanmış olan Rus politikasının hukuki bir kılıfı olmaktan başka bir anlam taşımamıştır. Rusya'nın Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarıyla hukuki kılıf hazırlamasının nedeni, İran ve Osmanlı devletinin mücavir alanlarında dağınık bir şekilde yaşayan Ermenilerin yeni işgal edilen İrevan, Karabağ ve Nahçıvan bölgelerine göç ettirilerek bölgede gerekli nüfus çoğunluğu sağlayarak buralarda Rusya'ya tabii bir Ermenistan oluşturulmasını sağlamaktı.[68] Böylece Rusya; Osmanlı devleti ve İran'a karşı sınırlarında kendi politikaları için kullanabileceği sadık bir müttefik kazanmış, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında Hıristiyan Ermenilerden oluşan bir set inşa etmeyi başarmıştır. Ermenilere ilk zorunlu göçü, yani tehciri Rusya uygulamasına rağmen, dünya kamuoyunda gündeme gelmemesi de oldukça düşündürücüdür.

Nitekim bağımsızlık hayaliyle Ruslar ile işbirliği yapan Ermeniler; Çarın İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarını Ermenistan vilayeti olarak ilan etmesinden sonra, bu vilayetin

[62] Beydilli, *a.g.m.* s.375.
[63] Beydilli, *a.g.m.* s.377-382
[64] Aslan, *a.g.m.* s.36; Beydilli, *a.g.m.* s.406.
[65] Aslan, *a.g.m.* s.36; Beydilli, *a.g.m.* s.406-407.
[66] Beydilli, *a.g.m.* s.407.
[67] W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921),* Ankara, 1966, s.43.
[68] Beydilli, *a.g.m.* s.366.

bağımsız bir hale geleceği ve Çar'ın aynı zamanda "Polonya Kralı" olduğu gibi "Ermenistan Kralı" unvanını da alacağını ümid ediyorlardı. Bu ümitleri fazla sürmeyerek hayal kırıklığına uğramışlardır. Çünkü Çarlık hükümeti işgal ettiği Ermenilerin yaşadığı yerlerde Ruslaştırma politikası yoluna gitmiş, kuvvetli ve sistematik bir suretle baskı politikası uygulamaya başlamıştır. Rusya Ermenilerin kutsal şehri Eçmiyazin'i ele geçirdikten sonra Ermeni Katogigosluğunun haklarını sınırlayıp, Ermenilerin kültürel ve dini konulara ait mevcut haklarını da kontrol altına aldılar.[69] Ruslar artık Ermenilerin dini işlerine de müdahale etmeye başlamışlardı. Rusya kontrolü ve etki altına aldığı Eçmiyazin Katogigosu vasıtasıyla Ermenilerdeki dini ve milli duyguların zaman içinde Türkler aleyhinde gelişmesini sağlamıştır. Ermenilerin başında savaşa iştirak eden Eçmiyazin Katogigosu Nerses Aşdarakes'in bağımsızlık hususunda yaptığı müracaatlardan Ruslar rahatsız olmuştu. Katogigos Nerses'i kendileri için tehlikeli gören Rus komutan Paskiyeviç, onun Katogigosluktan azl edilerek Baserabya'ya sürülmesini sağlamış, Nerses orada 1857 yılında ölmüştür.[70] Çünkü Çarlık Rusya'sının siyasi ve ekonomik çıkarları bağımsız Ermenistan fikirleri ile uyuşmuyordu. Ancak bağımsız Ermenistan konusunda Rusya'ya yönelen Ermeni politikacılar, Rusya'nın amacının ve Çarlık hükümetinin geleneksel politikasının Ermeni toplumunun emellerini gerçekleştirmekten ziyade, Ermenlerin yaşadıkları toprakları işgal etmek, esaret ve sömürü altına almaktan ibaret olduğunu anlayamamışlardır.[71]

Rusya Kafkasya'daki Ermenileri kontrolü altına aldıktan sonra, Osmanlı devletinde yaşayan Ermenilerle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Türkiye üzerinde yayılmacı politikalarında devamlı Hıristiyanları ve özellikle de Anadolu'daki Ermenileri kullanmaktan geri durmamıştır. Zaten 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı Ermenileri arasında Rusya'yı koruyucu ve kurtarıcı olarak görme eğilimleri giderek yaygınlık kazanmıştır.

Nitekim Kırım Savaşı (1854-1855) sırasında Rus kuvvetlerinin, Kars ve çevresini işgal etmelerinden sonra Ruslar ile Osmanlı Ermenileri arasında yakın ilişkiler artmış, savaş sırasında pek çok Osmanlı vatandaşı Ermeni Rus tarafına geçmiştir. Bundan sonra Rusya; Osmanlı Ermenileri ile barış zamanında da ilgilenmeye ve onları müttefik olarak kazanmaya çalışmışlardır. Bölgede bulunan Rus Konsolosları Ermenilerle yakından ilgilenmeye ve Ermeni ileri gelenlerine Rus pasaportu dağıtmaya ve basın yoluyla Ermenileri isyana teşvik eden propagandalar yapmaya başlamışlardır.[72]

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin bir kısmı Rus propagandasının da etkisi ile artık kendilerinin de kurtuluşunun geldiğine inanarak her fırsatta Rus ordusu ile işbirliğine girmişlerdir. Savaşın son günlerinde, Ermeni Patriği Nerses Varjebedyan'ın başkanlığında toplanan "Ermeni Milleti" meclisi Rus Çarına verilmek üzere Eçmiyazin Katogigosluğuna bir muhtıra gönderilmesine karar verdi. Bu muhtıra'da; Doğu Anadolu'dan Fırat nehrine kadar olan bölgelerin Tüklere geri verilmeyip, Ruslara ilhak edilmesi, bu olmadığı takdirde, Bulgaristan'a verilecek imtiyazların Ermeni milletine de verilmesi, işgal edilen toprakların boşaltılması halinde

[69] Sarınay, *a.g.m.* s.74.
[70] Aslan, *a.g.m.* s.37.
[71] Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Tük-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara, 1990, s.31.
[72] Özellikle 1872 yılında Tiflis'te yayınlanan Mushak Gazetesi Türkiye Ermenilerini isyana ve Rusya'ya katılmaya çağıran yayınlar yapmaktaydı. *Geniş bilgi için bkz. Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s.208-209.

ise, Osmanlı hükümetinden ıslahat yapılması için maddi tazminat alınması ve bu ıslahatın tatbik ve tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesi talep ediliyordu.[73]

Savaşın sonunda Rusya; Ermenilerin isteklerini karşılama konusunda isteksiz davrandı. Çünkü Osmanlı Ermenilerine verilecek her imtiyazın Rusya Ermenilerini de harekete geçireceğinden endişe edilmişti. Bununla beraber; Rusya kendisine yardım eden ve bölge üzerinde sonraki amaçları doğrultusunda kullanabileceği Ermeni toplumu için 1878 yılında imzalanan Yeşilköy anlaşmasının 16. Maddesi ile Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasını şart koşmuştur.[74] Ancak Rusların Osmanlılara karşı kazandığı zafer, bölgede devletlerarası dengeleri bozmuştu. Bu sebeple İngiltere'nin müdahalesi üzerine Yeşilköy Anlaşmasını tadil eden Berlin Anlaşması imzalanmıştır.[75] Bu anlaşmanın 61. Maddesi ile de Osmanlı devleti, büyük devletlerin himayesinde Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapmayı kabul etmiştir. Berlin anlaşması ile Ermeni konusu uluslar arası bir mahiyet kazanmış, başta Rusya ve İngiltere olmak üzere, Bölgede emelleri olan büyük devletlerin Osmanlı devletine karşı baskı aracı olarak kullandıkları bir mesele haline gelmiştir. Böylece büyük devletlerin desteğini elde eden Ermeni milliyetçileri Osmanlı sınırları içinde ve dışında birçok isyan çıkarmışlar, bölgedeki Türk ve Müslümanlara karşı baskı ve terör eylemlerine yönelmişlerdir. Sonuçta 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı'nı kendilerini bağımsızlığa götürecek bir fırsat olarak gören Ermeniler vatandaşı oldukları Osmanlı devletine karşı başta Rusya olmak üzere, büyük devletlerle işbirliğine girmeleri ve toplu isyanlara kalkışmaları Osmanlı hükümetini sevk ve isyan kararı almaya mecbur etmiştir.[76]

SONUÇ

19. Yüzyılın başlarında Kafkasya'da cereyan eden 1828-1829 Rus-İran ve Osmanlı-Rus savaşları sadece bölgenin siyasi ve askeri dengesini bozmakla kalmamış, aynı zamanda, bölgenin demografik yapısında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Rusya savaşlardan sonra imzalanan Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarına dayanarak İran ve Osmanlı devletinin mücavir alanlarında dağınık bir şekilde yaşayan Ermenileri yeni işgal ettiği İrevan, Karabağ ve Nahçıvan bölgerine göç ettirerek bölgede gerekli nüfus çoğunluğunu sağlamış, buralarda Rusya'ya tabii bir Ermenistan'ın temellerini atmıştır. Böylece Rusya; İran ve Osmanlı devleti sınırlarında gelecekte kendi politikaları için kullanabileceği bir müttefik kazanmış, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında Hıristiyan Ermenilerden oluşan bir set inşa etmeyi başarmıştır. Oluşturulan bu Ermenistan zamanla Rusya'nın Kafkasya ve Ortadoğu siyasetinin devamını sağlayan bir müttefik ve üs haline gelmiştir.

Sonuçta Çarlık Rusya'sının Türkiye ve Azerbaycan için günümüze kadar devam eden Ermeni sorununun temellerinin atılmasında birinci derecede rol oynayan bir devlet olduğunu söylemek mümkündür.

---

[73] Uras, *a.g.e.* s. 199.
[74] Anlaşma metni için bkz. Erim, *a.g.e.* s.199.
[75] Anlaşma metni için bkz. Erim, *a.g.e.* s.403-424.
[76] Geniş bilgi için bkz. Yusuf Sarınay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İstanbul, 2012; Hikmet Özdemir ve diğerleri, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, 2004.

НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА ПОД РУКОВОДСТВОМ ИМАМА МАНСУРА В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА

Даниал Кидирниязов[77]

Ключевые слова:религия, народ, борьба, имам, царизм

В марте 1785 г. на Северном Кавказе началось движение под руководством Ушурмы (шейх Мансур – Д.К.), продлившееся до июня 1791 г. Движение шейха Мансура возникло на Северо-Восточном Кавказе и имело глубокие социально-политические корни. Этим объясняется, что на первом этапе к нему примкнули чеченцы, кабардинцы, кумыки, ногайцы, лакцы и др. Затем, отчасти под влиянием османов, оно приобрело ярко выраженную антиимперскую направленность и создало определенную угрозу позициям России на Северном Кавказе[78].

Между тем необходимо подчеркнуть, что основной причиной создания антироссийской коалиции северокавказских народов являлась не столько пропаганда османов, сколько сама политика, проводимая российскими властями в регионе, ее наступление на суверенитет местного населения. Успех движения шейха Мансура способствовал росту его популярности. К нему стекались все новые сторонники. Стремясь закрепить успех, Ушурма дважды пытался захватить Кизляр, но каждый раз терпел неудачи и отступал[79].

Следует указать, что кизлярская администрация постоянно вмешивалась во внутренние дела владетелей Северо-Восточного Кавказа, зачастую и без повода требуя от них аманатов. Известный чеченский исследователь проф. Ш.Б.Ахмадов указывает на причины участия вайнахов в антиколониальном движении: «…торговые связи Чечни с Россией в конце XVIII в. не получили должного развития, так как экономические мероприятия царских властей, таможенные пошлины, меновые дворы и всякие другие запреты сдерживали это развитие, что в свою очередь, вызывало недовольство народа, … обостряло напряженность отношений между чеченскими обществами и царскими властями»[80].

Однако в сентябре 1785 г. кизлярской администрации сообщали о поддержке некоторыми дагестанскими владетелями тарковского шамхала, казикумухского Магомед-хана, табасаранского кадия, кайтагского уцмия и др. движения шейха

Даниал Кидирниязов – – д.и.н., проф .заслуженный деятель науки РД, ведущий научный сотрудник ИИАЭ ДНЦ РАН

[78] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур. Грозный, 2010. С. 95; Мусхаджиеев С.Х. Исламский узел Кавказской войны. Майкоп, 2006. С. 49; Махмудова К.З. Северо-Восточный Кавказ в политике России, Ирана и Турции. Грозный, 2012. С. 363.

[79] Гарунова Н.Н. Российские города-крепости в контексте политики России на Северо-Восточном Кавказе в XVIII – первой половине XIX в. Махачкала, 2007. С. 71.

[80] Цит. по: Ахмадов Ш.Б. Чечня и Ингушетия в XVIII – начале XIX века. Грозный, 2002. С. 384-385.

Мансура[81]. Следует отметить, что к движению присоединились также лакцы из Казикумуха, кумыки и ногайцы Засулакской Кумыкии[82]. Кроме того ведущее место заняли такие владетели, как эндиреевский князь Али-Султан и кабардинский князь Дол[83].

Необходимо отметить, что в начале движения под руководством шейха Мансура отношение дагестанских владетелей к нему было неоднозначным[84]. Например, тарковский шамхал Муртузали, аварский правитель Умма-хан, казикумухско-кюринский Нурмагомед-хан и его сын Сурхай-хан открыто не поддержали Ушурму[85]. В ответ на его призыв Умма-хан ответил ему: «… ведь у России сил много, а у дагестанцев нет сил и средств и поэтому дагестанцы не могут воевать против России. Это и Дагестану никакой пользы не даст»[86]. Тарковский правитель Муртузали ограничился визитом своего сына в лагерь повстанцев. Возможно, определенную роль сыграли здесь и первые неудачи Ушурмы, и антифеодальная направленность самого движения, а также действия российских войск против восставших[87]. Все чаще отряды шейха Мансура рассеивались российскими войсками, а попытки силой провести мобилизацию и обложить местное население налогами популярности Ушурме не добавляли. Так, эндиреевские и аксаевские владетели обратились к ген.-губернатору П.С. Потемкину с просьбой простить их и изъявили готовность «естли когда чеченцы и мычигышцы будут чинить вред нам или кизлярским народам, то согласились с ними драться»[88].

Первоначально предполагалось, что шейх Мансур совершит поход в горы и в Кабарду. Русское командование на Кавказе не без опасения следило за всем происходящем в Чечне. Вначале оно пыталось уговорить восставших оставить Ушурму, но безуспешно. Затем оно направило против шейха Мансура военный отряд под командованием полковника Пиери. Русским удалось занять чеченское село Алды, но на обратном пути они были разбиты[89].

Стремясь развить успех, Ушурма в июле 1785 г. решил штурмом взять г. Кизляр, но безуспешно[90]. Затем Ушурма направляется в Большую Кабарду, надеясь привлечь к движению новые силы. Однако 2 ноября 1785 г. в районе Татартупа он потерпел новое поражение от русских войск[91].

---

[81] Абдуллаева М.И. Дагестан в политике Османской империи во второй пол. XVIII-XIX вв. Махачкала, 2006, с. 35, 38.
[82] Беннигсен А. Народное движение на Кавказе в XVIII веке. Махачкала, 1994, с. 59.
[83] Там же, с. 59.
[84] Магомедов Р.М. Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII – начале XIX вв. Махачкала, 1957, с. 356-357.
[85] Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв., М, 1958, с. 137-138, 142.
[86] РГВИА. Ф. 52, оп. 194/2, д. 52, л. 121.
[87] Чечня. История и современность. М., 1996, с. 169.
[88] Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX вв. М., 1988, с. 200.
[89] Ахмадов Ш.Б. Чечня и Ингушетия в XVIII – начале XIX вв., с. 396-398.
[90] РГВИА. Ф. 52, оп. 194, д. 350, ч. 7, л. 60.
[91] Ахмадов Ш.Б. Чечня и Ингушетия в XVIII – начале XIX вв., с. 404.

К середине 1786 г. социальная база движения под руководством Ушурмы стала неуклонно сужаться. Многие участники движения стали обращаться к русскому командованию на Северном Кавказе с просьбой о прощении. Ближайшие сподвижники Ушурмы – кабардинский князь Дол, кумыкские бии Али-султан и Хаджи-Муртазали Чопановы, ногайский князь К.Мансуров, осетинский алдар Дударов и другие владетели покинули повстанцев и перешли на сторону русских властей[92].

Порта хотела использовать это движение в своих интересах. В сентябре 1786 г. шейх Мансур ездил в Анапу по приглашению закубанского ногайского князя Мансурова. Несмотря на то, что российским командованием были приняты меры по задержанию Ушурмы при переходе через р. Кубань, он вместе со своими сподвижниками скрытно перебрался в Кабарду, а оттуда через горы ушел в Закубанье[93].

В сентябре 1786 г. вновь усилились попытки российских властей захватить шейха Ушурму в плен. Вскоре он успешно вернулся обратно в Чечню. В мае-июне 1787 г. Ушурма усилил свою агитационную деятельность в Чечне, настаивая на необходимости собрать войско среди местных жителей для защиты своих имуществ и жилищ от царских войск. Он проводил собрания во многих вайнахских селах. Такое же мероприятие было проведено и в его родном селе Алды. Мансуру удалось собрать ополчение в 1 тыс. человек. Сюда входили чеченцы, аварцы, эндиреевские, аксаевские кумыки и ногайцы. Однако, из-за ряда безуспешных военных действий в Чечне, Засулакской Кумыкии и Кабарде, а также перед предстоящей российско-османской войной, шейх Ушурма вынужден был перебраться в Анапу[94].

Османская империя не желала примириться с потерей Крыма и Правобережной Кубани и, опираясь на поддержку Англии и Франции, развязала новую войну с Россией (1787-1791 гг.).

До официального начала русско-османской войны (7 сентября 1787 г.) 21 августа султан отправил военный отряд из крепости Суджук-Кале к шейху Ушурме с целью организации совместного вторжения с народами Закубанья в пределы России. Шейх Мансур руководил двумя крупными операциями на Северо-Западном Кавказе: 20 сентября 1787 г. значительные силы ногайцев и западных адыгов во главе с Ушурмой атаковали русские позиции между Лабой и Урупом, но были оттеснены российскими войсками. Вскоре, в октябре, Мансур с ногайцами и западными адыгами вновь попытался в районе р. Уруп оттеснить русские войска, но опять без успеха[95]. Одна часть приверженцев Мансура приняла российское подданство, другая – бежала за р. Лабу. Сам же шейх Мансур с большим трудом

[92] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур, с. 95.
[93] РГВИА. Ф. 52, оп. 194/1, д. 364, ч. 4, л. 165.
[94] Там же, д. 416, л. 350.
[95] Беннигсен А. Народное движение на Кавказе в XVIII в., с. 62; История Адыгеи. Т. 1. Майкоп, 2009, с. 189.

ушел в Анапу. Ногайцы, жившие в районе Лабы, принесли присягу верности России[96].

Когда же осенью 1787 г. шейх Мансур переправился через Кубань для агитации против России, абазины, ногайцы, карачаевцы и черкесы отказались признать его своим духовным главою[97]. Местные народы, жившие в верховьях Кубани и на Зеленчуках, явились к русскому командованию и изъявили желание быть подданными России. Ногайский владелец А. Ахлов, абазинские старшины родов Лоова, Кяча, Трамова, владельцы М. Бибердов, И. Лоов и другие принесли от имени своих народов присягу и приняли российское подданство. В залог своей верности они дали аманатов из наиболее знатных семей[98].

Г.А.Потемкин доносил Екатерине II 1 декабря 1787 г., что «знатное число черкесов переселено в Кавказскую губернию, абазинцы и ногаи перешли в русское подданство, присягнув на верность России»[99].

Весной 1788 г. султан планировал направить крупные воинские силы через Северо-Западный Кавказ для захвата Крыма. Большие надежды при этом он возлагал на помощь народов Северного Кавказа. Чтобы поднять их на борьбу с Россией, сюда было направлено большое количество османских эмиссаров. Активизировал свои действия и шейх Мансур, побывав у абазинов, ногайцев (наврузовцев) и призывая их принять участие в военных действиях против русских[100]. Обращался он с письмами-призывами и к народам Центрального и Северо-Восточного Кавказа. В одном из них подчеркивалось, «чтоб здешние жители веру свою крепко держали и соблюдали и с русскими не мирились». В Дагестан, в частности, к правителю Аварского ханства было послано от султана много денег с просьбой, чтобы он помог Ушурме[101].

Однако надеждам османов не суждено было сбыться. Султану так и не удалось организовать на Северном Кавказе антироссийское выступление. 1 ноября 1788 г. командующий войсками Кавказской линии ген. П.И. Текелли доносил, что все местные народы «за всеми обращениями остались при своих местах»[102]. Ни щедрыми подарками, ни угрозами эмиссары Порты не смогли поднять народы Северного Кавказа на борьбу против России.

В 1790 г. Османская империя двинула в центральную часть Северного Кавказа 30-тыс. армию под командованием Батал-паши. Кроме того, на стороне османов находилось 15 тыс. адыгов. С этим походом султан связывал далеко идущие планы. Подчинение Кабарды, территория которой имела большое военно-стратегическое значение, составляло одну из основных целей этого похода. Батал-

[96] Кабардино-русские отношения в XVI-XVIII вв. – В 2-х т. – М.: Изд. АН СССР, 1957, т. 2, с. 369.
[97] Алексеева Е.П., Калмыков И.Х., Невская В.П. Добровольное присоединение Черкесии к России. Черкесск, 1957, с. 29.
[98] Там же, с. 29.
[99] Там же, с. 29.
[100] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур, с. 273; История Адыгеи. Т. 1, с. 189.
[101] РГВИА. Ф. ВУА, оп. 1, д. 2376, ч. 1, л. 132-134 об; Мусхаджиев С.Х. Указ. соч., с. 64.
[102] РГВИА. Ф. 52, оп. 194, д. 481, л. 82.

паша рассчитывал захватить Кизляр, оказать давление на Дагестан и Южный Кавказ, укрепиться на побережье Каспийского моря и в целом на Кавказе[103]. Религиозной пропагандой и подкупами Порта рассчитывала восстановить против России и привлечь на свою сторону все мусульманские народы региона[104]. Однако надежды султана и на этот раз не оправдались. Народы Северного Кавказа, за исключением небольшой части местной знати, отказывались поддержать османов. Кроме того, в штурме Анапы отличились отряды под командованием кабардинского князя А.Хамурзина. Совместно с русскими отважно сражались и представители народов Дагестана. Российское правительство отметило наградами и воинскими чинами ряд дагестанцев. Так, Г.Чепалов, М.Ахматханов, У.Хамзин, Д.Таймасханов, Х.Алишев, А.Аджиев, А.Алхасов и др. получили различные воинские звания[105]. Такая позиция северокавказских народов способствовала победам российских войск.

В сентябре 1790 г. российские войска под командованием ген. И.И.Германа одержали победу над войском Батал-паши. В плен был взят сам Батал-паша. Некоторые представители народов Северного Кавказа участвовали в сражении на стороне русских[106]. Победа российских войск над превосходящей по численности османской армией произвела большое впечатление на местные народы Закубанья. После этого сражения адыги (темиргоевцы, махошевцы и др.) и ногайцы стали проситься в российское подданство и были приведены к присяге[107].

Ногайцы, жившие по р. Лабе, просили у российских властей разрешения переселиться на Правобережную Кубань. Вскоре они в числе 2 тыс. семейств были переведены в пределы Кавказской линии. Вместе с ногайцами сюда также переселилось до 390 армян[108].

Между тем, согласно сведений русских лазутчиков, наблюдавших за чеченским селением Алды, стало известно, что посланный из с. Эндирей к анапскому паше сын узденя Баммат-аджи Бекир привез от Батал-паши письма, при этом он уверял чеченцев, будто бы «Батал-Паша с сильным корпусом турок, артиллериею… тянется к Кубани, к коему также будто и кабардинцы присоединятся на действие в границы наши, почему все чеченцы, принимая сие за правду, без изъятия готовятся на скопища… и что все их наклонение есть при случае скопища напасть к Кизляру»[109].

30 сентября 1790 г. ген.-м. Савельев сообщал кизлярскому коменданту о том, что по доходящим до него сведениям «некоторые горские народы собирают войска

[103] Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М., 1965, с. 158; Кидирниязов Д.С. Ногайцы в XV-XVIII вв. Махачкала, 2000, с. 489; История Адыгеи. Т. 1, с. 190.
[104] Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. В 3-х ч. СПб., 1869, ч. 2, с. 217.
[105] Там же, с. 258-259.
[106] Очерки истории Карачаево-Черкесии. Ставрополь, 1967. Т. 1, с. 268; Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Екатеринодар, 1910. Т. 1, с. 416; Ахмадов Ш. Б. Имам Мансур, с. 311.
[107] Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1868, с. 45.
[108] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур, с. 311.
[109] ЦГА РД. Ф. 379, оп. 1, д. 258, л. 19.

с намерением идти на Кизляр и другие районы»[110]. Согласно данным известного чеченского исследователя Ш.Б.Ахмадова, в это время шейх Мансур находился в Чечне. Своим приходом в регион в середине 1790 г. он хотел продолжить борьбу против царизма[111]. В этот период новый командующий Кавказским корпусом ген. С.Булгаков был очень озадачен энергичными действиями Ушурмы по мобилизации вайнахов и народов Дагестана для нападения на Кизляр и другие российские укрепленные пункты. Командующий Кавказским корпусом С.Булгаков потребовал от ген.-м. Савельева, а последний, в свою очередь, – от кизлярского коменданта разведать, где находится в данное время шейх Мансур и не присоединились ли к нему войска дежегутаевского владетеля Ахмед-хана и тарковского шамхала?[112]

В конце 1790 г. ген. С.Булгакова сменил на посту командующего Кавказским и Кубанским корпусами ген.-аншеф И.В.Гудович. В конце января 1791 г. он прибыл на Кавказскую линию и стал готовиться в поход на Анапу. Пока шли приготовления российских войск, османы прилагали усилия, чтобы поднять местное население региона против России. Весной 1791 г. османский султан разослал среди северокавказских народов фирман, в котором призывал к войне с русскими. Ушурма, находившийся в Анапе, также рассылал свои письма к местным народам, призывая их к борьбе с царскими войсками[113].

9 мая 1791 г. ген. И.В.Гудович с 11-ю батальонами пехоты, 1900 человек егерей, 24 эскадронами кавалерии и 20 орудиями двинулся в путь к Анапе. На соединение с командующим Кавказским и Кубанским корпусом шел также отряд ген.-м. Загряжского.

Идя в военную экспедицию, российское командование хорошо понимало, что успех похода зависит от того, как поведут себя народы Закубанья. И.В.Гудович, как опытный стратег и большой дипломат, дал знать местным владетелем, что он идет с войсками в Анапу с целью бить османов, с которыми Россия ведет войну[114]. Для укрепления нормальных отношений с местным населением российскими властями предпринимались некоторые шаги. Так, ген. И.В.Гудович приказал отпустить на волю адыгов, нападавших с оружием в руках на фуражиров. Вдобавок российским войскам было предписано не травить и не топтать посевы местных жителей. За всем этим командующий следил очень строго[115].

После долгой осады 22 июня 1791 г. войска под руководством ген. И.В.Гудовича штурмом взяли Анапу. Было захвачено 95 крупных орудий, османы потеряли в сражении около 8 тыс. человек, в плен попало 14 тыс. человек. Среди пленных также оказались комендант гарнизона Анапы Мустафа-паша и шейх

[110] Там же, л. 49.
[111] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур, с. 312-313.
[112] ЦГА РД. Ф. 379, оп. 1, д. 2578, л. 63.
[113] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур, с. 313-314.
[114] Шишов А.В. Схватка за Кавказ (XVI-XXI вв.). М., 2007, с. 234-235.
[115] Ахмадов Ш.Б. Имам Мансур, с. 314.

Мансур[116]. Взятый в плен Мансур был отправлен в Петербург и вскоре приговорен к пожизненному заключению. Умер он в апреле 1794 г.[117]

Таким образом, народно-освободительное движение 1785-1791 гг. под руководством Мансура, начавшееся как восстание вайнахов против царизма и местной феодальной верхушки, вскоре вызвало большой резонанс во всем регионе, что объяснялось общностью целей народов Северного Кавказа в освободительном движении. Ушурме удалось привлечь под свои знамена многие северокавказские народы. Необходимо отметить, что в силу объективных причин в объединении местных народов на борьбу с царской Россией сыграла исламская религия. Отмечая положительную роль религии в деле консолидации северокавказских народов следует подчеркнуть, что религиозная идеология отчасти затемняла политические цели освободительного движения.

Daniyal Kidirniyazov

XVIII ƏSRİN SONUNCU RÜBÜNDƏ İMAM MANSURUN BAŞÇILIĞI İLƏ ŞİMALİ QAFQAZ XALQLARININ XALQ-AZADLIQ MÜBARİZƏSİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: din, xalq, mübarizə, imam, çarlıq

Məqalədə araşdırılan dövrdə şeyx Mansurun başçılığı ilə Şimali Qafqaz xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsi tədqiq edilir. Mübarizənin əvvəlində yerli hakimlərin münasibətlərinin birmənalı olmadığı göstərilir. Bundan başqa, hərəkatın sosial bazası daima daralırdı. Sonra İslam dininin təsiri ilə mübarizəyə bir çox Şimali Qafqaz xalqları qoşulmuş oldu.

Daniyal Kidirniyazov

THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE PEOPLES OF NORTH CAUCASUS UNDER THE LEADERSHIP OF IMAM MANSUR IN THE LATE 18TH CENTURY

SUMMARY

Key words: religous, the people, struggle, the imam, tsarism

In this article the author analyses questions pertaining to the North Caucasian peoples' struggle for their independence under the leadership of Sheikh Mansur in the given period. It shows that at the beginning of struggle the attitudes of local rulers were ambiguous. In addition, the social ground of the movement had been steadily decreasing. Further many North Caucasian nations under the impact of Muslim religion joined the struggle.

[116] Корольков М.Я. Шейх-Мансур Анапский (Эпизод из первых лет завоевания Кавказа) // Русская старина. № 5. СПб., 1914, с. 414-415; История Адыгеи. Т. 1, с. 190; Мусхаджиев С.Х. Указ. соч., с. 65.

[117] Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв., с. 160.

1787- 1792 OSMANLI - RUS SAVAŞI VE KAFKASYA'YA ETKİLERİ

Necdet HAYTA[118]

Kafkasya jeopolitik açıdan, Avrupa ile Orta Asya arasında geçiş köprüsü niteliğindedir. Bölgenin stratejik önemi tarih boyunca, tarihi yönlendirecek çok sayıda gelişmelere tanık olmuştur. Özellikle Rusya açısından Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bu coğrafya Rusya'nın Karadeniz, Boğazlar ve Akdeniz yoluyla sıcak denizlere inmesinin ön koşuludur. Kafkasya'da Rus hakimiyetinin zedelenmesi demek hem Rusların sıcak denizlere inme politikasına hem de Orta Asya hakimiyetine önemli ölçüde zarar verecektir. Rusya'nın bölgedeki bu tutumu Osmanlı Devleti'nin ister istemez bir karşı reaksiyonuna sebebiyet vermektedir. İşte bu durum tarih boyunca Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nu defalarca karşı karşıya getirmiştir.

Osmanlı Devleti'ni Kafkasya'ya yönelten uzun vadeli siyasi hedefler şunlardır:

1-Orta Asya Türkleri'ne ulaşmak için Kırım-Kuzey Kafkasya-Kazan hattında hakimiyet kurmak.

2-Hızla gelişerek güneye inmekte olan Rusların Kuzey Kafkasya'yı işgalini önlemek.

3-Rusya ile dini yakınlığı olan Gürcistan'ın Rusya ile coğrafi birleşmesini önlemek.

4-Uzak Doğu ticaretinin önemli noktaları durumundaki Karadeniz'in doğu limanlarını ele geçirmek.

1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı - Rusya arasındaki Kırım Hanlığı üzerindeki nüfuz mücadelesi Rusya'nın lehine sonuçlandı. Bu durum Kafkasya'nın kuzeyinin Azak Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar Rusya tarafından kuşatılması ile sonuçlanacaktı. Kırım'ın elden çıkışı artık Osmanlı'yı Kuzey Kafkasya ile daha yakından ilgilenmeye yöneltiyordu. 1783'te Kırım'ı tamamen ilhak eden Rusya Kafkasya'da ilerlemeyi ulusal politika haline getirmiş, ele geçirdiği yerlere de Rus, Kazak ve Ukraynalı köylüleri yerleştirmeye başlamıştır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti Asya topraklarını savunmak, Rusya'ya karşı gereken önlemleri almak için harekete geçti. Kafkas toplumlarını kendi yanına çekmek için Kafkasya'da kısmen var olan Müslümanlığı tamamına yaymak ve bölgedeki Osmanlı nüfuzunu kurmak için devleti temsilen Ferah Ali Paşa'yı Anapa'ya gönderdi. Ferah Ali Paşa'dan beklenen buradaki kabileleri ile ilişki kurarak onları Osmanlı'nın etki alanına sokmak idi. Dağıstan ise öteden beri dini ve manevi bakımdan Osmanlı Devleti ile sıkı ilişkilere sahipti. Rusya'nın ve İran'ın tehdidi altında kaldıkları zaman Dağıstanlılar, Osmanlı Devleti'nden yardım isterdi. Osmanlı Devleti'nin Batı Kafkasya'daki nüfuzu daha zayıf idi. Osmanlı Devleti hiçbir zaman bu bölgeyi doğrudan doğruya hakimiyeti altına almaya çalışmamıştı. Kuban boylarında ve ovada oturan kabilelerle ilişki kurma ve sürdürme görevini Kırım Hanlığı'na bırakmıştı. Ferah Ali Paşa, Çerkesler ve Abhazlar arasında Müslümanlığı yaymak ve Osmanlı Devleti'nin etki alanını genişletmekle görevli idi.

Necdet Hayta – prof. dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı

Önce dini bağlar kurulacak, daha sonra siyasi ve askeri bağların kurulmasına çalışılacaktı. Ferah Ali Paşa bu amaçla İstanbul'dan din adamları da getirtti. Ali Paşa'nın bu faaliyetleri Batı Kafkasya'da Müslümanlığın hızla yayılmasını sağladı. Çerkesler zaten Ruslar ile sık sık çatışma halindeydiler. Bu nedenle Çerkeslerle işbirliği pek de zor olmadı. Ferah Ali Paşa 1780'de Soğucak'da görev yaptığı sırada Rus istilasından kaçarak Kafkasya'ya gelmiş olan Kırım ve Tamanlı göçmenleri de burada iskan etmiştir. Böylelikle Rusların Karadeniz'e inmesinin ve Kuzey Kafkasya'da Rus ilerleyişinin Kuban Nehri'nden aşağıya inmesinin önüne geçilmek amaçlanmıştır.

Ferah Ali Paşa, Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sağlayabilmenin bağlılık yemini ve bu hususta senet alınması neticesinde olabileceğini savunmuştur. 1783 yılında Çerkes ve Abhaz kabilelerini Soğucak'a çağırarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına dair teminat almıştır. Bu senetlerin birinde, Ruslarla padişah dost olduğu vakit kabile halkının dost, savaş açıldığı zaman ise kabile halkının Devlet'i Aliyye'ye yardım etmesi karara bağlanıyordu. Ferah Ali Paşa'nın valiliği döneminde alınan son senet, 1785 yılına denk gelmektedir. Bu senette Abhazlar bağlılıklarını bildirmişlerdir. Sebebi ise Rusların Kuban Nehri'nin güneyine yani Osmanlı topraklarına girmesidir. Osmanlı Devleti buna karşı kabilelerden yararlanmayı tasarlamış ve bunun için Soğucak ve Anapa kalelerini yeniden inşa ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Çerkezistan ile ilgisini Ahmed Cevdet Paşa şu sekilde ifade etmektedir: "*Kırım hanlığı istiklâl suretiyle Devlet-i Âliyye'den munfasıl oldukta led'el-icâb tevâif-i Çerâkise'den asker celb ve istihdam etmek üzere Devlet-i Âliyye nazar-ı ihtimâmını Çerkezistan'a ihâle etmeğe mecbur olduğundan ahâlisine din-i İslâm telkin olunub refte refte bu tarafların kâffe-i ahâlisi putpereslikten geçerek kavi Müslüman olmuşlardır*".

Rusya ise Kafkasya'yı abluka siyaseti izlemiş ve Kafkasya'yı ablukaya aldıktan sonra zamana yayarak bölgeyi tedricen ele geçirme yoluna gitmiştir. Projesi Prens Potyemkin tarafından hazırlanan ve Çariçe İkinci Katerina tarafından onaylanan bu abluka siyasetinin uygulanmasında Rusların ilk yaptığı şey, Kafkasya'yı nehir boylarını güzergah olarak almak suretiyle müstahkem bir hat inşa ederek kuzeyden kuşatmayı başlatmak olmuştur. Kırım ve Taman'ın işgali ve Kazak müstahkem hattının inşası bu aşamanın olgunlaşma işaretleri olarak görülebilir. Bu noktada doğal müttefik arayışları Rusların gündemine gelmiştir. Dağların güney yamaçlarında Kartvel ırkının yaşadığı Gürcistan (Kahetya, Kartelina), bulunmaktaydı. Halkının büyük kısmı Hristiyan olan bu bölge, son zamanlara kadar Osmanlı ve İran'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan Hristiyanların dahi hamisi olan Rusya, Gürcistan'ın da doğal hamisi olmayı istemekte ve Kafkasya'da Hristiyan bir müttefik adayı bulmuş olmanın getireceği kolaylıkları hesap etmekteydi.

Çariçe Katerina'nın uygulamak istediği politika bir türlü Gürcistan'ın ilhakıyla sonuçlanamadı. 1773 yılında aşağı Volga'da patlak veren Pugaçev isyanı nedeniyle Ruslar bütün kuvvetlerini bu bölgeye kaydırmak zorunda kaldı ve Rusların Kafkasya üzerindeki hayallerini ertelemek zorunda bıraktı. Küçük Kaynarca'dan sonra Osmanlılar savaş sırasındaki tutumlarından dolayı Dağıstanlıları Gürcistan'a saldırmaları için teşvik etmeye başladı. Böylece Gürcistan hem Dağıstan, hem Abhazya'dan hem de Ahıska'dan gelen saldırıların arasında kalmıştır. Bu esnada İran'daki taht değişikliği sonucu iktidara

gelen Ali Murad, Gürcistan'ın İran'a tabi olması için baskılarını artırmıştır. Bu gelişmeler ve Ruslar'ın çabaları sonucu Gürcistan Kralı II. İrakli, 24 Haziran 1783 tarihinde Gori şehrinde topladığı meclisin fikrini ve onayını aldıktan sonra Rusya'dan yardım talebinde bulunmuştu. Bu sırada Kırım, Taman, Kuban ve Kabardey'in ilhakı, Kazak Hattı'nın kuvvetlendirilmesi, Kalmukların sürülmesi, Nogayların imhası, Rusların elini Kuzey Kafkasya'nın kuzeyinde iyice kuvvetlendirmişti. General Potyemkin, Gürcistan'da da durumun olgunlaştığına ve Kafkas-ötesi'ne sarkmanın zamanının geldiğine inanıyordu. Çariçe II. Katerina'nın da bu teklife olumlu cevap vermesiyle birlikte, II. İrakli'nin gönderdiği Prens Garseven Çavçavadze 24 Temmuz 1783 tarihinde General Potyemkin ile Georgiyevsk Anlaşmasını imzaladı. On üç maddeden oluşan bu antlaşmayla Gürcistan Rusya'nın koruması ve himayesi altına girdiğini beyan etmekteydi. Bu antlaşma uyarınca Tiflis önlerine gelen Rus birlikleri, 3 Kasım 1783 tarihinde şehre girdiler. Bu duruma karşı çıkan Gürcü ordusunda görev alan bazı birlikler ile birkaç Gürcü prensi ve dağlık alanlarda oturan ve durumu kabullenemeyen birkaç kabile, neticesi olmayan bazı muhalif hareketlerde bulundular.

Bu antlaşma Kafkasya'da Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını ve hatta Osmanlı Devleti ile İran'ı çok huzursuz etmişti. Bu durum üzerine Osmanlı yönetimi Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına mektuplar yazarak onların Gürcistan ve Rusya üzerine akınlar yapmalarını istedi. Aynı şekilde Tebriz hanı da Rus ilerleyişinden endişe ederek, Gürcistan'la ittifak eden Rusların amacının İslâm hanlıklarını ortadan kaldırmak olduğunun altını çizerek, civar İslâm hanlarının ***"yek dil ve yek cihet"*** olması gerektiğini belirterek, Osmanlı Devleti'nin endişelerini paylaşmaktaydı. Aynı kaygıları taşıyan Hoy Hanı Ahmet Ali Han da bu doğrultuda İslâm hanlarının Rusya'ya karşı birleşmesi hususunda hemfikirdi.

Rusya'nın, Kafkas bölgesindeki bu istilacı politikasına karşı bir an önce mücadele başlatılmasını isteyen, başta Tebriz ve Hoy hanları olmak üzere, Dağıstan Akuşa Kadısı, Dağıstan Kumuk Valisi Muhammed Han ve Erdebil hâkimi; Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya gönderdikleri mektuplarda Osmanlı Devleti'nin yanında harbe hazır olduklarını açıkladılar. Çıldır valisi Süleyman Paşa İstanbul'a gönderdiği raporlarıyla bu gelişmeleri bildirirken ; "*Gürcü Kralıyla Rus hükümeti arasında onüç maddelik bir anlaşmanın olduğu, bundan Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının son derece rahatsız oldukları, bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'ni yanlarında hissettikleri, bölgedeki vaziyetin lehimize devamını temin için hanların gönüllerini gönderilecek ihsan ve hediyelerle hoş tutmak gerektiği, ayrıca maiyyetimizdeki Lezgi taifesinin masrafları için tahsisata irade buyrulması, aksi taktirde bölgede durumumuzun hayli zorlaşacağı...*" hususlarına dikkat çekiyordu.

Sohum Muhafızı Mehmet Paşa da "*...Ruslar'ın civar kabileleri elde ederek gün geçtikçe güneye doğru daha fazla sarkmaları evvela Sohum Kalesi, saniyen de sair Devlet-i Aliyye mülkü için tehlike olduğundan, Sohum Kalesi'nin muhafazası için gerekli olan levazımatın bir an önce gönderilmesini...*" istiyordu.

Bu antlaşma sayesinde Rusya'yı Kafkasya'nın önemli bir stratejik mevkiine yerleştiren II. Katerina bir yandan Tiflis bölgesine asker sevk ederken diğer taraftan da İran ve Dağıstan hanlarına elçiler ve hediyeler göndererek onları kendi tarafına çekmeye

çalışıyordu. Fakat bölge hanlıkları Rusya'nın istilacı politikalarından bıkmış olsalar gerek, genel olarak onlarla ittifaka yanaşmak istemiyorlardı. Bu askeri sevkiyatın amacının muhtemel bir İran seferinin yanı sıra Dağıstan'ı kuşatmak, ayrıca Anadolu'ya yapılacak bir harekatın üssü olarak kullanmak olduğunu anlamak çok da zor değildi. Gürcistan ise bu durumun bedeli olarak çok sayıda sefere maruz kalmış, özellikle Azeri, Lezgi ve Dağıstanlıların hedefi haline gelmekten kurtulamamıştı. Çariçe II. Katerina bölgeyi tamamen istila etmek üzere harekete geçmiş ise de, ömrünün yetmemesi üzerine bu istila hareketi bir kaç yıl gecikmeli olarak ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayabilmiştir. Artık Rusya ve Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş bir harbin eşiğine gelmekte olduğu gayet açıktı.

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda Avusturya ile anlaşan Ruslarla aradaki ihtilaf eksik olmuyordu; Nitekim aşağıda görüleceği üzere 1787 harbine denk gelen günlerde Rus elçisinin hallini istediği ihtilaflı meseleler şunlardı:

1 — Eflak ve Boğdan çekişmesi

2 — Gürcistan meselesi

3 — Kafkasya'da bazı kabilelerin Kuban nehrini geçerek Rus arazisine akın etmeleri

4 — Rusya tüccarından masdariye vergisinin af ve ilgası

5 — Cezairlilerin zabt ettikleri Rus gemisinin geri alınması

6 —Tuna sahillerinde Osmanlılara tabi Kazakların huduttan uzaklaştırılarak yağmalarının önlenmesi

7— Küçük Kaynarca Antlaşmasına göre Varna'ya konsolos tayinine kat'i surette müsaade edilmesi

8— Kılburun memlehalarından çıkan tuzun yarısı Ruslara diğer yarısı Özi halkına dağıtılması muahede ahkâmından olduğundan Ruslara ait bu yarı hissenin verilmesi.

Bu ihtilaflı meselelere, sulhu muhafaza etmek isteyen Osmanlı hükümeti tarafından gayet yumuşak cevaplar verilirken, diğer taraftan da hududa kuvvet yığmakta olan Ruslara karşı aynı surette kuvvet sevk ederek gafil avlanmamak istiyordu.

Bu konuda 16 Şubat 1787'de reisülküttab Süleyman Feyzi Efendi ile Rus elçisi Bulgakof arasındaki görüşmede Süleyman Feyzi Efendi: Eflak ve Boğdan meselesinin tahkik olunarak iktizasına göre hareket edileceğini, Gürcistan'a akın yapan Acara'lılara karşı Gürcülerin himayesini Rus hükümeti rica etmiş olduğundan Osmanlı hükümeti Gürcüleri himaye için o taraflara kuvvet sevkettiğini, Kuban etrafındaki işin tahkikine memur gönderildiğinden Soğucak muhafızı ve Rus memurları vasıtasıyle bu işin halledileceğini, masdariyye vergisi için İngiltere ve Avusturya'ya kıyasen muamele olunacağını, Cezairliler tarafından zabt olunan Rus gemisinin muahede mucibince halledilip tekerrürünün önleneceğini; Rus hududu üzerindeki Potkalı kazaklarının Tuna'nın beri tarafına naklolunacaklarını, Varna'ya konsolos tayini işinde Rus hükümetine yazılan tahriratın cevabına intizar olunduğunu ve en son olarak da Tuz meselesinin iki tarafça mahallinde halledilmek üzere memurlar tayin olunmasını bildirmiştir. Ancak savaştan kaçmak isteyen Osmanlı Devleti'nin bu çekingen tutumuna vakıf olan Rusya gittikçe isteklerini arttırıyordu. Ruslarla olan ihtilâflar, bitip tükenmek bilmiyor, biri hal olunurken başka bir şey meydana çıkıyordu; bunun sebebi de Osmanlı

hükümetinin harp edecek durumda olmayacak kadar âcz ve zaaf göstermesi idi; bu hali bilen karşı taraf da yeni yeni isteklerle Osmanlı Devletini uğraştırıyordu.

Rus generali Potyemkin, Türklerle mutlak surette harp etmek taraftarı olduğundan İstanbul elçisi Bulgakof da İmparatoriçenin gözdesi olan bu generale yaranmak için hükümeti sıkıştırmakta idi; fakat Fransa hükümeti, Osmanlı devletinin hali hazırının devamını istediğinden, Katerina aksi halde Fransa'nın Prusya ile ittifak edeceğini tahmin ile isteklerinde daha ileri gitmek istememiş ve müttefiki olan Fransuva Jozef de Fransa'nın ikazıyle Rusya'nın büyümesindeki tehlikeyi takdir ederek görünüşte daha ileri gitmek istemiyor gibi idi. Fakat Potemkin'in emriyle hareket eden Rus elçisi yeni yeni maddelerle Bab-ı âliyi taciz ve tehditten geri kalmıyordu.

Bunun üzerine Osmanlı Devleti devam edip giden bu hallerden usanarak, zaten Ruslarla harbe taraftar olan Yusuf Paşa, reisülküttab Süleyman Feyzi Efendi vasıtasıyla Rus elçisine aşağıdaki teklifleri yapmağa memur etti ve 27 Temmuz 1787 de Bebek bahçesinde Rus elçisi ile görüşen reisülküttab, ona yedi maddeyi hâvi bir ültimatom vererek bunların kabulünü istedi. Bunlar:

1 — Firari Boğdan voyvodası ikinci Aleksandr Mavrokordato'nun teslimi

2 —Eflak ve Boğdan'da olan ve memleketi Osmanlı hükümeti aleyhine ifsat eden konsolos vekilinin azli

3 — Kılburun göllerinden özi ahalisine verilmesi iktiza eden tuzun verilmesi

4 — İki taraf tüccarı hakkında eşit muamele yapılmasının kabulü

5—Osmanlı tüccarlarının gadre uğramaması için münasib mahallere memurlar (şehbenderler) tayini ve şimdilik Kırım'a bir memur gönderilmesine müsaade olunması

6 —Rus tüccar gemileri memnu eşya nakletmekte olduklarından bundan sonra boğazlardan geçerken bu gemilerin yoklanması

7 — Rus askerinin Tiflis'ten çekilerek Gürcü prensinin Ruslar tarafından himaye olunmaması.

Bu taleplere şaşıran Rus Elçisi'nin tatmin edici cevaplar verememesi üzerine Ruslar'a savaş ilanına karar verildi. Zaten Prusya ve İngiltere de bu konuda Osmanlı Devleti'ni teşvik ediyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan ve 1787 yılının Ağustos ayına kadar yaklaşık on üç buçuk yıl süren barış ortamı son bulmuş oldu. Ruslara karşı sefer îlân olunduğu zaman (19 Ağustos 1787) son bahar gelmek üzere olduğundan ilk bahar başlangıcına kadar geçen zaman hazırlıkla geçmiş ve Mısır'da bulunan Kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa donanma ile acele İstanbul'a celbolunup o da donanma noksanını ikmale çalışmıştı; Ruslar da tamamen hazır değildi. Gazi Hasan Paşa İstanbul'a gelip vezir-i âzam ile görüştüğü esnada Rus seferi için acele edilmiş olduğunu söyleyerek Yusuf Paşa'yı tenkid etmekle beraber aynı zamanda harp ianesi olarak kendi kesesinden on iki bin kese vermişti. Osmanlı hükümeti kış esnasında sevk ve nakil işleriyle uğraştı; Özi ve İsmail taraflarına kuvvet yollandığı gibi asıl hedef Kırım'ın istirdadı olduğundan burasının Kuban tarafından işgaline karar verilip Kuban taraflarında bulunan Tatarları Kırım'a ve Ruslar üzerine taarruz ettirmek için Vize kasabasında oturmakta olan Kırım Hanzâdelerinden Şehbaz Giray, Kuban Hanı tayin edildi; O da Kırım Hanlığında olduğu gibi biraderi Mübarek Giray'ı Kalgay ve Arslan Giray'ı da Sultan Nureddin yaptı; bunlar

Kuban tatar kuvvetleriyle Taman üzerinden Kırım'a geçeceklerdi; fakat lüzumuna mebni Kuban Hanı Şehbaz Giray, Özi taraflarına memur edilip orada Bucak tatarlarını emrine alarak Basarabya'da kalıp Kuban tarafına Arslan Giray gönderildi.

Osmanlı Devleti Kafkas taraflarından Rusları vurmak isteyerek, verilen emir üzerine Çıldır valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla Dağıstan ve Azerbaycan Hanlarını ittifaka almaya teşebbüs etmiş ve Dağıstan Hanlarının en kavisi olan Amme Han'dan istifadeyi düşünmüş ve Kabartay ümerasına ve hattâ Buhara Hanına da Rusya'ya akın için hükümler ve nâmeler gönderilmiştir. Dağıstan ve Azerbaycan Hanları Osmanlı devletine inkiyad ile sadık kalacaklarına dair söz vermişlerse de birbirleriyle olan mücadeleleri yüzünden kendilerinden istifade edilememiş bununla beraber Rusların himayesi altında bulunan Tiflis Gürcü hâkimine karşı harp etmek üzere Amme Han otuz bin kişilik bir kuvvetle geleceğini vaadetmiştir; fakat Amme Han asıl hedef olan Gürci Prensi üzerine sevkedilerek Gürcü Beyi İrakli Han'ın ortadan kaldırılması icab ederken hesapsız olarak onun Kızlar kalesi üzerine yollanması asıl hedeften uzaklaştırılmasına sebep olmuş ve Kafkas dağları Rusya ile Türkiye hudutları arasında bir sed iken Rusların Gürcistan'a nüfuz etmeleri Anadolu tarafındaki emniyeti kaldırmış ve muharebe esnasında Gürcistan'a yapılan birkaç akınla iktifa edilmiştir.

Bu sırada Avusturya elçisi Herbert Ratkal, 9 Şubat 1788'de tercümanı ile Bâb-ı Âli'ye gönderdiği mektupta ülkesinin Rusya'nın müttefiki olarak Osmanlı Devleti'ne harp ilan edeceğini açıkladı ve bu açıklamasının akabinde de İstanbul'u terk etti. Avusturya'nın almış olduğu savaş kararı ile birlikte Osmanlı Devleti gerek ekonomik gerekse askeri açıdan hiç de hazır olmadığı bir savaşta bu sefer Rusya ile birlikte Avusturya gibi güçlü bir devlete karşı karşıya kaldı.

Bu savaşın ilk sıcak çatışması 1788 yılında Avusturya ile Tuna Nehri civarında yaşandı. Daha sonra Rus birlikleri ile Osmanlı ordusu arasında da cephede mücadele başladı. İki devlete karşı yürütülen bu savaş ağırlıklı olarak Belgrat, Özi, İsmail ve Maçin bölgelerinde yani Karadeniz'in kuzey ve kuzeybatı kısımlarında da geçmesine karşın Kafkasya bölgesinde de Ruslarla mücadele yaşandı. Ruslar savaşın başlamasını müteakip geneli Kazaklardan oluşan 15 bin kişilik bir birlikle Kuban'ı geçirdiler. Amaçları Anapa-Tsemez'i ele geçirip Kafkasya'daki Osmanlı varlığını sonlandırmaktı. Fakat Rus birlikleri Kuban'ı geçer geçmez özellikle Çerkez kabilelerinin yoğun direnişiyle karşılaştılar. Yaklaşık kırk gün kadar süren mücadele sonunda Ruslar net bir sonuç elde edemediler. Bu gelişme sonrası General Potyemkin'in General Tekeli'yi Anapa Kalesi'ni ele geçirmesi için görevlendirdiği haberi alındı. Bunun üzerine Koca Yusuf Paşa, Anapa seraskerliğine Battal Hüseyin Paşa'yı atayarak 10 bin asker tedarik edip hemen Anapa Kalesi'ne yardıma gitmesini emretti. Fakat bu esnada Samsun'da bulunan Battal Hüseyin Paşa çeşitli bahaneler ileri sürerek Anapa'ya gitmedi.

General Tekeli komutasındaki Rus birlikleri ise bu fırsatı iyi değerlendirmek adına Anapa Kalesi'ni kuşatma altına aldı. Ancak General Tekeli bu bölgede bulunan kabilelerin yoğun direnişi karşısında daha fazla zayiat vermemek için kuşatmadan vazgeçerek, birliklerini Kuban tarafına çekmek zorunda kaldı. Bu mücadele esnasında ciddi kayıplar veren kabile beyleri Rusların yeni bir saldırısından çekinerek Battal Hüseyin Paşa'nın bir an önce gelmesi yönünde isteklerini içeren mektupla beraber elçi

olarak Mehmet Bey'i İstanbul'a yolladılar. Mehmet Bey İstanbul'a ulaştığında Osmanlı Devleti'nde saltanat değişikliği olmuş ve III. Selim (1789) tahta çıkmıştı. Mehmet Bey Kafkasya'da yaşananları ve Battal Hüseyin Paşa'nın tutumunu arz etmesi üzerine III. Selim oldukça sert bir ferman ile Battal Hüseyin Paşa'nın derhal Anapa'ya gitmesini emretti. Anapa ve Soğucak taraflarına gönderilmek üzere ise Canik, Karahisar-i Şarki ve Amasya gibi sancaklardan toplam 17 bin nefer askerin de hazırlanması talimatını verdi.

Battal Hüseyin Paşa, bu sefer Anapa'ya gitmek zorunda kaldı. Anapa Kalesi'ne ulaştığı esnada Rus birliklerinin Anapa Kalesi'ni kuşatmak için Mahuşi köyüne taarruz ederek, Kuban Nehri kenarında oturan kabilelere saldırdıkları haberi ulaştı. Battal Hüseyin Paşa hemen kale muhafızı Mustafa Paşa'yı başbuğ olarak atayarak yeteri kadar asker ve mühimmatla Rus birliklerinin üzerine gönderdi. Ancak Mustafa Paşa Rus birliklerine mağlup olup Anapa Kalesi'ne geri dönmek zorunda kaldı. Bu başarılarından sonra Rus birlikleri 7 Mart 1790 tarihinde Anapa üzerine saldırdı. Fakat Ruslar bu taarruzdan da bir sonuç alamadı. Bu saldırı sonrası Mustafa Paşa aniden harekete geçerek Şayka köyünde bulunan Rus birliklerinin üzerine yürüdü. İki taraf arasında başlayan mücadele üç dört saat sürdüyse de, Osmanlı askerleri mağlup olarak Anapa Kalesi'ne geri çekildiler. Rus kuvvetleri, Osmanlı askerini takip ederek Anapa'nın üzerine yürüdüyse de başarısız oldu ve geri çekilmek zorunda kaldı. Mustafa Paşa, Rusları takip ederek bu kez Cana Boğazı'nda onlara yetişti ve orada altı saat devam eden savaşta Rusları mağlup etmeyi başardı. Bu mağlubiyet sonrası Ruslar Kuban tarafına çekilmek zorunda kaldı.

Sultan III. Selim kesin olarak Osmanlı birliklerinin Kabartaylar içine girmesini istemekteydi. Onun bu isteği mübaşir olarak atanan Mahmut Bey tarafından Anapa'daki Battal Hüseyin Paşa'ya iletildi. Battal Hüseyin Paşa, 8 Ağustos 1790 tarihinde gerekli hazırlıkları yaparak 32 adet top ve yaklaşık 30 bin askerle Kabartay tarafına harekete geçti. Bu birliğe ek olarak bölge kabilelerinin de orduya katılmalarıyla bu sayı her gün biraz daha arttı. Bu konuda Osmanlı Devleti o havalinin beylerine hitaben ve onların Osmanlı ordusu ile beraber hareket etmelerini isteyen bir ferman göndermişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki konu ile ilgili belgelerin içeriğinden bölgedeki Çerkes, Abhaz, Nogay ve Kabartay kabilelerinin de Dağıstan'la beraber bu harekata iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Lakin isteksiz bir şekilde çıktığı bu seferde Battal Hüseyin Paşa sürekli problem çıkarıp, molalar vermekteydi (Bununla ilgili olarak Paşa'nın Trabzon Eyaleti'nin uhdesine tevcihini istediği bu yüzden oyalandığına dair bilgi mevcuttur. Devlet böyle zor bir zamanda O'nun isteğini yerine getirmek zorunda kalmıştır). Bu şekilde ordu, Kuban Nehri'ne kadar olan 12 günlük mesafeyi ancak bir aydan fazla bir sürede kat edebildi. 14 Eylül 1790 tarihinde de Kuban Nehri'nin öbür tarafına geçildi. Her şeye rağmen Osmanlı ordusunun Kuban Nehri'nin öbür tarafına geçmesi, bölgedeki kabileler arasında sevinçle karşılandı. Bu esnada dört-beş bin Rus askerinin civarda bulunduğu haberi alınınca Battal Hüseyin Paşa o tarafa küçük bir birlik sevk etti. Fakat bunların Ruslara karşı bir şey yapamayacağı gayet açıktı. Nitekim bozguna uğrayan bu birlikler geri çekildiler. Rus askerlerinin takip etmesi üzerine Kuban tarafında bulunan askerler de telaşa kapılıp dağılmaya başladılar. Fakat asıl dağılma Battal Hüseyin Paşa'nın emrindeki birkaç adamla Ruslara teslim olmasıyla başladı. Bu

durum gerek Osmanlı askerlerinde gerekse kabileler arasında şok etkisi yarattı. Her şeye rağmen ordu Ruslarla mücadele ederek, büyük bir bozguna uğramadan 7 Kasım 1790 tarihinde Anapa Kalesi'ne çekilmeyi başardı.

Battal Hüseyin Paşa'nın Ruslara ilticasından sonra asker ve kabile başları acele bir serasker gönderilmesini hükümetten istemeleri üzerine Erzurum ve Trabzon valisi olan Hacı Abdullah Paşa, Anapa seraskerliğine atandı ve hiç vakit kaybetmeden Anapa'ya hareket etmesi emredildi. Ayrıca kabile beylerine bir mektup gönderilerek Hacı Abdullah Paşa'nın Anapa seraskerliğine atandığı, paşanın Ruslardan intikam almak için yola çıkmak üzere olduğu bu sebeple bütün Çerkezlerin de Paşa ile birlikte bu harbe iştirak etmeleri istendi. Ancak Abdullah Paşa Anapa'ya memur edilmiş ise de O da Trabzon ve havalisinde hasmı olan derebeyleri temizlemekle uğraşıp birtakım özürlerle işi geciktirdiğinden kabileler bu halden usanmışlardı. Bu fırsatı kaçırmayan Ruslar Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu otorite boşluğunu çok iyi değerlendirdi. Tuna Ordusu Komutanı General Gudoviç komutasında büyük bir ordu oluşturularak hemen Anapa Kalesi üzerine sevk edildi. 1791 yılının Haziran ayında yola çıkan bu birlik bir ay sonra Anapa Kalesi'ni kuşatma altına aldı. Kafkas kabileleri kuşatma öncesinde ve kuşatma sırasında Kalgay Mehmet Giray önderliğinde Ruslara karşı mücadele ettilerse de bir sonuç elde edemediler. Abdullah Paşa'nın emrindeki birliklerle bir türlü bölgeye intikal etmemesi üzerine, kalede bulunan on bin kadar Osmanlı askerinin tüm çabalarına rağmen, kuşatmanın on dördüncü günü Anapa Kalesi Rus işgaline uğradı. Rusya bu işgalle, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki en önemli kalesini ele geçirmekle kalmayıp, bölge kabilelerini Ruslara karşı bir çatı altında toplamaya çalışan Osmanlı Devleti'nin planına da büyük bir darbe indirmiş oldu.

Anapa gibi stratejik bir mevkinin elden çıktığını haber alan III. Selim, bu hale Abdullah Paşa'nın sebebiyet verdiğini bildiğinden onu derhal valilikten azl ile yerine yine Trabzonlu olan Kuğuzâde Süleyman Paşa'yı Trabzon valisi tâyin ederek Abdullah Paşa'nın katlini ona havale etmiştir. Abdullah Paşa, Anapa'nın sukutunun kendi başına bir belâ getireceğini anlayarak Trabzon kalesine çekilip müdafaa tertibatı alma kaydına düşmüştü. Bunun üzerine Süleyman Paşa, Trabzon valiliğinin kendisine verilmiş olduğunu Sarı Abdullah Paşa'ya bildirip kaleden çıkarak üzerinde ibka edilen Erzurum valiliğine gitmesini tebliğ etmiş ve Abdullah Paşa da kaleden inip Erzurum'a giderken alman tertibat üzerine yolda katledilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkas cephesinde yaşanan bu mücadeleler esnasında, Gürcistan Kralı II. İrakli doğrudan bu savaşa müdahil olmadı. Zira Rusya ile yaptığı antlaşma sonrası Osmanlı Devleti, İran ve Kafkasya kabileleri ile yaptığı ticaret ve gümrük gelirleri biten II. İrakli Rusya'dan gerekli para yardımı alamamıştı. Ayrıca bu savaşa müdahil olması halinde Dağıstan hanlarının olası akınlarından da korkmuştu.

Bu arada Osmanlı Devleti'nin Prusya ile 31 Ocak 1790 tarihinde bir ittifak antlaşması imzalamasından endişelenen Avusturya'nın barış istemesi üzerine iki ülke arasındaki savaşın 3 Ağustos 1791 yılında imzalanan Ziştovi Antlaşması ile son bulmasından sonra, Fransız İhtilali'nin yayılmasından korkan Avrupa devletlerinin girişimleri sonucunda Osmanlı ve Rus heyetleri arasında da barış görüşmeleri başladı. İki taraf arasında yaklaşık iki buçuk ay süren müzakereler sonunda da 10 Ocak 1792

tarihinde on üç maddeden oluşan Yaş Antlaşması imzalandı. Böylece karşısındaki düşmanın kuvvetini anlamadan Kırım'ı kurtarmak için harp ilân etmiş olan Yusuf Paşa, dimyata pirince giderken evdeki bulguru kaybetme kabilinden olarak bu kadar hazine ve asker telefinden sonra Özi Eyâleti'ni de terk etmek suretiyle açtığı harbi mağlup olarak kapatmak zorunda kalmıştır.

Yaş Antlaşması ile Kuban Nehri eskisi gibi sınır kabul edilmiş, Anapa Kalesi Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir. Ancak Ruslar bu antlaşmaya bir madde koydurarak *Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına akın yapmalarını önlemek için Osmanlı Devleti'nin kefaletini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki kabilelerin Rusya'ya yapacakları akınlarını önlemeye çalışacak, önleyemediği durumda ise zararı tazmin edecektir.* Kabileler, kendilerini Küçük Kaynarca ve özellikle de Yaş Antlaşmasına bağlı saymamışlar ve Rusya'ya karşı yaptıkları akınlara devam etmişlerdir. Özellikle İmam Mansur'un Kafkasya'da başlattığı müridizm hareketine (Müridizm Hareketi, Kafkaslardaki Rus Sömürgeciliğine karşı Kafkas Halklarının imamlar önderliğinde sürdürdüğü direnişi besleyen dini harekete verilen isim olmuştur) bağlı olarak, Rusya'ya karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti, bir taraftan kabileleri itaat altına almaya çalışırken, diğer taraftan da Rus topraklarında verdikleri zararı tazmin etmeye çalışmıştır.

Yaş Antlaşmasından sonra Kafkasya için Ruslarla savaş bir bakıma alevlenmiştir. Çerkesler, Lezgiler, Çeçenler gibi halklar Ruslara karşı harp etmeye devam etmişlerdir. Bu kabilelerin büyük çoğunluğu 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'dan tamamen ayrılıncaya kadar geçen süreçte yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almışlardır.

1792 yılında Yaş Antlaşması ile Rusya, Gürcistan'dan çekilmek zorunda kaldı ve bu durumun faturası Gürcistan için çok acı oldu. İran fırsattan istifade ederek 11 Eylül 1795 tarihinde Tiflis'e girdi ve şehri 16 gün boyunca yağmaladı. 1798'de İkinci İrakli'nin ölümüyle Rus baskısı iyice arttı ve 1802 yılında Rusya Gürcistan'ı tekrar ilhak etti. Böylece Rusya'nın sınırları Osmanlı İmparatorluğu ile İran'a dayandı.

Yaş Antlaşmasından sonraki süreçte Kafkasya'daki bu güç mücadelesine şu hususu da ilave etmemiz gerekir ki Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı gittikçe zayıfladığını ve her savaşta büyük kayıplar verdiğini ve bu durumdan kurtulmak için zaman zaman Ruslar ile iyi geçinilmesi gerektiğini de gündem dışı tutmamıştır. Genellikle Osmanlı Devlet adamları, Kafkasya'da yaşayan bu halkları desteklemenin Rusya'ya savaş açma fırsatı verdiğinin bilincindeydiler. Bu nedenle Osmanlı ile Ruslar, barış antlaşmaları imzaladıkları zaman Osmanlı bir dönem kenara çekilerek Ruslarla Kafkasyalıları karşı karşıya bırakmıştır. Kafkas halklarını Ruslara karşı desteklemek Osmanlı Devleti'nin çıkarına olmasına rağmen devletin içinde bulunduğu durum özellikle son zamanlarda buna elverişli olmamıştır. Bütün savaşçılıklarına rağmen Kafkas halkının siyasi bir birlik etrafında toplanamaması Rusları Kafkasya'yı ablukaya aldıktan sonra zamana yayarak bölgeyi tedricen ele geçirme yoluna itmiştir.

Sonuç itibariyle, Kafkasya coğrafyası Osmanlı, Rusya ve İran arasında bir tampon bölge görevi görmüş ve bu dönemde bu ülkelerin ciddi anlamda güç mücadelelerine

sahne olmuştur. İran, bu bölgeye yaptığı seferlerle Rusların güneye inmesini engellemeye çalışmış ve bölgesel güç olmanın bir basamağı olarak görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu ise bölgeye doğrudan müdahale edebilecek bir gücü kendisinde görmediğinden dolayı bu coğrafyadaki Çerkes, Azeri, Abhaz'ların Müslümanlık özelliklerinden faydalanarak Kafkasya coğrafyasına nüfuz etmeye çalışmıştır. Rusya ise bu bölgeyle coğrafi bir bütünlük sağlayarak hem sıcak denizlere inmeyi hedeflemiş, hem de Orta Asya coğrafyası için kendisine avantaj edinmeye çalışmıştır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. AHMET CEVDET; **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, İstanbul,1307.
2. AKYÜZ, Jülide; *Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri,* **Bilig,** Sayı: 46, Yaz/ 2008, ss. 37-56.
3. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I-II**, Ankara,1992-1993.
4. ÇAKMAK, Mehmet Ali; **Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,1996.
5. DUMAN, Çağdaş Duman; *Osmanlı'nın 18.Yüzyıl Kafkasya Politikasında Rus Faktörü*, http://www.ppd.org.tr/duyurular/61-osmanlinin18yykafkasyapolitikasindarusfaktoru, 14.12.2013.
6. FEDÂKAR, Cengiz; *1787- 1791 Osmanlı Rus Savaşı Öncesi Kuzey Kafkasların Tahkimi: Anapa Kalesi*, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2010, ss. 43-51.
7. GÖKÇE, Cemal; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul,1979.
8. KURAT, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, A.Ü., DTCF Yayını, Ankara,1970.
9. KUZUCU, Serhat; *Gürcistan Bölgesinde Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi (1774-1792)*, **Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 2, Sayı: 3, Haziran 2012, ss. 58-71.
10. MATTEI, Jean-Louis; *Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı Nüfuzunun Gerilemesi ve Ruslara Karşı Kafkas Kabilelerinin Direniş Girişimleri (1792)*, **Toplumsal Tarih**, Cilt:1, Sayı: 6, İstanbul, 1994, ss.40-47.
11. MUSTAFAZADE, Tofiq T.; *18. yy'da Osmanlı - Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri*, **Karadeniz Araştırmaları(KARAM)**, Cilt: 1 Sayı: 1, Bahar, 2004, ss. 21-36.
12. SAYDAM, Abdullah; **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)**, Ankara, 1997.
13. TAVKUL, Ufuk; *İslamiyetin 19. yy'da Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri*, **Kırım Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 25, 1998, ss. 43-46.
14. TEMİZKAN, Abdullah; *Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesi'nde Nüfuz Mücadelesi*, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, Cilt: VI, Sayı: 2, İzmir, 2006, s. 447-462.
15. UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; **Osmanlı Tarihi, C. IV, 1. Bölüm**, TTK Yayını, Ankara,1978.
16. YAĞCI, Zübeyde Güneş; *XVIII. Yüzyılın Sonlarında Kafkasya'da Meydana Gelen Sınır İhlalleri Üzerine Bir Belge Değerlendirmesi*, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 6, Aralık 2001, ss. 88-104.

СПЕЦИФИКА ИДЕОЛОГИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА (1785-1791 гг.) ПОД РУКОВОДСТВОМ ШЕЙХА МАНСУРА

Саид-Хасан МУСХАДЖИЕВ[119]

В историческом кавказоведении вызывает большой интерес проблема идеологии освободительной борьбы горцев на разных этапах Кавказской войны. Особую актуальность представляет проблема, связанная со спецификой идеологии движения народов Северного Кавказа в конце XVIII в. под руководством шейха Мансура (Ушурма).

Идеологическая программа шейха Мансура, которая сложилась постепенно в процессе движения горцев, состояла из двух частей. Первая часть включала религиозно-этические предписания. Так, например, Мансур запрещал в своих проповедях употребление горячительных напитков, курение, бичевал роскошь. Основной удар был направлен против суровых и губительных для горцев адатов, прежде всего против обычая кровной мести.

Кроме того, он выступал против разврата, взаимной злобы, воровства и других пороков. Арабоязычный источник свидетельствует: «бога ради подавали милостыню, никого не обижали… а с теми, кто кого убил, прощать, не пьянствовать, табаку не курить, чему должны мы повиноваться… ших (Мансур – С.М.) приказывает соблюдать совершенно доброе, а не дурное».[1] Результат такой активной деятельности Мансура был необычайным. «Люди открывали один другому свои сердца, изгоняя из них злобу, зависть, корысть и прочее. Говорят, что тогда народ до такой степени обратился на истинный путь, что найденные деньги и вещи привязывали на шесты и выставляли на дорогах, пока настоящий владелец не снимал их».[2]

Пожалуй, к первой части концепции относится и самый главный принцип кавказского шейха – веротерпимость. Он «требовал, чтобы все относились с любовью друг к другу, не исключая и иноверцев».[3] И все это несмотря на то, что Российская империя активизировала свою политику на Кавказе, возводя крепости и укрепленные линии, тем самым окружая горские народы цепью военных укреплений. Помимо этого, самодержавие осуществляло и попытки насаждения христианства среди горцев. С этой целью в Моздоке была образована специальная миссионерская контора с целью распространения христианства, которая опиралась на местную военную администрацию.

На фоне всего этого Мансур требовал от своих последователей веротерпимости к людям иной религии. Это лишний раз доказывает, что движение горцев во главе с Мансуром было проявлением не религиозной ненависти, а свободолюбивых стремлений горцев. В этой связи правильным было замечание английского

Саид-Хасан Хамзатович Мусхаджиев – Доцент, к.и.н., руководитель Центра народной дипломатии и межкультурных коммуникаций Майкопского Государственного Технологического Университета

путешественника, что «терпимость, с которой он (Мансур – С.М.) рассматривал все системы веры, имела эффект консолидации и способствовала в немалой степени увеличению числа его сторонников».[4]

Вторая часть идеологической программы Мансура носила религиозно-политический характер и состояла из следующих принципов. Укрепление ислама среди мусульманских народов Кавказа, где эта религия еще не окрепла. Время принятия ислама горскими народами – это не единовременный акт и не дата появления первых проповедников, а длительный, растянутый на несколько столетий процесс. Даже еще в XVIII в., да и позже, религиозная вера горцев носила синкретический характер. Ислам был не в «чистом» виде, а с сильными наслоениями народных верований, поэтому Мансур «выступал с проповедью, которая первоначально в основе своей имела лишь возвращение к истинному учению Корана».[5]

Несмотря на крупные военные столкновения с царскими силами, которые отвлекали его от религиозной деятельности, Мансур неустанно рассылал письма к разным горским народам. В одном из них, которое было адресовано чеченцам и кумыкам, он требовал, чтоб «веру свою крепко содержали и соблюдали».[6] Как нам представляется, успех религиозной деятельности шейха Мансура позволил советским историкам утверждать, что «благоприятную почву мусульманская идеология находит здесь (на Северном Кавказе – С.М.) лишь в конце XVIII в».[7]

Важное место занимало распространение ислама среди тех горских народов, которые еще были привержены древним верованиям или были подвергнуты христианизации. Мансур сознавал, что для объединения сил в полиэтнической среде необходимо преодолеть пестроту религиозных верований, так как только единая религия в то время могла стать идейной, составляющей движения горских народов. Политическая и миссионерская деятельность шейха немало способствовала обращению некоторых горских обществ к исламу. Целью похода Мансура со своими приверженцами в горы и в Кабарду по утверждению источника было «приведение всех тамошних жителей в магометанский закон».[8] Новые последователи, которые приняли и усвоили малознакомую религию с помощью Мансура и дали ему, видимо, титул пророка. Громкий отклик находила проповедническая деятельность шейха и имама среди черкесов Северо-Западного Кавказа. «Успехи религиозной пропаганды Мансура настолько были велики, что в короткое время большинство знатных князей со своими подданными приняли магометанскую религию, и только незначительная часть народа осталась верна своим языческим богам.»[9]

Одной из основных религиозно-политических идей, которую старался осуществить шейх Мансур, была идея установления шариата. Внедрение мусульманского права встретило серьезное препятствие в виде адатов – обычного права горцев, которое имело надстроечный характер и закрепляло социальную и этническую разобщенность горцев. «В противоположность узкоместным адатам обязательные нормы шариата могли сыграть немалую роль в объединении крестьянства разных горских ханств и обществ».[10]

Шариат серьезно ущемлял интересы феодально-княжеской знати, которая была ярой сторонницей адатов, укреплявших их власть. К Мансуру стекались

недовольные своим положением простые горцы, которые терпели регулярные притеснения со стороны своих князей и владетелей. Позднее кумыки, объясняя причины, побудившие их соединиться с Мансуром, писали, что они находились под тяжким гнетом владетелей, «не видя укрощения, принужденными нашлись, согласясь с другими, присягнуть имаму с тем, чтобы разбирались ссоры и тяжбы по закону» [11], т.е. по шариату.

Даже несмотря на спад освободительного движения, вызванного неудачами, Мансур не переставал призывать горские народы к соблюдению шариата. В письме к кабардинцам он писал: «Не делайте в данном от всевышнего бога законе (шариате – С.М.) противного».[12] Таким образом, шариат, становившийся обязательным правом для всех, преодолевал этноплеменную разобщенность и серьезно ограничивал привилегированное положение феодально-княжеской знати. Поэтому он выступал в правовом плане консолидирующим фактором в освободительном движении горцев конца XVIII в.

Важнейшим религиозно-политическим лозунгом идеологии движения, возглавляемого Мансуром, стала идея «священной войны» (газавата). Официальная русская историография не скрывала факта усиления экспансии Российской империи во второй половине XVIII в. на Кавказе. «Екатерина II, - отмечает генерал-майор М.И. Шишкевич, - с самого начала своего царствования начинает серьезно заниматься кавказскими делами и в дальнейшем включает Кавказ в общий план военных действий».[13] Эти слова в мягкой форме раскрывают суть колониальной политики, которая сопровождалась жестокими методами: захват земель, уничтожение целых аулов, строительство военных укреплений, которые «были – по утверждению царского офицера, - единственным средством для упрочения нашей власти во вновь присоединенных частях края, для обеспечения наших пределов и для облегчения наступательных действий».[14]

Именно это послужило основной причиной «священной войны», не «главная черта исламизма – ненависть к неверным» [15], как безосновательно старались доказать этот тезис апологеты колониальной политики. Газават нельзя воспринимать как войну против всех иноверцев, тем более как средство организации набегов на русские укрепления. Это была справедливая борьба с колонизаторами и с теми горцами, которые, предав интересы своего народа, переметнулись на сторону царизма.

Наконец, последняя важнейшая черта идеологии движения Мансура – политическое объединение территориально, этнически и экономически разобщенных народов Северного Кавказа. Эта консолидация достигалась на основе шариата, который был единым для всех мусульман вне зависимости от социальной или этнической принадлежности, и газавата – идеи, поднимавшие горские народы на борьбу с общим противником – Российской империи.

Самодержавие на Северном Кавказе активно проводило свою политику по принципу «разделяй и властвуй», настраивая народы друг против друга, всеми способами разъединяя силы горцев. Для этой цели была сооружена в 1783 г. военная укрепленная линия между Моздоком и Дарьяльским ущельем. Ещё в 1771 г. императрица Екатерина II писала на Кавказ генералу де Медему: «Разномыслие

между горцами облегчит наше предприятие. На это дело и денег не жалеть».[16] Военная администрация в попытке найти социальную опору среди горцев для успешного завоевания края щедро раздавала деньги, жаловала земли, высокие чины, особенно представителям горской верхушки. Такая политика имела частичный успех: из лояльных самодержавию горцев были сформированы иррегулярные военные отряды, которые использовались для подавления народных движений.

Несмотря на процаристскую ориентацию высшего сословия, простой народ оставался на страже своей независимости. Даже спустя сорок лет после завершения движения под руководством Мансура генерал Вельяминов вынужден был признаться в своем письме военному министру в безуспешности политики противопоставления горских народов. Он писал: «многие полагают, что, заставляя сражаться мусульман друг против друга, мы можем возродить между ними ненависть. Мнение сие кажется мне ошибочным. Сколько раз употребляли мы кумык против чеченцев, чеченцев против кабардинцев, сие последние употреблены были против закубанцев, закубанские ногайцы против абадзехов и шапсугов, но это не произвело до сих пор ни малейшей между ними неприязни. Все готовы помогать друг другу к ниспровержению владычества нашего».[17]

Шейх Мансур одним из первых осознал, что разрозненные, локальные выступления против надвигающейся угрозы колониального завоевания не могут приносить серьезного успеха. Ему удалось подняться выше узкоэтнических рамок и выдвинуть общекавказские задачи. Он провозгласил идею консолидации горских народов и старался всеми средствами осуществить его. Современник тех событий, царский офицер Давлетшин, касаясь деятельности Мансура, отмечал, что он «проповедует слияние всех враждующих племен Кавказа в единый народ – царство пророка».[18] Такую особенность в политике Мансура признавали и многие ученые: «одним из страстных и настойчивых стремлений Шейха Мансура было соединить в одно все горские народы. На то, чтобы помешать этому и были направлены все усилия царского оружия».[19]

Идея единения народов гор, впервые выдвинутая Мансуром, сыграла огромную роль в преодолении трений между северокавказскими народами и способствовала складыванию общих традиций освободительного движения. Эта идея получила дальнейшее развитие в период освободительного движения горцев в первой половине XIX в., именно благодаря ей удалось создать на Восточном Кавказе уникальное государство – Имамат, куда входили представители пятидесяти народов и этнических групп Кавказа, России, Европы и Азии. Лидеры этого государства прилагали немалые усилия для объединения с другими частями Кавказа.

Таким образом, идеология движения Мансура сочетала в себе не только идеи ислама, но и актуальные для той эпохи лозунги: борьба с консервативными адатами и консолидация различных горских народов в единое русло антиколониальной борьбы. В этом прогрессивная роль этой идеологии. Выше было отмечено, что идея консолидации горцев стала фундаментальным принципом политики Мансура, поэтому его деятельность неразрывно связана со многими народами Кавказа. На это указывают даже некоторые прозвища Мансура: его называли

имамом Алдынским по названию чеченского аула, где он родился. Существует также работа под названием «Шейх-Мансур Анапский».[20] В этом прозвище содержится название того места, где знаменитый шейх в отчаянном сражении был схвачен царскими силами. У некоторых авторов встречается арабизированное прозвище Мансур ад-Дагистани. Оно дано по названию страны гор, которая тоже частично была вовлечена в движение под руководством Мансура.

Важнейшим средством дипломатической деятельности Мансура были воззвания и письма, адресованные к горским народам: чеченцам, кабардинцам, ингушам, осетинам, кумыкам, лакцам, аварцам и другим дагестанским народностям; черкесам, абазинам и ногайцам Северо-Западного Кавказа. Как правило, письма Мансура представляли собой лаконичные и ясные обращения, которые открывались восхвалениями Аллаха и его посланника Мухаммада. Основная идея этих обращений – соблюдение веры и совместная работа против завоевателей. Закреплялись письма-воззвания печатью со словами: «Имам ал-Мансур».

От многих кавказских народов и некоторых мусульманских стран к Мансуру прибывали целые делегации мусульманских ученых и богословов. Так, в начале весны 1784 г. в родной аул шейха Алды прибыла группа высшего мусульманского духовенства Дагестана и Азербайджана, которая после серьезных бесед с шейхом Мансуром о месте ислама в политике, дала высокую оценку его личности. В первой половине 1786 г. к Мансуру прибыл турецкий софт (кандидат в ученые богословы) с особой миссией по заданию Османского правительства «посмотреть имама Мансура и определить, тот ли он, о котором предсказывал их Пророк».[21]

Известно, что Мансур поддерживал связь через торговых людей с казахами и киргизами. Он обращался с письмом к Сырыму, являвшемуся руководителем «народного по основе и самого мощного движения казахов XVIII в.» [22], где призывал к активным действиям против колониальной политики России. Таким образом, обширная географическая и этническая карта переписки указывает на активную политическую деятельность Мансура.

Движение Мансура, начавшееся в 1785 г. как восстание чеченцев против экспансии царской России и ее политики насаждения феодальных владетелей, очень скоро вызвало большой резонанс на всем Кавказе, что объяснялось общностью целей северокавказских народов в освободительном движении. Мансур из чеченского лидера становится постепенно общепризнанным руководителем борьбы горцев Кавказа за свою свободу и независимость. Среди его последователей на разных этапах мы видим такие народы и территориальные общности, как чеченцы, кумыки, аварцы, казикумыхцы, дербентцы из дагестанских обществ и народов; часть осетин и ингушей, а также ширванцы, шекинцы и кубинцы из Северного Азербайджана. Серьезную поддержку Мансур находит среди кабардинцев, черкесов и ногайцев Северо-Западного Кавказа, а также у части абхазов и абазин.

В апреле 1786 г. окружение Мансура готовило на реке Баксан в Большой Кабарде собрание всех северокавказских народов. Неизвестно, по каким причинам оно не состоялось, но один факт, что такое намечалось, говорит о стремлении лучших представителей горских народов к интеграционной деятельности.

Движение горцев Северного Кавказа в 1785-1791 гг. под лидерством Мансура было самым первым массовым и консолидированным выступлением против усилившейся экспансионистской политики Российской империи в этом империи. Продиктованные всей логикой предшествующих событий, оно вместило в себе и религиозные мотивы, и социальный протест, и, самое главное национально-освободительные устремления. Нельзя не согласиться с современным российским исследователем Кавказа Я. Гординым, утверждающем, что движение Мансура, «ставшее подлинным прологом классического периода Кавказской войны… было первой попыткой объединить горские народы под знаменем «истинного ислама», под водительством духовного лидера. Это был прецедент, смысл которого русским командованием понят не был». [23]

Важным результатом движения Мансура явилось повышение роли и статуса ислама в Северо-Кавказском регионе. Шейх Мансур стал духовным предшественником последующих кавказских имамов, основоположником главных идей освободительного движения горцев. Это и идея призыва к исламу с его принципом всеобщего равенства перед Аллахом, идея консолидации кавказских народов, попытки создать административные и военно-политические институты, борьба против завоевателей и т.д. Одним словом, все те идеи, которые получили наивысшее развитие в освободительном движении под руководством имама Шамиля.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Материалы из Кизлярского комендантского архива к истории движения Имама Мансура // Известия Второго Северо-Кавказского педагогического института. - Орджоникидзе, 1932. Т. 9, с. 121.
2. Лаудаев У. Чеченское племя // Чечня и Чеченцы в материалах XIX в. -Элиста, 1990, с. 103
3. Корольков М.Я. Шейх Мансур Анапский // Русская старина. - СПб., 1914. -№ 5, с. 411
4. Спенсер Э. Путешествие в Черкесию. - Майкоп, 1994, с. 127.
5. Шишкевич М.И. Покорение Кавказа // История русской армии и флота. - М., 1911, с. 12
6. Кабардино-русские отношения в XVI-XVIII вв. Сборник документов. - М., 1957. Т. II, с. 371.
7. Авксентьев А. Ислам на Северном Кавказе. - Ставрополь, 1984, с. 17.
8. Смирнов Н.А. Шейх Мансур и его турецкие вдохновители // Вопросы истории. 1950, № 10, с. 27.
9. Чанцев И. Материалы для изучения Кавказа. - Тифлис, 1872. Вып. 1, с. 21.
10. Яндаров А.Д. Суфизм и идеология национально-освободительного движения. - Алма-Ата, 1975, с. 96.
11. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. - М.,1988, с. 454.
12. Кабардино-русские отношения в XVI-XVIII вв…, с. 340.
13. Ишкевич М. И. Указ. соч., с. 10.
14. Романовский Д.И. Кавказ и Кавказская война. - СПб., 1860, с. 383.
15. Фадеев Р.А. Шестьдесят лет Кавказской войны. - М.,1860, с. 32.
16. Кокиев Г. Военно-колонизационная политика царизма на Северном Кавказе // Революция и горец. 1929, №5, с. 36.
17. Ортабаев Б.Х., Тотоев Ф.В. Еще раз о Кавказской войне: о ее социальных истоках и сущности // История СССР. 1988, №4, с. 92.
18. Виноградова А. Шейх Мансур // Голос гор. 1991. 5 янв., с. 4.
19. Берзедж Н. Изгнание черкесов. - Майкоп, 1996, с. 113.
20. Корольков М.Я. Шейх Мансур Анапский // Русская старина. - СПб., 1914, №5.
21. Лесин В. Шейх Мансур // Родина. 1994. №. 3-4, с. 58.
22. Вяткин М. Журнал Оренбургского муфтия//Исторический архив. М.-Л., 1930, с. 124.
23. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX в. -СПб., 2000, с. 24.; Воспоминания участников Кавказской войны XIX в. Кавказская война: истоки и начало 1770-1820. - СПб., 2002, с. 9-10

STALİN DÖNEMİNDE ŞEYH ŞAMİL'İN MÜCADELELERİNİN SOVYET KAYNAKLARINDA DEĞİŞİME UĞRAMASINA DAİR TESPİTLER

Sebahattin ŞİMŞİR[120]
sebahattinsimsir@gmail.com.tr

Şamil, 19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sına karşı Kuzey Kafkasya'da verdiği mücadele ile tanınmıştır. Onun bu mücadeleleri zaman zaman dönemin üst düzey Rus yetkilileri tarafından da hayranlıkla karşılandığı ifade edilmekle birlikte, Çarlık sonrasında, özellikle Stalin'in iktidara gelmesinden sonraki süreçte bu anlayışta da bazı değişiklikler olmuştur. Onun şahsiyetine ve mücadelesine karşı farklı görüşler ortaya atılmaya başlamıştır.

Biz bu çalışma da bu farklı görüşleri ele alarak ana hatları ile bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Osmanlı Devleti 1830'larda Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'ya karşı verdiği mücadelede ne yazık ki, kendi başına başarılı olamamıştır. Mısır valisinin birlikleri ancak batılı devletlerin işe karışması ile Kütahya önlerinde durdurulabilmiştir. Bundan sonra ise, batılıların bu yardımına karşılık Osmanlı Devleti 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanını ilan etmek zorunda kalmıştır.

Dünya'da ise 1848 devrimi Avrupa devletlerinin iç yapılarında isyan hareketlerine sebep olmuştur. Yani Kırım Savaşı öncesi gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin durumu pek iç açıcı değildir.

İşte bu şartlarda Rusya'nın Osmanlı Devleti içindeki Ortadoksların himayesinin bir senet ile tanınmasını talebi, bunun Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi, Prens Meçikof'un 19 Mayıs'ta Türkiye ile münasebetlerin kesildiğini bildirmesi ve 21 Mayıs'ta Türkiye'den ayrılması iki devlet arasında savaşa giden ilk kıvılcım olmuştur. 30 Kasım 1853 tarihinde yaşanan Sinop felaketi ile de savaş geliyorum demiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu felaketi önemli siyasî neticeler de doğurmuştur. İngiliz elçisi Stratford Redcliff olayı haber alınca, "Tanrı'ya çok şükürler olsun harp başlıyor" demiştir. Elçi, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı savaşa girmesini çoktan beri arzulamaktadır. Bu felaket ile artık İstanbul'un tehlike altında kaldığı herkesçe anlaşılmıştır. İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bulunan anlaşmazlığı çözmek için devreye girseler de, Çar Nikola bunu reddetmiştir. Bunun üzerine de, İngiltere ve Fransa Rusya'ya bir ültimatom vermişlerdir. Burada ifade edilenler; Eflak ve Boğdan'ın derhal boşaltılması; Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün tanınmasını, ortadoks teba üzerinde himaye iddiasından vazgeçilmesini istemişlerdir. Ancak, Çar bu ültimatomu da kabul etmemiştir (9 Şubat). Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş ilan etmişlerdir (12 Mart 1854).

Amacımız burada savaşın gidişatı ve safhaları değildir. Daha ziyade, 1940'lardan sonraki Sovyet Rusya ve bağlı Cumhuriyetlerin yayınlarında Şeyh Şamil'e yapılan haklı veya haksız müdahalelerdir. Özellikle bölgenin daha ilk Rus işgallerinin başladığı

Sebahattin Şimşir – Doç. Dr., Türkiye Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), Balıkesir

dönemlerinde Kuzey Kafkasyalıların verdikleri mücadelelerin "medeniyetsizlik" ile değerlendirilmesi bakış açısı hakkında fikir vermektedir.

1953 yılında Gürcistan Devlet Arşivi idarecilerince hazırlanan ve *Şamil, Sultan Türkiye'si ile İngiliz Sömürgecilerinin Hizmetinde* (Tiflis, 1953) adlı kitap, Kuzey Kafkasyalıları "XIX. Yüzyılda feodalizmin teşekkülü devrinde iptidaî bir din ile uyuşturulduğunu" ileri sürerek, kendi dinlerinden ve yandaşlarından olmayanlara hangi gözle bakıldıklarının en iyi göstergesidir. Burada, Sovyetlerin "şekil itibarı ile millî içerik itibarı ile sosyalist kültür"e dair fikirleri Türk ve Müslümanlar için "şekilce de, milliyetçe de sosyalistleştirme kültürü" olarak uygulamaya çalıştıklarını ifade edebiliriz.

Şamil ve Kuzey Kafkasya ile ilgili tartışmaların ikinci devresi Hruşçev döneminde itibarının iade edilmesi tartışmaları esnasında yaşanmıştır. Burada dikkat çeken husus ise, İmam Şamil'in itibarının iade edilmesi tartışılırken, dönemin Sovyet alimleri tabii olarak, yeni Sovyet siyasetinin çizdiği çerçeve dışına çıkamamışlardır. Komünist Parti'nin XX. Kongresinde belirlenen esaslar çerçevesinde Sovyet yazarlarından A. Pikman (Vaprosı İstorii, No, 3, 1956) ve Danyalov (Vaprosı İstorii, No, 7, 1956) vesikalara dayanarak hazırladıkları çalışmalarda, İmam Şamil'in Kuzey Kafkasya Millî Kurtuluş hareketi için mücadele ettiklerini ve onun hiç kimsenin ajanı olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. Anna Pankratova ile L. Buşşin'in kaleme aldığı *Sovyet Sosyalist Partisi XX. Kongresinin Kararları Işığında SSCB Tarihinin Öğrenilmesi Meselesi* adlı küçük risalede Sovyet hükûmetinin resmî görüşlerini şöyle dile getirmişlerdir;

Şamil, Çar emperyalizmine karşı kahramanca mücadele eden dahî bir devlet adamı ve büyük bir kumandan idi. Onun komuta ettiği Kafkasya savaşları Kuzey Kafkasya'nın hürriyet ve istiklâl uğrunda yapılan bir mücadeledir. Bu mücadele çarlığa karşı olduğu nispette ilerici bir harekettir. Zira, bu meselede Rus emekçilerinin menfaatleri ile Şamil hareketinin menfaatleri birleşmektedir.

Tabi, dikkatimizi çeken husus zaman zaman Sovyet coğrafyasında, Sovyet bilim adamlarının çıkardıkları bazı yayınlarda çarlığın genişleme ve istilasına, özellikle "Kafkasya ve Türkistan Milletlerinin Rusya'ya katılmasına" karşı çıkanlar ve bu girişime mani olmaya çalışanlara Türkiye ile İngiltere'nin ajanı gözü ile bakılmıştır. Kafkasya'da Ruslara karşı büyük bir mücadele veren Şeyh Şamil'de "büyük bir demokrat" ve "halkının geleceği için mücadele eden" adam olmaktan çıkarılıp, sıradan bir ajan olarak değerlendirilmeye başlamıştır.

Nitekim N. A. Smirnov ve A. Danyalov'un çalışmalarında Şeyh Şamil'in aleyhinde olan başka cümlelere de rastlanmaktadır. Smirnov'a göre, Şamil, "Sovyet vatandaşlarına ve bütün çağdaşa insanlara, istila planlarını demogoji ve yalancı milliyetçilik şiarları arkasında saklayan emperyalistlerin niyetlerini açıklamıştır".

Şeyh Şamil'i Türkiye ve İngiltere'nin ajanı yapan Danyalov ise; "Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, İngiltere ile Türkiye'nin dünya üzerinde panislamist bir hilafet kurmak istediklerini görmek lazımdır. Doğuda bir nevi "Vatikan" vazifesi görecek bu hilafet vasıtası ile Sovyetler Birliği'ne cihad ilan etmek istiyorlardı" diye görüş belirtmektedir.

Sovyetler Birliği'nde İkinci Dünya Savaşı sonrasında zihniyette ciddi değişiklikler görülmektedir. Nitekim bu dönemde daha 1947 yılında Profesör M. G. Acemyan Şeyh

Şamil'i tasfiyeye teşebbüs setmiş ve Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Tarih Enstitüsündeki özel bir tartışmada Şamil'i, Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın casusu olarak göstermeye çalışmıştır. M. Druji'nin idare ettiği tartışmada Acemyan'a karşı çıkarak şöyle konuşmuştur.

"En yetkili Sovyet tarihçileri, Kafkasya istiklâl hareketinin Türkiye tarafından tahrik edilmiş bir hareket olmadığı kanaatinde bulunmaktadırlar. Bu hareket memleket dahilinde kendi başına teşekkül etmiş ve Şeyh Şamil'in kurmuş olduğu teşkilat bir devlet karakteri taşımaktadır. Şamil'in takip ettiği siyaset feodalizm karşıtı ve demokratik bir karakter taşımaktadır. Bu hareket bir kurtuluş hareketi olduğu kadar, ileri ve ilerici bir hamle de teşkil etmektedir. Acemyan tezini ispat edememiştir. Bunu işin uzmanları da teyit etmiştir. Kafkasyalıların gayri medeni olduğu iddiası da tamamen yanlış ve ilmi teamüllere aykırıdır.

Tabi, bu tartışmadan kısa bir süre sonra, 1950'lerin başlarında Sovyet iktidarında Şeyh Şamil hakkındaki kanaat ve düşünceler de değişmeye başlamıştır. Bu değişim, Azerbaycanlı bilim adamı Hüseyinov'un *Azerbaycan XIX. Asrın İçtimaî ve Felsefî Tefekkür tarihinden* adlı esere verilen Stalin mükafatının geri alınması ile başlamıştır. Bu eserde, de Şamil'den sitayiş ile bahsedilmesi yer almaktadır. Ancak, Sovyet idarecileri Şamil hakkındaki bu mütalaaları doğru bulmadıklarından ödül geri alınmıştır.

Bu tarihî olaydan sonra Moskova ve Kafkasya'da değişik bilim adamları ve Kafkasya bölgesinin siyasi yetkilileri şu sonuçlara ulaşmıştır;

1. Şamil Osmanlı Sultanları ve İngilizlerin ajanı idi.
2. Kırım Harbi esnasında Rus ordusunun Sivastopol'daki hezimetine o sebep olmuştur.
3. Şamil'in hareketi gerici fikirlere dayanan milliyetçi bir harekettir. Bu hareketin gayesi Kafkasya milletlerini arkasında İngiltere'nin bulunduğu Sultan Türkiye'sine bağlamaktır. İngiltere ve Türkiye bizim en amansız düşmanımızdır. Bu hareket sadece derebeyleri tarafından desteklenmiştir.
4. Kafkasya milletleri daha XVIII. Asırda Çarlık Rusya'sının idaresine girmeye ve kendi arzuları ile Rusya ile birleşmeye taraftar olmuşlardır.
5. Şamil'in naibi Mehmet Emin derebeyleri Türkiye'ye tehcir ettirerek Kafkasya'yı nüfussuz bırakmıştır.

Bu sonuçlara giden yolda şüphesiz en önemli mesele, Şamil'in Türkiye hizmetinde bir ajan olduğunun ispatlanmasıdır. Bu konuda da ileri sürülen husus; "Şamil Türkiye Sultanı ile mektuplaşmıştır. Ona, Tiflis alındıktan sonra Mavera-yı Kafkasya Krallığı vaad olunmuştur. Şamil, İstanbul'dan Çerkes ve Gürcü Orduları generali unvanını almıştır" şeklindedir.

Bu konuda da dayanaklar üç mektup olmuştur;

1. Şamil'in Padişah Abdülmecid'e gönderdiği mektuplar. (1849).
2. Rusya Harbiye Nazırı Çernışev tarafından Hariciye Nazırı Nesselrod'e gönderilen mektup (1839).
3. Karadeniz sahil boyu komutanı tarafından General Rayevskiy için düzenlenen takrir (1839).

Sonuç olarak, Kafkasya'da bir döneme damgasını vuran, zamanının önemli komutan ve askeri Şamil'e çağdaşı birçok devlet adamı, hatta Rus Çarı bile saygı göstermekten, onun kahramanlıklarını anlatmaktan çekinmemiştir. Her ne kadar mücadelesinin sonunda kaybetmiş olsa bile, elde ettiği başarılar bu başarısızlığı örtmüş ve kendisinin istedikleri yerine getirilmiştir. Dolayısı ile böyle bir kahraman hakkında, ölümünden nerede ise 90 yıl sonra muhtelif devlet ve hükümdarların adamıdır muamelesi yapmak hiç de hoş olmamıştır. Ancak, bir vakıa olarak, mevcut idareler kendilerinden öncesini kötüleyeceklerdir şiarı burada da karşımıza çıkmıştır. Bunda belki, eleştirilen dönemin aydınlarının ortaya koydukları fikirlerden bekledikleri, belki II. Dünya Savaşı sonrası dünyada görülen değişimin yarattığı kutuplaşma emarelerinin negatif yansımaları etkili olmuş olabilir. Ama, ne olursa olsun, bu Şamil'i kötülememiz için veya övmemiz için bir gerekçe olamaz. Çünkü, tarihî şahsiyetler, ancak yaşadıkları devirdeki olaylarla değerlendirilirlerse mükemmel olurlar. Bizde, Şamil'in Kırım Savaşı esnasındaki durumunu o dönemin kayıtlarında pek rastlayamamamıza rağmen, sonraki süreçte karşımıza çıkan hakkındaki bu tür değerlendirmelerden dolayı böyle bir yazı yazmanın, objektif olarak değerlendirme kıstaslarının göz önüne alınmasının faydalı olacağına kanaat ettik. Zaten, dikkat çeken bir diğer husus da, 30 Mart 1856 tarihinde toplanan Paris Konferansında Kuzey Kafkasya ve Şeyh Şamil hakkında tek bir satır yoktur. Oysa, Kırım Savaşlarında Osmanlı, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yanında Kafkasyalılar da savaşmış idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Berkok, İsmail, Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958
2. Berzeg, Nihat, Çerkes Sürgünü, Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, Ankara, 1966
3. Gökçe, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979
4. Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara, 1983
5. Magoma, Ahmet, Komünistlerin İmam Şamil Hakkındaki Fikir Değiştirmeleri ve Onun Sebepleri", *Dergi*, 1957

АВАРСКОЕ ХАНСТВО В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИКИ РОССИИ НА ВОСТОЧНОМ КАВКАЗЕ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВВ.

Рамадан Султанбеков[121]

Ключевые слова: ханство, политика, Россия, Кавказ, феодалы

В конце XVIII в. Аварское ханство, участие которого в политических событиях Северо-Восточного Кавказа первой половины XVIII в. было не таким заметным, становится одним из могущественных и влиятельных феодальных владений. Возвышение Аварии непосредственно было связано с деятельностью Умма-хана Аварского. Необходимо признать, что хан проводил разумную для своего времени внутреннюю и дальновидную внешнюю политику, в том числе и в отношении России. При нем Аварское ханство расширило свои границы, доходы ее правящей верхушки значительно увеличились. Например, из «Перечня податей», взимаемых Умма-ханом, становится известным, что в его пользу несли определенные повинности жители не только Аварского ханства, но и соседних обществ, а также пограничных селений Чечни [2, с.15.]. Умма-хану «Великому», как его часто называли авторы, платили дань: грузинский царь Ираклий II, Дербентский, Кубинский, Бакинский, Ширванский и Шекинский владетели, а также вассал Турции Ахалцыхский паша [4, с.34.].

Несомненно, что Аварское ханство было в то время довольно сильным, многие «вольные» общества входили в его состав и зависели от него. От некоторых менее надежных «вольных» обществ хан держал заложников из самых влиятельных фамилий.

В 80-х годах XVIII в. Умма-хан сделался грозой для соседних ханов. Он организовал поход на Фатали-хана и держал его в осаде в Сальянах в течение девяти месяцев, после чего был заключен мир, по которому Фатали-хан обязался уплатить Умма-хану доходы Сальянского владения, выдать за него свою дочь Пери-Джихан-ханум и уплатить контрибуцию в 200 тыс. руб. [10, л.82].

В Закавказье в период с 1774 г. происходила сложная позиционная борьба между соперниками, сопровождающаяся союзами и контрсоюзами, взаимными обидами и недоверием, амбициозными притязаниями, сведением личных счетов, внутренней междоусобицей и т.д. В этой борьбе, помимо главных игроков (Россия, Турция, Иран), участвовали еще и игроки второстепенные, способные, впрочем, повлиять на общую расстановку трех основных сил. Это Ираклий II, Фатали-хан Дербентский и Кубинский, Ибрагим-хан Карабахский и Шушинский, и более мелкие владетели Азербайджана и Западной Грузии. Россия вела в Грузии и Азербайджане довольно тонкую игру, направленную на сохранение равновесия сил. Империя создавала и поддерживала выгодные ей союзные комбинации и сеяла рознь между теми, объединение которых не отвечало ее интересам. В таком

Рамадан Султанбеков – к.и.н., доцент кафедры истории Дагестана ДГПУ г. Махачкала, РФ

окружении Ираклию непременно нужен был союзник – и для самосохранения, и для экспансии, которая в значительной мере являлась способом самосохранения.

Обстоятельства вынуждали грузинского царя ориентироваться на Россию, хотя она и не внушала ему полного доверия. Но Ираклию ничего не оставалось, кроме как сделать этот решительный шаг. В конце 1782 г. Ираклий II обратился к Екатерине II с просьбой принять его под покровительство России. К решению помочь грузинскому царю императрицу вынуждали не столько христианско-гуманистические мотивы (хотя и они имели место), сколько соображения высокой политики. Россия была заинтересована в Грузии как плацдарме для расширения русского влияния на Южном Кавказе, с перспективой его полного подчинения империи.

23 июля 1783 г. в крепости Георгиевск между Россией и Грузией был заключен союзнический договор, положивший начало добровольному вхождению Грузии в состав России. Известие о подписании Георгиевского трактата было опубликовано в печати, о нем сообщили иностранным дворам [5, с.103].

Владетелям Дагестана и Азербайджана были разосланы особые грамоты (универсалы). Например, информационное сообщение получили «Умма-хан аварский, шамхал тарковский, уцмий владетель каракайдацкий, Баммат владетель бойнацкий, Фетали-хан дербентский, Махмет-хан казикумыцкий» [6, л.183]. После этого знаменательного события в истории Кавказа, владетели Дагестана вызвались быть под покровительством России. Но в то же время, не имея военных средств хоть как-то защитить Восточную Грузию от набегов аварцев, Россия была вынуждена периодически обращаться, преподносить подарки, материально заинтересовывать самого влиятельного владетеля Дагестана Умма-хана, чтобы тот удерживал горцев от нападений.

В письменном послании командующего войсками на Кавказской линии П.С. Потемкина на имя Умма-хана Аварского, переданном последнему через доверенное лицо Хамзу, предлагалось «служить нашей и всего народа великой государыни» [11, л.305].

В ответном письме Умма-хана Аварского П.С. Потемкину говорилось о желании служить России: «…Я весьма довольным сделался и сердечно желаю душою и телом служить.. Если моя служба Е.В. покажется, я со усердностью служить желаю под покровительством крыл великой государыни почтусь, и во всякое время желаю подвластным быть и повеление исполнять, если мне защищение будет от Е.В., для того, что Е.В. всему народу защительница и помощница, равно и с вами справедливую дружбу продолжать желаю в такой силе, чтоб противным Е.В. мне не быть…Между вами и мною произошло справедливое братство, то есть верная дружба» [11, л.305].

Тенденция тяготения к России, как к могущественной державе, несомненно, существовавшая на Северном Кавказе, не была, однако, универсальным и устойчивым явлением. Политические настроения Аварского ханства по отношению к русским нередко менялись в ту или иную сторону под воздействием не только поведением России, но и других факторов, в том числе внушений извне.

Идея «подданства» понималась обеими сторонами по-разному. Аварский хан считал, что Россия брала его под свое покровительство, но это не означало умаление его самостоятельности, обычаев, верований, нравов и т.д. Российские власти зачастую понимали «подданство» буквально, что приводило иногда к недопониманию и конфликтам. Бывало, что симптомы тяготения к России сочетались с благожелательностью или нейтральностью по отношению к Турции или Ирану. И, наоборот, лояльность к шаху или султану не обязательно влекла за собой неприятие России. В целом же утверждать об устойчивых внешнеполитических предпочтениях Аварского ханства, применительно к XVIII в., было бы преувеличением.

Тем не менее, идея прочного обустройства России на Северном Кавказе уже овладела умами российских государственных деятелей. Об этом свидетельствует разработанное Г.А.Потемкиным и утвержденное Екатериной II (1786 г.) «Положение о горских народах». Оно предполагало постепенное превращение горцев в военно-служилое сословие по образцу казачьего войска с теми же функциями. Это по замыслу автора, открыло бы им путь «к славе, чести и почестям» и, в конечном итоге, к слиянию с империей. Предусматривалось избавление горцев от земельной тесноты путем предоставления им равнинных территорий. Одним из краеугольных принципов программы Г.А.Потемкина провозглашалось уважительное отношение к местному населению, пробуждение симпатий к России («не допускать своевольства», «ловить сердца и привязывать к себе»).

Однако попытки осуществления этого проекта натолкнулись на множество объективных и субъективных препятствий как с русской, так и с кавказской сторон.

Власти вели методичную работу по привлечению расположения к себе дагестанских владетелей и одной из центральных фигур в этой политике являлся Умма-хан Аварский. Последнего агитировали прекратить вторжения в Грузию и заключению с нею мира. В письме к Умма-хану Аварскому кавказский генерал-губернатор П.С.Потемкин пытался наладить прочный контакт с владетелем Аварии:

«…Я ожидаю от вас надежного и доверенного человека, с которым бы мог объясниться о всех делах и моей к вам дружбе… Приятно для меня видеть, что примиряетесь вы с царем Ираклием и тем угождаете все августейшей самодержице….Я был, есм и буду ваш друг. Империя всероссийская и сильна и богата. Сообразя все сие, можете ожидать воздаяния по мере привязанности вашей к России, а я поставлю во особливое удовольствие, что найду усердного к моему отечеству в особе Омар-хана, которого дружбу доныне имел, которого дела являют таланты и которого слава несравненно более будет, когда под сенью всероссийского престола он будет искать усердие ваше к моему отечеству и дружбу вашу ко мне» [7, л.42].

В своём ответе П.С.Потемкину Умма-хан подтверждал нормализацию своих отношений с грузинским царем Ираклием: «…К царю Ираклию сохранял я издревле сыновнее с моей стороны почтение, но как расположения его не

продолжалось на соответствующем оному обращению, то и случилась у нас с Его высочеством остуда. Но как скоро получил я от Вашего превосходительства письмо, то во исполнение предписания вашего и во уважение древнего моего к царю Ираклию благорасположения поспешил я из турецкого гор. Ахалцыха возвратиться, предав себя во всем в соизволение двора Е.И.В. и ваше впредь поступать напротив не буду» [6, л.81].

Здесь необходимо отметить, что отношения между Аварским ханством (и в целом Дагестаном) и Грузией развивались в чрезвычайно сложной внешнеполитической и внутриполитической обстановке: нашествие иноземных завоевателей, непрекращающиеся феодальные междоусобицы. Нередко вторжения аварских владетелей на грузинскую территорию подогревались иноземными завоевателями и соседними феодалами, находившимися в неприязненных отношениях с царями Грузии и самими грузинскими феодалами, враждующими между собой или с центральной властью.

В 80-е годы XVIII столетия позиции России на Южном Кавказе подвергались серьезному риску перспективой внутренних малых войн в регионе с реальным вовлечением Турции и вероятным вовлечением Ирана. В рискованном положении находился Ираклий II. Назревавшие со стороны Турции и Ирана угрозы усугублялись постоянными набегами горцев, устрашающими приготовлениями Умма-хана Аварского и готовностью ряда азербайджанских ханов примкнуть к любой коалиции против Грузии. Ираклий был вынужден активизировать свою собственную внешнюю политику. В 1787 г. после переговоров он подписывает с Сулейман-пашой Ахалцихским соглашение о ненападении. Вместе с тем, обе стороны вели двойную игру. Царь продолжал просить у России войска, ссылаясь на Георгиевский трактат, Сулейман-паша стремился объединить против Ираклия Умма-хана Аварского и Ибрагим-хана Карабахского.

Тем временем, российские власти не теряли надежды заключить с Умма-ханом более тесный контакт. В августе 1786 г. кавказский генерал-губернатор П.С.Потемкин отправляет князя Уракова к Умма-хану для привлечения его в подданство России. В подарок Умма-хану были приготовлены ящик красного дерева с деньгами, бархат и мех. При этом Уракову были даны специальные инструкции, заключающие в себе помимо наблюдательных функций, еще и психологические. Так, при вручении письма Умма-хану, князь должен был пронаблюдать: «с каким видом и расположением он оное примет … доволен ли будет он посланными подарками … стараться точно сделать замечание со всевозможным вниманием о его характере, заметить: горд или приветлив, хвастлив или просто обходителен, строптив или кроток, тверд или переметчив» [8, л.15].

В инструкции князю Уракову была одна очень важная деталь, поскольку Умма-хан Аварский имел информацию о «поверженности шамхала в подданство Е.И.В.» Уракову предписывалось «тщательно стараться проникнуть, не имеет ли он подобного желания, но отнюдь не предлагать ему» [8, л.15]. Т.е. инициатива о вступлении в подданство России Аварского владетеля должна была исходить не иначе как от него самого. Ураков должен был также «дознать, кто из ближних его

более к нему близок, имеет ли кто более доверенности, а об народе – в каком оный в рассуждении России расположении» [8, л.15].

Ответ Умма-хана Аварского был как всегда лаконичен и уклончив, он показывал свое расположение быть в подданстве Российской империи, но конкретных шагов к этому не предпринимал, при этом убеждал П.С.Потемкина; «чтоб прямая моя с вами дружба и расположение мое на услуги Е.В. было ненарушимо…» [8, л.95].

Обработав данные, привезенные князем Ураковым, и получив ответное письмо от Умма-хана, П.С.Потемкин в рапорте президенту Военной коллегии Г.А.Потемкину сообщает о возможности привлечь аварского владетеля в подданство России. «Ваша светлость изволит усмотреть, – пишет П.С.Потемкин, – что Умма-хан ищет Выс. Е.И.В. благоволения, и не токмо в противность что-либо не предпримет и от турков отделяется, но в случае надобности уповательно обратить его можно в пользу службы Е.И.В.» [8, л.92].

Не случайно, видимо, вскоре в рескрипте Екатерины II президенту Военной коллегии Г.А.Потемкину об учреждении войска из горских народов, размере жалованья разным чинам от 26 августа 1786 г. указывалось: «Умма-хана с его людьми иметь на всегдашнее время в службе наше, употребляя на то сумму, на лезгин назначенную» [12, с.199].

В октябре этого же года Умма-хан отправляет сразу два письма в С.-Петербург. В одном из них Г.А.Потемкину он заявляет о преданности и готовности служить России, в другом на имя самой императрицы просит о награждении за преданность империи.

По поводу награждения хана П.С.Потемкин выражает недоумение и в ответном письме спрашивает можно ли «требовать награждения, не изъявляя заслуг» [9, л.181]. Вместе с ответным письмом Умма-хану отправляется очередной подарок: табакерку и 500 рублей.

Переписка с российскими властями, не мешала Умма-хану заниматься практическими делами. В феврале 1788 г. соединившись с войсками шушинского хана в количестве 20 тыс., аварский хан, ведя военные действия против своего врага Фетали-хана Дербентского, осадил город Аксу. Однако пришедшая помощь от шамхала Тарковского вынудила Умма-хана отступить и отойти в Карабах.

Ведя подготовку к войне с Россией, Османская империя делала все возможное, чтобы организовать антироссийские выступления в Азербайджане, Дагестане, Кабарде. Однако письменные призывы османов не встретили поддержки на Кавказе. Письмо ахалцыхского Сулейман-паши Умма-хан Аварский «прислал подлинником» кавказскому командованию. Порте так и не удалось поднять кавказских мусульман против России.

Победа России в войне с Турцией (1787-1791 гг.) практически ничего не принесла ни Восточной, ни Западной Грузии.

Политика России в отношении горских народов была определена указом Екатерины II 28 февраля 1792 г. В нём подчеркивалось, что «не единою силою оружия…побеждать народы, в неприступных горах живущие…но паче правосу-

дием и справедливостью» приобретать «их к себе доверенность, кротостию смягчать, выигрывать сердца и приучать их более общаться с русскими». Специальным указом императрица повелевала новоназначенному кавказскому генерал-губернатору И.В.Гудовичу держаться «приверженности шамхала, хана дербентского, хана аварского, владельца казикумыцкого» и др., а для того всех их обнадежить покровительством России, «объявить им, что по мере усердия их к престолу нашему излиется на них и наша императорская милость; во изъявление же преданности истребовать, чтоб они прислали ко двору нашему из первейших своих чиновников с прошением о принятии их под державу-ли или покровительство империи», для этого «употреблять всевозможные средства привлекать к нам различных владельцов…возбуждая в одних любочестие и желание быть удостоенными отличностей от руки нашей, а другим, внушая, какое обогащение, пользы и выгоды последовать могут им и подданным их от спокойного владения и от торговли с россиянами которой покровительствовать и поощрять паче всего нужно» [1, с.286].

Подобная политика России не могла не найти отклика в Дагестане и в апреле 1793 г. Было подтверждено принятие в «вечное подданство России» владения Засулакской Кумыкии и шамхальства Тарковского. В то же время велись переговоры с другими владетелями Дагестана, в том числе и с ханом Аварии.

Между тем 6 ноября 1796 г. умерла Екатерина II, и на престол вступил ее сын Павел I, который в связи с некоторым изменением внешнеполитического курса решил из владений Дагестана и Азербайджана создать федеративное объединение под протекторатом России. Эта затея была обречена на провал, т.к. в тех конкретно-исторических условиях не было силы сплотить воедино разнородные и раздираемые внутренними противоречиями феодальные владения Восточного Кавказа. Вместе с тем весьма благоразумным в «новой политике» было то, что российское правительство вновь обратило внимание кавказского командования на недопустимость во взаимоотношениях с горцами вызвать их возмущение. Предписывалось не вмешиваться во внутренние дела владетелей и ровно относиться ко всем владениям, в том числе к Аварскому ханству, без подчинения их силой оружия, оказывать всемерное содействие развитию дагестано-русских торгово-экономических связей. Все это способствовало росту и укреплению ориентации владельцев Дагестана на Россию.

Принятие российского подданства было чисто условным, а сами отношения между Россией и горскими народами менялись в зависимости от конъюнктуры. На протяжении XVIII в. картина этих отношений была чрезвычайно пестрой и запутанной. Кавказ воспринимался как периферия русско-турецких и русско-персидских войн, на фоне которых и происходили бессистемные попытки подчинить Кавказ влиянию Петербурга. Едва ли не основной задачей становилось обеспечение безопасности коммуникаций между новоприсоединенным краем и Россией. А коммуникации проходили через кавказский хребет.

Задачей кавказской политики России последней трети XVIII в. стало наилучшее обеспечение новых государственных границ, которые не должны были

соприкасаться с границами Османской империи. Для достижения этой цели русское правительство считало целесообразным объединение Грузии под протекторатом России, создание в Азербайджане государства под названием Албания, зависимого от России.

Что же касается горских народов, то политика русского правительства основывалась на принципе благожелательного отношения к ним. Этим «благом» считалось военное государство, созданное из горских народов, а также избавление горцев от земельной тесноты путем предоставления им земель для поселения на Кавказской линии.

Таким образом, в XVIII в. ханы Аварии, продолжая политику предшественников, укрепляли свою власть и расширяли границы владения за счет присоединения соседних к ханству и покорения дальних земель. Особенно удачливым в этом отношении были Нуцал-хан и Умма-хан. Последний подчинил своей власти не только соседние аварские союзы сельских общин, но и пограничные с Дагестаном чеченские земли, а также называемые «вольные» общества Джаро-Белоканы, принудил платить дань грузинского царя Ираклия II и других владетелей Южного Кавказа.

Укрепление экономических и политических связей Аварии с Россией проходило не без влияния соседних могущественных держав Ирана и Турции, чьи стратегические планы в отношении аварского владения были достаточно серьезными.

Международное положение Кавказа в конце XVIII – начале XIX вв. осложнялось не только противостоянием между Россией, Турцией и Ираном за гегемонию на Кавказе, занимавшем важное место в геополитике великих держав, но и колониальной политикой Англии и Франции на Востоке. Кавказская проблема, став частью Восточного вопроса, приобрела сложный международный характер, обостряя русско-иранские и русско-турецкие отношения на Кавказе.

«В контексте вышесказанного становится очевидным значимость Кавказа в геополитических, военно-стратегических планах великих держав, прежде всего противоборствовавших в регионе государств» [3, с.111].

Турецкий исследователь Д.Гёкге отмечал, что потеря турками Крыма и Кабарды «…вызвало стремление у турок вмешиваться в кавказские дела…, что кавказский вопрос с того времени был окончательно включен в орбиту интересов Османской империи» [12, с.258].

По мнению другого турецкого историка И. Беркока, русские, укрепившись в Крыму, Грузии и на Северо-Западном Кавказе, «..создали мощную базу для наступления на Дагестан» [13, с.365].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. 3. СПб, 1869.
2. Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50 гг. XIX в. Махачкала, 1959.
3. Кавказская война: народно-освободительная борьба горцев Северного Кавказа в 20–60-гг. XIX в. Махачкала, 2006.
4. Неверовский А. Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан до уничтожения влияния лезгинов на Закавказье. СПб., 1848.
5. ПСЗ-1. СПб., 1830, т. 2.

6. РГВИА. Ф. 52, оп. 194, д. 286, ч. 1.
7. РГВИА. Ф. 52, оп. 194, д. 366, ч. 1.
8. РГВИА. Ф. 52, оп. 194, д. 366, ч. 4.
9. РГВИА. Ф. 52, оп. 194, д. 408, ч. 1.
10. РГВИА. Ф.ВУА., д. 18474.
11. РГАДА. Ф. 23. оп. 1, д. 13, ч. 3/2.
12. Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сб. документов. М., 1988.
13. Gokge G. Kafkasya ve Osmanlı imparatorluğunun Kafkasya siyaseti. İstanbul, 1979.
14. Berkok İ. Tarihte Kafkasya. İstanbul, 1958.

Rabadan Sultanbəyov

XVIII ƏSRİN SONU – XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYANIN ŞƏRQİ QAFQAZ SİYASƏTİNİN KONTEKSTİNDƏ AVAR XANLIĞI

XÜLASƏ

Açar sözlər: xanlıq, siyasət, Rusiya, Qafqaz, feodallar

Məqalədə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şərqi Qafqaz siyasətinin kontekstində Dağıstanın və Azərbaycanın feodal mülklərinin qarşılıqlı münasibətlərinin məsələlərinə baxılır. Bu dövrdə Rusiyanın siyasəti əvvəlkindən tədricən Dağıstan və Azərbaycan xanlıqlarını özünə birləşdirməyə keçidlə fərqlənir.

Rabadan Sultanbegov

AT THE END OF XVIII CENTURY – AT THE BEGINNING OF XIX CENTURY OF RUSSIAN EAST CAUCASIAN OF THE POLICY AT THE CONTEXT AVAR KHANATE

SUMMARY

Keywords: khanate, a policy, Russia, caucasus, feudal lords

In this article questions of relationship of feudal possession of Dagestan and Azerbaijan in a context of policy of Russia in the Caucasus at the end of XVIII - the beginning of the XIX century are considered. The policy of Russia during this period unlike previous, differs gradual transition to accession of the Dagestan and Azerbaijani khanates.

GƏNCƏ XANLIĞININ RUS-GÜRCÜ BLOKU İLƏ MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN

Camal MUSTAFAYEV[122]

Açar sözlər: rus-gürcü bloku, xərac, asılılıq, Gəncə xanlığı, hərbi yardım

Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, Gəncə xanlığı da XVIII əsrin ortalarında meydana gəlmişdi. 1747–ci ildə Nadir şahın öldürülməsi ilə Əfşar imperiyasının dağılmasından istifadə edən Şahverdi xan Ziyadoğlu Murovdağla Kür çayı arasındakı torpaqlarda müstəqil Gəncə xanlığının əsasını qoydu. Əlverişli coğrafi mövqeyə və zəngin təbii sərvətlərə malik olan Gəncə xanlığı yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq qonşu dövlətlər arasında mübarizə obyektinə çevrildi. Gürcüstandan Cənubi Azərbaycana, Şuşaya, Bakıya və Dərbəndə gedən ticarət yollarının Gəncədən keçməsi bu xanlığı daha cəlbedici edirdi. Gürcü çarları Teymuraz və onun oğlu II İrakli, habelə qarabağlı Pənahəli xan Gəncə xanlığına sahib olmaq uğrunda mübarizədə daha böyük fəallıq göstərirdilər.

İranda hakimiyyət uğrunda mübarizənin qızışmasından istifadə edən gürcü çarları öz torpaqlarını Azərbaycan torpaqları, ilk növbədə isə Gəncə və İrəvan xanlıqları hesabına genişləndirməyə çalışırdılar. Gürcü çarlarının bu niyyətindən yaxşı xəbərdar olan qarabağlı Pənahəli xan onları qabaqlamaq, Gəncə xanlığını Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salmaq üçün addımlar atmağa başladı. 1749-cu ilin sonlarında yürüşə başlayan Pənahəli xan Gəncə şəhərinin bir hissəsini ələ keçirsə də orada möhkəmlənə bilmədi. Gürcü çarlarının 12 min nəfərlik ordu ilə yaxınlaşması Qarabağ xanını Gəncəni tərk etməyə məcbur etdi. Rəqiblər arasında Gəncə yaxınlığında baş verən döyüş isə Pənahəli xanın məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Bu hadisə Gəncə xanlığının gürcü çarlarından asılı vəziyyətə düşməsinə və Şahverdi xanın onlara müəyyən məbləğdə xərac ödəməsinə gətirib çıxardı [7, h.I, s.238]. Pənahəli xanın Gəncəni ələ keçirmək üçün təşkil etdiyi növbəti yürüş də uğursuzluğa düçar oldu. Teymuraz və İraklinin birləşmiş qüvvələri Qarabağ xanını növbəti dəfə Gəncəni tərk etməyə məcbur etdi. Gürcü çarlarının Pənahəli xan üzərində bu qələbəsindən sonra Şahverdi xan onlara hər il 10 min tümən məbləğində xərac ödəməyi öhdəsinə götürdü[6, s.22].

Azərbaycnın bir çox hakimləri, o cümlədən qarabağlı Pənahəli xan, şəkili Hacı Çələbi xan onların Gəncədəki hakimiyyətinə son qoymaq üçün fürsət axtarırdılar. II İraklinin 1752-ci ildə «Qızılqaya xəyanəti»ndən sonra böyük qüvvə ilə hücum edən Şəki hakimi Hacı Çələbi xan Gəncə xanlığını, habelə Qazax və Borçalı sultanlıqlarını onların asılılığından azad etdi. Göstərmək lazımdır ki, Hacı Çələbinin gürcü çarları ilə bu mübarizəsində gəncəli Şarverdi xan da fəal iştirak etmişdi[6, s.25].

Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini genişləndirməyə can atan, lakin yalnız öz qüvvələri ilə buna gücü çatmayan gürcü çarları bu planlarını Rusiyanın köməyi ilə həyata keçirməyə cəhd göstərməyə başladılar. Gürcü müəlliflərinin özlərinin də qeyd etdikləri kimi, gürcü çarları Rusiyanı bu işə şirniklendirmək üçün Azərbaycan

Camal Mustafayev – t.ü.e.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

torpaqlarının işğalı ilə bağlı gizli proqram hazırlayıb ona təqdim etmişdilər. Proqramda Rusiya hökumətinə təklif olunurdu ki, Nadir şahın ölümü ilə əlaqədar İranda yaranmış hakimiyyət boşluğundan istifadə edərək Azərbaycanın Gürcüstanla həmsərhəd torpaqlarını, o cümlədən Gəncə və İrəvan xanlıqlarını işğal etmək üçün qüvvə göndərsin. Lakin Rusiyanın Xarici İşlər Kollegiyası gürcü hakimlərinin bu təklifini qəbul etməkdən imtina etdi. Cavab məktubunun məzmunundan aydın olur ki, Rusiya tərəfi Cənubi Qafqaza hər hansı müdaxilə etməklə ilk növbədə, Osmanlı Türkiyəsini qıcıqlandırmaqdan çox ehtiyat edir. Məktubda açıq şəkildə bildilirdi ki, Osmanlı hökuməti bölgədə heç bir fəallıq göstərmədiyi bir şəraitdə «imperiyanın maraqları gürcülərin müdafiəsinə və İranla bağlı hər hansı məsələyə müdaxilə etməyə imkan vermir» [17, s.158-159]. Lakin bu heç də Rusiyanın Cənubi Qafqaza dair işğalçılıq planlarından imtina etməsi demək deyildi. Əslində çar hökuməti bu dövrdə əsas diqqəti Avropa dövlətləri ilə münasibətlərin həllinə yönəltdiyindən Nadir şahın ölümündən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış vəziyyəti olduğu kimi saxlamaq, gürcü çarlarının təklif etdikləri ərazi işğallarını əlverişli məqam yetişənə qədər təxirə salmaq niyyətində idi.

Rusiyanın yardım göstərməkdən imtina etməsinə baxmayaraq artıq Kartli-Kaxetiya çarı olmuş II İrakli Gəncə xanlığına olan iddialarını daha inadla həyata keçirməyə çalışırdı. Qarabağlı Pənahəli xan da hər vasitə ilə Gəncə xanlığına sahib olmağa can atırdı. Öz qüvvəsi ilə bu hakimlərin qarşısında dayana bilməyəcəyini başa düşən Şahverdi xan vəziyyətdən çıxış yolunu İranda və Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Məhəmmədhəsən xan Qacara sığınmaqda gördü. Qaradağlı Kazım xanın və gəncəli Şahverdi xanın hərbi yardımından istifadə edən Qacar hakimi Təbrizdə möhkəmləndikdən sonra 1757-ci ildə Cənubi Qafqaza yürüşə başladı. Lakin onun Şuşa qalasını və Gürcüstanı ələ keçirmək cəhdi iflasa uğradı [9, s.87-91]. Qacar hakiminin bu uğursuzluğu gəncəli Şahverdi xan üçün çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Pənahəli xan və II İrakli Cəncə xanını cəzalandırmaq qərarına gəldilər. Gürcülərin hərbi yardımından istifadə edən Pənahəli xan 1758-ci ildə Cəncə xanlığını ələ keçirdi və Şahverdi xanı ailəsi ilə birlikdə əsir götürərək Şuşa qalasına apardı [3, v.111].

Gürcü çarı Gəncə xanlığında yalnız Pənahəli xanın hakimiyyətinin bərqərar olması ilə razılaşmaq istəmir və vəziyyəti öz xeyrinə dəyişdirmək üçün fürsət axtarırdı. 1761-ci ildə Şahverdi xanın Gürcüstana qaçması və kömək üçün ona müraciət etməsi II İraklinin Gəncəyə hücum etməsi üçün imkan yaratdı. Məhz gürcü çarının köməyi ilə Gəncədə öz hakimiyyətini bərpa edən Şahverdi xan yenidən II İraklidən asılı vəziyyətə düşdü və ona hər il 10 min tümən məbləğində xərac ödəmək haqqında əvvəlki öhdəliyini bərpa etdi [6, s.28; 7, I h., s.248].

Şahverdi xan Kartli-Kaxetiya çarlığı qarşısında bu öhdəliyi götürməklə əslində özünün ölümünə imza atmış oldu. Gürcü çarlığına ödənilən xəracın ağırlığından cana doyan Gəncə əhalisi 1768-ci ildə onları bu vəziyyətə salan Şahverdi xana qarşı üsyan qaldırdı. Üsyan yaxın adamlarından birinin Şahverdi xanı öldürməsi ilə nəticələndi. Şahverdi xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən xan Gəncə xanı oldu[5, v. 4-5 arxa]. Müstəqil siyasət yeritməyə çalışan Məhəmmədhəsən xan, müvəqqəti də olsa, Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığından və Qarabağ xanlığından asılılığına son qoydu. Lakin Gəncə xanlığının hərbi cəhətdən zəifliyi ona bu siyasəti sona qədər həyata

keçirməyə imkan vermirdi. Getdikcə mütəmadi xarakter alan dağıdıcı ləzgi hücumları Məhəmmədhəsən xanı da kömək üçün II İrakliyə müraciət etməyə məcbur edirdi. Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin Gəncə xanlığına dağıdıcı yürüşü bu məsələdə həlledici rol oynadı. Gürcü çarının göstərdiyi hərbi yardım isə Gəncə xanlığının yenidən Kartli-Kaxetiya çarlığından asılı vəziyyətə düşməsi ilə nəticələndi. Görünür elə bunun nəticəsi idi ki, II İrakli 1769-cu ildə Rusiya hökumətinə ünvanladığı məktubunda Gəncə xanını özünün təbəəsi adlandırmışdı [16, I h, s.238].

Əldə edilmiş bu uğura baxmayaraq, II İrakli Gəncədəki hakimiyyətinin uzun müddət davam edəcəyinə bu dəfə də əmin deyildi. O, məsələnin birdəfəlik öz xeyrinə həll edilməsi üçün Rusiyanın hərbi yardımına nail olmağa çalışırdı. Lakin bu dövrdə əsas diqqəti 1768-1774-cü illər müharibəsində Osmanlı Türkiyəsi üzərində qələbə çalmağa yönəldən Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə çox ehtiyyatlı siyasət yeridir, onları qıcıqlandırmamaq üçün hər hansı bir fəal addım atmaqdan çəkinirdi. Müharibə dövründə Kartli-Kaxetiya çarlığının ərazisində rus qoşunlarının yerləşdirilməsinin Azərbaycanda narazılıqla qarşılanmasına rus diplomatiyası çox çevik reaksiya vermişdi. Hökumətin Azərbaycan xanlarına göndərilmiş müraciətində bu ordunun onlar üçün heç bir təhlükə törətmədiyi bildirilmişdi [1, s. 134].

Göstərmək lazımdır ki, Rusiya hökuməti müharibə dövründə Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə yeritdiyi bu siyasətə öz müttəfiqi II İraklinin də əməl etməsini tələb edirdi. Məsələ burasındadır ki, Kartli-Kaxetiya çarı Rusiya ilə birlikdə Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etməklə yanaşı Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməkdə davam edir, xanlıqlar arasındakı çəkişmələrdən özünün işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə etməyə çalışırdı. Qubalı Fətəli xanın getdikcə güclənməsini özünün Gəncə xanlığında möhkəmlənmək planına ciddi maneə hesab edən II İrakli Qarabağ və Şəki xanlarının ona qarşı təşkil edilən hərbi yürüşlərinə fəal yardım göstərirdi. Konsul Boqolyubov Xarici İşlər Kollegiyasına göndərdiyi məlumatında göstərirdi ki, Osmanlı dövləti ilə müharibənin davam etdiyi bir şəraitdə II İraklinin Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməsi Rusiyanın burada yeritdiyi siyasətlə uyğun gəlmir [4, v. 43-44]. Onun fikrincə gürcü çarının Azərbaycanda törətdiyi təxribatlar Kərim xan Zəndin də Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı tutduğu bitərəfliyin pozulmasına və Azərbacanda rus-gürcü blokuna qarşı yeni bir cəbhənin açılmasına gətirib çıxara bilər [4, v. 43-44]. Görünür konsulun bu məlumatının təsiri idi ki, II İrakli bir müddət Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə qarışmaqdan imtina etmişdi.

Onu da göstərmək lazımdır ki, XVIII əsrin 70-ci illərinin sonlarından başlayaraq Rusiyanın Qafqaz siyasətində kəskin dəyişiklik baş verdi. Bu dəyişikliyin kökündə 1768-1774-cü illərdə baş vermiş Rusiya-Osmanlı müharibəsində əldə edilmiş uğurlar dayanırdı. Məhz bu qələbədən sonra Rusiyanın Qafqaz siyasətində uzun müddət müşahidə edilən passivlik böyük fəallıqla əvəz olundu. Bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı isə «xristian təəssübkeşliyi», «xristian həmrəyliyi» kimi vasitələrdən geniş istifadə edilirdi. II Yekaterina hökuməti Cənubi Qafqazın xristian əhalisindən, ilk növbədə isə ermənilərdən öz məqsədlərinə çatmaq üçün yaralanmağa çalışırdı. Bütün Gürcüstanı və onunla qonşuluqda yerləşən Azərbaycan torpaqlarını Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin hakimiyyəti altında birləşdirərək gücləndirmək və tarixi Azərbaycan

torpaqları hesabına erməni çarlığı yaratmaq son məqsədə - bütün Cənubi Qafqaza sahib olmaq məqsədinə çatmaq üçün əsas vasitələrdən hesab edilirdi. Öyrənilən dövrdə bölgədə yaranmış hərbi-siyasi şərait, ilk növbədə İran dövlətinin zəifliyi, Azərbaycan xanlıqları arasında daima davam edən çəkişmələr və Osmanlı Türkiyəsinin hərbi uğursuzluqları Rusiyanın Cənubi Qafqaza, eləcə də İran və Türkiyəyə dair işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bu dövrdə Gəncə xanlığının daxili siyasi həyatında və Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətlərində də xeyli dəyişiklik baş vermişdi. 1778-ci ildə baş vermiş saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyətdən devrilmiş Məhəmmədhəsən xanı qardaşı Məhəmməd xan əvəz etmişdi. Yeni xanın ilk addımlarından biri Kartli-Kaxetiya çarlığına xərac ödəməkdən imtina etməli oldu. Hakimiyyətinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışan Məhəmməd xanın eyni zamanda öz yaxın qohumlarını sıxışdırması ona gətirib çıxardı ki, onun kiçik qardaşları olan Cavad xan qarabağlı İbrahimxəlil xanın, Rəhim xan isə II İraklinin himayəsinə sığınmalı oldu[6, s. 35]. Məhəmməd xanın yeritdiyi bu siyasət bir tərəfdən xanlığın daxili siyasi vəziyyətini gərginləşdirdi, digər tərəfdən isə Qarabağ xanlığının və Kartli-Kaxetiya çarlığının yeni hərbi müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Gəncə xanlığını təkbaşına itaətdə saxlamağın mümkün olmadığını görən II İrakli ona birgə sahib olmaq barədə qarabağlı İbrahimxəlil xanla razılığa gəlməyə məcbur oldu. Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunu 1780-ci ilin əvvəlində Gəncə xanlığını ələ keçirdi. Məhəmməd xan hakimiyyətdən məhrum edildi və əsir götürüldü. Xanlığın idarə edilməsi Qarabağ xanının nümayəndəsi Həzrətqulu bəyə və gürcü çarının nümayəndəsi Keyxosrov Andronikaşviliyə tapşırıldı [6, s. 36; 7, I h., s.73]. Lakin Gəncədə bərqərar olmuş ikihakimiyətlilik uzun müddət davam etmədi. Bir tərəfdən müttəfiqlərin xanlıqda yeritdikləri ağır vergi siyasəti, digər tərəfdən isə onların arasındakı ziddiyyətlər 1783-cü ildə Gəncə əhalisinin üsyan qaldırmasına səbəb oldu. Bundan istifadə edən İbrahimxəlil xan II İraklinin nümayəndəsinin Gəncədən qovulmasına və öz adamı olan Hacı bəyin hakimiyyəti ələ almasına nail oldu [14, v. 60].

Cəncə məsələsindəki növbəti uğursuzluğa baxmayaraq II İrakli özünün işğalçılıq planlarından imtina etmək fikrində deyildi. O, bu dəfə də öz planlarını həyata keçirmək üçün Rusiyanın göstərəcəyi yardıma ümid bəsləyirdi. Rusiyanın Qafqaz siyasətinin fəallaşdığı bir şəraitdə bu ümid getdikcə daha real görünürdü. 1783-cü ildə imzalanmış Georgievsk müqaviləsinə əsasən Gürcüstanda iki rus batalyonunun yerləşdirilməsi gürcü çarında Gəncə məsələsini tezliklə birdəfəlik öz xeyrinə həll edəcəyinə böyük inam yaratdı. Bununla belə, II İrakli bundan sonra da Gəncəyə şəriksiz və uzun muddət sahib ola bilmədi. 1786-cı ildə II İraklinin və İbrahimxəlil xanın yardımı ilə hakimiyyətə gələn Cavad xan onlara müəyyən qədər xərac ödəsə də sonralar bundan tamamilə imtina etdi. II İraklinin rus qoşunlarının köməyi ilə 1787-ci ildə Gəncəni ələ keçirmək cəhdi yenə də iflasa uğradı [2, s. 91-92].

Bu dövrdə Rusiyanın hakim dairələri II İraklinin Azərbaycan xanlqlarına qarşı yeritdiyi işğalçılıq siyasətini daha da şirniklendirirdilər. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı P.S.Potyomkin Tiflisdəki rus batalayonlarının komandanı S.D.Burnaşova yazırdı ki, Rusiyanın himayəsi Kartli-Kaxetiya çarlığının güclənməsinə çalışan II

İraklinin əl-qolunu nəinki bağlamır, əksinə onu daha da möhkəmləndirir. Əslində bu dövrdə Cənubi Qafqazda güclü gürcü çarlığının olması Rusiya üçün çox sərfəli idi. Bir sıra hallarda açıq təcavüz imkanlarından məhrum olan II Yekaterina hökuməti öz planlarını bu çarlığın əli ilə həyata keçirmək istəyirdi.

Bununla belə, XVIII əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasətində Qafqaz məsələsinin yenidən arxa plana keçməsi bu dövlətin Kartli-Kaxetiya çarlığını gücləndirmək planının reallaşmasına imkan vermədi. Elə bu dövrdə Ağa Məhəmməd xanın İranda və Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənməsi və Cənubi Qafqaza dair iddialarını açıq şəkildə ortaya qoyması Gəncə xanlığı ətrafında cərəyan edən hadisələrə də öz təsirini göstərdi. Hələ 1787-1791-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsi ərəfəsində Rusiyanın Cürcüstandakı qoşunlarını geri çağırması II İraklinin Gəncəyə təkbaşına sahib olmaq niyyətindən müvəqqəti də olsa vaz keçməsinə səbəb oldu. Yeni şəraitdə Qacar hakiminin çox ciddi təhlükə olduğunu başa düşən II İrakli İbrahimxəlil xanla düşmənçiliyi unudaraq ona qarşı birləşməyə, eyni zamanda Gəncə xanlığını öz aralarında bölüşdürmək haqqında Qarabağ xanı ilə razılığa gəlməyə məcbur oldu.

İbrahimxəlil xanın və II İraklinin birgə hücumu qarşısında tab gətirə bilmyəcəyini yaxşı başa düşən Cavad xan vəziyyətdən çıxış yolunu Ağa Məhəmməd xanla yaxınlaşmaqda gördü. Heç də təsadüfi deyil ki, Qacar hakiminin Cənubi Qafqaza 1795-ci il yürüşü zamanı ona yardım göstərmiş bir neçə Azərbaycan hakimindən biri də gəncəli Cavad xan olmuşdu. Gəncə xanı həm Şuşanın mühasirəsi, həm də Tiflisə yürüş zamanı Qacar ordusuna ərzaq və canlı qüvvə ilə yardım göstərmişdi [6, s. 58]. Bununla belə, Ağa Məhəmməd xan Qacar böyük qüvvə ilə hücum etməsinə baxmayaraq Cənubi Qafqazı ələ keçirib burada möhkəmlənə bilmədi və geri çəkildi. Qacar hakiminin bu uğursuzluğu Cavad xan üçün çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Cavad xanın Qacar ordusuna yardım göstərməsi onsuz da Gəncə xanlığını öz aralarında bölüşdürmək haqqında razılığa gəlmiş İbrahimxəlil xanın və II İraklinin bu işi tezliklə həyata keçirmələrinə təkan verdi. Qacar ordusu Şimali Azərbaycanı tərk etməyə macal tapmamış İbrahimxəlil xan gürcü çarına müraciət edərək onu Gəncə üzərinə hücum etməyə çağırdı. O, II İrakliyə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Gəncə bizim ümumi düşmənimizdir…, biz bu işə son qoymalıyıq»[7, II h.s.155].

Gəncə xanlığı üzərinə yürüşə birinci Kartli-Kaxetiya çarlığı başladı. 1796-cı ilin fevralında şahzadə Aleksandrın və Davidin başçılıq etdiyi 3 min nəfərlik gürcü qoşunu Gəncə şəhərini mühasirəyə aldı. Lakin kəskin ərzaq qıtlığı ilə üzləşən və pis silahlanan gürcü qoşunu şəhəri ələ keçirə bilmədi [8, s. 16]. Həmin ilin martında İbrahimxəlil xan öz müttəfiqi Ömər xanla Gəncəyə yaxınlaşdı. Tezliklə Cavad xanın Gəncədə hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan qardaşı Rəhim xan da onlara qoşuldu. Beləliklə, Gəncəni mühasirəyə alan qoşunların ümumi sayı, təxminən, 15 min nəfərə çatdı [10, s.33].

Lakin müttəfiqlər böyük qüvvə üstünlüyünə malik olmalarına baxmayaraq gəncəliləri təslim olmağa məcbur edə bilmədilər və 4 aya qədər davam etmiş mühasirəyə keçdilər. Bu müddət ərzində müttəfiq qoşunları Gəncə ətrafındakı kəndləri amansız şəkildə qarət etdilər, onlardan dördünün əhalisini bütünlüklə Şəmşəddilə köçürdülər [15,s.31]. Lakin nə şəhərdə başlamış güclü aclıq, nə də müttəfiqlərin qüvvə üstünlüyü gəncəlilərin müqavimətini qıra bilmədi. Yalnız II İraklinin 7 min nəfərlik yeni ordu ilə

Gəncəyə yaxınlaşması xəbəri Cavad xanı İbrahimxəlil xanla danışıqlara başlamağa məbur etdi. Tezliklə II İraklinin də qoşulduğu bu danışıqlar nəticəsində Cavad xan gürcü çarına hər il 15 min, İbrahimxəlil xana 10 min manat məbləğində xərac ödəməyi, Ağa Məhəmməd xanın Tiflisə yürüşü zamanı ələ keçirilmiş 400 nəfər gürcü əsirini qaytarmağı, öz oğlunu və bacısını Qarabağ xanına əmanət verməyi, habelə Ömər xanın döyüşçülərindən hər birinə 40 manat pul paylamağı öhdəsinə götürdü [7, II h., s.346-347; 10,s.33]. Göründüyü kimi, Cavad xan, çox ağır şərtlərlə də olsa, Gəncə xanlığının müttəfiqlər tərəfindən işğal olunmasına imkan vermədi. Lakin bu heç də Gəncə xanlığının siyasi həyatında sabitliyin bərqərar olması demək deyildi.

1796-cı ildə Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, Gəncə xanlığı da Rusiyanın işğalçı yürüşünə məruz qaldı. Ağa Məhəmməd xan Qacarın 1795-ci ildə Qarabağ xanlığına və Kartli-Kaxetiya çarlığına etdiyi dağıdıcı yürüşü özünün Cənubi Qafqazdakı mövqelərinə ağır zərbə hesab edən çar hökuməti bu yürüşün təkrarlanacağından ehtiyat edərək təcili tədbirlər gördü. II Yekaterinanın sərəncamına əsasən Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı İ.Qudoviç 1795-ci ilin noyabrında polkovnik Sıroxnevin başçılığı ilə Gürcüstana 6 səhra topu ilə silahlanmış 2 batalyon göndərdi [12, v. 289 arxa]. Həmin ilin dekabrında Tiflisə çatan bu hərbi birləşmənin qarşısında Ağa Məhəmməd xan Qacarın Gürcüstanı ikinci dəfə qarət etməsinə imkan verməmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Təxminən elə həmin vaxt Dağıstana və Azərbaycana göndərilmiş general İ.Savelyevin 3 batalyondan ibarət hərbi dəstəsi Qacar hakiminin Xəzər dənizinin qərb sahillərini ələ keçirməsinin qarşısını almalı idi [10, s. 87].

Lakin tezliklə bu dəstələrin Rusiyanın hakim dairələrinin hazırladıqları geniş işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi üçün yetərli olmadığı aydın oldu və Cənubi Qafqaza daha böyük ordu göndərmək haqqında qərar qəbul edildi. Rusiya hökumətinin işğalçılıq planları II Yekaterinanın bu orduya komandan təyin edilmiş general V.Zubova verdiyi təlimatda ətraflı şəkildə şərh olunmuşdu. Əslində təlimatda irəli sürülmüş məsələlərin əksəriyyəti heç də yeni olmayıb Yekaterina hökumətinin vaxtilə hazırladığı «Yunan layihəsi»ndə irəli sürülmüş məsələlərin təkrarı idi. V.Zubovun işğalçı ordusu və ona tabe olan Xəzər hərbi donanması qarşısında Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək, burada xristian faktorunu gücləndirmək, Xəzər dənizinin bütün sahillərini və limanlarını ələ keçirmək, İranın daxili vilayətlərini işğal etməklə Hindistanla birbaşa əlaqə yaratmaq kimi nəhəng vəzifələr qoyulmuşdu. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi həm də Rusiyanın Balkanlardan və Cənubi Qafqazdan Osmanlı Türkiyəsi üzərinə hücum edərək İstanbulun ələ keçirilməsi və Bizans imperiyasının bərpa edilməsi ilə əlaqələndirilirdi [11, v.3 arxa-29 arxa].

II Yekaterinanın təlimatında rus-gürcü blokunun Gəncə xanlığı ilə münasibətləri məsələsinə də toxunulurdu. Rusiya hökuməti Kartli-Kaxetiya çarlığını Gənubi Qafqazda hegemon qüvvəyə çevirməyi planlaşdırır və bu məqsədlə Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Gəncə xanlıqlarını II İraklinin tabeçiliyinə verməyi planlaşdırırdı. Hökumətin fikrincə bu yolla gücləndirilmiş Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyanın İran və Osmanlı dövlətlərinə qarşı mübarizəsində ona yardımçı ola bilər [11, v.3 arxa-29 arxa; 16, II h., s.147-149].

V.Zubovun başçılıq etdiyi rus ordusu 1796-cı ilin yazında və yayında Azərbaycanın Quba, Bakı və Şamaxı xanlıqlarını işğal etdi. Növbədə Gəncə xanlığının işğalı dayanırdı.

Maraqlı burasıdır ki, Rusiyanın planlarından yaxşı xəbərdar olan həm II İrakli, həm də Cavad xan V.Zubovdan tezliklə Gəncəyə qoşun göndərməyi xahiş edirdi. Gürcü çarı rus generalından xahiş edirdi ki, Gəncə xanlığının işğal edilib onun torpaqlarına qatılması işini payıza qədər təxirə salmasın [16, II h., s.152]. Rus işğalının artıq qaçılmaz olduğunu görən Cavad xan isə rus ordusunu Gəncəyə dəvət etməklə, görünür, V.Zubovun rəğbətini qazanacağına və bu yolla öz hakimiyyətini saxlayacağına ümid bəsləyirdi.

1796-cı il oktyabrın əvvəllərində əlavə kömək alan V.Zubov həmin ayın 21-də general Rimski-Korsakovun komandanlığı altında Gəncə üzərinə 4 min nəfərlik ordu göndərdi. Olduqca ləng hərəkət edən bu ordu Gəncəyə yalnız dekabrın 13-də çatdı [13, v.1-1arxa]. Qala qapılarının açarlarını rus generalına təqdim edən Cavad xan Rusiyanın himayəsi altına keçmək haqqında andlı öhdəlik də imzaladı. Lakin rus çarı II Yekaterinanın qəfil ölümü digər Azərbaycan xanlıqları kimi, Gəncə xanlığını da rus-gürcü işğalından xilas etdi. Hakimiyyətə gələn I Pavel V.Zubovun yürüşünü yarımçıq dayandıraraq rus ordusunun geri çağırılması haqqında əmr verdi.

V.Zubovun yürüşü başa çatdıqdan cəmisi bir neçə il sonra Rusiya imperiyası yenidən üzünü Cənubi Qafqaza döndərdi. Lakin bu dəfə təkcə Azərbaycan xanlıqları deyil, həm də bütün XVIII əsrin ikinci yarısı ərzində Rusiyanı özünə müttəfiq hesab edən və onun köməyi ilə Gəncə xanlığına sahib olmağa çalışan gürcü çarlığı da rus işğalından xilas ola bilmədi. 1801-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı, 1804-cü ilin əvvəlində isə Gəncə xanlığı işğal edilərək Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Bununla da bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalının başlanğıcı qoyuldu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.
2. Mustafayev C. Azərbaycan xanlıqlar dövründə. Bakı, 2012.
3. АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, д. 2.
4. АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, д.13.
5. АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, д.143.
6. Бабаев Е. Из истории Гянджинского ханства. Баку, 2003.
7. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 г. по 1803 гг. ч. 1-2, СПб., 1869.
8. Дубровин Н.Ф. Поход графа В.А.Зубова в Персию в 1796 г. .// Военный сборник, № 2-4, 1874.
9. Мамедова Г.М. Русские консулы об Азербайджане. Баку, 1989.
10. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия. Баку, 1989.
11. РГАДА, ф. 1406, оп. 1, д. 399.
12. РГВИА, ф. ВУА, д. 286.
13. РГВИА, ф. 41, оп. 200, д. 628.
14. РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д..286.
15. Письма архиепископа И. Аргутинского о Грузии. 1795-1796 гг. // Кавказская старина. №2, 1872.
16. Цагарели А.Г. Грамоты и другие исторические документы, относяшиеся к Грузии. ч. 1, СПб., 1891; ч. 2, СПб., 1902.
17. Цинцадзе И. Посольство в Россию Афанасия Тбилели и Симона Макашвили. // Исторический вестник, №26, Тбилиси. 1952

Jamal Mustafayev

FROM THE HISTORY OF THE STRUGGLE OF THE GANJA KHANATE WITH RUSSIAN - GEORGIAN BLOC

SUMMARY

Keywords: Russian - Georgian block, tribute, dependency, Ganja khanate, military assistance

Ganja khanate, like other Azerbaijani khanates emerged in the middle of the XVIII century. Abundant natural resources and favorable geographical location had made the khanate the object of the bitter struggle of neighboring states. Especially acute struggle for mastery of the Ganja Khanate was between the Kartli - Kakheti kingdom and the Garabakh khanate. Kartli - Kakheti King Irakli II, adopted the Russian patronage in 1783, repeatedly made military campaigns to conquer the Ganja khanate. Russian government provided permanent support for aggressive plans of the Georgian king towards Azerbaijani lands. Rulers of Ganja khanate, especially Javad Khan (1786-1804) resisted to aggressive plans of the Georgian - Russian bloc.

Джамал Мустафаев

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ГЯНДЖИНСКОГО ХАНСТВА С РУССКО-ГРУЗИНСКИМ БЛОКОМ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Русско - Грузинский блок, дань, зависимость, Гянджинское ханство, военная помощь

Гянджинское ханство как и другие ханства Азербайджана возникло в середине XVIII века. Богатые природные ресурсы и выгодное географическое положение превратило ханство в объект острой борьбы между соседними государствами. Особенно и напряжённая борьба за овладение Гянджинским ханством шла между Картли-Кахетинским царством и Гарабахским ханством. Картли-Кахетинский царь Ираклий II, после подписания в 1783 г. Георгиевского трактата с Россией, неоднократно совершал военные походы с целью покорения Гянджинского ханства. Русское правительство оказывало постоянную поддержку этим завоеваниям грузинского царя. Правители Гянджинского ханства, в особенности Джавадхан (1786-1804 гг.), оказывали упорное сопротивление завоевательным планам русско-грузинского блока.

XIX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ ŞİMAL-QƏRBİ AZƏRBAYCANDA RUSİYA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİNƏ QARŞI MÜBARİZƏ VƏ İNGİLOYLAR

İradə ƏLİYEVA[123]
aliyevai@rambler.ru

Açar sözlər: müridizm, xristianlıq, mübarizə, ingiloylar, hərəkat

XIX əsrin 20-30-cu illərində ingiloyların xristianlaşdırılması siyasətinin uğursuzluğu, bu dövrdən etibarən Şimali Qafqazda müqavimət hərəkatının yüksələn xətlə inkişafı, eyni zamanda müridizmin Şimal – Qərbi Azərbaycana, xüsusilə də Car-Balakən icmalarına güclü təsiri Qafqaz komandanlığını bu bölgəyə münasibətdə bir qədər ehtiyatlı siyasət yürütməyə vadar edirdi. 1838-ci ildə ingiloy və muğal kəndləri üzərində sahiblik hüququnun yenidən əvvəlki sahiblərinə qaytarılması, ingiloyların zorakı xristianlaşdırılması işinin müvəqqəti olaraq ikinci plana keçirilməsi də məhz bununla bağlı idi [1, 61-61 arxa].

1850-ci ilin payızında Qax kəndindən molla Əli Baba adlı şəxs özünün yeddi nəfər yaxın qohumu ilə Tiflisdə olmuş və orada Qafqaz canişini knyaz M.S. Voronsovla görüşmüşdü. Görüşdə o, canişinə ingiloylar barədə məlumat vermiş və xristianlığı qəbul etmək arzusunda olduqlarını bildirmişdi [2, 10-11]. A.İ. fon-Plotto qeyd edir ki, həmin 8 nəfər əvvəlcə Telavi qəzasında yerləşən qədim Alaverdi monastrında məbəd bayramına gəlmiş və baş keşişdən onların pravoslav olmaları üçün xaç suyuna salınmalarını xahiş etmişdilər. Baş keşiş onların xahişini təmin etməmiş, əvəzində onlara Tiflisə getməyi və oradakı ali ruhaniyə müraciət etməyi məsləhət görmüşdü [19, 20]. Canişinin göstərişi ilə oktyabrın 5-də həmin 8 nəfər Sion baş kilsəsində keşiş İoakim Romanov tərəfindən xaç suyuna çəkilmiş, eyni zamanda onlara xristian adlar verilmişdir (məsələn: Xəlil – Mixail, Qədir – Qavril, Əhməd – Nikolay və s.) [20, 1]. Xaç suyuna çəkilənlərin soyadlarının dəyişdirilərək onlara gürcü ad-familiyasının verilməsi bir daha çarizmin xristianlaşdırma siyasəti ilə yanaşı, həm də "gürcü hesab etdikləri" ingiloyları yenidən gürcüləşdirmək niyyətində olduğunu göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbirin təşkilatçısı olan və xristianlığı qəbul etdikdən sonra İvan Baba Buluçaşvili adlanan şəxs bölgədə başlanan zorakı xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi fəallıq nümayiş etdirmişdir.

Qafqaz canişini knyaz M.S. Voronsov 10 aprel 1851-ci il tarixli şəxsi məktubu ilə Car-Balakən hərbi dairəsinin rəisi general-mayor knyaz Orbelianini (böyük gürcü şairi Qriqori Dmitriyeviç Cambakurian-Orbeliani - 1804-1883) baş verənlər haqqında məlumatlandırmış və bu məsələni xüsusi nəzarətə götürməklə ona həvalə etmişdi [22, 6 arxa]. Məhz bundan sonra xristianlaşdırma prosesi qəti şəkildə və bütün vasitələrdən istifadə olunmaqla həyata keçirilməyə başlanılır. Yuxarıda qeyd olunan İvan Baba Buluçaşvili başda olmaqla Tiflisdə xaç suyuna çəkilənlərin xristian kimi geri dönməsi ilə ilk olaraq Qax kəndində hadisələr sürətlə inkişaf edir. A.İ. fon-Plottodan məlum olur ki,

---

İradə Hacıəli qızı Əliyeva – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

1851-1853-cü illərdə missionerlər əsasən Qax kəndində fəaliyyət göstərmiş və sonradan digər ingiloy kəndlərinə keçə bilmişdilər [19, 20].

1851-ci ilin əvvəllərindən bölgəyə missionerlərin növbəti axını başlayır. Tiflis Kvaşueti kilsəsinin keşişi Barnov fevralın 24-də bir nəfəri, həmin kilsənin protoiyereyi (baş rahib) Ardazianov və keşiş Monedlov aprelin 8-də 5 nəfəri, Tiflis Ançisxati kilsəsinin protoiyereyi Alekseyev aprelin 7-də 9 nəfəri, Tiflis Kaloubani kilsəsinin keşişi Namoradzev aprelin 8-də 5 nəfəri,Tiflis Sioni kafedral kilsəsinin protoiyereyi Basxarov aprelin 7-də 10 nəfəri, aprelin 11-də 2 nəfəri, həmin kilsənin keşişləri Tsamsiyev və Savanelov aprelin 8-də 10 nəfəri, üçü birlikdə aprelin 9-da 6 nəfəri xaç suyuna çəkir [20, 1-2]. İngiloyların kütləvi şəkildə xristianlaşdırılması zamanı yeni dinə döndərilənlərlə bağlı xüsusi siyahılar tərtib olunurdu. Siyahıda şəxsin müsəlman adı-soyadı, xaç suyuna çəkilərkən verilmiş xristian adı, hansı tarixdə (ili, ayı, günü göstərilməklə) və kim tərəfindən (missionerin adı-soyadı, dini rütbəsi və bəzən də təmsil etdiyi kilsə göstərilməklə) xristianlaşdırıldığı qeyd olunurdu.

Gürcüstanın müxtəlif kilsələrini təmsil edən 8 missionerin eyni vaxtda fəaliyyət göstərməsindən sonra,1851-ci ilin martın 28-də bu məqsədlə bölgəyə keşiş İov Tsiskarov ezam olunmuşdur. Qafqaz canişini knyaz M.S. Voronsovun 1854-cü ildə hazırladığı raportda qeyd olunur ki, ingiloyları pravoslavlığa döndərmək üçün Ləzgi kordon xəttinə ezam olunmuş keşiş İov Tsiskarov 1170 nəfəri xaç suyuna çəkmişdir [8, 831].

Qısa müddətdə Qax kəndində ilk aşağı kilsə təşkilatı olan ştatlı prixod yaradılmışdı. Aprelin 27-dən bölgədə faktiki olaraq missioner kimi fəaliyyət göstərən keşiş İov Tsiskarov artıq 17 may tarixindən Qaxa keşiş təyin olunur. Qafqaz canişininin ştatdankənar hesabından Qax keşişi İov Tsiskarovun məvacibinə əlavə olaraq ilə 100 gümüş rubl, iki ştatdankənar kargüzarın hər birinə isə ilə 50 gümüş rubl təyin olunur. Keşiş İov Tsiskarov vasitəsilə ayrılmış 200 rubl puldan hissələrlə müavinətlərin verilməsinə 1851-ci ilin iyunun 21-dən başlanmışdır. Bu dövrdə ingiloylar arasında təbliğat aparan keşiş Sebastian Xutsiyevə (1851-1852-ci illərdə missioner fəaliyyəti göstərib) də noyabrın 29-da 50 rubl göndərilmişdi [21, 1].

Missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olan digər keşişlərdən fərqli olaraq, sənədlərdə keşiş İov Tsiskarovun aprelin 27-dən - iyulun 26-dək olan qısa müddətdə 1145 nəfəri xristianlığa döndərdiyi qeyd olunur. Keşiş İov Tsiskarovun buna necə nail olduğu sənədlərdə qeyd olunmasa da, artıq faktiki deyil, "formal xristianlaşdırma" prosesinin başlandığı aydın olur [20, 2-15 arxa].

Göründüyü kimi, zorakı xristianlaşmanın növbəti, yeni mərhələsi imperiya dairələri və Qafqaz canişinliyinin yüksək səviyyədə himayəsi və fəal yardımıyla aparılırdı. Bu barədə keşiş İrodion Okropridzenin qeydləri çox maraqlıdır: "Müsəlman-ingiloyların xristianlığa döndərilməsinə 1850-ci ildə başlanmışdır. Bu iş vilayət ali mülki rəhbərliyi və administrasiyasının fəal iştirakı və onların ruhanilərlə əlbir olması sayəsində 1863-cü ilədək xüsusi müvəffəqiyyətlə davam etmişdir" [3 v 15 arxa]. Fikrini əsaslandırmaq üçün keşiş hesabatında Qafqaz canişini knyaz M.S.Voronsovu nümunə göstərirdi. Keşişin qeydlərindən məlum olur ki, Qafqaz canişini knyaz M.S.Voronsov həyat yoldaşı ilə birlikdə Qax kəndinə gəlmiş, nüfuzlu müsəlman-qaxlıları əzizləmiş, onları özünün qonağı-dostları adlandırmış, onlara mükafat olaraq qızıl medallar və təqaüdlər vəd etmiş,

beləliklə onları xaç suyuna salaraq pravoslavlaşdırmış və özü bir çoxunun xaç atası olmuşdu. Hətta onun həyat yoldaşı Tartaraşvili adlı bir qaxlıdan kilsə tikintisi üçün yer xahiş edib almış, Qax kilsəsi və ruhanilər evi həmin ərazidə tikilmişdir [3, 15].

1851-ci ilin avqustun 18-də Car-Balakən hərbi dairəsi rəisinin köməkçisi general-mayor knyaz Muxranski (Qriqoriy İvanoviç Baqration-Muxranski – 1787-1861) xristianlığı qəbul etmiş ingiloyları vergi və rüsumlardan azad etməyi, hər bir ailəyə 15 rubldan 30 gümüş rubladək maddi yardım verilməsini təklif etmişdi [23, 6 arxa].

Eyni zamanda knyaz Muxranski Gürcüstan ekzarxı ilə əlaqəyə girərək rəhbərliyin "xaçpərəstliyə dönmüş ingiloyların ibadət etmələri üçün Qax kəndində münasib otaq ayırmasına" baxmayaraq, bunun kifayət etmədiyini bildirirdi. O zaman üçün sayları hər iki cinsdən olmaqla 1358 nəfər olduğunu vurğulayan knyaz, onların da məhz Qax, Əlibəyli, Qorağan, Əliabad, Zəyəm, Kötüklü, Lələpaşa və Meşəbaş kimi bir-birindən kifayət qədər aralı məsafədə yerləşən müxtəlif kəndlərdə yaşamalarını buna səbəb olaraq göstərirdi. Belə narahatçılığı aradan qaldırmaq üçün knyaz Muxranskiyin fikrincə biri Qaxda, digəri isə Qorağanda olmaqla iki kilsə tikilməli, oraya keşişlər və ruhanilər təyin olunmalı idi [23, 6 arxa]. Knyaz Muxranskiyin təklifləri imperiya dairələri, eləcə də Qafqazda müsəlmançılığa qarşı mübarizə aparmaq üçün yerli qardaşlıq cəmiyyətinin əsasını qoymuş Gürcüstan ekzarxı arxiyepiskop İsidor Nikolski (1844–1858) tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Əvvəlcə kilsələrin tikintisinə başlanmış və uzun-uzadı yazışmalara, müəyyən maliyyə çətinliklərinə, eləcə də müsəlmanların şikayətlərinə baxmayaraq, hökumətin 3800 gümüş rubl vəsait ayırması nəticəsində 1854-cü ilin sonlarına tikinti işləri başa çatdırılmışdır [23, 7]. Qafqaz canişini knyaz Voronsovun 1849-1851-ci illərə dair hesabatında göstərilirdi ki, pravoslavlığı qəbul etmiş ingiloylar üçün üç kiçik kilsə tikilir və ekzarx tərəfindən oraya gürcü və tatar (Azərbaycan- İ.Ə.) dillərini yaxşı bilən keşişlər təyin olunmuşlar. Canişin "yolunu azmışların, indi isə pravoslav kilsəyə mənsub icmaya qoşulanların" əvvəlki dindaşlarının təqiblərindən qoruması üçün Car-Balakən dairəsinin başçısı, general-mayor knyaz Orbeliani tərəfindən ən ciddi tədbirlərin görüldüyünü də qeyd edirdi [8, 898-899].

Knyaz Voronsov "xaçpərəstliyə dönmüş ingiloyların" vergi və rüsumlardan azad olunması ilə bağlı məsələni isə ilkin müzakirə etmək üçün knyaz Bebutova (Cənubi Qafqaz mülki idarəsinin rəisi və baş idarə Şurasının sədri Vasiliy Osipoviç Bebutov – 1791-1858) verdi. 1851-ci ildə canişin şəxsən özü Car-Balakən dairəsində olandan sonra, həmin ilin noyabrın 7-də Cənubi Qafqaz mülki idarəsinin rəisinə ingiloyların xəzinəyə ödədikləri şəxsi can və tüstü hesabı alınan vergidən hələlik müvəqqəti azad edilməsi haqqında sərəncam verməsi ilə bağlı yazılı müraciət etdi. O ki qaldı bütün digər vergi və rüsumlardan güzəştlərə knyaz Voronsov bunu tamamilə qeyri-mümkün hesab edirdi. O İlisu və Qaxda olarkən şəxsən özü qərarını onlara elan etmiş və məhsul ilə ödənilən natural vergidən azad olunarlarsa "müsəlmançılıqda qalmış bütün digər sakinlərin onların da yerinə ikiqat vergi ödəyəcəklərini və şikayət etmək üçün haqlı əsasları olacağını" bildirmişdi [23, 7]. Knyaz Voronsov 1849-1851-ci illərə dair hesabatında qeyd edirdi: "İngiloylara gəlincə onlar xüsusilə çoxsaylı tayfa olub və onların xristianlığa döndərilməsi mühüm əhəmiyyət daşıdığından, mən bu işin uğurlu inkişafı üçün xaç

suyuna çəkilənlərə ən azı ilk vaxtlar bütün digər şəxsi və maliyyə öhdəliklərindən, eləcə də torpaq vergisindən azad etmədən, yalnız xəzinəyə birbaşa vergilərin ödənilməsində imtiyaz verməyi zəruri hesab etdim...” [8, 898-899].

İngiloyların zorakı xristianlaşdırılması işinə cəlb edilmiş missionerlər iyul-dekabr arası beş aylıq fasilədən sonra 1852-ci ilin yanvarından yenidən fəaliyyətlərini gücləndirdilər.

Arxiv sənədlər əsasında tərtib etdiyimiz və 1852-ci ildə missionerlərin fəaliyyətini əks etdirən cədvəldən də göründüyü kimi, missionerlər cəmi 101 nəfəri formal xristianlaşdırmağa müvəffəq olmuşdular. Zorakı xristianlaşdırma prosesinin yüksək səviyyədə himayə olunmasına baxmayaraq, əvvəlki il ilə müqayisədə xaç suyuna salınanların sayı kəskin şəkildə, başqa sözlə 12 dəfə azalmışdır. Yanvar-fevral aylarında 67 nəfəri, mart-sentyabr aylarında isə cəmi 7 nəfəri xaç suyuna çəkən missionerlərin fəaliyyətində kəmiyyət baxımdan azalma müşahidə olunmuşdur. Prosesi sürətləndirmək məqsədilə əlavə olaraq göndərilmiş keşiş Zaxar Sinjiyevin səyləri ilə oktyabr ayında daha 27 nəfəri xristianlaşdırmaq mümkün olmuşdur [20, 16-17].

Xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi fəallıq nümayiş etdirən və artıq starşina seçilmiş İvan Buluçaşvilinin rəhbərliyi altında ingiloylardan 8 nəfər deputat 1852-ci ilin sonlarında Tiflisdə canişinin qəbulunda oldu. Nümayəndələr knyaz M.S.Voronsova beş bənddən ibarət xahişnamə təqdim etmişdilər:

Bununla belə çarizm hələ xristianlığı qəbul edən ingiloyların torpaq sahiblərindən tamamilə azad olunması barədə düşünmürdü.

Lakin 1854-cü ildə Qafqaz canişini təyin olunmuş general-yavər N.N.Muravyovun (Nikolay Nikolayeviç Muravyov-Karsskiy – 1794-1866) vaxtında o, ingiloyların xristianlaşması işinə kömək etmək məqsədilə yeni xaç suyuna çəkilənlərin bəylər və avarlardan olan torpaq asılılığının ləğv edilməsini zəruri hesab edərək bu məqsədlə Car-Balakən dairəsi rəisinin rəhbərliyi ilə xüsusi komissiya təşkil etmişdi. O, bu komissiyaya xaç suyuna çəkilmiş ingiloyların istifadəsində olan sahibkar torpaqlarının boş xəzinə torpaqlarına dəyişdirilməsi barədə rəy hazırlamağı tapşırır [13, 317]. Car-Balakən dairəsi rəisinin 1855-ci il 17 yanvar tarixli hesabatında bu barədə deyilirdi ki, xristianlığı qəbul edən ingiloylara müxtəlif güzəşt və imtiyazların verilməsi lazımi nəticələrin əldə edilməsi üçün kifayət etmir, buna görə də bu işi daha da sürətləndirmək məqsədilə onların torpaq sahiblərinin asılılığından azad edilməsi vacibdir. O, ingiloyları istifadəsində olduğu torpaqla birlikdə azad etməklə, əvəzində onların torpaq sahiblərinə muğalların istifadəsində olan eyni miqdarda xəzinə torpaqlarından verilməsini təklif edirdi. Onun fikrincə bu tədbir müsəlman ingiloylarda da xristianlığa meyl yaradacaqdı. Dairə rəisi avarların tam itaətə gətirilməsi məqsədilə onlardan həyəcanlarda iştirak edənləri, müridizmə rəğbət bəsləyənləri, xristianlaşdırma işinə mane olanları Rusiyanın uzaq quberniyalarına sürgün etməyi təklif etməklə, bu işin icrası üçün həm də Qafqaz komandanlığından icazə istəyirdi. O hesab edirdi ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində bölgədə həm xristian ingiloylar, həm də ruslardan asılı olan, malik olduqlarını, yaxşı güzaranı itirməkdən qorxaraq istənilən hərbi əməliyyatlar zamanı onlara sadiq qalan avarların timsalında iki itaətkar, sədaqətli xalq əmələ gələcək [25, 1-7]. Lakin general-yavər N.N.Muravyovun qısa canişinlik dövrü (1854-1856-cı illər) ona bu tədbiri

sona çatdırmağa imkan vermir və Qafqaz komandanlığı bir də bu məsələnin üzərinə Şamil hərəkatının tamamilə yatırılmasından sonra qayıdır.

Xristianlığın yayılması işi Qafqaz komandanlığının gözlədiyi nəticəni vermirdi, onların guya ki, "əcdadları" xristian olmuş ingiloyların gizlində bu dinə sitayiş etmələri iddiaları özünü doğrultmur, onlar kütləvi şəkildə çarizmin bu mürtəce siyasətinə etiraz edirdilər. Hələlik açıq çıxış şəklində buna qarşı çıxmaq imkanında olmayan ingiloylar öz etirazlarını müxtəlif formalarda bildirirdilər. Belə vasitələrdən biri də ingiloyların xristian təbliğatçılarının məvacibinin ödənilməsi məqsədilə onlardan toplanan vəsaiti verməkdən imtina etməsi idi. Qafqaz komitəsinin sədri knyaz A.İ.Çernışevin imperator I Nikolaya ünvanladığı 1854-cü il 21 iyun tarixli hesabatından məlum olur ki, Qax kəndinin əhalisi əvvəllər həmin kəndin mollaları olmuş Əlibəyli kənd sakini İvan və Aleksandır Aslamazaşvili və Qax kənd sakini İvan Baba Bulucaşvili üçün ayrılmış 200 rubl gümüş pulu onlar xristianlığı qəbul etdikdən sonra kəsmişlər. Bundan sonra çətin duruma düşmüş dinindən dönənləri bu vəziyyətdən qurtarmaq məqsədilə kavaleriya generalı Readın onlara xəzinədən illik 50 rubl gümüş pul ayrılması barədəki xahişinə əsasən imperator I Nikolayın 1854-cü il 22 iyul tarixli sərəncamıyla müvafiq məbləğ ayrılmışdı [10, 396-397; 18, 1-7]. Bundan başqa əhali xristian missionerləri və təbliğatçılardan uzaq durur, onlardan qaçır, evlərinə buraxmırdılar [4, 29].

İngiloyların xristianlığın qəbulu işinə şirniklendirilməsi məqsədilə müxtəlif yollara əl atılırdı. Belə tədbirlərdən biri barədə Car-Balakən vilayətinin rəisinin general adyutant Reada göndərdiyi 1855-ci il 17 fevral tarixli məruzəsində o, Zaqataladakı müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmuş birsinifli ibtidai məktəbə xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların da qəbul olunması məqsədilə həmin məktəbin həm müsəlman, həm də xristian öyrəncilərin qəbul olunacağı ikisinifli məktəbə çevrilməsinə razılığın verilməsini xahiş edirdi. Onun fikrincə xristian və müsəlmanların bir yerdə oxuması son nəticədə onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırardı. Bu məktəbdə Cənubi Qafqazdakı digər bu tipli məktəblərdə keçilən fənnlərlə yanaşı, həm də dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün ingiloylar üçün məcburi şəkildə gürcü dilinin, eləcə də müsəlmanlara tatar (Azərbaycan) dilinin, müsəlman və xristianlara müvafiq olaraq islam və xristian dini ehkamlarının tədrisi də nəzərdə tutulmuşdu [17, 5-8]. Lakin həmin vaxtı Şimali Qafqazdakı hərəkatın hələ də davam etməsi çarizmin əl-qolunu bağlayır, xristianlığın yayılması işində sərt, repressiv tədbirlərə əl atmağa imkan vermirdi. Bütün bunlara baxmayaraq verilən rəsmi məlumatlarda 1850-1856-cı illərdə İlisu məntəqəsinin Qax, Əlibəyli, Qorağan, Kötüklü, Meşəbaş kəndlərinin əhalisinin bütövlükdə, Şotavar və Yengiyandan bir neçə ailənin, digər kəndlərdən isə tək-tük adamların zorla xristianlaşdırıldığı qeyd olunurdu [2, 10-11].

Dağıstanda genişlənməkdə olan müridizmin bu bölgəyə olan təsirinin getdikcə artması, yerli əhalidən Dağıstanda dini təhsil alanların geriyə çarizmin qatı düşməni kimi qayıtması, bu səbəbdən də ən azından ibtidai biliklərə malik (ərəbcə yazıb oxumağı bilən) müsəlman ruhanilərinin hazırlanması, bununla da dağlıların bu bölgəyə olan təsirinin tamamilə aradan qaldırılması, eləcə də müstəmləkə hakimiyyətin həyata keçirilməsi zamanı müxtəlif aşağı xidməti vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün yerli əhalidən olan rus dilini bilən adamlara yaranan kəskin ehtiyac bu məktəbin açılmasını zaman keçdikcə daha da vacib edird. Yaranan kəskin ehtiyaca baxmayaraq Zaqatalada

birsinifli ibtidai məktəbi açmaq yalnız 1853-cü ildə mümkün olur. Canişinin həmin ilin martın 30-da Car-Balakən vilayətinin rəisinə göndərdiyi məktubda təcili olaraq 20-25 nəfərlik pansionu olan məktəbin açılmasına başlaması əmr olunurdu. General-yavər knyaz Orbelianinin 1853-cü ilin iyunun 23-də canişinə göndərdiyi raportunda artıq həmin vaxt üçün məktəbin açıldığı və car-balakənlilərin bu gərəkli iş üçün canişinə minnətdar olduqları bildirilirdi [26, 39].

Artıq 50-ci illərin sonlarına doğru Şamil hərəkatının zəifləməsi, 1859-cu ildə Dağıstan və Çeçenistanın üçüncü imamının əsir alınmasıyla həmin onilliyin əvvəllərindən başlayan zorakı xristianlaşmanın yeni mərhələsi özünün ən yüksək nöqtəsinə çatır. Məhz həmin vaxtdan etibarən – Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin dağlılara qarşı mübarizədəki strateji istinadgah rolunu itirməsi ilə zorakı xristianlaşdırma işi Car-Balakən vilayətinin rəisi general-mayor, knyaz Tarxan Mouravov və ləzgi kordon xəttinin rəisi general-mayor knyaz Melikov tərəfindən yenidən ön plana çəkilir. Onlar bölgədəki torpaq sahiblərinin mövqeləri və iqtisadi gücünün azaldılması, vaxt keçdikcə isə tamamilə qırılması məqsədilə xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların boş xəzinə torpaqlarına köçürülməsi planını təklif edirlər. Lakin bu tədbir bütövlükdə ingiloyların, o cümlədən xristianlığı qəbul edənlərin də ciddi etirazına səbəb olur. Çünki nəzərə alsaq ki, xristianlığı bütöv ailələr deyil tək-tük adamlar qəbul edirdi, onda onların doğma icmalarından, ailələrindən ayrılması, qohumları ilə əlaqələrini kəsərək xəzinə torpaqlarına köçürülməsi, ailə-qohumluq əlaqələrinin çox güclü olduğu bu xalq üçün ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb ola bilərdi [1, 62-62 arxa].

Beləliklə ingiloyların kütləvi şəkildə etiraz etdikləri bu tədbirdən əl çəkmək məcburiyyətində qalan komandanlıq zorakı xristianlaşdırma işini sürətləndirmək üçün yeni yollar axtarmaqla yanaşı bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyətini davam etdirirdi. Artıq XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Qax, Qorağan, Əlibəyli və Yengiyanda prixodlar tikilmiş və onlara kilsə ruhaniləri təyin olunmuşdu. Qaxda və Qorağanda kilsələr, Əlibəyli və Yengiyanda ibadət evləri tikilmişdi [2, 10-11]. Qax kəndindəki Müqəddəs Georgi kilsəsi 1855-ci ildə xəzinənin və əhalidən toplanan ianələrin hesabına tikilmişdi. Həmin ildə xəzinənin vəsaiti ilə daha bir kilsə – Qorağan kilsəsi inşa olunmuşdu. Xəzinənin vəsaiti ilə inşa olunan Əlibəylidəki Müqəddəs Nina kilsəsinin tikintisinə 1858-ci ildə başlanmasına baxmayaraq onun tikintisi 1877-ci ilə qədər uzanmışdı [3, 1-3]. Bölgədəki xristian missionerlərin verdiyi rəsmi məlumatlara görə 50-ci illərin sonlarına doğru Əliabad məntəqəsinin Zəyəm, Lələpaşa, Marsan, Varxiyan, Şotavar, Yengiyan, Əliabad və digər ingiloy kəndlərində əhalinin böyük hissəsi zorla xristianlaşdırılmış və bölgədə 7 prixod var idi [4, 27]. Qafqaz ordularının baş komandanı general-feldmarşal, knyaz A.İ.Baryatinskinin 1857-1859-cu illərə dair hesabatında artıq 1859-cu ilə Car-Balakən dairəsinin iki məntəqəsində – Əliabad və Yenisel məntəqələrində hər iki cinsdən olmaqla 5442 nəfər xaç suyuna çəkilmiş ingiloyların olduğu göstərilirdi [9, 1349]. Lakin arxiv sənədlərindəndə məlum olduğu kimi bu rəqəmlər süni yola artırılırdı [20, 16-17].

İngiloylar arasında xristianlığın yayılması işinin sürətləndirilməsi məqsədilə yuxarıda qeyd olunmuş knyaz Melikov və knyaz Tarxan Mouravov tərəfindən irəli sürülmüş məlum tədbirin uğursuzluqla nəticələnməsindən sonra Qafqaz komandanlığı bu

məsələnin həlli məqsədilə digər vasitələr axtarmağa başlayır. Bu barədə knyaz Baryatinski yazırdı: "Car-Balakən dairəsinin İlisu məntəqəsində ingiloyların məskunlaşdığı 7 kənd var. İngiloyların əcdadları gürcülər olmuş, avarlar tərəfindən bu diyarın dağətəyi ərazilərinin tutulmasıyla onların hakimiyyəti altına düşmüş və müsəlmanlığı qəbul etməyə məcbur olmuş, ancaq gürcü dilini və əvvəlki milli mənsubluqlarından çoxlu xatirələr saxlamışlar. 1850-ci ildən başlayaraq ingiloyların bir çoxu xristian dinini qəbul etməyə başlamış, lakin sonralar yeni xaç suyuna çəkilənlərin bəziləri fanatik müsəlmanların, ingiloyların torpaq sahiblərinin təsiri altında olduqlarından, onların bir hissəsi gizli, bir hissəsi isə açıq şəkildə xristianlıqdan ayrılmağa başlamışlar" [13, 317]. Yenidən hələ əvvəlki canişin Muravyov tərəfindən gündəmə gətirilmiş – xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların torpaq sahiblərindən olan aslılığının ləğv olunması məsələsi gündəmə gəlir. Bu məqsədlə Baryatinski tərəfindən general-leytenant, knyaz Melikova xüsusi göstəriş verilir.

Yeni xaç suyuna çəkilmiş ingiloyların ləzgilərdən (avarlardan) olan torpaq asılılığından azad edilməsi general-leytenant Melikovun fikrincə şübhəsiz onlarda provaslav inamını gücləndirməklə, eyni zamanda başqalarının da xristianlığa cəlb olunmasında ən yaxşı vasitə olar. Lakin bu məqsədə tam və tez çatmaq üçün o, yeni xaç suyuna çəkilənləri dövlətə ödəniləcək torpaq vergisindən azad olunmasını zəruri sayır: Bununla xristianlığa dönmə işində ingiloylarda maddi maraq oyanar, həm də torpaqdan istifadədə onlara sərbəstlik, müstəqillik verilməklə, əhatəsində yaşayan ləzgilərlə eyni hüquqa malik olar, heç kəsə torpaq vergisi ödəməməklə xalq arasında nüfuzlu və azad hesab olunarlar.

Knyaz Melikovun xristian ingiloyların məskun olduğu sahibkar torpaqlarının xüsusi xəzinə torpaqları və mülkləri ilə dəyişdirilməsi, onların istifadəsində olan torpaqlara görə dövlətə ödədiyi torpaq vergisindən azad edilməsi, eləcə də tüstü vergisindən ömürlük, digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən 1860-cı ildən etibarən 6 illiyə azad olunmaları barədəki fikirlərini bəyənərək, qanunlar külliyyatının beşinci cildinin 1003-cü maddəsini tətbiq etməklə yeni xaç suyuna çəkilmiş ingiloyların müsəlmanlardan olan hər cür asılılıqdan azad edilməsi, İlisu və Yenisel məntəqələrindəki digər ingiloy əhalisinin də xristianlığa cəlb edilməsi məqsədilə mən bu barədə sizi məlumatlandırmaqla, bu əmri imperatorun diqqətinə çatdırmağı, onun təsdiq olunmasını xahiş etmənizi sizdən acizanə surətdə rica edirəm" [13, 316-318].

Baryatinskinin təqdim etdiyi layihəyə baxan Qafqaz komitəsi onu məqbul sayaraq imperatorun təsdiqinə verir. İngiloyların xristianlaşdırılması prosesini sürətləndirmək, onları bu işə həvəsləndirmək məqsədilə bu layihə 1859-cu ilin dekabrın 6-da imperator tərəfindən təsdiq olunur və "xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların məskun olduğu sahibkar torpaqlarının xəzinə torpaqları və mülkləri ilə dəyişdirilməsi, onların dövlət xəzinəsinə ödəyəcəyi vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsinə icazə verilməsi" barədə imperator fərman imzalayır.

Bu fərmanla provaslavlığı qəbul etmiş ingiloyların istifadəsində olan keşkəllərin 1844-cü il üsyanının məğlubiyyətindən sonra sultan və ona sadiq bəylərdən müsadirə olunaraq xəzinəyə daxil edilmiş torpaqlarla dəyişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, nəzərdə tutulmuş əvvəlki tədbirlərdən fərqli olaraq bu qaydalarla xristianlığı qəbul

edənlər xəzinə torpaqlarına köçürülmür, onlar keşkəl vergisindən azad olunmaqla, bunun müqabilində keşkəl sahiblərinə xəzinəyə keçmiş torpaqlardan müvafiq miqdar keşkəl sahəsinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1859-cu il 6 dekabr sərəncamı ilə ilk olaraq təxirəsalınmadan Qax, Meşəbaş, Kötüklü, Əlibəyli və Qorağan kəndlərindəki 163 keşkəlin, daha sonra isə Suskənd və Şotavar kənd sakinlərinin xristianlığı qəbul etməsindən sonra onların da keşkələrinin xəzinə torpaqları ilə dəyişdirilməsi təklif olunurdu [1, 63; 16, 7].

General-feldmarşal knyaz A.İ.Baryatinski 1857-1859-cu illərə dair hesabatında bu barədə yazırdı: "...Mən ingiloylar arasında xristianlığın yayılmasının vacibliyini nəzərə alaraq, bu işi ləngidən səbəbləri aradan qaldırmağa çalışdım. Bunun üçün ən yaxşı üsul kimi ingiloyların istifadəsində olan torpaqları Car-Balakən dairəsindəki boş xəzinə torpaqları ilə dəyişdirməklə onları ləzgilərin torpaq asılılığından azad etmək olduğu qənaətinə gəldim, hansı ki, artıq yerinə yetirilmişdir. Bundan başqa yeni xristianlığı qəbul edənlərin ictimai durumunun möhkəmləndirilməsi və ümumiyyətlə onların ətrafdakı ləzgilər arasında nüfuzunun qaldırılması məqsədilə 1860-cı ildən etibarən ingiloyların torpaq və tüstü başına xəzinəyə ödənilən vergilərdən ömürlük, digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən altı illiyə azad olunmaları barədə xahiş etdim və mənim bu məqsədlə bağlı bütün sərəncamlarım imperator əlahəzrətləri tərəfindən bəyənilib. Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq nəinki Yenisel məntəqəsinin bütün ingiloyları, eləcə də İlisu məntəqəsinin dövlət torpaqlarının sakinlərinin böyük hissəsi və əsil-nəcabətli ləzgilərin bəziləri də xristianlaşdırılmışdır. Yeni xristianlaşmış ingiloyların arasında provaslav dininin qaydalarının dəqiqliklə bərqərar edilməsi, orada kilsənin tikilməsi, ümumiyyətlə ruhani hissənin təşkili yeparxial rəhbərliyin sonrakı işinə daxildir" [9, 1349].

Yeni qaydalara görə asılı icmalardakı xristianlığı qəbul edənlərin sayından asılı olaraq sahibkar icmaya müvafiq miqdarda boş xəzinə torpaqlarından keşkəllər verildiyindən xristianlığı qəbul etməklə keşkəl vergisindən azad olunanların sayəsində onların mənsub olduqları icmaların keşkəl sahiblərinə ödəyəcəyi verginin miqdarı azalırdı. Çünki hər bir icma sahibkara vergini ayrı-ayrı tüstü başına deyil, ümumi şəkildə ödəyirdi. Bu azalmanı Qorağan icmasının timsalında nəzərdən keçirək: Müsəlman və xristianların qarışıq yaşadığı Qorağan kəndinin 1860-cı il mərzləşmə planına görə 1997 desyatin 340 kvadrat sajen torpağı var idi. Kənddəki 60 keşkəldən 33-ü kəndin yeni xristianlığı qəbul edənlərin keşkəl vergisi və torpaq sahiblərindən asılılığının ləğv edilməsi müqabilində xəzinə torpaqlarına dəyişdirilmişdi. Bu 33 keşkəlin müqabilində qorağanlıların vergi ödədiyi sahibkar Car icmasına xəzinə torpaqlarından eyni miqdarda torpaq sahəsi verildiyindən, yeni xaç suyuna çəkilənlərin hesabına əvvəlki kimi 60 keşkəllik sahə bütövlükdə icmanın ixtiyarında qalmaqla, onun 33-ü keşkəl vergisindən azad olunduğundan indi onlar həmin 60 keşkəllik sahədən yalnız 27 keşkələ düşən miqdar vergini ödəməli idilər. Bu 27 keşkəlin vergisini yenə də əvvəlki kimi bütün icma üzvləri – həm xristianlar, həm də müsəlmanlar birgə ödəyirdi. Çünki konkret olaraq heç kim bilmirdi ki, vergidən azad olunmuş 33 keşkəlin yerləşdiyi yer, onun sərhədləri hansıdır. Əvvəllər olduğu kimi, yenə də onların üzərinə düşən vergi payını (indi artıq 27 keşkəlin müqabilində) ictimai bölgü prinsipi əsasında xristian və yaxud müsəlman olmasından asılı olmayaraq hər tüstü başına onun faktiki istifadəsində olan torpaq

sahəsinə uyğun şəkildə ödənilirdi. Xristianlığı qəbul edənlərin kənddə bəzən ayrı-ayrı ailələr, bəzən də fərdi şəkildə olması, ingiloylarda keşkəllərin istifadə hüququnun adətə əsaslanması, onun ayrılıqda ölçüsünün və yerinin müəyyənləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü bu qaydaların tətbiqi zərurətini yaratmışdı [1, 64]. Nəticədə xristianlığı qəbul edənlərin sayəsində bütövlükdə icma sakinlərinin ödəyəcəyi verginin miqdarı azalmışdı. Gətirilən müqayisədən göründüyü kimi kənddə xristianlığı qəbul edənlərin sayının artması son nəticədə ümumi icma üzvlərinin ödəyəcəyi vergilərin miqdarının azalmasına səbəb olurdu ki, bu da kənd əhalisini bu işdə maraqlı etməsə də, ən azı onları zorakı xristianlaşma işinə loyal münasibət bəsləməyə vadar edirdi. Çarizmin mənafeyinə tamamilə cavab verən bu qaydanın tətbiqiylə müəyyən siyasi məqsədlər güdülürdü. Belə ki, əvvəla xristianlığı qəbul edənlərin avarlarla yanaşı bölgənin imtiyazlı əhalisinə aid edilməsi [41, 113] ingiloylarda bu işə maraq oyatmaqla, Qafqaz komandanlığı hesab edirdi ki, belə qayda ingiloy kəndlərində əhalinin daha çox hissəsinin xristianlığı qəbul etməsiylə yalnız xaç suyuna çəkilənlərin deyil, bütövlükdə icma əhalisinin ümumi rifahının yüngülləşməsinə səbəb olduğundan onların ən azından bu prosesə qarşı çıxmayaraq ona loyal münasibət bəsləməsinə səbəb olacaqdı.

Zaqatala silki-torpaq komissiyasının 1874-cü ilə dair məlumatında göstərilirdi ki, müsadirə olunaraq dövlətin xəzinəsinə keçmiş 172 tam səkkizdə bir keşkəlin 1874-ci ildə cəmi 7 tam səkkizdə biri xəzinədə qalmış, qalan 165 keşkəl isə 1859-cu il qaydalarına görə xristianlığı qəbul edənlərinin istifadəsində olan keşkəllərin müqabilində torpaq sahiblərinə verilmişdi. Xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların asılılıqdan azad olunması müqabilində onların torpaq sahiblərinə boş xəzinə torpaqlarından sahələrin verilməsi nəticəsində dövlətin ixtiyarında müsadirə olunmuş İlisu sultanının mülklərindən ildə cəmi 400 rubl gəlir gətirən çox az bir hissəsi qalmışdı [5, 17]. Zaqatala silki-torpaq komissiyasının məlumatına görə bütövlükdə buradakı 1119 tam dörddə üç keşkəlin 59-u 1830-cu il qaydalarına əsasən illik gəlirin 10 mislinin bir dəfəyə ödənilməsi müqabilində ingiloylar tərəfindən alınmışdı [1, 63].

Hökumətin xristianlığın yayılması işini sürətləndirmək məqsədilə gördüyü tədbirlərdən biri də "Qafqazda Provaslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti"nin təsis edilməsi olur. Belə ki, Qafqazın yerli müsəlman əhalisi arasında xristianlığın yayılması işinin daha mükəmməl təşkil olunması məqsədilə canişin Baryatinskinin hazırladığı "Qafqazda Provaslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti"nin nizamnaməsi 1860-cı il iyunun 9-da Qafqaz Komitəsi tərəfindən təsdiq olunur. Bu barədə Qafqaz Komitəsindən canişinin adına göndərilmiş məktubda deyilirdi ki, "Qafqazın qədimdə xristian dininin hakim olduğu yerlərdə indi müsəlmanlar üstünlük təşkil edir.

Əsas vəzifəsi Qafqaz müsəlmanları arasında provaslav xristianlığını yaymaq olan cəmiyyət bu istiqamətdə kilsələrin tikilməsi, kilsələrin və oradakı ruhanilərin saxlanılması, eləcə də xristian ruhaniləri və missionerlər üçün mənzillərin tutulmasını təşkil etmək, kilsələrin nəzdində məktəblərin açılması, ruhani seminariyaların nəzdində isə xüsusi siniflərin təşkili, yerlərə missionerlərin göndərilməsi, müqəddəs yazılar və dini kitabların yerli xalqların dillərinə tərcüməsi kimi işlərin görülməsini nəzərdə tutmuşdu.

Cəmiyyətin sədri Qafqaz canişini, Gürcüstan ekzarxı isə onun vitse-sədri (müavini) olmaqla, həm də cəmiyyətin daimi fəaliyyət orqanı olan, bütün əmr vermə səlahiy-

yətlərinə malik şuranın sədri idi. İmperatriçə Mariya Aleksandrovna cəmiyyəti özünün şəxsi himayəsinə almışdı.

Qafqazda Provaslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyətinin 1862-1863-cü illərə dair hesabatında həmin vaxta kimi yerli əhali arasından xristianlığın təbliği sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması məqsədilə müsəlman gənclərdən Tiflis və Kutaisi ruhani seminariyalarında təhsilə cəlb olunanların içərisində 3 ingiloyun da olduğu göstərilirdi [12, 17]. Missioner-keşişlər həbsxanalarda məhbuslar arasında da təbliğat apararaq onları xristian dinini qəbul etməyə məcbur edirdilər. Xristianlığı qəbul edən məhbuslar həbsdən azad olunur, bundan imtina edənlərə isə ağır işgəncələr verilirdi [16, 43].

Həmin dövrün rəsmi məlumatlarında ingiloyların zorakı xristianlaşdırılmasına dair ziddiyyətli, bəzən də çox şişirdilmiş rəqəmlər gətirilir. Belə ki, bu işdə daha maraqlı olan, xristianlaşdırılma işinə bilavasitə məsul ingiloy kilsələrinin keşişləri, yerlərdəki missionerlər öz hesabatlarında yuxarı komandanlıq qarşısında yarınmaq məqsədilə həqiqəti əks etdirməyən yalan məlumatlar verirdilər. İngiloy kilsələri keşişinin 1861-ci ilə kimi ingiloyların üçdə ikisinin, təxminən 20 min nəfərin "xristianlaşdırılaraq" xaç suyuna çəkilməsi [3, 15] barədə məlumat verdiyini nəzərə alsaq belə çıxır ki, bölgədəki ingiloyların sayı 30 mindir. Halbuki 1873-cü ilə dair məlumata görə Zaqatala dairəsinin ümumi əhalisi 64324 nəfər idi [14, 52-54] ki, xristian missionerlərinin məlumatlarına inansaq onda dairənin əhalisinin az qala 50%-ni ingiloylar təşkil edirdi. 1886-cı il siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə isə Zaqatala dairəsindəki 74449 nəfər əhalinin 8727-si ingiloy, 3709 gürcü (əslində onlar da xristian ingiloylar idi), cəmi isə 12436 nəfər ingiloyun olduğu [15, 122] göstərildiyi halda necə ola bilər ki, bundan 16 il əvvəl ingiloyların üçdə ikisi – 20 mini xristianlaşdırılsın. Zorakı xristianlaşdırma işindəki həqiqətdən uzaq ziddiyyətli məlumatlardan biri də – hələ 1851-ci ildən könüllü şəkildə xristianlığı qəbul etməyə başlayan ingiloylardan 1855-ci ilə kimi 2500 ailənin xristianlaşdırıldığı barədəki rəsmi məlumatdır [24, 4; 123, 4 arxa; 18, 3]. Gətirilən bu rəqəmin həqiqətə uyğun olmadığı əvvəla onunla izah olunur ki, dairə əhalisinin sayı barədəki yuxarıda göstərilən statistik məlumatlara diqqət etdikdə belə çıxır ki, həmin vaxtı artıq ingiloyların hamısı xristianlaşdırılmışdı Belə ki, xristianlığı qəbul etmiş 2500 ailənin hər ailədə ən azı 4 nəfər hesabıyla götürsək 10000 nəfər etdiyini nəzərə alsaq (lakin müsəlman ailələri bəhs olunan dövrdə orta hesabla 5-7 nəfərdən ibarət olurdu), bu rəqəmin o zaman üçün ingiloyların ümümi sayından da çox olduğu aydın olur. İkincisi isə əgər həmin vaxtı artıq 2500 ailə-demək olar ki ingiloyların hamısı xristianlaşdırılmışdısa, onda çarizmin bu işi daha da sürətləndirmək məqsədilə verdiyi 1859-cu il fərmanına nə ehtiyac vardı. Qafqazda Provaslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyətinin 50 illik fəaliyyətinə həsr olunmuş yubiley buraxılışında qeyd olunur ki, "...biz cəmiyyətin təsis olunmasından keçən yarım əsrlik bir vaxt ərzində cəmi 4,5 min nəfər ingiloyun pravoslavlığa keçməsi kimi maraqlı bir faktla rastlaşırıq" fikri gətirilən statistik məlumatların həqiqətdən uzaq olduğunu sübut edən daha bir faktdır [11, 17]. Bu barədə gətirilən daha bir ziddiyyətli fakt üsyan ərəfəsində Balakəndə 30-a qədər xristianlığı qəbul etmiş ailənin olduğunun göstərilməsidir. Belə ki, XIX əsrin 80-ci illərin sonlarında yenidən bu kənddə kilsə tikmək məsələsi gündəmə gəldikdə Balakən prixodunun keşişinin Gürcüstan ekzarxına yazdığı 1889-cu il 19 aprel tarixli raportunda,

həmin vaxtı Zaqatala dairə idarəçiliyindən ona verilmiş sənədə görə Balakən prixodunda cəmi iki xristian ailənin olduğu (Georgiy və David Qalacovlar), 1863-cü il üsyanı ərəfəsində isə belələrinin sayının nisbətən çox (diqqət edin "nisbətən çox". Hər halda 1889-cu ildəki iki ailədən nisbətən çox ifadəsi otuz ailə anlamına gəlmir) olduğu (o da rəsmi məlumat olmayıb, Qalacovların dediyinə görə) göstərilirdi [6, 25].

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, zorakı xristianlaşmanı həyata keçirənlərin bu işin nəticələri barədə yuxarı hakimiyyət orqanlarına verdiyi rəsmi məlumatlar, onların guya ki, "ingiloyların ata-baba dini olan xristianlığa meyl etmələri və gizlində həmişə bu dinə etiqad etmələri" barədəki iddiaları kimi saxta, həqiqətə uyğun olmayan və həddindən artıq şişirdilmiş məlumatlardır. Bu barədə hətta yüksək rütbəli çar məmurlarının imperiyanın paytaxtına göndərdikləri hesabat-raportlarında belə etiraf olunaraq yazılırdı ki, "...Əldə olunan natamam məlumatlar belə güman etməyə əsas verir ki, nəinki inzibati, eləcə də ruhani şəxslər əcdadlarının dininin qorunması uğrundakı bu işi sərt, polis cəza üsulunu tətbiq etməklə aparır, bununla da əsasən xristianlığın yayılması işində bir məqsəd – xidməti işində fərqlənmək məqsədini güdürlər, bunun üçün də xaç suyuna çəkilənlərin siyahısına provaslavlıqdan dönənləri və hətta dini müsəlman olaraq qalanları belə daxil edirdilər" [1, 17-17 arxa].

Bütün bunlar – ingiloyların xristianlığa münasibəti nəzərə alınmadan kütləvi şəkildə zorla xristianlaşdırılması, bu zaman müxtəlif təzyiqlərin edilməsi onları açıq şəkildə bu siyasətə qarşı mübarizəyə qalxmağa vadar edirdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ARDTA F. 125, s.1, iş 142
2. ARDTA F. 579, s.1, iş 1
3. ARDTA F. 579, s.1, iş 3
4. ARDTA F. 579, s.1, iş 3a
5. ARDTA F. 866, s.2, iş 11
6. Mahmudov Y.M., Lətifova E.M., Məmmədova A.Ə. XIX əsrdə çarizmin Şimal-qərbi Azərbaycanda provaslavlaşdırma siyasəti və provaslav kilsələrinin tikilməsi tarixindən. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, 20-ci cild, 2007, s.3-17.
7. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. Т. IV. Тифлис. Изд. Гос. Ун. 1920, 229 с.
8. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.Х, Тифлис, Типог. Главного Управления Наместника Кавказа, 1885.
9. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.XII, Тифлис, Типог. Главного Управления Наместника Кавказа, 1904.
10. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг XIX в. АН СССР – 1936, с. 463
11. Обзор деятельности общества возстановления православного христианства на Кавказе за 1860-1910 гг., Тифлис, изд-во совета общ-ва, 1910, 232с.
12. Отчет общества возстановления православного христианства на Кавказе за 1862 и 1863 годы, Тифлис, 1865.
13. Полное Собрание Законов Российской империи, т.34,
14. Сведения о количестве народонаселения в г. Закаталах и Закатальском округе. ССКГ, вып. IX, Тифлис, типография Главного Упр. Наместника Кавказского, 1876, с.52-54.
15. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., отд. VIII, Тифлис, типография И.Мартиросианца, 1893.
16. ЦГИАГ F. 16, s.1, iş 5974.
17. ЦГИАГ F. 416, s.2, iş 35
18. ЦГИАГ F. 416, s.2, iş 36

19. ЦГИАГ F. 488, s.1, iş 3873
20. ЦГИАГ F. 488, s. 1, iş 24265
21. ЦГИАГ F. 488, s. 1, iş 25926
22. ЦГИАГ F. 489, s. 1, iş 53788
23. ЦГИАГ F.493, s.1, iş 107
24. ЦГИАГ F. 493, s.1, iş 132
25. ЦГИАГ F. 493, s.1, iş 173
26. ЦГИАГ F. 493, s.1, iş 730

Irada Aliyeva

STRUGGLE AGAINST A COLONIAL POLICY OF RUSSIA IN NORTHWEST AZERBAIJAN IN 50-60TH YEARS OF XIX CENTURY AND INQILOYS

SUMMARY

Keywords: muridizm, Christianity, struggle, inqiloys, movement

The unsuccessful policy on khristianizminqiloys, strengthening in the North Caucasus resistance movements, strong influence in Azerbaijan, especially in Dzharo-Balakansk, has forced the Caucasian command to carry out in region more cautious to the policy. The policy spent by tsarism violent khristianizm it has forced the population to be stirred to action.

Ирада Алиева

БОРЬБА ПРОТИВ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 50-60-Х ГОДАХ XIX ВЕКА И ИНГИЛОЙЦЫ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: мюридизм, христианство, борьба, ингилойцы, движение

Неудачная политика по христианизации ингилойцев, усиление на Северном Кавказе движения сопротивления, сильное влияние мюридизма в Северо-Западном Азербайджане, особенно в Джаро-Балакенском джамаатстве, заставило Кавказское командование проводить в регионе более осторожную политику. Проводимая царизмом политика насильственной христианизации заставило население, т.е. ингилойцев – подняться на борьбу против массового засилья миссионеров.

ŞİMALİ QAFQAZIN DAĞ QALALARI

Aytən MEHDİYEVA[124]
ayten@mail.ru

Açar sözlər: qala, Qafqaz, əhali, dövlət, müdafiə

Qafqaz regionunun geostrateji və təbii xüsusiyyətləri müasir dövrdə onu dünya siyasətinin mərkəzlərindən birinə, Avrasiyanın "günəşin qovuşma nöqtəsi"nə çevirmişdir. Bu isə təsadüfi xarakter daşımır, qədim köklərə dayanır. Belə ki, hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Qafqaz Şərq və Qərb, Şimal və Cənubu birləşdirən əsas yolların üzərində yerləşməsi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Qafqaz regionunun Avropanı Asiya ilə, Xəzər dənizini Qara dənizlə birləşdirməsi, Volqaboyu və Həştərxan vasitəsilə həm dəniz, həm də quru yolla Xəzər dənizinin qərb sahili boyu İrana ticarət yolunun uzanması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz buna görə Rusiya öz daxili tələbatını ödəmək üçün ticarət əlaqələrini genişləndirməyə, Qərbi Avropa və Şərq ölkələri arasında Dağıstan və Xəzər dənizindən keçən ticarətdə vasitəçiliyi ələ keçirməyə, ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdı [9, s.89]. Bu baxımdan müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın Şimali Qafqaz regionuna xüsusi yer ayırması qanunauyğun hal idi. Bütövlükdə Qafqazın, o cümlədən Şimali Qafqazın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi məsələsi tarixşünaslıqda diqqət yetirilən problemlərdən biridir. Bu zaman, bir tərəfdən, Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi tarixini qədimləşdirmək, Qafqaz-Rusiya əlaqələrinin çoxəsrlik köklərə malik olmasını göstərmək,digər tərəfdən, birləşdirmənin yerli xalqların könüllü qəbul etmələri kimi təqdim olunması ön plana çəkilirdi [6, s.344].

Rusiya əsasən XVIII əsrin ortalarında Şimali Qafqaz torpaqlarında fəal işğallara başlasa da, Şimali Qafqaz xalqlarının Rusiya dövləti ilə uzun əsrlər boyu ticari, mədəni və siyasi əlaqələri olmuşdu. Xarici hücumlar, siyasi pərakəndəlik, feodallar və tayfalar arasında baş verən ara müharibələri həmin əlaqələrə ciddi təsir göstərmişdi. Bu zaman Rusiya dövlətinin öz sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməsi, dövlətin gücünün artırılmasına çalışması və siyasi nüfuzunu yeni ərazilərə yaymaq siyasətini nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Uzun bir dövr ərzində Rusiya ərazisi Qafqazdan əhalinin yaşamadığı Şimali Qafqaz və Şimali Qara dəniz sahilləri ilə ayrılmışdır. Yalnız XVIII əsrin sonunda Rusiya torpaqları Şimali Qafqaz torpaqları ilə bilavasitə birləşmişdi. Buna Osmanlı imperiyası ilə aparılan müharibələr, Qafqaza qədər olan torpaqların təsərrüfat baxımından mənimsənilməsi, Şimali Qafqaz xalqları və feodal dövlətlərinin Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi və s. təsir göstərmişdi.

Əsasən Rusiya-İran (1804-1813) və Rusiya–Türkiyə (1806-1812) müharibələrində qələbədən sonra Rusiya Qafqazı birləşdirə bilmişdi. Şimali Qafqaz xalqları bu birləşməni istəmir, müstəmləkəçi dövlətin hakimiyyətini tanımırdılar. Bu hakimiyyətin yaradılması

Aytən Əli qızı Mehdiyeva – t.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

yerli xalqların hüquq və azadlıqlarının alınması ilə yanaşı, onların əsrlər boyu qəhrəmanlıq hesab etdikləri bir çox hərəkətlərin qarşısını alırdı. Belə ki, dağıstanlılar mütəmadi şəkildə Gürcüstana qarətçi yürüşlər edir, meşələrdə məskunlaşan çeçenlər və çərkəzlər Terek və Kuban kazakları ilə arasıkəsilməyən müharibə aparır, kabardalılar osetinləri qeyri-məhsuldar torpaqlara sıxışdırırdılar.

Rusiya tərəfindən işğal başa çatdıqdan sonra "azadlıq sevən" dağlılar çar hökumətinə qarşı mübarizədə müdafiə istehkamlarından geniş istifadə etmişdilər. Müdafiə istehkamları Şimali Qafqaz memarlığında mühüm yer tuturdu [4, s.19-21]. Bu regionun maddi-mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən qalaların tarixinin öyrənilməsində L.P.Semyonov, İ.P.Şeblıkin, X.B.Axriyev, Y.İ.Krupnov, A.P.Kruqlov və b. alimlərin çox böyük xidməti olmuşdur [10, s.18-19].

Hələ V-IX əsrlərdə Qafqazın düzənlik, dağətəyi və dağlıq ərazilərində məskunlaşan alanlar bu yerlərin kənd təsərrüfatı üçün əlverişli olması ilə yanaşı, etibarlı təbii istehkamların mövcudluğuna da diqqət yetirirdilər. Ona görə də artıq bu dövrdən yaradılan məskənləri iki əsas qrupa ayırmaq mümkündür: 1.Dağlıq və dağətəyi rayonlarda-daşdan tikilən müdafiə istehkamları olan məskənlər; 2. Düzənlik torpaqlarda gil və çiy kərpic konstruksiyalı, xəndək və torpaq səngərlərə malik müdafiə tikilisi olan məskənlər [2, s. 84]. Hər iki tip abidələrdə tədqiqat işləri aparan A.A.İessen belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, bu abidələr son dərəcə ciddi şəkildə düşünülmüş və təşkil olunmuş müdafiə məqsədi güdmüşdü [8, s.24]. Düzənlik və dağlıq yerlərdə möhkəmləndirilmiş məskənlər üçün xarakterik cəhətlər yaşayış yerinin çox böyük olmaması, onların bir-birini müşahidə etməsi üçün şəraitin yaradılması, təbii möhkəmləndirilmiş coğrafi mövqedən istifadə edilməsi, qala divarlarının inşası zamanı daşlara üstünlük verilməsi və s. hesab edilirdi. Şimali Qafqaz Rusiyaya birləşdirilənə qədər yerli xalqlar əsasən dağlarda məskunlaşdığı halda, bu prosesdən sonra onların düzən rayonlara köçürülməsi və bəzi dağlıq məskənlərin boşaldılması baş vermişdi.

Orta əsrlər dövründə çeçenlər və inquşlar insana ancaq o zaman hörmət edirdilər ki, onun öz nəsli (teyp) və tayfası (tuxumu) olsun. İnquşlar isə həm də hesab edirdilər ki, hər bir insana qala lazımdır [13, s. 92]. Ona görə də Şimali Qafqaz xaqları iki növ (hərbi və yaşayış) qala tikirdilər. Bu qalalar fərqli xüsusiyyətlərə malik olsalar da, bir sıra ümumi cəhətləri var idi. Çeçen dilində qala adlanan yaşayış qalalarını xevsurlar, pşavlar, gürcülər, bir sıra Dağıstan xalqları inşa edirdilər.

Vaynax (çeçen və inquş) və osetinlərə məxsus monumental memarlıq abidələrinin inşasının çiçəklənmə dövrü XVI-XVIII əsrlərə aiddir. Hərbi və yaşayış xarakterli bu abidələrin ilk nümunələri XII əsrə aid olmuş, XVIII əsrin sonundan isə burada memarlıq ənənələri dəyişmişdi. Şimali Qafqaz Rusiyaya birləşdirildikdən sonra möhkəmləndirilmiş yaşayış yerləri və müdafiə qalalarının inşasına ehtiyac aradan qalxır, monoteist dinlərin mövqeyinin güclənməsilə bütpərəst məbədlərin tikintisinə son qoyulurdu. Ev-qalalarını sakli tipli daha sadə evlər əvəz edirdi.

Şimali Qafqazda dağ qalalarının digər bir xarakterik tipi hərbi qalalar (və ya qüllələr) olmuşdu. Hərbi qalalar vou kimi tanınırdı. Dağlarda yerləşən hərbi qalalar müxtəlif məqsədə xidmət edirdi: 1. Ayrıca yaşayış yeri, kəndlər və s.-dən ibarət olan

məskənlərin bilavasitə müdafiəsi üçün inşa olunanlar; 2. Müstəqil müdafiə məntəqələri olanlar; 3. Gözətçi qalaları.

Çeçenistan, İnquşetiya, Şimali Osetiya və b. ərazilərdə orta əsrlərin sonunda hərbi qalaların yalnız imkanlı ailələr tərəfindən inşa olunması, xarici işğalçılardan qorunması kimi fikirlər [19, s.180-181] bir qədər az inandırıcı görünür. Belə ki, Çeçenistan, İnquşetiya və b. kifayət qədər hündür dağlıq ərazilərə xarici işğalçıların gəlməməsi, feodalların yaşayış üçün daha əlverişli yerlər seçməsi fikrini irəli sürən tədqiqatçı A.F.Qoldşteyn göstərirdi ki, məhz sosial differensiasiyanın daha güclü olduğu Çeçenistanın şərq hissəsində orta əsrlərin son dövründə bu tipli qalalara çox nadir hallarda rast gəlinir, bəzən isə kifayət qədər böyük bir ərazidə ümumiyyətlə müşahidə olunmur. Çeçenistanın daxili rayonlarında - mərkəzdən uzaq yerlərdə isə hərbi qalaların sayı çoxdur [3, s. 33]. Vaynaxlarda "teypa" adlanan qohum qrupların yalnız bəziləri hərbi qalalar tikmək imkanında olmuşdur. İnquş kəndi Erzi 14 yaşayış kompleksindən ibarət olsa da, bu kənddə ancaq 9 hərbi xarakter daşıyan qala var idi.

Çeçenistanın şimal hissəsində inşa olunan hərbi qalalar Dağıstan qalaları ilə oxşar olsa da, onun mərkəzində vaynax tipli qalalar üstünlük təşkil edirdi. Eyni zamanda gürcü və osetin qalaları arasında da oxşar cəhətlərə rast gəlinir. Dağıstanda bu qalalar bütün yaşayış məskəninə aid olduğu halda, çeçen, inquş və osetinlərdə hərbi qalalar ayrı-ayrı ailələr və ya nəsillərə məxsus olur, bir neçə ev və hərbi qaladan ibarət olan xüsusi kompleksin tərkib hissəsi sayılırdı.

Şimali Qafqazın hərbi qalaları əsasən kvadrat şəklində olurdu. Bu regionda dairəvi qalalara yalnız Cənubi Qafqazla sıx bağlı olan və Ön Asiya ilə əlaqə saxlayan Dağıstanda rast gəlmək mümkün idi. Şimali Qafqazda müstəsna hallarda dairəvi qalalara rast gəlinsə də, hərbi xarakter daşıyan kvadrat formalı qalalar, demək olar ki, eyni ölçülərə malik idi: tərəflər əsasən 4,5-5,5 m (bəzən də 7 m), hündürlük 15-25 m, altı-yeddi mərtəbə və s. Çeçen, inquş və osetin hərbi qalaları yuxarıya doğru daralırdı. Bu yalnız divarların nazikləşməsi deyil, həm də daxilə doğru mailliyin artırılması hesabına əldə edilirdi. Tikinti prosesində bu forma xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, eyvan-maşikullardan atılan daşlar divarlara dəyərək gözlənilməyən nöqtələri vurmağa xidmət etdiyinə görə, bu formanın əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilirdi. Hərbi qalalara giriş qalanın yerləşdiyi ərazidən asılı olurdu.

Şimali Qafqaz qalaları arasında piramida ucluqlu hərbi qalalar mühüm yer tuturdu. Onlar regionun qalaları içərisində texniki və memarlıq dəyərləri baxımından daha təkmil tikililər hesab olunur. Vaynax memarlığının bu tip tikililəri (S.S.Umarov, V.İ.Markovin) Çeçenistanın Çantı-Arqun, Çato-Arqun, Fortanqa, Gexi rayonlarında daha geniş yayılmışdı. Qalaların tikinti texnikası ilə yaxından tanış olduqda bəlli olur ki, onlar Çeçenistan və İnquşetiyanın bütün ərazisində eyni vaxtda meydana gələ bilməzdi. Bu qalalarda rast gəlinən piramida örtüklü dəfn abidələrinin yayıldığı areal məhz İnquşetiya ərazisinə təsadüf etmişdir. Çeçenistanda isə onlar İnquşetiya ilə sərhəd rayonlarında daha çox yayılmışdır. İnquş ustalarının Osetiya, Şimali Gürcüstan və Çeçenistanda bu tip qalalar inşa etmələri barədə [15, s. 6-11] məlumatlar olsa da, İnquşetiyada piramida ucluqlu qalaların inşası zamanı kənardan ustaların dəvət edilməsi halları olmurdu. Vaynax qalalarının ikinci mərtəbəsində heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan, rudimentar

forma hesab olunan tavanda qurşaq və ya kəmər formalı bəzəklər kimi xarakterik bir detala rast gəlirik. Çeçen qalalarında divar bəzəkləri yoxdur. Bu faktları nəzərə alan A.F.Qoldşteyn vaynax tipli hərbi qalaların İnquşetiyada yaranması fikrini irəli sürmüşdü.

Vaynax tipli qalalar adətən beş, nadir hallarda altı mərtəbəli olurdu. Alt mərtəbənin girişi olmur, daha çox anbar rolunu oynayır, ikinci mərtəbə yaşayış üçün, beşinci mərtəbə isə müdafiə tədbirləri üçün nəzərdə tutulurdu. Beşinci mərtəbədə dörd divarın ortasında, hündürlüyü 1,8 m., uzunluğu 0,7-0,8 m olan şişucluqlu qapı yeri olurdu. Onun alt hissəsi fasad tərəfdən erkerli (divarlarda pəncərələri olan yarımdairəvi şəklində və ya tin-tin çıxıntı) maşikulla örtülmüş, üst hissəsi isə açıq qalmışdı. Maşikullar kiçik ölçülü, altı olmayan daş balkonlardır. Onun divarlarında müşahidə aparmaq üçün kiçik çıxıntılar yerləşirdi. Birinci mərtəbə istisna olmaqla qalanın bütün mərtəbələrində divarlarda dəlik qoyulmuşdur. Ambrazur formalı quruluş - qalanın divarlarının daxili hissəsində kvadrat formalı dərin camaxatan (divar oyuğu) yerləşdirilmiş, onda fasad tərəfdən bir neçə çıxıntı qoyulmuşdur.

Qalanın yuxarı hissəsinin fasadında qolqofa ilə birlikdə xaç formalı simvol, bəzən isə şahmat formasında düzülən kvadrat romb təsvirlərinə rast gəlinir. Lakin bu qalalarda daş və ya ağac olmasından asılı olmayaraq oyma naxışlar tamamilə yoxdur. Vaynax tipli qalalar adətən sal qayalarda, möhkəm torpaq üzərində çox əsaslı formada inşa olunurdu [15, s.38-40].

Vaynax tipli hərbi qalalar Çeçenistan və İnquşetiyada oxşar olsalar da, çeçen qalaları daha alçaq və enli olub yuxarıya doğru daha az meyllidir və eyvan-maşikullar geniş olduğuna görə, iki deyil, üç konsola (divar çıxıntısı) istinad edirdi.

Çeçen və inquşlarda hərbi qalaların digər növü isə damı alçaq olan qalalar idi. Çox hündür olmayan bu qalaların üstü ağacla örtülür, binəsi düzbucaqlı formada olur, tikintinin keyfiyyəti isə yüksək olmurdu. Bu tip qalalar daha arxaik tip hesab edilir. Damları daşla örtülən qalalar daha əlverişli, damları torpaqla örtülən qalalar isə daha çətin relyefə malik olan və çətinliklə gedilə bilən yerlərdə inşa olunurdu. Bu faktı təhlil edən arxeoloq M.B.Mujuxoyevə görə, imkanlı şəxslər tərəfindən çay kənarları və maili yamaclarda tikilən birinci tip qalalar daha yüksək müdafiə qabiliyyətinə malik olurdular. Ona görə də piramida tipli dam örtüyünə malik olan qalalara təpələrdə də rast gəlmək mümkündür.

Torpaq örtüklü damları olan qalalarda iki varianta rast gəlinir: 1. Dam divar xəttindən kənara çıxaraq karniz (və ya pərvaz çıxıntı) yaradır; 2. Divarlar damın üstündən uzanaraq məhəccər və ya sipər əmələ gətirirdi. Hərbi əməliyyatlar zamanı damın ətrafından qalxan dörd divar arası bölünür və qüllə kənarlarında çıxıntıları olan tac yaradılırdı. Qapı yeri qarşısında kiçik ölçülü balkon – maşikul yerləşdirilirdi.

Bu tip qalaların çatışmayan cəhəti alçaq torpaq damların sistemli şəkildə qulluq tələb etməsi idi. Həmin çatışmamazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə terrasın üzərinə çadır formasında yüngül taxtalar quraşdırılırdı. Bu isə o demək idi ki, vaynax tipli qalalar alçaq torpaq örtüklü qalaların ağacla örtülmüş damlarının daşla örtülməsi olmuşdur.

Orta əsrlərin sonlarında Dağıstanda bəzi qalalarda ambrazurlar (içərisində silahlı şəxsin durmasına şərait yaradan böyük oyuqlar) var idi. Maraqlıdır ki, Çeçenistan, İnquşetiya, Şimali Osetiya ərazisində ambrazurlu qalalara rast gəlinmir. Bunun əvəzində

qalanın üst hissəsində yuxarıdan hücum edənlərin qarşısını almaq üçün maşikullar inşa olunurdu. Şimali Qafqaz xalqlarının bir çoxunda maşikul qala sözü ilə eyni kökdəndir. Bu baxımdan osetin dilində "qala" sözünün masiq, maşik kimi səslənməsi, hələ antik müəllif Ksenofontun adını çəkdiyi mosineklər etnonimini (tərcüməsi qala sakini) göstərmək olar.

Balkar və qaraçay hərbi qalaları digər Şimali Qafqaz hərbi qalalarından çox hündür olmaması, yuxarıya doğru az daralması, pilləli piramida örtüyünün və asma hərbi mağzalların olmaması ilə fərqlənirdi. Bütün bu qeyd olunan cəhətlər əsasən inquş hərbi qalalarına xas olmuşdur [16, s. 44-45]

Şimali Qafqaz qalalarının yerləşmə mövqeyinə əsasən müəyyən edilir ki, onlar icmaların ayrıca məskunlaşdığı bir şəraitdə xarici düşməndən daha çox qonşuların hücumlarından müdafiə olunmaq üçün inşa olunurdu (A.F.Qoldşteyn). Bu qalalar uzunmüddətli mühasirəyə tab gətirə bilmirdi.

Dağlarda kütləvi şəkildə hərbi qalaların inşası daxili vəziyyətin gərgin olduğu dövrə təsadüf etmiş və Şimali Qafqaz Rusiya tərəfindən tutulduqdan sonra bu proses dayanmışdı. Çeçen torpağında inşa olunan sonuncu hərbi qalalardan biri Xaybax kəndində XVIII əsrin sonunda tikilmişdi.

Şimali Qafqaz hərbi qalalarının inşa tarixini müəyyən etmək böyük çətinlik törədirdi. Onların üzərində yazı olmadığına və yazılı mənbələrdə məlumatlara rast gəlinmədiyinə görə, bu qalaların tarixi tikinti texnikasına əsasən müəyyən edilirdi. İnquş qalalarından fərqli olaraq, Çeçenistanda hərbi qalalar (məs.:, hələ 1886-cı ildə V.F.Miller tərəfindən təsviri verilən Xaybax qalası) petroqliflərlə bəzədilmişdir. Sənətşünaslar və arxeoloqlar göstərirdilər ki, bu təsvirlər Dağıstan və Çeçenistanın dağ aullarında inşa olunan qalalarda daha çox, İnquşetiya və Osetiyada nisbətən az rast gəlinir, buradan qərbdə yerləşən qalalarda isə tamamilə olmurdu [14, s. 62]. Qalalarda həm də xaç, daha çox svastika, məhsuldarlıq simvolları təsvir edilirdi [14, s. 106].

XVIII əsrin sonlarında Şimali Qafqaz regionunda qala tikintisi süquta uğradıqda, ev-qalaların da tikintisi tədricən aradan çıxmış, sia adlanan yeni tip evlər meydana gəlmişdir. Bu isə onu göstərir ki, Çeçenistan, İnquşetiya və s. rayonlarda hərbi qalaların inşası hündür mərtəbəli ev-qalaların inşası ilə sıx bağlı olmuşdur [17,s.245]. Bir-birilə sıx bağlı olan bu tikililər son orta əsrlərdə Şimali Qafqaz yaşayış məskənlərinin simasını müəyyən etmiş, feodal qəsrlərinin əsas elementinə çevrilmişdir.

Oxşar tipli tikililərə Azərbaycan ərazisində rast gəlinir. XIX əsrədək soy icmaları - camaatların olması ilə bağlı özünəməxsus sosial-siyasi və məişət şəraiti Zaqatala-Balakən bölgəsində xüsusi döyüş qalası (və ya qülləsi) tipinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Belə qalaların ən yaxşı örnəklərindən Zaqatalanın Car kəndindəki Çingiz qala və Şeytan qala, regionun sərt və ağır görkəmli müdafiə qalaları (və ya qüllələri) içərisində Qaxın İlisu kəndindəki Sumuq qala-qülləsini göstərmək olar [1, s. 262]. Həmçinin Türkiyə Respublikasının ərazisində bu tip qalalara oxşar abidələrə rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan Ərdahan ərazisində Savaşır (cancaq) qalası, Uğuz dağı qalası, Söğütlükaya (Hunemiş) kəndinin qərbində bir hissəsi qalan qala diqqəti cəlb edir [7, s.104-108, 122-124].

Müxtəlif dövlətlərin İran, Bizans, Ərəb xilafəti, Monqol, Rusiya və başqa beynəlxalq mərkəzlərlə əlaqələri məhz bu ərazidən keçirdi. Xüsusilə imperator Konstantin xristianlığa rəsmi dövlət statusu verdikdən sonra bir çox ərazilərdə, o cümlədən Şimali Qafqazda monastırlar tikilməyə başlamışdı. İqtisadi müstəqillik əldə edən monastırlar tədricən yalnız dini deyil, həm də yaradıcı, bacarıqlı, zirək, işgüzar insanların cəmləşdiyi məkana çevrilirdi. Burada monaxlar içərisində orta əsr dini-cəngavər ordenlər timsalında inşaatçılar kastası formalaşırdı. Bu kasta yeni monastırlar inşa etmək üçün əsas vəsaiti ticarətdən əldə edirdi. Baxmayaraq ki, ticarət və məbədlər, tacirlər və ruhanilər müxtəlif maraqlara xidmət edirdilər, məhz bu məsələdə onların maraqları üst-üstə düşürdü. Eyni zamanda böyük ticarət yollarına məxsus problemlərin (uçqun, torpaq sürüşməsi, sel daşqınları nəticəsində yolların tez-tez sıradan çıxması, dayaq məntəqələri, bazalar, karvan-sarayların inşası) həll olunmasında bu kastanın rolu əvəzsiz idi.

Tədricən monastırların ətrafında yaşayış məntəqələri meydana gəlirdi ki, onların əhalisi karvanlara xidmət göstərirdi. Burada yerləşən hərbi qarnizonların başçısı isə bu yaşayış məntəqəsində dünyəvi hakimiyyət nümayəndəsinə çevrilirdi. Dini motivlərlə yaradılan, eyni zamanda karvan ticarətinin inkişafında xüsusi rolu olan dağ monastırları tədqiqatçıların diqqətini kifayət qədər cəlb etməmiş, onlar tamamilə fərqli çərçivədə araşdırılmışdı. XII əsrdən Bizans imperiyasının zəifləməsi nəticəsində Gürcü dövlətinin güclənməsi nəticəsində gürcülər yunanları sıxışdırır, yeni ticarət marşrutları (Osetiya, Yuxarı Svanetiya, Avarıstandan keçən) müəyyən edirdilər. XIII əsrdə isə tatar-monqolların Qafqaza gəlməsi gürcüləri Böyük Laba, Kuban və Terek yolundan məhrum edir. Bu dəfə onlar daha bir istiqamət (Avarıstan, İnquşetiyaya Assa və Fortanqadan keçməklə) tapmalı olurlar. Məhz bu ərazidə dağ monastırlarının yeni tipi – hərbi qalası olan məbəd kompleksi meydana gəlirdi. Gürcüstanda artıq inşa olunmayan bu tip məbədlərə daha çox İnquşetiyada rast gəlinir. Hərbi qalaların üzərində qolqoflu xaç işarəsi qoyulurdu [12, s.132, 135]. 2000-2003-cü illərdə İnquşetiya ərazisində bərpa işləri ilə məşğul olan memar V.A.Kuzmin qəribə bir hadisəyə diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, bu ərazidə olan monastırlar öz dini funksiyası ilə yanaşı həm də karvan-saray kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Txaba-Erda və onunla qonşuluqda yerləşən Albi-Erda monastrlarını ətraflı tədqiq edən V.A.Kuzmin onların tərkibində məbəd və karvan-sarayların olduğunu dəqiqləşdirmişdi. Göstərilən hər iki monastır daşla hasara alınmışdır. Albi-Erdanın hərbi qalası olmasa da, yaxınlıqda müasir Tarqim aulunda qərbə istiqamətlənmiş qolqoflu xaçı olan hərbi qala yerləşir. İki kilometr aralıda yenə də qolqoflu xaçı olan hərbi qala Ozdik aulunda inşa edilmiş və o, Tarqim qalasına istiqamətlənmişdir. Burada yol birbaşa Eqi-kal auluna uzanır. Bu aulda qolqoflu üç xaçı olan (qərb, şərq və cənub istiqamətlərində) digər hərbi qala yerləşmişdir. Bu siqnalverici – gözətçi qalalar monastırların tərkib hissəsi sayılırdı [12, s.136].

Şimali Qafqazda abidələrin oxşarlığı və uzun illər ərzində ənənəvi qaydaları qoruyub saxlaması və özündə əks etdirməsi etnoqrafik materiallarla da təsdiq olunur. İbtidai ibadətlərin öyrənilməsi isə mənəvi mədəniyyət sahəsində bu xalqlar arasında oxşarlıqların aşkarlanmasına səbəb olmuşdur [11, s. 6-7]. Bunu qədim və orta əsrlər dövrlərində xalq arasında geniş yayılmış miflər də təsdiqləyir. Yerli xalqlarının əksəriyyətində nəhənglərin Qafqaz dağlarına zəncirlənməsi və ya burada cəzalandırılması

barədə məlumatlar qorunub saxlanmışdır. Amiran (gürcü), Abrskil (abxaz), Nesiren (adıgey), adsız nəhəng (kabarda), Amran (osetin), Dardza-Nyanilq (inquş) və b. personajları onların qoyulan qaydalara qarşı çıxması və cəza əlaməti olaraq müqəddəs sayılan Qafqaz dağlarına "göndərilməsi" kimi əlamətlər birləşdirirdi. Bu isə yerli xalqların Qafqaz dağlarına müqəddəs Olimp dağı kimi yanaşdıqlarını [18,s. 261], burada inşa edilən, sonradan hərbi və yaşayış qalalarına çevrilən və mühüm əhəmiyyət kəsb edən qalaların, güman ki, erkən dövrlərdə fərqli məqsədlər üçün yaradıldığını göstərir.

Beləliklə, dünya mədəniyyətinə öz layiqli töhfəsini vermiş Şimali Qafqaz xalqlarının əldə etdikləri nailiyyətlər onların öz tarixi səylərinin bəhrəsi olmuşdur. Zəngin tarix və mədəniyyət, adət-ənənələrə sahib olan bu xalqları onlara məxsus milli rəngarənglik və özünəməxsusluqla yanaşı əsrlər boyu məskunlaşdıqları ərazi, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatın ümumiliyi birləşdirmişdir [5, s. 787]. XVIII-XIX əsrlərdə bu xalqlar assimilyasiya, tarixi yaddaşların silinməsi, dağıdıcı müharibələr və yerli əhalinin məhv edilməsi, etnik təmizləmələr və s.-ə məruz qalsalar da, öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Bu prosesdə yerli xalqlara qədim milli ənənələrin müxtəlif səviyyədə və formalarda qorunub saxlanılması kömək etmişdir. Təbii ki, həmin ənənələrin içərisində təsəvvürlər, adətlər, milli xüsusiyyətlər, o cümlədən qədim inamlar və müdafiə zərurəti ilə sıx bağlı olan tikililər, xüsusilə qalalar böyük rol oynamışdır. Ona görə də Şimali Qafqaz ərazisində inşa olunan müdafiə qalalarının, xüsusilə hərbi qalaların öyrənilməsi yerli xalqların əsrlər boyu əldə etdikləri və inşa prosesində qazandıqları bədii, konstruktiv və iqtisadi tələblərə cavab verən memarlıq nailiyyətlərinin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azerbaijan. Fortresses. Castles. M., Внешторгиздат, 1994, 263 с.
2. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. Отв. ред. тома С.А.Плетнева. М., Наука, 1981, 301 с.
3. Гольдштейн А.Ф. Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северной Осетии. М., Наука, 1975, 158 с.
4. Гольдштейн А.Ф. Башни в горах. М., Советский художник, 1977, 334 с.
5. Гусейнова И.М. Историческая энциклопедия Кавказа. Б., Чашыоглу, 2010, 956 с.
6. Əliyev Q.Ə. Qafqaz tarixi (ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək).B.,Elm,2009,448 s.
7. Gündoğdu Hamza. Kaleler ve kuleler kenti Ardahan. Ankara, 2000, 270 s.
8. Иессен А.А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии// Материалы и исследования по археологии ССР, 1941, №3.
9. История народов Кавказа (конец XVIII в.). – 1917. Отв.ред.акад. А.Л.Нарочницкий. М., 1988, 659 с.
10. Крупнов Е.И. О чем говорят памятники материальной культуры Чечено-Ингушской АССР. Грозны, Чечено-Ингуш.книж.изд-во, 1961, 55 с.
11. Крупнов Е.И. Древнейшее культурное единство Кавказа и кавказская этническая общность. М., Изд-во восточной литературы, 1963, 13 с.,
12. Кузьмин В.А. Великий шелковый путь на Кавказе. Архитектура караван-сараев в Горной Ингушетии // Археология, этнография и фольклористика Кавказа. Материалы международной научной конференции. Махачкала, Эпоха, 2007, 414 с.
13. Марковин В.И. В ущельях Аргуна и Фортанги. М., Наука, 1965, 128 с.
14. Марковин В.И. В стране вайнахов. М., Искусство, 1969, 120 с.
15. Мужухоев М.Б. Средневековая материальная культура горной Ингушетии XIII-XVII вв. Автореф… канд. ист.наук. М., 1972.
16. Мужухоев М.Б. Средневековая материальная культура Ингушетии. Грозный, Чечено-Ингуш. книж.изд-во, 1977, 180 с.

17. Памятники Отечества. М., Современник, 1975, 300 с.
18. Сихарулидзе К. Древние мифологические представления о Кавказе // Qafqazın arxeologiyası, etnoqrafiyası, folkloru. Beynəlxalq elmi konfrans. B., Nurlar, 2005, 280 s.
19. Умаров С.Ц. О поселениях и некоторых особенностях социально-экономического развития горной Чечено-Ингушетии эпохи позднего средневековья. АЭСЧ, т. III. Грозны, 1969, s. 180-181.

Aytan Mehtiyeva

MOUNTAIN FORTRESSES OF THE NORTH CAUCASUS

SUMMARY

Key words: a fortress, caucasus, the population, the state, defence

Territory of North Caucasus, situated on main trade communications had become the object of great interest of big states from the beginning of the ancient times. There was not changed the same situation also in the Middle Ages, that had become the purpose to be showed the great interest of the economy of different states to this region. Being based on this situation for providing and ensuring their security the local people began to build the military castles, fortresses and the defensive constructions (towers –as the house-kale). Such military – defensive constructions as kale (or kulle) there were also appeared in the Middle Ages on the territory of karavan-sarays.

Айтан Мехтиева

ГОРНЫЕ КРЕПОСТИ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: крепость, Кавказ, население, государство, оборона

Территория Северного Кавказа, расположенная на основных торговых путях, начиная с древнейших времен стала объектом пристального внимания крупных государств. Похожая ситуация сохранилась и в средневековье, что привело к росту экономических интересов различных государств к данному региону. Исходя из данной ситуации для обеспечения своей безопасности местное население занималось сооружением военных крепостей и оборонительных башен (дом-кале). Подобные военно-оборонительные сооружения встречались также в эпоху средневековья и на территориях караван-сараев.

NUXA-GÖYNÜK ÜSYANI HAQQINDA

Təranə BEHBUDOVA[125]

Açar sözlər: Nuxa, Göynük, üsyan, çarizm

Şimali Azərbaycanı bürüyən üsyanlar yalnız Quba qəzasını deyil, habelə Nuxa qəzasını da əhatə etmişdi. 1876-cı il noyabrın 14-də Yelizavetpol qubernatoru təyin edilmiş general-mayor knyaz Çavçavadze Nuxa qəzasında üsyanın baş qaldırması və Samur dairəsindən yeni üsyançı dəstələrinin buraya gəlməsi haqqında məlumat aldıqdan sonra o, Alazan qoşunlarının komandanlığından Nuxa şəhərinə müvəqqəti olaraq, yerli batalyonunun göndərilməsini xahiş etmişdi. Belə tələbin yerinə yetirilməsinin mümkün olmadığından knyaz Andronikovun yerinə yeni təyin olunmuş qeneral-mayor knyaz Orbeliani şəhərdəki qoşun hissələri ilə kifayətlənməyi məsləhət görmüşdü [1, 186].

Oktyabrın 18-də Nuxa qəzasında kəndli həyəcanlarının başlanması ilə əlaqədar olaraq tərkibi dördüncü və səkkizinci nizami və üçüncü piyada rotadan ibarət Qara dəniz alayı qeneral-mayor knyaz Çavçavadzenin [2, 5] başçılığı ilə İlisu dərəsini keçərək Qax kəndinə doğru hərəkət etməyə vadar etdi. Knyaz Çavçavadze Nuxada qalaraq yürüşə hazırlaşırdı. O, hərbi qüvvələrlə Vəndama yola düşərkən üsyançılar Quba qəzasının sərhədlərində görünməyə başladılar. Onlar bütün dağ ərazilərini gəzərək üsyançı dəstələr toplayırdılar.

Nuxa qəzasında üsyan genişlənməkdə davam edirdi. Oktyabrın sonunda qubernatora tabe olan quberniyanın hərbi hissələrinin komandanı general-leytenant Mamatsov ordusunun ali komandanlığına yazdığı raportunda göstərirdi ki, dağlılar Nuxanın və digər qəzaların əhalisi ilə gizli əlaqə saxlayaraq onları üsyan etməyə çağırırlar və buna nail olmuşdular. Eyni zamanda Mamatsov "Antsux naibi Şaqo və axtılı Teyyub bəyin başçılığı ilə Nuxa qəzasına hücumu müzakirə etmək üçün Samur dairəsində çoxlu sayda üsyançı dəstələrinin toplanması" haqqında məlumat almışdı [1, 204].

Oktyabrın 29-da səhər erkən Nuxa qəzasının hüdüdlarını keçən dağıstanlılar başda ansux naibi Şaqo Nuxa şəhərinə və naib Həsən isə Qax kəndinə yiyələnməyə çalışırdılar. Üsyançılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş rus hərbiçisi polkovnik fon Klimenə görə Şaqo və Həsən Nuxa və Qaxı tutmaqla Yelizavetpol quberniyası əhalisini bütövlükdə üsyana qaldırmaq və üsyançıların sayını artırmaq niyyətində idilər [3, 2].

Üsyanın Dağıstanın hüdudlarını aşaraq Nuxa qəzasını da bürüməsini Mamatsov belə izah edirdi: "Quba qəzasında üsyan başladığından mən və Orbeliani tabeliyimizdəki hərbi qüvvələrdən dəstə təşkil edərək, Çavçavvadzenin başçılığı ilə Qubanın müdafiəsinə və Axtıya göndərdik. Bundan istifadə edən samurlular Nuxa qəzasına soxularaq, bizim üzərimizə hücuma atıldılar" [4, 237].

Dağlıların Nuxa qəzasına daxil olması burada üsyanın başlanmasını tezləşdirmiş oldu. Üsyana birinci başlayan Baş Göynük kəndinin kəndliləri oldular. Baş göynüklülər teleqraf xətlərini kəsərək ətraf kəndlərin əhalisini də üsyana qaldıra bilmişdilər [3, 2].

Təranə Gəray qızı Behbudova – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

Baş Göynük kəndi ilə birlikdə ətraf kəndlərinin üsyana qalxması, həmçinin onlara dağıstanlıların da qoşulması burada vəziyyəti o dərəcədə gərginləşdirmişdi ki, Aşağı Göynükdə yerləşən poçt stansiyasında olan polkovnik Şimanovski qubernatorun göstərişinə əsasən kəndlilər üzərində nəzarəti həyata keçirən buradakı Yelizavetpol batalyonunun tağımı və polis yarımtağımı ilə geri çəkilməyə məcbur olmuşdu [3, 3]. Üsyançıların Nuxa şəhərini tutmasından ehtiyat edən çar hökuməti bir sıra tədbirləri həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Belə ki, Aşağı Göynük kəndində ətraf kəndlərdəki həyəcanların qarşısını almaq üçün qərarlaşan Yelizavetpol batalyonunun başçısı polkovnik Şimanovskinin sərəncamına Nuxa şəhərindən Labinsk kazak alayından 200 nəfər kazak və 4 silahlı atlı kazak batareya tağımı göndərilmişdi, ona möhkəmləndirilmiş hərbi hissələrlə Nuxa şəhərinin mühafizəsini təşkil etmək məqsədilə Koxmux çölündə yerləşməsini və üsyançılara daha münasib şəraitdə nəzarət etmək məqsədi ilə Yelizavetpol quberniyası hərbi hissəsinin tərkibinə lazım gələrdisə, əlavə olaraq Zaqataladan üç piyada rota və iki silahlı dəstə tələb edilməsi barəsində göstəriş verilmişdi [1, 205].

Ayın axırlarında general-mayor Mamatsovun başçılıq etdiyi hərbi hissələrin tərkibi Yelizavetpolun birinci və dördüncü rotaları, Şuşa yerli batalyonunun 2 rotası, Nuxanın yerli komandası, 400 nəfərlik Labinsk və 100-ə yaxın adamı olan Xapyor kazak alayı, Kuban kazaklarının dördüncü atlı batareyasından ibarət idi və belə hərbi qüvvələr Nuxada yerləşirdi və həmin gün 400 nəfərlik Nuxa atlı drujinası isə Samur dairəsi ilə sərhəddə yerləşən məntəqəyə göndərildi. Eyni zamanda o, knyaz Orbelianiyə burada möhkəmlənmək məqsədilə Nuxaya gəlməyini təklif etdi. Oktyabrın 30-da axşama yaxın ona çatdırılmış məlumata görə "4 min nəfərlik ləzgi dəstəsi bir müddət ərzində Samur dairəsinin Burca və Xnov aullarında toplanmış və Şin dərəsindən keçərək Şin və Yuxarı Göynük kəndlərində peyda olmuş, kəndlərin əhalisi isə üsyançılara qoşulub teleqraf xətlərini xarab etmiş və poçt atlarını aparmış, bir neçə taciri və stansiya evlərini qarət etmişlər" [1, 205]. Bununla əlaqədar olaraq qəzada bir sıra tədbirlərin görülməsi lazım gəlirdi: Labinski kazak alayının iki yüzlüyü və dördüncü kazak batareyasının atlı silahlı tağımı Nuxa şəhərindən ətraf əraziləri nəzarətdə etmək üçün saxlanmış birinci yerli Yelizavetpol batalyonunun yarım rotası yerləşdirilmiş Aşağı Göynük kəndinə yeridilir. Bu zaman Aşağı Göynükdəki Yelizaveipol batalyonunun komandiri polkovnik Şimanovskiyə isə səlahiyyətindəki hərbi qüvvələrdə Koxmux çolünə çəkilərək Nuxa yolunun təhlükəzisliyini təmin etmək və üsyançı dəstələri nəzarətdə saxlamaq üçün daha münasib mövqelərə yiyələnmək tapşırılmışdı. Yelizavetpol hərbi qüvvələrinin gücləndirilməci məqsədilə Zaqataladan iki artilleriya qurğusu ilə birlikdə üç piyada rotasının göndərilməsi tələb olunmuşdu [1, 206].

Oktyabrın 31-də səhər açılanda yüzlərlə atlı silahlı kazak və 150 nəfərlik piyada hissələrdən ibarət hökümət hərbi qüvvələri Baş Göynük kəndi yaxınlığında birləşib, Nuxa şəhərinə doğru geri çəkilməyə başladı. Baş Göynük kəndinin 7 verstliyində - Qarabulaq kəndi yaxınlığında Baş və Aşağı Göynük, Layski, Biləcik, Yuxarı Şabalıd və digər kəndlərin kəndlilərinin də qoşulduğu birləşmiş üsyançılar hərbi dəstələri qəfildən yaxaladılar. Mühasirəyə düçar olmuş polkovnik Şimanovski rəqiblərinin tüfəng və artilleriya hücumundan mühafizə olunaraq, qabaqcadan üsyançılar tərəfindən tutulmuş Qarabulaq dərə keçidinə doğru üz tutdu və döyüşlərini davam etdirdi. Lakin Nuxada

Şimanovskinin düşdüyü ağır vəziyyətdən xəbər tutan qeneral-mayor Mamatsov şəhərdəki hərbi qüvvələri olan Şuşa yerli batalyonu rotası və Xapyor kazak alayının yüzlüyü ilə birlikdə mühasirəyə düşmüş hərbiçilərin köməyinə tələsir. O, Yelizavetpol yerli batalyonun rotasını, Nuxa yerli komandaın bir hissəsini və Nuxa atlı drucinasını yüzlüyünü Kişçayda ehtiyatda saxlamışdı. Nuxa şəhərinin 8 verstliyində hərbi dəstələr birləşdilər. Tezliklə Şimanovskinin hərbi hissələrinə birləşməyə nail olan qeneral-mayor Mamatsov ümumi komandanlığı ələ alaraq, üsyançılara qarşı güclü müqavimətini yaratmış oldu. Keyfiyyətcə yaxşı silahlanmış hökumət qoşunları tərəfindən təqib olunan üsyançı dəstələr İnça kəndinə irəliləyərək yolun sol tərəfindəki təpəlikləri tutdular. Silahlardan atəş açа-açа Qarabulaq kəndinə yaxınlaşan hərbi dəstələr üsyançıların müqavimətini qıra bildilər. Hökumət qüvvələrinə üstün gələcəyinə ümüdlərini itirən üsyançılar dağlara İnça və Koxmux kəndləri istiqamətində dağlara geri çəkildilər [3, 3].

Digər hissəsi olan 300 nəfərlik atlı üsyançı dəstə isə Nuxa şəhəri tərəfə istiqamətləndi. Onlar şəhərə hücum etmək və yaxud teleqraf xəttini məhv etmək istəyirdilər. Üsyançı dəstəni təqib edən kazaklar onları geri oturtmağa nail olurlar. Belə olan təqdirdə bu üsyançı dəstəsi də itki verərək İnça və Koxmux tərəfə geri çəkilirlər. Bu zaman üsyançılara Biləcik, Şin, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Baş Layski, Aşağı Layski, Baş Şabalıd, Aşağı Şabalıd, İnça, Cunut, Mirzəbəyli, Qarabulaq, Koxmux və Oxut kəndlərindən gəlmiş çoxli sayda üsyançılar qoşulmuşdular [3, 4].

İnça və Koxmux dağ silsiləsində toplanmış üsyançı dəstələr Oxut və Kiş kəndlərindən dövrələmə hərəkəti ilə asanlıqla Nuxa şəhərinə gələ bilərdilər və buna əmin olan general-leytenant Mamatsov onların qarşısını almaq üçün Koxmux çölünə gəlmişdi. Ətraf təpəlikləri ələ keçirməyə çalışan üsyançı qüvvələrə piyada zəncir və artilleriya tağımı tərəfindən açılan sərrast atəşlər üsyançılar arasında çaxnaşma yaratmışdı [1, 207].

Tərəflər arasında baş verən döyüş axşam saat 7-yə kimi davam etmişdi. Qaranlığın düşməsi ilə tərəflər arasında atışma dayandırılmışdı. Hərbi dəstə Nuxa şəhərini gecə hücumundan qorumaq məqsədilə Kişçay kəndi yaxınlığında gecələməli olmuşdu. Müxtəlif hissələrə pərən-pərən salışmış üsyançılar birləşərək Nuxa şəhərinə hücuma keçməyə hazırlaşırdılar [3, 4]. Gecə kəşfiyyatçıların gətirdiyi məlumatda deyilirdi ki, 8 min nəfərə kimi artmış üsyançı dəstələr Nuxa şəhərinə müxtəlif tərəfdən hücum etmək niyyətindədirlər. 20 min həyəcanlı yerli əhalinin də üsyançılara qoşulmaq qorxusu general-mayor Mamatsovu məcbur etmişdi ki, Nuxa şəhərini hər tərəfdən piketlərlə əhatə etsin və burada sakin olmuş azsaylı ermənilərə silah paylasın. Gecə bir neçə dəfə müxtəlif tərəflərdən şəhərə daxil olmağa çalışan üsyançılar, hər tərəfdən gözətçi dəstələri ilə əhatə olunduqlarını hiss etdilər və hökumət qoşunlarının həm sayca çox və həm də keyfiyyətcə yaxşı silahlanmasını görüb şəhərə daxil olmağa cəhd etmədilər [1, 207]. Noyabrın 1-də bütün günü üsyançılarla hərbi hissələr arasında atışmalar oldu. Burada axşama kimi davam edən döyüşdən sonra üsyançılar şəhəri ələ keçirə bilməyəcəklərini anlayaraq Baş Göynük kəndinə geri çəkilmişdilər. Sonrakı gün dağıstanlılır Şin dərəsindən keçməklə Samur dairəsinə qayıtdılar. Yerli əhali silahı yerə qoymamışdı. Noyabr ayının 1-də hərbi hissələr Kişçayda kiçik bir hərbi dəstəni ehtiyatda saxlayaraq Koxmux çölündə toplandı [3, 5].

Lakin üsyan davam edirdi. Həmin gün Baş Göynükdəki üsyançıları darmadağın etmək üçün buraya göndərilmiş kapitan Sakmin Qarabalaq kəndi yaxınlığında üsyançıların qurmuş olduqları pusquya düşdülər. Hərbçilər bir neçə dəfə hücuma keçmiş, lakin hücumlar nəticəsiz olmuşdu. Qarabulaq dərəsini keçməyə çalışan hərbi dəstələr üsyançıların hücumlarına məruz qalırdı. Düzənlik sahəyə qalxdıqdan sonra hərbi dəstə kare quraraq, səhərədək belə vəziyyətdə qalmışdı. Sübhdən onlar üsyançılarla döyüşləri davam etdirdilər və hərəkət edərək Koxmux çölündə hərbi qüvvələri qarşılamağa göndərilmiş Nuxa hökumət dəstələri ilə birləşdilər. Artilleriya atəşləri hərbi hissələrə üstün olmağa imkan vermiş oldu. Güclü artilleriya atəşlərinə məruz qalan üsyançılar hərbi hissələrə yeni əlavə hərbi qüvvələrin qoşulduğundan axşama yaxın geri çəkilməyə məcbur oldular. Həmin gün kapitan Sakminin hərbi dəstəsi Nuxaya gəlib çıxdı [1, 211]. Üsyanda yaxından iştirak etmiş yerli üsyançılar isə hökumətin təqiblərindən qorunmaq üçün dağlara çəkilib orada sığınacaq tapmalı olmuşdular [1, 206-208] və bəziləri qaçaq dəstələri yaradaraq mübarizəsini davam etdirmişdilər.

Oktyabrın axırları - noyabrın əvvəllərində hökumət qoşunları ilə üsyançı dəstələr arasında toqquşmalar əsasən Nuxa qəzasının qərb hissəsində davam edirdi. Təbiidir ki, yerli əhalinin üsyançılara münasibəti yaxşı idi. Üsyançılara qarşı cəza tədbirlərinin görülməsi və onların edam edilməsi ona səbəb oldu ki, noyabrın 5-də Nuxa qəzasının şərqində Samur dairəsi Ağalux kənd sakini, üsyan təşəbbüsünü irəli sürmüş Molla Abdulla Əfəndinin çıxışına heç bir yerli kəndli qoşulmadı. Lakin o, öz ətrafına Xaçmaz qəsəbəsinin Yuxarı Erik kəndinin əhalisinin az bir hissəsini cəlb edə bildi. Molla Abdulla Əfəndi Xalxala və Xaçmaza "təhrikçi çağırışlar" göndərmişdi. Bundan xəbər tutmuş qubernator buraya baş verəcək üsyanın qarşısını almaq üçün hərbi qüvvələr göndərmişdi. Molla Abdulla Əfəndinin başçılıgı ilə başlanacaq üsyanın qarşısı hərbi hissələr tərəfindən tezliklə alındı [1, 212]. Bu, üsyançıların axırıncı cəhdi idi.

Nuxa qəzasında baş vermiş üsyan zamanı hökumət qoşun hissələri ilə döyüşlərdə 200-dən 300-ə qədər üsyançı öldürülmüşdü [5, 99]. Qubernator general-leytenant Mamatsov yazırdı: "Noyabrın 2-də çoxçaylı dağıstanlı və Nuxa qəzasının 12 kəndin üsyançıları ilə üçgünlük döyüşdən sonra düşmən məhv edilmiş və dağıdılmışdır. Üsyançılardan 300 nəfər öldürülmüş və ondan iki dəfə çoxu yaralanmışdır. Bu gün hərbi hissələr istirahət edirlər. Onlar sabahdan başlayaraq kəndlərin təmizlənməsi işi ilə məşğul olacaqlar. Çoxlu əsir götürülən vardır" [4, 255]. O, üsyançılara qarşı nifrət bəsləyən polkovnik Şimanovskinin başçılığı altında üsyançıları təqib etmək məqsədilə noyabrın 2-də Nuxa atlı yüzlük drujinasını və üsyanlarda iştirak etmiş kəndləri cəzalandırmaq və qəzanı üsyançılardan təmizləmək üçün isə noyabrın 4-də Nuxa şəhərindən tərkibi üç yüz nəfərlik piyada rotası, iki kazak yüzlüyü və iki yüz atlı silahlı göndərmişdi. 1877-ci ilin noyabrın 6-da Yelizavetpol qubernatoru vəzifəsini təhvil almış qeneral-leytenant Mamatsov [3, 4] üsyançıların amansızcasına represiyalarına başladı.

Baş Göynük kəndinin 13 və Aşağı Göynük kəndinin 25 sakini üsyanda fəal iştirak etdiklərinə görə həbs olundular və onların evlərinə od vuruldu. Çar hərbçilərinin hesablamalarına görə Nuxa qəzasının Baş Göynük kəndinin 384, Aşağı Göynük kəndinin 280, Biləcik kəndinin 200, Şin kəndinin 110, İnça kəndinin 109, Baş Laysk, Aşağı Laysk, Birinci Cunut və İkinci Cunut kəndlərinin 311, Baş Şabalıd və Aşağı Şabalıd

kəndlərinin 208, Zunut və Mirzəbəyli kəndlərinin 158, Qarabulaq, Koxmux və Oxut kəndlərinin 252 sakini üsyana qoşulmuş və rus hərbi hissələrinə qarşı güclü müqavimət göstərmişdilər [3, 17]. Bu kəndlilərin hamısını ciddi cəzalar gözləyirdi. Nuxa qəzasında hərəkətə başlayan çarin cəza maşini bir çox ailələri başsız qoymuş, bir sıra evlər yandırılmış, üsyan iştirakçılarının demək olar ki, hamısını katorga sürgününə göndərmişdi.

Beləliklə, üsyan amansızlıqla yatırıldı. 1877-ci ilin Nuxa-Göynük üsyanı xalqın çarizmin müstəmləkə sisteminə qarşı yönəlmiş etirazı idi. Bu Şimali Azərbaycanda ölkənin azadlığı uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin hər zaman hazır vəziyyətdə olduğunu bir daha göstərdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, iş 1664(1)
2. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1268, оп. 21, д. 162
3. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1268, оп. 21, д. 186
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.45, siy.2, iş 132
5. Гюлмалиев М.М. Крестьянское движение в Азербайджане в последней четверти XIX века. АКД, Баку, 1984

Tarana BEHBUDOVA

ABOUT NUHA-GEYNUK REBELLION

SUMMARY

Keywords: Nukha, Geynuk, rebellion, tsarizm

In this paper, for the first time in the Azerbaijani historiography detail the history of Nuha-geynuk's uprising that took place in 1877, it is a direct result of the colonial policy of the tsarist and has vivid expression for the local population to this policy.

Тарана БЕХБУДОВА

О НУХИНСКО-ГЕЙНЮКСКОМ ВОССТАНИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Нуха, Гейнук, восстание, царизм

В данной статье впервые в азербайджанской историографии подробно рассматривается история нухинско-гейнукского восстании, которое развернулось в 1877 г. Данное восстание в этом регионе было непосредственно связано с колониальной политикой царизма, ставшей ярким выражением недовольства местного населения Российским имперским режимом.

QARABAĞ XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISI OSMANLI-SƏFƏVİ MÜHARİBƏLƏRİ DÖVRÜNDƏ

Xədicə ABBASLI[126]

Açar sözlər: şah, dövlət, ərazi, Qarabağ, imperiya

Dünyanın ən qüdrətli imperiyalarından biri olan Səfəvi dövləti XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində dərin iqtisadi, ictimai-siyasi böhran keçirirdi. İmperiyanın çox yerini separatçılıq hərəkatı bürümüşdü.

Daim isti dənizlərə çıxış əldə etmək arzusunda olan I Pyotr qonşusunun ağır vəziyyətindən istifadə edib onun torpaqlarını ələ keçirmək qərarına gəldi və 100 minlik ordu ilə 1722-ci ildə cənuba yürüş etdi.

Həmin il avqustun sonunda Dərbəndi döyüşsüz ələ keçirən çar Osmanlı sarayının kəskin etirazı və bir sıra başqa səbəblər üzündən Rusiyaya qayıtmalı oldu. Lakin kiçik hərbi dəmir ekspedisiyaları göndərməklə Xəzəryanı regionda işğallarını davam etdirdi.

Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdə strateji əhəmiyyəti olan bir sıra məntəqələri ələ keçirməsi Osmanlı imperiyasının hakim dairələri arasında ciddi narahatlığa səbəb oldu. 1722-ci ilin payızında Osmanlı sultanı imperiyanın şərq əyalətlərinin paşalarına Ərzurumda toplaşmaq və buradan Cənubi Qafqaza hücum etmək haqqında əmr verdi [2, s.60]. Ərzurum hakimi İbrahim paşanın komandanlıq etdiyi bu ordunun qarşısında Qərbi İranı və Cənubi Qafqazın şərq torpaqlarını, habelə Xəzər dənizi hövzəsində mühüm strateji əhəmiyyəti olan Bakını ələ keçirmək vəzifəsi qoyulmuşdu [6, s.13]. Həmin ordu 1723-cü il iyunun 12-13-də heç bir müqavimətə rast gəlmədən Tiflisi ələ keçirdi və Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin sərhədlərinə yaxınlaşdı.

İbrahim paşanın başçılıq etdiyi 60 min nəfərlik ordu 1723-cü ilin oktyabrında Gəncə şəhərinə yaxınlaşdı və onu mühasirəyə aldı. Bu dövrə aid mənbələrdən birində göstərilirdi ki, Osmanlı əsgərlərinin 18-20 gün ərzində şəhərə daxil olmaq üçün göstərdikləri bütün cəhdlər gəncəlilər tərəfindən dəf edilmişdi. Cəmisi 10-12 min nəfərlik şəhər qarnizonu 60 min nəfərlik Osmanlı ordusunun hücumlarının qarşısında geri çəkilmədi. Osmanlı komandanlığının gəncəliləri susuz qoymaqla təslim olmağa məcbur etmək cəhdi də heç bir nəticə vermədi [9, s.LXVI, s.73].

Qarnizon və şəhər əhalisi özlərinə gələrək gözlənilmədən osmanlıların düşərgəsinə hücum etdilər. Hər tərəfdən sıxışdırılmış osmanlı qoşunu topları və ərzağı ataraq qaçdı. Bu döyüşdə onlar 3 min əsgər itirdilər [2, s. 60; 19, s.87-88].

Bir başqa məlumatdan aydın olur ki, osmanlılar şəhərə yaxınlaşarkən gəncəlilər guya şəhəri onlara təslim etməyə hazır olmaları haqqında uzun çəkən danışıqlar apardılar və bununla şəhərin içində düşmənə tələ qurmaq üçün vaxt qazandılar. Osmanlı ordusu şəhərə daxil olan kimi onun geriyə yolu bağlandı. Bundan sonra hər tərəfdən hücuma məruz qalan osmanlı ordusu şəhərin küçələrində hərəkət edə bilməyərək çox ciddi itkiyə məruz qaldı və tələsik Gəncəni tərk edərək Tiflis istiqamətində qaçmağa başladı [4].

Xədicə Abbaslı – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

Osmanlı ordusunun Gəncə uğrunda gedən döyüşlərdə ağır məğlubiyyətə uğradılmasında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xanın da rolu olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmmədqulu xan 1723-cü ilin yayında osmanlılar tərəfindən Tiflisdə həbs edilmişdi. Lakin o, həbsdən qaçmağa nail olmuş, tezliklə azərbaycanlılardan və gürcülərdən ibarət ordu topluya bilmişdi. Məhəmmədqulu xan osmanlıların Gəncə üzərinə yürüşə başlamalarından 12 gün sonra gəncəlilərin köməyinə gəlmişdi [16, s.73]. Bir tərəfdən gəncəlilərin ciddi müqavimət göstərməsi, digər tərəfdən isə Məhəmmədqulu xanın güclü ordu ilə köməyə gəlməsi xəbəri osmanlı ordusunu geri çəkilməyə məcbur etdi. Uğursuzluğa düçar olmuş osmanlı ordusunun bir hissəsi Tiflisə, digər hissəsi isə Ərzuruma çəkildi [6, s.13-14, 16, 10, s.73].

Lakin osmanlılar Gəncəni ələ keçirmək fikrindən imtina etməmişdilər. Osmanlı ordusunun gözlənilən hücumunun qarşısını almaq üçün Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin bütün əhalisi, o cümlədən gəncəlilər ciddi hazırlıq işləri görürdülər. Gözlənilən hücum təhlükəsi Səfəvilər dövlətində başlanmış qarışıqlıqdan istifadə edərək Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinə tabe olmaqdan imtina etmiş Qarabağın xristian məliklərini daha çox təşvişə salmışdı. Məhz osmanlı təhlükəsi xristian məliklərini separatçılıqdan, müvəqqəti də olsa, imtina etməyə və Gəncə-Qarabağ bəylərbəyinin hakimiyyətini yenidən qəbul etməyə məcbur etdi [10, s.116].

1725-ci ilin yazında Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini işğal etmiş Osmanlı ordusu Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyini ələ keçirmək üçün hazırlıq işlərinə başladı. 1723-cü ildəki uğursuzluğun bir daha təkrar olunmasını istəməyən osmanlı komandanlığı Gəncənin işğalına bu dəfə daha ciddi hazırlaşmışdı. Gəncə üzərinə göndərilən ordunun komandanı vəzifəsinə təcrübəli sərkərdə Sarı Mustafa paşa təyin edilmişdi. Türkiyənin vassalı olan Krım xanına da Gəncəyə hücum edən osmanlı ordusuna yardım göstərmək haqqında əmr verilmişdi. Beləliklə, osmanlı komandanlığı Gəncə istiqamətində silah və sursatla yaxşı təchiz olunmuş 40 min nəfərlik ordu cəmləşdirmişdi [5, s.71].

Osmanlı ordusunun Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinə hücumu 1725-ci ilin fevralında başlandı. Həmin vaxt ümumi sayı 6 min nəfər olan üç osmanlı hərbi hissəsi Qarabağa daxil oldu və Vərəndə ətrafında olan 33 kəndi işğal etdi. Lakin osmanlı ordusu burada uzun müddət tab gətirib qala bilmədi. Həmin il martın əvvəllərində üsyan qaldıran əhali işğal edilmiş kəndlərdə yerləşən osmanlı əsgərləri üzərinə qəfil hücum edərək onlara ağır zərbə endirdilər. Orduya başçılıq edən 3 paşadan 2-si öldürüldü, Saleh paşa isə əsir götürüldü [9, s.LXXXII].

1725-ci ilin yayında Osmanlı komandanlığı əsas diqqəti mühüm strateji əhəmiyyəti olan Gəncə şəhərinin ələ keçirilməsinə yönəltdi. 1723-cü ilin acı təcrübəsini nəzərə alan Osmanlı komandanlığı, yuxarıda deyildiyi kimi, Sarı Mustafa paşanın komandanlığı altında Gəncə üzərinə 40 min nəfərlik ordu göndərdi və az sonra bu ordunun sayı iki dəfə artırıldı [6, s.77]. Lakin osmanlı ordusu şəhəri heç də asanlıqla ələ keçirə bilmədi. Hamılıqla silaha sarılan gəncəlilər iki ay ərzində düşmənə ciddi müqavimət göstərdilər. Bununla belə, bütün ölkə ərazisinin artıq osmanlılar tərəfindən işğal edilməsi və şəhərdə aclığın başlanması müqaviməti davam etdirməyə imkan vermədi. 1725-ci il sentyabrın 6-da əhali tərəfindən tamamilə tərk edilmiş Gəncə şəhəri osmanlı ordusu tərəfindən işğal edildi [5, s.72].

Lakin Gəncə şəhərinin işğal edilməsi hələ heç də bəylərbəyiliyin tamamilə işğal edilməsi demək deyildi. Qarabağın dağlıq hissəsində müqavimət xüsusilə güclü idi [15, s.82]. Bu bölgənin həm müsəlman, həm də xristian əhalisi əlçatmaz dağlara çəkilərək özlərinə sığınacaqlar düzəldir və osmanlı hakimiyyət orqanlarına tabe olmaqdan boyun qaçırırdılar. Belə sığınacaqlardan biri haqqında hadisələrin müasiri olmuş A.Kretatsi yazırdı: «Biz çox hündür, sıldırım qayalı dağlar arasında yerləşən püsiyanlı Qorçu bəyə məxsus obaya və Xınzırak adlı tatar (azərbaycanlı-X.A) kəndinə gəldik və qəribə mənzərə gördük. Kəndlərdən sağda və solda yerləşən qayalarda, başgicəlləndirici hündürlükdə... mağaralar qazılmışdı ki, onlarda da ailələr məskunlaşmışdı. Təəccüblü burasıdır ki, onlar [mağaralara] dəri kəmərlərin köməyilə qalxır və düşürdülər... Qayaların üstünə də həmin üsulla qalxırdılar: kəmərləri yoğun kəndirlər vasitəsilə yuxarıya elə çəkirdilər ki, yadellilərdən heç kim oraya düşə bilməsin» [14, s.156; 16, s.303].

1726-cı ildə Qarabağda osmanlı işğal rejiminə qarşı güclü üsyan baş verdi. Bu üsyana Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşən sığnaqlardan birinin başçısı Avan yüzbaşı rəhbərlik edirdi. Üsyanın daha geniş miqyas almasına yol verməmək üçün osmanlı komandanlığı Şamaxıda olan Sarı Mustafa paşanın komandanlığı altında Qarabağa ordu göndərdi. Sarı Mustafa paşa üsyanın əsas mərkəzi olan Şuşa kəndini yalnız 8 gün davam edən döyüşlərdən sonra ələ keçirə bildi [5, s.101-102].

1727-ci ildə baş vermiş üsyan öz miqyasına görə daha geniş xarakter daşıyırdı. Üsyanın əsas iştirakçılarını Dizaq və Bərgüşad mahallarında yaşayan kürd mənşəli qaraçorlu, Hacıəli və Mahmudi tayfaları, habelə Muğan düzündə yaşayan şahsevənlər təşkil edirdilər. Osmanlı komandanlığı bu üsyanı yatırmaq üçün Təbriz sərəsgərinin başçılığı altında 15 min nəfərlik süvari ordu göndərdi. Lakin osmanlı əsgərlərinin əksəriyyəti öz həmdinlərinə qarşı silah qaldırmaqdan imtina etdilər. Bu osmanlı komandanlığını üsyançılarla sülh bağlamağa məcbur etdi. Müqaviləyə görə əhalinin siyahıya alınması zamanı qaraçorlu tayfası xass hüququ ilə dövlət torpaqları alır və bu torpaqlardan əldə etdikləri gəlirin yarısını Gəncə sərəsgərinin sərəncamına verməyi öhdələrinə götürürdülər. Onlar eyni zamanda sığnaq ermənilər ilə əlaqəni kəsəcəklərinə də söz verirdilər [5, s.101-102; 9, s. LXXXIX].

XVIII əsrin 20-ci illərinin sonlarında Azərbaycanda osmanlı işğal rejiminə qarşı üsyanlar daha geniş miqyas almışdı. Qaradağda, Ərdəbildə, Xalxalda, Şirvanda və Marağada sayı on minlərlə olan üsyançı dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Osmanlı sultanı işğal bölgələrindəki bu üsyanları yatırmaq üçün böyük hərbi qüvvələr ayırmağa məcbur olurdu [11, s.373-374]. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyi yenə də azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri kimi qalmağa davam edirdi.

Mənbələrlə yaxından tanışlıq göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyində azadlıq hərəkatının getdikcə güclənməsinə İranda gedən proseslər də təsir göstərirdi. Belə ki, Nadir xanın yüksəlişi və onun əfqan və osmanlı işğalçılarına qarşı mübarizəsinin genişlənməsi məhz bu dövrə təsadüf edir. Öz düşmənlərinə qarşı döyüş meydanlarında uğurla müharibə aparan Nadir xan, çox güman ki, qanuni hökmdar hesab edilən II Təhmasibin adından işğal altında olan ərazilərin əhalisi ilə də əlaqə yaratmış və onları osmanlılara qarşı mübarizəni daha da gücləndirməyə çağırmışdı.

XVIII əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərinin əvvəllərində Azərbaycanda osmanlı işğal rejiminə qarşı azadlıq hərəkatının daha geniş vüsət almasını osmanlıların həyata keçirdikləri vergi siyasətinin getdikcə daha ağır xarakter alması ilə də izah etmək olar. «Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin müfəssəl dəftərinin» məlumatlarının təhlilinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, osmanlı hakimiyyət orqanları işğalın ilk illərində nisbətən mülayim vergi siyasəti yeridirdilər. Lakin 1727-1728-ci illərin siyahıya alınmalarından sonra Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyində əhali üzərinə qoyulan vergilərin həcmi Türkiyənin özündə əhalidən toplanan vergi normalarından da ağır xarakter almışdı. Bu isə öz növbəsində digər Azərbaycan torpaqlarında olduğu kimi, Qarabağda da əhalinin vergiləri ödəməkdən imtina etməsinə və osmanlı vergi yığanlarına qarşı mübarizənin genişlənməsinə gətirib çıxarırdı. Sultanın 1731-ci ilə aid fərmanlarından birində göstərilirdi ki, «Gəncə vilayəti ilə qonşuluqda yaşayan lənətə gəlmiş sığnaq kafirləri artıq bir neçə ildir ki, qanuni vergi ödəmirlər, itaətsizlik göstərməyə başlamışlar, elə buna görə də onları əməllərinə görə şəriətin qaydalarına uyğun olaraq məhv etmək və cəzalandırmaq zərurəti yaranmışdır» [7]. Osmanlı hakimiyyət orqanları itaətsizlik göstərən Qarabağ əhalisini cəzalandırmaq üçün xeyli qüvvə səfərbər etməyi planlaşdırırdı. İrəvan hakimi İbrahim paşaya, Bəyazid hakimi Mahmud paşaya, Kürdüstan əmirinə, Dağıstan, Şirvan və Gəncə hakimlərinə bu barədə xüsusi fərmanlar göndərilmişdi [9, s.XCVI-XCVII].

Göründüyü kimi, Osmanlı dövləti Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin işğalı və itaətdə saxlanılması üçün xeyli vaxt və qüvvə sərf etməli olmuşdu. Lakin bir tərəfdən Osmanlı dövlətinin özünün dərin tənəzzülə uğraması, digər tərəfdən yerli əhalinin ciddi müqavimət göstərməsi Azərbaycanda Osmanlı istilası dövrünün uzun müddət davam etməsinə imkan vermədi.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyini işğal edən osmanlılar burada özlərinin idarəçilik sistemini tətbiq etdilər. Lakin bu sistem mahiyyət etibarı ilə Səfəvilər dövrünün sistemindən çox da fərqlənmirdi. İşğal edilmiş əraziləri əllərində daha uzun müddət saxlamağı və buradan mümkün qədər daha çox gəlir götürməyi qarşılarına məqsəd qoyan osmanlılar vergilərin tətbiqində onsuz da ağır olan əvvəlki qaydaları saxlamağa və yerli əyanları ittifaqa cəlb etməyə üstünlük verirdilər.

XVIII əsrin 30-cu illərinə yaxın bölgədə yaranmış hərbi-siyasi şərait Səfəvilər dövlətinin ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda başlanmış mübarizənin uğurla başa çatdırılması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bir tərəfdən 1730-cu ildə Türkiyədə baş vermiş dövlət çevrilişi, digər tərəfdən Türkiyə ilə rəqabət aparan Rusiyanın Nadir xana bu dövlətə qarşı mübarizədə hər cür dəstək verməsi Azərbaycan torpaqlarının osmanlı işğalından azad edilməsi imkanlarını xeyli artırırdı. Nadir xanın 1730-cu ildə keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Həmədan, Kirmanşah, Marağa, Təbriz və Ərdəbil osmanlı istilasından azad edildi [11, s.53-54; 12, s.99].

Lakin II Təhmasibin fərasətsizliyi ucbatından əldə edilmiş bu uğuru inkişaf etdirmək mümkün olmadı. Belə ki, Nadir xanın Heratda baş vermiş üsyanı yatırmaqla məşğul olmasından istifadə edən II Təhmasib osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başladı və İrəvan ətrafında ağır məğlubiyyətə uğradı. Nadir xanın 1730-cu ildə osmanlı işğalından azad etdiyi, demək olar ki, bütün torpaqlar yenidən itirildi. Bu məğlubiyyət

nəticəsində 1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşahda bağlanmış sülh Osmanlı imperiyasının İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Tiflis və Şirvanda hökmranlığının II Təhmasib tərəfindən təsdiq edilməsinə gətirib çıxardı [11, s.376].

Kirmanşah müqaviləsinin bağlanması II Təhmasibə hakimiyyəti bahasına başa gəldi. 1732-ci ilin avqustunda Nadir xan onu hakimiyyətdən kənarlaşdırıb kiçik yaşlı oğlunu III Abbas adı altında şah elan etdi, özü isə onun qəyyumu oldu [13, s.139-141; 17, s.31-32]. Bununla da dövlətdə hakimiyyət faktiki olaraq Nadir xanın əlinə keçdi. Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilmiş bütün torpaqları geri qaytarmağı qarşısına məqsəd qoyan Nadir güclü ordu toplayaraq 1733-cü ilin yayında hərbi əməliyyatlara başladı və Bağdad yaxınlığında baş verən döyüşdə osmanlı ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Elə həmin ilin dekabrında bağlanmış Bağdad müqaviləsinə görə Osmanlı sultanı son 10 ildə işğal etdiyi Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağı öhdəsinə götürdü.

Osmanlı sultanının Bağdad müqaviləsini şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etməsi Nadir xanın yenidən hərbi əməliyyatlara başlaması ilə nəticələndi.

Dağıstan yürüşünü uğurla başa çatdıran Nadir xan 1734-cü ilin payızında Azərbaycana qayıtdı və burada osmanlı ordusunun əsas dayaq məntəqələrindən biri olan Gəncə qalasını mühasirəyə aldı. Lakin osmanlı qarnizonu möhkəm direniş göstərdi və 8 ay müqavimət göstərdi.

1735-ci ilin iyununda Üçmüəzzin yaxınlığında Nadir Abdulla paşanın başçılıq etdiyi böyük osmanlı ordusunu darmadağın etdikdən sonra qala qarnizonunun təslim olmaqdan savayı çarəsi qalmadı. Bu döyüş, əslində Nadirin Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı müharibənin taleyini həll etdi. Bu döyüşdən sonra müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu başa düşən osmanlı komandanlığı Tiflis, İrəvan və Gəncədəki qarnizonlarına müqaviməti dayandırmaq haqqında sərəncam verdi.

Ölkə ərazisini yadelli işğallardan tamamilə təmizləməyə nail olan Nadir xan 1736-cı ilin martında çağırdığı qurultayda səfəvilərin son illərdəki formal hakimiyyətinə son qoyaraq şah seçildi. Nadirin şah seçilməsi Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin də həyatına ciddi təsir göstərdi. Muğan qurultayında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyini idarə edən Ziyadoğluların, habelə, Otuziki, Kəbirli və Cavanşir tayfalarının Nadirin şah seçilməsinə qarşı çıxış etməsi bəylərbəyiliyin həm idarə edilməsi, həm də inzibati sərhədləri məsələsinə təsirsiz ötüşmədi.

Nadirin şah seçilməsinə qarşı çıxış edən bu tayfalarla onun sonrakı münasibətləri haqqında Mirzə Adıgözəl bəy məlumat verərək yazır: «Bunlar Muğan qurultayında, gizlin və aşkar olaraq, son dərəcə çalışdılar ki, Səfəvilərdən başqa bir kimsə padşah olmasın və özgə bir şəxs səltənət başına söykənməsin. Demə ki, bunların bütün fikirlərini Nadir şaha xəbər aparır və bütün sözlərini onun hüzuruna çatdırırmışlar... Ziyad oğlanları qədim bir ocaq və böyük bir dudman olduqlarına görə, Nadir şah onlara özgə bir cəza və başqa bir siyasəti rəva görmədi. Qazax və Borçalı ellərini öz xanları ilə bərabər Gürcüstan əmirlərinə və uca mərtəbəli valinin hökmünə tabe idi. Cavanşir, Otuziki və Kəbirlidən ibarət olan Qarabağ elləri haqqında da, icrası vacib olan fərman çıxdı ki, onları köçürüb Xorasanın Sərəxs torpağına aparsınlar» [3, s.30].

Nadir şah Gəngə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin inzibati quruluşunda digər dəyişikliklər də etdi. Onun əmrilə Qarabağın xristian məlikləri Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinə tabe

olmaqdan azad edilərək birbaşa şahın özünə müraciət etmək hüququ qazandılar. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Nadir şah «Xəmsə məliklərinə də əmr verdi ki, Gəncə xanlarının itaət zəncirini mənim möhkəm hökmüm vasitəsilə xas və avam camaatın boynundan kənar edin. Özünüzü tamamilə azad sayın» [3, s.30]. Nadir şah bu addımı atmaqla, şübhəsiz ki, iki məqsəd güdürdü. O, bununla, bir tərəfdən Osmanlı imperiyasına qarşı müharibələr zamanı ona yardım göstərmiş xristian məlikləri mükafatlandırır, digər tərəfdən isə onun hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən Ziyadoğluları cəzalandırırdı.

Öz hakimiyyətini bərqərar edən Nadir şah onu daha da möhkəmləndirmək üçün daha bir sıra mühüm addımlar atdı. Bu addımlar arasında Azərbaycanın inzibati-ərazi sistemində edilən dəyişiklik əsas yer tuturdu. Onun əmri ilə indiyədək nisbətən müstəqil fəaliyyət göstərən və ayrı-ayrılıqda birbaşa şahın özünə tabe olan Şirvan, Gəncə-Qarabağ, Təbriz və Çuxursəəd bəylərbəyilikləri Azərbaycan adlandırılan daha böyük inzibati vahiddə birləşdirildi. Bu vilayətin başçısı vəzifəsinə Nadir şah öz qardaşı İbrahim xanı təyin etdi. Həmin hadisələrdən bəhs edən mənbələrdən birində göstərilirdi ki, Nadir şah bütün Azərbaycanın, İrəvanın və Gürcüstanın idarəçiliyini İbrahim xana tapşırdı, onu «bəylərbəyi, hakim və rəis edərək yerdə qalan bütün xanlardan yuxarıya qoydu» [14, s.148-150].

Nadir şahın yeritdiyi daxili siyasətin əsas məqsədi güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq və bu dövlətin maliyyə sistemində ciddi qayda-qanunun hökm sürməsini təmin etmək idi.

Daimi müharibələr aparan və bu məqsədlə güclü ordu saxlayan Nadir şah maliyyə vəsaitinə böyük ehtiyac duyurdu.

Nadir şah dövlətinin əsas gəlir mənbəyini özünün hədsiz ağırlığı ilə seçilən vergilər təşkil edirdi. Bu dövrdə vergilərin həcmi əvvəlki dövrlə müqayisədə daha da artırılmış, fövqəladə vergilərin toplanması adi hala çevrilmişdi.

Fasiləsiz davam edən müharibələr, vergilərin ağırlığı, onların toplanılması zamanı yol verilən zorakı üsullar ölkənin təsərrüfat həyatına olduqca mənfi təsir göstərir, xalq kütlələrinin vəziyyətini acınacaqlı hala gətirib çıxarırdı. Vəziyyət o həddə gəlib çıxmışdı ki, kəndlilər torpağı əkib-becərmək, yetişdirilmiş məhsulu yığmaq imkanından məhrum olmuşdular. Heç də təsadüfi deyil ki, XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Gəncə-Qarabağ vilayətində də tez-tez aclıq baş verirdi. Hadisələrin müasiri olmuş A.Kretatsi yazırdı ki, «yalnız Muğanda deyil, həm də bütün Təbriz vilayətində və burada - Dizaqda və Gəncədə, Qazaxda, Loridə, Gürcüstanda ... Naxçıvanda və İrəvanda çörək çatışmırdı» [14, s.144]. Yaranmış vəziyyət Nadir şah imperiyasını içindən laxladır, ayrı-ayrı bölgələrdə mərkəzdənqaçma meyllərinin güclənməsinə gətirib çıxarırdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, «Elm», 1999, 584 s.
2. Qarayev E. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, ADPU, 2005, 160 s.
3. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr. Bakı, Yazıçı, 1989, s.104-148.
4. Molla Məhəmməd əl-Cari. Çar salnamələri (ərəbcədən tərcümə, giriş, şərhlər və qeydlər S.Suleymanovanındır). Bakı, Səda, 1997, 146 s.
5. Danişmend İ. H. Osmanlı tarihi xronolojisi. IV cild. İstanbul, 1956.
6. Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, «Elm», 2007, 372 s.

7. Акты сборные Кавказской Археографическиц комиссией. Т.1, Тифлис, 1866, док. 636.
8. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупаций в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, Элм, 1975, 230 с.
9. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сб. документов. Издво АН Арм. ССР, т.2, ч.1, Ереван – 1964.
10. Арутюнян П.Т. Борьба армянского и азербайджанского народов в 20-х годах XVIII века за присоединение к России // Ученые записки Института Востоковедения СССР. Т.III. с.116.
11. Ереванци А. История войн 1721-1736 гг. Ереван, изд-во Арм-ФАНА, 1939, 93 с.
12. Иванов М.С.Очерки истории Ирана. М., 1952, 467 с.
13. История о персидское шахе Тахмас Кули-хане. Пер. с.франц.С.Решетова. СПб., 1762, 397 с.
14. Кретаций А. История о случившихся с ним событиях и о Надир шахе персидском (пер. с арм. Т.И.Патканова) // AMEA TİEA, f.1, siy. 2, iş 800.
15. Мамедов С.А. Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII века. Баку, «Элм», 1977, 240 с.
16. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, «Элм», 1993, 240 с.
17. Новая история Ирана. Хрестоматия. М., Наука, 1988, 327 с.
18. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1949, 382 с.
19. Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию в Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию, т. II (пер. с англ. Яз. Л.М.Кирякова). AMEA TİEA, f.1, iş 158.

Khadija ABBASLI

GARABAGH DURING THE OTTOMAN-SAFAVI WARS IN THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

SUMMARY

Key words: the shah, the state, territory, Qarabagh, empire

In the paper basing on the primary sources is studied the process taken place in Garabagh, in the historically integral part of Azerbaijan during the Ottoman-Safavi wars in the first half of the XVIII century. Despite the desperate resistance, the Ottomans managed for a time (1723-1735) to seize the territory of Garabagh beylerbeylik. Talented military leader Nadir Afshar was able to restore the power of the state and regain its territory, including Garabagh from the Ottoman Empire. But due to that the Garabagh beylerbeys were from the Ziyadoglu dynasty during the reign of Nadir a radical change took place in the fate of Garabagh.

Хадиджа АББАСЛИ

ГАРАБАГ ВО ВРЕМЯ ОСМАНО-СЕФЕВИДСКИХ ВОЙН В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: шах, государство, территория, Гарабаг, империя

В статье на основе первоисточников изучаются процессы происходившие в Гарабаге, как неотъемлемой исторической части Азербайджана, во время османо-сефевидских войн в первой половине XVIII века. Несмотря на отчаянное сопротивление, османам удалось на время (1723-1735 гг.) захватить территорию Гарабагского беглярбекства. Позже, талантливому полководцу Надир Афшару удалось отвоевать эту территорию у Османской империи и восстановить власть Сефевидского государства в Гарабаге. Но при правлении Надир шаха в судьбе Гарабага произошли коренные изменения. Поскольку гарабагские беглярбеки из династии Зияд оглы были против избрания Надира шахом в 1736 г., он урезал их права, а также передал некогда подвластные им некоторые территории в состав других административных единиц.

КАВКАЗ - АРЕНА СТРАТЕГИЧЕСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА

Хаджи Мурад ДОНОГО[127]
Сергей КАСУМОВ[128]

***Ключевые слова*:** Кавказ, Россия, Дагестан, Грузия, командование, уздени, феодалы, военные действия, политика, укрепления, российское правительство.

Со времен Петра I российское влияние на дела Кавказского края становилось более определенным и постоянным, хотя Прикаспийские области, покоренные царем, скоро были вновь уступлены Персии. При Анне Иоанновне было положено начало возникновению Кавказской линии. В период царствования Екатерины I и войны против Турции Россия поддерживала непрерывные отношения с Грузией, а 23 июля 1783 г. в Георгиевске между Россией и Грузией был заключен союзнический договор, «положивший начало добровольному присоединению Грузии к России» [18, с. 11], в связи с чем в Грузии было решено содержать 2 русских батальона с 4 орудиями. Однако таким слабым силам невозможно было охранять страну от беспрерывно повторявшихся набегов дагестанских горцев. Когда в 1785 г. Грузии стал угрожать Умма-хан Аварский, грузинский царь Ираклий II обратился к командовавшему Кавказской линией генералу Потемкину с просьбой о присылке новых подкреплений. Просьба эта не могла быть уважена, так как русские войска были в это время заняты подавлением волнений, произведенных на северном склоне Кавказского хребта появившимся в Чечне проповедником священной войны шейхом Мансуром. Между тем, Умма-хан Аварский со своими отрядами вторгнулся в Грузию, не встретив сопротивления, с другой стороны, на нее производили набеги ахалцихские турки. Грузинские войска практически не смогли оказать никакого серьезного сопротивления.

В 1787 г. ввиду готовившегося разрыва между Россией и Турцией находившиеся в Закавказье российские войска были отозваны на линию, для защиты которой возведен был на побережье Кубани ряд укреплений и образовано 2 корпуса: Кубанский егерский и Кавказский. Сообщение России с Закавказьем почти прекратилось, Владикавказ и прочие укрепленные пункты на пути в Грузию были оставлены русскими войсками. «Кавказ стал ареной стратегического соперничества России и Турции. Их противоборство здесь было неизбежным, равно как и втягивание в него местного населения и политических сил» [10, с. 7]. В 1790 г. турки вместе с горцами двинулись в Кабарду, но были разбиты генералом Германом. В июне следующего года генерал-аншеф И.В. Гудович взял Анапу, причем был захвачен в плен и шейх Мансур. По условиям заключенного в том же году Ясского мира Анапа была возвращена туркам. С окончанием Турецкой войны (1787–1791 гг.) российским правительством начались приниматься меры к

Хаджи Мурад Доного – д.и.н., профессор Дагестанского государственного университета
Сергей Касумов – соискатель Дагестанского государственного университета

усилению Кавказской линии новыми укреплениями и к созданию новых казачьих станиц.

Политика России в отношении горских народов была определена указом Екатерины II от 28 февраля 1792 г. В нем подчеркивалось, что «не единою силою оружия… побеждать народы, в неприступных горах живущие… но паче правосудием и справедливостью» приобретать «их к себе доверенность, кротостью смягчать, выигрывать сердца и приучать их более обращаться с русскими». Кавказскому командованию вменялось в обязанность строго следить, чтобы от русских подданных «не было чинено ни малейшее притеснение и обиды горцам…» [4, с. 1123]. Пользуясь тем, что Грузия к этому времени находилась не в лучшем положении, Ага-Мухаммад-хан во второй половине 1795 г., вторгнулся в нее и 11 сентября взял и разорил Тифлис, откуда грузинский царь со своими приближенными бежал в горы. Россия не могла отнестись к этому равнодушно.

В конце 1795 г. российские войска вступили в Грузию, и Дагестан. Дагестанские владетели заявили свою покорность, кроме дербентского Ших-Али хана, который занял оборону в крепости, но 10 мая 1796 г. после упорной защиты вынужден был капитулировать. Вместо Гудовича главным начальником Кавказского края назначается командовавший войсками граф Валериан Зубов; однако его деятельности там вскоре был положен конец – в связи со смертью императрицы Екатерины II. По указу Павла I военные действия приостанавливаются, командиром кавказского корпуса вновь назначается Гудович, а русские войска покидают Закавказье: в Тифлисе остались лишь 2 батальона, вследствие усиленных просьб Ираклия II.

В 1798 г. на грузинский престол вступил Георгий XII, который просил императора Павла принять Грузию под свое покровительство и оказать ей вооруженную помощь. Вследствие этого и ввиду явно враждебных намерений Персии русские войска в Грузии значительно усилились.

В 1800 г. Умма-хан Аварский вновь вторгнулся в Грузию, но 7 ноября был разбит на берегах реки Йоры совместными силами генерала Лазарева и грузинского ополчения

22 декабря 1800 г. в Санкт-Петербурге был подписан манифест о присоединении Грузии к России и вскоре в начале царствования Александра I в Грузии вводится русское управление. «Присоединение Грузии стало переломным моментом во взаимоотношениях России и Кавказа, сделало неизбежной большую войну» [8, с. 6].

При Александре I российское правительство продолжало следовать выдвинутому еще при Павле I плану создания «федерации» владельцев и союзов сельских обществ Восточного Кавказа и придало этому проекту более реальную форму. Рескрипт царя на имя инспектора Кавказской дивизии, управляющего Грузией К.Кнорринга предписывал установить «между помянутыми ханами и горскими владельцами для общего их и народов их блага твердый союз и дружеское, под верховным моим покровительством, согласие» [16, с. 753].

Давалось повеление собрать этих владельцев на съезд, объяснить им вред междоусобий и объединить их в союз для защиты от шахского Ирана.

В сентябре 1802 г. удалось собрать почти всех владельцев Северо-Восточного Кавказа на съезд в крепости Георгиевск, где 26 декабря 1802 г. был подписан общий договор, имевший важное значение. Георгиевский договор обязывал ханов и горские общества сохранять преданность России, не затевать междоусобий, разбирать взаимные споры дружески, «по общим законам», а в случае шахского нападения «ополчаться единодушно всем к прогнанию общего их неприятеля» [15, с. 1009]. Георгиевский договор содействовал сплочению владетелей и союзов сельских обществ Северо-Восточного Кавказа под покровительством России для защиты от шахских притязаний и ослаблению взаимных раздоров и юридически оформил их «федерацию» под покровительством России.

В 1803 г. жители Джаро-Белоканской области, не прекращавшие своих набегов, были разгромлены отрядом генерала Гулякова, в результате чего область была присоединена к Грузии. Затем последовательно вступили в русское подданство Мингрелия (1803 г.), Имеретия (1804 г.), Гурия (1804 г.), ханство Шамахинское (1804 г.), Карабахское и Шекинское (1805 г.).

При новом главнокомандующем генерале А.Тормасове (с 1809 г.) потребовалось вмешательство во внутренние дела Абхазии, при этом были взяты крепости Поти и Сухум. Преемниками А.Тормасова стали генерал маркиз Ф.Паулуччи и Н.Ртищев, при последнем благодаря победе генерала Котляревского под Асландузом и взятию Ленкорани был заключен с Персией Гюлистанский мир (1813 г.). Предпринятые русскими войсками около того же времени набеги в Чечню не были одобрены императором Александром I, который повелел генералу Н.Ртищеву стараться водворять спокойствие на Кавказской линии дружелюбием и снисходительностью.

Иран и Турция, обеспокоенные проникновением России вглубь Кавказа, при поддержке Англии и Франции попытались вооруженным путем воспрепятствовать этому. В 1804 г. вспыхнула русско-иранская война, к которой в 1806 г. на стороне Ирана присоединилась Турция. Боевые действия завершились победой русских войск и подписанием в 1813 г. Гюлистанского мирного договора, согласно которому иранский шах признал присоединение к России Дагестана и Северного Азербайджана. Новый (с 1816 г.) начальник всех войск в Грузии и на Кавказской линии генерал А.П.Ермолов убедил царя в необходимости усмирять горцев исключительно силою оружия. Решено было вести покорение горских народов постепенно, но настойчиво. Свою деятельность на линии Ермолов, начал в 1818 г. с Чечни, заложив на низовье реки Сунжа крепость Грозную. Похожая тактика предпринималась им и в Дагестане.

Характерной чертой Дагестана XVIII – начала XIX вв. была этническая пестрота, неравномерность социально-экономического развития и определенные различия в политической структуре. На сравнительно небольшой территории проживало более 30 народностей и этнических групп. Все народы и этнографические группы Дагестана входили в состав различных феодальных объеди-

нений: Андреевского, Аксаевского, Костековского, шамхальства Тарковского, ханства Мехтулинского, уцмийства Кайтага, майсумства и владения кадия Табасарана, ханств Аварского, Газикумухского, с середины же XVIII в. – Дербентского, а также несколько десятков аварских, даргинских и лезгинских самостоятельных союзов сельских общин.

Проблема взаимоотношений различных сословий в Дагестане является немаловажной деталью в процессе изучения данного вопроса. Здесь мы видим два противостоящих друг другу класса: феодалов и простых горцев. Последние, в зависимости от характера повинностей, разделялись на несколько групп, не всегда одинаковые в различных районах. Наиболее трудное положение было у низшей части горцев – кулов. «Под общим названием кулов в Дагестане объединялись различные группы зависимого населения – от настоящих рабов до типичных крепостных» [13, с. 101]. Типичными крепостными являлись райаты и чагары, которые «отбывали беку повинности и работой, и произведениями земли» [20, с. 467]. Основной частью дагестанских горцев являлись уздени, которые «составляли главный контингент», количественно превосходившие другие категории населения, а, следовательно, выступавшие как основной производитель материальных благ, которые «пользовались всегда личной свободой» [19, л. 18].

Среди узденей надо отметить наличие двух групп. Первые – это зависимая, но не обезземеленная еще феодалами группа горских жителей. Другие – «свободные уздени, живущие на землях беков», потерявшие под натиском беков свои родовые участки. Наряду с процессом закрепощения основной массы узденей происходило выделение из них верхушечного слоя. Этот слой узденей оказывался в двойственном положении, поскольку, с одной стороны, выступая в качестве рабовладельца и землевладельца, он противостоял кулам и узденской массе. С другой стороны, как обязанный повинностям ханам и бекам, он оказывался частью той же крестьянской массы.

Феодалы, эксплуатировавшие все выше перечисленные слои горской массы, в свою очередь распадались на несколько групп. Наверху феодальной лестницы стояли ханы, ниже – различные группы беков. Ориентация феодальных владетелей Северного Кавказа, в том числе и Дагестана, на Россию не раз менялась, но «освоение Россией Предкавказья и возвышение ее военно-политической мощи» [6, с. 5] побудили их в период с конца XVIII в. до 1829 г. новыми присягами и договорами подтвердить свое вхождение в состав Российских владений при сохранении в основном своих внутренних порядков.

Владетели пытаются в борьбе со своими «непокорными» подданными опираться на штыки русского царизма. И, как свидетельствуют многочисленные документы, самодержавие не отказывался в предоставлении помощи ханам и бекам, если даже по особым соображениям эту помощь иногда и затягивали. Бывали случаи, когда российскому командованию приходилось ставить над владетелями контролирующее должностное лицо, как правило, из числа русских офицеров.

Характерна в этом плане своего рода инструкция Николая I главнокомандующему на Кавказе генералу Е.А.Головину, где сказано: «Я полагаю, что где мы встретили покорность, там полезно оставлять прежних владетелей… Но там, где нужно было проникнуть силою, тут предпочтительнее ставить наших чиновников из военных, самых надежных. Управлять, не изменяя ни местных законов, ни обычаев, дань требовать только ту, которая получалась прежними владельцами, и отнюдь не обременять жителей…» [6, с. 5]. Политика заигрывания, проводимая с местными владетелями в Дагестане, оставление им прав неприкосновенными не было милостью со стороны царских властей. Подобная политика подсказывалась обоюдной выгодой для сторон, а именно: России она облегчала задачу завоевания Дагестана, а ханам было выгодно входить в соглашение с Россией на условиях сохранения своих прав. Таким образом, царская поддержка давала феодалам возможность «поступать в своих отношениях к поселянам, не стесняясь никакими условиями» [19, л. 26]. Русское правительство после вхождения «дагестанских ханств в состав империи, обыкновенно давало в грамотах ханам и в прокламациях народу обещание владетелям, и в их лице бекам, сохранить прежнее внутреннее управление… и оставить незыблемыми прежние права, как высшего сословия, так и всей массы населения» [3, с. 26].

Однако признать за всеми горскими феодалами права на русское дворянское звание, приравнять горское дворянство к дворянству русскому царизм не собирался, и подобное положение, конечно, не могло быть по душе горскому дворянству. Представители последнего, стремясь использовать военную силу российских войск для приведения к покорности своих подданных, всячески пытались оттянуть момент окончательного утверждения царского владычества в горах, сохранить хоть часть своей самостоятельности. Отсюда – двойственная политика феодалов.

Иным являлось отношение к царизму горской массы. Эксплуатируемые ханами и беками группы населения остро ощущали усиление гнета с приходом царских войск. Российское правительство, прежде всего, укрепляло положение феодала в борьбе с горской массой, но вместе с тем оно само по себе выступало в роли угнетателя. Поборы, производимые российским командованием, выражавшиеся в различных штрафах, реквизициях и пр., ложились всей тяжестью на плечи горцев. Их ненависть к русскому царизму питалась и постоянными карательными экспедициями, при которых применялись расправы с целыми аулами: разрушение домов, вытаптывание посевов, вырубание садов и т.д. Поэтому к недовольству феодальной эксплуатации ханов и беков у простых горцев прибавлялось и недовольство политикой царских властей, «проводивших не только политику по колонизации Дагестана, но и политику покровительства местных феодалов» [1, с. 187].

Необходимо отметить и еще одну группу горского населения, стоящую между феодалами и основной горской массой, выдвигавшуюся из среды в качестве зажиточной верхушки аула. Она была связана торговлей с Кавказской линией и с этой стороны не могла не считаться с российскими властями, которые умелым

силовым давлением воспрещали ей, в случае необходимости, обменные операции. До 1810-х г. Россия не планировала установления своего контроля над горными районами Дагестана. Более того, в Петербурге не видели в этом никакой надобности, поскольку интересы империи на пространстве между Черным и Каспийским морями определялись стратегическим противостоянием с Персией и Турцией. «В этот период стратегической доминантой было обеспечение спокойствия на южных границах, чего пытались достигнуть устройством оборонительных линий и карательными экспедициями» [7, с. 9]. Почти столетний опыт показал, что обе эти формы оказались малодейственными, что надо переходить к покорению горных районов в буквальном смысле этого слова – добиваться с помощью насилия безоговорочного подчинения туземцев и принятия ими правил жизни и общественного устройства, соответствующих видам правительства. Основание крепостей в Дагестане в 1817–1821 гг. означало резкую эскалацию военных действий. В 1819 г. была построена крепость Внезапная, а через год – близ аула шамхала Тарки возводится крепость Бурная, строительству которой несколько раз препятствовал Султан-Ахмед-хан Аварский. Поддерживая местных феодалов, Ермолов одновременно стал требовать беспрекословного их подчинения и тем самым вызвал волну недовольства, вылившуюся в 1818–1819 гг. в вооруженную борьбу – так называемое «ханское движение». Но это движение, не поддержанное широкими массами, было без особого труда подавлено. Уже в 1820-е годы высказывались предположения, что покорить горцев можно только методичной «осадой», постепенным продвижением вглубь гор и закреплением русского владычества на контролируемой территории. Одним из сторонников такого пути был сподвижник А.А.Вельяминов Ермолова. Радикальным способом решения проблемы, умиротворения горцев он считал создание таких условий, при которых последние окажутся не в состоянии ни собираться бесконтрольно в значительных силах, ни чувствовать себя в безопасности в свих горах, малодоступных для регулярных войск [11, с. 67].

С начала 1820-х гг. в стратегические расчеты российского командования на Кавказе усиленно внедряется представление о необходимости приспособления местного театра военных действий к возможностям главных действующих лиц и исполнителей – русских войск. Начинается титаническая рубка леса, чтобы на открытой местности использовать неоспоримые преимущества русского штыка [5, с. 426]. Нежелание и неспособность российских военачальников понять образ мышления горцев, их обычаи и жизненный уклад туго затягивали узел конфликта. «Колониальная политика царизма при Ермолове приняла новые, более жестокие формы и методы» [9, с. 203], следовательно, почва для резкого недовольства горского населения была подготовлена. «Для повсеместного выступления, – писал русский офицер Мочульский, – недоставало только связи между различными обществами» [6, с. 140]. В условиях острых классовых и национальных противоречий в конце 1820-х гг. XIX в. широко распространилось движение горцев Дагестана и Чечни под знаменем так называемого «мюридизма». По словам русского военного историка Романовского, мюридизм стал «искрою, брошенною в

порох» [17, с. 180]. Среди его распространителей стал Мухаммад Ярагский, сыгравший роль общепризнанного духовного лидера Кавказа. Появление проповедника в Дагестане оказало огромное влияние на всю религиозную ситуацию Северо-Восточного Кавказа. Популярность шейха была велика. «Весть о Мулле Магомете и его учении, – писал Ф.Боденштедт, – со скоростью молнии облетела весь Дагестан…» [2, с, 21]. Уже осенью 1823 г. «из уст муллы Магомета зазвучала политическая нотка, сглаживаемая истинными обязанностями тариката лишь настолько, насколько это нужно было, чтобы не произвесть преждевременной бури» [14, с. 21]. Несмотря на то, что цели еще не определились, в обращениях шейха отразилась эволюция его взглядов: политических и религиозных. Оно [обращение] может характеризоваться как документ, в котором наметились зачатки новой идеологии, «в речи скользит понимание насущных нужд и запросов эпохи, его духовных воззрений» [12, с. 93].

Проповедь нового учения, распространяясь по Дагестану, проникла в нагорные «вольные» общества, где распространилась среди узденьской массы, видящей в ней, прежде всего, проповедь шариата.

Это подтверждается историей Гази-Мухаммада, провозглашенного имамом и начавшим свою деятельность с настойчивых призывов к населению отказаться от адатов и повседневно утверждать нормы шариата. Твердая линия, взятая Гази-Мухаммадом при проповеди шариата, выдвинула его из массы мусульманского духовенства, а хорошее знание окружающей обстановки, в которой он действовал, в сочетании с идеями войны за веру, обеспечило ему симпатии койсубулинских узденей, и не только. Вместе с тем он рассчитывал на то, что борьба в первую очередь с аварскими ханами и их окружением будет поддержана широкими народными массами, тяготившимися управлением феодалов, а сам он приобретет популярность борца за народные интересы и социальную справедливость, привлечет к движению новые силы горцев.

Процесс вхождения под российский протекторат проходил непросто, что было характерно как для русской администрации, так и для владетелей Дагестана. Иногда политика официального Санкт-Петербурга вызывала недовольство и недоверие у некоторых владетелей, в связи с чем они исходя из конкретной обстановки и своих интересов, вынуждены были ориентироваться в сторону Турции или Ирана. Колониальная политика царизма, опиравшаяся на местных феодалов, явилась основной причиной народно-освободительной борьбы народов Кавказа под религиозным знаменем.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Б.Г. Традиционные институты управления и власти Дагестана (XVIII– первая половина XIX в). – Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 2006.
2. Боденштедт Ф. Народы Кавказа и их освободительные войны против русских. – Махачкала, 1996.
3. Даниялов Г.Д. Ислам Дагестана. – Махачкала, 1996., т. 2.
4. Документы на русском, грузинском и армянском языках. Рескрипт ген. Гудовичу // АКАК. – Тифлис, 1869, т. II.
5. Ермолов А.П. Записки А.П. Ермолова. – М., 1991.
6. История народов Северного Кавказа. Конец XVIII в. – 1917 г. – М.: Наука, 1988.

7. Кавказ и Российская империя: проекты, идеи. Иллюзии и реальность. Начало XIX в. – СПб.: Издательство журнала «Звезда», 2005.
8. Кавказская война: истоки и начала. 1770–1820 годы. – СПб.: Издательство журнала «Звезда», 2002. (Серия: Воспоминания участников Кавказской войны XIX в.).
9. Кавказская война: Народно-освободительная борьба горцев Северного Кавказа в 20-60-х гг. XIX в. – Махачкала: Изд-во «Юпитер», 2006.
10. Лапин В.В. Кавказская война – война взаимного непонимания // Россия и Кавказ. – СПб.: ЗАО «Журнал «Звезда», 2003.
11. Мемория генерал-лейтенанта А.А. Вельяминова. Способ ускорить покорение горцев, 1828 г. // Кавказский сборник. – Тифлис, 1883, т. 7.
12. Пашаева Ш.Ю. Мухаммад ал-Яраги и кавказский мюридизм. – Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 2003.
13. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля / Под ред. В.Г.Гаджиева, Н.Н. Покровского. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2009.
14. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях // Собр. соч.: в 5 т. – СПб., 1895, т. 5. - Вып. 1.
15. Рапорт кн. Цицианова Государственной Коллегии иностранных дел, от 28 декабря 1802 года, № 241 // АКАК. – Тифлис, 1868, т. II.
16. Рескрипт, от 24-го декабря 1801 г. // АКАК. – Тифлис, 1866, т. I.
17. Романовский Д. Кавказ и Кавказская война. – М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 2004.
18. Русско-дагестанские отношения в XVIII-начале XIX в.: Сборник документов. – М.: Наука, 1988.
19. ЦГА РД. Ф. 90, оп. 2, д. 30.
20. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. – Тифлис, 1907, т.1.

ПИСЬМА С КАВКАЗА (ПО МАТЕРИАЛАМ ИР НБУВ)

Зуб Наталия НИКОЛАЕВНА[129]

История войн XIX в. оставила неизгладимый след в судьбах многих народов. Во внешнеполитическом противостоянии столкнулись интересы могущественных империй, и главную роль в определении сильнейшего лидера играли армии. Период активизации военных кампаний XIX в. пришелся на первую половину столетия. Эпицентром действий стал Кавказ. Российская империя решала задачи своей внешней политики на Южном Кавказе в протиивоборстве с Османской империей (русско-турецкие войны) (1806-1812 гг.; 1828 -1829 гг.) и Персией (русско-персидские войны (1804-1813 гг.; 1826-1828 гг.). Далее последовала череда военных кампаний на Северном Кавказе (Кавказская война 1817 г.) (1829-1864 гг.). Эти события кроили карты государств и судьбы народов, а сильный военный потенциал Российской империи выступал подтверждением в этом процессе ее очевидной силы и первенства, к тому же, не только в делах военных, но и политических.

Вопросы внешней и внутренней политики российского государства, которые были решены теми войнами в прошлом, и отношение к ним сегодня, приобретают новую окраску, лишая этот регион мира и стабильности. Именно поэтому вопросы изучения данной тематики актуальны и по сей день. К тому же определенные события того времени в современной истории, стали причиной новых противоречий. Интерес к ним не иссякает, они уже много десятилетий занимают ключевые позиции в исследованиях ученых. Историография проблематики войн на Кавказе чрезвычайно широка и разнообразна, тема находится в кругу интересов историков постоянно. Очевидным, это делает то изобилие всевозможных работ, которые в свою очередь зачастую отображают не только прошлое, но и несут определенную идеологическую нагрузку настоящего как отпечаток своего времени. История исследования войн на Кавказе обогащена материалами и наработками дореволюционных, советских и современных учёных. Их интерес подкреплен широким спектром существующих вопросов и путей их решения и изучения. Поэтому немаловажная роль в этих исследованиях отведена источниковедческому и архивному материалам, которые в полной мере представляют эту эпоху и события, с ней связанные.

В фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И.Вернадского (далее – ИР НБУВ) хранятся значимые по своему происхождению и важности наполнения содержания материалы.

В общей сложности их можно условно разделить на три большие группы источников, которые относятся непосредственно к данной проблематике:

1) актовые материалы (указы, рескрипты, циркуляры, разного рода постановления, «особые мнения»; копии и оригиналы), а также материалы делопроизводства военных и гражданских чиновников, представителей соответс-

---

Зуб Наталия Николаевна (Руденко) – к.и.н. науч. сотрудник отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Е.Крымского НАН Украины (г. Киев).

твующих ведомств. (Как, например, бумаги А.П.Ермолова, относящиеся к его управлению Кавказом (20-30-е гг. XIX ст.). Ф. I);

2) статьи, заметки, подборки документов, отображающие события прошлого. (Например, статьи и заметки по военным вопросам 1829-1866 гг. Ф. 96.; Материалы об осаде крепости Сардарь-Абасса в сентябре 1827 г. Ф. I.);

3) эпистолярные материалы (письма, дневники, описания, записки).

Источники официального происхождения позволяют проследить политическую историю прошлого Российской империи, этапы развития и установления внутренней политики, а вместе с тем и немаловажные аспекты внешней политики государства. Ход военных действий и кампаний освещают документы, хранящие сведения, поступавшие от высших чинов и солдат российской армии.

Эпистолярные источники заслуживают отдельного внимания, поскольку их информационная насыщенность, как бы объединяет в себе материалы, относящиеся к освещению широкого круга вопросов. Разнородность документальных сведений, таким образом, способствует изысканию малоизвестных, а порой неизвестных фактов, которые несомненно будут интересны исследователю.

Обращаясь к частной переписке российских офицеров, мы находим мысли о том, как порой эти люди тяготились своим местопребыванием и положением, и жили они отнюдь не войной, а миром, наполненным повседневными заботами простого обывателя.

В большей или меньшей степени всем адресантам присуще характерное восхваление действий российской армии и оценки происходящих событий, что само по себе является закономаерным явлением в соответствии с их служебным положением. Все они солдаты Российской империи, поэтому их взгляды отражают и передают картину успешного победителя. Все это, безусловно, влияет и на изложение текста, и на его восприятие. Задача исследователя состоит в том, чтобы избежать перенасыщенности субъективизма в характеристике тех или иных исторических событий.

Еще одной причиной обращения к эпистолярному наследию этих персоналий послужило то, что, несмотря на довольно частое упоминание определенных фамилий как участников сражений, а равно и военных подвигов, другая же их деятельность в должностях ими занимаемых фактически выпали из хроник прошлого и исторических исследований в целом. Подтверждением этого являяется и относительная скудность имеющихся биографических сведений о них в их бытность на Кавказе в указанный период. И хотя, данное исследование не может претендовать на всестороннее освещение проблематики и в глобальном смысле разрешить эту задачу, но, тем не менее, оно делает возможным раскрыть часть целого процесса периода военных действий и последующего после этого становления российского управления во внутренней административной политике на Кавказе.

Хронологические рамки исследования охватывают период конца 20-х – начала 30-х гг. XIX ст., поскольку происхождение и возникновение подобного рода эпистолярного материала обозначены одновременно следующими причинами. Во-первых, это события до и после русско-турецких и русско-персидских войн,

которые описываются в письмах и имели место быть в тех исторических реалиях, а адресанты были их прямыми участниками. А во-вторых, возможность существования таких писем, в данном случае, возможность пересылки приватной корреспонденции, то есть развитие почтовых путей сообщения на Кавказе.

Отдельных фондов вмещающих исключительно материалы по тематике истории кавказских войн в ИР НБУВ нет. Источники, содержащие информацию о войнах и событиях на Кавказе, рассеяны по разным фондам, в частности, наибольшие количество соответственных материалов сосредоточено в фонде I (Литературные материалы), фонде III (Переписка), а также фонде 96 (Ермоловых (семьи)). Поскольку образование фондов происходило не по тематике источников, что выступала бы их основной составляющей, а относительно учреждения или лица, от которого перешли либо были получены эти документы.

Немаловажным в исследовании остается тот факт, что поскольку в то время переписка представляла едва не единственный источник обмена информацией, ей уделяли должное внимание, и она имела свои особенности, воспроизводя жизнь и стиль эпохи. Письма того времени писались на двух языках. Первый – это русский, второй язык написания источников, как дань моде тех времен – это французский, которым свободно владели офицеры. Он же одновременно, судя по письмам, служил и языком для выражения личных, собственных мыслей и суждений, даже откровений, или попросту сведений не для общественного распространения.

Важное эпистолярное наследие этого периода – это письма непосредственных участников и очевидцев событий времен завоевания Кавказа Российской империей. Все рассматриваемые нами адресанты происходили из известных семей, и сами они оставили заметный след в военной истории России.

Поэтому эти письма выступают не только как источники дополнительных фактов к иллюстрациям событий прошлого, но и создают своеобразную реконструкцию их собственной биографии, очерчивая характер и тип личности, психологический портрет. Сохранившаяся переписка затрагивает факты непосредственно военных событий, а также отображает идеи и настроения тех дней и взгляды авторов на них.

В частности, это письма Александра Михайловича Миклашевского (1798 (1799 г.) – 1831 гг.) из Эрзерума и Шуши к своим родителям в с. Понуровку Стародубского уезда Черниговской губернии (теперь Брянская область, Российская Федерация) за период 1829 – 1831 гг. Письма его, в определенном плане, можно назвать не полными, поскольку, совершенно очевидно, что это, по всей видимости, лишь небольшая часть обширной переписки (4 письма). Вопрос их существования и сохранности открыт.

Он участник 2-й русско-персидской и 2-й русско-турецкой войн, а также “походов против горцев”, как их тогда называли. На Кавказ он был сослан в 1826 г. как участник тайного общества декабристов [12].

За штурм Карса (1828 г.) получил звание полковника. События того времени считал судьбоносными для государства: «…после покорения Эрзерума более 500 лет незнавшего других властителей кроме турецких султанов, театр войны в Малой Азии представит события, которые займут, и место в истории…» [4, л. 1]. Несмотря

на “семейный” стиль писем, его строки свидетельствуют, что оповещал он родных и о других фактах своего бытия: “С тех пор, как я описывал вам незабвенные дела знаменитого графа Ериванского при Каинлы и Милидюзе…” [4, л. 1] (к сожалению, именно это письмо отсутствует – Н.З.). В подробностях пишет и о боях за крепости Баязет и Байбуры с “любопытными древностями” [4, л. 1 об.], отмечая, что “батареи переходили 4 раза из рук в руки” [4, л. 1 об.].

Описывая взятие Эрзерума, он радуется событию, но скорее как возможности, которая “…ускоряет окончание кампании, которое мне дает возможность увидеться с вами после трехлетней разлуки…” [4, л. 2].

Жил в Шуше, которая за время пребывания на Кавказе, стала его домом – “…по известиям и в нашу Шушу дошедшими…” [6, л. 1]. Был не только отважным воином, но и хорошим управленцем, о чем рассказывает родителям: “Г. князь Абхазов (Иван Николаевич, с февраля 1829 г. военно-окружной начальник закавказских мусульманских провинций – Н.З.) уехал на линию и управление Карабахом, Ширваном и Макою (Азербайджан – ред.) лежит еще на мне до времени. Вы легко себе представить можете сколько у меня теперь занятий и как они разнообразны – и чем больше тем для меня приятнее – то пища для ума который в бездействии сохнет. Фельдмаршал как кажется тем доволен моим управлением. Я ценю его доверенность и оправдать ее употреблю все усилия мои”. [6, л. 1-1об.].

Он чрезвычайно тепло относился к родителям, и им писал регулярно. Подписывался всегда непременно – «пребываю послушнейшим сыном». Надеялся после каждой успешной битвы, что победа и окончание военной кампании послужит поводом к его отпуску, во время которого сможет увидеть родителей. Письма, начиная с 1830 г. носят много интимной информации о личных симпатиях Миклашеского, и снова сквозь строчки читаются его мечты вернуться домой и обрести семейное счастье. И казалось, что мечта совсем близко, поскольку “дама сердца” уже была выбрана – это некая “Графиня Л.”, как он ее называет в письмах. Он искал согласия и одобрения родителей в этом вопросе. И судя по всему – получил положительный ответ. И здесь же сообщает об очередной попытке “исходатайственности у государя императора отпуска на 6 месяцев” [5, л. 1 об.].

Его отец – Михаил Павлович Миклашевский (1756-1847) – выходец из знатного украинского козацко-старшинского рода, российский военный и государственный деятель. Волынский губернатор (1797 г.), Малороссийский губернатор (1797-1800 гг.), Новороссийский губернатор (1801-1802 гг.). Неприязнь между ним и императором Павлом I возникла из-за отказа первого употреблять иностранные слова в деловой переписке. Поэтому, в отличие от других авторов, письма его сына Александра написаны исключительно на русском языке. У него было 9 детей, а Александр – его первенец [14].

Александр Миклашевский остался на Кавказе навсегда. Погиб он при штурме крепости Агач-Кале (аул Чум-Кескен), что в Дагестане, 1 декабря 1831 г. По официальной версии он похоронен в Шуше (Карабах), но существует еще и легенда, что его отец, безмерно любящий сына, перевез его тело в родное имение. Там в честь него он построил церковь Александра Невского. К сожалению, сейчас она находится в крайне заброшенном и обветшалом состоянии [14].

В одном из своих писем он упоминает о Никите Петровиче: “Недавно возвратился я из Тифлиса, куда ездил для свидания с Никитою Петровичем. Единственный этот человек не изменен во дружеском ко мне расположении. Он все сделает, что будет возможно по предмету увольнения меня в отставку”, – а далее продолжает: “Графиня Ериванская обещала писать к фельдмаршалу о переводе меня отсюда. – Я испытую все пути, может быть на котором нибудь и найду щастие.” [7, л. 1 об.]. Из возможностей последнего, вероятно следует предположить, что это не кто иной как начальник штаба Отдельного Кавказского корпуса и командующий войсками в Закавказье – Панкратьев.

Сохранилась и переписка Никиты Петровича Панкратьева (1788-1836 гг.). Он старший сын Петра Прокофьевича Панкратьева (1757-1810) Киевского гражданского губернатора (1802-1810).

С начала 1827 г. находился в Кавказском Отдельном корпусе. После отъезда главного управляющего Закавказским краем (1827-1829) Ивана Паскевича (1782 – 1856) в Польшу в апреле 1831 г., назначен на его место. Вскоре получил и сам новую должность далеко от Кавказа – в Польше (1832), где он с 1833 г. – Варшавский военный губернатор.

Письма Н.П.Панкратьева разных лет (в основном 1831-1832 гг.) из Тифлиса и Дербента адресованы к брату жены (Анна Гавриловна Панкратьева (1793-1826 гг.)) – Дмитрию Гавриловичу Бибикову (позже – Киевский губернатор). Н.Панкратьев был участником всех военных кампаний России на Кавказе начала XIX века. Это безусловно отразилось на его здоровье, о чем он упоминает повсеместно: “Я возвратился в Тифлис только 3 января после много трудного похода и болезней мною перенесенных… здоровье мое так разстроено, что мне необходимо быть на Водах…” [9, л. 1]. Письма его, в большинстве случаев, касались семейных и финансовых вопросов, не редко присутствуют просьбы выписать прессу или принять участие в чей-то судьбе, как, например, «защитить страждущих», «сделать добро почтенному человеку» и т.д., ввиду больших служебных полномочий Бибикова.

Здесь будет уместным сказать несколько слов о Д.Г.Бибикове (1792-1870 гг.). Участник первой русско-турецкой войны и войны 1812 года (ранен в правую руку, ядром оторвало левую). Директор департамента внешней торговли (1824-1835 гг.), Киевский, Волынский и Подольский генерал-губернатор (1837-1852 гг.). По служебной лестнице дошел до поста министра внутренних дел (1852-1855 гг.) [15].

Невозможно не отметить дотошность этого человека в плане сохранения личной и деловой переписки. Все получаемые им письма он складывал в хронологическом порядке по месяцам и годам, подшивал и переплетал в толстые тома. Иногда на их обратной стороне можно обнаружить и черновик ответа. Благодаря такой коллекции сохранились, например, и письма Аббаскули-ага Бакиханова (1794-1847 гг.) к Дмитрию Гавриловичу Бибикову, с которым он был знаком лично. Такое отношение к корреспонденции, очевидно, было не случайным, ибо он активно способствовал созданию Центрального архива древних актов в г. Киеве.

Письма с воюющего Кавказа приходили Д.Г.Бибикову еще не раз, – и через двадцать лет он будет получать письма из Хасау-Юрта (Хасавюрта) от своих сыновей – Сергея (1828-1871 гг.) и Дмитрия (1831-1865 гг.). Они принимали

участие в «зимней экспедиции» 1851-1852 гг. В одном из боев младший Дмитрий был ранен в руку и впоследствии долго восстанавливал свое здоровье.

В обширной коллекции почтовой корреспонденции, которую получал Д. Бибиков, сохранились и письма от Николая Мартемьяновича Сипягина (1785- 1828 гг.) посылаемые из Тифлиса. Участник военных событий на Кавказе, в 1827 г. был назначен на должность Тифлисского военного губернатора. Известен Н. Сипягин также тем, что учредил в Тифлисе первые светские школы и газету "Тифлисские ведомости" [13]. Похоронен в Тифлисе. Породнился он с Бибиковым через его жену Софью Сергеевну, у которой была сестра Елизавета, а генерал-адъютант Сипягин был ее мужем. В своих посланиях обращается к адресату исключительно «любезный брат», да и письма в целом имеют теплый и дружественный тон. Вместо имени он ставил автограф, что иногда затрудняет идентификацию его посланий. Среди обязательных приветов домашним присущи краткие отрывки о делах совсем другого порядка, как например: "Хотя я и доставил Вам письмо к министру, но не знаю достаточно ли оно к выполнению моей просьбы, а по сему, сходность письмам Вашим посылаю другое, уверен, что Вы не оставите содействием Вашим: – лишняя осторожность не мешает, если оно будет не нужно, то прошу изорвать" [2, л. 1]. Переполненный делами семейными он также хочет следовать за женой, которая оставила Тифлис в начале лета 1828 г. [2, л. 2]. Долг службы не давал этого сделать. Они больше не увиделись. Позже Д. Бибиков, как ближайший родственник, через распорядителя будет заниматься вопросами оставшегося имущества, большую часть из которого продали на месте с публичных торгов.

Небезынтересны и служебные письма по работе Тифлисской таможни к Бибикову, в которых отображено экономическое положение в Закавказье: "…нынешний год чрезвычайно уменьшилась от недостатка денег у торгующих…Причиною сему нельзя иначе полагать, как прошедшую войну с Персиею и теперешнюю с Турцией. Провинции их, соседственные Грузии и ведущие с нею взаимный торг, истощились в капиталах…а города, зависевшие от Порты, но ныне нам покоренные от бывших военных действий и открывшейся в Карсе чумы совсем прекратили сношения" [3, лл. 1-1 об.]. Далее автор, подводя итог, надеется на скорое исправление такого положения дел: "Но за всем тем сбор настоящего года пошлин по управляемой мною таможне Тифлисской с привозных и отвозных товаров по 1-е сентября простирается до 71 219 тыс. руб. 89 коп. серебром и 50 руб. ассигнациями" [3, л. 2].

Большею частью, рассмотренные письма посвящены делам семейным и родственным связям, но содержат вместе с тем информацию разного рода и содержания. Они сохраняют стиль эпохи, передают прямо или косвенно отношение автора и адресатов к ситуации и положению государства, и атмосферу пребывания в другой культурной среде, касаются вопросов политики государства и роли в ней военной силы.

Сообщения этих людей, хотя и придают личностный характер событиям Кавказских войн первой половины XIX в., но и дают возможность проследить весь их длительный ход действий в период завоеваний Российской империи в этом регионе. Вместе с тем они открывают как общность, так и разность взглядов на

великие события эпохи, отображают точки зрения действовавших лиц и общества в целом.

Сейчас к событиям прошлого исследователи и общество, соответственно, относятся по-разному, но это не новая тенденция. Так было и почти двести лет назад. В одном из своих писем из Тифлиса от 14 февраля 1832 г., которое Н.Панкратьев адресовал Д.Бибикову, с явно видимым укором, он пишет такие строчки: "Ты принял с большою холодностью мои подвиги в Дагестане и мои труды за Кавказом; – не пристоило хвалить себя, но Ваш столичный эгоизм, Ваше равнодушие ко всему тому, что не на Вашем обеденном столе, или не в Вашей канцелярии часто огорчает людей работающих для пользы и чести Отечества в странах отдаленных, и подвергающих себя величайшим трудам и опасностям" [8, лл. 1-1 об.].

Вместе с тем, хотелось бы отметить, что изучение проблематики войн на Кавказе первой половины XIX в. и сегодня не теряет своей актуальности. И отрадно, что архивы Украины дают возможность, приблизится к этому неизученному и неизвестному.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. [ ] [ ]– [Бибикову] [Дмитрию] [Гавриловичу]. Письмо 14 января 1828 г. из Тифлиса в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 24660. – 1 лл.
2. [ ] [ ] [ ] – [Бибикову] [Дмитрию] [Гавриловичу]. Письмо 9 мая 1828 г. из Тифлиса в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 24895. – 1 лл.
3. К[ ] Василий – [Бибикову] Дмитрию Гавриловичу –. Письмо 15 сентября 1828 г. из Тифлиса в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 25014. – 2 лл.
4. Міклашевський Олександр [ ] – Міклашевським [ ] [ ]. Лист 19 липня 1829 р. з Єрзерума в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 9322. – 1 лл.
5. Міклашевський Олександр [ ] – Міклашевським [ ] [ ]. Лист 18 квітня 1830 р. з Шуши в [с. Понуровку] // ИР НБУВ. – Ф. III, 9323. – 1 лл.
6. Міклашевський Олександр [ ] – Міклашевським [ ] [ ] батькам. Лист 30 травня 1830 р. з Шуши в [с. Понуровку] // ИР НБУВ. – Ф. III, 9324. – 1 лл.
7. Міклашевський О[ ] [ ] – Міклашевським [ ] [ ]. Лист 6 червня 1831 р. з Шуши в с. Понуровку // ИР НБУВ. – Ф. III, 9325. – 1 лл.
8. Панкратьев Никита [ ] – [Бибикову] Дмитрию Гавриловичу. Письмо 14 февраля 1832 г. из Тифлиса в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 25879. – 2 лл.
9. [ ] Никита [ ] – [Бибикову] Дмитрию [Гавриловичу]. Письмо 14 января 18[32] г. из Тифлиса в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 25885. – 1 лл.
10. [ ] Никита [ ] – [Бибикову] Дмитрию [Гавриловичу]. Письмо 18 марта 1832 г. из Тифлиса в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 25889. – 1 лл.
11. Pankratieff Nicita [ ] – [Бибикову] Дмитрию [Гавриловичу]. Письмо 16 апреля 1831 г. из Tiflis в [ ] // ИР НБУВ. – Ф. III, 26256. – 1 лл.
12. Усенко П.Г. МИКЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Михайлович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/?termin=Myklashevsky_O_M
13. Сипягин Дмитрий Сергеевич // Хронос. Всемирная история в интернете. Режим доступа: http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/sipjagin_ds.php
14. Український рух на Стародубщині у першій половині 19-го ст. –Режим доступа: http://www.haidamaka.org.ua/page_ukrruxxixstar.html
15. Шандра В.С. БІБІКОВ Дмитро Гаврилович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/?termin=Bibikov_D

18.-19. YY. GEÇİMİNDE GÜNEY KAFKASYA'DAKİ GELİŞMELER ÜZERİNE BAZI BAKIŞLAR (AZERBAYCAN)

Entela MUÇO[130]

18.-19. yy. arasında toplumun toplumsal ve kavramsal gelişmesi bağlamında Doğu'da ve Batı'da geneli, toplumsal-kavramsal değişik şekilde fikirsel-siyasal kaosu sayılabilmektedir. Aynı zamanda bu baskıya kurban olan eski ülkeler ve halklar için fazla zor bir dönem temsil etmiştir.

Dönemin siyasi gelişmelerin ağırlığını, büyük ölçüde hissedildiği bölgelerden biri Kafkasya bölgesi oldu. Jeo-stratejik ve siyasi konumu bakımından görünürse Kafkaslar önemli siyasal ve toplumsal konumu sergiliyor.

Asyalı Doğu (Yakın ve Orta) ile Avrupalı Batı'yı bağlayan iki deniz (Kara ve Hazar Denizler) arasındaki geniş bir alanda Kafkasların konumu, iki önemli stratejik kıta arasında bölgeye bağlantı düğümü olarak özel bir önem vermektedir. Kafkasya dağ silsilesi bir doğal sınır olarak Güney ve Kuzey Kafkasya'ı bölmektedir.[131]

Güney Kafkasya bölgesi coğrafi açıdan Avrupa kıtasının güneydoğusunda, Asya kıtasının kuzeyinde, Hazar denizin batısında, Kafkas dağ silsilesinin kuzeyinde ve Zagros dağ silsilesinin güneyi arasında yer bulmaktadır[132]. Bölge'ye siyasal konumdan bakılırsa, Azerbaycan, Gürcüstan, Ermenistan, İran ve Türkiye ülkeler gibi arasında yer almaktadır. Bölge, toplumsal, araştırma ve tarih açıdan birçok bilim adamları ve siyasal kişilikler için çelişkili bir bölge sunar. Bölge içerisinde iç ve dış çelişkileri uzlaşmaz ve olmayan uzlaşmaz çelişkileri arasındaki birleşimi olmaktadır.

Bu çelişkiler, farklı sosyal katmanların, kuvvetlerin, arzuların ve planlarında daha net şekilde görmekteyiz. Onların doğası, siyasi, sosyal ve dini ya olmayan dini alanlara ortaya çıkmıştır. Bu usullar ve onların arasında işbirliği çağdaş sözlüğünde kullanılan "dengeler" terimi oluşturuyor. Bu çalışmada ele almış olduğu dönemde, Kafkasların güney kısmında en açıkça tarzında Azerbaycan Avrasya toprakları üzerine duruldu.

Azerbaycan, ondokuzuncu yüzyılın başında Avrupa ve Asya'nın iki büyük coğrafi bölgelerinin sınırlarının arasında konumlandırılmış geniş bir mekâni temsil ediyordu[133] ve bu nedenle Avrasya ülkesi olarak kabul edilir.

Ülkenin jeo-stratejik konumu, daha elverişli olduğundan dolayı kendi varlığı için tehdit haline geldi. Onun yer üstü, yer altı ve deniz zenginlikleri bu niteliklere sahip olmayan ve aynı zamanda kendi açısından sorunları çözmek ve mevcut durumları kabul edilmeyen farklı devletlerin hükümetleri tarafından gereken tevazu ile kabul edilmemiş onların dikkatini çekti[134]. Bu konu ile ilgili bu dönemde Azerbaycan topraklarının değerlenmesi iç ve dış siyasi ve toplumsal kuvvetlerinin gözünde iki yönde gözlendi:

Entela Muço – Dr., Dostluk, Bilimsel ve Kültürel Arnavutluk – Azerbaycan Derneği'nin başkanı, Albaniya

[131] Azerbaycan Coğrafya için bkz. http://www.formistan.com/azerbaycan/394763-azerbaycan-cografyasi.html,

[132] Azerbaycan Coğrafya için bkz. İran, http://www.irankulturevi.com/lang-tr-IRAN.cgi,

[133] Gene R. Garthwaite, ***İran Tarihi***, İstanbul 2011, s. 2.

[134] Orhan Alizade, Akademik Bakış,***" 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası"***, Cilt 4 Sayı 7 Kış 2010, s. 105; Socar Turkey Enerji A.Ş.,***"Azerbaycan'da Petrol Ve Doğalgazin Tarihi Ve Socar Tarihçesi"***, Baku 2010.

1- pekiştirilmiş siyasi oluşum olarak tek bir devlet oluşturulması ve milli kimliği uluslararası arenada belirlenmek için ülke içerisinde yurtsever, ulusal, ilerici kuvvetlerin ve onların liderlerinin ilgisi.

2- Azerbaycan'ın geleceği ve Azerbaycan Türk halkının pahasına komşu veya komşu olmayan ülkelerin açgözlü isteklerinin ve arzularının ve amaçlarını tatmin etmesine ilişkili ilgileri. 19. yy. Azerbaycan Türk toplumu siyasi, toplumsal, iktisat ve inanç konularda o ana kadar elde edilen neticeler olumlu ya da olumsuz tarafları ile kendisine üstlendi.

Aynı zamanda yeni asır bu alanlarda yeni değişikler için umutlar getirdi. Azerbaycan siyasal ve topraksal bütünlüğünün oluşturulması Azerbaycanlı toplumun toplumsal ve siyasal varlığı için acil bir muhtaç oldu. Hanlar arasındaki savaşlar sona eriyordu. Onların liderleri, ülkelerine karşı yabancı kuvvetlerin saldırılarına yalnız birlikte olarlarsa karşı durabilecekleri ve ileriye gidebileceklerini giderek daha iyi anlamaya başladılar. Ülkenin milli kuvvetlerinin siyasi birliğinin değerlendirmesinde ilkin örnek ülkenin güneyinde Urmiye Hanları, ülkenin kuzeyinde ise Küba ve Şeki oldular[135].

Bu sırada eşsiz bir ulus kurulmak ve üniter bir devlet oluşturmak efsanevi liderinin Nadir Şah Afşar çabaları, mücadelesi ve başarıları bir övgüye değerlendirmesi değer alır. O'nun rüyasının büyük kısmını, Azerbaycan'ın siyasi birliğinin gerçekleştirmesini başardı. O'nun zamanında Rusya-Osmanlı Devleti arasında 1724 yılın anlaşması ile alınan Karabağı elde tutuldu[136].

18. yy. 20 yılların başlangıcı Şah Tahmasib başkanlığında Nadır'in projelerinin hayata geçirilmesiyle (1721 ve 1729) coşkunca başladı. Şah'ın projeleri, III. Sultan Ahmed Osmanlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirilme işgal bölgelere doğru, Kafkasya bölgesinde olduğu Azerbaycan toprakları üzerine odaklanmıştı. Bu mücadelede O, Osmanlı ordusuna karşı büyük başarıya ulaşmıştır. Azerbaycan'da elini koydu ve İrevan'a girdi.[137] Ulaşılan başarı sadece savaş yeteneği yüzünden değil, ancak Azerbaycan toprakları üzerinde rakip güçleri arasındaki siyasi durumların kullanmasının ve konjöktorların tahlilinin yapılmasının becerilerinin incelenmesinin sonucuydu. Zaferin sevinci uzun ömürlü olmadı. Hamedan'da Tahmasib ordusunun kaybi ve 1732 yılın Osmanlılar ile gerekli anlaşmasına göre Nadir Kuli Han savaşında kazanılan toprakları Osmanlı Devletinin eline geçti[138]. O'nun amacı iki taraf vardı; bir tarafta osmanların İran

[135] Azerbaycan Tarihi için bkz. http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0157_azerbaycan.htm ; Seriyye Genceliyeva Tamer http://www.beykoz-turkocagi.org.tr/yeni/index.php?option=com_content&view=article&id=19378&catid=1&sectionid=1&Itemid=219, , ***Rus ve Fars Egemenliği Altında Kuzey ve Güney Azerbaycan'da Kültürel Kimlik Arayişları***, 09. 2012.

[136] Revan Hanlığı için bkz. http://tr.ëikipedia.org/ëiki/Revan_Hanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1

[137] Percy Sykes, ***History of Persia***, London 1930, s. 250; E. Bazin, ***a.g.e.***, s. 13; G. B. Fraser, ***a.g.e.***, s. 65'den naklen Yılmaz Karadeniz, ***İran Tarihi***, İstanbul 2012, s. 130; Azmi Özcan, İslam Ansiklopedisi, ***Nâdîr Şah***, cilt. 32, İstanbul 2006, s. 276.

[138] BOA. MHM.d. No: 138, s. 33; Abdurezzak Nevres Efendi, Risale, Esad Efendi, Ktp. Nr. 2252, vrk. 1 b; E Bazin, ***a.g.e.***, s.13; P. Hurne, ***a.g.e.***, s. 99'ten naklen Yılmaz Karadeniz, ***a.g.e***, s. 136; P. Sykes, ***History of Persia***, London 1930, s. 251.

topraklarından gidişi ve diğer yandan Rus orduların tarafından işgal Hazar Denizin kıyılarında Azerbaycan'ın topraklarını ele geçirmesi[[139], s.142].

Siyasi durumların ve onun rakipleri arasındaki eğilimlerinin yapıcı ve öngörü analizin sayende 1735 yılın 9 Temmuz ve 3 Ekim tarihlerinde Gence ve İrevan bölgeleri Nadır Şah yine elde edebildi[140]. Şah tarafından operasyonel faaliyetlerinin yapılmasının üste üstlenmesi, ülkeyi Osmanlı ellerinden kurtardı. Bu eylemlerin neticesinde üç yıl sonra, Nadır Şah 1738'de Bakı ve Derbend şehirlerini kurtarmaya başardı[141]. Efsane lideri Nadır Şah Afşar'ın, Azerbaycan birliği için yurtsever çabaları ve savaşı, Kaçar Hanedan'ın temsilcileri devam etti.

19. yy. başında Azerbaycan'ın bölgesel siyasal yönetimin statüsü onun yönetim yapılarında bir ikilikten karakterize edildi. Eğer güneyde, siyasal sınıfı kendi devleti kurulmaya başardı, kuzey kısmında ülkeyi hanedanlık yönetim sistemi devam etmektedir.

Ele aldığımız dönemde, ülkenin güneyinde devletin siyasal yönetimi mutlak monarşi olduysa eğer, ve üst hükümdarı Feth Ali Şah idi, onun kuzeyinde siyasal yönetimi hanedanlık sistemi hala devam ediyordu. Bununla ilişkili, ülkenin kuzey kısmında, parçalanmış mutlak monarşi yönetim sistemi mevcut olduğu ifade edersek yanlış olmayacaktı. Kaçar devletin yöneticileri, siyasetinde arzulanan başarı ulaşamadığı rağmen, Şah, Azerbaycan'ın kuzey kısmının hanedanlarının yönetimi kontrol altına almak çalışmıştır[142]. Bu amacın ulaşması ülkenin toprak bütünlüğü, onun siyasi ve sosyal ve Azerbaycanlı halkının birliğinin, ve yönetim organizasyon yapıları arasındaki farklılıklarına üstesinden gelmek anlamına geliyordu.

Hanların siyasal durumuna ait onlardan bazı bağımsız siyasal statüsü kazanmış ve diğerleri henüz kısmi bağımsızlık durumda, "yarı bağımsız" siyasal statüsünde kalmışlar. Farklılık, ülkenin siyasi yönetim sisteminde belirgindi. Burada yönetim siyasal yapıları hala ülkenin siyasal birliğini ve kuvvetlendirmesinin sağlamlaştırmasına ulaşmamıştı. Dönemin yaratıığı siyasi durum normal ve anlaşılabilen sayılır. Azerbaycanlı toplumu, siyasal ve sosyal gelişimin ve sağlamlaştırmasının daha yüksek bir aşamaya geçiş süreci geçiriyordu.

Görüngü insani toplumunun gelişimi genel olarak, özellikle Azerbaycanlı toplumunun gelişiminin sonucu idi. Bölge için şu hassas anlarda, Avrupa gelişmiş devletler tarafından Azerbaycan toprakları üzerinde gerçekleştiren ya da geliştirmeye düşünülen savaşlar arasında kolaylıkla üç tip savaş ayırt edildi:

1. İktidarın sürmek için ülkenin liderleri arasında yapılan savaşlar
2. Ülkenin ulusal çıkarlarını korumak için liderleri arasında yapılan savaşlar
3. Ülkenin liderleri Avrupa gelişmiş ülkeleri arasında yapılan savaşlar

Ülkenin liderleri arasında iktidarın sürmesi için yapılan savaşların amacı, Avrupa ülkeleri ile yapılan savaşlarının amacından pek uzak değildi. Onlar, bu yönde paralel olarak yürütmüştür ve bu konuda Azerbaycanlı toplumun siyasi sınıfı siyasal deneyimi vardı. Ülkenin kuzeyinde bulunan Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya doğru Afşar lideri

---

[139] M. Han Esyerabadi, ***a.g.e.***, s. 156; P. Sykes, a.g.e., s. 363'ten Y. Karadeniz, ***a.g.e.,*** s. 142.
[140] P. Sykes, ***a.g.e***, s. 253; Azmi Özcan, ***a.g.m***; Revan Hanlığı için bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Revan_Hanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1 ;.
[141] P. Sykes, ***a.g.e.***, s. 254.
[142] Azerbaycan Tarihi için bkz. http://www.bilgicik.com/yazi/azerbaycan-tarihinden/

tarafından takip edilen politikalar ve geliştirilen bazı savaşlardan söz etmek değer alır. Onlardan şunlar ayırt edebiliriz:

1. Osmanlılara karşı 1734/1735 yılın Rusya ile anlaşmasının imzalanması[143], II. Çar deli Pyetro ile yüzleşmesi
2. Deli Pyetro'ya ültimatumların gönderilmesi[144]
3. Osmanlılarla 1746 yılın 4 Eylül tarihli imzalanan anlaşması [145]

Nadir Şah Afşar'ın esas amacı dını inançlar arasındaki anlaşmazlıkları yok edilmesi ve Azerbaycan topraklarının bütünlüğünün temin edilmesi oldu[146.] 18.-19. yüzyıllarda azerbaycanlı liderleri tarafından yapılan diplomatik ya da askeri eylemleri, İran'ın geneli, özellikle Azerbaycan siyasi tarihi için siyasi ve askeri alanlarda ülkenin tarihi mirasında önemli izler bırakacaktı. Bu dönemde, ülkede siyasi anlaşmazlıklar iki yönde ortaya çıktı:

1- iç kuvvetler arasında anlaşmazlıklar

2- iç ve dış siyasi güçler arasında anlaşmazlıklar

Güçlerin arasındaki rekabetin varlığı 17. yy. ilk yarısından ülkenin siyasi hayatında hissedilmeğe başlanmıştı. Ülkenin siyasi sınıfı arasındaki gerginlikler 1639 yılında[147] belirgin şekilde ortaya çıktı. Gerginlikler ve çelişkiler, sonraki asırlarda hatta 20. yy.'a kadar devam edecekti. Farklı güçler arasında yapılan mücadeleler, yaratılan kaotik durumdan ekonomik ve siyasi çıkarları faydalanmak isteyenler, ülkeyi bir savaş meydana dönüştürdüler.

İran'ın Kaçar Devleti ve Rusya aralarında savaşları ve çelişkileri, 1813 yıl 12 Ekim tarihli Gülistan[148] ve 1828 yıl 10 Şubat tarıhli Turkmençay[149] anlaşmalarının imzalanması, Rusya'nın etkin rolü'nü İran'ın dış politikasında en iyi şekilde göstermişti. Yabancı devletler arasında Azerbaycan toprakları üzerinde takip edilen siyasetleri, gizli anlaşmaları, onların etkinlik bölgelerinin belirlenmesi ve ayrılmaları amaçlandı. Onların amaçlarının gerçekleştirilmesi ise, sadece İran ile değil, kendi "gelişmiş ülkelerin grubun" içerisinde dolandırıcılığı ve ihaneti kullanarak ulaştılar. Şöyle ki İngilitere'ye karşı 1807 yılında Fransa-Rusya arasında Tilsit anlaşmasından, ya da Fransa-İran arasındaki anlaşmalarından söz edebiliriz[150].

18. yy. sonunda 19. yy. başlarında Güney Kafkasya'daki siyasi gelişmeleri, bölgeyi sadece siyasi tarihi genel olarak değil, özellikle Azerbaycan tarihi için zamanın Avrupa gelişmiş devletlerin uluslararasının ilişkilerinin tarihi için de Fransa, İnglitere, Rusya İmparatorluğu gibi, hatta Osmanlı Devleti de doğrudan doğruya olmamasına rağmen, bir sorun oluşturdu[151].

---

[143] Azmi Özcan, ***a.g.m***.

[144] Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ***İran Türkləri***, Bakı 2013, s. 55.

[145] Azmi Özcan, ***a.g.m.***

[146] Mehmet Saray, ***a.g.e***, s. 70; Azmi Özcan, ***a.g.m.*** .

[147] Gene R. Garthwaite, ***İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze…***, İstanbul 2011, s. 169.

[148]Mahmud Mahmud, ***Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ve İngiliz I***, Tehran 1328, s. 174; Nasir Necemi, *İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendegani-i Abbas Mirza,* Tehran 1336, s.169'dan naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 285.; P. Sykes, ***a.g.e.***, s. 311.

[149] M. Mahmud, ***a.g.e.***, s. 260-265; S. Nefisi,***a.g.e. II***, s. 220; C. R. Markham, ***a.g.e.***, s. 64'ten naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 292; P. Sykes, ***a.g.e.***, s. 312; Faruk Sumer, İslam Ansiklopedisi, ***"Kaçarlar"***, cilt 24, İstanbul 2001, s. 52.

[150] Orhan Yazıcı, History Studies, ***"Afganistan'daki Otorite Boşluluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri"***, Vol. 2/1, 2010, s. 221.

[151] Gene R. Garthwaite, ***İran Tarihi, Pers İmpaaratorluğundan Günümüze...***, İstanbul 2011, s. 177.

Onlar, kaçınılmaz bir şekilde bölgedeki olayların ilerleyişin diyalektiğinden ve aralarında önemli ulusal ve uluslararası siyasi bakiyelerinin gelişmesinden bağlanmış oldu.

Dönemin küresel Avrasya siyasetin gelişimi açısından bakıldığında Azerbaycan toprakları, Avrupa devletleri tarafından iyi keşfetmemiş ülkelerden biri idi. Avrupa ve Doğu iki önemli bölgeler arasında bulunduğundan dolayı Azerbaycan'nın zenginlikleri ve gizemleri ile birlikte, Avrupa devletlerinin ilgisini çekti. Büyük Devletlerinin zihniyeti açısından Avrasya bölgesi temsil edilen devletlerin yetkililerine göre, siyasi müdahalesi "gerekli" oldu. Önemli iç ve dış organizmalarda ve yönetim yapılarındaki bakiyelerinin yeniden gözden geçirilmesi bekleniyordu.

Yukarıdaki zikredilen devletler, Doğu siyasetine ait onların perspektifleri Güney Kafkasya'dan Kuzey İran'a kadar uzanan toprakları üzerinde odaklandı. Siyasi bakiyeler ve Doğu hedefi arasındaki ilişkilerinin konumlanması belirlenerek güney doğuya doğru hareket ediyormuş gibi görünüyordu. Bu şekilde, arapsaçı bakiyelerin ideo-siyasal gelişmelerinin sonucu, Azerbaycan toprakları onların avı olundu. Bakiyelerin karmaşanın çözümünde sadece gelişmiş ülkelerin arasındaki sebepler, nedenler, amaçlar ve çıkarları gözden geçirmemeli, ancak karşın taraf ile yaratılacak ilişkileri öngörmek gerekli oldu. Beklenen sonuç, tarihsel ve siyasal karakterli olayların ve çıkarların geliştirmesinin ve açgözlü Avrupa ülkeleri tarafından seçilen çözümlerinin bir neticesi olacaktı. Bir şey belliydi; bölge, ekonomik güvenliğinin ve iddialı devletlerin siyasi yapılarında daha da siyasi gelişiminin sağlanması sunuyordu. Amaç Yeni ekonomik ve siyasi pazarların bulması oldu. Bu, açgözlü hedeflerine ulaşması için gelişmiş ülkeleri tarafından yeni siyasiler, uygulanması anlaşılıyordu.

Avrupa ülkelerinin toplumu daha yüksek bir aşamaya gelişmesi, sonradan ekonominin tüm dallarında bilimin ve teknolojinin gelişmesini getirdi. Bu konuyla ilişkili, ekonominin gelişimini doğrudan doğruya ekonominin ticaret sektörü aksettirmiş oldu. Arz ve talebinin büyümesi, talep-arz büyümesi, Avrupa ülkelerinin ekonomisinin önemli olan bu şube doğal olarak, talebinin ve gelişiminin ihtiyaçı getirdi. Avrupa devletlerin hükümetlerinin ekonomisine önemli olan bu sektörün geliştirmesi için isteği ve gerektirdiğini getirdi. Aynı zamanda, işgal edecek ülkelerde yeni politikaların uygulanmasına gerekli oldu. Zamanın bakiyelerinin ve konjönktürların kullanımı konusunda daha dikkatli ve öngörülü Batı ve Doğu Avrupa temsilci devletleri kendilerini gösterdiler. Bu devletlerden bazı Fransa, İnglitere, ve Rusya'yı söz edebiliriz. Onların eylemlerinin sonuçları için tamamen siyasi sorumsuzluğu ile gelişmiş ülkeler, haksız şekilde tasarlarının Kafkasya ülkeleri üzerinde uygulanması için karar vermiştir. Bölgenin yönetim yapıları ve siyasi ilişkilerinin ihmal edilmesi, siyasi anlaşmazlıkların oluşturulması ile birlikte tamir edilemez neticeler ortaya getirdi.

19. yüzyılın başlarında, Kaçar Devletin liderleri uluslararası ilişkilerinin alanında yeni deneyimler ile yüzleşti. Devlet, sadece ona karşı değil aynı zamanda, kendi "gelişmiş ülkeleri" grubun içerisinde Avrupa güçlerinin güvensiz ve hain karakteri ile karşılanması zorunda kaldı.

İran'a karşı Fransa'nın siyasi eylemlerinin örneğinden söz etmek değer alır. Fransa hükümeti Doğu cephesinde Hindistan ve Orta Doğu üzerinde kendi hedeflerine ulaşmak

ve İnglitere arasında rekabeti önmlemek İranı kullanmak planlanmıştı[152]. 1807 yılın Finkestein anlaşması, İran hükümetine Fransa tarafından yapılan ihaneti mühürlenmişti[153]. Fransa hükümetin liderlerinin Doğu bölgesindeki siyasi amaçlarına ulaşmak için dikkatini iki yön üzerinde odaklanmıştı:

a-İran ve ***b-*** İngiliz devletlerin hükümetleri arasında askeri ve diplomatik ilişkileri

Eğer İran ile ittifak askeri ve diplomatik alanlarda iki taraf için karlı olacaktısa[154], onda onun planı uygulanması için İnglitere engel olabilirdi. Bu koşullarda fransız siyaseti, İnglitere'ye karşı İran devleti ilişkilerin kurmasını en iyi çözüm olarak uygun görmüştü. İnglitere'ye karşı bir müttefiğin sağlanması zorunlu oldu. Fransa'nın eylemi, Rusya İmparatorluğu ile Finkestein anlaşmasının imzalanması ortaya getirdi. O, Fransız hükümeti Orta Doğu arasındaki diplomatik ilişkilerinin tarihinde bir rezalet kaydetmişti. İran devletine zarar vermek için iki Avrupa saygın devletlerin (Fransa ve Rusya) temsilci liderleri tarafından gizli anlaşmasının hemen imzalanması, Kaçar Devletine zarar verdiği hariç Fransa'yı hiç güvenilen devletler sırasında konumlandırdı[155]. Fakat, İngiltere Fransa ve İran devletleri ile ilişkilerinde samimi olur muydu?

19. yüzyılın başında, İngiliz ekonomisinin daha da geliştirmişti. Bu gerçek, devletin dikkatını çekti ve onunla birlikte yeni ve stratejik ekonomik pazarları bulmak için onun ilgisini artırdı. İngiliz hükümetin yetkilileri ağırlıklı olarak ekonomik durumunun ihtiyaçlarını karşılamak diğer ülkelerin topraklarına müdahalesi daha kolay ve makul bir çözüm olarak göründü. Onun amacı geniş alanı kapsıyordu. Onlar Güney Kafkasya bölgesinden Güney Asya'ya kadar uzanıyordu; Azerbaycan-İran-Hindistan.

İran devleti sadece jeo-stratejik acıdan değil, çıkarları sağlanabilen bölge olarak ilgili sunuyordu. İnglitere iddiaları Hindistan'a kadar uzanıyordu. Aynı zamanda İran Hindistan'a doğru giden yolun ortasında bulunuyordu ve İnglitere için bir arac noktası oluşturuyordu. İngiltere devleti bu yönde diplomatik ilişkilerinin ilerlemesinin amacı üç alanda bir taş ile satranç oynaması ön görüyordu. Bu üçgenin ortasında İran olmuştu. İngiliz politikacıların dikkatinde kendi dipllomatik ilişkileri şöyle bir şema dizlenmişti:

1. İran devletini Fransa'ya karşı koyulması,
2. Afganistan'ı İran devletine karşı kışkırtması

[152] Y. Karadeniz, ***İran Tarihi***, İstanbul 2012, s. 256.

[153] Ali Ekber Bina, ***Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran***, Tehran 1337, s. 116'den naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 262.

[154] Said Nefis, ***Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I,*** Tehran 1376, s. 118'den naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 260-261.

[155] Enver Ziya Karal, ***Osmanlı Tarihi V***, Ankara 1988, s. 98; Mahmud Mahmud, ***a.g.e***, s. 76; Abdullah Razi, ***"Feth Ali Şah"*** Lugatname-i Dehuda XXXVII, Tehran 1341, s. 52; M. C. Hurmuci, ***a.g.e.***, s. 12 vd.; ***Tilsit Anlaşması***, Ali Asgar Şemim, ***İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar***, Tehran 1379, s. 67; M. Mahmud, ***a.g.e.***, s. 124'den naklen Y. Karadeniz, ***İranTarihi***, İstanbul 2012, s. 266; Olcay Özkaya Duman, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ***"Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri Ve Fransa'nın Ortadoğu Diplomasisi"***, Yıl: 2009, Cilt: 6, Sayı: 11, s.530; Ali Ekber Bina, ***Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran***, Tahran 1337, s. 116; Said Nefisi, **Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I**, Tahran 1376, s. 145; P. Sykes, ***a. g. e***, s. 441'den naklen, Yılmaz Karadeniz, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, ***a.g.m***, Sayı:20, Aralık 2009, s. 55; Akdes Nimet. Kurat, ***Rusya Tarihi***, Ankara 1993, s.295-300; Percy Sykes, ***Persia***, London 1922, s.108 vd; Fahir Armaoğlu, ***20.Yüzyıl Siyasî Tarihi I***, Ankara 1991, s. 83'ten naklen Orhan Yazıcı, History Studies***, "Afganistan'daki Otorite Boşluğunun Tarihî Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri"*** , İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Dergisi, Volume 2/1, İstanbul 2010, s. 221.

3. İran ile ticaret anlaşmalarının yapılması (1801)[156].

İran İngiltere oyununun merkezinde oldu. Devletlerin bu ülkelerin arasında olması onun siyasi konumunu zor ve yolsuz şekilde sıkıştırdı[157]. Hükümetin liderleri İngiliz hükümeti arasında yapılan ticaret anlaşmalarıyla ya da askeri yardımı çerçevesinde imzalanan anlaşmaları Rusya saldırılarına karşı karlı olduğuna rağmen, ülkeyi İngiltere devletine karşı vasal bir konuma getirdi. 19. yy. başlarında devletin yeni duruma sokan anlaşmalardan 1801[158], 1809[159] ve 1814[160] yılların anlaşmaları için bahsedebiliriz. İran devletini izole etmek ve mümkün olduğu kadar fazla zayıflatmak için İngiltere İran' devletinın arkasında Rusya ile gizli anlaşmalar gerçekleştirdi. Ülkenin kaderi Rusya'nın ağız dolusu olmak ve iki kısmıda parçalanması oldu. Batı Avrupa devletlerinin tutumu, İran Rusya arasında (1813) Gülistan[161] ve (1828) Türkmençay[162] iki öldürücü felaket anlaşmaları yapıldığında gözlendi. Burada İnglitere gereksiz diplomatik eylemler yaptı[163].

İran'ın Kaçar Devleti'nin lideri Feth Ali Şah oluşturduğu durumdan yararlanmak ve mümkün olduğu kadar kurtarmak için düşünmüştü. Avrupa devletleri ile arasında ortaya çıkan yeni ilişkileri bölge üzerinde siyasi bakiyeleri değiştirmişti. Artık, İran hükümetinin tek müttefiki İngiltere idi. Yerel hükümet liderleri ülkedeki durumu iyileştirmeye çalıştılar. Fakat onların çabaları olumlu netice'ye varmadı. Şah, durumu kontrol altında tutmak için mumkün olan her şeyi yaptı. 19. yüzyılın 30 yıllarında devletin üst liderinin yapdığı askeri ve dipllomatik eylemler boşuna gitmiş görünüyordu. Türkmençay anlaşması İran devleti kimliğinin gururunu ve prestijini düşürmüştü.

Azerbaycan Türk halkı tarafından bu durum nasıl yaşandı, Azerbaycanlı toplumun üzerine nasıl etkilendi ve onun istihbarat tabakanın verdiği tepkisi ne idi, bu durum kabul etti mi, yiğitlerın ve kahramanların ihtişamıyla kaplanmış bu efsanevi ülke şimdi hayatın en zor anlarında sahipsiz kalmış olur mu? Soruların cevabı o yılların olaylarına doğru başımızı geri dönersek bulabiliriz.

Azerbaycanlı aydınları durumu çözmek için güçleri birleştiler. Onlar başladığı yolun farkında idiler. Ülkenin kurtuluşu sadece silahlı savaş ile değil kalem yoluyla varılacağını anladılar. Azerbaycan Türk halkı sadece bilgili ve eğitimli olduğu takdirde düşdüğü felaketten kurtulacağını anladı. Bu amaç halkı ile birlikte yazarak, çalışarak, savaşarak ve ilk başta ana dilinin değerini ışığa çıkartarak sağlanacaktı. Halka ana dilinin öğrenilmesinin öneminin anlatılması gerekiyordu. Dil bir ulusun gururu ve kimlği, saygınlığının temel üsuludur. Bir halka onun dilini yok ederlerse ölüme ulaşmış olma kaderine vardığını anlatması ve ondan anlaması önemli idi.

---

[156] A. H. Mohdevi, ***a.g.e.***, s. 205; S. T. Nasır, ***a.g.e.***, s. 182; A. A. Şemim, ***a.g.e.***, s. 71; C. R. Markham, ***a.g.e.***, s. 42'den naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 270.

[157] Faruk Sumer, ***a.g.e***., s. 451'den naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 269.

[158] A. H. Mohdevi, ***a.g.e.***, s. 205; S. T. Nasır, ***a.g.e.***, s. 182; A. A. Şemim, ***a.g.e.***, s. 71; Markham, Clement Robert, ***Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye*** (terc. Mirza Rahim Ferzane), Tehran, s. 42'den naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 270.

[159] S. Nefisi, ***a.g.e.***, s. 45'ten naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 273.

[160] Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s. 276.

[161] M. Mahmud, ***a.g.e.***, s. 76; R. Uçarol, ***a.g.e.***, s. 145; M. C. Meşkür, ***a.g.e.***, s. 336 naklen Y. Karadeniz, ***a.g.e.***,s.294.

[162] Y. Karadeniz, ***a.g.e.***, s.294.

[163] ***a.g.e***.

Azerbaycanlı halkının özgürlüğünü cesaretle, akıllıca ve bilgi sahibi olursa kazanabileceğini anlaması gerekiyordu. Azerbaycan Türk halkının ışıldanması ve ulusun uyandırmasına etkilenen aydınlardan - şunlardan söz edebiliriz: 1.Abaz Kulu Han (1794-1848) şair, yazıcı ve tarihçi[164], 2. Mehmet Ali Mirza (1802-1870) müzik araştırmacı[165], 3. Karabağlı Kazim Bey Zakir (1774-1857) ulusal şair, düşünür, vatandaş ve yurttaş [166], 4.Genceli Mirza Şefi Vazeh (1794-1852)[167], felsefeci, o lirik şiirleri ile Batı'da şöhret kazanmıştı [168], 5. İsmail Bey Gutkaşınlı (1806-1861) askeri[169], 6. Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) Azerbaycan'ın modern edebiyatının kurucusu[170], 7. Seid Cemaleddin Mirza Melkum Han[171].

Çarlık Rusya'nın gerçek amacı ne idi? Rusya'nın amaçları daha geniş alanları kapsıyordu. Onların sadece siyasi karakteri değil, sosyal karakteri de vardı. Rusya'nın Kafkasya'daki müslüman halklarına karşı tam yersiz nefreti, onların sosyal tahribi için hedefinde ve planlarında, Azerbaycan Türk halkı için özel bir yer korumaya kadar ileri gitti. Çarlık hükümetinin liderleri Azerbaycan topraklarında amaçlarının gerçekleştirmek için kullanılan yollardan bu toprakların halkının ruhu tahribi - en acı yolu seçip uyguladılar. Halkın ruh dejenerasyonu, onu değerlerinden, kültürün ve geleneklerinin değerlerinden genelde özellikle inancından kaldırılması, kurutması ve sonunda bin yıllık tarihi ile bir halkı söndürmek için bir yol olacaktı.

Onlar bu deli düşünceni gerçekleştırmek için üç yönde odaklandılar: ***a.*** dini asimilasyonu kullanması, yerli müslüman halkı Hıristyan dine dönüştürülmesi, ***b.*** yeni nesilin milli öğretim ve eğitim sisteminin gereksinimlerine yanıt vermeyen dini propaganda unsurlarının penetrasyonu, ***c***. köylü tarımsal ve kentli sanayi ekonomilerinde uygulanan maliye politikaları yoluyla müslüman halkına zorlukların yaratılması amacındaydı[172].

Dini asimilasyonu ilk başta İslam dini eserleri tahrip edilmesinden uygulanacaktı. Eğitim alanında ise rus liderleri yeni kendi milletine aykırı bir nesil yetiştirilmesini amaçlandı. Rusya siyasetinde dini inancın tanıtımı düşüncesi fazla tehlikeli idi. Çarlık hükümeti, problemleri çözmek için dini bir araç olarak ahlaksız şekilde kullandı. Bu yolun uygulanması Azerbaycan'ı elde etmesini kolaylaştıracaktı ve sonrada onun toplumu ve azerbaycanlı liderleri Azerbaycan Türk halkı ve onun topraklarnı birleştirmek yüzyıllarca yapılan tüm çabaları boşuna olacaktır[173]. Ülkenin manevi ve siyasi birleştirilmesi konusunda, Azerbaycanlı liderlerinden Avşar efsanevi kahramanı, Nadir Şah tarafından yapılan çalışmalar ve savaşlarından söz edebiliriz.

Rusya kendi eylemi ile ne kazanacaktı, onun gerçek amaçları neler oldu? Azerbaycan toprakları üzerinde hükmranlık iddiası eden Rusya ve onun gibi devletlerin

[164] İbrahim Yüksel, ***Azerbaycan'da Fikir Hayatı Ve Basın***, s. 22-24.
[165] ***a.g.e.***, s. 27-28.
[166] ***a.g.e.***, s. 33-34.
[167] ***a.g.e.***, s. 36
[168] ***a.g.e.***
[169] ***a.g.e.***, s. 38-39.
[170] ***a.g.e.***, s. 42-43.
[171] Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ***İran Türkləri***, Bakı 2013, s.76.
[172] Cengiz Çağla, ***Azerbaycan'da Mlliyetçilik ve Politika***, İstanbul 2002, s. 29.
[173] Mehmet Metin Ören, ***İran Türkleri Hürrüiyet Hareketleri***, s. 17.

amaçlarının gerçekleştirilmesi, ülke için toplumsal-siyasi ve jeo-stratejik ve tarihi konular üzerinde tamir edilemez olumsuz sonuçlar getirecekti. Onların hayata geçirilmesi siyasi, toplumsal ve jeo-stratejik bakiyeleri tam değiştirecekti. İnsanlık tarihinde genel olarak özellikle ilk sırada Azerbaycan, sonradan tüm bölge için (Güney Kafkasya, Ön ve Orta Asya), iddialı gelişmiş ve "medeni" devletler Rusya ve İngiltere tarihinde karanlık bir sayfa olacaktı. İlk görünüşte sözde olan devletler dokunulmayan ve takip edilen kendi siyasetlerinde uzak görüşlü ve başarılı çıktılar, aslında öyle olmadı. Rusya örneğin "kötülüğün", terör ve işgencenin temsilcisi oldu, saygın ve özgürlüğü savunulan, insana saygı duyulan hükümetler ve devletlerin gözünde onun itibarını azaldı ve son olarak ona karşı Azerbaycan Türk halkının ve özgürlüğünü seven tüm halkların nefretini kazandı. Onun eylemleri uluslararası kuruluşlar tarafından cezalandırıldı. Azerbaycan Halkının kendi hakları ve vatanını savunmak için gösterdiği kahramanlık davranışı ise bu devletler ve onların halkları tarafından saygı ve onurla karşılandı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
2. BOA. MHM.d. No: 138
3. ÇAĞLA Cengiz, Azerbaycan'da Mlliyetçilik ve Politika, Bağlam Yayınevi, İstanbul 2002, ISBN: 975-6947-86-1
4. GARTHWAİTE R. Gene, İran Tarihi, Pers İmpaaratorluğundan Günümüze**...**, İnkilap Yayınevi, İstanbul 2011, ISBN: 978-975-10-3190-7
5. KARADENİZ Yılmaz, İran Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul 2012
6. KURAT Nimet Akdes, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993
7. ÖREN Metin Mehmet, İran Türkleri Hürrüiyet Hareketleri, Mars Yayınevi, ISBN:975-94522-0-0
8. SYKES Percy, History of Persia, Maximillian and CO., London 1930
9. RƏSULZADƏ Məhəmməd Əmin, İran Türkləri, Təknur Yayınevi, Bakı 2013, ISBN: 978-9952-445-37-8
10. YÜKSEL İbrahim, Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın, Acar Yayınevi
11. ALİZADE Orhan, Akademik Bakış," 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", Cilt 4, Sayı 7 Kış 2010
12. DUMAN Özkaya Olcay, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
13. "Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri Ve Fransa'nın Ortadoğu Diplomasisi", Yıl: 2009, Cilt: 6, Sayı: 11
14. KARADENİZ Yılmaz, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2009,
15. İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869)", Sayı: 20
16. Socar Turkey Enerji A.Ş.,"Azerbaycan'da Petrol Ve Doğalgazin Tarihi Ve Socar Tarihçesi", Baku 2010
17. **ANSİKLOPEDİ**
18. SUMER Faruk, **"Kaçarlar"**, İslam Ansiklopedisi, cilt 24, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınevi, İstanbul 2001
19. ÖZCAN Azmi, ***Nâdîr Şah***, İslam Ansiklopedisi, cilt. 32, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınevi, İstanbul 2006
20. http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0157_azerbaycan.htm,
21. http://www.bilgicik.com/yazi/azerbaycan-tarihinden/
22. http://www.beykoz-urkocagi.org.tr/yeni/index.php?option=com_content&view=article&id=19378&catid=1&sectionid=1&Itemid=219
23. http://www.formistan.com/azerbaycan/394763-azerbaycan-cografyasi.html
24. http://www.irankulturevi.com/lang-tr-IRAN.cgi

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ И ПРИОРИТЕТАХ ИЗУЧЕНИЯ КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ

Игорь ТУРИЦЫН[174]
i.turitsyn@mail.ru

Методологические поиски, связанные с преодолением идейного кризиса российской исторической науки, являются отличительной чертой последних десятилетий. Однако их результаты вряд ли можно считать вполне удовлетворительными. Практически тотальная зависимость от известных западных социологических теорий питает тяготение к штампам. Работа по клише сказывается не только в подборе материала, но и в предопределенности выводов, порой опережающих исследовательскую мысль. К сожалению, не лучшим образом это отразилось и на кавказоведении, где призывы «полнее осознать репрессивность империи» [1, с. 9], питают все новые мифы, не менее странные, чем известные теоретические построения советских историков о «добровольном вхождении» народов Кавказа в Российскую империю.

С учетом опасности скатывания к новому мифотворчеству, по типу советского, полагаем актуальным учет ряда принципиальных моментов.

Прежде всего, на наш взгляд, нужно более четко соотносить факторы межимперского соперничества в треугольнике «Россия-Турция-Иран» и собственно региональную конфликтность, хотя и преломленную в имперской экспансии. Причем центральное место в исследованиях должен занимать именно вопрос о характере развития народов региона. Отдавая должное внешнеполитическим предпочтениям местных элит и их отдельных представителей в условиях ожесточенной схватки феодальных империй, следует акцентировать внимание на эволюции народов как таковых.

В частности, политика утверждавшейся на Кавказе России показывает, что экспансия, начатая Петром I и получившая доминирующее значение при Екатерине II, лишь отчасти отразила объективные интересы России. Даже к концу Кавказской войны российское «общество, в массе, не сознавало даже цели, для которой государство так настойчиво, с такими пожертвованиями добивалось покорения гор» [2, с. 2]. Более существенной, на наш взгляд, оказалась органически присущая императрице и ее преемникам логика западноевропейских колонизаторов. Именно под ее влиянием, прежде доминировавшая стихийная российская колонизация окончательно приобрела вид планомерного, государственно организованного захвата новых территорий. Именно Екатерина, перенеся военную активность в Закавказье под флагом защиты «единоверцев-грузин», закрепила восточный вектор экспансии России, что предопределило фатальную неизбежность большой кавказской войны.

Кавказская война, условно датируемая 1817-1864 гг., - основной нарратив региональной конфликтности. Особенно если исследовательским трактовкам придается яркая эмоциональная окраска. Между тем, на деле Кавказская война – это цепь конфликтов различного масштаба и уровня. Причем далеко не только

Игорь Викторович Турицын – д.и.н., профессор, президент НИИ истории, экономики и права

русско-горских. В не меньшей степени это и война внутри горских сообществ. Данное обстоятельство особняком ставит вопрос о мотивации не только различных сторон конфликта, но и различных групп участников войны.

Как известно, специфика российской политики состояла в приоритетной ориентации на сохранение традиционных форм жизни, «обычаев», в том числе, в управлении, социальной сфере. На этом фоне конфликтность эпохи в немалой степени была связана именно с региональными противоречиями (этническими, клановыми, религиозными). Уже в начале XIX в. местные правители враждовали (в т.ч., «приглашая на помощь» русские отряды) [3, с.190-196]. В дальнейшем конфликты внутри элит, их стремление «разделиться на партии» [4, с.148], были дополнены мощным низовым движением «черных людей» - мюридизмом [2, с.33].

Таким образом, для разных сообществ и социальных групп Кавказа война была различной. Только так можно понять, почему одни и те же силы и даже конкретные лица на разных этапах конфликта нередко занимали диаметрально противоположные позиции. На Кавказе, как нигде, особое значение имел субъективный фактор. Личность лидера во многом определяла характер жизни того или иного социума, в том числе, формы реализации его интересов.

С учетом крайней этнокультурной пестроты региона, его полиэтничности, на наш взгляд, особое внимание должно уделяться не только различиям интересов и порождаемой этим конфликтности, но и вопросам взаимодействия. Иными словами, война и невоенные формы взаимодействия неразрывны. Только в их диалектике - ответы на реальные и мнимые загадки истории.

В данном случае речь идет не об уходе от сложных вопросов, от анализа моментов конфронтации (в том числе, военной). Речь идет о понимании того, что Кавказская война, помимо битв, – это также эпоха взаимодействия и взаимовлияния. И ее итоги не сводится к военной «победе» или «поражению». Не случайно, войну погасила лишь эпоха «великих реформ» Александра II, на волне которых империя пришла к более определенному и отчетливо выраженному признанию несомненной самобытности Кавказа, его народов.

Акцент на анализе моментов взаимовлияния тем более важен, что позволяет избежать упрощенно-однозначных оценок. Изучая интересы и рожденную ими конфликтность, главные акценты необходимо переносить на реализацию этих интересов через программы взаимодействия, сотрудничества. Интересы региональных акторов можно по-настоящему полно понять лишь в единстве моментов конфликтности и сотрудничества.

Известно, что потрясения, в которые регион погрузился с конца 1980-х гг., находили прямое продолжение и подпитку в исторических исследованиях. В данной связи, характер изучения Кавказской войны сегодня, в известной степени, «программирует» его будущее.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Северный Кавказ в составе Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2007.
2. Фадеев Р. Шестьдесят лет Кавказской войны. Тифлис, 1860.
3. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991.
4. Бакиханов А.-К. Сочинения. Записки. Письма. Баку: Элм, 1983.

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕОЛОГИИ КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ

Аскербий ПАНЕШ[175]

Ключевые слова: политика России, Северо-Восточный Кавказ, Азербайджан, геополитика, Иран, Турция.

В истории всего человечества войны являлись всегда страшным бедствием, оставляющим кровавую память и тяжелое наследие потомкам. Однако вопреки простой логике прошлое обычно не становится, как говорили уже древние римляне, «учителем жизни», а само может как бы превращаться в источник новых межэтнических или конфессиональных противостояний и конфликтов. Несмотря на это, горький опыт войн заставляет людей все глубже задумываться над этим вселенским бедствием, искать пути согласия, примирения и взаимного прощения.

События на Северо-Восточном Кавказе в конце XVIII – начале XIX в. протекали на фоне сложной, неустойчивой и противоречивой внешнеполитической обстановки. Ситуацию в этом регионе определяло военно-политическое взаимодействие трех основных сил – России, Османской империи и Ирана. В условиях столь сложной геополитической обстановки и в зависимости от внутренних причин отношения народов Дагестана и Азербайджана с этими государствами складывались по-разному и имели неоднозначный характер. Отдельные народы и территории оказывались так или иначе в сфере влияния России, Турции и Ирана. В этих условиях местным правителям приходилось проводить осторожную и гибкую политику, а иногда прибегать и к тактике лавирования.

Взаимоотношения народов Дагестана и Азербайджана с указанными державами не были равнозначными на всем протяжении Кавказских войн. Серьезное влияние на их характер оказывали внешнеполитическая ситуация и внутренняя социально-экономическая обстановка. Важную роль играл и общий геополитический курс, проводившийся на Кавказе. При этом выявляется определенная закономерность: влияния смены и чередования жесткой и более сбалансированной политической и военной линии на характер взаимоотношений местных народов с Россией, Турцией и Ираном.

Формирование имперской государственной доктрины в России представляло собой сложный и длительный процесс, начавшийся с петровского времени и завершившийся к концу XVIII в. В ее основе лежала концепция, не допускавшая партнерских отношений с низшими, предполагавшая абсолютное включение новых народов и территорий в цельную систему.

В последней четверти XVIII в. расширение империи на восток становится одним из важнейших направлений российской политики. При этом важное стратегическое значение придавалось Грузии. В 1783 г. был заключен договор между Россией и Картли-Кахетинским царством в Восточной Грузии. Договор

Аскербий Панеш – Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований им. Т. М. Керашева.

объявлял царство вассалом российской короны и гарантировал его автономию и защиту в случае войны. По этому договору Ираклий II обязывался порвать вассальные отношения с Ираном и Турцией. Дальнейшие события показали, что в тот период Россия не была готова оказать реальную помощь Грузии. Только в 1801 г. Восточная Грузия вошла в состав России.

Взаимоотношения Грузии и России определялись сложным переплетением конкретно-исторических факторов, главным из которых являлись геополитические интересы на востоке. Превращение Грузии в российскую губернию повлекло за собой изменение всей властной системы страны с тысячелетней историей. Для России эта страна была выгодным плацдармом в экспансии на восток. По мнению Зураба Авалова, именно с присоединением Грузии Россия становилась на путь, который мог привести ее к берегам Персидского залива [1, с.3]. Российское правительство осознавало, что создание прочных позиций в Закавказье открывало перед империей широкие стратегические возможности. С другой стороны, усиление России в этом регионе неизбежно влекло за собой столкновение с мусульманскими державами [2, с.19].

Присоединение к России было воспринято Ираном и Турцией как открытый вызов. Первая треть XIX в. была насыщена военно-политическими событиями, которые во многом определили исторические судьбы народов Закавказья. Основное содержание этих сложнейших процессов сводилось к стремлению мусульманских народов отстоять свою независимость и попыткам Ирана и Турции удержать свои позиции в регионе [3, с. 133].

События в Грузии привлекли внимание дагестанских владетелей и вольных горских обществ. Резкая смена системы власти в Грузии, приведшая к уничтожению монархии, создавала у них представление о перспективе взаимоотношений России и Кавказа.

Конец XVIII – начало XIX в. – это время когда формировалась идеология Кавказской войны и вырабатывались подходы к решению сложных геополитических задач. В этот период были определены основные черты взаимоотношений России и горских народов.

Идеологию и тактику российской экспансии на Кавказе можно сопоставить с методами, которые применяли англичане в процессе завоевания Индии. Англичане не посягали на систему местной власти. Завоевательное сознание России «основывалось на стремлении жестко включить приобретенные территории в единообразную регулярную систему» [4, с. 48].

Активным проводником российской политики на Кавказе был П.Д.Цицианов, назначенный в 1802 г. астраханским губернатором и командующим русскими войсками. Именно он определил тактику взаимоотношений России с азербайджанскими ханствами.

Выстраивание системы отношений с владетелями Дагестана и Азербайджана являлось одним из важных направлений российской политики на Кавказе. Формирование этой системы во многом зависело от знания военными властями кавказской реальности и готовности принимать компромиссные решения. Генерал И.В.Гудович, предшественник Цицианова, командовавший войсками на Кавказе с

1791 по 1800 гг., предпочитал не вдаваться в сложную жизнь местных государственных образований. При этом достаточно было ориентироваться на силы, соблюдавшие вассальную верность.

Цицианов придерживался более жесткой тактики по отношению к местным правителям. Один из историков Кавказской войны Н.Ф.Дубровин сформулировал принципы Цицианова: «В своих административных распоряжениях князь Павел Дмитриевич становился в положение азиатских владетелей. Каждый из ханов, принявших подданство России, был в глазах главнокомандующего лицом, ему подвластным. Относительно тех ханов, которые еще сохраняли свою независимость, князь Цицианов относился как сильный к слабому» [5, с.28].

Условное подданство ханов не устраивало Цицианова, он стремился к полному покорению. Он был уверен, что только демонстрация силы и ослабление системы ханств с последующим ее уничтожением может привести к спокойствию в Грузии, укреплению границ и овладению Кавказом [6, с.72].

В марте 1803 г. Цицианов послал в Белоканы отряд генерала Гулякова, который истребил до 500 лезгин. В этом конфликте с вольным горским обществом Цицианов избрал метод устрашения и морального подавления. К концу 1803 г. было захвачено Гянджинское ханство, которое было присоединено к Грузинской губернии под названием Елисаветпольского округа.

Российскую политику на Кавказе в начале XIX в. весьма четко охарактеризовал декабрист А.Е.Розен: «Кажется, что самое начало было неправильное. Этим людям следовало… оставить пока их суд и расправу, не навязывать им наших судей-исправников» [7, с.390]. Жесткий и бескомпромиссный курс Гудовича и Цицианова создал такую ситуацию, при которой все методы оказались неэффективны. Для взаимодействия с горскими вольными обществами Кавказа нужна была более гибкая и осторожная политика.

Сторонником цициановской системы взаимоотношений с владетелями Дагестана и Азербайджана был А.П.Ермолов, назначенный главнокомандующим войсками на Кавказе в 1816 г. Именно ермоловское время сделало противостояние России и Кавказа необратимым. В этом смысле достоин внимания тот факт, что проводившаяся в первой четверти XIX в. генералом А.П.Ермоловым и вызывавшая осуждение прогрессивных кругов России жестокая военно-карательная политика привела к вооруженной конфронтации с вольными горским обществами. Замена в дальнейшем такой политики более умеренным курсом способствовала некоторой стабилизации отношений России с народами Северного Кавказа.

В 1817 г. А.П.Ермолов возглавил российское посольство в Персию для улаживания спорных пограничных и территориальных вопросов между двумя государствами. Им был разработан план, который предусматривал вмешательство во внутренние дела Персии. В династической борьбе среди сыновей шаха Ермолов предложил поддержать Али-Мирзу – старшего брата законного наследника Аббас-Мирзы. Этим вмешательством он рассчитывал развязать гражданскую войну в Персии и присоединить к России Иреванское ханство. Однако император запретил эту авантюру. Завершив свою миссию в Персии, Ермолов вернулся на Кавказ. Он

продолжил линию Цицианова на уничтожение института ханства и введение на Кавказе российской системы управления.

Идеология ермоловского завоевания хорошо отражена в монографии известного философа и историка С.А.Экштута. «Общественное мнение, – пишет ученый, – единодушно хотело назначения Ермолова главнокомандующим русской армией в будущей войне с Турцией. Об этом же мечтал и сам Ермолов. Парадокс: чтобы вести активную политику на Востоке и помочь Греции в ее борьбе за независимость, надо было обеспечить себе спокойный тыл – покорить народы Кавказа, лишить их независимости. Целые народы должны были утратить право на свою историческую судьбу и превратиться в средство продвижения империи на Восток» [8, с. 116].

Следует отметить, что в данной работе проблема альтернативности в истории С.А.Экштутом рассматривается также в масштабах отдельной человеческой личности. Автор показывает, как исторический выбор преломлялся через индивидуальные судьбы, и как индивидуальная судьба могла бы стать воплощением возможного исторического выбора.

Весьма четкое представление о взглядах и планах Ермолова на Кавказе создают его письма дежурному генералу при Александре I А.А.Закревскому. В них прослеживается отношение Ермолова к институту ханской власти на Кавказе. Его методы по отношению к ханам изложены в письме от 18 ноября 1816 г.: «Первоначально стравливаю их между собою, чтобы не вздумалось им быть вместе против нас, и некоторым уже обещал истребление, а другим казнь аманатов. Надобно по необходимости некоторых удостоить отличного возвышения, то есть виселицы» [9, с. 116]. Ермолов обвиняет грузинских князей и закавказских владетелей в жестокости и предлагает заменить их русским военным и статским чиновничеством. Идея об уничтожении ханской власти была также изложена Ермоловым в рапорте императору в 1817 г. В письме М.С.Воронцову, написанном в том же году, он говорит о своем намерении ликвидировать политическую самостоятельность Карабагского и Шекинского ханств. Вскоре шекинский хан Измаил скоропостижно скончался, а правитель Карабага Мехди Кули-хан вынужден был бежать в Персию.

Тактика взаимоотношений с вольными горскими обществами и ханствами Азербайджана была выработана Ермоловым к концу первого года пребывания на Кавказе. Выбор в пользу насилия как единственного результативного метода достижения цели был уже сделан командующим.

Взаимоотношения России с вольными обществами Дагестана и азербайджанскими ханствами при всей их сложности и противоречивости не являлись сплошным противостоянием. Они не имели однообразного характера в различные периоды исследуемой эпохи. Объективная оценка этих взаимоотношений, на наш взгляд, должна быть основана на скрупулезном анализе конкретно-исторических факторов, из которых на первый план выдвигаются геополитическая ситуация и внутренняя социально-экономическая обстановка. Характер военно-политической ситуации в Дагестане и Закавказье в первой трети XIX в. вытекал главным образом из особенностей взаимодействия России с Османской империей и Ираном.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Авалов В. Д. Присоединение Грузии к России. СПб., 1906.
2. Дегоев В.В. Дипломатическая история кавказских войн первой трети XIX в.: о методологии изучения проблемы // Кавказский сборник. М., 2006, т. 3 (35).
3. Алиева С.И. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XIX вв.). Баку, 2010.
4. Гордин Я.А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавазской войне XIX века. СПб., 2000.
5. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. СПб., 1886, т. 4.
6. Гордин Я.A. Указ. соч.
7. Розен А.Е. Записки декабриста. Иркутск, 1984.
8. Экштут С.А. В поиске исторической альтернативы. М., 1994.
9. Цит. по: Гордин Я.А. Указ. соч.

Əsgərbəy Paneş

QAFQAZ MÜHARİBƏSİNİN İDEOLOGİYASINA DAİR

XÜLASƏ

Məqalədə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllətində Şimal-Şərqi Qafqazda geosiyasi vəziyyətin gərginləşməsi şəraitində Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya, Gürcüstan və Dağıstan ilə münasibətlərindən bəhs olunur.

Askarbey Panish

GAFGAZ MTSSCHARIBYASININ IDEOLOEIYASYNA DAIR

SUMMARY

In article the basic events on Northeast Caucasus the XVIII-beginning of XIX century against an aggravation of a geopolitical situation are considered in the end. The basic moments characterising character of mutual relations of Russia with Georgia, Dagestan and the Azerbaijan khanates are shown.

I RUSİYA – İRAN MÜHARİBƏSİNDƏ (1804-1813) ZƏNCAN ƏHALİSİNİN İŞTİRAKI

Qənbər KƏRƏMİ[176]

Açar sözlər: I İran-Rus müharibəsi, Nəsəqçibaşı, Zəncan əhalisi
Ключевые слова: Первая Ирано-русская война, Несегчибашы, население Зенджана.
Keywords: First Iranian-Russian war, Nesegchibashy, population of Zanjan.

I İran-Rus müharibəsində Zəncan əhalisi fəal iştirak etmişdir. İran ordusunun böyük komandanlarından biri Fərəcullah xan Əfşar Nəsəqçibaşı olmuşdur. Bu məqalədə Zəncan əhalisi və bu komandirin fəaliyyəti araşdırılır.

1804-cü (hicri 1219) aid bir mənbədə Zəncan şəhəri haqqında yazılırdı. "Böyük Zəncan şəhəri Xəmsə dairəsinin mərkəzidir. Oraya yüz yaşayış məntəqəsi daxildir. Bütün məntəqələr başdan-başa şah tərəfindən Fərəcullah xan Əfşar Nəsqəçibaşıya hədiyyə edilmişdir. Bu dairə heç bir vergi ödəmir. Əvəzində isə şahın ixtiyarında olan 5000 atlının hamısını maddi, ərzaq və geyim cəhətdən təmin edir. Saat 4-də Zəncana çatdıq və nəqsəçibaşı Səracullah [Fərəcullah – Q.K.] xanın mənzilində yerləşdik. Bu polkovnik indi sarayda nəsəqçibaşı vəzifəsini icra edir. Buna görə də ilin əksər hissəsini orada keçirir. Bununla əlaqədar biz onun oğlu tərəfindən son dərəcə səmimi qarşılandıq. O, atası olmayanda komandirliyi öz üzərinə götürürdü" [7, s.82].

Bu mənbənin məlumatı deməyə əsas verir ki, müharibə zamanı Xəmsə dairəsi ümumilikdə 5000 atlı verə bilirdi. Mirzə Əbülhəsən xan Elçi (1805 il) öz səfərnaməsində qeyd edir ki, "İkinci gün, ayın 29-da Soltaniyyəyə çatdıq. Həmin kəndin rəisi Süleyman bəy bizi qarşılayıb mehriban, qonaqsevər bir tərzdə bir yerə gətirdi. Cənab Müryeni yoldaşları ilə birlikdə Qazan şah və Soltan Xudabəndə məqbərəsinin başına çıxartdım. Fatihə oxunduqdan sonra Qibleyi-aləmin təzə imarətinin başına getdik. Cənab Mürye öz qələmi ilə oranın şəklini çəkdi. Üçüncü gün bir fərsəng yol getdikdən sonra şiddətli yağış altında Zəncana çatdıq. Yüksək mənsəbli, hörmətli Fərəcullah xanın oğlu Zəncan hakimi yüksək mənsəbli Əmənullah xan ova getdiyi üçün Zəncanda bu cənablara yaxşı keçmədi və gün tamam oldu [8, s.166-169]."

Fərəcullah xan Əfşarların Arıxlı tirəsindəndir. O, ostanın qərbinə tabe olan Uryad sərkərdələrindəndir. İksirül-təvarixin yazdığına görə Fərəcullah xan Əli xan Əfşarın hakimiyyəti zamanı Zəncançay mahalında idi. Məhəmməd Haşim Asəfin yazdığına görə, Əlixan onu Zəncanın qərbindəki Uryatda hakim təyin etdi.[4, s.67-68]

O, Abdulla xan Usanlıdan sonra Zəncanın hakimi oldu. Bu zaman İran-rus müharibəsinin başladığı birinci mərhələ idi. Fərəcullah xan da bu döyüşlərdə böyük rəşadət göstərmişdir. Sonra 1809-cu (1324 q.) ildə Fətəli şahın on birinci oğlu Abdullah Mirzə Zəncanın hakimi təyin edildi. Fərəcullah xanın iqtidarının yüksəlişi Fətəli şah Qacarın padşahlığı dövründə mühüm nəsqəçibaşı vəzifəsinə yol tapdığı zaman baş

Qənbər Kərəmi – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix institutunun dissertantı

vermişdi. Bu vəzifə müxtəlif zamanlarda İranda mövcud olmuş və Qacarlar dövründə də Müzəffərəddin şahın hakimiyyətinin əvvəllərinə kimi davam etmişdir.

Onun vəzifəsi aşağıdakılardan ibarət idi:

-baş, burun, qulaq, dilin kəsilməsi; göz çıxarma və qarın parçalama. Nəsq əçilər və cəlladlar onun idarəçiliyində idilər (10, s.155).

Bu Zəncan xanının ölkədə çoxlu sayda xidmət və fəaliyyəti olmuşdur ki, onlardan qərbdə, Süleymaniyədə, Bağdad və həmçinin Xorasan, Gürgan şərqdə yerinə yetirdiyi tapşırıqlardır. Bunlardan ən vacibi isə onun Birinci İran-Rus müharibəsində komandirlərdən biri olmasıdır.

1806-cı (1221 q.) ildə Vavan hakimi Əbdürrəhman paşa Bağdad hakimi Əli paşanın əlindən şikayətlənib Fətəli şaha pənah apardı. Fətəli şah Əli paşaya bir məktub göndərdi ki, Əbdürrəhmanı öz yerində yerləşdirsin. Ancaq Əli paşa İranın Rusiya ilə müharibə vəziyyətində, eləcə də Qəndəhar əfqanları ilə qarşıdurmada olmasını bildiyi üçün İran şahının məktubuna əhəmiyyət verməyib otuz min nəfərlik qoşunla Tağı-Kəsrada qərar tutdu. Bu xəbər Soltaniyədə şahın qulağına çatdı. O, şahzadə Məhəmmədəli Mirzəni bir neçə əmirlə-İbrahim xan, Məhəmmədəli xan Sam Bayati, eşik ağası başı Novruz xan, Gürcüstan valisi Əmanullah xan, nəsqəçibaşı Fərəcullah xan Arıxlı Əfşarla Həmədan və Kermanşah yolu ilə oraya göndərdi [5, s.254].

Digər tərəfdən Bağdad hakimi Əli paşa Süleyman paşa Kehyani on iki min nəfərlə göndərdi ki, İran qüvvələri çatmamış Əbdürrəhmanın məsələsini birbaşa həll etsin. Əbdürrəhman Məhəmmədəli Mirzə, Fərəcullah xan və Əmanullah xanın yanına elçi göndərdi. Qeyd olunan iki sərdar sürətlə Süleymaniyyə tərəfə hücuma keçib Bağdad qoşununu məğlub etdilər, onların komandirini üç min nəfəri əsir götürərək Kermanşaha-şahzadənin hüzuruna göndərdilər.

Süleyman paşa Tehrana göndərildi və şahın göstərişi ilə baş nazirin (Sədrə'zəm) evində yerləşdirildi. İndi Ərzənə Əfrumun valisi olan sabiq baş nazir Hacı Yusif Paşa Nabüssəltənəyin yanına elçi göndərərək onun üçün şahdan şəfaət diləməsini xahiş etdi. Nəhayət, o azad oldu və getdi. Osmanlılar əhd bağladılar ki, onlar da ruslarla olan sərhəddə müharibəyə başlasınlar [3, s.122].

İki ildən sonra Bağdad hakimi Süleyman paşa Zurun hakimi Əbdürrəhmən paşanı hədələyərkən Fətəli şahın göstərişi ilə Fərəcullah xan o tərəfə hərəkət etdi, [5, s.281]və göstərişə əsasən Xoyda Abbas Mirzənin qoşununa birləşdi. [6, s.7592] Digər tərəfdən Xəmsə hakimi Əmanulla xan da 2000 nəfər süvari qoşunla Çuresdə Abbas Mirzənin hüzuruna gəldi. Bu iki sərdar Abbas Mirzə tərəfindən İrəvan sərdarını himayə etmək üçün oraya göndərildi [5, s.254].Abbas Mirzə rusların İrəvana hücum xəbərini eşitdikdən sonra Fərəcullah xanı Çures yolu ilə, Əmanullah xanı isə Naxçıvan yolu ilə İrəvan xanının köməyinə göndərdi [3, s.156].

1810-cu (1224) ildə Fərəcullah xan şah tərəfindən tapşırıqla Ərdəbilə göndərildi. O, Fərəcullah xan Şahsevən və onun qardaşı oğlu Nəzərəli xanı həbs etdi. Çunki bunların hər ikisi Lənkəran hüdudlarında itaətdən boyun qaçırmağa meyl edən Mir Mustafa xanla qohumluqları xatirinə hakimiyyətə etinasızlıq göstərmişlər. Sonra Fərəcullah xan Əfşar Lənkərana gedib oranı tutdu. Hər halda vəzir Mirzə Bözorgun vasitəçiliyi ilə Mir Mustafa xan itaəti qəbul etdi və Xəmsəli Fərəcullah xan bu tapşırığı yerinə yetirib qayıtdı [6,

s.7613]. Abbasqulu ağa Bakıxanov Nəsəqçibaşının əli ilə "Lənkəranın yandırılması" ifadəsini işlətmişdir [2, s.217].

Fətəli şah Azərbaycanda nəsqəçibaşı Fərəcullah xan Muğan hüdudlarına qədər, eləcə də Talış vilayətinə sərhəd komissarı təyin etdi ki, Ərdəbildə yerləşib oralarda nizam-intizam yaratsın [3, s.177].

Fərəcullah xan Nəzərəli xan Şahsevəni də götürürək qoşunla Ərdəbilə daxil oldu. Bir neçə gün yəhər üstündə keçirdi və Nəzərəli xan Şahsevənin ikiüzlülüyünü hiss edib, onu tutaraq qolubağlı şahın sarayına göndərdi [3, s.178]. Rövzətüs-Səfa da bu hadisəni qeyd etmişdir. Orada bu iki nəfərin əmi və qardaşoğlu olduğu göstərilir ki, onlardan biri hakim, digəri isə naib olmuşdur [6, s.7615].1810-cu (1225 q.) ildə nəsqəçibaşı Fərəcullah xan Əfşar ona verilən ixtiyardan istifadə edərək Ləngərkənan şəhərini (Lənkəran – Q.K.) yandırdı və Mirzə Bözorq Mir Mustafa xan barəsində qərar qəbul etmək üçün şah tərəfindən oraya göndərildi [2, s.217]. O, Mir Mustafa xanı Dəriqbalə mənzilindən qovub, Lənkəran qalasın da ələ keçirib Abbas Mirzənin xidmətinə gətirdi. Əlbəttə, bu hadisə Məasiri-Soltaniyyədə daha dəqiq yazılmışdır. Orada Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın aparılması deyil, onun itaət göstərməsi yazılmışdır [6, s.7615].

1811-ci (1226 q.) ildə ruslar Lənkəran xanı Mir Mustafa xana kömək etdikləri zaman Fərəcullah xan oranı mühasirə etdi.

Mir Mustafa xan Fərəcullah xana aman məktubu yazdı. Fərəcullah xan vəziyyəti şah ordusuna xəbər verdi. Şah tərəfindən bu iş naibinə həvalə edildi və o yola düşdü. Mir Mustafa xan itaəti qəbul edib rus və Şirvan əhalisini oradan çıxartdı. O, əbədi Ərdəbilə qayıtdı [3, s.184-186].

Hər halda Fərəcullah xanın təqdimatını Abbas Mirzənin sözləri ilə sona çatdırırıq. Naibüssəltənə (1223q) 1808 m ildə İrəvanı müdafiə etmək üçün Şeyxəlixan Qubalıya yazdığı məktubda Fərəcullah xan Nəsəqçibaşı haqqında "Yüksək mərtəbəli, əmirlərin ən ümdəsi, xaqanın yaxını" ifadələrindən istifadə etmişdir [9,s.157-165]

Burada zəncanlıların müqəddəs şəriəti və əziz vətəni rəşadətlə müdafiə etmələri barədə başqa bir mövzuya toxunulur. İran-rus müharibəsinin birinci mərhələsi sona çatdıqdan bir il sonra, yəni 1814-cü (1229) ildə Tehranda bir hadisə baş verdi. Onun şərhi belədir: Hacı molla Məhəmməd Zəncani şah məscidində camaat namazında iştirak edirdi. Onun müridlərindən olan bir dəstə türk və azərbaycanlı bir gün küçədən keçərkən kefli bir şəxslə onlar arasında qarşıdurma yaranır. Şərab istehsal edib onun satışı ilə məşğul olduqları üçün Molla öz tərəfdarlarını onların yaşayıb fəaliyyət göstərdikləri kilsə məhəlləsinə göndərir. Onlar bu cürə şeylərin hamısını vurub dağıdırlar. Tehranın hakimi olan, şahın altıncı oğlu Həsənəli Mirzə hadisədən hali olduqda artıq iş-işdən keçmişdi. Molla Məhəmməd ruhani olduğu üçün ona cəza verilməsi mümkün deyildi. Ona görə də Tehrandan sürgün edildi. Ermənilərə vurulmuş ziyan ödənildi və bu da Avropa dövlətlərinin sevincinə səbəb oldu [5, s.407].

İran-Rus müharibələrinin hər iki mərhələsində iranlılar bir nəticə əldə edə bilməyib məğlub oldular. Nəzərə almaq lazımdır ki, müharibə o dövrün ən güclü dövləti ilə aparıldı. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı Zəncan əhalisi onun qoşununun tərkibində iştirak etmişdi.

Zəncan əhalisi əvvəllər də Arazın yüxarı ərazilərini birləşdirmək üçün çox zəhmət çəkmişdilər.

Abdullah xan Uşanlı 1785-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Xəmsənin hakimi təyin edildi. Ona böyük səlahiyyət verildi – o bütün Xəmsə mahalının hakimi oldu.

Ağa Məhəmməd şah tərəfindən Abdullah xan Usanlıya həvalə olunmuş vəzifələrin bir məqamına işarə olunur. 1794-cü (1309m.) ildə Gürcüstana yollananda Ağa Məhəmməd xan Qarabağ xanı İbrahim Xəlilin qardaşı uşaqları Məhəmməd bəy və Əsədullah bəyin Şuşa qalasının altı fərsəngliyində özləri üçün möhkəm bir istehkam düzəltdiklərini eşidən kimi Pirqulu xan Şambəyatı və Xəmsə mahalının hakimi Abdullah xan Usanlını qoşunla onların üzərinə göndərdi. Bunlar onların hər ikisini ailəsi ilə birlikdə əsir edərək şahın hüzuruna gətirdilər [6, s.7380]. Araşdırmalar göstərir ki, Birinci Rusiya – İran müharibəsi zamanı gedən döyüşlərdə Qacar qoşununun tərkibində Zəncan əhalisindən yığılan silahlı dəstələr də iştirak etmişdilər.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBIYYAT

1. Eksir ot təvarix, etzad os səltənə1259q(fətəlişah oğlü), cəmşid kiyanfər ,tehran ,vismən ,1370, 664 s.
2. Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1848). Gülüstani İrəm. Tehran, 1383, 271s.
3. Əbdürrəzzaq Dünbüli (1176-1243 q). Məaser-e sultaniyyə. Enteşarat-e Ruzname-ye İran, 1383, 664s.
4. .Məhəmməd Haşım Asəf Həsən Hüseynəli. Tarix-e dar-ül-ərəfan-e Xəmse. Zəncan, Enteşarate Pinar, 1378, 87 s.
5. Xavəri Şirazi (1190-1267 q). Tarixe Zülqərneyn. 2 celd, Tehran, Enteşarate Məcles, 1380, 428 və 354 s.
6. Rzaqulu Hidayət. Rozət-üs səfa-ye Naseri. Qum. Çap-e hökmət, 1339, celd 14.
7. Tan coigne, m: Anarnative ofa journey in to Persia London 1820-402 P.
8. Mırzə əbülhəsən xan ilçı ,səfərnamə ,mürselvənd,intişarat rəsa,1364,Tehran, 292 s.
9. Pərviz vərcavənd,İran və qafqaz,nəşr qətreh, Tehran,1378, 389 s.
10. Masüd Racabniya, sazman edary səfəvi,Minorski, 1378,Tehran,əncümın kitab, 274s.

Ganbar Keremi

PARTICIPATION OF ZANJANPOPULATION IN FIRST IRANIAN-RUSSIAN WAR

SUMMARY

Zanjan population actively participated in the first Iranian-Russian war. Faradzhulla Khan Afshar, who was one of the great commanders of the Iranian army was Nesegchibashy. This article investigates the population of Zanjan and activity of this commander.

Ганбар Кереми

УЧАСТИЕ НАСЕЛЕНИЯ ЗЕНДЖАНА В ПЕРВОЙ РОССИЙСКО-ИРАНСКОЙ ВОЙНЕ (1804-1813 гг.)

РЕЗЮМЕ

В первой российско-иранской войне активное участие принимало население Зенджана (Южный Азербайджан). Фараджулла хан Афшар, являвшийся одним из выдающихся военачальников государства Гаджаров, был Несегчибашы. В данной статье рассматривается участие населения Зенджана в этой войне и деятельность в ней каджарских военачальников.

ÇAR RUSİYASININ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ SİYASƏTİ (XIX əsrin birinci yarısı)

Güntəkin NƏCƏFLİ[177]

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Şimali Azərbaycan, Rusiya imperiyası, erməni qriqoryan kilsəsi, çar Rusiyasının siyasəti

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin başlanğıcında Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi rəqiblərinin zəifləməsi onun burada işğalçılıq planlarının gerçəklənməsinə əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, Rusiya 1792-ci ildə bağladığı Yassı müqaviləsi ilə onun bu regionda güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda fəal siyasət yeritmək imkanından məhrum etdi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasətində Cənubi Qafqazın işğalı mühüm yer tuturdu. Çünki Cənubi Qafqazın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti daha böyük idi. Bu diyarın işğalı daim mövcud olan Rusiya-Osmanlı rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə dəyişə bilərdi. Rusiya Şimali Qafqazı hələ də tamamilə fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın işğalı isə dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirə etməkdən ötrü əlverişli şərait yaratmaq demək idi. Bundan əlavə, ingilis-rus rəqabəti Cənubi Qafqazın o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırıdı.

XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunması uğrunda (Rusiya və Qacarlar İranı (1804-1813, 1826-1828) və Rusiya və Osmanlı dövləti (1806-1812, 1828-1829) gedən bütün müharibələrdə erməni-qriqorian kilsəsi və erməni iş adamları fəal iştirak etmişdilər. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Rusiyanın işğalçılıq niyyətindən yararlanmağa çalışan ermənilər isə bu niyyətin gerçəkləşməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər.

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxeti çarlığının) Rusiyaya ilhaq olunması ilə Cənubi Qafqazın işğalı prosesi daha da sürətləndi. Çar I Aleksandrın (1801-1825) 16 fevral 1801-ci il tarixli fərmanı ilə Şərqi Gürcüstanla eyni vaxtda Azərbaycanın Şörəyel, Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi. Azərbaycanın torpaqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığına məxsus olan Şörəyel və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması İrəvan və Gəncə xanlarının kəskin narazılığına səbəb oldu [bax: 3, 598-599; 2, 28; 5, c-II, s.448].

Rusiya strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən İrəvan xanlığını tamamilə zəbt etmək üçün hərbi hazırlıqlarını artırmaqda idi. İrəvan xanı Rusiyanın təcavüzkar siyasətinə qarşı daha qətiyyətlə çıxış edərək pəmbəkliləri işğalçılara boyun əyməməyə çağırdı və onlara təklif etdi ki, rus qoşunlarının işğal etdikləri əraziləri tək edib İrəvana köçsünlər. Bu müraciətdən sonra 600 pəmbəkli İrəvan xanlığına pənah gətirdi [bax: 1,288].

Hərbi əməliyyatda üstünlüyü əldə saxlamaq üçün erməni əsilli çar generalı İ.P.Lazaryevin başçılıq etdiyi qoşun hissələri 30 iyunda Pəmbəkə soxuldu [3, 598; 2, 29].

Güntəkin Nəcəfli – t.ü.f.d. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçi

Çar generalı əvvəlcə Pəmbək ağsaqqallarına müraciət edərək, İrəvan xanlığına pənah Abaran Pəmbək əhalisinin geri qaytarılmasına yardım etmələrini xahiş etdi [3,598]. Bunun nəticəsiz qaldığını görən İ.P.Lazaryev İrəvan xanına məktub yazaraq pəmbəklilərin geri qaytarılmasını tələb etdi və əks təqdirdə xanın Rusiya imperatorunun qəzəbinə gələcəyini bildirdi [3, 598-599].

Azərbaycan xanlıqlarının işğalında erməni kilsə xadimləri daha çox fəallıq göstərirdi. Xüsusi olaraq İrəvandan Tiflisə gəlmiş Üçkilsə monastırının arxiyepiskopu Qriqori buradakı rus ordusunun komandanlığına, o cümlədən mənşəcə erməni olan İ.P.-Lazaryevə kəşfiyyat xarakterli məlumatlar verir və onları inandırmağa çalışırdı ki, İrəvan və Naxçıvan xanlarına inanmasınlar, çünki "…İrəvan xanı ruslara yalnız zahirən meyl göstərir, daxilən onlara nifrət bəsləyir [3, 617-618] və …İrəvan xanı naxçıvanlı Kalbalı xanla birgə Pəmbək mahalını Rusiyanın təbəəliyindən çıxarmaq istəyir" [3, 617-618]. Öz soydaşı olan erməni keşişinin məlumatını "əsas tutan" İ.P.Lazaryev Azərbaycan türklərinə məxsus olan Pəmbək mahalına yeni-yeni qoşun hissələri göndərmiş və demək olar ki, bütün 14 kəndin əhalisini geri qaytarmışdı. Bu hadisədən sonra Pəmbək feodallarının bir hissəsi İrəvana qaçmışdı [3, 617-618].

Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knorinq gürcü əsilli P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra (1802 sentyabr – *red.)* Rusiyanın bu bölgədəki siyasəti daha da sərtləşdi. Yenicə baş komandan təyin olunan P.Sisianov İrəvan xanlığını ələ keçirmək və ermənilərin etimadını doğrultmaq məqsədilə Tehranda həbsdə saxlanılan Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. Rusiya imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Məhəmməd xan Danilin həbsdən azad olunması haqda göstəriş versə də, onu yenə də patriarx təyin etmir və öz nəzarəti altında saxlayırdı [7,120; 17,19].

Məhəmməd xanla şəxsən görüşmək və irəli sürdüyü şərtləri qəbul etdirmək məqsədilə P.D.Sisianov öz nümayəndəsi Tomas Orbelianini İrəvana göndərdi. Bu məqsədlə o, İrəvan xanına və Kalbalı xana müraciət etdi və İrəvan xanlığına Danilin patriarx vəzifəsinə təyin olunmasına köməklik göstərməsi xahişini bildirən məktubla xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Bu heyətə İrəvan xanlığında gizli kəşfiyyat işləri aparmaq-İrəvan qalasının müdafiəsinin zəif və möhkəm yerləri, Kartli-Kaxetidən İrəvana gələn əlverişli yolları öyrənmək tapşırılmışdı [4, 609-610]. Lakin nümayəndə heyətinin fəaliyyəti heç bir nəticə vermədi. İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar Rusiya komandanlığının bütün tələblərini rədd etdi [4, 610; 7, 121]. Bu hadisədən hiddətlənən P.D.Sisianov 1803-cü ilin martın 12-də çara göndərdiyi məlumatında yazırdı ki, irəvanlı Məhəmməd xan, Əlahəzrət imperatorun Danilin erməni patriarxı təyin olunması barədə yüksək göstərişini yerinə yetirməkdən imtina edir. Onun cəzasız qalması silahla ələ keçirdiyimiz yerlərdə Əlahəzrətin nüfuzunu zəiflədir. Ona görə də mən, Məhəmməd xanı cəzalandırmaq və Danili erməni patriarxı təyin etmək üçün 6 taborla İrəvana getməli və orada qarnizon yerləşdirməliyəm. Yerli erməni tacirləri bu qarnizonu ərzaqla təmin edəcəklərini vəd edirlər [4, 610; 2,46].

Danışıqlar yenə heç bir nəticə vermədi: bu dəfə Məhəmməd xan şəxsən T.Orbelianiyə Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmədiyini qəti şəkildə bildirdi. Məhəmməd xandan rədd cavabı alan P.D.Sisianov İrəvana hücum planı hazırlamağa başladı. Artıq 1804-cü ilin mayında P.D.Sisianovun əmrinə əsasən İrəvana yürüş etməyə hazırlaşan müxtəlif növ seçmə qoşun hissələri hazır vəziyyətə gətirilərək Tiflisdə cəmləşdirməyə başladı [10, 258].

Bunun əvəzində Sisianovdan qoşunları ilə İrəvana yaxınlaşaraq İran qoşunlarının yolunu kəsməsini xahiş etdi. Sisianov bu təklifə o şərtlə razılıq verdi ki, Məhəmməd xan Üçkilsə monastırının rəhbərliyinə ruspərəst İosif Arqutinskinin ölümündən sonra təyin etdiyi özünə «sədaqətli» olan Davidi rusiyapərəst Danillə əvəz etsin və 500 nəfər rus əsgərinin İrəvanda yerləşdirilməsini təmin etsin [4, 611-614]. Məhəmməd xan Sisianovun hiyləsini başa düşərək nə Üçkilsə patriarxının dəyişilməsinə, nə də rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmasına razılıq vermədi [14, 143-144]. General Sisianov bu hadisədən İrəvan xanlığına hücum üçün bəhanə kimi istifadə etdi.

Beləliklə, Pəmbək vilayətində möhkəmlənmiş rus qoşunlarının İrəvana soxulması üçün Davidin Danillə əvəz olunması məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. Rus qafqazşünası V.A.Potto və eyni zamanda erməni tarixçisi V.A.Parsamyan bu həqiqəti etiraf edərək yazırdı: "Bizim İrəvan xanlığının işlərinə qarışmağımıza bəhanə Üçkilsə taxtı üstündə David və Danilin mübarizəsi oldu" [14,129; 12, 20].

Beləliklə, 1804-cü il mayında rus qoşunları Sisianovun komandanlığı altında İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdı. Qeyd olunduğu kimi, rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi Qacar qoşunlarını Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycanın şimalına buraxmamaq, mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvan xanlığını ələ keçirməklə Rusiyanın regionda gələcək hegemonluğu üçün zəmin hazırlamaq, Türkiyə və İran sərhədlərində keçilməz sədd yaratmaq idi. Bunun üçün **Rusiya dini amildən istifadə edərək, ermənilərin dəstəyi ilə özünə türk-müsəlman dövlətləri olan Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranına qarşı dayaq kimi «erməni dövləti» yaratmaq planını həyata keçirməyə çalışırdı.** Təsadüfi deyildi ki, rus tarixçisi P.İ.Kovalevski özü etiraf edirdi ki, Qafqazı işğal etməyə göndərilən P.D.Sisianova öz hərbi planlarının həyata keçirilməsində **"ermənilərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaq" və onları "müdafiə etmək"** tapşırılmışdı [9, 79-82].

Bundan əlavə, P.D.Sisianova ermənilərin xristian olması və Rusiyaya sədaqətli olması baxımından onları sevgi ilə öz himayədarlığına almağı, onlardan istifadə etməyi tapşırmışdılar [9, 79-82].

Sisianovun İrəvana yürüşü zamanı İrəvan xanlarına xəyanət edən ermənilər ona bələdçilik edir və rus qoşunlarına maddi yardım göstərdilər. Erməni müəllifləri bu faktı iftixarla qeyd edirlər [6, 95-96]. Bu faktı rus müəllifləri də etiraf edirlər. Məsələn, V.A.Potto yazırdı: "Sisianov və Qudoviçin Gəncə və İrəvan xanlığına yürüşləri zamanı arxiyepiskop İoannes və rahib Nerses 1500 nəfərdən ibarət erməni dəstəsi topladılar və özləri də bu dəstənin başında durdular" [13, 722; 14, 138]. Bütün bu faktlar ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə gəlmə olduqlarının, buna görə də yaşadıqları torpaqları deyil, işğalçıların mənafeyini müdafiə etdiklərinin bariz nümunəsidir.

Çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarının işğalının həyata keçirilməsi planlarında xristian qüvvələrinin, əsasən də ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətindən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. Məsələn çarın həmin dövrə aid bir fərmanına ermənilər haqqında ayrıca bənd daxil edilmişdi: **"…Hər cür nəvazişlə ermənilər özünüzə cəlb etməyi sizin xüsusi nəzarətinizə buraxıram"** [3, 436].

Ərazisində yaşadıqları dövlətə xəyanət edən ermənilər isə rus qoşunlarının bu yürüşünə böyük ümid bəsləyirdilər. Məlik Abovun oğlu Rüstəm və Qriqor Manuçaryan öz atlı dəstələri ilə rus qoşunlarına kömək edirdilər [bax: 14, 150; 12, 21].

İrəvan qalasının Rusiya işğalçıları tərəfindən *birinci mühasirəsi* zamanı (2 iyul-3 sentyabr 1804-cü il) qalanın müdafiəsinə rəhbərlik edən Məhəmməd xan Qacar və qaynı naxçıvanlı Kalbalı xan qala sakinlərini ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Ermənilərin xəyanətinə bələd olan Məhəmməd xan Qacar inandığı adamların başçılığı ilə qala divarlarında güclü nəzarətçi dəstələr yerləşdirdi. Hətta, gecə vaxtı öz adamlarını tanımaq üçün onlara xüsusi parol təyin etmişdi və bu parollar tez-tez dəyişdirilirdi [17, 49]. İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan P.Sisianov aclıq çəkən rus əsgərlərinə bölgədə taxıl axtarmağı əmr etdi. Yerli əhali düşmənə yardım etməmək üçün taxılı iri küplərə doldurub yerə basdırmışdı. Sisianov gizlədilmiş taxılı tapanlara 50 qəpik gümüş pul verməyi vəd etsə də, bunun heç bir nəticəsi olmadı. Bu zaman işğalçılara qoşulmuş ermənilər baş komandana Üçkilsə monastırının ətrafında azərbaycanlılara məxsus biçilməmiş taxıl zəmilərinin olduğunu çatdırdılar. Lakin, işğalçı rus qoşunu gələnə qədər irəvanlıların bütün taxıl zəmilərini yandırdığı üçün bunun da faydası olmadı [7, 338-339; 10, 272]. Buradan ermənilərin xəyanəti ilə yanaşı, Üçkilsə monastırının ətrafındakı ərazilərin ermənilərin yox, azərbaycanlılara məxsus olması üzə çıxır.

Təcavüzkar Rusiya ordusu və onlara köməklik göstərən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri işğallarda hərəsinin öz marağı vardı. İran və Osmanlı imperiyası ərazisindən İrəvan xanlığı ərazisinə axışmağa başlayan ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın qərb torpaqları hesabına «erməni dövləti» yaratmaq niyyətlərini gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. ***Məqsədlərinə yetmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan ermənilər rus komanndanlığına müxtəlif cür məxfi xarakterli məlumatlar verir, Rusiya hakim dairələrinə müxtəlif məzmunlu məktublar göndərir, onları özlərinin "xilaskar"ı hesab edir, rus qoşunlarını İrəvanın işğalına şirniklandirir və səbirsizliklə onların yollarını gözlədiklərini qeyd edirdilər*** [bax: 4, 627]. Rusiya dövləti isə öz növbəsində onlara kömək edən ermənilərin "cəsurluğunu" yüksək qiymətləndirir, onlara tez-tez yazılı təşəkkürlər verməkdə öz səxavətlərini əsirgəmirdilər [bax: 11, 7-30; 8, 62; 16, 103].

Artıq II Rusiya – İran müharibəsi (1826-1828) zamanı ermənilərdən pərakəndə şəkildə deyil, konkret hərbi qüvvələr şəklində yaralanmağa başlanıldı.

Qeyd olunan müharibənin gedişi zamanı Rusiya imperiyası daha çox Osmanlı dövləti və Qacarlar İranının sərhədində yerləşən, strateji əhəmiyyətə malik İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalınıa diqqətini artırdı.

1827-ci il 11 may tarixində knyaz Paskeviç Tiflis hərbi qubernatoru gen.-yavər Sipyaginə erməni batalyonu yaratmaq üçün 12 bənddən ibarət təklif vermişdir. Təklifin ilk bəndində qeyd olunurdu: "...yaşı 18-30 arası olan könüllü ermənilər toplayıb ***mumkün olduğu qədər tez yürüşə göndərməli ki, onlar qoşunu İrəvana qədər apara bilsinlər***" [15, лл.1-5].

Tiflis hərbi qubernatoru gen.-adyutant Sipyaginin İmperator həzrətlərinin Baş qərargah rəisi, gen.-yavər baron Dibiçə 15 may 1827-ci il марихлu raportundan bəlli olur ki, Sipyagin xüsusi Qafqaz korpusunun komandiri gen.-yavər Paskeviçin tapşırığına

əsasən könüllü ermənilərdən 117 nəfərlik ***1-ci dəstəni*** formalaşdıraraq silahlandırmış və ***Tiflisdən Üçmüədzinə doğru yürüşə çıxan qoşunla birləşməyə göndərmişdir*** [15, л.6].

Baron Dibiçin general Paskeviçə yazdığı 2 iyun 1827-il tarixli cavab məktubunda erməni dəstələrinin yaradılması haqqında imperator I Nikolaya (1725-1755) məlumat verdiyini və imperatorun bu tədbirlərin "***indiki zaman üçün vacib olduğunu və daimi erməni dəstələrinin yaradılması üçün xüsusi sərancam"*** verəcəyini bildirdiyini qeyd edirdi [15, л.7].

Gen.-yavər Sipyaginin baron Dibiçə 17 iyun 1827-ci il tarixli raportundan bəlli olur ki, Tiflisdə 100 nəfərdən ibarət ***2-ci erməni dəstəsi yaradılaraq, silahlandırılmış və hər cur ləvazimatla təhciz edilmiş, Xerson qrenadyor alayının podporuçiki Akimovun komandası altında Tiflisdən İrəvan ətrafında hərəkətdə olan qoşunlarla birləşmək üçün yola salınmışdır*** [15, л.9,10].

Digər bir sənəddə – *Tiflis hərbi qubernatoru gen-yavər Sipyaginin qraf Dibiçə 21 avqust 1827-ci il tarixli raportunda* gen.-yavər Sipyagin qraf Dibiçə 67 nəfərdən ibarət ***3-cü erməni dəstəsinin yaradıldığını və ehtiyatda olan kapitan Beburovun rəhbərliyi ilə avqust ayının 21-də lazımi ləvazimatlarla təhciz edilərək general-leytenant Krasovskinin dəstəsi ilə eyni marşrut üzrə İrəvana yürüşə başladığını bildirirdi*** [15, л.14].

Cənubi Qafqazın fəthinin başa çatdırılması üçün İrəvan xanlığının işğalını qarşısına məqsəd qoyan Rusiya imperiyası generallarının1827-ci ilin aprel-iyun aylarında ardıcıl olaraq gördüyü bu tədbirlər məhz İrəvan qalasının 57 gün (27 aprel-23 iyun) davam edən qəhrəman müdafiəsi (işğalçı ordu tərəfindən III mühasirəsi – red.) dövrünə təsadüf edir. 3-cü erməni dəstəsinin yaradılması isə məhz Sərdarabad və İrəvan qalasının sonuncu qəhrəman müdafiəsi dövrünə təsadüf edir [Bax: 1, 334-345].

Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanın qərb torpaqlarında yerli azərbaycanlılara və qonşu müsəlman dövlətlərinə qarşı "erməni bufer vilayəti" yaratmaq məqsədi ilə ermənilərin göstərdikləri bütün köməklərdən, o cümlədən maliyyə vəsaitlərindən istifadə edirdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarina köçürülməsi. Bakı, 2009.
2. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), Bakı, 2004.
3. АКАК, т. I. Тифлис, 1866.
4. АКАК, т. II. Тифлис, 1868.
5. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа 1722 по 1802 г. СПб., 1869. ч.I-III.
6. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959.
7. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 до 1806 г. СПб., 1866.
8. Кавказский вестник (КВ), т. I. Тифлис, 1900.
9. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных).
10. Присоединение Восточной Армении к России, т. I, (1801-1813 гг.), (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян). Ереван, 1972.
11. Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение, (под ред. Г.М.Казарян). Ереван, 1978.
12. Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900 гг. Ереван, 1972.
13. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. III, вып. 1-4, СПб., Хубов Е.
14. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I, Тифлис, 1901.

15. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, док. 4336.
16. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып.VI, Тифлис, 1888.
17. Хубов Е. Описание достопамятных проишествий в Армении. СПб, 1811.

Guntekin Najafli

ARMENIANS AS A TOOL IN THE OCCUPATION OF NORTHERN AZERBAIJANI KHANATES BY THE RUSSIAN EMPIRE

SUMMARY

Keywords: Northern Azerbaijan, South Caucasus, Armenian Gregorian Church, Russian Empire, tsarist Russia's policy

The invasion of the Northern Azerbaijani khanates in the first quarter of the XIX century took an important place in the Russian Empire's foreign policy. Attempting to seize South Caucasus, including Azerbaijan, the Russian Empire in order to implement this policy used all the means. Trying to make use of Russia's invasive plans, Armenians did their best to help the realization of this intention.

In 1801-1828 in the occupation of Azerbaijani khanates by Russian Empire the Armenian Gregorian Church and the Armenian businessmen took an active part. Even with the instructions of the Russian Empire, were created special military units consisting of Armenians in Tiflis and sent to help the Russian army which had encroached the territories of Azerbaijan. The author of the article, based on the primary sources highlights tsarist Russia's policy, i.e. in order to implement its invasive intentions they used the Armenians as a tool.

Гюнтекин Наджафли

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯН ПО СОЗДАНИЮ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЛЯХ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Южный Кавказ, Северный Азербайджан, Российская империя, армяно-григорианская церковь, политика царской России

Завоевание северных ханств Азербайджана, в том числе и Южного Кавказа занимало важное место во внешней политике Российской империи в первой четверти XIX века. Армяне, в свою очередь, пытались в собственных интересах использовать завоевательные планы России и оказывали ей в этом деле всяческое содействие.

В процессе завоевания Российской империей азербайджанских ханств в 1801-1828 годах активное участие принимали армяно-григорианская церковь и армянские предприниматели. По поручению российских властей в Тифлисе были даже сформированы особые воинские части из армян, которые были отправлены в Азербайджан для оказания помощи российской армии.

В данной статье на основе первоисточников освещена политика царской Россией по использованию армян при завоевании Иреванского ханства.

СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ И ВЫЗОВЫ ВРЕМЕНИ: ОРИЕНТИРЫ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ И ПРИОРИТЕТЫ ГОРЦЕВ

Севиндж АЛИЕВА[178]
a.sevemin.i@mail.ru

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, Qafqaz, ilhak, Osmanlı imperiyası
Ключевые слова: Российская империя, Кавказ, экспансия, Османская империя
Keywords: Russia empire, Caucasus, expansion, Osman empire

Благодаря своему геополитическому значению Кавказ всегда приковывал к себе пристальное внимание великих держав. Повышенный интерес к этому региону был важен из-за военно-стратегического и экономического значения выхода к Черному и Каспийскому морям. Господство на Черном море на севере через Керченский пролив соединяло его с Азовским морем, на юго-западе обеспечивало проход в проливы Босфор и Дарданеллы, соединяющие с Мраморным и Средиземным морями. Черное море стало ареной международной борьбы. Ключ к южным водам, начиная с XV века, находился в руках Османской империи.

До российской экспансии часть Северного Кавказа – Северо-Западный Кавказ находился в составе Крымского ханства – вассала Османской империи. Влияние османов на народы Северного Кавказа были во многом идеологическим, духовным, культурным. Османская империя рассматривала Кавказские владения как самостоятельные, но находящиеся в зоне ее влияния, а Российская империя, напротив, стремилась поставить в зависимость от себя кавказские народы и земли. Российская экспансия на Северный Кавказ вызвала народно-освободительную борьбу горцев за свою свободу и самостоятельность. Столкнувшись с преобладающими и более оснащенными силами противника, горцы обратились к своей покровительнице – Османской империи за помощью.

Волнения и недовольство российским присутствием росли с каждым днем. Российское командование осознавало, что покорение горских народов следует начинать с умиротворения Южного Кавказа. 23 мая 1804 года Иран потребовал вывода русских войск из Азербайджана, но нота была отвергнута. В июле 1804 года началась первая русско-иранская война (1804–1813 гг.). Шах обратился с фирманами к народам Северного Кавказа: чеченцам, аварцам, кумыкам, кабардинцам, черкесам и др. с призывом участвовать в готовящемся походе. Шекинский, Шамахинский, Дербентский и другие азербайджанские ханы должны были отвлечь основные силы русских войск от Гянджи к Шеки и от Алазани (Ганых) к Джарам, где планировалось завершить их разгром. Затем предполагалось соединение с войском грузинского царевича Александра на р.Акстафе и Хасан-су в Казахской провинции Азербайджана. Мустафа хан Шамахинский также планировал выступление против русских войск.

Севиндж Исрафил гызы Алиева – д.ф.п.и. Ведущий научный сотрудник Института истории НАНА

Сопротивление продвижению царских войск велось на протяжении всей части мусульманского Кавказа. Призывы к вооруженной борьбе, выступления против действий русских войск и мероприятий царизма охватили территорию Дагестана, Чечни, Кабарды, Азербайджана и Грузии [2, 3, 4]. Между тем в Османскую империю из Северного Кавказа поступали подробные сведения о продвижении российских войск на Дербент, Гянджу, Шамаху и в целом о ситуации в регионе [5].

В фирмане османского султана за 1809 год к дагестанским, чеченским владельцам содержался призыв выступить против «злобных вере нашей неприятелей московских жителей» [6]. Аналогичные призывы содержались и в письме главного визиря Аджи Газия Усупа-Зиа паши. 21 января 1811 г. российский император Александр I издал указ судить как военных преступников горцев, обличенных в измене государству и в сотрудничестве с неприятелями России. Генерал Д.В.Давыдов в своей записке «Начертание способов управления Кавказской линией» рекомендовал пресечь влияние турок на кавказские народы и привлечь на свою сторону духовенство [7].

Следует отметить, что исламский фактор играл консолидирующую роль. Так, в обороне Баку принимали участие также дагестанцы, пришедшие на помощь. Об этом докладывалось в Стамбул, что указывает на связь этого региона и дагестанцев с Османской империей [8]. В письме дочери гарабагского Ибрагим хана Тути ханум Османской империи также сообщалось о борьбе с российскими завоевателями и союзе с дагестанскими владельцами [9]. Стамбул в продвижении российских войск на Южный Кавказ видел угрозу своим владениям. Эрзурумский валий Галиб паша в обращении к садарату в 1828 г. писал, что в случае нападения Российской империи на пределы Османской империи, надо напасть с востока, защищая Ачыкбашских ханов. Он предлагал направить призывы к восстанию дагестанским и чеченским бекам и привлечь и иранских шахзаде (принцев) [10]. В сообщении сераскира паши османским властям, а также правителям Ширвана и Дагестана, отмечалось, что Российская и Османская империи находились в состоянии войны, исламские страны должны помогать друг другу и не давать опомниться кяфирской России [11].

Адрианопольский трактат 1829 г. нанес сильный удар по Османской империи. Она была лишена морских коммуникаций на Кавказе. Переход Черкесии в сферу Российской империи вызвал резонанс. Россия не имела права на передачу ей Черкесии Османской империей. С другой стороны, и Турция не могла уступить России то, чем не владела сама [12]. С протестом в Стамбул направилась делегация черкесов во главе с Сефер-бей Заном. Султан обещал помощь черкесам, если они примут подданство Османской империи, и будут жить по мусульманскому праву. Делегация отказалась от османского подданства и вернулась домой, а Сефер-бей Зан остался в Стамбуле. Российское посольство требовало выдать его им или заключить в тюрьму в Адрианополе. Он считал, что без помощи Османской империи черкесам не удастся избавиться от российской власти. Султан назначил его вали или генерал-губернатором Черкесии.

В конце 1830 г. османы доставили обещанные черкесам оружие и боеприпасы, но, по-прежнему настаивали на том, что главное условие помощи в признании

мусульманских законов, ислама [13]. Кстати, отметим, что то же самое заявлял Имам Шамиль, обратившись в 1842 г. к черкесам через своего наиба Хаджи Мухаммеда [13, 14].

Российский историк А.Берже, анализируя эту ситуацию, писал: «Турецкое господство над кавказскими племенами и владениями было только номинальное, хотя турки построили крепости на восточном берегу (Анапу, Сухуми, Поти)… Назначая пашей и созидая крепости, турки вовсе не касались реорганизации народной жизни… Турецкий султан только и владел территорией, занятой этими крепостями, - следовательно, только и мог уступить эту землю России. Племена же, обитавшие на восточном берегу были политически совершенно независимы и только в силу религиозных понятий признавали главенство, как верного представителя религии».

Несмотря на международный расклад черкесы продолжали считать освобождение Черкесии своим внутренним делом. Они пытались освободить крепости Суджук-Кале и Анапу, совершали нападения на русские заставы. Важно отметить, что присутствие османских властей в Причерноморских городах не вызывало у черкесов такой реакции. Напомним также, что в 1807 г. черкесы дали присягу муфтию хранить вечную и непримиримую вражду против России [15]. В 1822 г. османские власти приступили к набору войска для отправки в Сухум, Ризу и Анапу для совместного участия в походе против российских войск совместно с черкесскими, абазинскими, дагестанскими, кабардинскими, кумыкскими и др. племенами [16].

Так, великие державы решили участь и судьбу народов Северо-Западного Кавказа. В одном из документов, в частности отмечалось: «черкесы за Кубанью почитались до Адрианопольского мира независимыми от России. Турки, владея крепостями Анапою и Суджук-Кале, подчинили сии народы своему влиянию, старались вооружать их против нас, и слишком часто успевали в этом» [17]. Османский двор пытался объединить абазин и черкесов перед лицом российской угрозы. С этой целью визирь Сейид Ахмед-паша прибыл к абазам и черкесам «с намерением примирить их и сделать им необходимые рекомендации, чтобы не совершали зла друг против друга, не наносили вреда и жили дружно» [18]. Османская сторона считала недопустимым нападение русских против абазов и черкесов, являющихся подданными Османского государства. В ответ Ермолов написал, что черкесы и абазины сами первые нападают на российскую сторону и карательные экспедиции являются лишь ответными. Сейид Ахмед паша заручился обещанием владельцев абазин и черкесов не нарушать условия российско-османского мира [18]. В одном из документов, составленном для султана, так характеризовались местные закубанские племена: «Эти абазинские и черкесские племена состоят из двух групп, одна из них исповедует ислам, как подобает и искренне предана этой религии и Османскому государству. Другая группа, хотя и симпатизирует ему и ориентируется на ислам, но из-за недостаточного знания его сути, продолжают творить дурное. Группа, принявшая ислам, находится в ожидании помощи от крепости для исправления (группы) скверных. Бывший комендант Сейид Ахмед паша, думая, что верующая группа уже на истинном пути,

не поощрял их, больше уделял внимания группе, творящей зло, и выказывал им благосклонность. В таком положении, когда плохие – в почете, а хорошие – у них в подчинении, они постепенно перестанут соблюдать порядок. Однако выражается надежда на достаточное в таком положении содержание войск в крепости, и что, по воле Аллаха, за короткое время сами они племена будут повиноваться порядку, полностью войдут в лоно ислама, и будут должным образом преданы религии и государству» [18].

В 1825 г. в Стамбул направилась делегация черкесских князей и старшин с целью привлечь внимание к черкесским делам. В мае 1826 г. из Анапы в Стамбул за помощью направилась также делегация чеченцев и дагестанцев. В составе этой делегации находился известный общественный деятель Бейбулат Таймиев, который побывал до поездки у черкесов. Османский диван в июле 1826 г. из Трапезунда в Анапу устремились османские военные корабли и войска. Старый комендант Анапы Сейид Ахмед паша был отстранен, новым анапским пашой был назначен трехбунчужный паша Хаджи-Хасан Трапезундский. 5 сентября 1826 г. близ Анапы был организован съезд высшего сословия черкесов. Хаджи-Хасан (родом чеченец) обещал адыгам не ущемлять их независимость. Местные предводители… (всего 18 человек) дали присягу в верности [18]. В том же году карачаевцы дали аманатов анапскому паше и в целом поддерживали выступления закубанцев против российских войск и давали убежище повстанцам и различным агитаторам из Османской империи [19]. По оценке Сефер-бека Зана, на Правобережье Кубани остались ногайцы, хачинцы, андрийцы и др. мусульманские племена, «насчитывающие приблизительно пятьсот тысяч штыков и сабель» и которые «питают огромную симпатию к Османскому государству» [20].

Летом 1828 г. в Стамбул с просьбой о помощи к султану и выражением повиновения и преданности направились шапсугские и натухаевские беки Абаусенбий, Шахин-Гирей оглу Хатукай и Хорат-оглу Хамрыза и Дунекуай-оглу Карабатыр [21].

В 1828 году российские власти организовали карательную экспедицию против карачаевцев и привели их к присяге. По словам Ислама Крымшамхалова, произнесенным им в присутствии российских офицеров, «Мы были самыми верными приверженцами Порты Оттоманской и никогда ей не изменяли; она изменила нам, оставив нас без защиты и не умев удержать крепости своей Анапы» [22]. Аналогичные высказывания против Османской империи высказывали известные просветители того времени, находящие на русской военной службе: Измаил Атажукин, Султан Казы-Гирей, Адиль-Гирей Капланов-Нечев, Султан Адиль-Гирей и Султан Хан-Гирей (полное имя: Крым-Гирей Махмет) [23, 24]. Так, Атажукин в своей речи перед кабардинским народом в мае 1805 году на р.Куме отмечал «совершенную слабость» Османской империи и призывал находиться в союзе с Россией, чтобы «сохранить себя и пользоваться нашим имуществом в спокойствии». По мнению И.Атажукина, религиозное влияние со стороны Османской империи, установление шариата вело к неповиновению горцев российской власти. Султан Казы-Гирей предлагал отправить делегатов в Стамбул: «полезно, если бы племена, живущие от Лабы до Черного моря, убедились в

совершенном уклонении Турции от дел их в отношении подданства России». Султан Хан-Гирей обвинял Англию и Османскую империю в насаждении Закубанья своими агентами, дестабилизирующих ситуацию в письме к Николаю I [25]. Крым-Гирей Инатов о господстве турок на Кавказе писал: «Турки видели в нас только одно механическое орудие против соседственной России, цель господства их на Кавказе заключалась в видах просвещения отсталых братьев человечества: при отсутствии гуманной основы перспектива цели не обещала ничего верного…» [26]. Однако некоторые национальные общественно-политические лидеры, такие как Сефер-бей, продолжали отстаивать идею независимости Черкесии [27].

Ответной реакцией со стороны народов мусульманского Кавказа был так называемый «мюридизм», ставший идеологическим составляющим Кавказской войны. Историки по-разному обозначают хронологические рамки Кавказской войны. По мнению одних, начало этой войны было положено деятельностью А.П.Ермолова после приезда из Тебриза, т.е. 1817 г. План Ермолова покорения Северного Кавказа и утверждения российской власти в регионе был одобрен царем. Другие считают, что война началась с крупномасштабных военных действий в 1830-е годы, а часть исследователей связывает ее с деятельностью Шейха Мансура в 1785–1791 годы. Так или иначе, это было общим сопротивлением народов Кавказа распространению российской власти в регионе. Однако вполне возможно принять еще одну точку отчета. Кавказская война, по сути, началась с присоединением Южного Кавказа к Российской империи. Началу крупномасштабных военных действий на Кавказе предшествовало распространение на Северном Кавказе и в Азербайджане в XIX в. накшбандийского тариката (суфийского учения). Его проповедниками стали: шейх Исмаил Кюрдамирский (Шемахинского уезда), Хас-Мухаммед Ширванский и Мухаммед-эфенди Ярагларский (Ярагский; Кюринского округа). Кроме того, в Азербайджане накшубандийский тарикат распространяли Закатальский, Огузский, Шекинский шейхи [28, 29]. В 1823 г. в Кюринском ханстве состоялась первая открытая проповедь, а в 1824 г. провозглашен газават. Военные действия, которые развернула русская армия на Северном Кавказе (Чечня) и в Азербайджане (Джаро-Белоканы) вызвало живой отклик в регионе. В начале 1818 г. феодалы владений: Аварского, Казикумухского, Мехтулинского ханства, Каракайтага, Табасарана, вольного Акушинского общества составили союз против царской власти в регионе. К ним в 1819 г. примкнули и чеченские ополченцы. Главнокомандующий российскими войсками Ермолов использовал всевозможные методы для подавления не смирившихся народов [30, 31, 32]. В 1822 г. А.П.Ермолов запретил мусульманам паломничество в Мекку, религиозные лидеры строго контролировались, т.к. по словам Ермолова, большинство из них являлись турецкими и персидскими шпионами [33].

27 февраля 1830 г. российские войска под командованием И.Ф.Паскевича несмотря на отчаянное сопротивление со стороны местного населения и помощь Шекинского хана заняли Джаро-Белоканскую область. Между тем в горах Аварии произошел бой под Хунзахом, открывший летопись войны мюридов против

российской власти в регионе и создания самостоятельного мусульманского государства на Кавказе.

Первым народно-освободительное движение возглавил Газимухаммед, который «обещал восстановить свободу в горах». По российским представлениям, новое учение на Кавказе появился «во время последних войн с Персиею и Турциею – муллы и хаджи свободно переходили из Персии и азиатской Турции, через обнаженные границы наши, и радушно принимались жителями Дагестана, усиливали между ними религиозный фанатизм, недоброжелательство к русским. Главным же распространителем мюридизма был Кази-Мулла, явившийся в 1830 г.» [34]. Он первый из имамов пытался установить связь с Османской империей. Это связывают с тем, что центр накшбандийа находился в Османской империи. Ему приписывают такое высказывание: «Когда возьмем Москву, я пойду на Стамбул; если Хункар (султан) свято соблюдает постановления шариата, мы его не тронем, – в противном случае горе ему. Он будет в цепях, а царство его сделается достоянием истинных мусульман» [35]. При Газимухаммеде прослеживалась идея военного союза с Османской империей. Он стремился объединить мусульманские народы Кавказа, искоренить обычай кровной мести и примирить всех мусульман во имя религии, общего блага и борьбы с иноземными захватчиками. К нему примкнули горские народы Дагестана, плоскостные кумыки, чеченцы, и др. Волнение быстро распространилось на территории Дагестана и Северо-Западного Азербайджана. Газимухаммед пытался, установив контроль над Северо-Восточным Кавказом, занять Дербенд и освободить также азербайджанские земли: Шамахинское, Кубинское, Талышинское ханства и создать единое государство. Дело Газимухаммеда продолжили Гамзат и Шамиль. Последнему удалось создать государство – Имамат, состоящий из наибств. На Северо-Западном Кавказе проповедовали наибы Шамиля Имам Хаджи-Мухаммед (1842-1844 гг.) и Хаджи Сулейман (1844-1846 гг.). По одним данным, в 1846 году, по другим - в 1848 - к черкесам прибыл еще один наиб имама Шамиля – Мухаммед Амин. Он стремился образовать в Закубанском крае федеративное государство из разных черкесских племен [36]. Османские власти опасались конкуренции со стороны этого наиба Шамиля и пытались противопоставить ему авторитетного деятеля. Их выбор пал на Сефер-бей Зана, которого они назначили генерал-губернатором Черкесии. На заседании Высшего Дворцового Совета, где обсуждался вопрос о Черкесии, Сефер-бей Зан просил дать ему войско для изгнания Мухаммед Амина из Черкесии и ареста именем султана. Военный министр Мухаммед Али паша требовал от Совета назначить Сефер пашу губернатором Кавказа, а Рашид-паша, скептически относившийся к этой кандидатуре, предложил назначить тогда помощником Сефер паши Бехзад пашу. Рашид паша дал тому в свое время образование в Париже и взял его своим секретарем. Совет согласился. Зять султана Фатхи Ахмед-паша, маршал артиллерии, напротив, предложил султану издать высочайший Указ (фирман) о назначении наиба Мухаммед Амина генерал-губернатором и маршалом, дать ему армию и деньги. Они пришли к компромиссу: Сефер паша Зан назначался мирмираном и генерал-губернатором Черкесии. Его помощниками стали четыре губернатора четырех черкесских племен: Хаджи Исмаил – губернатор шапсугов,

наиб Мухаммед Амин – абадзехов, Бехзад паша – убыхов, князь Александр (сам абаз) – абазов. Эти лица высочайшим указом были назначены губернаторами и им присвоили звание паши. В самой Черкесии враждебно отнеслись к Хаджи Исмаилу и Бехзад паше, князь Александр не собирался признавать власть османов и сотрудничал с российской властью. Мухаммед Амин возмущался политикой османов, пытавшихся распространить свою власть на две трети Черкесии. По-мнению самих черкесов это действие османского двора было большой ошибкой. Сефер пашу черкесы признавать не собирались, а реальный авторитет и человек, имевший реальную власть Мухаммед Амин, мог бы стать генерал-губернатором, если бы с ним договорились. Тогда и имам Шамиль поддержал бы османов и совместными усилиями можно было бы выступить против российской экспансии на Кавказе. Начались распри. По материалам Хавжохо Шауката Муфти, «русские шпионы делали все возможное, чтобы посеять семена раздора между наибом и Портой, чтобы помешать последней воспользоваться его силой и услугами, которые он намеревался ей оказать» [37]. Сефер паша был назначен султаном генерал-губернатором Кавказа и получил 2-тысячное войско, снаряжение через маршала Мустафы-паши, командующего военными силами в Батуми, но продолжал бездействовать. Сухум-Кале хотели превратить в резиденцию генерал-губернатора Кавказа. Военный министр Мухаммед Али паша надеялся, что Сефер паша поднимет народы Кавказа против русских, сможет изгнать их и присоединит Кавказ к Османской империи. На деле горцы были мало контролируемые, имели собственные интересы и собственных предводителей [38].

По другим данным, Мухаммед Амин на собрании адыгов распространял воззвание имама Шамиля: от имени султана черкесы призывались «на брань противу русских и быть в готовности с тем, чтобы по первому повелению двинуться туда, где сказано будет». По словам Мухаммед Амина, «турецкий султан в непродолжительном времени объявит России войну и что турецкий военный флот готовится к походу в Черное море для уничтожения русских береговых укреплений» [39].

С Османской империей связывались надежды на спасение. По сведениям Мухаммеда-Тахира, «народ неоднократно советовал имаму испросить помощи у этого султана. Но имам не хотел помощи ни от кого, кроме владетеля всего сотворенного. Но когда к имаму пришло от Хаджи Юсуфа, который пришел от… Ибрахима паши, у которого он был «в черкесах», письмо такого содержания: «Если ты хочешь изложить какое-либо дело Султану Абд ал-Меджиду, так посылай ко мне», то он склонился к этому. Он позвал своего ученика Амир-хана-Чиркави и объявил ему о том, что он хочет послать его. Тот ответил послушанием и повиновением» [40]. В «Низаме Шамиля» отмечается, что Хаджи Юсуф после движения Шамиля в Кабарду написал ему письмо с советом обратиться к султану. В письме Шамиля говорилось о несоразмерности сил горцев и русских, о войне в защиту мусульман и содержалась просьба о покровительстве и помощи. Связи имама Шамиля с Турцией прослеживаются через находящегося при нем влиятельного чеченца Хаджи-Юсуфа, назначенного наибом Малой Чечни. Находящийся при имаме Шамиле секретарь Амир-хан Чиркеевский в 1840 г. был

отправлен в Стамбул за помощью, он повидался с турецкой знатью и привез в Дагестан «много снаряжения, оружия и тканей». Однако это сообщение Алкадари оспаривает Н.И.Покровский, который считает, что Амир-хан добрался лишь до побережья Чёрного моря и не имя возможности перебраться в Османскую империю, вернулся обратно [41].

Переговоры с Османской стороной вел также Даниял-бек. Однако его план был отвергнут имамом Шамилем и Диван-ханэ. По оценке Н.И.Покровского, основывающегося на дневник А.Руновского (1861 г.), «они боялись, что выполнение этого проекта послужит Даниэль-беку базой для его собственного возвышения. Зная Даниэль-бека, они не сомневались, что предприимчивый наиб не остановится перед убийством «Шамиля или его наследника». Но самая мысль о протекторате Турции (если верить пересказу А.Руновского) вовсе не была чужда имаму. Он рассчитывал отстоять имамат в границах между тремя Койсу и Лезгинской линией, «располагая отдать» эту территорию только «под покровительство Турции, сохранив для себя звание имама и права валия или наместника» [42].

А черкесы вели отчаянную и беспрецедентную освободительную борьбу на протяжении всего Черноморского побережья. В начале 1853 г. отмечались «контрабандные» отношения горцев с турками в Восточном Причерноморье. Речь шла по всей видимости о доставке грузов горцам из Османской империи [43]. Народный кадий в Карачае Эфендий Магомед Хубиев, находясь под влиянием абхазского владетеля Шервашидзе, решил перейти на сторону Османской империи и увлечь за собой весь Карачай. Для этого он в 1853 г. пригласил наиба Мухаммед Амина и начались волнения в Карачае [44].

В июле 1853 г. Мухаммед Амин во главе с 10-тыс. отрядом адыгов пытался занять Карачай с целью дальнейшего соединения через Кабарду и Осетию с Имамом Шамилем. В тоже время 8-тыс. отряд горцев атаковал укрепления Гостагавское и Тенгинское. Однако все эти мероприятия не принесли результата.

4 (16) октября 1853 г. Османская империя начала войну против Российской империи. Четыре корпуса Анатолийской армии сосредоточились в Батуме, Ардагане, Карсе и Баязете для продвижения на Кавказ, где с помощью горских отрядов имама Шамиля намеревались занять Тифлис [45].

В конце октября 1853 г. 5-тысячный турецкий отряд напал на пост св. Николая между Поти и Батумом, главные силы османов двинулись на Александрополь, 18-тысячный Ардаганский отряд направился через Боржомское ущелье в долину Куры. Однако в ноябре 1853 г. османы потерпели поражение под Ахалцихом и у селения Башкадыклар. Османские войска не смогли прорваться на соединение с имамом Шамилем. Несмотря на то, что османское правительство вело предварительные переговоры с имамом Шамилем, они не согласовали четко действия [46]. По планам османского командования, их военный флот должен был высадить на восточном побережье Черного моря десант, который бы соединился с отрядами наиба Мухаммед Амина. 17 августа 1855 года Мухаммед Амин вошел в Карачай через Тебердинское ущелье [47].

В период Крымской войны (1853-1856 гг.) горцы искали у Османской империи «внешней опоры и покровительства» [48]. В 1854 г. на Кавказ прибыл,

наконец, Сефер-бей Зан – еще один спланированный ход османов с целью поднять горцев Черкесии. Маршал Мустафа-паша занял Суджук и Анапу и вместе с Сефер пашой, назначенным Стамбулом генерал-губернатором Кавказа провел всеобщее собрание среди натухайцев и призвал присоединиться к нему для войны против русских. Представители шапсугов и убыхов прибыли (20-25 тыс. всадников), однако абадзехи были уведены Мухаммед Амином вглубь их земель. Переговоры с Мухамммед Амином ни к чему не привели. Османские представители не смогли ничего сделать и возвратились обратно. По оценке Хавжоко Шаукат Муфти, «Неосведомленность и неумение турок вести дела принесли большие преимущества русским, большие потери – союзным войскам и самые худшие последствия для турецкой армии в Малой Азии» [49].

Сефер паша бездействовал в Анапе и не принимал участие в Крымской войне. Однажды местные жители обратились к нему и представителю султана на Кавказе за помощью, т.к. гарнизон Коркоя – крепости на правом берегу Кубани, перешел на левый берег и нападал на их села. Сефер паша вместе с черкесами атаковал русские войска и вынудил их уйти на правый берег. После этого Сефер паша вернулся в Анапу и продолжал бездействовать. В целом бездействие в этой войне черкесов помогло российским войскам справиться со своими противниками. Британцы решили направить на театр военных действий 6-тысячное войско и с целью переговоров с черкесами делегировали м-ра Лонгворта. Стамбульский двор издал указ помогать британскому представителю и в тоже время дал тайное указание препятствовать его миссии. Лонгворту не удалось привлечь на свою сторону Мухаммед Амина, который был далек от международных дел, стратегии и выгоде от сотрудничества [50].

Мухаммед Амин на народном собрании шапсугов и натухайцев в урочище Ошхануко, где обсуждался план османов против российских войск, заявил: «Если турецкий султан желает, чтобы абадзехи приняли участие в военных действиях в его видах, то пусть султан даст абадзехам приличное содержание и провиант». Мухаммед Амин отказывался от совместных операций с османами, пока «не увидит значительных военных сил турецких за Кубанью» [51].

Серия провалов подтолкнула союзников выставить целый корпус под командованием сердара Экрема Омар паши. Однако русская армия была оснащена современным образом и более готова вести военные действия в кавказских условиях, а османы, наоборот. Они не сформировали черкесское войско, не обучили и не вооружили. Уделяя много времени мероприятиям по превращению Черкесии в османскую провинцию, и противодействию Мухаммед Амину, стамбульский двор не привлек черкесов к военным действиям. Когда Экрем Омар-паша высадился в Сухум-Кале, черкесы предложили ему свою помощь. Соединившись с ними и заключив союз с Мухаммед Амином и Шамилем, османы могли бы добиться мощного союза и получить подкрепление. Омар-паша отказался от помощи Мухаммед Амина, т.к. османский двор предписал ему действовать с Сефер-пашой. Но последний не смог собрать большое войско из черкесов. Убыхи вошли в состав османской армии, но их было не так много. Как бы то ни было, Сефер-бей

со своими приверженцами в ночь на 28-29 декабря пытался занять Екатеринодар и напасть на кордонную линию между Копылом и Ольгинским укреплением.

Поражение османов на Кавказском фронте предрешило судьбу этого региона. Европейцы также, во многом полагаясь на султана, не смогли консолидировать кавказские народы против российской экспансии. После отхода османских частей и союзников, черкесы вдруг, оставшись один на один с русскими войсками, провели народное собрание и направили делегацию под началом наиба Мухаммед Амина и сына Сефер паши к султану с выражением своей лояльности и просьбе о покровительстве. Султан принял их очень тепло и обещал изгнать русских с Кавказа. Между тем, в самой Черкесии не было цельного управления, черкесы были разобщены. Одни признавали власть Мухаммед Амина, другие – Сефер паши, третьи – вообще никому не подчинялись[52].

18 (30) марта 1856 г. Крымская война завершилась подписанием Парижского мирного договора. Объявлялась нейтрализация Черного моря. Ситуация стала гибельной для черкесов, когда по условиям мира после Крымской войны черноморское побережье было заблокировано. Пути сообщения черкесов были перерезаны. В таких условиях османский двор продолжал поддерживать Сефер пашу. А наиба Мухаммед Амина пригласили в Стамбул, куда он выехал в апреле 1857 г. и где его арестовали по требованию русского посольства и отправили в Дамаск как пашу, назначив жалование. Но он бежал и вернулся к черкесам.

5 июля 1858 г. состоялся съезд в Черкесии, на котором пытались найти выход из ситуации. Российские войска сжимали кольцо вокруг черкесов. Долгие годы непримиримой войны, потери, страдания, – все это не подточило дух горцев. Не имея адекватного вооружения, они не могли противостоять мощной армии, двинутой на них со всех сторон. Тем не менее, столько лет черкесы отстаивали свою свободу. На Северо-Восточном Кавказе ситуация также была неутешительной [53]. Черкесы сражались до последнего аула. Большинство из них, не желая смириться с российской властью, погибла или переселилась в Османскую империю. В Стамбул прибыл и имам Мухаммед Амин [54].

Между тем, на Северо-Восточном Кавказе и в Дагестане ситуация разворачивалась не менее драматично. Когда к марту 1853 г. ситуация усугубилась, имам Шамиль попросил у султана Османской империи помощь: «Мы обессилели и лишены сил противостоять врагам. Мы лишены средств и находимся ныне в отчаянном положении» [55].

В переписке с Карским пашой (1853-1854 гг.) имам Шамиль пытался договориться с Керим пашой и Селим пашой о соединении с османской армией [56]. Летом 1854 г. мюриды отправились на соединение с османской армией, которое должно было произойти в Кахетии. Российское командование опасалось, что сторонники имама Шамиля совершат нападение на военно-грузинскую дорогу, как в 1846 году, и прервут единственное сообщение России с Закавказским краем [57, 58, 59, 60]. В письме имама Шамиля султану не позднее мая 1854 года отмечалось: «После привета 10-го дня 8 месяца до нас дошел наш доверенный посланец Гаджи Сапиула, а к концу 8 месяца прибыл Гаджи Исмаил. Прибыл он через самые горы в то время, когда все дороги через эти горы были закрыты, и

никто не мог по ним пройти. Прибыл он с высочайшим обращением от халифа – ставленника Пророка Аллаха. Он передал нам всем вести от вас и в каком положении находитесь. Этим обстоятельством мы очень довольны и рады. Мы оказали этому посланному подобающие почести, обязались проводить в жизнь все то, что он нам говорил, и приложим все усилия к тому, чтобы выполнить его указания. Мы до сих пор запоздали выступить в путь вследствие того, что мы хотели, путем разъяснения и советов из Корана Аллаха и изречений его Пророка, привлечь на свою сторону окружающих нас ханов и их людей. Если говорить о них, то они отошли и отдалились от нас. Они открыто говорят, что не отдалятся от русских. Я проверял их и раньше и знал их намерения. Я не вижу в них правоверных. После того как мы потеряли надежду на них, до закрытия дорог через горы, 10-го числа этого месяца мы во главе мусульманского войска выступили в путь, возложив все надежды на Аллаха, и остановились на границе Грузии. Мы ожидали вас, думая, что вы придете и смотрели во все четыре стороны, но после того, как вы не подошли, мы не стали ожидать вас и вступили в бой с гяурами, т. е. с грузинами. Мы забрали у них много пленных и заняли много крепостей. В этих боях с нами участвовал наш брат – человек, который имеет в руках это письмо. Он расскажет вам полностью и исчерпывающе все то, что у нас делается» [61, 62]. Поход на Южный Кавказ нарушил планы имама Шамиля идти на Северо-Западный Кавказ. Была упущена возможность попытки объединения народно-освободительной борьбы на всем Северном Кавказе.

В мае 1855 года за заслуги в Кавказской войне сын Имама Шамиля Гази-Мухаммад получил от султана Абдул-Меджида зеленое знамя и серебряный с позолотой орден. Надо отметить, что во время Кавказской войны Османская империя внимательно следила за событиями на Кавказе, но ее помощь ограничивалась обращениями в виде писем, фирманов, дарением различных знаков отличия: орденов, знамен и т.д. [63, 64].

По оценке Н.И.Покровского, «Шамиль и его окружение думали о помощи Турции имамату, а турецкая администрация прямо поставила вопрос о полном подчинении. Такое подчинение Турции, реально означающее к тому же зависимость от Англии и Франции, было далеко от свободолюбивой мечты горцев… И сам имам, и горцы не могли ждать хорошего от турецких успехов. Ни Турция, ни, тем более, Англия и Франция не были бескорыстны, и это теперь обнаружилось наглядно. Шамиль, уже, будучи в плену, упоминал об этом Романовскому: «Вы сами говорите, что в 1853 и 1854 гг. я беспокоил Вас довольно, но вместо всякой благодарности я получал из Константинополя замечания, что делаю свои нападения не во время или не туда, куда следует. Вследствие того, в 1855 г. я ограничился только уведомлением в Константинополь о полной готовности моей безотлагательно двинуться тогда и туда, куда мне будет указано, но что до получения этого приказания ограничусь сборами и сам никуда не двинусь. Никаких указания я после этого уже не получал, потому и вся моя деятельность в 1855 г. ограничилась одними сборами». Имам увидел, что с ним как с главою суверенного государства не считаются, что сохранить независимость с помощью Турции невозможно. Вместо российской губернии на Кавказе будет

учрежден турецкий вилайет. И у имама, естественно, опустились руки» [65]. Как известно, османы не пришли на соединение с Шамилем в Грузии и не оказали какой-либо поддержки.

После окончания Крымской (Восточной) войны (1853-1856 гг.) с декабря 1856 г. и января 1857 г. началось «строгое осуществление идеи систематического покорения Кавказа», выражавшееся в карательных операциях против мусульманского населения Северного Кавказа [66]. Летом 1859 г. имам Шамиль был пленен, тогда же прекратил также свою деятельность его наиб Мухаммед Амин и в том же году умер Сефер бей Заноко. Однако, несмотря на потерю лидеров освобождения мусульманского Кавказа, и, не смотря на то, что после завоевания Северо-Восточного Кавказа, – все силы и средства Российской империи были брошены на Северо-Западный Кавказ, народно-освободительная борьба в Черкесии не утихала.

В июне 1861 г. на Северо-Западном Кавказе делегаты от абадзехов, убыхов, шапсугов учредили верховный совет – Меджлис вольности черкесской (или «Великое и свободное заседание») – государственное образование адыгов. Огромную надежду представители Северо-Западного Кавказа возлагали на Османскую империю и Великобританию. В 1862 г. Меджлис отправил в Стамбул, Париж и Лондон посольство, во главе с Измаилом Баракай-ипа Дзиашем с просьбой о помощи [67, 68]. Однако, несмотря на длительную борьбу народов Северного Кавказа за свою независимость, в 1864 г. пал последний черкесский аул и Кавказская война подошла к концу.

Глобальное соперничество Российской и Османской империй, пользующейся поддержкой европейской коалиции, завершилось присоединением Кавказа к России и распространением на этот регион законов и социально-экономических порядков Российской империи. Войны Российской империи с Ираном (1804–1813 гг., 1828–1829 гг.) и с Османской империей (1806–1812 гг., 1828–1829 гг.), заметно уменьшили влияние Ирана и Турции на Кавказе. Но в тяжелых условиях изоляции и блокады народы Кавказа, не получив поддержку Османской империи и Ирана, продолжали борьбу за свою независимость.

Османская империя рассматривала Кавказские владения как самостоятельные, но находящиеся в зоне ее влияния, а Российская империя, напротив, стремилась поставить в зависимость от себя кавказские народы и земли. И после Кавказской войны Османская империя продолжала рассматривать Кавказ в сфере своей внешней политики. В османских верхах вынашивались в планы политического объединения мусульманского Кавказа. Тактика османов в проекте объединения мусульманского Кавказа носила самый разнообразный характер: от распространения прокламаций, призывов, деятельности эмиссаров до военного присутствия в регионе. Но в итоге, планы объединения мусульманского Кавказа, где Северный Кавказ был полностью мусульманским, а Южный – в большей степени, не реализовались. Несмотря на поражение кавказцев в народно-освободительной борьбе и некоторые ожидания и надежды на халифа всех мусульман – османского султана, вера и тяга к Порте, по-прежнему, была очень сильной. Мухаджирство, развитие такого движения как исламизм и тюркизм во второй половине XIX в.,

появление национальных общественных организаций, деятельность национальной элиты в той или иной степени была связана с Османской империей и бурными процессами, происходящими в ней.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX вв. Сборник документов. М., 1988, с. 263-264.
2. АКАК. Т.2. Тифлис, 1868, с. 639–775, 413–414;
3. АКАК. Т.5. Тифлис, 1873, с. 288–295;
4. Потто В.А. Кавказская война. Т.5. Ставрополь, 1994, с. 9.
5. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi. “Hatt-ı Hümâyûn”. 56.813/ 37253J
6. Арсанукаева М.С. Религиозный фактор государственно-правовой политики Российской империи в Чечне и Ингушетии (XIX – начало XX вв.). М.: Изд. Дашков и К», 2010, с. 21.
7. Там же, с. 43-44, 70-71.
8. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi. “Hatt-ı Hümâyûn”. 1108/44645L.
9. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi. “Hatt-ı Hümâyûn”. 1108/44645F.
10. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi. “Hatt-ı Hümâyûn”. 783/36613.
11. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi. “Hatt-ı Hümâyûn”. 792/36824A.
12. Киреев, Н.Г. К 43 История Турции XX век / Н.Г. Киреев. Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007, с. 33.
13. Хавжоко Шаукат Муфти. Герои и императоры в Черкесской истории. Нальчик: , 1994, с. 181-183.
14. Дж.А.Лонгворт. Год среди черкесов. В двух томах. Лондон, 1840. С англ. пер. В.М.Аталиков. Нальчик: изд.центр Аль-Фа, 2002, с. 37.
15. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800-го по 1834 год Платона Зубова // Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа. Т. 2. Нальчик, 2001, с. 80-85.
16. История адыгов в документах Османского государственного архива. Вып.1. Нальчик: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.», 2009, с. 32-33.
17. ГАРФ. Ф. 728. Оп.1. Д. 1579 (1). Л. 47.
18. История адыгов в документах… с. 39-42.
19. Сысоев В.М. Карачаевцы в географическом, бытовом и историческом отношении. Этнографическое исследование. М., 2012, с. 141.
20. История адыгов в документах … с. 44.
21. История адыгов в документах …с. 48.
22. Сысоев В.М. Карачаевцы в географическом, бытовом и историческом отношении. Этнографическое исследование. М., 2012, с. 147.
23. Керейтов Р.Х. Новое о Казы-Гирее// Вопросы археологии и традиционной этнографии Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1987, с. 77-79;
24. Хан-Гирей. Черкесские предания. Нальчик: Эльбрус, 1989, с. 8-17.
25. Айбатов М.М. Государственно-правовая мысль народов Северного Кавказа. (XIX ─ начало XX вв.). М.,: Юрист, 2006, с. 84-86.
26. Айбатов М.М. Государственно-правовая мысль…с. 164.
27. История адыгов в документах … с. 50.
28. Покорение Кавказа. Исторический очерк и современности. Приложения. Кн. 5-я. 1904 СПб., с. 376-377.
29. Кулиева В.А. Центр одного из ответвлений ордена «Накшбандийа» - «Алавийа» в Азербайджане// Известия Академии Наук Азербайджана. Серия истории, философии и права. Баку, 1997, с. 84–85.
30. АКАК. Т.5, с. 877-878;
31. АКАК. Т.6, ч. 2. Тифлис, 1875, с. 26–27, 745;
32. Потто В.А. Кавказская война. Т.1. Ставрополь, 1994, с. 452–465, 471, 473-475.
33. Джахиева Э.Г. Ислам и антиколониальная борьба горцев Северо-Восточного Кавказа на рубеже XVIII – XIX вв. // Ислам в духовном пространстве Северного Кавказа: история, философия, социология. Карачаевск, 2011, с. 165.
34. ГАРФ. Ф.672, оп.1, д. 86, л. 6 об.-7.
35. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля / Под ред. В.Г.Гаджиева, Н.Н.Покровского. М.: РОССПЭН, 2009, с. 464.
36. Хавжоко Шаукат Муфти…, с. 183-189.
37. Хавжохо Шаукат…, с. 192-197.

38. Хавжохо Шаукат…, с. 198-199.
39. Трехбратов Б.А. История Кубани с древнейших времен до начала XX века. Краснодар: Кубанское книжное издательство, 2005, с. 234.
40. Хроника Мухаммеда-Тахира ал-Карахи из кн.: Покровский Н.И., с. 464-465.
41. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля…, с. 74, 80, 81.
42. Хаджи Мурад Доного. Даниял бек, Султан Элисуйский// Сайт Хаджи Мурада Доного Газават.ру. http://www.gazavat.ru/personalies2.php?people=38; Покровский Н.И., с. 519-520.
43. ГАРФ. Ф. 722, оп.1, д. 430, л. 75 об.
44. Сысоев В.М. Карачаевцы в географическом, бытовом и историческом отношении. М., 2012, с. 153.
45. Анучин Д.Г. Очерк горских народов Правого крыла Кавказской линии // Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа. Т.2. Нальчик: Изд. Центр, с. 295.
46. Киреев Н.Г. История Турции XX век. Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007, с. 44-45.
47. Анучин Д.Г. Очерк горских народов Правого крыла Кавказской линии…, с. 295.
48. Берже А.П. Выселение горцев с Кавказа // Эмиграция Северо-Кавказских народов в Османскую империю (вторая половина XIX – начало XX вв.). Сб. статей. Отв. Ред. А.М.Магомеддадаев, С.Ф.Алибеков. Махачкала, 2000, с. 12.
49. Хавжоко Шаунат Муфти…, с. 199-203.
50. Хавжоко Шаунат Муфти…, с. 202-207.
51. Панеш А.Д. Борьба адыгов за независимость // История Адыгеи с древнейших времен до начала XX в. Т. 1. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство, 2009, с. 227-228.
52. Хавжоко Шаунат Муфти, с. 202-210.
53. Хавжоко Шаунат Муфти, с. 210-224.
54. История адыгов в документах …, с. 59.
55. Шамиль — ставленник султанской Турции и английских колонизаторов. Сборник документов. Тбилиси, 1953, с. 367.
56. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля…, с. 465.
57. ГАРФ. Ф.722, оп.1, д. 430, л. 19.
58. Шамиль – ставленник султанской Турции…, с. 405- 410, 417-418.
59. Блокада и штурм Карса (по неизданным запискам Я.П.Бакланова и рассказам прочих участников в событии) // Русская старина. Т. 2. СПб., 1870, с. 569.
60. Доного Х.М. Дети имама Шамиля. Махачкала, 2012, с. 10, 12.
61. Шамиль – ставленник султанской Турции и английских колонизаторов, док. №310,311) // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Dvizenie/381-400/393.htm
62. Рук. фонд ИИЯЛ, д. 2308, папка 47, кон. 3//http://www.vostlit.info/ Texts/Dokumenty/ Kavkaz/ XIX/ 1800 - 1820/Dvizenie/381-400/393.htm
63. Доного Х.М. Дети имама Шамиля. Махачкала, 2012, с. 20.
64. Доного Х.М. Нажмуддин Гоцинский. Махачкала: ДГПУ, 2011, с. 72.
65. Покровский Н.И., с. 526-527, 529-530.
66. ГАРФ. Ф. 678, оп.1, д. 682, л. 1-19.
67. РГВИА. Ф. 799, оп.1, д. 17, л. 1-49, 49. (Работа профессора Сиотокова «Исследование истории борьбы магометан и христианства в XIX в. за свое влияние на Западном Кавказе);
68. Даудов А.Х., Месхидзе Д.И. Национальная государственность горских народов Северного Кавказа (1917-1924 гг.). СПб.: Изд-во СПб. Ун-та, 2009, с. 76-77.

Sevinj Aliyeva

PEOPLE'S LIBERATION FIGHT OF THE PEOPLE OF THE CAUCASUS AND THEIR HOPES PINNED ON THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

SUMMARY

The Russian expansion into the North Caucasus caused people's liberation fight of mountaineers for the freedom and independence. Having faced prevailing and more equipped forces of the opponent, mountaineers addressed to the patroness – the Ottoman Empire and the Caliph of all Muslims – the sultan for the help. Despite all roughnesses, mountaineers and after the Caucasian war directed looks to the Ottoman Empire. All their hopes were pinned on Turkey and at the beginning of the XX century, especially in the years of fight for the national independent existence.

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН В СЕВЕРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН В ТРУДАХ РУССКИХ ИСТОРИКОВ

Ильгар НИФТАЛИЕВ[179]

Ключевые слова: Кавказ, армяне, переселение, русская армия

В представленной статье процесс переселения армян в Северный Азербайджан рассматривается на основе целого ряда официальных по своему происхождению и характеру научных исследований, авторами которых являлись российские государственные деятели, военные историки, публицисты. Фактически, эти авторы уполномочены были стать историографами тех событий. Среди плеяды этих исследователей следует назвать имена Василия Александровича Потто (1836-1911 гг.), Сергея Николаевича Глинка (1776-1847 гг.), Сергея Михайловича Соловьёва (1820-1879 гг.) Василия Львовича Величко (1860 -1904 гг.), Николая Фёдоровича Дубровина (1837-1904 гг.) Петра Григорьевича Буткова (1775-1857 гг.). На основе привлечения многочисленных источников различного происхождения, данные авторы исследуют широкий спектр русско-армянских отношений на протяжении XVIII – первой половины XIX веков, особо выделяя вопрос целенаправленного переселения армян в Северный Азербайджан, как составную часть российской военно-политической экспансии в этом регионе. Красной нитью через все работы, исключая, пожалуй, В.Величко, проходит чувство особой симпатии и солидарности с армянским вектором восточной российской политики. Каждый из авторов в силу профессиональной специфики довольно глубоко знал историю и нюансы содержания этого вопроса. Труды большинства авторов печатались на основании «высочайшего соизволения», а поэтому проходили строжайшую предварительную цензуру в академических и военных кругах и представляли собой официальную точку зрения на те события. А это значит, что все стороны процесса и последствий переселения армян в Северный Азербайджан, которые мы можем встретить на страницах их трудов, были тщательно выверены и нивелированы, и появились там лишь потому, что скрыть их не представлялось возможным. Поэтому свидетельствам данных авторов нет основания не доверять.

XVIII- XIX вв. стали периодами бурного заселения армянами Кавказа, в том числе Северного Азербайджана. Процесс массового переселения армян и заселения ими вновь приобретенных Россией территорий, характеризовался не как стихийный, а как результат политики России по освоению новых территорий. Для этого периода характерно также и то, что русско-армянские политические отношения начинают превалировать над остальными, выдвигаются на первый план, возводясь на высший уровень российской государственной политики. Начиная с эпохи Петра I, армянский фактор начинает занимать свое самостоятельное место в системе внешней политики России, в её отношениях с султанской Турцией и шахским Ираном.

Ильгар Вахид оглы Нифталиев – д.ф.и. Ведущий научный сотрудник Института истории НАНА

До начала «поступательного движения России на Ближний мусульманский Восток», а затем и в направлении Кавказа армяне, жившие в основном в составе Сефевидской и Османской империй, и не помышляли выражать недовольство своим положением будучи «подданными султана и шаха», поскольку имели довольно комфортные условия для развития собственной экономики и культуры. Более того, ранее армяне дважды лишались государственности христианской Византийской империей в IV и XI вв. Однако, по мере приближения христианской Российской империи к «Ближнему мусульманскому Востоку» и Южному Кавказу, политико-конфессиональная ориентация армян, подданных султана и шаха, претерпела изменения. Теперь ориентир изменился: на первый план все явственнее выступала христианская Российская империя, а врагом своим армяне стали считать мусульман. Это был осознанный подыгрыш армян России, которая со времен Петра I, с рубежа XVII-XVIII вв., начала движение в южном направлении, где ей неоднократно пришлось скрестить оружие со своими мусульманскими соседями.

Таким образом, в военно-политическое противостояние между православной Россией и ее южными мусульманскими соседями имело – помимо геополитической и экономической – и конфессиональную компоненту. В результате составной частью региональной политики царизма становилось покровительство христианским народам, прежде всего персидским и турецким армянам, которые рассматривались как лояльный, дружественный и полезный элемент в реализации стратегии расширения России в южном направлении. Именно Петр I впервые взглянул на армян с точки зрения политической перспективы и оценил «те преимущества, которые давали нравственные узы, соединяющие христианские народы с Россией». Именно в период подготовки Прикаспийского похода царем Петр I впервые была обнародована российская официальная доктрина по покровительству армянам, которая была продолжена при его наследниках. Еще задолго до осуществления своего прикаспийского проекта, в 1715 г., отправляя в Сефевидское государство посла Артема Волынского ему, среди прочего, ставилось в задачу собрать информацию о живущих там армянах. В «Истории России» С.Соловьева мы читаем об этом: «Разведав об армянском народе, много ли его и в которых местах живет, и есть ли из них какие знатные люди из шляхетства или из купцов, и каковы они к стороне царского величества, обходиться с ними ласково и склонять к приязни» (6,с.664)

После успешной военной компании генерала М.Матюшкина и заключения в сентябре 1723 г. Петербургского договора с сефевидским послом Исмаил беком, русский император решил переселить на Прикаспийские области армян, которых считал «лучшим средством» для закрепления за Россией приобретенных территорий. У известного русского военного историка В.А.Потто находим по этому поводу следующую цитату из распоряжения Петра I: "Стараться всячески призывать армян, а басурман зело тихим образом, чтобы не узнали, сколь возможно убавлять" (5, с. 716). Император наказывал своим сподвижникам, чтобы они оказывали переселенцам всевозможные льготы, отводили лучшие земли, где пожелают, защищали от обид и притеснений. 24 сентября 1724 г. посланному в Стамбул А.Румянцеву император дал указание уговорить армян переселиться в

Прикаспийские земли, при условии, что местные жители «будут высланы, а им, армянам, отдадут их земли» (1,с. 67). Как отмечал П.Бутков, 10 ноября 1724 Петр I, "будучи уже на смертном одре", издал следующий указ: "Генерал-лейтенанту Матюшкину и бригадиру Левашеву повелено также, и это объявлено всему армянскому народу, чтобы всяким образом стараться Армян и других христиан призывать для поселения в занятые российскими войсками персидские провинции: Гилян, Мазандаран, Баку, Дербент и другие удобные места, принимать их ласково и в прочем содержать во всякой милости и охранении, отводить им в пристойных местах удобные для их поселения земли, и отдавать им в городах и селах те дворы и пожитки, которые пусты; также и тех из магометан, которые явились в какой противности, или на которых какое подозрение есть, тех выводить вон, а их места занимать оными христианами". Стратегический замысел русского царя определялся в данном указе четко и ясно: "Ибо одно из главнейших желаний было государя Петра Великого не только умножить христиан в приобретенных провинциях, но виды его, даже и по трактату с Турками, стремились на Грузию и Армению». Данный указ, как указывал Бутков, был подтвержден указом российской Коллегии иностранных дел 11 февраля 1725 г., а после смерти Петра I – соответствующим указом императрицы Екатерины I 22 февраля 1726 г. (1,с. 68). По свидетельству русского ученого, в основу отношений петербургского двора с представителями армянского народа (патриархами, меликами и др.) со времени царствования Петра I был положен следующий принцип – "монархи армянский народ, ради христианства, в особливой своей императорской милости содержать благоизволят" (1, с. 143).

Однако, как пишет В.Потто, «нерешительная политика преемников Петра еще тяжелее отозвалась на судьбах армянского народа. Императрица Анна Иоанновна (1730-1740 гг.), мало заботившаяся о поддержании того, что создано было Великим Петром, решает вовсе оставить покоренные им земли. Русские войска отступают на Терек. Вслед за войсками отправляются и недавние поселенцы» (5,с.717).

В таком положении оставались дела до воцарения Екатерины II. «Если Анна Иоанновна, – как пишет В.Величко, -«относилась к армянам недоверчиво... Екатерина II (1762-1796 гг.), наоборот, дошла до крайних пределов благоволения к армянам, что объясняется, быть может, царившим при ее дворе растлением нравов и чрезвычайной роскошью» (2, с. 77). При ней армянами стали заселяться обширные степи юга России, а также особое внимание обращается и на дела Закавказья. Таким образом, армянский вопрос вновь выдвигается на сцену уже в рамках создания для армян государственного образования на Южном Кавказе, которая, как пишет Потто, «должна была граничить с Персией, Турцией и Россией и иметь гавань в Каспийском море». В политическом отношении это государство проектировалось состоящей под покровительством России. Потто пишет, что «небольшой русский отряд должен был защищать его границы от нападения турок и персов, а один из армянских царевичей – находиться постоянно при дворе императорском. Армянское царство обязывалось уделять России часть добываемого им серебра и золота. В случае войны обе стороны должны были помогать друг другу» (5, с. 718). Согласно проекту договора, который должен был предварительно заключен между российским императорским двором и армянским

царством, церкви в Эчмиадзине предоставлялась независимость и «избранный царь Армении, будет ли он армянин или один из преданнейших сподвижников императрицы, – обязывался держаться армянских законов. Царское коронование предполагалось в Эчмиадзине, а столицей назначалась Ани или Эчмиадзин» (5,с.719). Кроме этого, новое образование должно было иметь для внешнего приличия свой герб и ордена. Однако, осуществление данного проекта требовало больших денежных затрат. Потто пишет: «Нашелся некий индийский армянин, по имени Шамир-шах, предложивший свой полный кошелек. Только по его мнению не следовало начинать войны, а просто ценой золота купить Армению у Турции и Персии»(5,с.720). Таким образом капиталы имелись уже в виду, – оставалось действовать. Решено было начать с Карабахского ханства. Как видно из работы другого русского военного историка Н.Дубровина на основе договоренностей армянских волонтеров различных мастей с графом Г.Потемкином-Таврическим предполагалось свергнуть Ибрагим-хана и превратить Карабах в армянскую область подчиненную только России. Данная кампания намечалась на лето 1784 года; готовились уже войска (4, с. 26, 29, 36). Но пока писались проекты и подготовлялось их выполнение, политические обстоятельства круто изменились. Русско-османская война 1787-1791 гг. сорвала намеченные планы. После же похода генерала В.Зубова в 1796 г. на Южный Кавказ император Павел I (1796-1801 гг.) отозвал войска назад, «и все предначертания Екатерины, лежавшие в основе этого военного предприятия, – рухнули». Далее Потто пишет: « Грузинское царство, со смертью царя Георгия, вошло в состав России. Это обстоятельство в корне изменило прежние проекты; теперь о существовании рядом с присоединенной к России Грузией вассального, самостоятельного царства Армянского – уже нечего было и думать (5, с. 721). Когда началась персидская война 1826 г., армяне персидских провинций встретили русские войска с восторгом, как своих избавителей. Вскоре по занятии русскими войсками Тебриза к Паскевичу стали являться депутации от армян, с просьбами о переселении их в русские пределы. Как отмечает Потто, «это было вполне согласно с видами русского правительства. Главнокомандующий ласкал их и отпускал домой с разрешением готовиться к переселению (5, с. 725). Паскевич отправил полковника Х.Лазарева, вызванного из Петербурга с целью руководить всем делом переселения (5, с. 728). Лазарев ездил с этой целью в Марагу, Салмас и Урмию. В точности исполняя предписание Паскевича, Лазарев старался не обольщать армян никакими несбыточными надеждами. Он прямо говорил им, «что они не найдут за Араксом того, что покидают в Персии, но под сенью единоверной державы они могут быть уверены в благоденствии их потомства и в собственном спокойствии» (5, с. 730). Далее Потто описывая процесс переселения армян, отмечает, что «первая, самая большая партия двинулась в путь 16 марта 1828 г. Огромные караваны переселенцев направлялись к Араксу. Известный художник Мошков написал большую картину, изображающую это переселение сорока тысяч армян, под личным распоряжением полковника Лазарева» (5, с. 732). Напутственную речь Х.Лазарева движущимся из Персидского Азербайджана в сторону Северного Азербайджана армянам интересно описывает русский писатель С.Н.Глинка: "Христиане!…..по долгу обязанности,

возложенной на меня Главнокомандующим нашим, объявляю вам, что великодушный Монарх Российский дает желающим переселиться в надежное, спокойное и счастливое убежище в Его государстве. В Эривани, Нахичевани и Карабахе, где сами изберете, получите вы в изобилии хлебородную землю. Поспешайте! Время дорого. Жертвуя малым и на малое время, получите все и навсегда" (3, с. 107-111). «Трогательно было видеть, – далее пишет С.Глинка, – как матери учили малюток выговаривать священное имя первого армянского царя – Николая, как они внушали им помнить великого своего избавителя» (3, с. 57).

Так совершилось переселение армян, на которых, как видно из отчетов Х.Лазарева, было израсходовано четырнадцать тысяч червонцев и четыреста рублей серебром; и на эту-то ничтожную сумму было переселено восемь тысяч двести пятьдесят семей, что в сложности составляло более сорока тысяч жителей». Однако Лазарев не терял оптимизма. «Смею сказать, – доносил он Паскевичу, отдавая ему отчет в своих действиях, – что как бы ни была велика сумма, издержанная на переселенцев, она с избытком вознаградит правительство» (5, с. 732-733). Массовое переселение армян в Северный Азербайджан, впервые закрепленное в XV статье русско-иранского Туркменчайского договора 1828 г., положил начало процессу, который растянулся на целый век. В отличие от мусульманских ханств, которые одна за другой были ликвидированы, армяне получили право на создание своей автономии в форме «Армянской области» на территориях бывших азербайджанских Иреванских и Нахчыванских ханств. Более того, они сами могли считаться завоевателями, так как принимали активное участие в покорении Закавказья русской армией, а потом и в замирении Кавказа, затем в русско-турецких войнах, когда значительная часть постов в Кавказской армии была занята армянами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бутков П.Г. Материалы для Новой истории Кавказа с1722 по 1803 гг. Том I, СПб,1869.
2. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990.
3. Глинка С.Н. Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России. М., 1831.
4. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Том II, СПб, 1886.
5. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. III, СПб, 1888.
6. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 4. Т. XVIII. СПб, 1893.

İlqar Niftəliyev

ERMƏNİLƏRİN ŞİMALİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA KÖÇÜRÜLMƏSİ RUS TARİXÇİLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

XÜLASƏ

Açar sözlər: Qafqaz, erməni, köçürülmə, rus ordusu

Təqdim olunan məqalədə ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi Rusiya imperiyasının dövlət xadimləri, publisistləri və hərbi tarixçilərinin əsərləri əsasında araşdırılır. Faktiki olaraq bu müəlliflər həmin hadisələrin tarixşünaslığını yaratmışdılar Həmin tədqiqatçılar arasında xüsusi olaraq V.A.Potto, S. N. Qlinka, S. M. Solovyov, V. L.Veliçko, N. F.Dubrovin və P.Q. Butkovun adlarını çəkmək lazımdır. Müxtəlif mənşəli çoxsaylı mənbələrdən istifadə edən rus məllifləri XVIII əsrin ikinci yarısı- XIX əsrin əvvəllərində rus-erməni münasibətlərinin geniş spektrini tədqiq edərək, Rusiyanın hərbi-

siyasi ekspansiyasının əsas hədəflərindən olan Şimali Azərbaycana ermənilərin məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi məsələsinə tədqiqatlarında xüsusi yer ayırmışdılar.

Ilgar Niftaliyev

RESETTLEMENT OF ARMENIANS IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE WRITINGS OF THE RUSSIAN HISTORIANS

SUMMARY

Key words: Caucasus, Armenians, relocation, Russian army

In this article the process of resettlement of Armenians in Northern Azerbaijan is seen as a series of official in origin and nature of the research, the authors of which were Russian statesmen, military historians, publicists. In fact these authors were empowered to become istoriografami. Among the Galaxy of these researchers should disclose the names of V.A. Potto, S. N. Glinka, S. M. Soloviev, V. L.Velichko, N. F. Dubrovina, P. G. Butkov. Based on multiple sources of data of different origin, the authors explore a wide range of Russian-Armenian relations during the XVIII-first half XIX centuries, highlighting the issue of targeted resettlement of Armenians in Northern Azerbaijan, as an integral part of the Russian political and military expansion in the region.

AZƏRBAYCAN XALQININ MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN – 1826-Cİ İL ÜSYANLARI

Vidadi UMUDLU[180]
v.umudlu@yahoo.co.uk

Açar sözlər: xanlıqlar, imperiya, bəylər, üsyan, müstəmləkə

Yüzilliklər boyu Azərbaycan ərazisi öz təbii zənginliklərinə, əlverişli coğrafi və strateji mövqeyinə görə işğalçıların hücumlarına məruz qalsa da, xalqımız bununla barışmamış, torpaqlarımızı qorumağa nail olmuşlar. XIX əsrin başlanğıcı Rusiya imperiyasının Qafqaza doğru genişlənməsi, daha doğrusu Cənubi Qafqazın Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Məlumdur ki, 1813-cü il Gülüstan müqaviləsi ilə Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olunmaqla demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycanı işğal etdilər. Çox keçmədən həmin xanlıqlarda yerli dövlət qurumları ləğv edilərək komendant üsul idarəsi ilə əvəz olundu. Bu sistem geriyə doğru bir addım olub, müstəmləkçilik siyasətinin dərininə inkişaf etdirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Hərbi işğal rejimindən az fərqlənən bu sistemin törətdiyi ağır nəticələr çox keçmədən Azərbaycanda misli görünməmiş üsyanlara gətirib çıxartdı.

1826-cı il üsyanları konkret olaraq rus dövlətinə qarşı çevrilmişdi. Rus ağalığı dövründə xalqın güzəranına xeyli pisləşməsinə baxmayaraq bu üsyan məhz siyasi-milli xarakter daşımışdır. Xan və bəylərin bu mübarizədə avanqard rol oynaması bunu bir daha təsdiq edir. Bununla yanaşı iqtisadi özbaşınalıqlar da üsyanın alovlanmasına təkan vermişdir [9, s. 141].

Üsyandan əvvəl çarizmin Azərbaycanda 35 minlik qoşunu, 90 artilleriya qurğusu var idi [7, II, s. 691]. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün məntəqələrində yerləşdirilən bu qoşunların ümumi sayı ayrılıqda götürülmüş bəzi xanlıqların əhalisinin sayından çox idi.

1826-cı il üsyanlarında yuxarıda qeyd olunduğu kimi, keçmiş xanlar təşkilatçı rol oynamışlar. Onlar, öz yaxın adamları ilə əlaqə qurmuş, vəziyyəti təhlil etmiş, yerli əhali isə onların tapşırıqlarını həvəslə yerinə yetirmişlər. Tarixçi Dubrovinin qeyd etdiyi kimi "xanlar bütün müsəlman əyalətlərini Rusiyaya qarşı qaldırmağa müvəffəq oldular"[1, s. 626].

İyunun axırı – iyulun əvvəllərində müsəlman əhali arasında həyəcanlar qeyd olunmağa başladı. Xalq bütün işləri dayandırıb silahlanma ilə məşğul idi [1, s. 614]. Onu da qeyd edək ki, müsəlman əyalətləri ilə yanaşı Gürcüstanda da üsyana hazırlıq işləri gedirdi.

Üsyana ilk olaraq Lənkəran xanlığında başlandı. Gec-tez xanlıqdan uzaqlaşdırılacağını dərk edən və başda mayor İlyinski olmaqla rus qoşunlarının özbaşınalığı ilə barışa bilməyən Mirhəsən xan İrana çəkilərək qoşun toplamağa başlayır. Fürsəti əldən verməyən İlyinski xanlığı təkbaşına idarə etməyə başlayır. Lakin öz amansızlığı ilə Sisianov, Lisaneviç, Kimmbut kimi qatı işğalçılarla müqayisə olunan bu mayorun hakimiyyəti uzun sürmədi. Belə ki, iyulun 3-də xanlığı tərk edən Mirhəsən xan iyulun 5-də çoxlu tərəfdarı ilə xanlığa hərəkət etdi. İlk hücumla Ərkivan, Qızılağac, Astara keşikçi məntəqələri ələ keçirildi. Tarixçi Pokrovskinin yazdığına görə xanlığın bütün əhalisi üsyan edərək xana qoşuldu [6, s. 120]. Şirvandan mayor Aşeberq ruslara kömək göndərir

---

Vidadi Umud oğlu Umudlu – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçi

və Yermolovdan Salyanda olan 300-ə yaxın rus balıqçısını silahlandırmağa xahış edir [1, s. 615]. Lakin tezliklə Salyan da ələ keçirilir və orada olan ruslar Sara adasına üzərək canlarını qurtarırlar. Üç tərəfdən əlaqəsi kəsilən komendant əsgər ailələrini və qiymətli əmlakı Sara adasına göndərir, mühasirə halqasının getdikcə daralmasını görən ruslar ətraf meşələri qırıb, kazarmaları yandırıb Lənkəran qalasına çəkilərək, onu mühasirə vəziyyətinə gətirirlər [10, s. 578]. Mühasirəni yarmaq cəhdləri boşa çıxır və bu iş üçün göndərilmiş dəstə başçısı öldürülür. Üsyanın getdikcə gücləndiyini görən İlyinski öz raportunda yazırdı: "Əsgərlər bir saat da sakitlik nə olduğunu bilmirlər. Çoxsaylı dəstələr hər tərəfdən hücum edirlər." [1, s. 617]. Üsyana tab gətirməyən qala qarnizonu 6 günlük mühasirədən sonra Sara adasına qaçmağa məcbur olur. Bununla bütün xanlıq işğalçılardan təmizlənir. Bu döyüşlərdə ruslardan 12 nəfər öldürülür, 172 nəfər isə əsir düşür [10, s. 578]. Lənkəranda da rus qoşunları yeni bir vəhşiliyə imza atırlar. Belə ki axıra qalan 20 nəfər bütün əmlaka neft töküb ətrafa barıt çəlləyi düzür və ona birləşdirilən fitilə od vuraraq qaladan uzaqlaşırlar[10, s. 578].

Lənkəran xanlığında üsyanın uğurlu gedişi digər xanlıqlara da öz müsbət siyasi təsirini göstərir.

Qarabağ xanlığında Mehdiqulu xanın məktubunu alan bütün bəylər artıq üsyan əhval ruhiyyəsində idilər. Abbas Mirzə hücum edərkən, artıq hər yeri üsyan bürüdüyündən rus qoşunları heç yerdə dayana bilməyib Şuşaya çəkilməyə məcbur oldular. Bunu Qarabağdakı rus qoşunlarının general Reutun Yermolova raportu sübut edir. O yazırdı: "İranlıların qəfil hücumu nəticəsində biz Şuşa qalasına çəkildik. Ehtiyat ərzağımız yox idi, çünki əhali üsyan etdiyindən buna imkan tapa bilmədik." Reut xanlıqdakı digər hərbi hissələrə də öz mövqeyini buraxıb Şuşaya çəkilməyi əmr etdi. Lakin bütün yollar üsyan etmiş əhali tərəfindən bağlandığından bu onlara müyəssər olmadı. İyulun 20-də Gorusu tərk edən podpolkovnik Nazimkinin başçılıq etdiyi səhəri gün üsyançılar tərəfindən mühasirəyə alındı və 3 saat davam edən döyüşdən sonra tamamilə darmadağın edildi. Bu döyüşdə Hacı Ağalar bəyin Qarabğ atlıları xüsusi fəallıq göstərdilər [7, II, s. 73]. Gizettinin məlumatına görə həmin döyüşdə ruslardan 306 nəfər öldürülür, 700 nəfər isə (18-i zabit) əsir düşdü [2, s. 74]. Yalnız 2 zabit və 6 əsgər Qaladərəsi kəndindəki ermənilərin yanında gizlənməyə macal tapır [7, II, s. 74]. Bu qələbə xanlıqda Rusiyaya sadiq yeganə kənd, 42-ci polkun yerləşdiyi Mədətova məxsus Çanaxçının ələ keçirilməsindən sonra qarabğlıların ikinci böyük qələbəsi idi. Potto bu münasibətlə yazırdı: "1000 nəfərdən ibarət bir batalyonun məhv edilməsi Qafqazda görünməmiş bir hadisə idi" [7, II, s. 75]. Hətta bu məğlubiyyət imperatorun özünü də həddən artıq kədərləndirmişdi [1, s. 624]. Bu qələbələr xalqın əhval ruhiyyəsini xeyli yüksəltdi. Şuşa qalası istisna olmaqla bütün ərazi əlbir hərəkət edən xan tərəfdarlarını və iran qoşunlarının əlinə keçdi. Şuşa qarnizonu isə 6 rota, 4 səhra topundan və onlara birləşmiş 1500 silahlı ermənidən ibarət idi [8, II, s. 111].

Üsyan getdikcə Şamaxı, Şəki, Gəncə xanlıqlarını və başqa yerləri bürüdü.

Öz qoşunlarını Şamaxıya yeridən Mustafa xan bütün ətrafları nəzarət altına aldı. Xanlıqdakı bütün keşikçi məntəqələri məhv edildi və yaxud Şamaxı qarnizonuna birləşdirildi [9, s. 73]. Bütün əhali xana qoşuldu. Qubadan 3 rota ilə Şirvana hərəkət edən gen-m. Krabbe 23 iyulda Köhnə Şamaxıya gələndə bütün əhalini üsyan etmiş gördü. 25 iyulda Ağsu Mustafa xan tərəfindən tutuldu. Bu vaxt Şahzadənin qardaşı Şirvana gəldi. Bütün əhalinin Mustafa xan qoşulduğunu bu haqda yazan tarixçilər təsdiq edir. Elə

Krabbenin aşağıdakı raportu da bunu sübut edir. O yazırdı: "Nə mühim mükafatların, nə pulun, ümumiyyətlə heç nəyin xeyri yoxdur.Aydın idi ki, əyalət üsyana qabaqcadan hazırlaşıb. Hətta komendant bir adam təqdim edə bilmədi ki, ona etibar edəsən" [1, s. 627].

Krabbenin özü də Şamaxıda çox tab gətirə bilmədi. Mühasirəyə düşmək qorxusu, Qubada başlanan üsyanlar, eləcə də ərzaq qıtlığı onu Şamaxını tərk etməyə məcbur etdi. Yeri gəlmişkən əhalinin müqaviməti nəticəsində rusların ərzaq təminatı xeyli pisləşmiş və onlar çoxdan idi ki, yarım payla kifayətlənirdilər. Üsyan zamanı isə ruslara un verməkdən və onu çıxartmaqdan imtina edən əhali Şamaxıdakı bütün dəyirmanları xarab etmişdi [1, s. 628]. Krabbenin bildirdiyinə görə Quba və Dərbənddə belə böhranlı vəziyyət yarandığından çoxdan idi ki, unu Həştərxandan gəmi ilə gətirirdilər [1, s. 658].

Karbbe ilə yanaşı mayor Aşeberq də yollar təhlükəli olduğundan demək olar ki, bütün əmlakı ataraq öz dəstəsi ilə Şamaxını tərk etdi. Beləlilkə, Şamaxı xanlığı da tamamilə işğalçılardan təmizləndi. Şəkidə üsyan başlayan kimi orada olan iki rus rotası heç bir atəş açmadan Tiflis istiqamətində geri çəkilməyə başladı. Hüseyn xan öz tərəfdarları ilə Şəkiyə girib xan oldu. Yeni xanın İlisuya hərəkəti orada üsyana səbəb oldu və əhali rusiyanın xidmətçisi olan Əhmad xanı sultan ailəsindən olan Balağa bəylə əvəz etdi [5, s. 97]. Hərəkat Carı, Muxaxı, Talı, Cinixi əhatə etdi. Deputat qrupu Hüseyn xanı Cara dəvət etdi [5, s. 97].

Şamaxını tərk edən Krabbe üsyançıların təzyiqi ilə Qubaya sıxışdırıldı. Lakin, rus qoşunlarının Quba şəhərini tutmaq cəhdi bir nəticə vermədi. Bununla belə rus qoşunlarının ətraf aləmlə bütün əlaqəsi kəsildi. Cənubi Dağıstan da rus qoşunlarından təmizləndi. Surxay xan öz oğulları və tərfdarları ilə dağıstana daxil oldu.

İyulun sonlarında Quba istiqamətindən Bakıya hücum edən Hüseyn xanın qoşunları rusları qalaya çəkilməyə məcbur etdi. Şəhərə gedən bütün yollar nəzarətə götürüldü. Bakı şəhər komendantı Baron Rozin bütün tatar əhalisini qaladan köçürtdü [7, III, s. 109]. Orada olan bütün ermənilər silahlandırıldı. 500 nəfər yaşlı və təcrübəli əsgər və 40 topdan ibarət qala qarnizonu şəhərə yeridilən iki dəniz rotası ilə gücləndirildi. Hüseynqulu xanın şəhəri almaq üçün 4 saat çəkən həmləsi bir nəticə vermədi. Mühasirə daha bir ay davam etdi. Ruslar Sara adası və Həştərxanla daimi əlaqə saxladığından şəhəri almaq mümkün olmadı.

1826-cı ildə baş verən üsyanların ən mütəşəkkili Gəncədə baş verdi. Rus qoşunlarının şəhəri tərk edəcəyini eşidən gəncəlilər iyulun 27-də üsyan etdi. Gəncə üsyanı Hüseyn Minasazovun "Bir inqilabın yüzilliyi" adlı tədqiqat əsərində geniş şərh edildiyindən üzərində çox dayanmaq istəmirəm. Onu qeyd edək ki, üsyan etmiş əhali məhbusları azad etməyə başladı. Əlbəyaxa döyüşdə 7 rus əsgəri öldürüldü, qalanları əsir götürüldü. Qaladakı rus qoşunlarının başçısı Şəmşədildə da üsyan baş verdiyindən oradakı iki rotanı geri çağırdı. Qalaya girən Poruçik Qabayev 12 kazakla həbs edildi. Bunu eşidən rus qoşunlarının şəhərə hücumu başladı. Lakin gəncəlilər bunun qarşısını aldılar. 30 nəfər itki verən rus qoşunları şəhərin küçələrində dolaşmağa başladı. Lakin üsyan zamanı ruslara sadiq olan ermənilər onları şəhərdən çıxmağa kömək etdilər.

Beləliklə, Gəncə işğalçılardan təmizləndi, cana doymuş əhali bir an içində rus hakimiyyətini devirdi. Yermolova görə "qəfil qiyam hətta oradakı sənədləri çıxarmağa imkan vermədi." [3, sənəd 1360]. Qafqazda rus hərbçilərinin itkilərini qeydə alan Gizettinin məlumatına görə Gəncə üsyanı zamanı rus ordusu 15-i zabit olmaqla 300-dən artıq itki verdilər [2, s. 143]. Müasirlərin yazdığına görə hər yerdə təmtəraqla qarşılanan Uğurlu xana qanuni hakim kimi baxırdılar [7, II, s. 98].

Çox keçmədən Şəmşədillilər müşayiətçi dəstəni məhv edib pristavı əsir aldılar. Uğurlu xan öz qoşunlarını Şəmşədilə yeritdi. Sonra üsyan Borçalını əhatə etdi. Borçalı da özünü Rusiyadan ayrılmış hesab edildi [4, s. 25].

Beləliklə, Gürcüstanla müsəlman əyalətlər arasındakı bütün əlaqələr kəsildi. Belə ki, Ağstafa çayında rus qoşunlarının əsas məqsədi (qeyd edək ki, onlara Mədətov başçılıq edirdi) üsyana etmiş əhalinin Gürcüstana girməsinin qarşısını almaq idi. Yalnız üç qala şəhər (Şuşa, Quba, Bakı) istisna olmaqla bütün Azərbaycan işğalçı qoşunlardan təmizləndi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Дубровин Н.Ф. История войни и владыществарусских на Кавказе, I-VI т, СПБ, 1871-1878.
2. Гизетти А.А. Сборник сведении о потериях кавказскихвойск во времия войни (1801-1885), Тифлис, 1901.
3. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Akltları (QAKA), I-VII cildlər, Tiflis, 1867-1878.
4. Миназаров Г. Сто лет одной ревалюции, Баку, 1930.
5. Петрушевский И. П. Джаро- Белоканское волные обшества в первой трети XIX столетия, Тбилиси, 1934.
6. Покровский М.Н. Дипломатия и войни чарской России в XIX столетии, Москва, 1964.
7. ПоттоВ. А. Кавказская война в отделных очерках,епизодах, легендах и библиографиях I-III т, СПБ., 1886.
8. Шербатов М. Генерал фелдмаршал княз Паскевич, его ошзни и дятелности II-III т, СПБ., 1890-1891.
9. Umudlu V.U. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, 2004.
10. Валиев П.Н. Присоединение Азербайджана к Росси ТИЕА, фонд 1227.
11. Военная энсциклопеди, XIV т., СПБ, 1913.

Vidadi UMUDLU

FROM HISTORY OF STRUGGLE OF THE AZERBAIJAN PEOPLE AGAINST COLONIALISM. REVOLTS OF 1826.

SUMMARY

With signing of the Russian-Iranian Gjulistansky contract of 1813 all northern Azerbaijan khanates, except for Irevansky and Nahchyvansky, have passed in possession of Russian empire. Hardly later these khanates have been liquidated and on their place the commandant's system of board has been created. Under the maintenance the given system had strongly pronounced colonial character. Not casually, that introduction of the given occupational mode became the reason of revolts in Northern Azerbaijan. Revolts of 1826 had national character and have been directed against the Russian domination. Khans and беки were vanguard force of these revolts.

Видади УМУДЛУ

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ КОЛОНИАЛИЗМА. ВОССТАНИЯ 1826 ГОДА

РЕЗЮМЕ

С подписанием русско-иранского Гюлистанского договора 1813 г. все северные азербайджанские ханства, за исключением Иреванского и Нахчыванского, перешли во владения Российской империи. Чуть позже эти ханства были ликвидированы и на их месте была создана комендантская система правления. По своему содержанию данная система носила ярко выраженный колониальный характер. Не случайно, что внедрение данного оккупационного режима стало причиной восстаний в Северном Азербайджане. Восстания 1826 г. имели общенациональный характер и были направлены против российского господства. Авангардной силой этих восстаний были ханы и беки.

AZƏRBAYCANDA RUSİYA-QACAR QARŞIDURMASI

Zəhra İSLAMOVA[181]
ayxan.islamli@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Qacar, Rusiya, Zubov

Nadir şahın ölümündən sonra (1747) Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqların yaranması və bunlar arasında birləşdirmək uğrunda mübarizə başlayır. Lakin birləşdirmə siyasəti uğursuz olur. XVIII əsrin son rübü üçün xanlıqlara parçalanmış siyasi durumda olan Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi, ara müharibələr, xanlıqlar arası toqquşmalar daimi vəziyyət almışdı. Beynəlxalq vəziyyət də ürəkaçan deyildi. Belə ki, İran, Osmanlı, Rusiya və Qərbi Avropa dövlətlərinin mənafeyinin bu regionda toqquşması nəinki birləşdirməsinə nail olur, eyni zamanda onun müdafiəsini təhlükə altına alırdı [1, s.541]. Siyasi parçalanma iqtisadiyyata da təsir göstərir və ayrı-ayrı regionlar vəhdət şəklində deyil, pərakəndə formada inkişaf edirdi. Natural təsərrüfatın hökm sürməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını ləngidən əsas amillərdən hesab edilir.

Nadir şahdan sonra İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə başlayır. Daha güclü olan qacarlar, zəndlər və əfşarlar arasında gedən kəskin mübarizənin ağır zərbəsi Cənubi Azərbaycana dəyir. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan da bir neçə zəif xanlığa bölünmüşdü. Getdikcə qacarlar üstünlüyü ələ ala bilirlər. 1763-cü il "Şiraz qonaqlığı"ndan sonra əfşarlar mübarizədən uzaqlaşdırılır. Zəndlər arasında gedən mübarizədən məharətlə istifadə edən Ağa Məhəmməd xan Qacar (1742-1797) 1785-ci ildə asanlıqla Tehran, Qum, Kaşan, İsfahanı tutur. 1786-cı ildə Gilan qacarlar tərəfindən ələ keçirilərək bir xanlıq kimi ləğv edilir, buraya hakim Ağa Məhəmməd xanın qardaşı Murtuzaqulu xan təyin edilir [4, s.83]. Cəfər xan Zəndin oğlu Lütfəli xan 1785-1794-cü illərdə Şirvan və Kirmanda öz hakimiyyətini bərqərar etsə də, 1794-cü il Kirman döyüşündə məğlub edilərək siyasi səhnədən uzaqlaşdırılır. Ağa Məhəmməd xan öz hakimiyyəti naminə bütün zəndlər tayfasını tamamilə qılıncdan keçirmişdi. Öz yaxın adamları ilə mübarizədə də Ağa Məhəmməd xan öz qəddarlığı ilə seçilirdi [5, s.410].

Ağa Məhəmməd xanın qardaşı Murtuzaqulu xan Rəşt və Gilan hakimi təyin edilmişdi. Lakin o, bununla kifayətlənmir, Xəzərsahili xanlıqları da ələ keçirmək istəyirdi [1, s.541]. Bu səbəbdən Murtuzaqulu xan xəyanət edərək əvvəlcə zəndlər tərəfə keçir, lakin onların məğlub olduğunu görərək Ağa Məhəmməd xana qarşı müxalif olan Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın yanına qaçır. Burada olarkən şimal xanlıqları və Rusiya ilə əlaqə yaratmağa çalışır. Murtuzaqulu xan Rusiya dövlətindən yardım almaq üçün apardığı danışıqlara əsasən İranda hakimiyyətə keçdiyi təqdirdə Rusiya dövləti mənafeyinə xidmət edəcəyini vəd edirdi. Kuzneçova bunu daha da dəqiqləşdirərək yazır ki, Murtuzaqulu xan öz qardaşına qarşı hərbi yardım əvəzində Rusiya hökumətinə öz ərazilərində onun asılılığını qəbul etməyi, Ənzəli limanını güzəştə getməyi, rus təbəələrinin bütün vergilərdən azad edilməsini, rus qarnizonuna qala tikməyi vəd edirdi

---

Zəhra Rüstəm qızı İslamova – Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

[6, s.26]. Murtuzaqulu xan əslində ona aid olmayanı söz verirdi, buna görə də Rusiya bu təklifləri ciddi qəbul etmirdi. 1787-1791-ci illər Rusiya Osmanlı ilə müharibə aparırdı. Digər tərəfdən İran ilə münasibətləri gərginləşdirməmək üçün Murtuzaqulu xana açıq yardım etməkdən çəkindi. İlk öncə Rusiya Azərbaycana münasibətdə "incə, ehtiyatlı siyasət" yeridirdi [7, s.72-73]. Lakin gizli şəkildə hər çür yardım söz verilirdi. Hətta kapitan-leytenant Akleçeyevin başçılığı altında olan bir rus hərbi gəmisi də köməyə göndərilmişdi. Azərbaycan xanlıqları da Ağa Məhəmməd xanın qarşısını almaq üçün öz hərbi dəstələrini (Quba xanlığı 230, Lənkəran xanlığı 660 nəfər hərbiçi) Murtuzaqulu xana köməyə göndərirlər. Murtuzaqulu xan 1787 və 1790-cı illərdə iki dəfə Rəşti tutsa da, hər dəfə orada möhkəmlənə bilmir. Məğlub olan Murtuzaqulu xan sonda Rəştdən əl çəkir və Rusiyanın himayəsinə sığınaraq Həştərxana, oradan da Peterburqa gedir. Peterburq hökuməti ona ayda min manat maaş ayırmaqla öz himayəsinə götürür. Rusiya gələcəkdə Ağa Məhəmməd xana qarşı onun qardaşından istifadə etmək istəyirdi.

Ağa Məhəmməd xan özü hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayarkən Rusiya ilə diplomatik münasibətlər yaratmağa cəhd etmişdi. 1781-ci ildə Gilanı tutan Ağa Məhəmməd xana qarşı İranın şimal xanlıqları birləşmişdilər. Bundan istifadə edən Rusiya qraf Voynoviçin başçılığı altında hərbi eskadranı Astrabada göndərir. 1782-ci ildə kömək almaq məqsədilə Ağa Məhəmməd xan Rusiyaya müraciət edir, lakin cavabsız qalır. İstər Əli Murad xan Zənd, istərsə də Murtuzaqulu xandan fərqli olaraq Ağa Məhəmməd xan Rusiyaya Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanı güzəştə getmək fikrində deyildi, həm də ticarət vergilərindən də rus təbəələrini azad etmək istəmirdi. Buna görə də diplomatik cəhdlər baş tutmamış, 1782 və 1787-ci illərdə Ağa Məhəmməd xanın elçiləri Peterburq sarayında qəbul edilməmişdilər.

XVIII əsrin 90-cı illərinin ortaları üçün əsas rəqiblərini məğlub edib, İranı özünə tabe edən Ağa Məhəmməd xan Şimali Azərbaycan xanlarını və Gürcüstanı özünə tabe etmək üçün yürüşə hazırlaşır. 1783-cü ildən Georgiyevsk traktatına əsasən Rusiyanın protektoratlığını qəbul edən Gürcüstanı tutmaq elə də asan iş deyildi. Elə Azərbaycan xanları da heç bir halda kiməsə tabe olmaq istəmir, öz istiqlaliyyətlərini qorumağa çalışırdılar. Müstəqil xarici siyasət yeritməklə öz nüfuzlarını gücləndirməyə çalışırdılar [3, s.117].

Rusiya İran hakimləri ilə Cənubi Qafqazın nüfuz dairələrinə bölüşdürülməsi ilə yanaşı, həm də yerli xanlar ilə də "mehriban qonşuluq və ticarət əlaqələri" barədə danışıqlar aparırdı. Bu ikili siyasət gələcəkdə Rusiyanın Qafqaz siyasətindəki uğurlarına səbəb olacaq. Azərbaycan xanları isə Rusiya siyasətinin əsl mahiyyətini anlamayaraq bəzən İrana qarşı Rusiyanın himayəsini də qəbul etməyə hazır idilər. Onlar düşünürdülər ki, Ağa Məhəmməd xana qarşı Rusiya ilə birləşəcək, hərbi ittifaq yaradacaq, əvəzində isə Rusiya əlverişli ticarət müqaviləsi ilə kifayətlənəcək. Azərbaycan xanlarının güclü müqaviməti ilə rastlaşan Ağa Məhəmməd xan 1795-ci ilin yayında üçüncü dəfə öz nümayəndəsini danışıqlar üçün Qafqaz xəttindəki rus ordularının baş komandanı qraf İ.V.Qudoviçin yanına Tiflisə göndərir. Nümayəndə heyəti Murtuzaqulu xan tərəfindən əsir alınmış, Ağa Məhəmməd xanın yaxın adamı Abbas xanın azad edilməsi üçün göndərildiklərini bildirdi. Lakin onlar daha çox Qafqaz xəttindəki rus orduları, onların sayı, təchizatı, Rusiyanın Cənubi Qafqaz xanları ilə münasibətləri, Rusiyanın xanlara nə dərəcədə hərbi yardım göstərməyə hazır olduğu ilə maraqlanırdılar. Əlverişli Yassı müqaviləsindən sonra Rusiyanın Qafqaz cəbhəsində əl-qolu açılmışdı. Qafqazdakı rus

qoşunlarının baş komandanı Qudoviçin adına verilən 1792-ci il 8 may buyruğuna əsasən Rusiyaya xeyirxahlığla yanaşan bütün xanların onun hakimiyyətinə qəbul olunacaqları barədə onların arxayın edilməsinə göstəriş verilirdi. 1793-cü il aprel buyruğunda isə bildirilirdi ki, Xəzər dənizindəki rus eskadrasına düşmənlərlə düşməncəsinə rəftar etmək icazəsi verilirdi [1, s.545]. Rusiya hökuməti tərəfindən general İ.V.Qudoviçə verilmiş digər təlimatda göstəriş verilirdi ki, bu ərazidə Rusiya siyasətinə qarşı olanlar digərlərinin əli ilə ciddi cəzalandırılmalı və zəiflədilməlidir [7, s.39]. Bu təlimatda Ağa Məhəmməd xanın neytrallaşdırılması xüsusi vurğulanırdı. İran nümayəndə heyətinin danışıqlar aparmaq üçün öz hökmdarının adından rəsmi səlahiyyəti yox idi, bu səbəbdən İ.V.Qudoviç səfirin rəsmi nümayəndə olmadığını bəhanə edərək onların Peterburqa getməsinə mane olur. Artıq üçüncü diplomatik missiyanın əlaqə yaratmaq cəhdi boşa çıxır. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycana yürüşü başlayır. Yürüşdən əvvəl Azərbaycan xanlarına və Kartli-Kaxetiya çarlığına tabe olmaq barədə məktub göndərib, onun sarayına girov göndərmələrini tələb etsə də, ancaq Dərbənd, Şəki və Gəncə xanları tabe olmaq istəklərini bildirmişdilər. Digərləri bu məktuba əhəmiyyət verməyərək rədd etdilər. Ağa Məhəmməd şah üç istiqamətdə 100 minlik qoşunla hücuma keçir. Hücum xəbərini eşidən xanlar nəinki vahid müdafiə cəbhəsi yaratmadılar, hətta bəziləri hərbi yardım üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etdilər. Məhz xanların bu addımı Azərbaycanın gələcəyini həll etdi. Ağa Məhəmməd xan bu xəbəri eşidib bir az da hiddətlənir. Əvvəlcə Naxçıvana hücum çəksə də, güclü müqavimətə rast gəlir. Mühasirəni yarımçıq qoyub İrəvana gedir və buranı tabe edir, hətta öz nümayəndəsi Əliqulu xanı buraya hakim təyin edir. Digər İran hərbi hissələri Şuşaya hücum edir, 33 günlük mühasirədən sonra burada da mühasirəni yarımçıq qoyub Tiflisə qoşun çəkir. 20 sentyabr 1795-ci ildə Tiflis qarət edilərək 20 min əsir ilə geri dönür. Qışlamaq üçün Muğana gedir. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycan xanları bu müvəqqəti atəşkəsdən istifadə edib birləşmir, hətta əksinə bir-birinə qarşı çıxır, çəkişmələri davam etdirirdilər. Buna misal olaraq onu göstərə bilərik ki, Şəkili Məhəmmədhəsən xan Şamaxını ələ keçirmək üçün öz nümayəndəsini Hacı Seyid bəyi Ağa Məhəmməd xanın yanına göndərir və şamaxılı Mustafa xanı şahın nəzərindən salmağa çalışır. Şamaxı xanını cəzalandırmaq üçün göndərilən hərbi hissələrlə yanaşı Şəki hərbi dəstələri də Şamaxını qarət edib, dağıdırlar. Mustafa xan hücum xəbərini eşidib əhalini Fit dağına köçürtmüşdü. Lakin tezliklə bu iftira Məhəmmədhəsən xanın özünə qarşı çevrilir. Səlim xan saray çevrilişi edərək Şəkidə hakimiyyəti öz əlinə alır və Ağa Məhəmməd şaha qarşı Qarabağlı İbrahimxəlil xan ilə birləşir. Məhəmmədhəsən xan isə artıq lazımsız olduğuna görə şah tərəfindən gözləri çıxardılaraq İrana göndərilir.

1795-ci ilin noyabrında Rusiya Ağa Məhəmməd şaha qarşı qəti addımlar atmağı qərarlaşdırır. Tiflisə polkovnik Sıroxnevin başçılığı ilə iki yeger batalyonu, Dağıstan və Azərbaycan istiqamətində isə general-mayor Savelyevin komandanlığı altında piyada batalyonu hərəkət etdi. Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri də bu oldu. General Qudoviçə təlimat verilmişdi ki, İran qoşunları qəti surətdə Xəzər sahili vilayətlərə, xüsusilə Bakı, Şamaxı, Dərbəndə buraxılmasın, lazım gələrsə, silahlı müqavimət göstərilsin. Ağa Məhəmməd şahın iddialarını nəzərə alaraq, onun Cənubi Qafqazda öz hakimiyyətini bərqərar etmək və möhkəmlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə 1796-cı ilin aprelində V.Zubovun başçılığı ilə yürüş təşkil edilir.

Azərbaycan xanları tərəfindən ciddi müqavimətlə rastlaşan Ağa Məhəmməd xan əlavə olaraq rus qoşunlarının gəlişi xəbərini də eşidərək geri çəkilir. Ağa Məhəmməd şah geri çəkilsə də, bu İran təhlükəsinin sovuşması demək deyildi.

Valerian Aleksandroviç Zubov (1771-1804) II Yekaterinanın sevimlilərindən olmuş, Rusiya sarayında "yüksək qiymət verilən sərkərdə"lərdən hesab olunurdu, ordudakı nailiyyətlərini və rütbə pillələrini sürətlə qalxmasında onun qardaşı, həm də İmperatriça II Yekaterinanın favoritlərindən biri Platon Zubovun da rolu az olmamışdı [9]. V.Zubovun xarakteri və layiq olmayan səviyyəyə yüksəlməsi haqda Bakuninanın qeydlərindən də izləmək olur: "qrafa elə gəlir ki, o, öz qabiliyyəti hesabına taleyin ona qismət etdiyi yüksək yerdə durur" [8, s.34]. O, hərbi xidmətə 1787-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsində başlamış, 1793-1794-cü illər Polşa kompaniyasında iştirak etmişdi. Polşa hadisələri zamanı ayağının birini itirsə də, 1795-ci ilin sonlarında 35 minlik Qafqaz korpusuna komandan təyin edilir. Bu zaman Peterburqda Platon Zubovun layihəsinin həyata keçirilməsi planlaşdırılırdı. Bu layihəyə əsasən Qara dənizdən Tibetə qədər olan ərazilər, Qafqaz da daxil olmaqla Ön Asiya Rusiyaya tabe edilməli idi. Bu layihənin həyata keçməsi böyük maliyyə imkanları və xərc tələb edirdi. 1796-cı ilin aprelin 18-də başlayan yürüş özünün sürəti və uğurları ilə seçilirdi. Artıq mayın 3-də ciddi müqavimətə baxmayaraq Dərbənd işğal olunur. Bakı, Şamaxı və Şəki xanları Rusiya ordularının hazırlıq və texnikasını nəzərə alaraq müqavimət göstərmədən tabe olmağı üstün tuturlar [10]. Qısa müddətdə Azərbaycanın əksər strateji əhəmiyyətli məntəqələri ruslar tərəfindən tutulur, II Yekaterinanın "Manifest"ini həyata keçirmək üçün hazırlıq tədbirləri görməyə başlayır. Dərbənddən keçib Qubanı, Bakını, Salyan və Şamaxını tutan rus generalı qraf V.Zubov öz hökmdarından belə bir tapşırıq almışdı ki, "Muğanı ələ keçirdikdən sonra orada bir qala tikdirsin, adını "Yekaterina serdtse" ("Yekaterinanın ürəyi") qoysun və orada iki min cavan rus əsgəri məskunlaşdırsın, həmin gənc əsgərləri erməni və gürcü qızları ilə evləndirib onları xüsusi torpaq sahələri və silahla təmin etsin." [9]. Zubova verilmiş bu təlimat Rusiyanın gələcəkdə burada xristianlaşdırma siyasətindən xəbər verir.

Azərbaycan xanları Ağa Məhəmməd xanın qəddarlığını və Tiflisdəki qətliamı eşitmişdilər. Ona görə də İrana qarşı Rusiya ilə birləşməyi daha məqsədəuyğun hesab edirdilər. Xanlar Rusiya-İran arasında manevr etməklə öz müstəqilliklərini qorumağa çalışırdılar. Azərbaycan xanlarının Rusiyadan ehtiyat etməsinə bir səbəb də məhz dinin dəyişdirilməsi məsələsi idi. İşğal zamanı Rusiya tərəfindən ilk olaraq islam dini sıxışdırılır, xristianlaşdırma siyasəti aparılır, məscidlər dağıdılaraq əvəzində kilsələr tikilməsi haqda deyilənlər xanların ehtiyatlı davranmasına səbəb olurdu. Lakin 6 ay sonra II Yekaterinanın ölümü ilə bu yürüş dayandırılır, nəzərdə tutulmuş planlar alt-üst olaraq yarımçıq qalır. Taxta çıxmış I Pavel anasının siyasətinə qarşı olduğuna görə Qafqaz siyasətini dayandırır, ordu hissələrinin Qafqazdan çıxarılması əmrini verir. I Pavelin xeyli ərazini işğal etmiş rus qoşunlarının geri çağrılmasının səbəbi bir tərəfdən də böyük xərclər (1700 min rubl), digər tərəfdən Avropada vəziyyətin mürəkkəbliyi ilə izah edilir [1, s.554]. Qraf V.Zubov istefaya göndərilir, onun yerinə yenidən Qudoviç təyin olunur. Rus hərbi hissələri Terek-Mozdok xəttinə geri çəkilməli idi. Lakin bu son demək deyildi.

Rus qoşunları geri çəkilərkən Azərbaycan xanları rahat nəfəs almamış Ağa Məhəmməd şah Qacar ikinci dəfə Azərbaycana yürüşə başlayır. 1797-ci ildəki ikinci

yürüşü zamanı Şimali Azərbaycan xanlıqlarına qarşı qəsbkarlıq planlarını həyata keçirmək Ağa Məhəmməd şaha müəyyən dərəcədə müyəssər oldu. Qacara itaətsizlik etmiş xanları cəzalandırmaq və Cənubi Qafqazı öz imperiyasına daxil etmək məqsədilə təşkil edilmiş bu yürüş Qarabağdan başlayır. Xalqın müqavimətini qırmaq üçün onların köçürülməsi siyasətinin yeridilməsi qərarı verilmişdi. Bu yürüşdə Cənubi Azərbaycan xanlarının tamamilə tabe edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qardaşı Əliqulu xanın başçılığı ilə böyük hərbi dəstə Təbrizə göndərilir [2, s.474]. Ərdəbilə gələn Ağa Məhəmməd şah Qacar digər xanlıqlara və Kartli-Kaxetiya çarlığına tabe olmaq haqda yeni məktub göndərir. Cavab gözləmədən yaxın xanlıqlara hərbi cəza dəstələri göndərilir. Təbriz və Xoy xanlığı tabe edildikdən sonra Lənkəran xanlığına hücum edilir. Lənkəran xanı özü 200 ailə ilə Sarı adasında, yerli əhali isə əlçatmaz dağlarda gizlənirlər. Sərab xanlığı da zəbt edilir. Bundan sonra hücum Qarabağa yönəlir. Güclü müqavimətə rast gəlsə də, çətinliklə qalanı ala bilir. Qurana möhür basmağına baxmayaraq şəhər əhalisi qarət və soyğuna məruz qalır. Şuşanı aldıqdan sonra digər xanlıqlara müraciət olunaraq tabe olmaqları tələb edilir. Şuşanın aqibətini görən xanlar tabe olmalarını nümayiş etdirmək üçün öz girovlarını göndərir və ya özləri şahın hüzuruna gedirdilər. İkinci yürüş zamanı Azərbaycan xanlıqlarının işğalı demək olar ki, həyata keçmiş oldu. Lakin Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ilin iyulun 4-də Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyünə görə bu işğal yarımçıq qalır və nəticəsiz olur. İran qoşunları Qarabağı tərk etdikdən sonra Azərbaycanda yenə ara müharibələri başlayır.

İranda hakimiyyətə gələn Fətəli şah öz sələfinin işini davam etdirmək və ara müharibələrindən istifadə edərək Şimali Azərbaycan xanlıqlarını tutmaq fikrində idi. Hətta öz nümayəndəsi Ağa Mir Seyid Həsəni I Pavel ilə danışıqlar üçün Peterburqa göndərdi. Fətəli şahın niyyətini bilən Pavel Qafqaza qoşun yeridəcəyini bildirir. Bu zaman İran qoşunları geri çəkilir, Rusiyanın hücum qərarı dayandırılır. 1801-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində öldürülən I Pavelin yerinə oğlu I Aleksandr gəlir. Öz nənəsinin himayəsində böyümüş və onun tərbiyəsini almış İmperator I Aleksandr II Yekaterinanın siyasi kursunu davam etdirir və Qafqaz istiqamətində hərbi əməliyyatlar bərpa edilir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı, “Azərbaycan”, 1996. 872 səh.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə.III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, “Elm”, 2007. 592 səh
3. Qarayev E.T.Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, 2005, 160 səh
4. Гаджиева С.М. Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины Баку, «Элм», 2004. с.149
5. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958
6. Кузнецова Н.И. Иран в первой трети XVIII в. Москва, 1985.
7. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX вв.). – Баку: Элм, 1989. – 128 с.
8. Путешественники об Азербайджане. Баку, Изд-во АН АзССР, 1961.
9. http://ru.wikipedia.org/wiki/Зубов,_Валериан_Александрович
10. http://memoirs.ru/texts/ZubovP_RA73K2V5.htm

Zahra Islamova

CONFRONTATION BETWEEN RUSSIA HAJAR IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Key words: Azerbaijan, Qajar, Russia, Zubov

In the last quarter of the XVIII century, in Azerbaijan dominated feudal fragmentation and interstate conflicts. Agha Mohammad Khan Qajar conquered the khanates had organized a march to two times. Russia, in turn, pays specific attention to these areas, the occupation wanted to achieve by all means. In 1796, under the command of Count Zubov, which could have occupied a large area with Russian troops. However, the death of Catherine II occupation postponed for a while. The article reflected attempts to distribute the spheres of influence in the diplomatic steps taken for granted Russian-Iranian conflict, attack and the occupied Azerbaijani territories Iran and Russia.

Захра Исламова

ПРОТИВОСТОЯНИЕ РОССИИ И КАДЖАРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Азербайджан, Каджар, Россия, Зубов

Несмотря на образование независимых и полунезависимых государственных структур – ханств в последней четверти XVIII в., в Азербайджане господствовала феодальная раздробленность. В 1795-1797 гг. Ага-Магомет-хан Каджар организовал два похода с целью захвата северных ханств Азербайджана. Россия, в свою очередь, уделявшая особое внимание к этим областям, давно планировала их оккупацию. В 1796 г. под командованием графа В.Зубова русские войска заняли территорию ряда северных ханств Азербайджана. Однако смерть Екатерины II отсрочила планы царского правительства по окончательному захвату этих территорий.

QARABAĞ XANLIĞININ RUSİYAYA TABE EDİLMƏSİNƏ DAİR

Əfşan NƏRİMANLI[182]

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, İbrahimxəlil xan, Sisianov, Lisaneviç, Kürəkçay müqaviləsi

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti son dərəcə mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Torpaq ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsindəki işğalçı niyyətləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Hələ, 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə ondan bir qədər asılılığında olan Qazax, Şəmsəddil, sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi [1, s. 575-576].

Bu dövrdə mövcud olan xanlıqlardan biri də Azərbaycanın əzəli Qarabağ torpağında yaranmış Qarabağ xanlığı idi. Rusiya Qarabağ xanlığının işğalına qədər artıq Azərbaycanın bir sıra ərazilərini işğal etmişdi. 1804-cü ilin yanvarında Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Sisianov əsas diqqəti Qarabağ xanlığının üzərinə yönəltdi. Bu xanlığı Rusiya tabeliyinə keçirmək məqsədilə o, mayor Lisaneviçi Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın yanına göndərdi.

Rus komandanlığının Qarabağ xanlığına xüsusi diqqət ayırması səbəbsiz deyildi.

Təkəbbürlü Sisianov Gəncəni işğal edəndən sonra daha da lovğalandı və Azərbaycanın şimal xanlarına, o cümlədən Qarabağ xanına hədələyici məktublar göndərib Rusiya təbəəliyini qəbul etmələrini tələb etdi. 8 yanvar 1804-cü il tarixli məktubunda Sisianov İbrahimxəlil xana məktub yazaraq «Zəifin güclüyə tabe olması» kimi ümumi prinsipi rəhbər tutaraq öz etibarlı nümayəndəsini, yaxud oğlanlarından birini Rusiya himayəsinə qəbul şərtlərini razılaşdırmaq üçün göndərəcəyinə ümid etdiyini bildirirdi [9, s. 688].

Lakin Sisianov Qarabağ xanının təslim niyyətində olmadığını görüb, Qarabağ xanlığının hərbi gücünün Gəncə xanlığının hərbi gücündən çox olmasını və Şuşanın alınmasının çətinliyini nəzərə alaraq danışıq tərzini dəyişdi.

Xana yazdı ki, keçmiş «günahları bağışlanır», Rusiyaya sədaqət andı içməsi, rus hərbçilərinin Şuşaya buraxılması, xanın böyük oğlunu girov verməsi, təbəə kimi ildə 10 min əşrəfi borc verməsi şərtləri ilə Rusiya təbəəliyinə qəbul oluna bilər [10, s. 197].

Vaxtilə Səfəvilərin hakimiyyəti altında olmuş Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi və rus ordusunun Azərbaycan xanlıqlarını bir-bir işğal etməsi Qacarlar İranının kəskin etirazına səbəb oldu və 1804-cü ilin iyununda iki dövlət arasında müharibə başladı [4, s. 298]. Müharibənin ilk əməliyyatlarında rus qoşunları uğur qazanmadı. Sisianov 1804-cü ilin iyununda İrəvana qarşı təşkil edilən yürüşdə xeyli itki verərək yürüşü dayandırıb avqustun 3-də geri çəkildi [3, s. 96-104].

Bundan sonra Sisianov əsas diqqətini Qarabağ xanlığına yönəltdi. Mayor Lisaneviçi İbrahimxəlil xanın yanına göndərərək ondan dərhal Rusiya təbəəliyinə keçməsini tələb etdi [7, s. 185].

Əfşan Nərimanlı – Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı

Mövcud dövrdə Qarabağda vəziyyət olduqca gərgin idi. Belə ki, əyanlar arasında iki meyl mövcud idi. Onların bir qismi Rusiyanın Cənubi Qafqazda baş verən proseslərə qarışmasına müsbət yanaşır, şaha tabe olmaqdan imtina edirdilər. Digər qismi isə Qacar hökmdarını hər vasitə ilə razı salmağa çalışırdılar.

Xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağanın başçılıq etdiyi birinci qrup Rusiya, xanın digər oğlu Əbülfət xanın başçılıq etdiyi ikinci qrup isə şah tərəfdarı idi. Mir Mehdi Xəzani yazır: «Xanın özü qoca və müsini olmuşdu. Övlad və oğlanları dəxi bir-biri ilə ədavətə başlamışdılar. Qarabağda nifaqlıq vaqi olub. İbrahim xanın hökmü dürüst cari olmadı» [5, s. 161]. Mənbənin yazdığına görə İbrahimxəlil xan Məhəmmədhəsən ağanın çox güclənməsi və atasını bir o qədər saymaması İbrahimxəlil xanı çox narahat etmişdi. O, Mehdiqulu ağa və Xanlar ağaya tapşırdı ki, öz aralarında ittifaq bağlayıb Məhəmmədhəsən ağanın gücünü zəiflətsinlər [5, s.162]. Ancaq atanın yaşlaşıb nüfuzdan düşdüyünü görən Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa öz qüdrətli qardaşlarına qarşı çıxmaqdan imtina etdilər [5, s.162].

Qarabağ həm Rusiya, həm də Qacarlar dövləti üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Şuşa, o zamankı İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə Cənubi Qafqazın açarı, Rusiya üçün isə İranın qapısı sayılırdı [7, s.189].

Bu iki müxtəlif fikirli əyanların bir-birinə qarşı mübarizəsi xanlığın ümumi siyasi durumuna mənfi təsir edirdi. Gərgin mübarizədə Rusiyaya meylli qüvvələrin qalib gəlməsi Rusiyanın bu əraziyə müdaxiləsini tezləşdirdi.

Sisianov 1805-ci ilin yazında Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək məqsədilə Gəncəyə gəlir. Buradan İbrahimxəlil xana sərt bir məktub göndərir və ondan Rusiya və ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməsini tələb etdi. Bu zaman Qarabağ həm Rusiya, həmçinin Qacarlar dövləti üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik idi.

Sisianovun düşərgəsi Gəncənin 20 verstliyində, Kürəkçay üzərində yerləşirdi. Qarabağ xanlığını dinc yolla tabe etmək siyasətini davam etdirən general Sisianov özünün şəxsi nümayəndəsi Corayevi (əslən gürcü) müqavilə mətni ilə birlikdə xanın yanına göndərdi.

O, həmçinin mayor Lisaneviçi də Şuşaya göndərib xanı Rusiya himayəsini qəbul etməyə razı salmasını tapşırdı [2, s.182].

Lisaneviç Şuşaya gələn kimi xan nüfuzlu bəyləri də çağırmaqla divan topladı. Altı günlük məsləhətləşmədən sonra bütün bəylər Rusiya himayəsini qəbul etmək haqqında təklifi rədd etdilər. Lakin İbrahimxəlil xan onların rəyi ilə razılaşmayaraq Rusiya himayəsinə keçmək haqqında müqavilə mətnini qəbul etdi [12, s.40].

Sisianov Lisaneviçlə İbrahimxəlil xana ünvanladığı məktub da göndərmişdi. O, məktubda bildirirdi ki, müqavilə xanlığın İran təcavüzündən qorunmasına, xanın varislərinin hakimiyyətinin saxlanmasına təminat verəcəkdir.

İbrahimxəlil xan öz oğlanları (Məhəmmədhəsən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlar ağa) və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə Sisianovun düşərgəsinə gəldi. İbrahimxəlil xan həmçinin adam göndərib kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə birlikdə Sisianovun yanına çağırdı [7, s.189-190].

1805-ci il may ayının 14-də xanlar Sisianovun Kürəkçay sahilində yerləşən düşərgəsində himayə müqaviləsini imzaladılar, andlaşma oldu, Sisianov isə bu "Andlı öhdəliy"ə qol qoydu [7, s.190].

Kürəkçay andlaşması giriş və on bir maddədən ibarət idi. Andlaşmanın birinci maddəsinə əsasən Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağına razılıq verirdi. Həmçinin İbrahimxəlil xan İrandan, yaxud hər hansı digər dövlətdən asılı olmamağa and içirdi. İkinci maddəyə görə Rusiya imperatoru özü və varisləri adından İbrahimxəlil xanın və varislərinin mülklərinin bütövlüyünün qorunmasını vəd edirdi [11, s.704-705]. Müqavilənin üçüncü maddəsində xan hakimiyyətində irsilik prinsipi müəyyənləşdirilirdi. Belə ki, İbrahimxəlil xandan sonra hakimiyyət onun böyük oğluna, daha sonra eyni qaydada keçəcəkdir. Qarabağ xanı müqavilənin dördüncü maddəsinə əsasən müstəqil xarici siyasət yürütmək hüququndan məhrum edilirdi. O, Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı ilə əvvəlcədən razılaşdırılmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamamalı idi, əgər onlardan elçilər, yaxud məktublar gələrsə, bunları baş komandana göndərməli idi [11, s.705].

Müqavilənin beşinci maddəsinə əsasən çar Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı adından xanın daxili idarəçilikdə müstəqilliyinə toxunmamağı vəd edirdi. Xanı və onun ailəsini, mülklərini "qorumaq üçün" Şuşada 500 nəfərlik rus hərbi dəstəsi yerləşdirilməli idi. Şuşada yerləşdirilən dəstənin bütün xərcləri altıncı maddəyə əsasən xanın üstünə düşürdü.

Müqavilənin səkkizinci maddəsində göstərilirdi ki, xan çar xəzinəsinə hər il 8 min çervon (çervon qızıl onluqdur – Ə.N.) bac verməli idi [11, s.705].

Kürəkçay andlaşması Qarabağ xanlığını faktiki olaraq Rusiyanın vassalına çevirdi. Qarabağ xanlığından dərhal sonra Şəki xanlığı, daha sonra isə Şamaxı xanlığı da bu müqaviləyə qoşularaq Rusiya tabeliyinə keçdilər. Qarabağ xanlığının işğalı digər Azərbaycan xanlıqlarının da ələ keçirilməsinə yol açmış oldu.

Düzdür, Rusiya dövləti də öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz verir, Rusiya çarı özünün və vəliəhdlərinin adından Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və onun varislərinin xanlığın bütövlüyünün saxlanmasına öz "imperator zəmanətini" verirdi. Lakin bu heç də xana tam daxili siyasi müstəqillik verilməsi hesab olunmurdu. Çünki general – leytenant rütbəsi alan İbrahimxəlil xan Qafqaz komandanlığının əmrlərinə tabe olmalı idi. Eyni zamanda, mayor Lisaneviç başda olmaqla 500 rus əsgərinin qalaya bitişik Xanbağı adlanan yerdə yerləşdirilməsi də xanın davranışına məhdudiyyət qoyurdu [11, s.704-705].

İbrahimxəlil xanın Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etməsi şah sarayının kəskin qəzəbinə səbəb oldu. Kürəkçay müqaviləsi imzalandıqdan az sonra – 1805-ci il iyul ayının ortalarında qacarların bir hərbi birləşməsi Xudafərin körpüsündən Araz çayını keçərək Qarabağ ərazisinə soxuldu. İbrahimxəlil xanın oğlu Məhəmmədhəsən ağa rus qoşunları və Qarabağın adlı-sanlı atlıları ilə birlikdə şah qoşunlarına qarşı Araza tərəf getdi. Cəbrayıl bağları yaxınlığında bərk vuruşma oldu. Bu döyüşdə qalib gələn İran ordusu Qarabağda böyük dağıntılar törətdi [6, s.135].

Aydın göründüyü kimi, rus hökuməti elə ilk vaxtlardan Qarabağ xanlığını müdafiə etmək haqqında öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmədi.

Əslində, İbrahimxəlil xan hüquqlarının bir hissəsindən əl çəkməklə öz taxtını və Qarabağın bütövlüyünü qorumaq istəmişdi. Lakin qısa bir zamanda xanın yanıldığı məlum oldu. Kürəkçay müqaviləsindən cəmi bir il sonra Qarabağdakı xristian mələkləri tərəfindən qızışdırılan mayor Lisaneviç 1806-cı ilin yayında xanın yaşadığı Xankəndinə hücum edib, silahsız xanı, onun bir neçə ailə üzvünü və qulluqçusunu (cəmi 17 nəfər) vəhşicəsinə qətlə yetirdi [8, s.236-237]. Bu hadisə əhalinin böyük hiddətinə səbəb olsa

da, nə İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xan, nə də nəvəsi Cəfərqulu ağa yaranmış vəziyyətdən rus qoşunlarını Qarabağdan qovub çıxarmaq üçün istifadə etməmişdir.

Çox təəssüflə qeyd edirik ki, Qarabağ xanlığının Rusiyaya tabe edilməsi və bu kimi ziddiyyət doğura biləcək məsələlər sovet dövrü tarixşünaslığında ciddi şəkildə araşdırılmamış və ya "xalq dostluğu" prinsipinə əsaslanaraq yanaşılmışdır. Tariximizdə qaranlıq qalan ziddiyyətli məsələlər Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra aydınlaşmağa, əsl həqiqətlər üzə çıxmağa başladı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). S.Əliyarlının redaktəsi ilə. "Azərbaycan", Bakı-1996, 872 s.
2. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair // Qarabağnamələr, I c., Bakı, Yazıçı-1989, s. 149-183.
3. Əliyev F., Həsənov İ. İrəvan xanlığı. Azərnəşr, Bakı-1997, 124 s.
4. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009, 574 s.
5. Mir Mehdi Xəzani. Kitabi-tarixi Qarabağ // «Qarabağnamələr», II c. Bakı, Yazıçı-1991, s. 93-202.
6. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ Tarixi // Qarabağnamələr, I kit., Bakı, Yazıçı, s.104-148.
7. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, «Sabah» - 2009, 333 səh.
8. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu // Qarabağnamələr, II kit., s. 203-246.
9. Акты Кавказской Археографической Комиссии. Т.2, Тифлис-1868, 1416.
10. АКАК, т.2, док. 1, 420.
11. АКАК, т. 2, док. 1436.
12. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. VI, СПБ, 1888.

Afshan NARIMANLI

ON THE KARABAK'S BEING UNDER THE RUSSIAN COMMAND

SUMMARY

Key Words: Karabakh khanate, Ibrahilmhalil khan, Sisianov, Korkchay

The details of the obedience of Karabakh, one of the strongest khantes of Azerbaijan to Russia are investigated in article. Understanding the difficulty of occupying Karabakh khanet via military operation, the head of Russian troops in Caucasus R.D. Sisianov who occupied Gandja khanate with military forces chose the diplomatic way of dependence. For not sharing the same fate with Javad khan from Ganja khante, Ibrahimkhalil khan from Karabakh khante accepted to be under obedience of Russia with condition to preserve internal independence. 14 of May, 1805 the obligation signed the treatment in Kurakchay camp by Sisianov and thus Karabakh became the semi-colonial territory of Russia.

Афшан Нариманлы

О ПОДЧИНЕНИИ ГАРАБАГСКОГО ХАНСТВА РОССИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Гарабагское ханство, Ибрагимхалил хан, Цицианов, Лисаневич, Кюрекчайский договор.

В статье освещаются подробности аннексии Россией в начале XIX в. одного из самых сильных азербайджанских ханств – Гарабагского ханства. Командующий русскими войсками на Кавказе генерал П.Д.Цицианов, учитывая трудности завоевания Гарабагского ханства силой, выбрал дипломатической путь его подчинения. Ибрагимхалил хан Гарабагский, не желая быть подвергнутым трагической участи Джавад хана Гянджинского, согласился принять российское подданство с условием сохранения внутренней самостоятельности ханства. 14 мая 1805 г. в лагере Цицианова при Кюрекчае был подписан соответствующий договор между Россией и Ибрагимхалил ханом. В статье проанализированы также условия Кюрекчайского договора.

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA İKİ FARKLI KUTUPTAN OSMANLI – RUS MÜNÂSEBETLERİNE BAKIŞ

Nahide ŞİMŞİR[183]
nahidesimsir@gmail.com.tr

Anahtar Kelimeler: Moltke, De Kay, Osmanlı Devleti, Rusya, Ermeni

Özet

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı – Rus münâsebetleri çok farklı bir mahiyet kazanmıştır. Bu hâl Osmanlı ülkesini ziyaret eden seyyahların gözünden kaçmamıştır. Bilhassa 1827, 1828 tarihlerindeki gelişmelerin neticeleri 1830'lu yıllarda Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden H.von Moltke ve James Ellswort De Kay'in seyahat yazılarına ilginç tespit ve yorumlar olarak yansımıştır. Bu eserlerde sadece yakın tarihlerdeki gelişmeler değil, Osmanlı Devleti ve Romanov hanedanı Rusya'sı, XIX. Yüzyıl başlarında her iki devletin reform süreci, v.b. gibi geniş perspektifli değerlendirmeler yapılmıştır. Biz, bildirimizde Alman ve Amerikalı bu iki seyyahın gözlemlerini üzerinde durduğu konuları dikkate alarak tasnif edip, karşılaştırmak suretiyle Osmanlı-Rus münâsebetlerini olaylara çağdaş iki gözlemciden aktarmak suretiyle değerlendirmeye çalışacağız.

Helmuth von Moltke (1800 -1891)

Helmunth von Moltke 26 Ekim 1800 tarihinde Meklenburg'un Parchim kasabasında dünyaya gelmiştir. 1891'da Danimarka ordusunda subay olmuş, 1822'de Almanya'nın hizmetine girmiştir. 1835 - 1839 yıllarında Türk ordusunda askerî öğretmen ve tahkimât uzmanı olarak görev yapmıştır. 1840'da Almanya'ya dönmüş, 1857'de Danimarka ile Prusya arasındaki savaşta Genel Kurmay Başkanı olarak, savaşı fiilen idare etmiştir. 1870 Alman-Fransız savaşında Alman orduları Genel Kurmay Başkanı olarak, harbin kazanılmasının en büyük etkeni olmuştur. Başarısından dolayı kendisine feldmareşallik ve kont ünvanı verilmiştir. 1888 yılında Genel Kurmay Başkanlığı görevinden ayrılmış, ancak Alman Milli Savunma Kurulu'ndaki görevine devam etmiştir. 24 Nisan 1891 yılında vefat etmiştir. Mezarı 1866'da kendisine devletçe verilen bugün Polonya'da yer alan Creisenau çiftliğindedir.

Prusya-Danimarka, Prusya-Avusturya, Almanya-Fransa savaşlarının askerî dehası olan Helmuth von Moltke, özel hayatında son derece mütevazi ve alçak gönüllü bir insan olarak tanınmıştır. Az konuştuğundan dolayı, "suskun feldmareşal" olarak anılmıştır. Askerî bilgisinin yanı sıra, engin bilgisi, kudretli kalemi ile de ün kazanmıştır [1].

1872 tarihinde Paris'te çıkan Le Temps gazetesinde Türkiye mektuplarından bazı parçaların çevirileri ve eserin özeti basılmıştır. Ancak yazarın Fransa-Almanya savaşında Frnasızları bozguna uğratan Moltke olması sebebiyle, ismi gizlenmiştir.

30 Kasım 1835'te Yüzbaşı Moltke, Bükreş, Rusçuk ve Edirne üzerinden İstanbul'a gelmiştir. Sultan II. Mahmut tarafından kaldırılan Yeniçeri Ocağı yerine kurulmuş olan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun [2] Avrupa usullerine göre yetiştirilme

Nahide Şimşir – Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat fakültesi Tarih bölümü, Balıkesir-Türkiye

görevi Hüsrev Paşa tarafından Moltke'ye verilmiştir. Türk Hükümeti tarafından Prusya'dan askeri öğretmen olarak istenmesi sonucunda 1839 yılı bitimine kadar Türkiye'de kalmıştır. Moltke Türkiye'de bulunduğu sırada, ülkenin büyük bir kısmını gezme fırsatı bulmuş ve Osmanlı Devleti'nin bu kritik dönemi ile ilgili oldukça kıymetli gözlemler yapma imkânı olmuştur.

James Ellswort de Kay (1792 – 1851)

James De Kay denizci olan babasının görevi dolayısıyla bulunduğu Lizbon'da 12 Ekim 1792 yılında doğmuştur. İki yaşındayken ailesi New York'a taşınmıştır. Ancak genç yaşta anne ve babasını kaybetmiştir. 1851 yılında New York'ta vefat etmiştir [3].

Babasından kalan mal varlığı ile bir süre Yale'de eğitim görmüş, ardından Edinburg Üniversinde tıp eğitimi görmüş ve 1819'yılında İngiltere'den ayrılarak New York'a geri dönmüştür [4].

New York Bilimler Akademisine dönüşecek olan, New York Doğa Tarihi Akademi'sinde kütüphanecilik ve Akademinin yayınladığı yıllık için editörlük görevlerini üstlenmiştir. Ardından kurumun ilk başkan yardımcısı olmuştur. 1831 – 1832 yıllarında kayınpederi Henry Eckford ile birlikte gemi doktoru olarak Asya kolerası araştırmaları amacıyla İstanbul seyahatine katılmış ve seyahat anılarını **Sketches of Turkey, 1831-1832** başlığıyla 1833 yılında New York'ta yayınlamıştır. Tıp yerine zooloji çalışmalarını tercih eden James E. De Kay 1842 -1849'da New York Zoolojisi hakkında 5 ciltlik bir ese yayınlamıştır [5].

Helmuth von Moltke'nin Osmanlı-Rus İlişkilerine Bakışı

Dünya askerî tarihinde önemli bir yere sahip olan Moltke, Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca batıda uğraştıran iki büyük güç olduğu tespitini yapmıştır. Ve bu iki büyük gücün Avrupa'yı İslâmlığın hücumundan büyük bir maharetle koruduklarından söz etmiştir. Bu devletlerin ilkinin Avusturya olduğunu, Avusturya ile Osmanlı savaşlarının, Osmanlı Devleti'nin gücünün doruğunda olduğu tarihlere denk gelmesi sebebiyle, daha bir şöhret ile bu savaşları yürüttüğünü ifade etmiştir. Ancak savaş alanı olan orta Avrupa'nın; Boşnak, Sırp, Arnavut gibi en savaşçı toplulukların bulunduğu yarı vahşi ve yolsuz vilâyetleri olması, Avusturyalıların işini güçleştirmiştir [6].

Moltke, "*Ruslar ise artık çöküntü halindeki Osmanlı imparatorluğuyla dövüşmüşlerdir* " demektedir. Ve "*Rusların Türkiye ahalisi arasındaki dindaşları ve sahil vilâyetleriyle olan deniz bağlantısı yüzünden çok kolaylık gördüğünü*" ifade etmiştir. Moltke Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin en korkunç düşmanı haline dönüşmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin acz içine düşmesi üzerine, hasmının dostu ve koruyucu rolünü üstlendiğinin de altını çizmiştir [7].

Moltke, henüz XIX. Yüzyılın ilk yarısında Avrupa Devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin yıkılma endişesine kapılarak, bir zamanlar kendilerini korkutan Türk imparatorluğunun savunucuları olarak ortaya çıktığı tespitini yapmıştır. Ve bu meselenin Bizans'ın köhne surları önünde çözülebileceğini ifade ederek, XX. Yüzyıl başlarındaki İstanbul'un işgalini, daha henüz o tarihlerde doğru olarak tahmin etmiştir [8].

James Ellswort de Kay'in Osmanlı – Rus İlişkilerine Bakışı

James Ellswort de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler** adlı seyahatnamesinde Osmanlı Devleti'nin 1828-29 Savaşında Ruslara yenilme sebeplerinden birisi olarak, askerin ayakkabılarını göstermiştir. "...*Türkiye'de imâl edilen bütün deriler en kötü cinsten ve bir çift ayakkabının bir ay dayanması neredeyse olağanüstü bir şey. Deri kalitesinin kötü olması sonucu askerler, Ruslara karşı yapılan son seferde dayanıklı ve kullanışlı ayakkabı yokluğundan çok sıkıntı çektiler ve binlercesinin sadece bu yüzden saf dışı kaldığı söylenir. Bu günahı düzeltmek için padişah, samimi bir şekilde derinin kalitesini arttırma işiyle bizzat ilgilendi ve başarıyı garantilemesi en mümkün plânı benimsedi...." [9]*

1828-29 Osmanlı – Rus savaşı ile ilgili De Kay'ın bir tesbiti de bu savaş esnasında Edirne'nin işgali sırasında Katolik Ermenilerin, düşmana önemli himetlerde bulunduğundan dolayı suçlanmışlar ve İstanbul'dan sürülmüş ve on-oniki gün içerisinde şehri terk etmelerinin istendiğini ifade etmektir. Ancak hme şehri terk etmesi gereken Katolik Ermenilerin sayısı ile ilgili rakam hem de tarih hatalıdır [10].

De Kay: " *Edirne'yi işgal eden Rus ordusunun çekilmesinden sonra,ne kadar ileri gittikleri bilinciyle Ermenilerin binlercesi ülkeden kaçmış, evlerini, çiftliklerini ve her türlü mallarını geride bırakıp hududa sığınmışlardı. Savaş sonlandıktan kısa bir süre sonra padişah, hem politik hem de insanî gerekçelerle, içinde şu dikkat çekici sözlerin bulunduğu bir ferman yayınladı: 'Güvenlerini kazanmanızı ve işlerine geri dönmelerini sağlamanızı emrediyorum. Gönüllerini almak ve iyi niyetlerini kazanmak için elinizden gelen her şeyi yapınız' Geçmişteki davranışların sorgulanması yasaklandı ve saygı değer vatandaşlar olmaları sebebiyle övüldüler. Binlercesinin bu fermanı yeterli güvence olarak görüp, bunun getirdiği korumaya güvenerek geri döndüğünü öğrendik [11]*" şeklinde yorumlamaktadır.

Sonuç

H. von Moltke mesleğinin gereği sağlam bir tarih bilgisine sahip olması dolayısıyla, J.E.De Kay ile mukayese edildiğinde gözlemlerinde isabetli ifadeler kullanmayı başarabilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıpratılmasında Avusturya ve Rusya'nın rolünü de etkili bir şekilde dile getirmiştir.

Moltke seyahatnamesinde Osmanlı Devleti'ni tarihi boyunca uğraştıran iki önemli güç olarak Avusturya ve Rusya'nın üzerinde durmuştur. Avusturya'nın Osmanlı Devleti karşısında uzun harplere rağmen başarılı olamamasını, savaşın geçtiği coğrafya, bu coğrafyadaki etnik çeşitlilik, fiki ve güç birliğinin olmaması buna mukabil Osmanlı Devleti'nin güçünün doruğunda bulunması ile açıklamıştır.

Moltke'ye göre Osmanlı Devleti'ni yıpratan ve yıkılmasına ortam hazırlayan, en zayıf anında da el uzatan devlet Rusya'dır. Böylece Avrupa'nın Rusya'ya vermiş olduğu "dünyanın jandarması" düşüncesini de desteklemiştir [12]. I. Petro devrinden XIX. Yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı-Rus ilişkilerinin tahilini yapan Moltke, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarda gereken önemi vermediği, Rus Devleti'nin güç kazanarak Türkistan Türklüğünden sonra, Osmanlı Devleti için de bir tehdit olduğunu vurgulamıştır. Rusya'nın büyümesi ile Osmanlı topraklarına yönelen göç hareketinin Osmanlı Devletini

iktisadî ve sosyal açıdan zaafa uğratması da ilâve edildiğinde Moltke, tesbit ve yorumları oldukça isabetlidir.

J.E.De Kay aslında Osmanlı ülkesini ziyaret eden pek çok seyyahın yaptığı hatalardan biri olan nüfus miktarının abartılarak, yanlış verilmesine düşmüştür. Osmanlı Rus Savaşı sırasında Edirne'nin işgali ve buradaki Ermeni nüfusuyla ilgili kararın 1827 yılında olduğu bilgisi de doğru değildir. Osmanlı askerinin kılık kıyafetiyle ilgili verilen bilgideki ayakkabı ayrıntısı ve Türk derilerinin kötülenmesi, XIX. Yüzyılda yaygın olarak yürütülmüş olan "yabancı malı kullanma teşviki ve yerli malının kötülenmesi keyfiyeti ile" ilgili olmalıdır.

Her iki seyahatname hem siyasî, hem askerî hem de sosyal hayat ve reformlar ile ilgili vermiş olduğu bilgiler kıymetlidir. Bilhassa bunlara Osmanlı-Rus ilişkilerinin tesiri ve katkıları gözden kaçırılmamalıdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Feldmareşal H.von Moltke, Türkiye Mektupları, Ankara, 1969, s.7.
2. Bakınız makaleler toplusundaki ; Baykara, Tuncer, "Asakir-i Mansurenin İlk Döneminde Talim Düzeninin Değişmesi", "Osmanlı Reformunun İlk Zamanları:Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve İlk Tabikatı", "II. Mahmud'un Islahatında İç Temeller 1826 – 1839 Arasında Anadolu", Osmanlılarda Medeniyet Kavramı, İstanbul, 2007, s.139-183.
3. James Ellswort De Kay, 1831 -1832 Türkiye'sinden Görünümler (Çev. Serpil Atamaz Hazar),Ankara, s.VIII.
4. James Ellswort De Kay, a.g.e., s.VIII.
5. James Ellswort De Kay, a.g.e., s.VIII.
6. "İstanbul, 28 Aralık 1837 tarihli mektup", Feldmareşal H.von Moltke, a.g.e., s.141 .
7. İstanbul, 28 Aralık 1837 tarihli mektup", Feldmareşal H.von Moltke, a.g.e., s.141.
8. "İstanbul, 28 Aralık 1837 tarihli mektup", Feldmareşal H.von Moltke, a.g.e., s.141.
9. James Ellswort De Kay, a.g.e., 92.
10. James Ellswort De Kay, a.g.e.,s.229.
11. James Ellswort De Kay, a.g.e.,s.231.
12. Şimşir, Nahide, Rus Devleti Tarihi XVI.-XX. Yüzyıllar, İstanbul, 2010, muhtelif sayfalar.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА: ОТ КАВКАЗСКИХ ВОЙН К ПЕРИОДУ ОБЩЕСТВЕННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Александр СЕМЕНОВ[184]
orion156@mail.ru

Ключевые слова: традиция, общественное сознание, интеграция, этнос, реформа, культура, общность, структура.

После завершения Кавказских войн во второй половине XIX – начале XX вв. на Северном Кавказе наблюдалось существенное изменение общественно-политической и социокультурной ситуации, вызванное, с одной стороны, преодолением последствий острой военной конфронтации, а с другой – быстрым социально-экономическим развитием данного региона. В этот период кавказские горские народы находились на переломном этапе своей истории, они постепенно втягивались в общероссийское социально-экономическое и культурное пространство со всеми его негативными и позитивными процессами. Россия стремилась прочно закрепиться в кавказском регионе. Турицын И.В. отмечает, что «традиционно российские историки различают здесь, во-первых, «военно-стратегические» и «геополитические» интересы, во-вторых – интересы торгово-экономические, связанные с проникновением страны на восточные рынки [3, с. 44-48]. Происходящие изменения в различных сферах общественной жизни горцев наиболее ярко нашли воплощение в трансформации социальных отношений в горской среде, а также в их повседневной жизни, которая характеризовалась постепенным изменением существовавших правовых обычаев и традиций.

В данный период изменялась и ситуация в сфере межнационального взаимодействия горских народов, возникали многочисленные интеграционные процессы в интернациональной горской среде. Важно отметить, что в рассматриваемый период горское население северокавказского ареала, несмотря на свою внешнюю пестроту и своеобразие, а также наличие разнообразных конфликтов и противоречий между отдельными этническими группами, образовывало в целом хозяйственно сбалансированную (внутренне и с внешним окружением), территориально четко очерченную и этносословно оправданную, структурированную, динамичную социокультурную общность. Возникновение новых проблем и противоречий в этой среде чаще всего обуславливалось внешним воздействием.

Распространение внешних влияний в ней было в первую очередь связано с усилившейся в этот период миграцией на Кавказ населения из центральных российских областей. Кроме того, оно обуславливалось развитием в регионе рыночных, капиталистических отношений, которые все больше охватывали южные

Александр Альбертович Семенов – д.и.н., профессор научно-исследовательского института истории, экономики и права (г. Москва), Армавирский механико-технологический институт (г. Армавир)

провинции империи. Долгое время российское присутствие в кавказском регионе ощущалось слабо, как справедливо указывает Турицын И.В., здесь «для настоящего успеха требовался комплексный, причем решительный пересмотр всей российской политики. Однако это стало по-настоящему возможным лишь в открывший полосу стремительного развития самой России «пореформенный период», то есть спустя более полувека после присоединения»[3, с. 44-48]. Эти факторы обуславливали постепенное изменение у горского населения привычного образа жизни, приводили к изменению положения прежних социальных слоев, вели к формированию новых, обуславливали разрушение традиционного патриархального уклада горских сообществ Северного Кавказа.

Вместе с тем объективно в конце XIX – начале XX вв. происходил процесс интеграции народов Северного Кавказа в административно-правовую систему России, горские народы вливались в единое общероссийское, культурное и правовое пространство, происходил и процесс становления в регионе структуры управления российского государства. Машитлев Р.М. обращает внимание на то, что в начале XX в. «крупномасштабные этнокультурные конфликты времен Кавказской войны практически исчезли из региональной жизни, но память о них отчасти продолжала сохраняться в толще народного сознания коренного населения региона, что выражалось в различного рода противоречиях, сохранявшихся в региональной этнокультурной среде в латентной форме и готовых выйти при обострении общественно-политической ситуации, в кризисных условиях на поверхность»[1, с. 29]. Даже в начале XX в., как отмечает Машитлев Р.М., говоря о горцах, проживавших в Кубанской области, «процессы адаптации адыгов в составе российского общества и государства все еще продолжались и были далеки от своего завершения»[1, с.18]. Тем не менее, с внешним воздействием российской административной системы на региональный социум было связано и распространение правовых институтов административного управления горскими сообществами, постепенное разрушение прежней, традиционной управленческой структуры, существовавшей ранее у горских народов.

Значительную роль в этом играли те организационно-административные и правовые реформы в крае, которые были осуществлены после окончания Кавказских войн первой половины XIX в. Однако изменения в правовой сфере горских сообществ и системе управления горскими народами происходили медленно, что объяснялось значительным влиянием местных особенностей и традиций. Центральные российские власти были вынуждены учитывать местную специфику горских сообществ. Так, во многих аулах старшинами, обладавшими всей полнотой административной власти, назначали, как правило, представителей местной горской элиты, которые, с одной стороны, учитывали реалии общеимперской политики и институциональных установлений, а с другой – опирались на традиционные ценности и нормы автохтонных сообществ. В тот период в сознании горцев две эти составляющие переплетались между собой, взаимно дополняя друг друга. В это время «трансформации, происходящие в общественном сознании…принимали характер затяжного процесса, в ходе которого наблюдалась в народном сознании и временная эвокация традиционных

ценностей, и их последующий распад, и их смешение с новыми идеями и принципами» [2, с. 37-50].

По существу Северный Кавказ повторял тот путь административного и правового развития, который уже давно прошли другие российские регионы. Вместе с тем нельзя не учитывать, что слой носителей «общеимперского начала» в них был чрезвычайно тонок, часто он был едва заметен на фоне традиционных социальных структур и правовой культуры, имеющий традиционный и глубоко укорененный характер. «Как известно, сознание общества отстает от тех экономических, социокультурных и социально-политических преобразований, которые наблюдаются в глубинах общественного организма, и с большим трудом приспосабливается к происходящим переменам» [2, с. 37-50]. Тем не менее, те преобразования, которые проходили в российском социуме на рубеже веков, постепенно захватывали и регион Северного Кавказа. Росло влияние общеимперских правовых, юридических норм и учреждений, развивается структура управления в крае, усложняется социальная структура регионального социума. Эти и другие факторы были основополагающими в процессе общественно-политических перемен на Северном Кавказе во второй половине XIX – вначале XX вв.

Однако наряду с процессом интеграции горских народов в общероссийский социум и налаживанием межэтнического взаимодействия на Северном Кавказе, еще со времен Кавказской войны здесь продолжали оставаться некоторые проблемы и противоречия межнационального характера. Разнонаправленно происходило и формирование институциональной системы и системы управления в различных областях региона, что в значительной мере определяло специфику происходящих в нем социальных процессов, подчеркивало исторические особенности отдельных территорий в региональном пространстве, влиявших на характер власти и институциональной организации в них. Так, например, на Кубани «только те районы считались «благонадежными», где русское население составляло более 50%» [1, с. 33].

Вместе с тем нельзя не отметить, что в своих общественных запросах представители коренных народов Северного Кавказа ничем практически не отличались от славянских переселенцев, на почве чего происходило цивилизационное и экономическое сближение русского и горских народов. Однако, к сожалению, горцы в отличие от славянского населения, имели значительно меньше возможностей для удовлетворения своих социальных и культурных потребностей. Наряду с этим сами попытки включения горцев в общероссийскую социальную среду все же оказывали достаточно сильное влияние на автохтонные сообщества, постепенно изменяя привычки и обычаи горцев и этим сближая их с представителями других народов, входящих в Российскую империю.

Регион Северного Кавказа имел свои специфические особенности как в социальной организации, так и в структуре административной власти, при этом необходимо отметить, что сами эти понятия в остальной России и на Северном Кавказе имели существенные отличия. На Северном Кавказе, если говорить применительно к горским народам, общество было значительно более гомогенным. Его деление на социальные слои находилось все еще в начальной стадии

длительного исторического процесса формирования социальной стратификации. У горских народов было иное представление и о характере власти, которая основывалась у них на священном авторитете традиций и правовых обычаях, завещанных предками. Значительную роль играл и менталитет горцев, стремившихся к равноправию в рамках традиционной общественной организации. Как отмечает Шавлохова Е.С., «в действительности ситуация складывалась так, что официальное российское представительство на Северном Кавказе старалось жить и действовать по имперским законам, а местное население придерживалось исторически сложившихся традиций…» [4, с. 218]. По существу, большинство горцев было сельскими жителями, чье существование находилось в зависимости от природных ритмов окружающей среды, они были плохо знакомы с теми нормами правовой культуры, которые являлись общеупотребительными в российском обществе. Все эти факторы значительно усложняли действия государственной власти на Северном Кавказе по включению горских народов в единое правовое и социокультурное пространство Империи. В целом же «вся проблема заключалась в распределении полномочий между центром и регионами, что и сегодня не теряет своей актуальности. Как показала история, для Российского государства этот вопрос приобрел традиционный характер, несмотря на кардинальные отличия в концепции и содержании власти на различных этапах развития страны» [4, с. 218].

Таким образом, процесс трансформации властных отношений, административной организации и социальных связей в регионе носил достаточно сложный и противоречивый характер, тем не менее его общее направление на дальнейшую модернизацию всех сфер существования горского сообщества в крае не вызывал сомнений. В рассматриваемый период в регионе Северного Кавказа достаточно сложно происходила выработка оптимальной модели государственно-административного устройства. С большим трудом происходило улаживание застаревших национальных, территориальных, этнокультурных проблем и конфликтов, существовавших еще со времен Кавказских войн. Зачастую эти проблемы решить не удавалось, и они вызывали напряжение в обществе, подспудно углубляя противоречия в нем. В конечном итоге это обстоятельство привело к ряду негативных общественно-политических и социальных последствий на национальных территориях, выявившихся в последующие периоды истории страны.

В условиях грандиозных по своим масштабам перемен процесс становления новой системы управления и организации власти на Северном Кавказе, формирования национальной государственности населяющих его народов априори исключал эволюционный путь. Длительный переходный период, плодотворный межкультурный диалог, направленный на учет интересов каждой из существующих на Северном Кавказе этнических групп, в данной ситуации был невозможен. Исключалось и их участие в определении собственной исторической судьбы, своего исторического пути в процессе изменения российского общества. В большинстве случаев существующие проблемы национально-территориального устройства региона решались сугубо административным путем, методом «нажима из центра» в направлении государственной централизации. Это не предполагало в ходе создания новой управленческой и властной организации на Северном Кавказе

формирование нового его административного деления, учета мнения местного населения и соблюдения, даже формальных и ограниченных по своему характеру гласных и открытых демократических процедур.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Машитлев Р.М. Адыги Северо-Западного Кавказа в революционных событиях и гражданской войне (1917-1920 гг.). Дисс. … канд. ист. наук. Армавир, 2005.
2. Семенов А.А. Кризис традиционного сознания в условиях гражданской войны 1917-1920 гг.: проблемы верифицирования и историографии// Современная научная мысль, М., 2013, №2.
3. Турицын И.В. Парадоксы российского колониального опыта первой половины XIX в. (на материалах Закавказья) // Современная научная мысль, М., 2013, №4.
4. Шавлохова Е.С. Централизация государственного управления на Северном Кавказе, во второй половине XIX – первой четверти XX вв. Дисс. докт. ист. наук. Пятигорск, 2009.

Aleksanr Semyonov

SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT OF MOUNTAIN PEOPLES OF THE NORTH CAUCASUS: FROM THE CAUCASIAN WARS TO THE PERIOD OF SOCIAL MODERNIZATION.

SUMMARY

Key words: tradition, public awareness, integration, ethnos, reform, culture, community, structure.

The article considers specific features of the process of including the region of the North Caucasus into the unified Russian political, social and cultural space in the post-reform period. The specificity of influence of the all-Russian processes of modernization to the traditional ethnic communities of this region is analyzed. The author also examines the changes in the mentality and way of life of mountain people that occurred under the influence of modernization trends at the turn of XIX-XX centuries.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКИ РУССКОГО ЦАРИЗМА НА КАВКАЗЕ В ПЕРИОД КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ

Ирада ГУСЕЙНОВА[185]
huseynova.irada.m@gmail.com

Ключевые слова – переселенческая политика, национальная самоидентификация, Российская империя, Кавказский регион, мультикультурализм, мюридизм, эноконфессиональность, Кавказская война.

В исторической череде событий, предшествующих Новому времени, остались далеко позади средневековые попытки завоевания Кавказа могучими политическими силами, в числе которых были гунны и византийцы, арабы и монголы, многочисленные тюркские и персидские династии. В конце XVIII в. явный и достаточно активный интерес к Кавказу стала проявлять и Россия. Однако история свидетельствует о гораздо более раннем русском проникновении. В 1594 и 1604 гг. воеводы И.Бутурлин и А.Хворостинин предприняли военные вылазки на территории Северного Кавказа (кумыцкие земли), завершившиеся поначалу успехом, но оказавшиеся на тот момент не оправданными ввиду постоянной изнуряющей борьбы с местным населением, поглощавшей много сил и ресурсов. Показавшаяся стремительной первоначальная победа русских войск закончилась их практически полным истреблением, тем самым более чем на столетие отбив желание царей множить свои потери в этом регионе.

В своем «Плане покорения кавказских народов» генерал-майор царских войск М.Кудашев писал: «Опыт беспрестанно повторяющихся возмущений доказывает, что сколь ни трудно покорить горские народы, однако еще труднее удержать их в покорности» [2, с. 17]. Аналогично высказался американский политолог и историк Ф.Каземзаде, уроженец Ирана, получивший образование в Москве и Стэндфорде: «России удалось сравнительно легко завоевать Кавказ, но очень трудно удержать» [9, с. 17].

Однако, кажущейся легкости завоевания и успехам наступательной силовой политики россиян в немалой степени способствовали многовековые обычаи горского населения, основой которых были толерантность, ориентированность на погашение конфликтов, гостеприимство, местный этикет, запрещавший проявлять интерес к личности гостя и цели его прихода. К «противнику» народы Кавказа относились с позиции собственных убеждений – не видеть в чужом врага. Гораздо большее сопротивление ощущалось позже – когда навязывались чуждые ценности, насаждались не свойственные народам Кавказа образ жизни, общественный и экономический уклад, оказывалось конфессиональное принуждение [5, с. 72].

Кавказский «монастырь» всегда имел свой «устав» – собственные традиции, обычаи, верования, мораль, нравственность и этикет. К примеру, «высшей ценностью в горском обществе была воинская слава. Милитаризованный быт,

---

Ирада Мехтикули кызы Гусейнова- д.и.н., профессор Бакинского Государственного Университета

виртуозное владение оружием, высокая психологическая устойчивость были обязательными признаками самостоятельного мужчины» [17, с. 229].

Народы Кавказа со свойственной им уникальной самоидентичностью, мультикультурализмом, традициями воинственности и свободолюбия, тысячелетиями формировали свое сколь терпимое, в такой же степени «неподчиняющееся», отношение к завоевателям, которое не позволяло их считать «полностью замиренными» [19, с. 6]. Ознаменовавшийся массовыми миграциями как автохтонного, так и пришлого населения, период средневековья наложил значительный отпечаток в судьбах народов Кавказа, который негативно проявился в принуждении к чуждым культурам, мутации общественного сознания, навязывании не свойственного мировоззрения. Тем не менее, в силу устойчивого психологического иммунитета вкупе с уникальной региональной этноидентичностью, народы Кавказа на протяжении всей своей истории сумели сохранить культурную, духовную и языковую самобытность, национальную идентификацию, свободолюбивый дух, собственное отношение к общечеловеческим ценностям и философии бытия. Многими российскими политиками, военачальниками и философами прошлого, такими как Р.Фадеев, А.Барятинский, Д.Барановский и др., большинство из которых нельзя отнести к категории людей, дружелюбно настроенных к народам Кавказа, признавалась их стойкая способность сохранения верности к себе и окружающим, независимость от негативных разрушительных факторов физической и социальной среды, демонстрация силы духа, обращенной к современным и будущим поколениям. «Таковых народов покорить невозможно. Необходимость требует содержать великое число войск, истощевать великие сокровища денег, иметь всюду воинские отряды, испытывать в людях великий ущерб», – так писал авторитетный деятель либерального толка, русский адмирал Н.Мордвинов [1, с. 565]. Другой известный российский деятель, которого невозможно заподозрить в симпатиях к народам Кавказа, фельдмаршал И.Паскевич, характеризуя местное население, заключает: «Одна только мысль лишиться вольности и быть под властью русского коменданта приводит их в отчаянье. Покорение вольных племен, ни от какой власти не зависимых, представляет много трудностей».

Нельзя не видеть того, что при всей жестокости и насильственной целенаправленности российского проникновения на Кавказ, царизму и его политическим и военным ставленникам приходилось считаться со «своенравностью» местного населения и применять не только силовые методы, которые, как свидетельствуют исторические факты, не всегда приводили к желаемым действенным результатам, но и меры «замирения», дипломатического убеждения, нередко прямого обмана, обещаний политических, экономических и социальных выгод.

Издревле свойственный народам Кавказа мультикультурализм в значительной степени способствовал их выживаемости и сохранению региональной идентичности [8, с. 26]. «Многие полагают, что, заставляя сражаться мусульман друг против друга, мы можем породить меж ними ненависть», – писал в своих замечаниях командующий войсками на Кавказской линии генерал-лейтенант А.Вельяминов, – «мнение сие ошибочно. Сколько раз мы употребляли кумык против чеченцев, чеченцев против кабардинцев, сии последние употреблены были

против закубанцев, закубанские ногайцы против абадзехов и шапсугов, но это не произвело до сих пор ни малейшей между ними неприязни. Все готовы помогать друг другу к ниспровержению владычества нашего, коль скоро находят хотя малейшую к тому возможность» [8, с. 78].

Назначенный в 1809 г. командующим кавказскими войсками генерал А.Тормасов писал в рапорте о кабардинцах: «Народ сей был некогда многочислен и благороден в образе своих мыслей». Этому мнению вторит генерал М.Ольшевский, посвятивший Кавказу 25 лет своей жизни: «Чеченцев мы старались всеми мерами унижать и даже их достоинства обращать в недостатки. Мы их считали народом до крайности непостоянным потому, что они не хотели исполнять наших требований, не сообразных с их понятиями, нравами, обычаями и образом жизни. Мы их так порочили потому только, что они не хотели плясать по нашей дудке, звуки которой были для них слишком жестки и оглушительны» [14, с. 65].

В 1842 г. российский император Николай I в собственноручной памятной записке командиру Отдельного Кавказского корпуса генерал-адъютанту А.Нейдгарту писал: «Не хочу никаких завоеваний, и мысль об оных считаю преступною. Хочу лишь упрочения нашего владычества краем, где признаю его покуда шатким и неверным. Это покорение следует исполнить не одним оружием, напротив того, действовать осторожно, неторопливо и так, чтоб куда достигнем, оттоль не возвращаться, не став твердой ногой» [2, с.18].

Сформировав на рубеже XVIII–XIX вв. приоритетную цель покорения Кавказа, Россия получила самую длительную в своей истории войну с 1806 вплоть до 1872 г. Исследователь кавказской проблематики В.Дегоев писал: «На первых порах России, вообще говоря, требовалась не безусловная покорность, а минимальная управляемость огромного этномозаичного конгломерата» [7, с.22]. Еще в начале века никто из царских военных деятелей и приближенных к «короне» не мог предположить, что на полное и окончательное покорение Кавказа уйдут годы и годы, тогда как завоевание этого края исчисляли в месяцах. Кавказский край не поддавался обычным методам ведения военных действий, российские полководцы не могли применить и показать свою воинскую доблесть, накопленную в европейских сражениях. Военачальники разных уровней разрабатывали многочисленные варианты для достижения скорейшей победы, в том числе в части минимизации негативных особенностей географического ландшафта местности – осуществлялись вырубка лесных массивов, сооружение переправ и т.п.

Помимо чисто военных, политических, стратегических, государственных аспектов более чем 70-летней борьбы, которую вели с царизмом непокорные народы, существенным препятствием для насаждения в регионе одного из главных факторов покорения народов – христианства – были мусульманство и приверженность идеям мюридизма. Введению христианской веры на Кавказе придавалось государственное значение. Считая Кавказский край самой беспокойной частью государства Российского, царские чиновники разрабатывали различные проекты христианизации региона. «Вера горцев есть единственный камень преткновения, который мешает успехам нашим на Кавказе», – читаем в записках титулярного

советника А.Бегичева, и далее: «Следовательно, на этот пункт должно обратить величайшее внимание, все средства и всю деятельность, потому что предмет этот был и есть для России предметом политической важности» [18, с. 3].

Исторические хроники свидетельствуют о значительных затруднениях введения христианства на Кавказе. Многие этносы, обращенные в мусульманство не более столетия назад, не поддавались христианизации, несмотря на относительно непродолжительный срок пребывания в исламской вере. Их принуждали к крещению, возводили для них церкви, однако спустя короткое время они снова были мусульманами [20, с. 72]. В записке наместника кавказского А.Барятинского об учреждении Общества восстановления православия на Кавказе читаем: «Положение христианской веры находится на такой жалкой степени, что правительство должно немедленно изыскать и указать способы для распространения христианства между кавказскими горцами». В числе мер по усилению христианизации указывались «постройки в горах Кавказа православных церквей, благолепие коих могло действовать на горцев, также назначение к сим церквам образованных и знающих туземные языки священников».

Мусульманское духовенство настороженно относилось к действиям России в крае. Защитная реакция на сохранение веры, обычаев, традиций, жизненных устоев и уклада вылилась в длительную борьбу под идеологическим знаменем ислама – мюридизма [5, с. 59]. Культовые служители ислама пользовались большим влиянием и авторитетом среди местного населения. Значение духовенства определялось позициями, которые оно занимало в обществе, сосредоточив в своих руках духовную, а нередко, и светскую власть. Сам факт перехода мусульман под покровительство страны, где государственной религией было христианство, расценивался духовенством как посягательство на его авторитет. Мюридизм оказался тесно переплетенным с проблемами народно-освободительной борьбы.

Идеология мюридизма не была новым явлением и своими истоками восходила к средневековью. Однако в период русского проникновения на Кавказ она стала знаменем борьбы с царской администрацией и насаждаемым ею христианством. Кавказский мюридизм носил ярко выраженный политический характер, так как был объявлен конкретный объект «газавата» – царизм [3, с. 23].

Освободительная борьба горцев под руководством Шамиля классически вписалась в историческую последовательность событий, происходивших по причинам не только политического, но в большей степени идеологического характера. Именно при Шамиле мюридизм превратился в стойкую военно-политическую организацию, а вскоре, объединив под единым началом разрозненные и часто враждовавшие между собой народности, общества и племенные союзы горцев, Шамиль становится не только шейхом мусульман Чечни и Дагестана, но и признанным авторитетным политическим руководителем большей части Кавказского региона.

Давшийся России с таким трудом разгром движения Шамиля не «закрывал» идеологические вопросы покорения народов Кавказа и требовал не меньших усилий и средств для русификации духовной жизни населения, психологии,

отношения к новой вере и установленным порядкам, а также практических проблем хозяйствования, уклада, социальных отношений.

По завершении разгрома движения Шамиля, наряду с идеологическим оружием – внедрением христианства в регионе – царизм взял на вооружение еще один действенный инструмент в проведении колониальной политики – насильственное переселение части населения Кавказа в Турцию. Официально было объявлено, что жители оставляют свои дома по духовным убеждениям, якобы потому, что «времена приближаются и им надо быть поближе к Мекке». Во втором периоде переселения причина была более конкретная – намаз, совершаемый на земле, которой владеют христиане, не действителен и не ведет к спасению [21, с. 79].

На самом деле, в основе переселения была колониальная борьба ряда держав – Турции, России, Англии за Черноморское побережье. Российской империи удалось победить в этой борьбе, ценой этой победы стала трагедия народов Кавказа, последствия которой ощущались на протяжении всех последующих лет. Русский царизм своей политикой поощрения переселения и принуждения преследовал дополнительные, не менее важные, цели – (a)избавиться от излишнего числа местного – непокорного – населения, (b)приобщить казне земли, имевшие военно-стратегическое значение, (c)«разбавить» демографическую ситуацию в регионе «некавказским» населением. Имели место также и экономические причины мухаджирства, связанные с разорением знати и обезземеливанием общинников после окончания Кавказской войны.

В реализации мер принуждения к переселению царское правительство даже шло на обман – оно «нашло полезным стеснить чеченцев землею, чтобы они сами оставили Чечню и переходили на жительство за Терек. С этой целью была создана комиссия, определившая количество чеченской земли, и вопреки отданному чеченцам акту вся нагорная часть отошла в казну» [12, с. 53]. Также войскам было предписано «решительно вытеснить из гор туземное население и заставить его или переселиться на открытые равнины позади казачьих станиц или уходить в Турцию» [12, с. 474].

Известный ученый Д.Магомедов подчеркивает, что «и российские, и турецкие власти уделяли много внимания «обработке» шейхов и мулл, других авторитетных людей с целью склонения их к эмиграции в Турцию» [11, с. 26]. Кавказская война, исламское и мюридистское движения сыграли значительную роль в судьбе народов, привели к формированию более жесткой, радикальной миграционной колониальной политики, выселению наиболее активных мусульман за пределы Кавказа как внутри империи, так и за ее рубежами.

Переселениям подвергались жители селений, обвиненные в антироссийских выступлениях в период Кавказской войны. «Дабы отнять возможности к возмущениям и истребить самые к тому склонности, необходимо выслать тысячу семей из Дагестана во внутренние губернии империи – в Западную и Восточную Сибирь» [15, с. 565]. Уже с тех пор в качестве устрашения и управления непокорными народами стала реализовываться порочная практика их выселения с родных земель.

Причем высылка производилась «без суда и следствия» – «разбор виновности и решение судебным порядком привели бы к замедлению дела и крайнему

обременению военно-судебных учреждений вследствие необходимости разбирать слишком большую массу дел», – так писал в своей записке председателю Кавказского комитета великий князь Мих. Николаевич по вопросу выселения горцев.

Официально выселение горцев обозначено датой 10 апреля 1862 г., когда было обнародовано Постановление Кавказского комитета «О переселении горцев» и была сформирована Специальная комиссия по переселению горцев. Миграции происходили в несколько этапов. На смену изгнания силовым методом российское правительство перешло к политике постепенного вытеснения коренных народов, создавая им невыносимые условия жизни. В результате массовых переселений этноконфессиональная карта региона претерпела значительные изменения.

Переселение было тяжелым – от голода, холода и болезней погибла значительная часть переселенцев. «Когда горцы столпились на берегу для отправления в Турцию, по первому взгляду была заметна неестественно малая пропорция женщин и детей против взрослых мужчин», – так писал Р.Фадеев, генерал, которого трудно заподозрить в излишнем гуманизме по отношению к горцам [22, с. 134]. В своем донесении министр внутренних дел генерал-адъютант А.Тимашев писал: «Уже с первых дней прибытия означенных горцев стали получаться сведения о появляющихся между ними заразительных болезнях, угрожавших развитием эпидемий, и, несмотря на все принятые меры, смертность между горцами представляется поразительною. Из 1625 чел. умерло 429 (118 мужчин и 311 женщин и детей). Нельзя не прийти к мысли о крайне печальных последствиях подобной высылки; можно без особого преувеличения сказать, что она едва ли равносильна поголовному истреблению» [15, с. 450].

Такие шаги царского правительства никак не соответствовали риторике и заявленной тактике по отношению к местному населению Кавказа. «Нам необходимо убедить вновь покоренные народы в том, что мы воевали с ними столько же для своей, сколько и для их собственной пользы, и что именно наше, а не иное другое правление необходимо для благоденствия края» [13, с. 129]. В этих намерениях заложена мысль о закреплении именно российского господства, а не османского или персидского, хотя по мировоззрению, конфессиональной принадлежности, формам бытия и уклада народы Кавказа, несомненно, ближе к южным и западным «соседям», нежели северным.

На изменение демографической карты региона повлияло также отходничество, связанное с обезземеливанием большой части общинников, их ухудшающимся материальным положением, а также зарождением капиталистических признаков в виде развития городского хозяйства, ремесленничества, торговли, кустарных промыслов, промышленного производства. С середины XIX в. число уходящих на заработки в города Южного Кавказа стало значительно расти. Помимо чисто промышленных отраслей, таких как нефтедобыча или разработка рудников, отходники устраивались на земляные, лесные работы, рыбные промыслы и др. С упразднением карантинных и таможенных линий внутренняя миграция в Кавказском регионе еще более усилилась. Демографическая картина на Кавказе менялась в сторону увеличения доли некавказского населения – русских, казаков и др.

Современники-хронисты, описывающие события тех лет, отражают мнение российских политических и военных деятелей, планирующих будущее Кавказа в рамках империи, многие из которых придерживались позиции «только тогда Россия будет спокойной обладательницей Кавказа, когда власть ее будет основана не на одной грозной силе штыков и пушек, внушившей вместо должного уважения недоверие к России и российской системе управления». Сожалея о недостаточности мер по улучшению материального быта, которые могли бы «заглушить ненависть покоренных народов», царские чиновники придерживались «более возвышенного круга действий», которые, тем не менее, явным образом отражали принуждение, порабощение и пользу для России. Высокий пафос официальных целей, таких как «самое управление покоренным краем должно быть основано на верном изучении народного характера» или «необходимо прочное основание постепенного образования горцев» никак не соответствовал реальным шагам и предпринимаемым царизмом мерам. Своевольное правление приставов-христиан, не соотносящееся ни со свойствами народного характера, ни с его национальными чертами и понятиями, имело целью основание конкретного полицейского порядка.

Исторические свидетельства показывают, что народ охотнее переносил гнет своих зажиточных сообщинников, нежели «более гуманное» отношение к ним царских ставленников[186]. Задача «введения человечного управления» на Кавказе осталась на декларативном уровне, точно так же, как «интересы новых подданных являются главной действующей пружиной при учреждении установленного порядка управления ими» [16, с. 371]. Реальные методы управления краем были не менее жесткими, принудительными, не оставлявшими возможности самобытному развитию народов Кавказа, нежели действия всех предшествующих поработителей.

В проектах по регулированию ситуации в крае после окончания Кавказской войны разрабатывались меры, которые авторами назывались «благотворными». В их числе: значительно уменьшить расходы на Кавказский край; иметь свободные войска в случае надобности[187]; сберегать значительное число воинов и др.

Тем не менее, среди высокопоставленных царских военачальников, занимающихся «проблемами» Кавказа, были и такие, которые трезво оценивали ситуацию в крае и, что более важно, учитывали менталитет, мультикультурализм, морально-нравственные устои народов, населяющих регион и для которых Кавказ был родным домом, а не территорией захвата. Например, главнокомандующий на Кавказской линии генерал А.Тормасов придерживался идеи недопустимости избыточного применения силы. Считая, что народам Кавказа необходимо предоставлять экономические выгоды, развивать с ними торговлю, обеспечить толерантность в отношении вероисповедания, способствовать развитию

[186] В народном фольклоре существует легенда о том, как одному горцу за совершенный незначительный проступок общинным судом было предписано либо отработать в течение недели на «царскую казну», либо обратиться в вечную пожизненную кабалу у старейшины своей общины. Горец выбрал последнее.

[187] «Да еще какие войска! Истинно-боевые, закаленные в опасностях, трудах и лишениях, войска, которые не обращают внимания ни на холод, ни на зной, несколько дней кряду живут под дождем и бурей на бивуаках, остаются по суткам без капли воды и, взобравшись на горные хребты, вступают в ожесточенный бой с исступленно-храбрым противником. Такие войска незаменимы». // «Последствия окончания войны на Западном Кавказе». Военный сборник. 1865, №4. 309с.

образования юношества, Тормасов писал в своих донесениях: «Был я всегда противного мнения, чтобы народы держать не только что в повиновении, но в жестоком порабощении, употребляя против них силу оружия под тем предлогом, чтобы гордый дух их не возвышался и не считали они нас слабыми; а что система сия вместо покорения сих народов произвела в них отчаянное ожесточение, чему кабардинцы могут служить примером. Должно разуметь то же самое и о всех прочих горских народах, ибо они совершенно одинаковых свойств и обычаев. Итак, весьма естественно, что горские народы не могут быть привязаны к России» [1, с. 560]. Однако, существовали и такие мнения, сторонников которых, к сожалению, было большинство, – «всегда был убежден, а теперь еще более убедился в бесполезности невыгодных и гибельных последствий миролюбивой системы с туземцами» (генерал-лейтенант, командующий войсками Кавказской линии П.Граббе) [1, с. 561]. Российская политика на Кавказе, хотя и имела четкую направленность и вектор ее оставался неизменным на протяжении всего периода порабощения, тем не менее, формы ее воплощения были крайне противоречивы: с одной стороны, декларировалась необходимость и неизбежность введения общероссийской системы государственного управления, с другой, – постоянно делался акцент на учитывание национальных особенностей покоренных народов, их психологию, устои жизненного уклада.

Очевидно, что в современный событиям Кавказской войны период в среде российских политиков, военачальников, царских чиновников существовал значительный разброс полярных оценок относительно будущности Кавказского края в рамках Российской империи, равно как и современные нам мнения отечественных историков неоднозначно характеризуют роль русского присутствия в регионе. В пространстве между этими полюсами находится множество исторических свидетельств, артефактов, письменных памятников, проектов, которые сегодня не достаточно изучены и требуют тщательного, непредвзятого, свободного от национальных и социальных заказов, научного исследования. Нельзя, чтобы ученые-историки адаптировали свою науку для современного прочтения. Будущее Кавказа решается на Кавказе. Как отметил профессор Гарвардского университета М.Карпович, «Кавказ – это древняя обитель многочисленных этнических групп, которая вполне может стать чувствительной проблемой современной международной жизни» [10, с.13].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гордин Я. Россия на Кавказе: поиски решения. // В кн. «Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность». Санкт-Петербург, 2005.
2. Государственный архив Российской Федерации. Ф.199, оп.1, л.17; Ф.672, оп.1, л.18.
3. Гусейнова И. Антиколониальная борьба горцев Северного Кавказа за независимость в 20-60-е гг. XIX в. // Сборник научных трудов «Некоторые вопросы истории турецких и кавказских народов». Баку, 1997.
4. Гусейнова И. История народов Кавказа. Баку, 1999.
5. Гусейнова И. История народов Кавказа. Баку, 2006.
6. Гусейнова И. Историческая энциклопедия Кавказа. Баку, 2010.
7. Дегоев В. Большая игра на Кавказе. Москва, 2001.
8. Кавказский сборник. Т.7. Тифлис, 1883.
9. Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье. Стокгольм, 2010.

10. Карпович М. Вступление к The Struggle for Transcaucasia. // В кн. Ф.Каземзаде «Борьба за Закавказье». Стокгольм, 2010.
11. Магомедов Д. Народно-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х гг. XIX в. Махачкала, 1989.
12. Милютин Д. Воспоминания, 1856-1860 гг. Москва, 2004.
13. Несколько слов о будущей деятельности нашей на Кавказе. // Военный сборник. 1860, №7.
14. Ольшевский М. Кавказ с 1841 по 1866 гг. Санкт-Петербург, 2003.
15. Переписка наместника Кавказского великого князя Михаила Николаевича, 1878 г. // В кн. «Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность». Санкт-Петербург, 2005.
16. По поводу статьи «Несколько слов о будущей деятельности нашей на Кавказе». // Военный сборник. 1861, №4.
17. Риттих А. Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения европейской России. Санкт-Петербург, 1875.
18. Российский государственный исторический архив. Ф.932, оп.1, л.3.
19. Федотов Г. Судьбы империй. // В кн. «Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность». Санкт-Петербург, 2005.
20. Фадеев Р. Собрание сочинений. Т.1, ч. 2. Санкт-Петербург, 1889.
21. Фадеев Р. О Закатальском восстании. Собрание сочинений. Т.1, ч. 2. Санкт-Петербург, 1889.
22. Фадеев Р. Письма с Кавказа. Санкт-Петербург, 1865.

İradə Hüseynova

QAFQAZ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ÇAR RUSİYASININ QAFQAZ SİYASƏTİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Açar sözləri – köçürülmə siyasəti, milli kimlik, Rusiya imperiyası, Qafqaz regionu, multikulturalizm, müridizm, etno-dini, Qafqaz müharibəsi

Bir necə əsrlər boyu davam edən, Rusiyanın Qafqaz regionuna daxil olması ilə sona çatan dünya müharibələri burada dövlətlərin maraqlarının toqquşmasına səhnə olmuşdur. Qafqaz regionunda formalaşan Rusiya imperiyasının siyasəti qarışıq idi - çətin-zorakı məcburetmədən liberal düzümlülüyə qədər. Bu xüsusilə aydın köçürülmə siyasətinə öz əksini tapmışdır, bu bölgənin demoqrafik xəritəsini əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Irada Huseynova

SOME POLICIES RUSSIAN TSARISM IN THE CAUCASUS IN THE CAUCASIAN WAR PERIOD

SUMMARY

Key words – resettlement policy, national identity, the Russian Empire, the Caucasus region, multiculturalism, muridism, the ethno-religious, the Caucasian War

For several centuries the Caucasus has been the scene of conflict of interests of world powers, which ended by inclusion of the region in Russia shape the policy of the Russian Empire in the Caucasus region were mixed – from hard-violent coercion to the liberal tolerance. This is especially clearly reflected in the resettlement policy, this has led to significant changes in the demographic map of the region.

BİRİNCİ VƏ İKİNCİ RUS-İRAN MÜHARİBƏLƏRİ DÖVRÜNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

İradə MƏMMƏDOVA[188]
irade.mammadli@gmail.com

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, əhalinin vəziyyəti, Cənubi Qafqaz, Birinci rus-İran müharibəsi, polkovnik Koryagin, knyaz Sisianov

XIX əsrin əvvəllərində baş verən Birinci (1804-1813) və İkinci (1826-1828) rus-İran müharibələrinin Şimali Azərbaycanda əhalinin vəziyyətinə mənfi təsiri bir çox amillərlə bağlıdır. Belə ki, daimi baş verən müharibələr, şəhər və kəndlərin döyüş meydanına çevrilməsi, bu müharibələr nəticəsində həmin zamanadək müstəqil olan xanlıqların işğal edilərək Rusiya idarəçiliyinə verilməsi, Rusiyanın burada həyata keçirdiyi müstəmləkə və köçürmə siyasəti, Rusiya idarəçiliyini qəbul etmək istəməyən xanların və əhalinin Qacarlar İranı və ya Osmanlı imperiyasının ərazisinə köçmələri, müharibə zamanı əhalinin qırılması, türk-müsəlman əhalinin sıxışdırılaraq onların evlərində xristian əhalinin, xüsusilə də ermənilərin yerləşdirilməsi bir çox xanlıqların ərazisində demoqrafiq vəziyyətin dəyişməsinə, bir sıra xanlıqların ərazisində əhalinin etnik tərkibində xristianların sayının artmasına gətirib çıxardı, həmçinin əhalinin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş oldu. İlkin olaraq Birinci Rus-İran muharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda əhalinin vəziyyətinə nəzər salaq.

Birinci rus-İran müharibəsinin ərəfəsində Rusiyanın hədəfi olan Gəncə xanlığında əhalinin vəziyyəti heç də urəkaçan deyildi. Belə ki, 1803-cü ildə şəhərdə 25700 nəfər yaşadığına [34, s. 87-89] və Borçalı, Qazax, Şəmşədilin işğalından sonra bu ərazilərdən Gəncəyə əhlinin axını baş verdiyinə baxmayaraq Gəncə xanlığının rus hərbiçiləri tərəfindən işğalı zamanı bir çox türk-müsəlman əhalisi, qalanın müdafiəsi zamanı isə 3700 nəfər öldürülmüşdü. Bu səbəbdən də şəhərin əhalisi azalmışdı. 1804-cü ilin yanvarında rus qoşunları Gəncə xanlığını zəbt edərkən əhali arasında çoxlu tələfat olmuşdu. Belə ki, Gəncə qalasını müdafiə edən əhali hər qarış torpaq, hər bir küçə uğrunda mübarizə apardıqları üçün bütün kuçələr cəsədlərlə dolmuş idi. Şəhərə soxulmuş rus əsgərləri əhalini qarət edir, hətta atların üzərindəki qızıl bəzəkləri də çıxarırdılar. Bundan başqa həmişə olduğu kimi türk-müsəlman əhaliyə düşmən kəsilən ermənilərin verdiyi yalan məlumat, yəni guya cümə məscidində gizlənən 500 nəfərdən çox dinc sakinin içərisində ləzgilərin olması barədə xəbər öz işini görmüş oldu. General Sisianov çara yazdığı məlumatdan məhz ermənilərin yalan məlumatları əsasında cümə məscidində sığınacaq tapmış 500-dən artıq tatarın (o dövrün rus mənbələrində Azərbaycan türkləri tatar adlandırılırdı – İ.M.) hamısının amansızca qətlə yetirildiyi məlum olur [15, s. 146-147]. Sisianovun məlumatına görə, qalanın müdafiəçiləri arasında 1500 kişi və qadın öldürülmüş [8, s. 122], 17224 kişi və qadın əsir alınmış, yaralılar haqqında isə məlumat verilməmişdi [1, sən. 1182, s. 592]. Göründüyü kimi, günahsız dinc əhalinin qətlə yetirilməsinə artıq Birinci rus-İran müharibəsinin ərəfəsində Gəncə işğal olunarkən

---

İradə Malik qızı Məmmədova – t.ü.f.d., AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

başlanılmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalı əhalinin iqtisadi vəziyyətinə də mənfi təsir göstərmiş, tacirlərdən alınan gəlirlər aşağı düşmüşdü. Belə ki, rus polkovniki Koryaginin tərtib etdiyi sənəddən məlum olur ki, 1804-cü ilin may ayından əvvəlki dövrdə (yəni Gəncə xanının hakimiyyəti dövründə - İ.M.) Gəncə şəhərindəki tacirlərdən əldə edilən gəlir ümumilikdə 16430 rubl olmuşdusa, 1804-cü ilin mayında bütün tacirlər 8420 rubl ödəməyə razı olmuşdular [1, sən. 1198, s. 600]. Beləliklə tacirlərdən alınan gəlirlər Rusiya işğalından sonra 8010 rubl azalmışdı.

Digər tərəfdən Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra Gəncə şəhəri və onun ətrafında aparılan siyahıyaalmanın nəticələri burada əhalinin azaldığını göstərirdi. Belə ki, Sisianov 29 may 1804-cü il raportunda Gəncəyə hücüm zamanı buradakı əhalinin sayı ilə nisbətdə knyazın sərəncamı ilə 25 may 1804-cü ildə aparılmış siyahıyalmanın nəticələrini müqayisə etdikdə əhalinin sayının daha aşağı olduğunu bildirirdi. Polkovnik Koryaginin Gəncə və ətrafının əhalisi barəsində knyaz Sisianova göndərdiyi məlumatda deyilirdi: "2 mart siyahıyaalmasının nəticələrinə görə Yelizavetpol (Gəncə - İ.M.) şəhəri və ətrafında tatar nahiyəsi olan Şəmşədildən buraya keçən hər iki cinsdən olan 9.306 nəfər, həmçinin Şuşa mülklərindən çıxarılaraq Yelizavetpol qalasının ətrafında məskunlaşdırılan 1.119 nəfər erməni və tatarlarla birlikdə ümümilikdə 10.425 nəfər yaşayırdı; ikinci dəfə keçirilən 25 may siyahısına görə isə Yelizavetpolda hər iki cinsdən 15.092 nəfər, yəni şəhərin hücümla alınmasından daha az əhali var idi, baxmayaraq ki, 3 ay ərzində əhalinin sayına 4.667 nəfər əlavə olunmuşdu, lakin bu da əhalinin sayını əvvəlkinə bərabər etmirdi". Sisianov əhalinin azalmasının səbəbini geyim və qidadan məhrum olan əhalinin Cavad xanın oğlanlarının getmiş olduğu Şuşa mülklərinə, eləcə də Nuxaya dağılmış olmalarında görürdü. Knyaz Sisianov az qoşuna malik olduqları üçün silah gücünə əhalinin Şuşaya və Nuxaya getməsinin qarşısının alınmasının mümkünsüz olduğunu bildirirdi [1, sən. 1199, s. 601]. Rusların Gəncə xanlığını işğalı zamanı qalanın alınmasından sonra Gəncə şəhərini 200 ailə [9, f.24, siy.1, iş 43, v. 7; 49, s. 22] tərk etmişdi. Bu sənədlərdən göründüyü kimi, Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra çar Rusiyasının müstəmləkə siyasəti nəticəsində burada əhalinin sayı azalmışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların Gəncə xanlığını tərk edərək başqa yerlərə köçmələri Rusiya hökümətinin işinə yaramışdı. Belə ki, Sisianov 1805-ci il 13 август tarixli məktubunda erməni arxiyepiskopu İohannesdən ermənilər Gəncə qalası tutulandan sonra burada boş qalmış Azərbaycan türklərinin evlərinə köçürmələrini xahiş edir və onlara bağ və əkin sahələri verəcəklərini vəd edirdi [41, s. 321]. Sisianov elə həmin ildə yazdığı məktubda İohannesdən ermənilərin köçürülməsinin sürətləndirilməsini istəyirdi [1, s. 626]. 1805-ci il noyabrın 1-də İohannesin göstərişi ilə 115 erməni ailəsi ruslar tərəfindən işğal edilmiş Gəncə xanlığının ərazisinə göndərilmişdi [41, s. 397-398]. Sonrakı zamanlarda Gəncə şəhərinə erməni köçləri çoxalmışdı. Belə ki, 1805-ci ildə Tiflisdən 1300 nəfər erməni köçürülərək Gəncədə yerləşdirilmişdi.

1804-cü ilin mayında Fətəli şahın rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarılması tələbinin rədd olunması və iyulun 10-da Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında diplomatik əlaqələrin kəsilməsi 10 il davam etmiş rus-İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu [3, s. 20-21].

Gümrüdə möhkəmlənən rus qoşunları iyunun 15-də Üçkilsəyə doğru yönələrək Üçkilsəni və Qəmərlini ələ keçirdikdən sonra iyulun 2-də İrəvanı mühasirəyə almış oldular [1, sən. 1668, s. 810]. 7 min əsgər və 60 topa sahib olan qala qarnizonu rus qoşun-

larına qarşı inadlı mübarizə apararaq onların ağır itkilərə məruz qoydular [1, sən. 1672, s. 811; 1, sən. 1673, s. 812; 14, s. 325; 40, s. 147; 22, s. 100]. Sentyabrın 3-də rus qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkərək geri çəkilirlər [1, sən. 1242, s. 619; 40, s. 154-155]. Bu dövrdə artıq Rusiya işgal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına ermənilər yerləşdirməyə başladı [1, sən. 1256, s. 626]. 1806-cı ilin iyununda Qafqazın ali baş komandanı təyin edilən İvan Qudoviçə Azərbaycan xanlıqlarını işğal edərək Rusiyanın tərkibinə qatmaq əmr olundu [24, s. 72-73; 10, s. 187-188]. Bu zaman İrəvan xanlığının əhalisinin vəziyyəti İrəvan xanı Mehdiqulu xanın vergiləri artırması və əhalini qarət etməsi səbəbindən yaxşı deyildi. Bu səbəbdən də əhali ona qarşı üsyan qaldırdı [1, sən. 1256, s. 626-627]. 1806-cı ilin yayında Mehdiqulu xanı əvəz edən marağalı Əhməd xan [44, s. 5] Mehdiqulu xan tərəfindən qarət edilən əhalinin əmlakını geri qaytardı, İrəvanda bir çox abadlıq işləri apardı və müdafiə tədbirləri gördü. Əhməd xanın İrəvandakı üç aylıq hakimiyyəti dövründə (o, 1806-cı ilin oktyabrın 7-də epidemiyaya yoluxaraq vəfat etdi) xanlığın əhalisinin vəziyyətini yaxşılaşdıraraq əhalinin rəğbətini qazandı [11, s. 285-286].

Birinci rus-İran müharibəsinin gedişində xanlığı tərk etmək məcburiyyətində olan xanların əhalini də özü ilə aparması faktları da məlumdur. Belə ki, 1806-ci il iyul ayının 15-də şah ordusu ilə rus qoşunları arasında baş vermiş həlledici döyüşdə Abbas Mirzənin məğlub olmasından sonra qorxuya düşən Əbülfət ağa Qarabağ əhalisinin xeyli hissəsini özü ilə götürərək Naxçıvan və Ordubad tərəfə hərəkət etsə də mayor Lisaneviçin dəstələri onu məğlubiyyətə uğratmış və apardığı əhali geri qaytarılmışdı [33, s. 139-140].

Birinci rus-İran müharibəsinin gedişində əhalinin bir yerdən digər yerlərə miqrasiyası haqqında da məlumat vardır. Məsələn, 1805-ci ilin yayında Qarabağda rus və qacar qoşunları arasında gedən döyüş zamanı bir gecədə xanlığı 20000 nəfər müsəlman türkləri tərk edərək Arazın o biri tayına keçmişdi [14, s. 426]. Həmçinin, qaynaqlara görə Nuxa şəhərinə digər ərazilərindən, eləcə də Nuxa şəhərindən başqa yerlərə əhali miqrasiya etmişdir. Nuxa şəhərini əvvəllər tərk etmiş olan 200 ailənin 1806-cı ilin oktyabrında geri qayıtması haqqında məlumat vardır [2, sən. 481, s. 269]. Digər məlumata görə isə 1807-ci ildə Rusiya hökuməti Fətəli şahla çəkişdiyinə görə öz qohum-əqrabası və qoşunundan ibarət 12 min nəfərlə Şimali Azərbaycana gəlmiş xoylu Cəfərqulu xanı Şəki xanı təyin etmiş və ona general-leytenat rütbəsi vermişdir. Əvəzində Cəfərqulu xan Rusiya hökümətinə ildə 7 min çervon (çar rusiyasının qızıl pulu – red.), bundan əlavə öz xəzinəsindən də 2 min çervon ödəməli idi. Cəfərqulu xanın dəstəsinin tərkibində gələn 2 min erməni də Şəki xanlığının ərazisində məskunlaşdırıldı [2, sən. 496, s. 275; 38, III hissə, s. 358-359; 42, s.115; 17, s. 133; 32, s.167]. Şəki xanlığında yerləşdirilən 2 min ermənin 75 ailəsi Nuxa şəhərində yerləşdirildi [20, v. 88 arxa. - 90 arxa]. Bəlkə də Cəfərqulu xana Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşməsinə izn verərkən Rusiya imperiyasının şərtlərindən biri də erməni əhalisinin onun dəstəsində yer verilməsi olmuşdur.

Birinci rus-İran müharibəsinin gedişində əhalinin əsir alınıb bir ərazidən digər əraziyə köçürülməsi halları da baş verirdi. Məsələn, 1806-cı ildə Qacar qoşunu Şamaxıya girib geri çəkilərkən altı min əsir aparmışdı. Bu zaman qacarlar iki min ailəni Lənkəran xanı Mir Mustafaya vermişdilər. Bu hadisə ilə bağlı olaraq rus qoşunlarının Qafqazdakı yeni baş komandanı general Qudoviç (o, 1806-cı ildə baş komandan təyin edilmişdi-İ.M.) Mir Mustafa xandan 2 min ailəni qaytarmağı və Sisianovun "qatili" Hüsenyqulu xanı ruslara təhvil verməyi tələb etsə də xan buna əməl etməmişdi [2, sən.670]. Eyni zamanda

rus qoşunlarının gəldiyini eşidən əhalinin dağlara çəkilməsi faktları da mövcuddur. Belə ki, 1806-cı ilin oktyabrın 3-də Bakını döyüssüz tutan rus qoşunları general Bulqakovun başçılığı ilə noyabr ayının 11-də Qubaya yaxınlaşarkən Quba şəhərinin əhalisi şəhəri boşaldaraq Şeyxəli xanın başçılığı ilə dağlara çəkilmişdilər [43, f. VUA, iş 6164, v. 141-144; 36, s. 214]. Həmçinin, 1806-cı ilin sonlarında Qubalı Şeyxəli xan açıq-aşkar Rusiya-ya qarşı çıxış etməyə başlarkən geniş hərbi əməliyyatlara, partizan müharibəsinə hazırlıq məqsədi ilə Quba xanlığının əhalisini dağlara köçürməyə çalışırdı [2, sən.746]. Həmin dövrdə Quba xanlığının əhalisinin Şeyxəli xanı dəstəklədiyi və ruslara olan mənfi münasibəti Quba xanının Qacar şahının məmuru Mirzə Şəfiyə yazdığı məktubdan da məlum olur: "Məndən üz döndərən qubalılar məndən üzr istəyərək yenidən mənə sədaqətli olacaqlarını bildirirlər... Kür sahilindən Dağıstanadək olan bütün əhali ruslardan o qədər cana doyub ki, sizin ordunuz Şamaxıya gələn kimi bütün yerlər ruslardan təmizlənəcək [2, sən. 543]". Əhalinin Quba xanına olan sədaqətini rus hakimiyyət orqanlarının hədəsinə baxmayaraq 1807-ci ildə Şeyxəli xanın Quba xanlığının əhalisindən vergi yığmaqda davam etməsi və əhalinin xana hərtərəfli maddi yardım etməkdə davam etməsi də sübut edir [2, sən. 748-749]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus məmurlarının Quba xanı ilə Şamaxı xanı arasındakı ədavətdən istifadə etməyə çalışması da Quba və Şamaxı xanlıqlarının əhalisinin vəziyyətinə təsir edirdi. Belə ki, Şamaxılı Mustafa xan 1807-ci ildə Quba şəhərinin 17 verstliyində yerləşən mahallara basqın edərək oranı qarət etmiş və sakinlərin bir çoxunu Şamaxı xanlığının ərazisinə köçürmüşdü. Quba xanı da cavab gedişi edərək 1808-ci ildə Şamaxı xanlığına hücüm edərək xanlığın bəzi ərazilərini qarət etmişdi [2, sən.315].

1809-cu ilin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdi. 1809-cu ilin uyulunda Qacar dövləti qoşun yığmağa və hərbi hazırlıqlar görməyə başladı [3, sən.1059].

Hərbi hazırlıqlardan sonra Fətəli şah Dağıstana, Quba xanı Şeyxəli xana, Lənkəran xanı Mir Mustafa xana, osetiyalılara, İmaretiya çarı Solomona və Gürcüstanla qonşu türk paşalıqlarına fərman göndərərək birlikdə Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə dəvət etdi [3, sən.1062]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1809-cu ilin yanvarında Quba xanlığının Rusiya işğalı nəticəsində təkcə Quba şəhərinin əhalisi xeyli azalaraq 310 ev olmuşdu [3, sən. 1007]. Quba əhalisinin Rusiya idarəçiliyində yaşamaq istəməməsi general Repinin məlumatından da bəlli olur. Onun məlumatına görə, Şeyxəli xan Qubaya zərbə endirərdisə, əhalinin böyük əksəriyyəti xanın tərəfinə keçərdi [3, sən.1013].

Birinci rus-İran müharibəsinin gedişində hücüma məruz qalan xanlar əhalini daha təhlükəsiz yerlərə köçürürdülər. 1809-cu ilin avqustun əvvəlində Qacar şahının sərdarı Fərəcullah xan nəsəqçibaşının 10000 nəfərlik qoşunla Ərdəbil yaxınlığında duraraq, Lənkəran xanlığına hücuma hazırlaşdığını eşidən Mir Mustafa xan öz qoşunlarını, kənxuda, bəylər və Astara çayından şimal tərəfə olan bütün əhalini (3 min ailə) daha etibarlı sığınacaq olan Qamışavana köçürmüşdü [3, sən.874; sən. 764].

Bir çox hallarda Qacar dövləti ona tabe olmayan xanların təbəələrini öz tərəfinə çəkirdi. Məsələn, 1809-cu ildə Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın Fətəli şahın ona boyun əymək təklifinə rədd cavabı verdikdən sonra Qacar dövləti xandan narazı olan bəyləri öz tərəfinə çəkməyə başladı. Belə ki, Qacarlar İranı ilə sərhəddə olan ərazilərin əhalisinin az hissəsi, bir neçə bəylərlə birlikdə Mir Mustafa xana tabe olmaqdan boyun qaçıraraq

Qacar tərəfinə keçdilər [3, sən.877]. Lənkəran xanından ayrılan adamların sayı 2 mindən çox olduğu üçün bu Mir Mustafa xanın vəziyyətini pisləşdirmişdi.

Birinci rus-İran müharibəsi dövründə qacar qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan əhalinin acınacaqlı vəziyyətə düşdüyü arxiv sənədlərindən məlum olur. Belə ki, 1809-cu ilin hərbi əməliyyatları iyulda iki qacar qoşununun Qarabağ və Pəmbəkə yürüşləri ilə eyni zamanda başladı. Avqust ayında Gəncəyə hücüm edən Abbas Mirzə döyüşə girmədən, bir neçə yaşayış məskənini talan edərək Arazın o biri tayına çəkildi. 1809-cu ilin sentyabrında isə Lənkəran xanlığını işğal etmək üçün 13 min qoşun göndərildi [3, sən.876]. Qacar qoşunları üç istiqamətdə Lənkəran xanlığına hücüm etdiyi zaman [3, sən.879] Lənkəran şəhəri boşaldılmış, əhali və xanın ailəsi ərazisi yalnız 7 verst olan yarımadaya çəkilmişdi [3, sən.876]. Əhalinin düşdüyü dəhşətli mənzərənin təsvirini kapitan-leytenant Çelyayev öz raportunda vermişdir. Kapitan-leytenant Çelyayev bütün əhalinin öz mal-qarası ilə pis hava şəraitində daldanacaq yeri olmayan bir mil uzunluğundakı yarımadaya, heç bir yaşayış üçün və mal-qara üçün yem ehtiyatı olmadan sığınmasını, onların vəziyyətinin daş ürəkli hər kəsi riqqətə gətirə biləcəyini yuxarı dairələrə təsvir edərək, xanın çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü xəbər verirdi [3, sən.880; 30, s. 45-46].

Kapitan-leytenant Çelyayev 1809-cu il 15 oktybar tarixli məlumatında bildirirdi: "Düşmən qüvvələri xanlığın ən əlçatmaz yerlərində belə öz istədikləri kimi yerləşmişlər. Xan isə əvvəlki inamını itirmişdir. Ərzaq ehtiyatı tükənmiş və yəqin ki, gələn ayın ortalarına kimi ancaq çatar. Əhalinin əsas əmlakı olan mal-qara yem olmadığından qırılmışdır" [3, sən.884; 30, s. 47]. Mir Mustafa xan qacar düşərgəsinin baş komandanına göndərilən şah fərmanı və məktublarını ələ keçirərək, bu məktubların məzmunundan başa düşdü ki, qacar qoşunları Lənkəran xanlığını belə vəziyyətdə yanvar ayınadək saxlayacaqdır [3, sən. 887; 16, s. 247]. Bu isə evsiz və ərzaqsız qalan əhalini dəhşətli vəziyyətə sala bilərdi. Ona görə də Mir Mustafa xan qoca, qadın, uşaqlar ayaq altında qalmasın deyə Fərəcullah xanın yanına adam göndərib, ondan imdad dilədi. Bu danışıqlarda Mir Mustafa xanın əmisi Əmirgünə bəyin müsbət rolu oldu [7, ş. XVI-1070, inv.5208; 30, s. 49]. Lənkəran xanı Əmirgünə bəyin vasitəsilə sülh bağlayaraq düşmənçiliyi "bitərəf"etdi [10, s.162; 37, s. 98]. Bu hadisədən sonra Qacarlar İranı Mir Mustafa xana münasibətdə başqa siyasət yeritməyə başladı. Qacar şahı Lənkəran xanlığının bir çox bəylərinə xan tutulu verməklə, onları öz mülklərində xan elan etdi və onları Mir Mustafa xana qarşı qaldırdı [3, sən.1092; 25, s.140; 30, s. 52-53].

1810-cu ilin aprelində Əsgəranda Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında başlanan danışıqlar [40, s. 160] zamanı Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını, Qacarlar İranı isə Lənkəran xanlığını tələb etdi. Danışıqların getdiyi zaman Rusiya İrəvan xanlığını öz himayəsinə keçməyə məcbur etmək üçün ardıcıl olaraq İrəvana təşkil etdiyi qarətçi və dağıdıcı yürüşlər zamanı İrəvan əhalisini qorxutmaq üçün ən amansız metod və vasitələrdən istifadə etməyə başladı. Hətta İrəvana hücüma hazırlaşan Lisaneviçə İrəvan əhalisinə qarşı əhalinin yaddaşından silinməyəcək güclü dəhşət və dağıntılar törətmək, həmçinin coxlu əsir götürmək tapşırılmışdı [4, sən. 170, s. 120]. Bu tapşırığa canla-başla əməl edən Lisaneviçin səyi nəticəsində çoxlu dinc əhali qətlə yetirilmiş, kəndlər isə dağıdılmışdı. Rus məmurlarının bu amansız hərəkətindən qorxuya düşən əhali rus qoşunlarının gəldiyini eşidən kimi ev-eşiklərini tərk edərək dağlara və Arazın o biri tayına qaçırdılar [4, sən. 172, s. 122].

Onu da da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Qarabağ xanlığında da vəziyyət üzrəkaçan deyildi. Burada rus məmurlarının özbaşınalığı o dərəcədə artmışdı ki, əhalinin əksəriyyəti təsərrüfatla məşğul olmaq imkanını belə itirmişdi. Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının xanlığın əhalisi üçün olmazın bəlalar gətirdiyini görən qarabağlı Mehdiqulu xan rus komandanlığı ilə əvvəlki kimi əməkdaşlıq etməkdən imtina edərək qacarlar tərəfinə keçmək üçün fürsət axtarırdı [3, sən. 99, s. 87-88].

1810-cu ilin iyununda qacar qoşunları Qarabağa, Gəncəyə və Pəmbəkə doğru irəlilədi və Mehridə möhkəmləndi. Belə bir vəziyyətdə Lənkəran xanlığının əhalisi Qacarlar İranı tərəfinə keçməyə meyilli idi. Xan həm iranlıların yeni talançı yürüşlərindən qorxduğu üçün, həm də öz təbəələrindən çəkindiyi üçün divanxanada Qacarların tərəfini saxladığını nümayiş etdirmişdi [3, sən.901].

Belə bir vəziyyətdə Quba xanlığının əhalisi rus idarəçiliyinə qarşı çıxır. Belə ki, Quba xanlığının əhalisi 1810-cu ilin avqustunda ayağa qalxaraq Şeyxəli xanı Qubaya dəvət edirlər. Bu əlverişli fürsətdən yararlanan Şeyxəli xan Quba istisna olmaqla xanlığın qalan ərazislərində öz hakimiyyətini bərpa edir və 4 ay ərzində Quba vilayətini idarə edir [3, sən.1013; 16, s. 371].

Birinci rus-İran müharibəsi dövründə Rusiya tərəfindən təbəəliyə qəbul edilmiş və rus məmurları tərəfindən əhalisinin siyahıyaalınması aparılan bəzi xanlıqlarınn əhalisinin sayının azaldığının, həmçinin əhalisinin qarət və qırgınlara məruz qaldığını görmək olar. Məsələn, bu dövrdə Qarabağ xanlığının əhalisinin Qacarlar İranına köçürülməsi və qaçması kütləvi hal almışdı. Əgər Qarabağ xanlığının əhalisi 1805-ci ildə xanlıq Rusiya təbəəliyinə qəbul edilərkən 10 min ailədən ibarət idisə, 1808-ci ildə birada əhalinin sayı 7474 ailəyədək azalmış, 1812-ci ilin hesablamalarına görə, Qarabağda "qarət edilmiş, əmlakından məhrum olan 3080 ailə varmış, Qarabağın qalan əhalisi xaricə aparılmış və ya özləri qaçmış idilər, 1817-ci ildə isə əhalinin ümumi sayı 7872 olmuşdur [4, sən.696, s. 579; 5, sən. 1265, s. 836; 35, s. 101]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus məmurları Qarabağ xanlığının əhalisi ilə pis davranmışlar. Bunu Qarabağ xanının qətlə yetirilməsindən sonra Şuşa ağsaqqallarının rus hakimiyyət orqanlarına yazdıqları şikayət ərizəsi də sübut edir. Bu ərizədən məlum olur ki, Lisaneviç və Corayev Qarabağ əhalisi ilə pis rəftar etmiş və müqavilənin şərtlərini pozmuşdular [2, sən. 624, s. 340-341]. 1806-cı ildə Qarabağ xanlığından 367 ailə, 1809-cu ildə 323 ailə, 1810-cu ildə 276 ailə, 1811-ci ildə 274 ailə, 1812-cü ildə 977 ailə qacarlar İranına köçürülmüşdür. Bundan başqa Qarabağ xanlığında yaşayan 2628 ailə qaçaraq dağlara sığınmışdılar [4, sən. 696, s. 579]. Bütün bunlar xanlığın ərazisində yaşayan əhalinin vəziyyətinə pis təsir edir, eyni zamanda xanlığın iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırırdı.

Birinci Rus-İran müharibəsi dövründə türk-müsəlman əhalinin Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşən xanlıqların ərazilərini tərk etməsi adi hal almışdı. Belə ki, Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə Yelizavetpol (keçmiş Gəncə xanlığı) əyalətini 1500 ayrım ailəsi tərk etmiş [3, s. 483, 486], 1813-cü ildə həmin əyalətdən 187 ailə Arazın o biri tayına köçmüşdü [9, f.24, siy.1, iş 43, v. 2]. Eyni zamanda Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə təkcə Qarabağ xanlığından Araz çayının cənub sahilinə 4845 azərbaycanlı ailəsi köçməyə məcbur olmuşdu [4, s.579]. 1813-cü ilin oktyabrın 12/24-də Qarabağın Gülüstan kəndində Qacarlar İranı ilə Rusiya arasında bağlanan müqaviləyə görə Qacarlar İranı Şərqi Gürcüstanı, Dağıstan, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Bakı xanlıqları və Lənkəran xanlığının bir hissəsi Rusiya ilhaqını qəbul və təsdiq etdi [37, s. .99; 18, s.229; 39, c. XXXII,

s. 643-644; 45, s. 126; 12, s.294]. Bu müqavilənin ikinci bəndində Lənkəran xanlığının mülklərinin müharibənin gedişində bir əldən digərinə keçdiyi üçün bu xanlığın Ərdəbil və Ənzəli tərəfdən sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi traktatın bağlanması və ratifikasiyasından sonra hər iki tərəfin seçdiyi komissiyalar tərəfindən təyin ediləcəyi bildirilirdi [30, s. 106]. Leqkobıtovun məlumatına görə, Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Lənkəran xanlığına məxsus olan Gərgənrud, Nəmin, Zuvand Qacarlar İranına keçmiş oldu [38, h.III, s.175-176; 23, v.6; 29, s. 110]. Göründüyü kimi, Gülüstan müqaviləsindən sonra Lənkəran xanlığı ərazisinin bir hissəsini itirmişdi və bu eyni zamanda əhalinin sayının azalması demək idi. Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından sonra Lənkəran xanlığının və əhalisinin vəziyyəti haqqında məlumatı kapitan Vesyolovun general Rtişşevə verdiyi 1814-cü il 16 fevral tarixli raportundan bəlli olur [4, sən. 728]. Raporta görə, Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından sonra Lənkəran xanlığının ərazisi əvvəlkinə nisbətən 3 dəfə azalmışdı. Əvvəllər geniş əraziyə malik olan xanlıq dörd hissəyə bölünmüşdü: 2 əsas hissə, həmişə qacar hücümüna qarşı dayaq nöqtəsi olan Nəmin və Gərgənrud 1812-ci ilin hərbi əməliyyatları zamanı Qacarlar İranının işğalı altına keçmiş və sonra da onun hakimiyyəti altında qalmışdı. Üçüncü hissəsinin əhalisi Muğan tərəfdən qacar qoşunu hücüm edərkən şamaxılı Mustafa xanın təhriki ilə Şamaxı və Salyana qaçmış və orada məskunlaşmışdı. Dördüncü hissə isə xanlıqda qalmışdı. Lakin, onlar da vəziyyətdən asılı olaraq qonşu ərazilərə qaça bilərdilər. Ona görə də kapitan Vesyolov kəndlərini itirmiş bəylərin nazını çəkərək, əhalinin əvvəlki ərazilərinə qaytarılacaqlarını və möhkəm sərhədlə müdafiə olunacaqlarını söz versə də, buna baxmayaraq əhalinin qonşu ərazilərə axını çoxalırdı. Belə olduqda kapitan Vesyolov fevralın 11-də general Rtişşevə məktub yazaraq Şamaxı və Salyanda olan ailələrin geri qaytarılmasını, Gərgənrud və Nəminin digər ayrılan kəndlərlə birlikdə xanlığa qatılmasını və sərhədlərin dəqiqləşdirilməsini xahiş edirdi. Kapitan Vesyolov yuxarı dairələri əks halda Lənkəran xanlığının tamamilə boşalacağı ilə hədələyirdi [4, sən.728; 29, s. 111-112].

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkə siyasəti, həmçinin burada türk-müsəlman əhalinin sıxışdırılması şəhər və kəndlərin dağıdılmasına, əhalinin isə bu yerləri tərk etməsinə səbəb olurdu. 1813-cü ildə Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Qaspar Druvilinin, həmçinin arxiv sənədlərinin məlumatlarından Naxçıvan şəhərinin ciddi dağıntılara məruz qaldığı məlum olur [13, s. 18; 9, f. 24, siy. 1, iş. 353, v. 6].

Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə Dərbəndin əhalisinin sayı azalmışdı. Bu da Dərbənddə hərbi əməliyyatların aparılması, eyni zamanda iqtisadiyyatın bərbad vəziyyətdə olması ilə bağlı idi. 1814-cü ildə Dərbənddə əhalinin azalmasına isə burada geniş yayılmış vəba xəstəliyi səbəb olmuşdu [48, s. 52-53].

Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə baş verən hərbi əməliyyatlar Şamaxı xanlığının əhalisininə də mənfi təsir göstərmiş və xanlığın əhalisinin sayı azalmışdı. Belə ki, Rusiya işğalı ərəfəsində Şamaxı xanlığının əhalisinin sayını 1820-ci illə müqayisə etdikdə burada əhalinin ümumi sayının 5 min ailə azaldığı müşahidə olunur [1, sən. 546, s. 309, 675]. XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı xanlığında yaşayan 2000-dən çox müsəlman ailəsi xanlığı tərk edərək Lənkəran, Şəki və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçmüşdülər [2, s. 301, 309, 313].

1814-cü ildə Lənkəran xanlığının bəzi bəylərinin təbəələri ilə birlikdə Qacarlar İranına qaçması faktları da mövcuddur. Belə ki, 1814-cü ilin mayında əvvəllər xana sadiq olan, xan tərəfindən Lənkəran düşərgəsinin yaxınlığında yerləşdirilən və ona az imtiyazlar verilməsindən narazı qalan Nəmin sakini Mansur bəy ona məxsus 12 ailə ilə birlikdə gecə vaxtı öz

əmlakını və xan ilxısından 20 at götürərək qaçmışdı. Onun qaçmasında qacar casuslarının da rolu az olmamışdı. Bundan xəbər tutan Mir Mustafa xan Nəmin yolu ilə onları təqib etsə də, sərhədə yaxınlaşanda orada qaçqınları gözləyən silahlı nəminliləri gördüyündən yoluna davam edə bilməmiş və heç bir tədbir görə bilməmişdi. Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında Lənkəran xanlığı tərəfindən sərhədlər dəqiqləşdirilmədiyindən bu ərazinin ona və ya başqa xana məxsus olduğunu bilməyən Mir Mustafa xan geriyə Lənkərana qayıtmalı olur [4, sən.728; 30, s. 108].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra bəzi xanlar öz xanlıqlarına daxil olan əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görmüşdülər. Buna misal olaraq Lənkəran xanı Mir Mustafa xanı göstərmək olar. O, təbəələrinin qayğısına qalaraq xanlığa daxil olan mülklərinin azalmasına baxmayaraq, ərzağa ehtiyacı olan kasıbların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə tədbirlər gördü, sərhəddə yerləşən əraziləri idarə edən bəyləri mükafatlandırdı. Bu bəylərin kəndləri Qacar qoşununun hücümü zamanı qarət olmuş, əhalisi aparılmış və nəticədə sərhədlər təyin olunmadığından xana sadiq olan bəylər isə öz sahələrindən məhrum olaraq Mir Mustafa xanın hesabına yaşayırdılar. Lakin Mustafa xan onlara nə qədər kömək göstərsə də, ərazisi az olduğundan bəylərin və təbəələrinin ehtiyaclarını ödəyə bilmirdi. Sənəddə bu bəylərin vəziyyəti barədə yazılırdı: "Hər bəy ona tapşırılan sahəni idarə etdiyi vaxtlar firavanlıq içərisində yaşamağa adət etdiyindən həmişə belə yaşamağa can atırdı. Xanlığın hər bir sakininin isə öz torpaq sahəsi olanda, burada möhkəm ev tikir, təhlükəsiz olaraq torpağı becərir və ailəsini yaxşı dolandırırdı. Lakin, bundan məhrum olan təbəələr yazın gəlişi ilə hansı ərazidə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olacaqlarını bilmədiklərindən, torpağı lazım olan şəkildə becərmirdilər. Onlar sərhədlər dəqiqləşdirildikdən sonra yerlərini dəyişə biləcəklərini bildiklərindən torpağı becərməyə sərf etdikləri əməyin itmiş olacağını düşünürdülər. Digər tərəfdən Mir Mustafa xanın qonşuları hər vasitə ilə onları öz tərəfinə çəkərək, xanın tabeliyindən çıxmağa sövq edirdilər [4, sən.728; 30, s. 108-109]". Göründüyü kimi, sərhədlərin dəqiqləşdirilməməsi Lənkəran xanlığında əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, əkinçilik və maldarlığa ziyan vurmuş, ərzaq ehtiyatının eləcə də əhalinin sayının azalmasına səbəb olmuşdu.

XIX əsrin 20-ci illərində Rusiyanın Şərq məsələsini öz xeyrinə həll edəcəyindən qorxan ingilis diplomatiyası hər vasitə ilə Qacarlar İranını Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdi. 1826-cı il mayın 26-da Qacar qoşununun rus sərhəd dəstələrinə hücümü artıq müharibənin başlanması demək idi.

1826-cı ilin sentyabrın 15-də Abbas Mirzə 30 minlik qoşunla Arazı keçib Qarabağı tutdu. Azsaylı qacar dəstələri Lənkəran xanlığına daxil oldular [43, f. VUA, iş 4303, v.184 arxa]. Bu barədə M.N. Pokrovski yazırdı: "Sərhəd zonalarının əhalisi İran qoşununu sevinclə qarşıladılar. Lənkəran xanlığında əhali bütünlüklə ayağa qalxdı" [Bax: 31, s.10]. Şimali Azərbaycanda əhalinin qacar qoşunlarını sevinclə qarşılamasının səbəbi Rusiya imperiyasının xanlıqlara münasibətdə zahiri qaydaları saxlayaraq, xanlıqların idarə edilməsini Peterburq hökümətinin agentlərinin, yəni mahal rəisləri, komendant və başqalarının əlində cəmləməsində idi. Komendantlar xan sistemini saxlasalar da xanların əvvəllər qoyduğu qayda-qanunlar ilə hesablaşmır, xanın inzibati və vergi sistemini saxlayaraq, onu daha da despotik, ağır və qarmaqarışıq edirdilər [21, h.I, s.14].

İkinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda müsrəmləkəçilik əleyhinə baş verən üsyanların çar Rusyası tərəfindən amansızcasına yatırılması, eyni zamanda üsyanda iştirak edən əhalinin qəddarlıqla cəzalandırılması da əhalinin vəziyyə-

tinə mənfi təsir edən amillərdən biri idi. Belə ki, təkcə Quba əyalətində bəy ailələrindən 134 nəfər edam edilmişdi [9, f. 75, siy 1, iş 13, v. 55 arxa].

İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı xanlar düşmənə qarşı taktik hərəkət olaraq əhalini bir yerdən digər yerə köçürürdülər. Məsələn, 1827-ci ildə İrəvan xanı İrəvanın bütün əhalisini Arazdan cənuba köçürmüş, xanlığın ərazisini boşaldaraq, rus qoşunlarının ərzaqla təminatını mümkünsüz etmişdi. Şerbatovun yazdığına görə, İrəvan qalasına 18 min sakin köçürülmüşdü [47, s.231, 322; 19, s. 332, 340].

İkinci Rusiya-İran müharibəsinin nəticəsi olaraq imzalanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçürülməsi burada əhalinin vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Qacarlar dövləti ərazisindən köçürülən ermənilərə xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından onların əksəriyyəti yaylaqda olan Azərbaycan kəndlilərin evlərində yerləşdirilirdi [50, s. 135; 6, sən. 618, s. 642-644]. Hətta, köçürmə komissiyasının sədri A.Qriboyedov də bu formada həyata keçirilən köçürmə prosesinə mənfi münasibət bildirmiş və ermənilərin əsasən mülkədar və kəndli müsəlmanların torpaqlarında yerləşdirilərək, onların burada müsəlman əhalini sıxışdırdıqlarını yazırdı [6, sən. 618, s. 642]. Bunu Qriboyedovun qraf Paskeviçə 1828-ci il noyabr tarixli raportundan da aydın görmək olar: "İrəvana nisbətən, Naxçıvan vilayətində ermənilərin buraya köçürülməsindən sonra daha çox sıxıntılara və nizamsızlığa yol açdığını gördüm. Tatarların ağlındakı həyəcan və narazılıq ən yüksək həddə çatmışdır. Ola bilər ki, onlar çarəsizlikdən öz təsərrüfat və əmlaklarını atıb getsinlər və onda biz nahaq yerə onların bizi tərk etmələrini İran təsiri kimi qiymətləndirəcəyik" [6, sən. 623, s. 647; 27, s. 89-90]. C.Makkartinin yazdığına görə, 1827-1829-cu illərdə çoxlu müsəlman, xüsusilə də Azərbaycan türkləri ruslar tərəfindən sıxışdırılaraq, öz torpaqlarından qovulmuşdular. İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyətini müsəlman türkləri təşkil edirdilər. Rusiya imperiyasının bu əraziləri işğalı zamanı İrəvan xanlığında müsəlmanların 30 %-i onlar tərəfindən ya məhv edilmiş, ya da qovulmuşdu. Bu müsəlmanların yerinə İran və Osmanlı imperiyasından köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdi [26, s. 34-35].

Qeyd etmək lazımdır ki, Pəmbək və Şürəyelin də əhalisinin etnik tərkibi rus işğalından sonra dəyişikliyə uğramışdı. Bu barədə mənbədə deyilirdi: "Pəmbək və Şürəyelin əhalisi rus işğalından sonra dəyişdi. Yerli əhalini (Azərbaycan türklərini – İ.M.) gəlmələr əvəz etdi, belə ki, yerli əhalinin içərisində oranın sakini olan qoca ermənini nadir halda taparsan. Yeni əhali (ermənilər) buraya əsasən "Erməni vilayətindən, Ərzurumdan, Qars və Kürdüstandan gəlmişlər. Hazırda Pəmbək distansiyasının sakinləri iki hissəyə bölünür. Yerli sakinlər və yeni köçürülənlər. Axırıncılar Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra 1829-cu ildə rus hökümətinin təbəəliyinə keçənlərdir [38, II h., s. 303; 28, s.23]".

Beləliklə, Birinci və İkinci rus-İran müharibələri zamanı Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşən xanlıqların ərazisi rus və qacar ordularının arasında gedən hərbi əməliyyatların meydanına çevrildiyi, həmçinin hər iki müharibənin nəticəsi olaraq bu xanlıqların Rusiya tərəfindən işğal edildiyi üçün xanlıqların iqtisadiyyatı məhv edilmiş, əkinçilik təsərrüfatlarına və heyvandarlığa böyük ziyan dəymiş, əhalinin vəziyyəti pisləşmiş, əhali bir yerdən başqa yerlərə köçürülmüş və ya özləri yaşadıqları əraziləri tərk tmyə məcbur olmuş, qırğınlara məruz qalmış, kəndlər, şəhərlər və yaşayış məntəqələri yandırılmışdır. Eyni zamanda bu müharibələrin nəticəsi olaraq Azərbaycan ərazisində xristian əhali, xüsusilə də ermənilər Qacarlar İranı və Osmanlı İmperiyasından köçürü-

lərək Şimali Azərbaycan torpaqlarından yerləşdirilmişdir. Şimali Azərbaycanın türk-müsəlman əhali isə sıxışdırırılaraq öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur edilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. II, Тифлис, 1868.
2. АКАК, т. III, Тифлис, 1869.
3. АКАК, т. IV, Тифлис, 1870.
4. АКАК, т.V, Тифлис, 1873.
5. АКАК, т. VI, ч. I, Тифлис, 1874.
6. АКАК, т. VII, Тифлис, 1878.
7. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivi, şifr XVI – 1070, inv. 5208 –.١٢٤١ عبدالرزاق دنبلی، ماثر سلطانیه، تبریز،
8. Амирбекова Н.Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств, Б., 2004.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 24, siy. 1, iş. 353.
10. Бакыханов А.А. Гюлистани-Ирам, В., 1991.
11. Brydges H.J. The dynasty of the Kajars, translated from original Persian manuscript. New York, Arno Press, 1973.
12. Дело Закавказское 1804-1813. Новая история, Петроград, 1919.
13. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг. (Перевод с французского), географическое описание, ч. II, Москва, 1826.
14. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 до 1806 г. СПб., 1866.
15. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.IV, СПб., 1886.
16. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.V, СПб., 1887.
17. Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsilləri // Ə. Tahirzadə. Şəki xanları qaynaqlarda. B., 2005.
18. Иванов М.С. История Ирана (с древнейших времен до конца XVIII в), Москва, 1977.
19. İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), Həmmüəlliflər.B., 2009.
20. Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составлено капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 24, siy 1, iş 162.
21. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., часть I-II, Москва; Ленинград, изд. АН ССР, 1936.
22. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией (Исторический очерк). СПб., без выходных данных.
23. Краткое военное обозрение Талышинского ханства (составил подполковник Иванов), 1816 ноябрь, // РГВИА, ф.ВУА, д. 19229.
24. Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 1989.
25. Lambton A.K. Landlord and peasant in Persia, London, Oxford. University Press, 1969.
26. Маккарти Дж. Маккарти К. Тюрки и Армяне. (Перевод с английского языка). Баку, 1996.
27. Материалы к истории персидской войны 1826-1829 (Отношение статского советника Грибоедова к графу Паскевичу от 1-го ноября 1828 г.) // Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910.
28. Memmedova İ.M. İrevan bir türk hanlığıdır (demografik araştırma) //II Uluslararası Kavkasya tarih sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kavkas universitesi. Kars, 2009.
29. Memmedova İ.M. Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran hanlığı). İstanbul, 2011.
30. Məmmədova İ.M. Lənkəran xanlığı Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə, B., 2007.
31. Минасазов Г. Сто лет одной революции (к азербайджанскому восстанию 1826 г.), Б., 1930.
32. Mirbağırzadə M. Şəki qəzasında hökmranlıq tarixi haqqında müxtəsər məlumat// Ə. Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. B., 2005.
33. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi //Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 1989, s. 104-148.
34. Muhtaroğlu F. Tarihin Gence hafizası // I Türk dünyası araşdırmaları, 116, İstanbul, 1998.
35. Mustafazadə.T. Qarabağ xanlığı, B., 2010.
36. Mustafazadə T. Quba xanlığı, B., 2005.
37. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Cahangir Zeynaloğlu. B., 1992.
38. ОРВЗ (в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), ч.I-III, Санкт-Петербург, 1836.
39. Полный Сборник Законов России (ПСЗРИ). т. XXXII.
40. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I, Тифлис, 1901.
41. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник материалов. Т. I, Ереван, 1972.
42. Rəşid bəy İsmayılov. Azərbaycan tarixi. B., 1993.

43. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА).
44. Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа (СМОМПК), вып. I, Тифлис, 1881.
45. СМОМПК. Вып.46, Махачкала, 1929.
46. Сысоев М.В. Краткий очерк истории Азербайджана (Северного), Б., 1925.
47. Щербатов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. II, СПб., 1890.
48. Verdiyeva H. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi, B., 1993.
49. Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.). Историко-демографическое исследование. Б., 1999.
50. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток, Ереван, 1954.

Irada Mammadova

ON THE STATE OF THE POPULATION IN NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE FIRST AND THE SECOND RUSSIAN-IRAN WARS

SUMMARY

Keywords: North Azrbaijan, the condition of the population, the South Caucasus, first Russian-Iranian war, colonel Koryagin, Prince Sisianov

In the article is researched the state of the population in North Azerbaijan at the beginning of the XIX century during the first (1804-1813) and second (1826-1828) Russian-Iranian wars. Factors that affected the state of the population in North Azerbaijan during the first and second Russian- Iranian wars related with some reasons: the constant wars, turning of towns and villages into a battleground, the occupation of khanates as a result of these wars and putting these states under the governance of Russia, colonialist and migration policy pursued by the Russian Federation here, move of the khans and population who did not want to accept the Russian governance into the territory of Gajars or the Ottoman Empire, the annihilation of the population during the war, drive out of the Turkish- Muslims and the settlement of Christian population, especially the Armenians in their homes. All these led to the changes in demographic situation and to the increase of Christians in number in ethnic composition of the population in the territories of many khanates and also had a negative impact on the economic condition of the population.

Ирада Мамедова

О ПОЛОЖЕНИИ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ И ВТОРОЙ РУССКО-ИРАНСКИХ ВОЙН

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Северный Азербайджан, положение населения, Южный Кавказ, Первая руско-иранская война, полковник Корягин, Княз Цицианов

В статье анализируется положение населения Северного Азербайджана во время Первой и Второй русско-иранских войн в начале XIX в. Факторы, отрицательно повлиявшие на положение населения Северного Азербайджана в данный период, объясняется ряд причин: тяжелые последствия военных действий для городов и сёл, установление в результате этих войн российской системы управления в завоеванных азербайджанских ханствах, колониальная и переселенческая политика, проводимая Росиийской империей в Северном Азербайджане, миграция на территорую Каджарского Ирана или Османской империи некоторых ханов и части населения бывших ханств, не желавших принять российское господство; стеснение тюрко-мусульманского населения и размещение в их домах пришлого христианского населения, в частности армян. В результате это способствовало изменению демографической ситуации и увеличению численности христиан в конфессиональном составе населения, что в конечном итоге трицательно повлияло на социально-экономическую жизнь населения Северного Азербайджана.

ОБРАЗ КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ В ДИСКУРСЕ ЭТНИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Руслан ХАНАХУ[189]
hanahu1@yandex.ru

Ключевые слова: этническое сознание, Кавказская война, социологический опрос, постконфликтный синдром.

В мае 2014 г. исполняется 150 лет со дня официальной даты окончания Кавказской войны. Отдел философии и социологии Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований (АРИГИ) готовит к этой дате социологическое исследование. Это будет четвертое по счету исследование, по данной проблеме. Первое состоялось в 1994 г., второе – в 2004 г., третье – в 2009 г. Все они проводились по одной методологической и методической модели. По репрезентативной выборке были опрошены адыги и русские, а также относительно небольшое количество представителей других национальностей. Исследованием были охвачены города Адыгейск, Майкоп, Краснодар, Сочи, Армавир, Кропоткин и др, а также сельские населенные пункты районов Адыгеи и Кубани. Анкетированием было охвачено в 1994 г. – 834, в 2004 г. – 842, в 2009 г. – 833 респондентов. В 2004 и 2009 гг. нами также был проведён Интернет-опрос на сайте института www.arigi.ru и www.arigi.adygnet.ru. В последнем опросе приняли участие 273 российских и 1297 зарубежных посетителей нашего сайта.

Актуальность поднятой темы – образ Кавказской войны в этническом сознании – во многом представляется очевидной. Большое число современных региональных и общероссийских научных и практических проблем корнями восходит к периоду Кавказской войны.

Так, проблемы асимметричности российского федерализма, т.е., использование при построении федерации этнического принципа наряду с административным, исторически обусловлено внедоговорным характером построения Российской Федерации. На всех периодах своего существования, включая советский, она в основном строилась «сверху» путем декретов и приказов, формально прикрываясь словами о желании народов объединиться на определенных условиях. Существование так называемых «национальных республик» в этом контексте можно рассматривать как своеобразный откуп центральной власти от меньшинств, с которыми в перипетиях драматических исторических событий не нашлось времени или желания договориться. Оценки этническим сознанием Кавказской войны чрезвычайно любопытны с точки зрения исследования логики северокавказской конфликтности и все еще имеющихся этнических проблем (в первую очередь в Чечне и Дагестане). Очевидно, что предельно категорические оценки представителями меньшинств Кавказской войны исключительно как захватнической способны порождать столь же предельно категорические требования реванша

Руслан Ханаху – д.ф.н., профессор, заведующий отделом философии и социологии Адыгейского Республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева

в форме «восстановления исторической справедливости» и подталкивать события к развитию по сепаратистским сценариям. В принципе, речь идет о вероятности «оккупационного» стиля мышления: маркировке России как «оккупационной» страны с последующим устремлением выдавливания «оккупантов», ограничения использования русского языка и желания достичь политической независимости. (Несколько опережая события, скажем, исследования не подтвердили этой гипотезы).

Значимость проведенного исследования заключалась также в том, чтобы определить, являются ли меры, предпринимаемые федеральной и республиканской властью, достаточными для того, чтобы снять постконфликтные травмы и синдромы массового сознания, образовавшиеся в результате Кавказской войны.

Важность исследования состояла также в том, что оно позволило уточнить состояние межэтнических, прежде всего – адыго-русских – отношений в Адыгее и на Кубани.

Первое исследование, проведенное весной 1994 г., вызвало большой резонанс и получило положительные отклики в общественно-политической и научной литературе, и результаты которого были опубликованы в ведущем социологическом журнале страны. Благодаря повторным исследованиям появилась возможность зафиксировать появившиеся отличия в оценках массовым сознанием интересующих нас исторических событий и таким образом приблизиться к изучению динамики оценок Кавказской войны. Представляется, что её исследование является необходимым условием проникновения в глубинные пласты общественного и группового сознания, ответственных за продуцирование стереотипов, мотиваций типов индивидуального и группового социального поведения, а также социальной мифологии. Исследование показало, что за 15 истекших лет респонденты стали более раскованными и разнообразными в своих мнениях. Увеличилось количество ответов на т.н. открытые вопросы анкеты. То есть вместо выбора ответа на вопрос из предложенного перечня возможных ответов респонденты значительно чаще предпочитали сформулировать ответ самостоятельно. Вместе с тем, как и 15 лет тому назад, у русских и адыгов по-прежнему фиксируются существенные отличия в восприятии Кавказской войны.

Мнения указанных групп респондентов разошлись уже по вопросу о том, какое название: «Русско-Кавказская война» или «Кавказская война» является более адекватным. В анкете 1994 г. респондентам были предложены такие варианты: 1) Кавказская война. 2) Русско-Кавказская война. 3) Национально- освободительное движение горцев Северного Кавказа. На первое место опрошенные поставили понятие «Русско-Кавказская война», на второе – «Национально-освободительное движение», на третье место – « Кавказская война».

В анкете 2004 г. вопрос был сформулирован следующим образом: «Какое название в большей степени отражает это историческое событие?». Это был так называемый закрытый вопрос анкеты, то есть он предлагал только три возможных ответа: 1) Русско-Кавказская война; 2) Кавказская война; 3) затрудняюсь ответить. Так, 47 процентов от общего числа опрошенных отметили, что это «Русско-Кавказская война», 46 процентов – «Кавказская война», а 7 процентов затруднились с ответом. Почти 60 процентов опрошенных адыгов предпочли ответ «Русско-

Кавказская война», и 40 процентов адыгов – «Кавказская война». У русских ответы на данный вопрос находятся почти в обратной пропорции: около 40 процентов – «Русско-Кавказская война», и 52 процента – «Кавказская война» (10 процентов русских затруднились с ответом).

В исследовании 2009 г., которое было идентично социологическому исследованию 2004 г., мнения несколько изменились. Опрошенные на первое место поставили номинацию «Кавказская война» (66 процентов), на второе – «Русско-Кавказская война» (33 процента), на третье «затрудняюсь ответить» (6 процентов). Среди респондентов русские составили 60 процентов от общего числа опрошенных (833 человека), адыги – 28 процентов (234 человека). Российские посетители сайта (273 респондента), среди которых русских было 37 процентов, адыгов 46 процентов, отдали предпочтение понятию «Русско-Кавказская война» (58 процентов) и «Кавказская война» (34 процента), затруднились с ответом 6 процентов. Ответы на вопросы анкеты зарубежных посетителей сайта www.arigi.adygnet.ru, среди которых в основном были представители адыгской диаспоры (88 процентов), были такими: 84 процента на первое место поставили номинацию «Русско-Кавказская война» и только 34 процента сказали «Кавказская война», один процент затруднился со своим выбором. Интересно отметить факт того, что ряд респондентов в своих ответах на, так называемые, открытые вопросы анкеты предлагали не водить в научный и общественно-политический оборот понятие «Русско-Кавказская война», а ещё лучше, считают они, запретить его употреблять, так как «это может разрушить хрупкий мир на Северном Кавказе». Такие мнения присутствовали в обеих этнических группах

Таким образом, мы наблюдаем во всех трёх исследованиях один и тот же феномен: респонденты склоны в большей степени связывать название войны с этнической её составляющей.

Обращает на себя внимание тот факт, что в обеих этнических группах очевиден раскол по вопросу номинации войны. На наш взгляд, он имеет принципиальный характер. Можно предположить, что сторонники номинации «Русско-Кавказская война», вводя этническую компоненту связанную с «русскостью», адресуют проблемное историко-идеологическое наследие современной России, в том числе и современной российской власти. В то время как вторые склонны воспринимать интересующий нас исторический сюжет и его утвердившуюся номинацию «Кавказская война», так сказать, традиционно, по тому, как это «сложилось» в публицистике и историографии.

Эта гипотеза нашла подтверждение во множестве ответов на другие вопросы. Расхождения во мнениях по вопросу о номинации войны нашли подтверждение также в ответах на открытые вопросы анкеты. Например, респонденты-русские писали, что «историю трогать не надо», дабы не разжечь межэтнические страсти, а респонденты-адыги настаивали на необходимости «познать всю правду» Кавказской войны, чтобы впоследствии учесть все ее последствия.

Особенно хорошо высветил имеющиеся различия в позициях вопрос анкеты, касающийся наличия интереса к войне. Вопрос был сформулирован следующим

образом: «Есть ли у Вас интерес к этому историческому событию?». Большинство респондентов – 63 процента – утвердительно ответили на этот вопрос.

Около 40 процентов адыгов ответили определенно – «да», и еще 37 процентов – «скорее да, чем нет». Таким образом, тема войны по-прежнему актуальна для абсолютного большинства (77 процентов) адыгов. Больше всего проявляют интерес к историческому событию XIX в. представители адыгской диаспоры (85 процентов). У русских ответы на этот вопрос распределились иначе. Только 24 процента русских респондентов ответили определенно – «да». Примерно столько же (29 процентов) ответили «скорее да, чем нет». Таким образом, количество русских, имеющих относительно устойчивый интерес к войне, составляет около половины от общего числа опрошенных по вопросу номинации.

Расхождения в оценках зафиксированы и в ответах на вопрос: «Согласны ли Вы, что Кавказская война была объективной необходимостью, вытекающей из стремления получить выход к Черному морю и защитить закавказские земли?». С подобным суждением согласен 31 процент адыгов. Еще 18 процентов «скорее согласны, чем нет». Таким образом, объективную причину войны в сумме усматривает половина адыгов. (Затруднились с ответом 22 процента). Не согласны с таким суждением 20 процентов респондентов адыгской диаспоры.

В ответах на этот вопрос русских респондентов картина иная.

Так, 43 процента из них считают, что война была вызвана именно этой объективной необходимостью. Еще 33 процента также скорее согласны, нежели не согласны с такой трактовкой причин начала войны. Таким образом, порядка 77 процентов русских считают, что война была вызвана объективной необходимостью.

Явные различия трактовок причин войны в этнических группах свидетельствуют о сохраняющейся фрагментации историко-идеологического пространства Республики Адыгея и Кубани, которая может быть оценена как скрытый конфликтный потенциал. Разумеется, его наличие совсем не обязательно способно привести к насилию. Однако эта конфликтность постоянно прорывается на страницы газет, журналов и монографий в форме эмоционально насыщенных и этнически окрашенных противоположных истолкований Кавказской войны. Известно также, что по всему Северному Кавказу продолжаются горячие споры вокруг наименований памятников, улиц и площадей, населенных пунктов и даже районов (Лазаревский район Краснодарского края, например). Особенно явно различия интерпретаций Кавказской войны были выявлены при анализе ответов респондентов на вопрос «Согласны ли Вы, что Кавказская война была агрессивной со стороны России?».

Отвечая на этот вопрос,40 процентов адыгов ответили «да». Еще 20 процентов – «скорее да, чем нет». Таким образом, порядка 60 процентов адыгов склонны «обвинять» историческую Россию в агрессии. (Затруднились с ответом 25 процентов). «Обвиняют» Россию в агрессии против исторической Черкесии 85 процентов адыгской диаспоры.

У русских респондентов картина иная. 10 процентов согласны с этим утверждением. Еще 14 процентов скорее согласны, чем нет. Таким образом, менее

четверти русских считают войну агрессивной. Примерно половина опрошенных дали отрицательный или скорее отрицательный, чем положительный, ответ на данный вопрос.

Примерно такое же соотношение ответов русских и адыгов отмечено при ответе на вопрос: «Согласны ли Вы, что Кавказская война была во всех отношениях несправедливой и привела к геноциду адыгов – черкесов?». По сути, вопрос о «геноциде» был контрольным.

Расхождения в оценках проявились также при ответе на вопрос: «Согласны ли Вы, что следствием Кавказской войны стало то, что она позволила народам Северного Кавказа приблизиться к цивилизации?». Более 60 процентов русских считают, что «да» или «скорее да, чем нет». И только 27 процентов адыгов и 8 процентов диаспоры согласны с таким суждением.

Таким образом, респонденты-русские, как и пятнадцать лет тому назад, стремились быть достаточно объективными в своих ответах. Однако причастность исторической России к событиям XIX века на Кавказе формирует некий «комплекс виновности», создает дискомфорт в массовом сознании, вызывает потребность в оправдании насильственной колонизации горцев. Не случайно многие респонденты-русские стремятся оправдать насилие на Северном Кавказе якобы привнесением сюда «цивилизации». Но были и такие респонденты, которые считают, что «цивилизацию на штыках не приносят».

Таким образом, можно утверждать, что в этническом сознании адыгов и русских ещё не сформировалось представление о Кавказской войне в её рациональной парадигме. И видимо произойдет это ещё не скоро.

В обеих этнических группах анкетируемые признают наличие разнообразных «следов» Кавказской войны. Русские больше склонны усматривать их в состоянии межэтнических отношений (51 процент), адыги – в памятниках и названиях населенных пунктов. При этом большое количество адыгов – 44 процента – также считает, что «негативные следы» имеются и в межнациональных отношениях. Респонденты обеих этнических групп находят также эти следы и в возвращении репатриантов на историческую родину (русские – 13 процентов; адыги – 23 процента).

Зафиксированные нами отличия оценок Кавказской войны адыгами и русскими ярко проявились при ответе на вопрос: «Что нужно сделать, чтобы устранить негативные последствия Кавказской войны?». 34 процента адыгов и 77 процентов представителей диаспоры считают, что для этого необходимо «признать на уровне ООН, государственных органов России геноцид адыгов-черкесов». И только 6 процентов русских отмечают, что это надо сделать. Интересно, что такие же данные на этот вопрос были получены пятнадцать лет тому назад. Вероятно, констатация факта признания геноцида чрезвычайно болезненна для русского национального сознания, которое в настоящее время испытывает большие «перегрузки», возможно в связи с продвижением НАТО к границам России, с положением русскоязычного населения в бывших союзных республиках. Но при этом в обеих этнических группах высок процент респондентов, считающих, что последствия Кавказской войны надо снимать путем издания книг и учебников, освещающих правду о войне (адыги – 47 процентов, русские – 40 процентов).

Любопытно, что в обеих этнических группах есть мнения, что Кавказскую войну надо «забыть»: русские – 11 процентов, адыги – 6 процентов.

Такая очевидная востребованность источников по историческому событию XIX в. объясняется тем, что современные учебники, как учебники и книги советских времен, неадекватно отображают ход и последствия Кавказской войны в силу односторонней идеологической заданности. Таким образом, назрела необходимость обобщающего фундаментального историко-научного исследования Кавказской войны и издания на его основе учебника. Имеющаяся в настоящее время неполнота и бессистемность сведений о Кавказской войне способствует формированию социальных мифов. Такими мифами являются, например, убеждение определенной части казачества в том, что их предки пришли на «вольные земли» и что якобы горцы спровоцировали впоследствии войну, или другой «популярный» миф, о набеговой системе горцев, наличие которой и стало причиной Кавказской войны. Отсутствие фундаментального неподцензурного обобщающего историко-научного исследования, а также отсутствие качественного учебника может привести к доминированию актуально-политических аргументов в ущерб историко-научным при обращении к тем или иным историческим проблемам.

При всех расхождениях в оценках войны у адыгов и русских они сходятся в том, что федеральный центр не учитывает (или скорее не учитывает, чем учитывает) уроки войны. Достаточно сказать, что четверть от общего числа опрошенных в обеих этнических группах затруднились с ответом. Суммарное же количество русских считающих так – чуть меньше половины от общего числа опрошенных. Адыгов – около 60 процентов.

Представляется, что с этой оценкой респондентов можно согласиться. На самом деле, какой-либо эффективной научно обоснованной работы с использованием «инструментов тонкой настройки» по снятию постконфликтного синдрома, вызванного Кавказской войной, не ведется. Исторические (и псевдоисторические) аргументы по-прежнему часто используются в узкополитических, а не общественных интересах. Наше исследование, которое выявило сохраняющуюся актуальность Кавказской войны, наличие противоречий в ее оценках, показывает, что удовлетворительного ответа на запросы массового сознания власть пока не дала. Историческая травма – Кавказская война – по сей день находится на периферии ее внимания.

Следует особо отметить, что наличие постконфликтного синдрома имеет своим следствием недоверие к федеральному центру, который со стороны этнических меньшинств идентифицируется как «русская власть». В условиях кризиса легитимности власти недоверие к ней усугубляют кризисы модернизационного процесса. Это препятствует надэтнической самоидентификации, способствует борьбе и циркуляции элит, стратифицированных по этническому признаку, делает для этнического самосознания слабопроницаемыми границы антитезы « мы – они» и, в целом, ведет к взаимному этническому отчуждению.

Общая картина усугубляется также тем, что на протяжении почти всей российской империи этнические меньшинства находились в зависимом положении. В массовом сознании «национальных окраин» сформировался образ Российской

империи, которая неоднократно использовала силовые методы решения проблем (Кавказская война XIX в., депортация народов в 1943–1944 гг., боевые действия в Чечне в конце 90-х годов XX в.) и вряд ли готова к равноправному непредвзятому диалогу.

Таким образом, насилие со стороны России на Северном Кавказе в историческом прошлом и настоящем отражается в исторической памяти, служит препятствием для эффективного межэтнического диалога со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Следует учитывать, что моральность отношений является в сознании горцев непременным условием возможности самих отношений. Необходимо подвести прочный морально-нравственный фундамент под отношения с коренными народами Северного Кавказа, правильно расставить акценты в оценке исторических событий. Неслучайно, например, для большинства адыгов и сегодня так актуальны требования признать факт насильственного изгнания адыгов с исторической территории (народ-изгнанник), а в терминах ряда историков и политиков факт геноцида коренного населения в годы Кавказской войны.

В противном случае недоверие и негативные стереотипы («империя», «великодержавная политика» и др.) среди определенной части населения Северного Кавказа будут сохраняться и стимулировать социальную апатию или, в лучшем случае, конформистское поведение, а в худшем – может привести к сепаратизму и национализму. Конфликтность, присущая в той или иной форме массовому сознанию, также может сохраниться. На наш взгляд урегулирование постконфликтного синдрома может производиться на базе традиционных для горцев ценностей (например, намыс – честь, достоинство), которые во многом совпадают с общечеловеческими ценностями. Необходимо четко определить конфликтогенное поле массового сознания в его исторической компоненте, подвести приемлемые морально-этнические основания путем беспристрастной оценки прошлого. Необходимо также отмежевываться от историков, ангажированных тем или иным националистическим движением. В сложившихся условиях требуется повысить роль интеллигенции и, прежде всего научной. Ее готовность и способность к цивилизованному диалогу, научная и профессиональная добросовестность, способность принимать и реализовывать перспективные политические решения, соблюдение демократических принципов должны стать примером для остальных социально-общественных групп и одновременно залогом межнационального благополучия и согласия.

XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA QAFQAZ MÜHARİBƏLƏRİ NƏTİCƏSİNDƏ REGİONDA BAŞ VERƏN ETNO-DEMOQRAFİK FACİƏ VƏ ÇARİZMİN ALMAN KOLONİSTLƏRİNİ QAFQAZDA YERLƏŞDİRMƏK SİYASƏTİ

İkram AĞASİYEV[190]

Açar sözlər: Qafqaz, almanlar, əhali, köçkünlər, türklər

Yarandığı vaxtdan Rusiya imperiyası Qafqazı işğal etmək və Ön Asiyanı, Mərkəzi və Yaxın Şərqi öz təsir dairəsinə salmaq planları qurmuşdu.

XVIII əsrin ikinci yarısından çar Rusiyası onillərlə hazırladığı Qafqazı işğal planlarını həyata keçirməyə başladı. XIX əsrin 30-cu illərinə Çeçenistanın və Dağıstanın dağlıq ərazilərindən savayı, Şimali Qafqazın əksər əraziləri və Cənubi Qafqaz hərbi müdaxilə hesabına Rusiya imperiyasına qatıldı..

Qafqazda hərbi-siyasi sabitliyə nail olan Rusiya üçün daha vacib məsələ - bu regionda imperiyanın sosial-iqtisadi, dini, mədəni dayaqlarını möhkəmləndirmək, Qafqazı Rusiya dövlətinin ayrılmaz hissəsinə çevirmək məsələsi idi. Bu strateji vəzifənin yerinə yetirilməsində Rusiya üçün əngəllər yaradan əsas amil – həm Şimali, həm Cənubi Qafqazda yaşayan avtoxton müsəlman əhali idi ki, onlar rus işğalı ilə barışmaq istəmir, azadlıq mübarizəsini davam etdirir və bu səbəbdən də Rusiya rəsmi dairələrində dövlətin potensial düşmənləri - Türkiyənin, İranın müttəfiqləri kimi qiymətləndirilirdilər. Elə buna görə çarizmin Qafqazda apardığı milli siyasət regionda mövcud etnik mənzərənin pozulmasına, etnik, konfessional cəhətdən Qafqazda Rusiyanın möhkəm dayaqlarının yaranmasına xidmət etməli idi. Bunun üçün ilk növbədə Qafqazın müsəlman əhalisinin sayının azaldılmasına, regionda Rusiyaya sadiq slavyan mənşəli və xristianlığa sitayiş edən xalqların yerləşdirilməsinə nail olmaq, Qafqazı Rusiyanın «təbii» ərazisinə çevirmək planları qurulurdu.

Qafqazın müsəlman əhalisinin sayının azaldılması kimi mənfur niyyətlərin həyata keçirilməsində çar hökuməti hər vasitədən istifadə edirdi. Rusiyanın Qafqazdakı hərbi işğalları regionun yerli xalqları, xüsusən, müsəlman dininə aid və türksoylu əhali üçün faciə ilə nəticələndi. Şimali Qafqazda noqayların kütləvi qətliyamları törədildi ki, bu faciələrdə V.Suvorovun komandanlıq etdiyi qoşunlar xüsusi amansızlıq nümayiş etdirmişdir. Şimali Qafqazda yaşayan yüzlərlə xalqlar-noqaylar, çərkəzlər, abazinlər, adıgeylər, kabardinlər, qaraçaylılar, balkarlar, çeçenlər, Dağıstan xalqları hərbi əməliyyatlar nəticəsində kütləvi şəkildə məhv edilir, açıq və yaxud dolayı yollarla mühacirətə sürüklənirdilər (1, s.306). Dağlı xalqlarına qarşı siyasi, dini təzyiqlər göstərilir, dağlı cəmiyyətinin sosial ierarxiya qaydaları ləğv edilir, zor metodları fayda vermədikdə isə Şimali Qafqaz xalqlarının mühacirəti üçün pulsuz nəqliyyat ayrılır, mühacirliyə görə pul vəsaiti paylanılırdı. Vətənini tərk etməyənlər yararsız torpaqlara köçürülür və yaxud dağlıq ərazilərə sıxışdırılırdılar. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XVIII əsrin sonlarında 100 min təçkil edən abazin xalqından XIX əsrin ortalarında Rusiyada cəmi 10 min nəfər qalmış, qalanları Osmanlı imperyasına köçməyə məcbur olmuşdular (2, s.18).

İkram Kərim oğlu Ağasiyev – t.ü.e.d., AMEA Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

Rus işğalı Şimali Qafqaz xalqlarının etnik birliyinə zərbə vurdu, onların əsrlərlə yaratdıqları təsərrüfat həyatı, mədəniyyəti məhv edildi. Hələ XVII əsrin ikinci yarı-sında Şimali Qafqaza səyahət etmiş türk tarixçisi Evliya Çələbinin «Səyahətnamə» əsərindən görürük ki, rus işğalına qədər Şimali Qafqazda onlarla şəhərlər, yüzlərlə kəndlər mövcud olmuş, region əhali azlığı cəhətdən əziyyət çəkməmişdir (3). Şimali Qafqaz işğal edildikdən sonra və çarizmin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində yerli xalqların sayı faciəli şəkildə azalmış, onların boş qalmış torpaqlarına ruslar, ukraynalılar, ermənilər, yunanlar, aysorlar, bolqarlar, çexlər, almanlar və sair xristian xalqları köçürülmüşdür.

Nəzərə alaq ki, rus işğalına qədər Şimali Qafqazda slavyanlara nadir hallarda rast gəlinirdi (4, s.98). XIX əsrin ortalarında çarizmin apardığı məqsədyönlü demoqrafiya siyasəti nəticəsində Qafqazın etnik xəritəsində əsaslı dəyişikliklər baş verdi: 1858-ci ildə təkcə slavyan mənşəli əhalinin sayı Şimali Qafqazda 780,4 min nəfərə çatdı ki, bu adı çəkilən regionun əhalisinin təqribən 35%-i demək idi (5, s.31). Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1795-ci ildə Şimali Qafqaz əhalisinin 35%-ni təşkil edən adıgeylər XIX əsrin ortalarında müvafiq olaraq 1,2% təşkil edirdilər.

Rusiya tarixçilərinin Şimali Qafqaz xalqlarının sayının azalmasını təbii artımın aşağı olması ilə izahı, fikrimizcə, əsassızdır. Mənbələrdən görünür ki, baxdığımız dövrdə Şimali Qafqazın xristian xalqları arasında (məsələn, osetinlər arasında - İ.A.) əhalinin sayının azalması müşahidə olunmamışdır (5, s.51-52).Rus işğalı nəticəsində Qafqazda əsrlərlə mövcud olan etnik xəritə pozuldu, sabitləşən təsərrüfat, ticarət sistemi ləğv edildi. Çar hökuməti bu regionda yeni etnik durum, yeni təsərrüfat həyatı qurmaq və öz etnik-sosial dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə slavyanlaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti aparır-dı.Cənubi Qafqazda da buna oxşar vəziyyət yaranmışdı. Hələ 1804-cü ildə Yelizavetpol qəzasından 200, 1804-1813-cü illərdə isə 1500 Azərbaycan türk ailəsi rus işğalından qaçaraq qonşu dövlətlərə köçməyə məcbur olmuşdu (6, s.486). XIX əsrin əvvəllərində Şirvan xanlığı işğal edildikdən sonra onun ərazilərindən 2000 türk ailəsi Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldular (7, s.301-313). 1813-cü ildə Qarabağ xanlığında yaşayan 10 min azərbaycanlı ailəsinin demək olar ki, yarısı – 4845 ailə Azərbaycanı tərk etmişdir (8, s.579).

Qafqazdan Azərbaycan türklərinin məcburi miqrasiyası 1826-1828-ci illərdə də davam etmişdir. Bu haqda qraf Paskeviçin 1827-ci ildə yazdığı raportunda da göstərilir (9, s.454).Paskeviç yazırdı ki, Naxçıvan xanlığından 1827-ci ildə 4600 ailə yaşayırdı və onların 4170 -ni Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər (10, s.62). Ikinci rus-türk müharibəsindən sonra 1400 Azərbaycan ailəsi Naxçıvanı tərk edib (11, s.29). Osmanlı inperiyasına köçdü. Eyni vəziyyət İrəvan, Şəki, Pəmpək, Şəmsəddil, bir sözlə Azərbaycanın bütün ərazilərində müşahidə olunurdu. Bütöv mahallar, kəndlər əhalisiz qalmışdı, belə ki, çar Rusiyasına qarşı müharibədə iştirak edən xanlar və bəylər öz el-obası ilə birlikdə İrana və ya Osmanlı imperiyasına köçməyə məcbur olmuşdular.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindən Qafqazda yerli əhali öz ata-baba torpaqlarından qovulur, onların əvəzinə Rusiyanın başqa quberniyalarından və xarici ölkələrdən əhali yerləşdirilirdi. Şimali Qafqazda çar hökuməti daha çox slavyan mənşəli xalqların, rusların, ukraynalıların, polşalıların, çexlərin, xüsusən də rus və Ukrayna kazaklarının yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Cənubi Qafqaza köçürülənlərin əksəriyyətini isə ermənilər təşkil edirdi ki, bu da çarizmin hələ XVIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycana qarşı qoyduğu mənfur planların həyata

keçirilməsinə, Azərbaycan türklərinin ərazilərində qondarma Ermənistan yaratmaq məqsədi güdürdü.

Çar hökumət dairələri Cənubi Qafqazın xristian əhalisindən fərqli olaraq, müsəlman dininə və türk dil qrupuna aid olan azərbaycanlıların timsalında istər Qafqaz, istərsə də Yaxın Şərqə dair ekspansionist siyasətinin həyata keçirilməsinə mane ola biləcək potensial düşmən qüvvə görürdü. Bu səbəbdən, Rusiyanın Cənubi Qafqazda əsas strateji vəzifəsi , bu regionu xristianlaşdırmaq, qeyri-rus xalqlarını ruslaşdırmaq, turk-müsəlman amilini zəiflətmək və bu diyarı Rusiya imperiyasının ayrılmaz hissəsinə çevirməkdən ibarət idi. XIX əsrin mənbələrinə istinadən demək olar ki, çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda apardığı miqrasyia, demoqrafiya siyasəti azərbaycanlıların bir etnos kimi tamamilə məhv edilməsinə yönəlməsə də, ən azından onların sayının azalmasına, azərbaycanlıların bu regionda etnik dominantlığına son qoymaq kimi mənfur vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Azərbaycanlıların tərk etdikləri ərazilərdə, əsasən, xristian dininə etiqad edən xalqların məskunlaşdırılması həyata keçirilirdi və bu işdə çarizm ermənilərə xüsusi şərait yaradırdı (12;13).

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın etno-demoqrafik tarixinin təhlili göstərir ki, Volqaboyu, Novorossiya diyarı kimi təbii sərvətlərlə zəngin, lakin insan resurslarının azlıq təşkil etdiyi regionlardan fərqli olaraq, Cənubi Qafqazda əhali azlığı hiss olunmurdu və regionun əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyacı yox idi. Bundan savayı, Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrindən sonra İrandan və Türkiyədən Cənubi Qafqaza təqribən 130 min erməni, 11 min kürd, 7 min rus təriqətçisi və sair etnosun nümayəndələri köçürüldü (14, s.79-86).

Qafqaz ətrafında gedən bütün bu geosiyasi oyunlarda çar hökuməti alman mühacirlərindən də yararlanmağı planlaşdırırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısından çarizm Şimali Qafqazda fəal məskunlaşdırma siyasəti aparmağa başladı. İşğal olunmuş ərazilərdə effektli məskunlaşma siyasətini həyata keçirmək üçün, ilk növbədə onların müdafiəsini təmin etmək lazım idi. Bu məqsədlə Azov dənizi sahillərindən Mozdoka qədər uzanan hərbi müdafiə xəttinin yaradılmasına başlandı. Bu xətt boyunca tezliklə 10 hərbi qala inşa edildi.Şimali Qafqazın mənimsənilməsində çar hökuməti daha çox daxili məskunlaşma resurslarına ümid edirdi. Rusiyada təhkimçilik qaydalarının hökmranlığı və xaricdən mühacir axınının zəiflədiyi bir şəraitdə ölkənin müxtəlif regionlarında yaşayan əcnəbi kolonistlərin xidmətindən istifadə edilməsi gündəmə gəldi.Regionun daha sürətli mənimsənilməsini təmin etmək üçün çar hökuməti Şimali Qafqaza qeyri-rus mənşəli əhalinin, o cümlədən öz məskunlaşma imkanları ilə artıq hökumət dairələrində müsbət cəhətdən tanınmış alman kolonistlərinin də köçməsinə icazə verdi.

Bu məqsədlə 27 oktyabr 1778-ci il tarixində II Yekaterina general-prokuror Vyazemskinin hazırladığı «Azov-Mozdok xəttinə Volqanın düzənlik tərəfindən kolonistlərin köçürülməsi» adlı xüsusi hesabatı təsdiqlədi və həmin vaxtdan hesabatda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı.Hökumət köçürülmə ilə bağlı bütün maliyyə xərclərinin Əcnəbilərə qəyyumluq üzrə Saratov Kontorunun hesabına ödənilməsini nəzərdə tutmuşdu (15, s.757-759). Regionda ilk alman koloniyası 1789-cu ildə Stavropol diyarının Major şəhəri yaxınlığında salındı ki, onun da əsasını qoyanlar Saratov quberniyasından köçüb gələn 347 alman kolonisti olmuşdu (16,v.10, 22). İndiki Budyonovsk ətrafında yaranan bu ilk koloniya çox yaşamadı.

Qafqazın məskunlaşdırılması tarixinə aid arxiv sənədləri və sair yazılı mənbələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Qafqazda daimi fəaliyyət göstərən ilk koloniya Şotlandiyadan gəlmiş missionerlər tərəfindən 1802-ci ilin mayında yaradılmışdır.Belə ki, Edinburq missionerlər cəmiyyətinin üzvləri Beştau yaxınlığında (indiki Pyatiqorsk – İ.A.), Sultan və Karras adlı aulların yaxınlığında əcnəbilərdən ibarət ilk koloniyanın əsasını qoydular (17, v.83 arxa). Sisianovun etirazlarına baxmayaraq, Şimali Qafqaza missionerlərin gəlişi davam edirdi: 1803-cü ildə daha 15 və 1805-ci ildə 6 nəfər Edinburq missioneri Karrasda məskunlaşdı (18, s.910). Bu vaxtdan etibarən Karras kəndi Şotland koloniyası kimi də adlandırılmağa başladı (17, v.93 arx.). 1810-cu ildə Saratov quberniyasının Sarepta və Sevastyanovka koloniyalarından 25 alman ailəsi özbaşına Karrasa köçdü və koloniyada əhalinin sayı 177 nəfərə çatdı (18, s.909-911).

Şimali Qafqazda Karrasdan sonra yaranan iki koloniya – Nikolayevsk və Konstantinovsk koloniyalarını "törəmə koloniya" kateqoriyasına aid etmək olar. Belə ki, hər iki koloniyanın yaranması Karras koloniyasının əhalisi və müəyyən dərəcədə, torpaqları hesabına həyata keçirilmişdi. Arxiv sənədlərində Nikolayevsk koloniyasının - 1835-ci, Konstantinovsk koloniyasının - 1838-ci ildə yaradıldığı göstərilir (19; 20). 1844-cü ildə Mozdok yaxınlığında, Kuban çayının sol sahilində, Soltanovka kəndi yaxınlığında Kanı koloniyası yarandı (21, v.1,1 arx.).

1844-cü ilin aprelində Yekaterinoslav quberniyasından gəlmiş 13 ailəyə Pyatiqorsk şəhəri yaxınlığında, artıq fəaliyyət göstərən alman koloniyaları ilə qonşuluqda məskunlaşmağa icazə verildi. Sonralar alman ailələrinin sayı 20-yə çatmışdı. Stavropol şəhəri yaxınlığında – şəhərdən 45 verst aralıqda, Tuquluk kəndində yaranan bu koloniyada Prussiyadan gəlmiş 9 alman ailəsi də yerləşdirildi və koloniya Yohansdorf adlandırıldı (22, v.45).

Beləliklə, 1850-ci ilə qədər Şimali Qafqazda 5 alman koloniyası yaranmışdı. Şimali Qafqazda, baxdığımız dövrdə almanların məskunlaşmasına maneə törədən əsas amil Qafqaz müharibəsi olmuşdur. Şübhəsiz, Qafqaz xalqları ilə çar Rusiyası arasında gedən bu qanlı müharibədə istənilən kolonist çar hökumətinin tərəfdarı kimi qəbul edilirdi və hər yaranan yeni yaşayış məntəqəsi – kazak stanitsası, kəndlər və yaxud əcnəbi koloniyaları dağlı xalqlarının ərazilərində salınırdı. Təbii ki, dağlı xalqları yeni məskunlaşan əhaliyə mənfi münasibət bəsləyir, onların yaşayış məntəqələrinə hücumlar edir və hətta bəzi məskənlərin ləğv edilməsinə belə nail olurdular.Lakin bu regionda alman koloniyalarının yaranma prosesinin ləng getməsinin əsas səbəbini Rusiyanın apardığı məskunlaşma siyasətinin mahiyyətində axtarmaq lazımdır. Şimali-Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi məskunlaşma siyasətinin məzmununa böyük təsir göstərirdi. Belə ki, çar hökuməti bu ərazilərdə daha çox slavyan mənşəli əhalinin yerləşdirilməsində maraqlı idi. Yeni işğal edilmiş ərazilərə Don, Volqa və Zaparojye kazakları, dövlət kəndliləri, ordudan təxris olunmuş zabitlər, əsgərlər və sair kateqoriyadan olan slavyan mənşəli əhali köçürülürdü.

Cənubi Qafqazda da eyni mənzərə müşahidə olunurdu.Gülüstan sülh müqaviləsindən sonra Cənubi Qafqaza köçürülən etnoslardan biri də almanlar olmuşlar. Erməni, kürd, aysor mənşəli köçkünlərə nisbətən almanların sayı çox deyildi – Cənubi Qafqazda təqribən 2265 alman kolonisti məskunlaşmışdı.

Çar hökuməti 1804, 1810, 1817-ci illərdə ölkəyə əcnəbi kolonistlərin gəlişinə məhdudiyyətlər qoyan qanunlar qəbul etmişdi (23, s.137-160).Bu qanunların müddəalarına zidd olaraq çar hökumətinin Gürcüstan, o cümlədən Cənubi Qafqazda Baden-Vürtemberq

almanlarının yerləşməsinə icazə verməsi bəzi tədqiqatçıların vurğuladığı kimi (24; 25), heç də bu regionda işçi qüvvəsinə olan ehtiyacdan irəli gəlməmişdir Çarizmin Cənubi Qafqazda məskunlaşma siyasətinin uzaq məqsədləri nə idi və bu məqsədlərin həyata keçirilməsində azsaylı alman mühacirlərinə hansı siyasi missiya təyin olunmuşdu?

Apardığımız tədqiqatlara əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması öz məzmununa görə erməni, rus, aysor və sair xristian xalqların məskunlaşmasından fərqlənirdi. Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsi bu diyarın xristianlaşdırılması və yeni işğal ərazilərində hökumətə sadiq sosial dayağın formalaşdırılmasına xidmət etməli idi. Bununla yanaşı, çarizm üçün Qafqazda həyata keçiriləcək ən vacib vəzifələrdən biri də yeni iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsi, ən başlıcası yeni dünyagörüşünə malik olan, Avropa-xristian dəyərlər sistemini qavrayan «Avropa mədəniyyətinə» uyğun vətəndaşların tərbiyə edilməsi məsələsi idi. Əsrlərlə, müxtəlif dövlətlərin tərkibində yad, aşağı statuslu azlıq təşkil edən və iqtisadi ixtisaslaşması «xırda ticarətlə» məhdudlaşan, marginal psixologiyaya malik olan ermənilər Cənubi Qafqazın avtoxton əhalisi – azərbaycanlılar və gürcülər üçün istər təsərrüfatçılıq, istərsə də mədəniyyət baxımdan nümunə rolu oynaya bilməzdilər. Çar hökumət dairələrinin qənaətinə görə, bu cür dəyərlər sisteminin daşıyıcıları və yerli xalqlar üçün nümunə ola biləcək xalq yalnız Avropa mədəniyyətinə mənsub əhali ola bilərdi. Bu nöqteyi-nəzərdən çar hökuməti almanların Cənubi Qafqaza köçmək haqqında xahişlərinə böyük maraqla yanaşırdı.

Alman kolonistlərinin Gürcüstana köçürülməsinin ilk təşkilatçılarından biri Qafqaz ordusunun Baş komandanı, general A.P.Yermolov olsa da, almanların Qafqaza köçməsinin obyektiv səbəbləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvələrində Avropada baş verən tarixi proseslər nəticəsində formalaşmışdı.

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Almaniyanın cırtdan dövlətlərini sosial - iqtisadi,siyasi və dini kataklizmlər bürümüşdü. XV əsrdən krallıq kimi tanınan Vürtemberq dövlətində vəziyyət daha acınacaqlı idi. Siyasi və dini dağınıqlıq sənətkarlığın, ticarətin, sənayenin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Kənd təsərrüfatı məhv olmaq həddinə çatmışdı. XVIII əsrin ikinci yarısından başlayan almanların Rusiyaya kütləvi mühacirəti tarixinin təhlili göstərir ki, əcnəbi kolonistlərin böyük əksəriyyəti alman dövlətlərini sosial-iqtisadi səbəblərdən tərk etməyə məcbur olmuşlar. Ancaq, onlardan öz vətənini siyasi və dini səbəblərdən tərk edənlər də əhəmiyyətli faiz təşkil edirdi və sonunculara misal kimi mennonit və separatizm sektalarının tərəfdarlarını göstərmək olar. Təsadüfi deyil ki, köçkünlərin ilk qrupu dini etiqadlari hələ də köhnə qaydada yerinə yetirən konservator xristianlardan təşkil olunmuşdu. Öz dini etiqadına sədaqəti hər hansı maddi nemətdən üstün tutanlar Cənubi Qafqaza yola düşdülər və deyə bilərik ki, Qafqaza köçməyi qət edənlər pietistlərin ən konservativ, ən fanatik hissəsi idi.

Çar I Aleksandr alman pietistlərinə rəğbətlə yanaşırdı. Bu cür münasibətin formalaşmasında onun anası, Vürtemberq şahzadəsi Sofiya-Doroteyanın, həmçinin, çarla yaxın münasibətlərdə olan Baden-Vürtemberq krallığının baronessası V.Kürdenerin böyük rolu olmuşdur. Beləliklə, çar I Aleksandr alman separatistlərinin Cənubi Qafqazda məskunlaşmasına icazə verdi və dərhal, artıq 1816-cı ilin sentyabrında 40 ailədən ibarət qrup Fridrix Fuksun başçılığı ilə Şvaykgel kəndindən Cənubi Qafqaza – Gürcüstana yola düşdülər (26,v.23). 1817-ci ildə onlar Tiflis yaxınlığında Marienfeld koloniyasının əsasını qoydular.Tarixi mənbələrdən görünür ki, 1817-ci ilin payızında kolonistlərin mənzil

məsələsini tam həll etmək mümkün olmadı və qışın yaxınlaşması ilə bağlı alman mühacirlər qonşu Şartiçala kəndində, yerli əhalinin mənzillərində yerləşdirildilər. Kolonistlərin ərzaq məhsulları ilə təminatında da çatışmazlıqlar var idi və bu çətin vaxtda Tiflis qəzasının azərbaycanlı əhalisi, o cümlədən general-mayor İsmayıl xan Şəkinski Şvab köçkünlərinə yardım əlini uzatdı (27, s. 337-338).

Kolonistlərin birinci qrupunun Gürcüstanda məskunlaşmasından sonra Baden-Vürtemberqdə başqa bir mühacir qrupunun formalaşması prosesi başladı. Bu işdə Marbaxlı Kox qardaşları daha çox fəallıq göstərirdilər. Onlar 1817-ci ilin əvvəllərində «Allah övladlarının mühacirlər birliyi» yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdilər və aprel-avqust ayları ərzində 1500 ailə bu dini birlikdə cəmləşmişdi (26, v.23). Odessaya yetişən mühacir ailələrinin 500-ü Qafqaza köçmək arzusunda idi.

Qafqaz ordusunun Baş komandanı general A.P.Yermolov Almaniyadan gələn mühacirlərin birinci qrupunun Tiflis ətrafında yerləşdirilməsində fəal iştirak etsə də, 17 aprel 1818-ci il tarixdə qraf Nesselrodeyə göndərdiyi məktubda daha 500 kolonist ailəsinin Cənubi Qafqaza köçürülməsinə verilən razılığı etirazla qarşıladı (27, s.318). Yermolovun fikrincə, 1818-ci ildə regionda hərbi-siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmişdi və belə bir şəraitdə çoxsaylı mühacirlər qrupunun qəbul edilməsi, onların torpaqla və sair avadanlıqla təchiz edilməsi mümkün deyildi. Yermolovun etirazına baxmayaraq, almanların Cənubi Qafqaza köçünə icazə verildi və arxiv mənbələrinə görə 500 ailədən yalnız 491-i Tiflisə sağ-salamat gələ bilmişdi (28, v.27,28). Onlar Tiflis yaxınlığında Noy-Tiflis (Yeni Tiflis), Kür çayının sahillərində Aleksanderdorf, Yekaterinenfeld Yelizavettal koloniyalarının, Aşureti çayı yaxınlığında Petersdorf koloniyasının əsasını qoydular.

Gürcüstan mülkü qubernatoru, general-mayor Xovenin general Yermolova raportunda 1818-ci ilin sonlarına 209 alman ailəsinin Yelizavetpol dairəsində, Şamxor çayı ətrafı ərazilərdə məskunlaşdırılmasının nəzərdə tutulduğu bildirilir (27, s.340). Qışın düşməsi ilə kolonistlərin müvəqqəti qazma evlərdə, çadırlarda yaşaması mümkün olmadı və alman ailələri təcili şəkildə Yelizavetpol şəhəri və onun ətraf kəndlərində yaşayan azərbaycanlı ailələrində yerləşdirildilər. 1819-cu ilin baharında alman kolonistləri yerli əhalinin evlərini tərk etdilər və kazak dəstələrinin nəzarəti altında Gəncə çayının sağ sahilində Yelenendorf koloniyasının əsasını qoydular (28, v.24). Azərbaycana gətirilmiş mühacirlərin qalan hissəsi Şəmkir ərazisində, Yelizavetpoldan 25 verst, Tiflisdən 155 verstlik məsafədə yerləşdilər və koloniya Niderland kraliçası, çar I Aleksandrın bacısı Anna Pavlovnanın şərəfinə Annenfeld adlandırıldı. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində ilkin olaraq burada 91 ailənin məskunlaşması faktı üzə cıxdı (27, s.348).

Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərində alman mühacirlərinin yerləşdirilməsi müxtəlif xristian missionerlərinin fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açırdı. Əsasən protestantizmə mənsub olan əcnəbi xristian missionerlərin Qafqazda fəaliyyət gös-tərməsi bu regionda müstəmləkəçilik və qeyri-xristian xalqların xristianlaşdırılması siyasəti yeridən çar Rusiyasının geosiyasi maraqlarına cavab verirdi. 1821-ci ilin oktyabrında Bazel missionerlərindən 5 nəfərlik nümayəndə heyəti Cənubi Qafqaza göndərildi (27, s.914). Sankt-Peterburqdan başlayaraq missionerlər bir sıra şəhərlərdə yolüstü təbliğat kampaniyası keçirərək 1822-ci ildə Azərbaycana çatdılar və Qarabağda, Şuşa şəhərində məskən saldılar. Bazel missionerləri Şuşada 13 il fəaliyyət göstərdilər. Cənubi Qafqazda təbliğat fəaliyyətinə başlayan Bazel missionerləri qeyri-xristian əhalinin xristianlaşdırılmasında əhəmiyyətli bir

nəticə əldə edə bilmədilər. Əksinə, xristian dininə aid əhali, əsasən də erməni-qriqoryan kilsəsinin xeyli tərəfdarı yevangelizmə meyl etməyə başladı. Hadisələrin çarizmin planlarının əksinə inkişafı Cənubi Qafqazın yerli hakimiyyət orqanlarını missionerlərin fəaliyyətinə müəyyən məhdudiyyətlər qoymağa məcbur etdi (29, s.38).

Tarixi ədəbiyyatı və arxiv mənbələrini təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda 8 alman koloniyası yaranmışdı: onlardan 6 koloniya müasir Gürcüstan, 2-si isə Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. Ümumilikdə, 1819-cu ildən 1836-cı ilə qədər Cənubi Qafqazın alman əhalisinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə olmasa da, artmışdı: əgər 1819-cu ildə regionda 2265 alman kolonisti yaşayırdısa, 1836-cı ildə onların sayı 2650-ə çatmışdı (14, s.224). XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazda almanların sayı 3000-i keçmişdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən çar hökuməti almanların məskunlaşdırılması siyasətinə yenidən baxmağa məcbur oldu. Bu, Mərkəzi Avropada gedən siyasi proseslərlə və ilk növbədə, Vahid Almaniya dövlətinin yaranması ilə bağlı idi. Almaniyanın birləşməsi, onun Avropada və əsasən də Şərqi Avropa istiqamətində ekspansiyasının güclənməsi, pangermanizm ideyalarının geniş təbliği, Rusiyaya qarşı hədə-qorxu xarakterli kitabların, məqalələrin nəşri – bütün bunlar çar hökumətinin sayı 2 milyona çatmış və əsasən də Baltik dənizindən Xəzər dənizinə qədər strateji sərhədyanı ərazilərdə məskunlaşan alman əhalisinə qarşı siyasətinin dəyişməsinə səbəb oldu.Müharibə təhlükəsi artdıqca Qafqaz almanlarının vəziyyəti daha da sürüşkən görünürdü, çünki müharibə başlayacağı təqdirdə Qafqaz Almaniya və Rusiya arasında döyüş meydanına çevrilə bilərdi.

1870-ci illərdən başlayan "alman məsələsi"nə Birinci Dünya müharibəsi illərində son qoyuldu. Almaniya və Rusiya arasında hərbi əməliyyatların başlanması çar hökumətinin alman kolonistlərinə qarşı açıq diskriminasiya siyasəti aparması üçün rəvac verdi. 1915-1916-cı illər ərzində almanların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönələn onlarla qanun qəbul edildi. 1915-ci il 02 fevral və 13 dekabr qanunlarına görə sərhədyanı quberniyalarda yaşayan alman əhalisi, şərait tələb edərsə, öz yaşadıqları ərazilərdən Sibirə və Orta Asiyaya deportasiya edilməli idilər. Birinci Dünya müharibəsi illərində Rusiyanın qərb quberniyalarında, o cümlədən Şimali Qafqazda yaşayan alman kolonistlərinin bir qismi adı çəkilən qanunlara uyğun olaraq öz yaşayış yerlərindən sürgün edildilər. Qafqaz almanlarını bütünlüklə deportasiyadan 1917-ci ilin Fevral inqilabı xilas etdi.

Nəticədə deyə bilərik ki, alman kolonistlərinin Qafqazda məskunlaşdırılması XVIII əsrin sonlarından, yəni çar Rusiyasının Qafqazı işğal planlarını hərbi yolla həyata kerirdiyi dövrdən başlamışdır. Sadə alman mühacirlərinin çarizmin siyasi planlarından xəbərsiz idilər və onları Qafqaza gətirən obyektiv səbəblər vardı. Şimali Qafqazda daxili məskunlaşma prosesi gedirdi və almanların əksəriyyətini bu regiona çəkən onların əvvəlki məskunlaşdıqları yerlərdə rastlaşdıqları sosial çətinliklər idi. Şimali Qafqazda məskunlaşan almanların bir qismini çar hökuməti tərəfindən xaricdən dəvət olunan missionerlər təşkil edirdi ki, onların da qarşısında «müqəddəs Qafqaz torpaqlarında» xristianliq təlimini yaymaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Əgər əkinci-kolonistlər Şimali Qafqazda sosial həyatın təşkilinin daha sadə formasını seçir və dağlı xalqlarının suverenliyinə xələl gətirə biləcək fəaliyyətdən uzaq dayanırdılarsa, protestant- missionerlər dağlılara qarşı dini, mədəni ekspansiyada iştirak edirdilər və bu səbəbdən də yerli müsəlman xalqları ilə normal münasibətlər qura bilmədilər. Nəticədə, missionerlərin yaratdığı koloniyalar iflasa uğradı, onların fəaliyyəti dayandırıldı.

XIX əsrin ortalarında Qafqazda cəmi 13 alman koloniyası yaranmışdı ki, onlarda da təqribən 5 minə yaxın əhali yaşayırdı. Təbii ki, slavyan və yaxud ermənilərin məskunlaşması ilə müqayisədə alman əhalisinin demoqrafik proseslərə təsiretmə qabiliyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi. Lakin almanların Qafqaza köçürülməsinin siyasi, dini əhəmiyyəti olduqca yüksək qiymətləndirilirdi: alman kolonistlərinə xüsusi missiya - «kulturtregerlik» missiyası ayrılmışdı. Onlar məskən saldıqları ərazilərdə həm yerli xalqlar, həm də sair gəlmə mühacirlər arasında yeni təsərrüfatçılıq vərdişləri yaymalı, Avropa mədəniyyətinə uyğun insanların yetişməsinə öz töhfələrini verməli idilər.

1864-cü ildə Qafqaz müharibəsi başa çatdı.Yüzminlərlə Qafqaz əhalisi öz yaşayış yerini tərk edərək başqa ölkələrə, əsasən də Qsmanlı dövlətinə köç etdilər.Onların torpaqlarına başqa xalqların, o cümlədən almanların köşürülməsi davam etdi. Lakin Rusiya-Almaniya, "Antanta" – "Üçlər İttifaqı" qarşıdurması ilə əlaqədar çar hökumətinin almanlara rəğmən siyasəti dəyişdi, almanlar da Qafqazda yerli müsəlman-türklər kimi "arzuolunmaz elementə" çevrildilər.Yaxın gələcəkdə isə alman əhalisini Sibirə və Mərkəzi Asiyaya kütləvi deportasiya gözləyirdi.Çar hökumətinin bu "arzusunu" Sovet hökuməti 1941-ci ildə yerinə yetirdi. Qafqazda yerləşdirilən alman əhalisi özü siyasi oyunların qurbanı oldu.Lakin erməni, slavyan elementi Qafqazda möhkəm oturuşdu, siyasi rejimin dayağına çevrildi.

Beləliklə, Qafqaz müharibələri regionun etno-demoqrafik xəritəsini faciəvi şəkildə pozdu, burada slavyan-xristian əhalinin sayı artmağa, türk–müsəlman xalqların sayı kəskin şəkildə azalmağa başladı. Yaranmış bu meyl Qafqaz regionu üçün elə nəticələrə gətirdi ki, onun mənfi təsirini Qafqazın yerli türk, müsəlman əhalisi, xüsusən də azərbaycanlılar bu gün də hiss etməkdədir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). М.: Наука, 1988, 659 с.
2. Виноградов В.Б. Средняя Кубань: земляки и соседи (формирование традиционного состава населения). Армавир: 1995, 149 с.
3. Челеби Эблия. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в.). Перевод и комментарии. Выпуск 2. Земли Северного Кавказа, Поволжье и Подонья. Из-во «Наука», Москва: 1979, 283 с.
4. Чекменев С.А. Иностранные поселения на Ставрополье в конце XVIII и в первой половине XIX вв. // Материалы по изучению Ставропольского края. Ставрополь, 1971. Вып. 12-13, с. 243-253.
5. Белозеров В.С. Этническая карта Северного Кавказа. М.: ОГИ, 2005, 352 с.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (далее-АКАК). // Под. ред. Ад. Берже, т. 4, Тифлис, 1872, 1238 с.
7. АКАК, т. 3, Тифлис, 1870, 1013 с.
8. АКАК, т. 6, ч. II, Тифлис, 1875, 1013 с.
9. АКАК, т. 8, Тифлис, 1881, 1009 с.
10. Вердиева Х.Ю. Переселеническая политика Российской империи в Северном Азербайджане в первой трети XIX в.. Б.: Алтай, 1999, 299 с.
11. QRİQORİ
12. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М.: 1831, 144 с. / Перепечатка: Баку, «Элм», 1996. (172)
13. Дубровин Н. Закавказье в 1803-1806 гг. СПб., 1866, 542 с. (322).
14. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı: 1993, 133 s. (77)
15. Полное Собрание законов Российской империи. Издание первое.(далее-ПСЗ-1), т. 20, (1775-1780 гг.), №14814, СПб., 1830, 1034 с.+7 с. Приложения.
16. Государственный архив Ставропольского края (далее – ГАСК), ф. 235, оп. 1. д. 104.

17. Центральный Государственный архив Республики Северной Осетии. (далее-ЦГАРСО), ф. 11, оп. 49, д. 119.
18. АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, 1152 с.
19. ГАСК, ф. 55, оп. 1, д. 93.
20. ГАСК, ф. 55, оп. 1, д. 784.
21. Государственный архив Краснодарского края, f. 774, оп. 2, д. 200.
22. ГАСК, ф. 55, оп. 1, д. 857.
23. ПСЗ-1, т. 28, (1804-1805 гг.), №21163, СПб., 1830, 1328 с.+24 с. Приложения.
24. Ахундова Т. Немцы-колонисты Азербайджана (XIX – нач. XX вв.). Б.: Шуша, 1999, 122 с.
25. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана. Б.: «Азербайджан», 1995, 200 с.
26. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 508, siy. 1, iş. 436.
27. АКАК, т. 6, часть I, Тифлис, 1874, 941 с.
28. Государственный Исторический Архив Грузинской Республики.(далее - ГИА Гр. Р). ф. 16, оп. 3, д. 6752.
29. Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку: Гумбатова Т.Ф., 2005, 267 с.

Ikram Aghasiyev

THE DEMOGRAPHIC TRAGEDY IN THE CAUCASUS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY AS RESULT OF THE CAUCASIAN WARS AND THE TSARISM'S POLICY IN RESETTLEMENT OF GERMANS TO THE CAUCASUS

SUMMARY

Keywords: Caucasus, Germans, the population, immigrants, Turkis

In article are considered questions of influence of the Caucasian wars to an ethno-demographic situation of the Caucasus. The author shows on the basis of sources that, as a result of the Caucasian wars the number of the Muslim and Turkish people was considerably reduced. In the war years the Azerbaijani Turkish peoples, Nogais, Karachays and other Turkish peoples left the Russian Empire. On their lands the imperial government settled the Christian people Russians, Ukrainians, Armenians and others. The special part of immigrants in the Caucasus was Germans, which number reached to 120 thousand.

Икрам Агасиев

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАГЕДИЯ НА КАВКАЗЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА КАК РЕЗУЛЬТАТ КАВКАЗСКИХ ВОЙН И ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НЕМЦЕВ НА КАВКАЗ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Кавказ, немцы, население, переселенцы, тюрки

В статье рассматриваются вопросы влияния Кавказских войн на этно-демографическую ситуацию Кавказа. Автор на основе источников показывает, что в результате Кавказских войн численность мусульманских и тюркских народов заметно сократилась.Азербайджанские тюрки, ногайцы, карачаевцы и другие тюркские народы в массовом порядке покидали пределы Российской империи.На их землях царское правительство расселяло христианские народы-русских, украинцев, армян и других.Особую долю переселенцев на Кавказе составляли немцы, численность которых достигала до 120-ти тысяч.

XVIII ƏSRİN I YARISINDA SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Tofiq NƏCƏFLİ*

Açar sözlər: Azərbaycan, Şah II Təhmasib, Osmanlı sultanı, Səfəvilər.

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqin böyük imperiyalarından biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti iqtisadi böhran və siyasi tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Bunun başlıca səbəbi Avropa dövlətlərinin Hindistana dəniz ticarət yolunu kəşf etməsi nəticəsində ənənəvi ticarət yollarının dəyişməsi, Səfəvi imperiyasının ərazisindən keçən tranzit ticarət yollarının öz əhəmiyyətini itirməsi idi. Tranzit karvan ticarəti kəskin şəkildə azaldığı üçün dövlət xəzinəsi başlıca gəlir mənbələrini itirdi, şəhər təsərrüfatı tənəzzül etdiyi üçün ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşməyə başladı.

Uzun müddət Səfəvi dövlətində yaşamış polyak səyyahı T.Kruşinskinin verdiyi məlumata görə, "Səfəvi dövlətinin zavala uğramasının ən böyük səbəbi bu idi ki, hökumət işlərini idarə edən məmurlar, dövlətin keşiyində duranlar və şahın vəzirləri iki dəstəyə bölünərək bir-biri ilə tam ziddiyyətə girmişdilər. Bir dəstənin elədiyi iş başqa dəstənin xoşuna gəlmir, yaxud, başqasının əməli o biri dəstə tərəfindən bəyənilmirdi, belə işlər isə din ilə dövlətin və mülk ilə millətin tənəzzülünə səbəb olurdu... Nəticədə, dövlətlər Səfəvilər dövləti kimi aradan gedir" [21, 21-22].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin vəziyyətini salnaməçi Yesai Həsən Cəlalyan belə səciyyələndirir: "ölkədə süqut ərəfəsində hər hansı rifah məhv oldu... Onların (hakimlər və məmurların) rəhmsiz və imansız davranışı, ...fəqirləri qarət etmələri, xəyanətkarlıqları və qanunsuzluqları, axmaqlıqları, aralarındakı ziddiyyətlər, müxtəlif fikirlilik və ümumiyyətlə, onların bütün hərəkətləri, ...bütün bunlar onların məhv olmasına səbəb oldu" [16, 21; 14, 402].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, I Şah İsmayılın yaratdığı dövlətin teokratik özülünün məhv edilməsi, ordu quruluşu pozulduğu üçün ordunun məsrəflərinin ödənilməməsi, qulamlarla qızılbaş zümrələr arasında rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində onlar arasındakı tarazlığın pozulması, I Şah Abbasdan sonra hakimiyyətə keçən şahların ətraf aləmdən təcrid olunmuş halda tərbiyə alması, şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması və dövlətin idarə olunmasına saray xanımları ilə xocaların müdaxilə etməsi Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb oldu [9, 52-53; 20, 49-59; 10, 414].

R.Seyvorinin fikrincə, şahzadələrin hərəmxana divarları arasında təcrid olunması siyasəti qısa zaman ərzində hökmdarı ona qarşı xəyanət ehtimallarından sığortalasa da, çox tez bir zamanda sülalənin keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması ilə nəticələndi: hərəmxanadakı qadınlar, saray xacələrinin və hərəmxana ilə əlaqədar olan rəsmilərin təsirinin siyasi həyat və dövlət problemlərinin həllinə sirayət etməsinə səbəb oldu [40, 227-228; 14, 394].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və dövlətin tənəzzül dövrünü yaşaması onun beynəlxalq əlaqələrinə də öz təsirini göstərdi.

Tofiq Hümbət oğlu Nəcəfli – t.ü.f.d., dos. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini.

Bu vəziyyət qonşu dövlətlərin işğalçılıq planlarını reallaşdırmasına əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdə təbii ki, Osmanlı hakim dairələrində Səfəvi torpaqlarını ələ keçirmək planları meydana çıxdı. Bekoviç-Çerkasskinin hələ 1714-cü ildə Rusiya hökumətinə göndərdiyi məlumatdan aydın olur ki, Osmanlı imperiyası Qafqazın Xəzərsahili ərazilərini birləşdirməyə cəhd edirdi [24, 236; 19, 88].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin siyasi böhranını dərinləşdirən və onun ərazilərinin parçalanmasını sürətləndirən amillərdən biri də Səfəvi və Osmanlı münasibətləri idi. Bölgədə formalaşmış olan beynəlxalq münasibətlər Osmanlı dövlətindən müəyyən qarşılayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi ki, bu da zəifləməkdə olan Səfəvi dövlətinin vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi [42,106].

Səfəvilərlə uzun müddət normal qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmaq niyyətində idi. Buna görə də Avropada fəal xarici siyasət yeritmək imkanını itirən Osmanlı dövləti nəzərlərini Azərbaycana – Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltdi. 1718-ci il iyulun 21-də Osmanlı dövləti artıq Avstriya və Venesiya ilə Passarovits sülh müqaviləsini bağladı. İyulun 27-də Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarət müqaviləsi də imzalandı. Müqavilənin 19-cu maddəsi bilavasitə Səfəvi dövləti ilə bağlı idi. Osmanlı dövlətinin sərhədləri daxilində müxtəlif səbəblər üzündən Səfəvi tacirlərinə hərəkət etməyə yol verilmədiyi üçün şərq malları rahat şəkildə Avstriyaya çatdırılmır, gətirilən mallar baha satıldığından avstriyalılar zərər görürdülər. Səfəvi tacirləri Osmanlı ərazisindən keçmədiyi üçün onlardan gömrük vergisi alınmırdı. Buna görə də, Osmanlı dövləti mühüm gəlir mənbəyindən məhrum olurdu. Səfəvi tacirlərinin Anadolu və ya Qara dəniz yolu ilə Rumelidən, yaxud Dunay çayı üzərindən Avstriyaya mal aparması hər iki tərəf üçün sərfəli idi [3, 58-59]. Belə ki, tacirlər Osmanlı torpaqlarına daxil olarsa yalnız bir yerdə 5%-lik gömrük haqqı ödəməli idi. Onlar öz malları ilə Osmanlı sərhədlərindən Avstriyaya keçmək istəsələr təkrar gömrük haqqı ödəməyəcəkdi [4, 4].

Göründüyü kimi, Osmanlı dövləti başlıca rəqibi Avstriya ilə münasibətləri nizama salaraq onunla qarşılıqlı ticarəti inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan müqavilə bağladı və bu müqavilənin şərtlərindən birini Səfəvi dövləti ilə əlaqələndirdi. Bu, Osmanlı sultanına Səfəvi dövlətinin daxili siyasi vəziyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün öz elçisini Səfəvi sarayına göndərməyə imkan yaratdı.

Türkiyə tarixçilərindən Münir Aktepə Kəmani Mustafa Əfəndinin "Rəvan fəthnaməsi" əsərinə yazdığı geniş həcmli müqəddimədə 1720-1724-cü illərdə Osmanlı hökumətinin dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinə münasibətini, Azərbaycanı ilhaq etməyə yönəlmiş siyasətini ilk mənbələr əsasında təhlil etmişdir. O, Osmanlı-Avstriya ticarət müqaviləsinə toxunaraq yazır ki, Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarətin inkişafı ilə bağlı əldə edilən razılaşmanı Səfəvi dövləti ilə də müzakirə etməyə ehtiyac var idi [4, 4].

Qeyd etmək lazımdır ki, Passarovits sülhü Osmanlı sultanının qərbdə əl-qolunu açdıqdan sonra onun daxilində hələ III Sultan Murad dövründə zəbt olunmuş Səfəvi ərazilərini yenidən ələ keçirmək məqsədilə Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatlar lehinə təbliğatın güclənməsinə şərait yaratdı [22,181]. Avstriyaya güzəştə gedilən ərazilərin əvəzinə şərqdə yeni torpaqlar əldə etmək üçün baş vəzir İbrahim paşaya təzyiqlər artmağa başladı. Belə bir vəziyyətdə, Osmanlı sultanı III Əhməd Səfəvi dövlətində baş verən siyasi hadisələrlə yaxından tanış olmaq və müfəssəl məlumat əldə etmək məqsədilə Dürri

Əhməd əfəndini Səfəvi sarayına göndərdi [4, 3; 14, 245]. Osmanlı elçisi qarşısında qoyulan tələblər gizli saxlanıldı, onun iqtisadi məsələləri müzakirə etmək üçün göndərildiyi barədə məlumatlar yayıldı. Dürri əfəndi Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini öyrənməklə bərabər, ölkədə istehsal olunan ipəyin daşınmasında yenidən Osmanlı marşurutuna üstünlük verməsinə nail olmağa çalışmalı idi [42,107].

Osmanlı elçisinin gəlişi xəbəri Səfəvi sarayında təşvişə səbəb oldu. Osmanlı elçisinin gəlişinin əsl səbəbindən xəbərsiz olan vəzirlər Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrə iddia irəli sürəcəyini zənn etdilər. L.Lokhartın fikrincə, sülhü qoruyub saxlamaq məqsədilə onlar sultana hətta Çuxursədin bir hissəsini və ya cənubda müəyyən ərazini güzəştə getməyə hazır idilər [26,123; 9, 81 qeyd 2; 14, 245].

Osmanlı elçisi 1720-ci ilin avqustunda Şah Sultan Hüseynə və baş vəzirə yazılmış məktublarla Bağdada yola düşdü. Bağdad valisi Həsən paşa ilə müəyyən müzakirələrdən sonra yola düşən Dürrü Əhməd əfəndi noyabrın 11-də Səfəvi sərhədinə yetişdi və Kirman valisi tərəfindən qarşılanaraq Dərgəzin-Həmədan-Qəzvin yolu ilə 1721-ci ilin yanvarında Tehrana gətirildi [4, 5-6]. O, ilk danışıqları şahın baş vəziri ilə apardı. M.Aktepə yazır ki, bu danışıqlar zamanı Səfəvi dövlət adamları çox narahat görünürdülər. Onlar Damad Şəhid Əli paşa dövründə tələb edilən istəklərin İbrahim paşa tərəfindən təkrarlanacağından qorxurdular. Heç kim Osmanlı elçi heyətinin ticarətlə bağlı məsələni müzakirə etmək üçün gəldiyinə inanmırdı. Buna görə də, Dürri əfəndinin gətirdiyi məktublarla tanış olmaq və məsələnin məğzini öyrənmək istəyirdilər. Dürri əfəndinin verdiyi təminat və gəlişinin ticarət məsələsi ilə bağlı izahatı qarşı tərəfi sakitləşdirdi [4,6].

Osmanlı hökuməti öz səfirinə şahdan Rusiya ilə ticarəti dayandırmağı, Avropa ölkələri ilə ticarəti Osmanlı ərazisi vasitəsilə aparmağı, İrəvan vilayətinə iddiaları bir daha Şaha təqdim etməyi, onu Rusiya ilə lüzumsuz dostluğa, xüsusilə də ona öz ərazisində Niyazabad qalasını tikməyə razılıq verdiyinə görə töhmətləndirməyi tapşırmışdı [38, 365; 32, 23; 19, 90]. Bu zaman Tehranda olan və vaxtı ilə İstanbulda Dürri Əhməd əfəndi ilə tanış olan Rusiya elçisi Florio Benevenin Rusiya Xarici İşlər Kollegiyasına göndərdiyi 1721-ci il 25 may tarixli məktubu təsdiq edir ki, Osmanlı elçisi Səfəvi baş vəziri ilə danışıqlar zamanı Osmanlı sultanının yuxarıda qeyd olunan tələblərini Səfəvi nümayəndə heyətinə çatdırmışdı [39, 56].

1721-ci ilin aprelində Dürri Əhməd əfəndi danışıqları başa çatdıraraq vətənə yola düşdü. Osmanlı elçisi hökumətə Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi baxımdan zəifləyərək bərbad hala düşdüyü haqda məlumat verərək, bir zamanlar çiçəklənməkdə olan dövlətin süqut ərəfəsində olduğunu bildirdi [7, 54; 19, 90]. S.M.Bilge yazır ki, Səfəvi dövlətinin vəziyyəti o qədər ağır idi ki, Dürri Əhməd əfəndi bir neçə il əvvəl Səfəvi sarayına gəlmiş rus elçisi A.Volınski kimi "bacarıqsız şahın yerinə ağıllı bir hökmdar gətirilməsə dövlətin süqut edəcəyini" bildirdi [12,175-176]. Dürri Əhməd əfəndi sultana təqdim etdiyi raportunda "Səfəvi dövlətində hərbi hazırlığın zəifliyini, ölkədə top və tüfəngin hazırlanmadığını, Qəndəhar, Rəvan və Dərbənddən savayı qala sayıla biləcək yerlərin olmadığını, hərbi komandanların aşağı səviyyədə olduğunu" bildirdi [13, 66; 12, 176].

1721-ci ilin sonunda Şah Hüseyn yüksək təhsil və mədəniyyətə malik Naxçıvan hakimi Murtuzaqulu xanı Dürri əfəndi missiyasına cavab olaraq İstanbula səfir göndərdi [9, 82-83]. Münir Aktepə yazır ki, İranlılar (Səfəvilər –T.N.) Dürri Əhməd əfəndinin vətənə dönməsindən sonra iki dövlət arasındakı dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək,

eyni zamanda Osmanlı sultanının həyata keçirəcəyi siyasəti yaxından öyrənmək məqsədilə Murtuzaqulu xanı dərhal İstanbula göndərdi. Bu baxımdan, Səfəvi-Osmanlı siyasi əlaqələri fəal şəkildə davam etdirildi [4,12]. İstanbuldakı ingilis səfiri A.Stenyanın məlumatına görə, Murtuzaqulu xan ölkəsində hökumət əleyhinə yönələn və geniş əraziləri əhatə edən çıxışların qarşısını almaq üçün Osmanlı sarayından kömək göstərməyi xahiş etdi, lakin müsbət cavab almadı [26, 215-216; 32, 24].

Belə bir vəziyyətdə bir neçə aydır İstanbulda olan Səfəvi elçisi Murtuzaqulu xan 1722-c ilin aprelində vətəninə yola salındı. Bununla da Səfəvi dövləti ilə siyasi görüşmələr rəsmən kəsilmiş oldu [4,13].

M.Aktepə yazır ki, elə bu dövrdə əfqan üsyançılarının İsfahan yaxınlığında Şah Sultan Hüseynin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratması Osmanlı hökumətini qəti tədbirlər görməyə sövq etdi. Baş vəzir İbrahim paşanın 1722-ci il mayın 15-də dövlət adamlarını böyük divana toplayaraq Səfəvi dövləti ilə bağlı məsələni müzakirə edərək qərara aldı ki, şərq sərhədlərindəki Rəvan, Təbriz, Gəncə və Tiflis kimi bəzi şəhər və qalalar yenidən Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilinə alınmalı və dövlətin şərq sərhədlərinin mühafizəsi təmin edilməlidir [4, 13-14; 2, 74-75; 9, 85].

Osmanlı sultanı bu qərara uyğun olaraq Bağdad, Bəsrə, Mosul, Van və Ərzurum valilərinə müharibə üçün hazır olmaları barədə əmrlər göndərdi. Lakin Ərzurum valisi Silahdar İbrahim paşanın dərhal hərəkətə keçmək istəyinə müsbət cavab verilmədi. III Sultan Əhmədin ona göndərdiyi fərmanda deyilirdi ki, madam ki, paytaxt İsfahan hələ təslim olmamışdır İrana təcavüzə icazə vermirəm. İsfahan ələ keçirilən kimi dərhal hərəkətə başlayarsan [46,174-175; 4,14-15].

Osmanlı imperiyası Səfəvi dövləti ilə bağlı müharibəyə qərar verməsinə baxmayaraq, III Sultan Əhməd hərbi əməliyyatlara başlamaqda ehtiyatlı hərəkət edirdi. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1722-ci ilin oktyabrında Osmanlı sultanı Ərzurum valisi İbrahim paşanı Tiflis üzərinə göndərdiyi kimi, dekabr ayında Dərviş Mehmed Ağa vasitəsilə Hacı Davuda sultanın məktubu çatdırıldı. O, Şirvan xanı kimi tanındı. Osmanlı sultanı Davudun Şirvan xanı təyin edildiyini və Osmanlı dövlətinin himayəsi altına alındığını elçisi qapıçıbaşı Nişli Mehmed Ağa vasitəsilə çar I Pyorta bildirdi [4,16-17; 46,176-177].

Osmanlı sultanının Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaqda daha tədbirli davranmağa vadar edən amillərdən biri də II Təhmasibin vəziyyəti idi. İsfahan Mahmud tərəfindən mühasirəyə alındığı zaman Qəzvinə qaçmağa nail olan Təhmasib Təbrizə gələrək özünü şah elan etdi. İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, II Təhmasib bu vəziyyəti Osmanlı sultanına bildirmək üçün öz elçisini İstanbula göndərmək istədi. O, Van valisi vasitəsilə Ərzurum hakimi İbrahim paşaya məktub göndərdi [46,175]. Lakin Osmanlı hökuməti Şah Hüseynin ölümü ilə bağlı dəqiq məlumat alınmadığı üçün oğlunun şah seçildiyini qəbul etməyəcəyini İbrahim paşa vasitəsilə II Təhmasibə bildirdiyinə görə, onun göndərmək istədiyi elçi Ərzurumda saxlanıldı [46,175; 4,17-18]. Bununla yanaşı, Rusiyanın Qafqazda atacağı addımlar Osmanlı dövlətinə məlum olmadığına görə, sultan Səfəvilərlə hər hansı bir münasibətdə olmaq istəmirdi. Buna görə də, Səfəvilərə qarşı müharibəyə qərar verməsinə baxmayaraq tərəddüd keçirirdi [4, 18].

İ.H.Danişmənd yazır ki, Osmanlılar Rusiyaya qarşı yay kampaniyasına hazırlıq üçün yaz vaxtını əldən qaçırıb, yalnız Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatların fəallaşması ilə kifayətlənməyə məcbur oldular. Osmanlı ordusunun vəzifəsi Mir Mahmudu

qabaqlayaraq, Qərbi İranı və cənub-şərqi Qafqazı ələ keçirmək, başlıcası isə ruslardan əvvəl Bakıya yaxınlaşıb onu tutmaq idi [15,13; 32, 46]. Açıq silahlı müdaxiləyə hazırlaşan Osmanlı sarayı eyni zamanda öz hərəkətlərinə diplomatik yolla hüquqi don geyindirməyə yönəldilmiş tədbirlər də görürdü. 1722-ci il avqustun əvvəllərində Osmanlı vəziri Bəkir ağa vasitəsi ilə Səfəvi sarayına məktub göndərdi. Məktubda Mir Mahmud "İranda böyük əngəllər törədərsə", Osmanlı sarayının yardım edəcəyi vəd olunur, qoşunların sərhəd yaxınlığında bunun üçün toplandığı bildirilirdi. Lakin Səfəvi dövlətinin sərhədyanı ərazisinin sakinləri Bəkir ağanı Şah sarayına getməyə buraxmadılar və o, geri qayıtmağa məcbur oldu [32, 46-47].

1722-ci ilin oktyabrında Səfəvi sarayına göndərilmiş diplomatik kuryerlərdən biri – Əhməd ağa İstanbula qayıtdı. Vəzir onun Səfəvi ərazilərində siyasi şərait haqqında məlumatını dinlədikdən sonra bu vaxt Belqradda olan İ.Neplyuyevi öz yanına çağırtdırıb Rusiya çarını həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarla Osmanlı imperiyasının mənafeyinə zərər vurmaqda ittiham etdi [32, 35].

S.Bige yazır ki, bu dövrdə Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi. 1722-ci il oktyabrın 23-də səkkiz aylıq mühasirədən sonra əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahanı ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyn Mir Mahmudun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Belə bir vəziyyətdə Səfəvi dövləti ilə uzun müddət sülh münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı imperiyası yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmağa çalışdı [11,106; 19,108].

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və əfqanların zərbələri altında süqut etməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına müdaxiləsinə səbəb oldu [43,78].

1722-ci ilin sonlarına doğru Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq niyyəti xeyli gücləndi. Yalnız I Pyotrun Dərbənddən Həştarxana, oradan da Moskvaya qayıtması Osmanlı sarayını bir qədər sakitləşdirdi və bölgədəki gərginlik nisbətən səngidi. Bununla belə, 1722-ci ilin sonlarında Şirvan Osmanlı sultanının himayəsi altına alındı və Hacı Davud Krım xanı səviyyəsində səlahiyyətlərə malik oldu. Şirvanın Osmanlı himayəsinə alınmasından sonra sultan sarayı Rusiyaya öz səfirini göndərdi. Sultan tələb edirdi ki, Rusiya sülhün tərəfdarıdırsa onda gərək qoşunlarını Dağıstandan çıxarsın, orada ucaltdığı qalaları uçursun və niyyətindən əl çəksin [Bax: 35, 63-66; 42, 109]. Rusiyanın cavabında Osmanlı dövləti ilə sülhün davam etməsinin vacibliyinə toxunulur və eyni zamanda Səfəvi dövlətinin Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bölüşdürülməsi təklif olunurdu. Lakin iki dövlət arasında məsləhətləşmələr və müzakirələr zamanı Osmanlı dövləti öz mövqeyində israrlı ola bilmədi. Çünki İsfahan əfqanlar tərəfindən işğal edilsə də, Səfəvi dövləti ərazisində təkhakimiyyətlilik təmin edilmədi. Mahmud İsfahanda taxta oturduğu halda, II Təhmasib də özünü ölkənin şimalında şah elan etdi. Səfəvi ərazilərinin bölüşdürülməsi üstündə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında müzakirələr fasilələrlə 1723-cü il boyu davam etdi [42, 109-110]. 1723-cü ildə Osmanlı-Rusiya danışıqlarının davam etdiyi dövrdə II Şah Təhmasib Rzaqulu Mirzə adlı elçisini İstanbula göndərdi və sultandan yardım istədi. Lakin Osmanlı sultanı bu xahişi cavabsız qoyaraq Rusiya ilə müzakirələri davam etdirməyə üstünlük verdi [42, 110].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdəki uğurlarına diqqətsiz qala bilməyən Osmanlı sultanı müzakirə masası arxasında əldə edə bilmədiyini silah gücünə əldə etmək istəyirdi. Buna görə də, 1723-cü ilin yazında öz

ordusunu Cənubi Qafqaza göndərdi. Osmanlı şeyxülislamı Abdullah Əfəndinin verdiyi fətvaya uyğun olaraq Osmanlı ordusunun üç istiqamətdə hərbi yürüşü başlandı. Ərzurum valisi İbrahim paşa yanında Diyarbəkr valisi Arifi Əhməd paşa ilə Qars bəylərbəyi İshaq paşa və Şəbinqarahisar mutəsərrifi İbrahim paşa olmaqla Tiflis üzərinə yürüşə başladı. İyul ayında İbrahim paşa Tiflisə daxil olaraq orada Osmanlı qarnizonunu yerləşdirdi [46, 177; 4, 18]. Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlara başlaması Osmanlı-Rusiya münasibətlərini xeyli gərginləşdirdi.

1723-cü il iyulun sonlarında Bakının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi Osmanlı hakim dairələrinin qəzəbinə səbəb oldu. Osmanlı hökuməti Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün maksimum qüvvə sərf edərək ilk zərbəni Gəncəyə yönəltdi. Osmanlı ordusu Gəncəni tutmaqla artıq Osmanlı himayəsini qəbul etmiş Hacı Davudun qüvvələri ilə birləşməyə çalışırdı. 1723-cü ilin oktyabrında Ərzurumlu İbrahim paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Gəncə üzərinə yürüşü başlandı. Osmanlı ordusunun ön dəstələri şəhərə daxil olsa da, məğlubiyyətə uğradı [32, 52]. Osmanlı ordusu bu uğursuzluqdan sonra geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. M.Aktepənin fikrincə, İbrahim paşa 1723-cü il oktyabrın 10-da Gəncəni ələ keçirmişdi. Lakin baş komandanlıqdan azad edildiyini öyrənərək Osmanlı ordusunu buraxaraq Tiflisə geri döndü [4, 23].

İ.H.Danişmənd yazır ki, Sultan döyüşsüz təslim olan Tiflisdə 132 gün ləngidiyinə və ruslara Bakını ələ keçirmək imkanı verdiyinə görə İbrahim paşaya qəzəblənmişdi [15, 13-14]. İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Ərzurum valisi və sərəsgər Silahdar İbrahim paşanın ləng hərəkət etməsi, tamahkarlığı və Şirvan hakimi Davud xana yardım etməyərək Bakının ruslar tərəfindən tutulmasına şərait yaradaraq dövlətin nüfuzuna ağır zərbə vurduğuna görə sərəsgər vəzifəsindən azad edildi və yerinə Arifi Əhməd paşa təyin edildi [46, 178].

Bu dövrdə II Şah Təhmasib kömək almaq üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etməli oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, II Şah Təhmasibin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri nizama salmaq üçün 1723-cü ilin martında göndərdiyi ilk elçisi Bərxudar xan İstanbula göndərilməyərək öncə Şəhrizor və Ərzurumda saxlanıldı, 1723-cü ilin noyabrında isə İrəvana Arifi Əhməd paşanın yanına qaytarıldı. Həmin ilin oktyabrında İstanbula gəlməsinə icazə verilən Murtuzaqulu xanın gətirdiyi məktub ciddi qarşılanmadı. O, Səfəvi dövlətinin düşmüş olduğu ağır vəziyyət, siyasi uğursuzluqlarla bağlı təcili İstanbuldan geri göndərildi. Murtuzaqulu xana açıqca bildirildi ki, Səfəvi dövlətinin süqut etdiyi, Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran və Astrabad artıq rus çarının, İsfahan Mahmudun, Qəndəhar isə Mir Qasımın əlinə keçdiyindən Osmanlı imperiyası da Təbriz və İrəvan ətrafındakı torpaqları nə qədər ki, onlar düşmən əlində deyil, tutmaq qərarına gəlib. Osmanlı hökuməti II Təhmasibə bu torpaqları Osmanlı imperiyasına könüllü güzəştə getməyi təklif edib, əvəzində isə İranın qalan torpaqları üzərində onun hakimiyyətini tanıyacağını vəd etdi [2,78; 4,21; 24,320; 46,175 qeyd 3; 9,94; 23,155; 31,927; 32,54-55].

1722-ci ildə Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi uğrunda başlayan Osmanlı-Rusiya diplomatik danışıqları rusların Dağıstana hücumu ilə bağlı dayandırılsa da, 1723-cü ildə Fransanın İstanbuldakı səfiri de Bonakın vasitəçiliyi ilə yenidən davam etdirildi. S.M.Bilgenin fikrincə, rus elçi İ.İ.Nepliyuyevlə Ali divanda aparılan danışıqlar nəticəsində Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi ilə bağlı 1724-cü il iyunun 24-də İstanbul müqaviləsi bağlandı. Osmanlı dövləti tərəfdən müqaviləni sədrəzəm Damad İbrahim paşa ilə rəisül-küttab Mehmed Əfəndi və dəftər əmini Hacı Mustafa Əfəndi, Rusiya tərəfindən

isə İ.İ.Nepliyuyev imzaladı [12, 184; 47, 522-523]. Altı maddə və bir əlavədən ibarət olan müqaviləyə görə, Səfəvi imperiyası, o cümlədən Azərbaycan torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü, Kür çayı sərhəd elan olundu. Osmanlı dövlətinin himayəsi altında qalan və Hacı Davudun nəzarətində olan Şirvan yarımmüstəqil xanlıq elan edildi. Qəzvində şah elan edilən II Təhmasibə tax-tacı geri almaqda yardım etmək şərti ilə Bakı və Dərbəndlə yanaşı digər Xəzərsahili ərazilər – Gilan, Mazandaran və Astrabad da Rusiyaya verildi. Şərqi Gürcüstan, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, İraqi-Əcəm Osmanlı dövlətinə çatdı [Bax: 34, 29-37; 46, 193; 47, 523; 12, 184-185].

Göründüyü kimi, bağlanmış müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Azərbaycanın çox hissəsinə nəzarət hüququ əldə etdi, eyni zamanda Bakı, Dərbənd və digər Xəzərsahili məntəqələrin Rusiyaya keçməsinə razı oldu. S.M.Bilgenin fikrincə, İstanbul müqaviləsi Rusiya üçün diplomatik qələbə idi. Çünki, Səfəvilərə məxsus Cənubi Qafqaz və Qərbi İranın böyük bir hissəsinin Osmanlılar tərəfindən işğal edilməsinə razılıq verilməsi qarşılığında Xəzər dənizi sahillərinə sahib olmağı Osmanlı dövlətinə qəbul etdirdi [44, 114; 12, 185].

M.Aktepə yazır ki, bu müqavilədən ən çox zərər çəkən şübhəsiz ki, danışıqlara dəvət edilmədən haqqında qərar verilən Səfəvilər və onu təmsil edən II Təhmasib idi. Ölkəsi əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən bölüşdürülmüş, ona yalnız Xəzər dənizinin cənubunda Tehran, Qəzvin, Rəşt, Zəncan və Qum şəhərləri qalmışdı. Buna görə də Fransanın vasitəçiliyi ilə Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında imzalanmış müqaviləyə haqlı olaraq etiraz etdi və İstanbul müqaviləsini tanımadığını bildirdi [4, 32-33].

İstanbul müqaviləsi ilə Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ilhaq etməyə Rusiyanın razılığını alan Osmanlı hökuməti müqavilənin şərtlərini həyata keçirməyə girişdi. Dağılmaqda olan Səfəvi dövləti hücuma keçmiş Osmanlı qoşunlarına müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi [32,65].

İstanbul danışıqlarının sonlarına yaxın Osmanlı ordusu Azərbaycana və dağıdılmış Səfəvi dövlətinin digər bölgələrində hücum əməliyyatlarını yenidən genişləndirdi. S.M.Bilge yazır ki, 1724-cü ilin aprelində Van sərəsgəri Abdulla paşa 60 min nəfərlik ordu ilə Vandan Azərbaycanın içərilərinə yürüş etdi. May ayında Şərq cəbhəsi sərəsgəri Arifi Əhməd paşa 60 minlik ordu ilə Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi. İyunun ortalarında Osmanlı ordusu Arpaçay vadisinə yetişib burada mövqe tutdu. İyunun 17-də İstanbuldan gələn Silahşor Kemani Mustafa Ağa İrəvanın bir an öncə fəth edilməsi və fəth edildiyi təqdirdə erməni ortodoks kilsəsinin mərkəzi "Üçmüədzin kilsəsinə girilməməsi və talan edilməməsi" ilə bağlı III Sultan Əhmədin fərmanını Arifi Əhməd paşaya təqdim etdi [12, 185-186].

Ətraf mahalların bəyləri, başda katolikos olmaqla Üçmüədzin keşişləri və İrəvan qalasının bayraqdarı Məhəmməd Zaman bəy Osmanlı ordugahına gəlib təslim oldular. Lakin buna baxmayaraq, İrəvanın mühasirəsi üç ay davam etdi. İrəvan hakimi Əliqulu xanın rəhbərlik etdiyi qala müdafiəçiləri təslim olmaqdan imtina etdilər. İyunun 24-də mühasirəyə alınan İrəvan qalası sentyabrın 28-ə kimi müqavimət göstərdi. Yalnız oktyabrın 7-də Osmanlı əsgərləri iç qalaya daxil ola bildilər. Qala müdafiəçiləri on min nəfər itki verdilər, 15 min nəfərə yaxın qadın və uşaq əsir alındı [Bax: 4, 47; 46, 178; 12, 185; 32, 65-66]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, İrəvanın fəth olunması Osmanlı dövlətini razı saldı, bu xəbərdən məmnun olan III Sultan Əhməd Arifi Əhməd paşaya

göndərdiyi xətti-hümayunda ona mükafat olaraq 15 min kuruş hədiyyə göndərdi və onu Diyarbəkrlə yanaşı, İrəvan bəylərbəyi təyin etdi [46, 178; 48, 248; 12, 186].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Osmanlı hökuməti Təbrizin tutulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1724-cü ilin yayında Köprülü Abdulla paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Salmas, Xoy, Çors, Tasuc və Mərəndi ələ keçirərək Təbriz üzərinə hərəkət etdi [46, 179]. Osmanlı ordusu Şorsu adlı yerdə Təbriz hakimi Alay-qoçunun başçılığı altında təbrizlilərlə ilk döyüşə girdi. Lakin təbrizlilər düşmənin 25 minlik ordusu qarşısında duruş gətirməyərək, döyüşdə 10 min əsgər itirdikdən sonra şəhərə doğru geri çəkildilər [17, 30-31; 19, 113]. Səfəvi qoşununu təqib edən Osmanlı ordusu tezliklə Təbrizə yaxınlaşaraq avqust ayında onu mühasirəyə aldı. Təbriz sakinlərinin sona qədər mübarizə aparmaq qətiyyəti, mühasirəyə ciddi hazırlıq görməsi öz müsbət nəticəsini verdi. İ.H.Danişmənd yazır ki, 1724-cü ilin avqustun 31-də Təbrizin Osmanlı qoşunları tərəfindən ilk mühasirəsi uğursuz oldu [15, 15]. İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, qış daha erkən gəldiyi üçün Abdulla paşa mühasirəni dayandıraraq Tasuca çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Onun bu addımı Osmanlı sultanı tərəfindən xoş qarşılanmadı, Bağdad valisi və Həmədan sərəsgərinə göndərilən hökmlərdə Abdulla paşaya kömək etmələri əmr edildi [46, 179-180].

Qışın başlanması ilə Osmanlı komandanlığı Səfəvilər dövlətinin ərazisində hücum əməliyyatlarını təxirə saldı. Osmanlılar mövsümi fasilədən istifadə edərək sıraları seyrəlmiş olan ordunu yenidən komplektləşdirilməyə başladılar. Beləliklə, 1724-cü il kampaniyası ərzində ciddi tələfata baxmayaraq, Osmanlı imperiyası nisbətən kiçik ərazini tutmağa müvəffəq oldu. Əldə olunan məlumata görə, Osmanlı dövləti Xoy, Həmadan, İrəvan və Təbriz yaxınlığında 40 min nəfər döyüşçü itirdi [32, 69].

1725-ci ilin fevralında İrəvandakı qoşunlar Təbriz istiqamətində irəliləməyə başladı. Osmanlı ordusu ciddi müqavimətdən sonra Xoyu ələ keçirsə də, Şahbaz xanın rəhbərliyi altında daxili qalanın müdafiəçiləri mayın 1-nə kimi müqavimət göstərdi. Xoyu və ardınca da Mərəndi ələ keçirən Abdulla paşa iyulun ortalarında Təbriz şəhərinə yaxınlaşdı. Təbrizin müdafiəsinə rəhbərlik edən Abdulla xan Osmanlılarla döyüşdə məğlub olaraq geri çəkildi. İyulun 17-də Osmanlı qoşunları Təbrizi mühasirəyə aldılar. S.M.Bilgenin fikrincə, Köprülü Abdulla paşa 1725-ci il avqustun 3-də Təbrizi ələ keçirdi [12, 186].

Təbrizin alınması İstanbulda bayram edildi. Hərbi xidmətlərinə görə mükafat olaraq Rakkanın idarəsi Abdulla paşaya tapşırıldı. Təbrizin ələ keçirilməsi ilə eyni vaxtda Arifi Əhməd paşanın ordusu Luristan əyalətini ələ keçirdi [12, 186; 32, 71].

Mazandarana sığınmaq məcburiyyətində qalan II Şah Təhmasib Təbrizin və ətrafının tutulmasını eşidəndən sonra Osmanlı sərkərdəsi Abdulla paşaya məktub yazdı. Səfəvi xanədanının varisi Səfəvi ərazisində vəziyyətin daha da pisləşməsində osmanlıları qınayır və bildirirdi ki, onlar əfqanların hücumundan istifadə edib öz niyyətlərini həyata keçiriblər. Səfəvi şahı bildirirdi ki, osmanlılar müharibəni dayandırsalar, əfqanlara qarşı mübarizə aparmaqda ona yardım etsələr müəyyən ərazi güzəştlərinə baxıla bilər. Lakin osmanlılar bu təklifə çox ehtiyatla yanaşdılar. Çünki Osmanlı sarayı həm II Təhmasiblə, həm də Mahmudun əvəzinə taxta çıxmış Əşrəflə münasibətlərin bir dəfəlik korlanmasını istəmirdi. Osmanlı sarayı müsbət cavab verilmədiyi halda, II Təhmasibin Rusiyaya yaxınlaşacağından ehtiyat edirdi. Buna görə Osmanlı sultanı Rusiya tərəfini xəbərdar etməklə II Təhmasibin yanına öz səfirini göndərdi. Lakin aparılan müzakirələr bir nəticə vermədi [42, 112-113].

İ.Külbilgənin fikrincə, 1725-ci il aprelin sonunda II Şah Təhmasib Əşrəf şaha qarşı mübarizədə Osmanlı sultanından yardım almaq məqsədi ilə öz elçisini Ərzuruma göndərdi. Osmanlı sarayı Səfəvi elçisinin gəlişi ilə bağlı İstanbula məlumat verən Gəncə və Şirvan sərəsgəri vəzir Mustafa paşaya bildirdi ki, əgər elçi vacib məlumatla gəlibsə İstanbula yola salınsın, əks halda geri qaytarılsın. Səfəvi elçisinin gətirdiyi təkliflər bəyənilmədiyi üçün geri qaytarıldı [23, 190].

1725-ci ildə Osmanlı ordusunun hücumlarının digər daha mühüm strateji obyekti Gəncə şəhəri idi. Sultan hökuməti Gəncənin ələ keçirilməsi üçün Ərzurum bəylərbəyi Sarı Mustafa paşanın komandanlığı altında ordu göndərdi. Sarı Mustafa paşanın ordusu Krım xanının oğlu və qardaşının Gəncəyə yaxınlaşan qoşunları ilə möhkəmləndirildi [32, 71]. İki aylıq mühasirədən sonra sentyabrın 6-da Sarı Mustafa paşanın qoşunları Gəncəni ələ keçirdi. Həmin il dekabrın sonlarında 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə Səfəvilərə qalmalı olan Ərdəbil tutuldu. Təbriz hakimi Abdulla paşa 1726-cı ilin əvvəllərində general Levaşova məktubunda yazırdı ki, Ərdəbili onlar II Təhmasibin özünü osmanlıların düşməni kimi aparmasına cavab olaraq ələ keçirmişlər [32, 73].

Beləliklə, 1723-1725-ci illərdə Osmanlı imperiyası Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər ərazini işğal etdi. M.Ərəndilin fikrincə, Osmanlılar keçmiş Səfəvi imperiyasının 300 min km^2 ərazisini ələ keçirdilər [18, 115; 32, 928].

U.Kurtaran yazır ki, 1723-cü ildən 1730-cu ilə qədər müharibədə üstünlüyə nail olan Osmanlı dövləti üçün hər şey yolunda gedirdi. Hətta, Səfəvi şahının sülh danışıqları üçün göndərdiyi elçiləri belə qəbul edilmədi [22, 182].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Əşrəf şahdan İsfahanı azad etməyə çalışan II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə barışıq imzalamaq niyyətində olduğunu, osmanlıların işğal etdikləri ərazilərə təcavüz etməmək şərti ilə üç illik bir saziş bağlamaq təklifini Təbriz sərəsgəri Köprülü Abdulla paşa vasitəsilə Osmanlı hökumətinə bildirdi [46, 186-187]. İ.Külbilgə yazır ki, İstanbula gələn II Şah Təhmasibin elçisi Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Səfəvi torpaqlarının sultanın hakimiyyəti altında qalacağı şərti ilə üç illik atəşkəsin əldə olunmasına çalışdı. Səfəvi elçisi Şah Təhmasibin atası Şah Sultan Hüseyn dövründə olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. Osmanlı sarayı bu təklif qarşısında ələ keçirilən Səfəvi ərazilərinin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə II Şah Təhmasibin şahlığının təsdiq edilməsi ilə bağlı müqavilə bağlamağa razılıq verdi. Bu məqsədlə ruznaməçi Mustafa Əfəndi may ayında Təbrizə göndərildi [23, 191].

Osmanlı hökumətinin birdən-birə II Şah Təhmasibə ciddi maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Əşrəf şahın Osmanlı dövlətinə meydan oxuması və müharibəyə hazırlaşması III Sultan Əhmədi II Təhmasiblə ittifaqda ona qarşı mübarizə aparmağa sövq etdi. Hər halda II Təhmasib Əşrəf şaha məğlub olaraq Mazandarana çəkilsə də, yaxın günlərdə onun necə addım atacağı bəlli deyildi. Buna görə də II Təhmasiblə əlaqələrin tamamilə kəsilməsi diplomatik baxımdan uyğun görülmədi. Osmanlı sarayı üçün kimin Səfəvi şahı olacağı önəmli deyildi. Osmanlı dövləti əldə etdiyi torpaqları təsdiq etməyə hazır olan şəxsi şah kimi qəbul etməyə hazır idi [23, 191]. 1726-cı ilin iyun ayında II Təhmasibin nümayəndəsi ilə danışıqlar aparmaq üçün Təbrizə gələn Mustafa Əfəndinin, iyul ayında isə Raqıb Əfəndinin apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi [23, 192].

Buna görə də, Osmanlı hökuməti Əşrəflə sülh danışıqlarına başladı. 1727-ci ilin iyulunda Həmədan qazısı Abdullah Əfəndi ilə Əşrəf şahın elçisi Molla Nüsrət arasında başlanan danışıqlar oktyabrın 3-də 12 maddəlik Həmədan müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı [46, 186; 31, 929; 32, 79]. T.T.Mustafazadə yazır ki, müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini əfqanlara güzəştdə getməyə və onların əlindən aldığı topları qaytarmağa borclu idi [31, 929; 32, 79]. Lakin İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, sülhə görə əfqanlar ələ keçirdikləri toplarla yanaşı, zəbt etdikləri Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini Osmanlı dövlətinə geri qaytarmağa razı oldular [46, 186]. Eyni zamanda, Əşrəf şah Səfəvi dövlətinə daxil olan Cənubi Qafqaz əraziləri (Xəzəryanı ərazilər istisna olmaqla) üzərində, həmçinin Təbriz, Həmədan və Kirmanşah üzərində Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanıyırdı [31, 929; 32, 79].

Bu zaman II Şah Təhmasibin hakimiyyəti altında yalnız Mazandaran vilayəti qalmışdı. Burada da onun hakimiyyəti möhkəm deyildi. Astrabad hakimi Fəthəli xan Qacar şahın mövqeyinin zəif olmasından yararlanaraq onu təsir altına almışdı. 1726-cı ildə o, öz hakimiyyətini qonşu ərazilərə yaymaq üçün II Şah Təhmasiblə Xorasana yürüş etdi. Bu zaman burada hakimiyyət uğrunda Məlik Mahmud Sistani ilə Əfşar tayfasından olan Nadir arasında mübarizə gedirdi. Rəqibinin üstün olduğunu bilən Nadir Fəthəli xan Qacarın təsirindən xilas olmaq istəyən II Şah Təhmasiblə birləşdi. Məşhədə yürüş zamanı Fəthəli xan Qacar Məlik Mahmudla gizli ittifaqa girdiyi nəzərə alınaraq qətl edildi [31, 929]. Şah ordusunun baş komandanı təyin edilən Nadir xan Təhmasibqulu xan adını qəbul etdi. Az sonra Məlik Mahmud məğlub edildi və Məşhəd azad edildi, ardınca da Herat tutuldu [46, 197].

İ.Külbilgə yazır ki, 1726-1728-ci illərdə II Şah Təhmasib Nadirlə birlikdə Xorasan uğrunda əfqanlara qarşı mübarizə apardığı üçün Osmanlı dövləti ilə hər hansı diplomatik əlaqə saxlamadı. Lakin Nadir Xorasanda öz mövqeyini möhkəmləndirərək Əşrəf şaha qarşı mübarizəyə başlayan zaman əsas diqqət yenidən Osmanlı işğalı altında olan torpaqlara yönəldildi. Bu andan etibarən II Şah Təhmasib Osmanlı dövlətinə elçilər göndərməyə başladı [23, 208]. 1728-ci ilin iyulunda II Şah Təhmasibin elçisi Vəli Məhəmməd xan Beydili Təbrizə gəldi. Bu haqda məlumat İstanbula bildirildiyindən, Osmanlı sultanı elçinin Vana göndərilməsini və hansı təkliflə gəldiyinin öyrənilməsini tələb etdi. Səfəvi elçisi ilə görüşmək üçün maliyyə məmuru Süleyman Əfəndi Təbrizə göndərildi. Lakin sentyabrda sultan elçinin Vana deyil, Gəncəyə, vəzir Mustafa paşanın yanına göndərilməsi və oradan da İstanbula yola salınması haqda göstəriş verdi. Mustafa paşa elçinin hansı təkliflərlə gəldiyini öyrənərək İstanbula çatdırdığı üçün onun paytaxta getməsinə lüzum qalmadı. 1729-cu ilin yanvarında elçinin Ərzuruma göndərilməsinə qərar verildi [23, 208-209].

İ.Külbilgənin fikrincə, Osmanlı dövləti əldə etdiyi uğurları Əşrəf şaha qəbul etdirdiyi üçün II Şah Təhmasibin elçisinə xüsusi əhəmiyyət vermədi. Lakin Nadirin Əşrəf şaha qarşı mübarizəyə başlaması xəbəri alındıqdan sonra Osmanlı sultanı fikrini dəyişərək Səfəvi elçisinin İstanbula göndərilməsinə göstəriş verdi. Noyabr ayında İstanbula çatan Vəli Məhəmməd xan Beydili şahın məktubunu sultana təqdim etdi. II Şah Təhmasib məktubda Səfəvi taxt-tacında oturduğunu, tezliklə əfqanlarla məsələni həll edəcəyini və əvvəllər olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə dost münasibətdə olmağı arzuladığını bildirirdi. Nadir xan isə göndərdiyi məktubunda Osmanlı sultanını günahlan-

dıraraq bildirirdi ki, əgər Osmanlı dövləti əfqanları müdafiə edərək onlara üz verməsəydi, onlar bu qədər azğınlaşmazdı [23, 209].

1729-cu il sentyabrın 29-da Nadir Mehmandustə Əşrəf şahı məğlub edərək Damğana gəlmiş və oktyabrın əvvəllərində öz elçisini Osmanlı sarayına göndərdi. Elçi Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını sultandan tələb edəcəkdi. Lakin o, Təbrizdə öldüyü üçün tələblər İstanbula çatdırılmadı [23, 210; 42, 163]. İ.Külbilgənin fikrincə, Osmanlı sultanı Əşrəf şahla Həmədan müqaviləsini bağlayaraq fəth etdiyi ərazilərin toxunulmazlığına təminat aldığı üçün II Şah Təhmasibin və Nadirin fəaliyyəti ilə heç maraqlanmadı. Buna görə də, 1727-ci ildə imzalanmış Həmədan müqaviləsindən 1729-cu ilə kimi davam edən hadisələrə ciddi maraq göstərmədi. II Şah Təhmasibin göndərdiyi elçilər və məktublar Osmanlı sarayını sanki yuxudan ayıltdı [23, 210].

Y.Öztuna yazır ki, Səfəviləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə səhnəyə çıxan və Təhmasibqulu xan adını alan Nadir xan Əfşar – türk dünyasının yetişdirdiyi sonuncu cahangir tezliklə əfqanların hökmranlığına son qoydu [37,28]. Nadir xan Şiraz yaxınlığında Əşrəf şahın ordusunu məğlub edərək onu İsfahana qaçmağa vadar etdi. 1729-cu ilin noyabrında Səfəvi ordusunun İsfahana yaxınlaşdığını görən Əşrəf şah Qəndəhara qaçmağa məcbur qaldı. O, qaçmaq ərəfəsində dustaq olan Şah Sultan Hüseyni və oğlu Səfi Mirzəni edam etdirdi. Çox keçmədən Əşrəf şah yaxın adamları tərəfindən öldürüldü [31, 929-930]. İsfahanın qapıları Nadirin üzünə açıldı. O, Səfəvi varislərinin görə bilmədiyi bir işi gördü və bu şəhəri düşmən tapdağından azad etdi. Sonuncu Səfəvi şahını alçaldıcı təhqirlərə məruz qoyan, Səfəvi xanədanının axırına çıxmaq istəyən gilzayi əfqanları indi özləri oxşar taleni yaşadılar. Onların bir neçə il sürən hakimiyyəti Nadirin qüdrəti qarşısında parça-parça oldu. Bununla da, Nadir Səfəvi hakimiyyətini bərpa etməklə fatehlik tarixinin ən yadda qalan səhifələrindən birini yazdı.

Nadirin İsfahanı almasından iki həftə sonra 1729-cu il noyabrın 29-da II Təhmasib böyük təntənə ilə şəhərə daxil oldu. Onun adına xütbə oxundu və sikkə zərb olundu. Nadir öz əlləri ilə onun başına tac qoydu. İsfahan azad edildikdən və II Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan sonra onun tapşırığı ilə Rzaqulu xan Şamlı Osmanlı sarayına elçi göndərildi [42, 175].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1730-cu il iyunun əvvəllərində II Şah Təhmasibin elçisi Rzaqulu xan Şamlı İstanbula gəldi və təmtəraqla qarşılandı. O, iyunun 18-də III Sultan Əhməd tərəfindən qəbul olundu. Onun təklifləri Osmanlı sarayına bəlli olduğu üçün İbrahim paşa onunla danışıqlara başlayaraq II Şah Təhmasiblə müharibəyə başlamadan mövcud siyasi anlaşılmazlığı həll etməyə çalışdı. Maliyyə çatışmazlığı sədrəzəmi Səfəvilərlə məsələni danışıqlar yolu ilə həll etməyə məcbur edən başlıca səbəblərdən biri idi. Əldə olunmuş razılığa görə, Kirmanşah, Həmədan, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə və Təbriz Səfəvi dövlətinə qaytarılır, Tiflis, İrəvan və Kaxetiya Osmanlı dövlətində qalırdı. Tiflis və Şirvan xanlığı Krım xanlığı kimi yarım müstəqil şəkildə idarə olunacaqdı [1, 25; 46, 201-203; 22, 183; 29, 1459; 23, 216; 9, 128, 129].

İ.Külbilgə yazır ki, İstanbul ictimaiyyəti əldə olunmuş bu razılıqdan çox narahat oldu. Buna baxmayaraq, Osmanlı sultanı əldə olunmuş barışığın təsdiq edilməsini arzuladığı üçün Səfəvi torpaqlarına qarətkar yürüşlər təşkil edən Zəncan və Sultaniyyə sancaqlarının mütəsərrifi Teymur paşaya Səfəvi dövləti ilə barışığın əldə olunduğunu bildirərək, bir daha iki dövlət arasındakı barışığı poza biləcək hərəkətdən çəkinməsini əmr etdi [23, 216].

Lakin Osmanlı dövlətinin atdığı bu addım bir nəticə vermədi, Səfəvilər Osmanlıların yenidən müharibəyə girmək istəmədiklərini hiss etdikləri üçün əldə olunmuş razılığı təsdiq etməyi uzatdılar və ardınca da hücuma keçdilər. Qısa müddət ərzində Osmanlı qoşunlarının bir sıra şəhərləri tərk etmək məcburiyyətində qalması Səfəvi dövlətinin cənub-qərb sərhədlərinin bərpa edilməsini təmin etdi. Bir-birinin ardınca şəhərlərin və məntəqələrin azad edilməsi Osmanlı sarayının bölgədə olan qüvvələrinin nigarançılığını artırdı. Nadir 1730-cu il iyulun 7-də Həmədanı, iyulun 15-də isə Kirmanşahı azad etdi. O, Nihavənd döyüşündə əsir alınan Osman ağanı xüsusi məktubla iyulun 12-də Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərdi. O, Nadirin məktubunu oxuduqdan sonra Osman paşanın başını kəsdirdi. Əhməd paşanın qəzəblənməsinin səbəbləri barədə mənbələr heç bir məlumat vermir [23, 219-220].

İ.Külbilgə yazır ki, Nadir bir həmlə ilə iki həftə ərzində Osmanlı ordusunu bütün Əcəm İraqından vurub çıxardı. Onun əldə etdiyi qələbələr həyata keçirdiyi hərbi döyüş taktikası ilə bağlı idi. Nadir Həmədanda olan zaman elçisi Rzaqulu xan Şamlının göndərdiyi məlumata görə, Həmədan, Kirmanşah, Təbriz Səfəvi dövlətində, İrəvan, Gəncə və Tiflisin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə müəyyən razılıq əldə olundu. Nadirin əldə olunan belə bir razılığı qəbul etməsi üçün heç bir əsas yox idi. Çünki, Həmədan və Kirmanşah artıq onun əlində idi və asanlıqla ala biləcəyi İrəvan, Gəncə, Tiflisi hansısa razılaşma əsasında Osmanlı dövlətinə verməyəcəkdi [23, 220].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, İbrahim paşa II Şah Təhmasibin elçisi Rzaqulu xanla görüşərək Kirmanşahla Həmədanı II Şah Təhmasibə qaytarıb digər ərazilərin Osmanlılarda qalması şərti ilə razılıq əldə etdiyi bir dövrdə on minlik qüvvə ilə hücuma keçən Nadir xan Fərahan və Yəzdicurd şəhərlərini geri aldıqdan sonra Köprülü Abdulla paşanı məğlub edərək Həmədanı və Kirmanşahı ələ keçirdiyi üçün əldə olunmuş razılıq pozuldu və Səfəvi elçisi Rzaqulu xan Şamlı 1730-cu ilin iyulunda Limnos adasına sürgün edildi [46, 198-199].

Təbrizi Osmanlı qüvvələrindən azad etmək üçün Həmədandan hərəkət edən Nadir iyulun 17-də Sənəndicə gəldi, ardınca da Savucbulaq, Urmiya, Marağa, Dehqarqan Səfəvi qüvvələrinin nəzarətinə keçdi. Təbriz üzərinə yürüş edən Nadir Osmanlı qüvvələrini məğlub edərək avqustun 12-də şəhərə daxil oldu [23, 221; 42, 189].

İ.Külbilgənin fikrincə, 1730-cu il iyulun sonlarında Nadirin Həmədanı ələ keçirməsi xəbəri İstanbulda ciddi əks-səda yaratdı. Avqustun 3-də III Sultan Əhməd yürüşə çıxmaq üçün Üsküdara keçdi. Ordunun böyük təmtəraqla Üsküdara keçilməsində əsas məqsəd II Şah Təhmasibə sultanın yürüşə çıxacağı xəbərini çatdırmaq, onun gözünü qorxudaraq barışığa razı salmaq idi. Bu məqsədlə ordunun Üsküdara keçid törəninə Nadirin elçisi Rzaqulu xan Şamlının da dəvət edilməsi və həmin tarixdə onun II Şah Təhmasibə lazımı məlumatı çatdıracaq şəxsin göndərilməsi üçün göstərişlər verilməsi İbrahim paşanın planının yürüşə çıxmaq deyil, II Şah Təhmasibi diplomatik bir həllə razı salmaq idi [23, 223].

1731-ci ilin yanvarında Osmanlı ordusunun tərk etdiyi Ərdəbil şəhəri Səfəvilərin nəzarətinə keçdi. Türkiyə tarixşünaslığında belə bir fikir mövcuddur ki, Osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş Səfəvi torpaqları guya Nadirə böyük məbləğdə pula satılmışdır. Türkiyə tarixçisi Y.Öztuna baş vəzir İbrahim paşanı günahlandıraraq yazır: "İbrahim paşa torpaqları Nadirə sataraq qızılbaşlardan aldığı rüşvətlə özünə yeni saraylar tikdirmək niyyətində idi. Təbriz bəylərbəyi Çavuşbaşı Qara Mustafa paşa heç bir güllə atmadan

Təbrizdən qaçdı. Belə bir alçaqlıq, məhz baş vəzirin məxfi əmri ilə yerinə yetirildi" [37, 30]. İ.H.Danişmənd isə yazır ki, Təbriz sərəsgəri, hökumətin məxfi əmrini yerinə yetirərək, özünün 70-80 min döyüşçüsünü taleyin hökmünə buraxdı və gecə Təbrizi tərk etdi. Şəhərə daxil olan qızılbaş qoşunları minlərlə Osmanlı döyüşçülərini və şəhərdə olan dinc Osmanlı vətəndaşlarını qırdılar [15, 18; 12, 192].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1730-cu il sentyabrın 14-də Səfəvi ordusunun Təbrizi azad etməsi xəbəri İstanbulda daxili siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Yayılan xəbərlərə görə, sədr-əzəm İbrahim paşa II Şah Təhmasiblə barışıq bağlamaq üçün Təbrizi güzəştə getmiş və Təbriz mühafizi vəzir Qara Mustafa paşaya Təbrizi Nadirə təslim etməsi üçün gizli məktub göndərmişdir [23, 225]. İstanbulda Patrona Xəlilin başçılığı altında yeniçərilərin üsyanı başladığı üçün III Sultan Əhməd Üsküdardan geri qayıtmalı oldu. Üsyan nəticəsində baş vəzir İbrahim paşa öldürüldü və III Əhmədin yerinə hakimiyyətə qardaşı oğlu I Mahmud (1730-1754) gətirildi [46, 200-201; 22, 182].

II Şah Təhmasib Sultan I Mahmudu hakimiyyətə keçməsindən beş ay sonra təbrik etmək üçün elçisi Vəli Qulu Kəngərlini* İstanbula göndərdi. O, 1731-ci il fevralın ayının sonunda İstanbula gəldi. O, II Şah Təhmasibin yeni təkliflərini İstanbulda olan Səfəvi elçilərinə çatdırdı. Bir müddətdir İstanbulda saxlanılan II Şah Təhmasibin elçiləri Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd Beydili ilə Osmanlı rəsmiləri arasında görüşlər başlandı. Ancaq yeni elçinin gətirdiyi təkliflər Rzaqulu xanla əvvəllər əldə olunmuş sülh şərtlərindən fərqləndiyi üçün müəyyən razılıq əldə olunmadı. Bağdad valisi olan Əhməd paşa Səfəvilərlə bağlı məsələlərdə müəyyən təcrübəyə malik olduğu üçün Səfəvi elçiləri onun yanına göndərildi. Lakin elçilər Diyarbəkrə yetişmədən öncə II Şah Təhmasibin Təbrizdən İrəvan üzərinə hərəkət etməsi barədə xəbər alındığından Osmanlı hakim dairələri Səfəvi şahının sülh haqqında danışıqlarla yalnız diqqəti yayındırmaq və vaxt qazanmaq istədiyini düşündü. Buna görə də, Rzaqulu xan Şamlı İstanbula qaytarılaraq Bozacadaya sürgün edildi, Vəli Məhəmməd xan Şamlı və onu müşayiət edənlər həbs olunaraq Mardin qalasına salındı [46, 218-219; 22, 183; 23, 229-230].

Osmanlı imperiyasından bütün Cənubi Azərbaycanı və Səfəvilər dövlətinin digər qərb torpaqlarını geri alan Nadir, osmanlıların Cənubi Qafqazdakı dayaq nöqtələrindən biri olan İrəvan istiqamətində yürüşə hazırlaşırdı. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi Osmanlı işğalçılarına qarşı uğurlu mübarizə aparmağa imkan vermədi. Əfqanların üsyan qaldırması xəbərini eşidən Nadir, onu yatırmaq üçün Xorasana getməyə məcbur oldu. Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, Xorasan üsyanını yatırmaq üçün Məşhədə doğru hərəkət edən Nadir Qəzvində olarkən xəbər aldı ki, Osmanlı dövlətinin baş vəziri sülh danışıqlarının aparılması üçün Məhəmməd ağa adlı elçisini onun yanına göndərib. Nadir

* İ.H.Uzunçarşılı və U.Kurtaran II Şah Təhmasibin elçisinin adını Vəli Məhəmməd olduğunu qeyd edir. Bax: 46, s.200-201; 22, s. 182; Lakin İ.Külbilgə yazır ki, Vəli Məhəmməd xan Beydili Şamlı İstanbula 1729-cu ilin noyabrında gəlmiş və 1731-ci ilin martına qədər burada qalmışdır. Vəli Qulu Kəngərli isə İstanbula 1731-ci ilin fevralında gəlmiş və burada olan Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd Beydili ilə birlikdə 1731-ci il martın ortalarında İstanbuldan yola düşmüşdür. Hər iki elçinin adının Vəli olması, bəzi müəlliflərin onları qarışdırmasına yol açmışdır (Bax: 29, s. 1487). Hətta bəzi müəlliflər 1731-ci ili fevralında I Mahmudun taxta keçməsini təbrik üçün gələn Vəli Qulu Kəngərlini Vəli Məhəmməd Beydili hesab etdiyi üçün (45, s. 244; 46, s. 218), Vəli Qulu Kəngərlini Vəli Məhəmməd xan kimi yazmışlar. Bax: 23, s. 229, qeyd 1270.

elçi göndərilməsinə və Osmanlı sarayının onunla sülh danışıqları aparmaq niyyətinə çox sevindi. Amma onun nə Qəzvində oturub elçini gözləməyə, nə də geri qayıdıb Təbrizdə onunla görüşməyə vaxtı yox idi. Buna görə də göstəriş verdi ki, Osmanlı elçisi Təbrizə daxil olan kimi onu Xorasana göndərsinlər [8, 182; 42, 192-193]. Göründüyü kimi, Səfəvi ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları Osmanlı sultanını sülh danışıqlarına başlamağa vadar etmişdir.

1731-ci ildə Osmanlı imperiyasında daxili siyasi vəziyyət müəyyən dərəcədə sabitləşdiyi üçün hökumət Bağdad və Azərbaycan cəbhəsində Səfəvilərə qarşı fəal addımlar atdı. 1731-ci ilin martında Nadir Xorasan qiyamının yatırılması ilə məşğul olduğu zaman II Təhmasib öz nüfuzunu qaldırmaqdan ötrü İrəvan üzərinə yürüş etdi. Şəhər mühasirəyə alındı. İrəvanın mühafizəsinə rəhbərlik edən Mustafa paşa İrəvan sərəsgəri Həkimoğlu Əli paşaya öz adamını göndərərək "bir neçə gün ərzində kömək yetişməsə iş-işdən keçəcək, İrəvan qalası əldən gedəcəkdir" xəbərini çatdırdı. 1731-ci il martın 23-də Həkimoğlu Əli paşa ilə Teymur Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu İrəvana çatdı və Üçkilsə yaxınlığında II Təhmasibin qoşununu məğlub etdi. Səfəvi ordusunun bütün silah-sursatı osmanlıların əlinə keçdi. II Təhmasib Xoy və Salmas üzərindən Təbrizə çəkildi [33, 30-32; 22, 184]. II Təhmasib az sonra Həkimoğlu Əli paşanın hücum xəbərini alaraq Qəzvinə çəkildi. Osmanlı ordusu iyulun 30-da Kirmanşahı, noyabrın 15-də 65 günlük müqavimətdən sonra Urmiya qalasını, dekabrın 4-də isə Təbrizi yenidən ələ keçirdi. Bu münasibətlə İstanbulda üç gün atəşfəşanlıq keçirildi. Təbrizin alınması ilə əlaqədar Sultan I Mahmuda fəxri qazi adı verildi [46, 221; 22, 184; 31, 930-931; 32, 120-121].

U.Kurtaran yazır ki, 1731-ci ilin sentyabrında Qəzvində olan II Təhmasibdən Həmədanda olan Əhməd paşaya barışıq təklifi yazılmış məktublar gəldi. Sülh təklifi qəbul edilmədiyi üçün Səfəvi şahı 40 min nəfərlik qoşunla Həmədana doğru hərəkət etdi. Həmədandan 6 saatlıq məsafədə yerləşən Kurican kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Səfəvi ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. II Şah Təhmasib beş yüz nəfərlik qüvvə ilə qaça bildi. Sentyabrın 18-də Həmədəna irəliləyən Əhməd paşa Səfəvi ordusunun tərk etdiyi bu bölgəni nəzarət altına aldı [46, 220; 22, 185]. Əhməd paşa II Təhmasibi sülhə vadar etmək üçün Mardin hakimi Sadıq ağanı İsfahan istiqamətində göndərərək qarşısına çıxan hər şeyi talan etdirdi. Kirmanşah və Həmədanla yanaşı azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi. Biabırçı məğlubiyyətə düçar olub, hakimiyyəti tamamilə itirmək qorxusu ilə üzləşən II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur qaldı. 1731-ci ilin dekabrında II Təhmasibin elçiləri Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı, Mustafa xan Bekdilli və Şahqulu Becan bəy Əhməd paşanın Həmədan yaxınlığındakı qərargahına gəldi. Onlar Bağdad və Kirmanşah arasındakı və daha sonra Araz çayı boyu xətti sərhəd kimi təsdiq edərək, sülh bağlamağı təklif edirdilər [46, 221; 22, 185; 23, 235, 31, 931; 32, 121].

Kirmanşahda Əhməd paşa ilə Məhəmməd Rzaqulu xan arasında davam edən danışıqlarda müəyyən razılıq əldə olundu. Razılığa görə, Araz çayı sərhəd qəbul edildi, Şirvan, İrəvan, Naxçıvan, Dağıstan, Kartli və Kaxetiya kimi müharibədən əvvəl Səfəvilərə aid olan ərazilər Osmanlılarda qaldı. Təbriz, Ərdəbil, Kirmanşah, Həmədan, Erdelan, Luristan və Huveyzə ərazisi Səfəvilərə qaytarıldı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı əlində saxlamaq üçün əldə olunan üstünlüyə baxmayaraq güzəştə getmək

məcburiyyətində qaldı [28, 23; 12, 192]. Əhməd paşa Osmanlı hökumətinə göndərdiyi məlumatda bu şərtləri qəbul etməyi məsləhət görərək, bildirirdi ki, birincisi, Təbriz və Həmədan qarət və dağıntıya məruz qaldığına görə, heç bir gəlir verə bilməz, əksinə, bərpa edilmək üçün xeyli vəsait tələb edəcəkdir, ikincisi, əgər sülh bağlanmazsa, Xorasanda üsyançıları məğlub edən Nadir xan öz qoşunlarını Osmanlı sərhədinə göndərər və bu halda müharibə uzana bilər [31, 931; 32, 121-122; 19, 152].

İ.Külbilgənin fikrincə, Əhməd paşanın sülh bağlamağa tələsməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Xorasanda olan Nadirin danışıqlara müdaxilə etməsi vəziyyəti dəyişə bilərdi. Buna görə də, Nadirin nəzər-diqqətini çəkməmək üçün onun osmanlılardan azad etdiyi ərazilər Səfəvi dövlətinə qaytarılır, yalnız Araz çayından şimaldakı ərazilər Osmanlı dövlətində qalırdı. Araz çayı sərhədə çevrilirdi. Şübhəsiz ki, Əhməd paşanın geniş əraziləri Səfəvi dövlətinə güzəştə getməsinin səbəblərindən biri Nadiri bağlanmış sülhə razı salmaq idi [23, 235].

Əhməd paşa öz hökumətinin rəsmi razılığını gözləməyərək, təklif olunmuş şərtləri qəbul etdi və 1732-ci il yanvarın 16-da II Təhmasibin səfiri ilə müqavilə bağladı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası Həmədan, Kirmanşah, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə, Ərdəbil və Təbrizi şaha qaytarmağı öhdəsinə götürürdü. Şah isə Gəncə, Tiflis, Naxçıvan, Dağıstan və Şirvanın Osmanlı hakimiyyətində qalmasını qəbul edirdi [46, 222; 22, 186; 31, 931; 32, 122]. Türkiyə tarixçiləri yazır ki, Azərbaycanda Araz çayı, İraqda isə Dərnə, Dertenk və qədim sərhədlər iki ölkə arasında yeni sərhədə çevriləcəkdi [48, 4; 5, 160; 36, 349; 46, 222; 22, 186].

İ.H.Danişmənd yazır ki, Əhməd paşanın İranla (Səfəvilərlə - T.N.) bağladığı bu müqavilə nəticəsində osmanlıların əlinə bir şey keçmirdi, əksinə Təbriz, Həmədan, Ərdəlan, Luristan, Kirmanşah, Huzeyfə kimi ələ keçirilən bir çox ərazilər Səfəvilərə tərk edilirdi. Müharibənin gedişində əldə olunmuş əksər yerlərin məğlub düşmənə tərk edilməsi, xalq arasında böyük narazılıq yaratdı [15, 22-23; 22, 186].

R.Şabaninin fikrincə, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh bağlayaraq Nadirin azad etdiyi bütün əraziləri itirərək İsfahana qayıtmışdı [43, 181]. Lakin bağlanmış sülhün şərtlərindən bir daha görünür ki, vaxtı ilə Nadir tərəfindən azad edilmiş ərazilər Səfəvi dövlətinə qaytarılmışdı.

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında imzalanan sülh Osmanlı dövlətini təmin etmədiyi üçün baş vəzirin dəyişdirilməsinə səbəb oldu [46, 222; 22, 186-187]. Sülh müqaviləsi 1723-cü ildən bəri Osmanlıların işğal etdiyi bütün əraziləri geri almağı düşünən Səfəviləri də razı salmadı və sülh ümumi xəyal qırıqlığına səbəb oldu [29, 2479; 22, 187].

S.M.Bilge yazır ki, sülhün bağlanmasına baxmayaraq, bu bölgədən gözlənilən hücum ehtimalını nəzərdən qaçırmayan Osmanlı sultanı 1732-ci ilin martın 12-də Həkimoğlu Əli paşanı sədr-əzəm təyin edərək İstanbula çağırdığı üçün İzzət Əli paşanı İrəvan mühafizi və Azərbaycan cəbhəsinin sərəsgəri təyin etdi. Trabzon bəylərbəyi Şahin Mehmed paşa Gəncə mühafizi təyin edildi [12, 192].

Həqiqətən də, Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında bağlanmış sülh uzun sürmədi. Nadir özünün Herat kampaniyası zamanı Osmanlı dövləti ilə bağlanan ağır sülh şərtləri haqqında xəbər tutdu və elə Heratda olarkən Osmanlı sarayının Məşhəddə olan Məhəmməd ağa adlı elçisini yanına çağırdı. O, imzalanmış sülh şərtlərini ilə razı

olmadığını, vaxtı ilə Səfəvi dövləti sərhədləri daxilində olan və hazırda Osmanlı nəzarəti altına düşmüş bütün ərazilərin qeyri-şərtsiz geri qaytarılmasını tələb etdi. Nadir bəyan etdi ki, Osmanlı sarayı ya bu əraziləri geri qaytarmalı, ya da müharibəyə hazır olmalıdır. Bu tələblər həm Osmanlı sarayına, həm də Bağdad hakimi Əhməd paşaya çatdırıldı [8, 232; 42, 209-210]. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Xorasandan qayıdan Nadir, şah hökuməti ilə Əhməd paşa arasında bağlanmış müqaviləni tanımaqdan imtina etdi. O, Əhməd paşaya II Təhmasiblə imzaladığı sülhü tanımadığını, müharibəni davam etdirəcəyini bildirdi [29, 2479; 5, 160; 22, 187; 23, 237-238].

Nadirin Osmanlı dövləti ilə imzalanan müqaviləni tanımaması, onun II Şah Təhmasibin iradəsini qəbul etməməsi demək idi. Onun bu müqaviləyə qarşı barışmaz mövqeyi istər II Şah Təhmasibi, istərsə də onun ətrafını dərin təşvişə saldı. Bununla da, Nadirlə II Şah Təhmasib arasındakı ixtilaf və narazılıq daha da artmış oldu.

T.T.Mustafazadə yazır ki, 1732-ci ilin yayında II Təhmasib Osmanlı hakimiyyət orqanlarına Nadirin ona tabe olmaqdan imtina etdiyini bildirərək, Osmanlı sarayını bu "iğtişaş salanı" ümumi səylərlə cilovlamağa çağırırdı. Lakin Osmanlı hökuməti II Təhmasibə inanmayıb hesab etdi ki, şah Nadirin uğursuzluğu təqdirində Osmanlı imperiyası ilə sülhü qorumaq üçün ikili oyun aparır [31, 933; 32, 127].

İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin bütün səylərinə baxmayaraq, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhü təsdiq etdi. O, sülhün şərtlərini müdafiə etmək istədiyini Bağdad valisi Əhməd paşaya bildirdi. Osmanlı sarayı sülhü qorumaq məqsədilə Nadirə etiraz etməsi müqabilində II Şah Təhmasibi müdafiə etmək üçün mümkün olan hər şeydən istifadə etmək arzusunda idi. II Şah Təhmasiblə Osmanlı sarayı sülhün şərtlərini həyata keçirmək üçün qüvvələri birləşdirməyə çalışırdı [23, 238].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətində hərbi-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi və Nadirlə II Şah Təhmasib arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Nadir 1732-ci il sentyabrın 2-də İsfahanda II Təhmasibi həbs etdi və onun səkkiz aylıq oğlunu III Abbas adı altında şah, özünü isə vəkil elan etdi [46, 223; 31, 933; 32, 127].

II Şah Təhmasibi hakimiyyətdən devirdikdən sonra Nadir öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi. O, Uğurlu xanı Gəncəyə göndərdi, özü isə yüz min nəfərlik ordu ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. 1732-ci ilin dekabrında Nadir Kirmanşahı, ardınca isə Ərbil və Kərkük şəhərlərini azad edərək Bağdad üçün böyük təhlükə yaratdı. Osmanlı ordusu Şəhrizor və Dərnə ətrafında məğlub oldu. 1733-cü il yanvarın 12-də Nadir tərəfindən Bağdad mühasirəyə alındı [5, 160; 37, 349; 46, 223-224; 22, 187; 12, 193]. Bağdad valisi Əhməd paşa Nadirin yüz minlik ordusuna qarşı mübarizə apara bilməyəcəyini bildiyi üçün yardım gəlincəyə qədər vaxt qazanmaq məqsədi ilə Mehmed Ragıp Əfəndini və Mehmed ağanı danışıqlar aparmaq üçün onun düşərgəsinə göndərdi [28, 23; 22, 188].

Yaranmış vəziyyəti öz hökuməti ilə müzakirə etmək istəyən Osmanlı komandanlığı barışıq təklifi ilə çıxış etdi və 1733-cü ilin fevralında Nadirlə Əhməd paşa arasında hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması haqqında barışıq imzalandı [6, 106; 19, 157].

Lakin, Osmanlı imperiyasının döyüşkən əhval-ruhiyyədə olan dairələri məğlubiyyətlə barışmaq istəməyərək, revanş tələb edirdilər. Divanda çıxış edən vəzir hətta orduya başçılıq etməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin, baş sərəsgər vəzifəsinə vəzir yox, keçmiş

vəzir Ərzurum valisi Topal Osman paşa təyin edildi. Onun böyük ordu ilə bağdadlıların yardımına gəlməsi və Samirəyə kimi irəliləməsi, Nadiri 12 minlik qüvvəni Bağdadın mühasirəsində qoyaraq Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etmək üçün hərəkət etməsinə səbəb oldu. 1733-cü il iyulun 20-də Bağdaddan iki saatlıq məsafəsində olan Duçum adlı yerdə Səfəvi və Osmanlı ordusu arasında doqquz saatdan artıq davam edən döyüşdə Nadir məğlub oldu, ordunun bütün döyüş sursatı Osmanlıların əlinə keçdi. Qırx minə yaxın qüvvə itirən Nadir yaralı vəziyyətdə döyüş mövqeyini tərk etdi. Bağdadı 6-7 ay ərzində mühasirədə saxlayan Səfəvi qoşunları da Nadirin məğlubiyyətini eşitdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu xəbər İstanbulda böyük sevinclə qarşılandı [46, 224; 22, 188; 12, 193; 23, 251; 19, 158].

Öz məğlubiyyəti ilə barışmayan Nadir, Osmanlı ordusuna zərbə vurmaq üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Oktyabr ayında Mosul yaxınlığında onun ordusu Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusuna növbəti dəfə məğlub olmasına baxmayaraq, Osmanlı ordusunun tərxis olunmasından istifadə edərək 1733-cü il noyabrın 9-da Kərkükdən bir qədər aralı, Leylan adlı yerdə Osmanlı ordusunu məğlub etdi və Topal Osman paşa öldürüldü. Döyüşdən sonra Nadir Kərkük, Dərnə və Şəhrizoru ələ keçirdi. Bu qələbədən sonra Osmanlı dövlətinin sülh istəyəcəyini və Şimali İranda Osmanlı işğalı altında qalan ərazilərin döyüşsüz azad ediləcəyini düşünürdü. Lakin Sultan I Mahmud Şimali İranda böyük hərbi uğurlar qazanan Həkimoğlu Əli paşanı İran cəbhəsinə baş komandan təyin edərək müharibəni davam etdirməyə qərar verdi [22, 189; 23, 257].

1733-cü il dekabrın 4-də Nadir ordusunun yenidən Bağdadı mühasirəyə aldığı üçün çıxılmaz vəziyyətə düşən Əhməd paşa öz elçilərini dekabrın 7-də onun yanına göndərdi və Qəsri-Şirin müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlərə uyğun olaraq sülh bağlamaq təklifini İstanbula göndərdiyini bildirdi. Bu təklif Nadir tərəfindən razılıqla qarşılandı. Çünki Məhəmməd xan Bəlucun qiyamının əhatə dairəsi genişləndiyi bir vaxtda Nadir uzun müddət Bağdad ətrafında ləngimək istəmirdi. Buna görə, o, dərhal danışıqlara başladı və dekabrın 9-da sülh bağlanması üçün ilkin razılıq əldə edildi və protokol imzalandı. Bağlanmış protokola görə, Osmanlı sarayı son on il ərzində ələ keçirdiyi torpaqları geri qaytarmalı və 1639-cu ildə Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış müqavilədə göstərilən sərhəd xətti bərpa edilməli idi. İkincisi, döyüşlərin gedişində əsir götürülmüş döyüşçülər və ələ keçirilmiş artilleriya geri qaytarılmalı idi. Nəhayət üçüncüsü, Osmanlı nəzarəti altında olan ərazilərdəki müqəddəs yerləri ziyarətə gedən iranlılara müəyyən güzəştlər edilməli idi [26, 92; 23, 260; 42, 251].

Əhməd paşa söz verdi ki, razılaşma İstanbula göndəriləcək və iki ay ərzində Osmanlı sultanı tərəfindən imzalanacaqdır. O, eyni zamanda Qafqazdakı Osmanlı paşalarına məktub göndərdi, onlara Nadirlə əldə edilmiş razılaşma haqqında məlumat verdi və onlardan tələb etdi ki, Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis Osmanlı qoşunları tərəfindən tərk edilsin. Həmin vilayətlər Nadirin ixtiyarına verilsin [26, 92; 42, 251].

Türkiyə tarixçiləri təsdiq edir ki, 1733-cü il dekabrın 4-də Nadir yenidən Bağdadı mühasirəyə aldığı zaman Əhməd paşaya elçi göndərərək İrəvan, Gəncə, Şirvan, Tiflis və Kaxetiya əyalətlərinin verilməsini istədi. O, təkliflərini Leylan döyüşündə əsir alınan Kərkük qazısı Əbdülkərim Əfəndi vasitəsilə İstanbula göndərərək Osmanlı hökumətinə də bildirdi. Bağdadı qoruya biləcəyinə əmin olmayan Əhməd paşa rəd cavabı vermədən,

təklifi hökumətə çatdıracağını bildirdi və Nadirdən yetmiş-səksən gün vaxt istədi [27, sənəd 21; 46, 227; 22, 189; 12,195].

İ.Külbilgin yazır ki, 1734-cü il fevralın əvvəllərində Osmanlı sarayı Əhməd paşaya Nadirlə danışıqlarda Şirvan, Gəncə, Tiflis və Kaxetiyanın Osmanlı dövlətində qalması üçün səy göstərməsini bildirdi. Əhməd paşa Osmanlı sultanının direktivlərini gözləmədən Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan Səfəvi torpaqlarının tamamilə boşaldılması ilə bağlı protokol imzaladı. O, hətta, İrəvan, Gəncə və Tiflis mühafizlərinə əllərində tutduqları əraziləri boşaltmaq barədə əmrlər göndərdi [23, 261].

Nadir Bağdad ətrafını tərk etməzdən əvvəl Osmanlı sədr-əzəminə Kərkük döyüşündə əsir alınan ordu qazısı Əbdülkərim əfəndi vasitəsilə məktub göndərdi. O, çox güman ki, əldə edilmiş razılaşmanın sədr-əzəm tərəfindən tezliklə imzalanmasına nail olmaq istəyirdi. Məktubda Nadir türk olduğunu və Osmanlı türkləri ilə eyni kökə malik olmasını da xatırladır və məhz buna görə də, sülhə razı olduğunu bildirirdi. Amma istər Osmanlı sarayı, istərsə də Əhməd paşa ə əldə olunmuş razılaşmanın təsdiqinə tərəfdar deyildi. Yaranmış vəziyyətdə Bağdadın mühasirədən xilas edilməsi naminə Əhməd paşa razılaşma söhbətini ortaya atdı və niyyətinə də nail oldu. Osmanlı sarayı Əhməd paşanı vəzifəsindən azad etdi. Onun Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis paşalarına göndərmiş olduğu əmri də ləğv edildi. Bununla belə, Bağdad ətrafında əldə edilmiş razılaşmanın imza edilməyəcəyi barədə Nadirə konkret xəbər verilmədi. Onun diqqətini Osmanlı qüvvələri ilə döyüşlərdən çəkindirmək üçün bildirildi ki, Osmanlı sarayı razılaşma üzərində işləyir [26, 93; 42, 251-252].

Türkiyə tarixçiləri etiraf edir ki, Nadirin təklifinin Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi sərhəd valilərinə və İran sərəsgəri Abdulla paşaya bildirildi. Nadirin sultana, baş vəzir Həkimoğlu Əli paşaya və şeyxülislama göndərildiyi məktublar da bir nəticə vermədi. Məktubda özünün türk olduğuna və iki tərəf arasındakı qohumluq münasibətlərinə toxunan Nadir, Kərkük döyüşündə əsir aldığı ordu qazısı Ərzincanlı Əbdülkərim əfəndi vasitəsilə sülh təklif etdi. Onun təklifi sədr-əzəm tərəfindən uyğun görüldü. Sədr-əzəm və şeyxülislam tərəfindən ona cavab məktubu yazıldı [22, 190].

Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, 1734-cü ilin yazında Nadir İsfahanda olan zaman Qazi Əbdülkərim əfəndi Osmanlı sarayının sədr-əzəmindən Nadirə məktub gətirdi. Məktubda sülh danışıqlarının davam etdirilməsi təklif olunurdu. Sədr-əzəm xəbər verirdi ki, müharibə və sülh ilə bağlı danışıqların aparılması Diyarbəkrdə mənzil-qərargahı olan Köprülü Abdullah paşaya həvalə edilmişdir. Nadirə təklif olunurdu ki, o da öz nümayəndələrini Diyarbəkrə göndərsin və orada danışıqlar başlansın [8, 296; 23, 261-262; 42, 256].

İ.Külbilgının fikrincə, 1734-cü il aprelin 29-da Nadir İsfahana gələn zaman Osmanlı sultanın elçisi Qazi Əbdülkərim əfəndinin onun gəlişini gözlədiyini gördü. Elçi sultanın məktubunu ona təqdim etdi və bildirdi ki, danışıqların davam etdirilməsi Diyarbəkrdə olan sərəsgər Köprülü Abdulla paşaya həvalə olunmuşdur. Nadir may ayının əvvəllərində öz elçisini Qazi Əbdülkərim əfəndi ilə Abdulla paşanın yanına göndərdi və Osmanlı dövlətinin Səfəvi torpaqlarından tamamilə çıxmasını tələb etdi [23, 261-262; 26, 99].

Əslində, Osmanlı sarayının məqsədi danışıqları uzatmaq və vaxt qazanmaq idi. Bunu Nadir də yaxşı başa düşürdü ki, Osmanlı sarayı Cənubi Qafqazdakı əraziləri boşaltmaq niyyətində deyil. Danışıqların uzadılması isə Nadirlə döyüşlərdə ağır zərbə

almış qoşunların bərpa edilməsi, onların təkmilləşdirilməsi üçün lazım idi. Osmanlı üləmaları sədr-əzəmlə məsləhətləşdikdən sonra Qafqazda Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərin qaytarılmayacağı vaxta qədər Osmanlı nəzarəti altında olan ərazilərin də qaytarılmayacağı qərarına gəldi [26, 99; 42, 256].

Nadir Diyarbəkrdə Osmanlı nümayəndəsi ilə aparılan danışıqlarda mühüm nəticə əldə ediləcəyinə ümid bəsləmədiyi üçün dövlət işlərini İsfahanda nizama saldıqdan sonra Azərbaycana və Qafqaza doğru yürüşə başlamaq haqqında əmr verdi. M.Süleymanov Mirzə Mehdi xan Asrtabadinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, knyaz S.Qolitsının öz dövləti adından Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə kömək göstərmək vədləri verməsi və ya Bakı ilə Dərbəndin təhvil verilməsinin Osmanlı qüvvələrinin Cənubi Qafqazdan qovulması ilə bağlaması Nadiri sülh danışıqlarının nəticəsini gözləmədən yürüşə başlamağa sövq etdi [42, 257].

Nadir Osmanlı və Rusiya elçiləri ilə görüşdən sonra 1734-cü il iyunun 14-də Azərbaycan məsələsini həll etmək üçün İsfahandan Həmədan istiqamətində hərəkət etdi. O, Həmədanda olarkən Abdulla paşaya xəbər göndərdi və Osmanlı elçiləri ilə Sinnədə görüşməyə hazır olduğunu bildirdi. Abdulla paşa bu təklifi bəyəndi, Osmanlı sultanı da bu görüşmə tələbinə müsbət cavab verdi [23, 262]. İ.Külbilgənin fikrincə, nadirin məqsədi danışılar aparmaq məqsədilə görüşmək deyil, Osmanlı ordusunun Azərbaycan istiqamətində gec hərəkət etməsinə nail olmaq idi [23, 263].

Osmanlı sarayının Səfəvi elçiləri ilə apardığı sülh danışıqlarının daha çox vaxt udulmasına hesablandığı Nadirə bəlli idi. Mirzə Mehdi xan Astrabadi yazır ki, İsfahandan hərəkətə başlayıb Həmədan-Sənəndac-Sayinqala-Marağa marşrutu ilə Ərdəbilə çatandan sonra Nadirə Abdulla paşanın məktubu çatdırıldı. Məktubda bildirilirdi ki, Arazdan şimalda olan vilayətlərin boşaldılması iki ildən sonra mümkündür. İki ildən sonra Osmanlı sarayına gələcək elçi ilə bu barədə danışıqlar aparıla bilərdi [8, 302; 42, 257-258]. Bu bir daha göstərdi ki, Osmanlı dövləti vaxtı ilə Əhməd paşa ilə əldə olunmuş razılıq əsasında Səfəvi dövləti ilə sülh bağlamaq fikrində deyil.

Belə bir cavab sözsüz ki, Nadiri qane etmirdi. Buna görə də, Osmanlı qüvvələrinə qarşı silahlı yürüşün davam etdirilməsi qərarına gəldi. O, ilkin olaraq Osmanlı himayəsində olan Şirvan xanına zərbə vurmağı məqsədəuyğun bildi.

S.M.Bilge yazır ki, 1734-cü ilin iyununda Sultan I Mahmud Nadirə məktub göndərərək Şərq sərəsgəri Köprülü Abdulla paşanın sülh müqaviləsi imzalamağa səlahiyyətli olduğunu bildirdi. Nadir I Mahmuda göndərdiyi məktubunda Osmanlı dövlətinin işğalı altında saxlanılan ərazilərin geri qaytarılmasını, Şirvan və Dağıstan bəylərbəyi təyin olunmuş Surxay xanın Şirvanı tərk etməsini tələb etdi. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri rədd etməsi Nadirin Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu [12, 196].

Sülh müqaviləsinin bağlanmasından imtina edilməsi, heç şübhəsiz ki, yeniçərilərin yeni qiyam təhlükəsi ilə əlaqədar idi. İşğal edilmiş ərazilərdə geniş torpaq sahələri və varidat ələ keçirən yeniçərilər öz mülklərini itirmək istəmirdilər.

Göründüyü kimi, Nadir Osmanlı imperiyasının işğal etdiyi Cənubi Qafqaz ərazilərinin Səfəvilər dövlətinə qaytarılması üçün bütün imkanlardan istifadə etdi. Lakin, bununla bağlı heç bir nəticə əldə etməyən Nadir, bu əraziləri silah gücünə azad etmək qərarına gəldi. Nadir düşünürdü ki, Şamaxının azad edilməsi Rusiyanı da məcbur edə bilərdi ki, Nadirin qoşunlarının yaxınlıqda olmasını hiss edib Bakını və Dərbəndi tərk etsin.

1734-cü il avqustun 19-da Ərdəbilə gələn Nadir Astara hakimi Musa xana tapşırdı ki, Əhməd paşa ilə əldə edilmiş razılaşmanı Surxay xana göndərsin. Şirvan hakimi Surxay xan Musa xanın elçisini çox qəzəbli şəkildə qarşıladı və onu qətlə yetirdi. Sonra isə Musa xana xəbər göndərdi ki, mən Şirvanı qılınc gücünə əldə etmişəm, Əhməd paşanın və digərlərinin haqqı yoxdur ki, Şirvanı məndən tələb etsin [8, 303; 42, 258].

Surxay xanın bu hərəkəti Nadirin Şirvana yürüş əmri verməsinə səbəb oldu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1734-cü il avqustun 24-də Nadir ordusu Kürü keçdi, Surxay xanın Dağıstana çəkilməsindən istifadə edərək Şamaxı əhalisinin yardımı ilə avqustun 29-da şəhəri ələ keçirdi [46, 228; 22, 190; 12, 196; 23, 263]. M.Süleymanovun fikrincə, qıcıqlandırıcı və ötkəm cavabı ilə Nadirə az qala meydan oxuyan Surxay xanın Nadirin adını eşidən kimi Şamaxını tərk edib dağlara qaçması elə də inandırıcı görünmür [42, 259]. Şamaxı əhalisi Surxay xanın yeritdiyi siyasətdən narazı olduğu kimi, Nadirin qoşunlarının şəhərə buraxılmasına razı olmadığı üçün Nadirin şəhəri dağıtmasına, onun əhalisinin Ağsuya köçürülməsinə göstəriş verməsinə səbəb oldu. Nadir tərəfindən Ərdəbil hakimi Məhəmmədqulu xan Sədli Şirvana hakim təyin edildi.

İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin Şamaxını alması, Tiflis və Qars tərəflərinə də hücum edəcəyi barədə xəbərlər ətrafa yayıldığı üçün xalq arasında böyük təşvişə səbəb oldu, hətta Ərzurum kənlərinin əhalisi qərbə doğru köç etməyə başladı. Bununla bağlı Ərzurum, Van, Gəncə və İrəvan hakimlərinə Osmanlı sultanın xəbərdarlığı çatdırıldı [23, 263].

Nadir Şamaxını aldıqdan bir neçə gün sonra Qazıqumıqa yürüş etdi. Oktyabr ayının ortalarında Surxay xan dağlara qaçdığı üçün bölgə ələ keçirilərək qarət olundu. Nadir oktyabrın 13-də Qəbələyə gəldi və oktyabrın 22-də Gəncə üzərinə hərəkət etdi. O, Gəncə hakimi Gəncəli paşaya məktub göndərdi və bildirdi ki, əfqan işğalı zamanı Səfəvi dövlətinin çətin vəziyyətə düşməsindən istifadə edən Osmanlı dövləti 200 ildən artıqdır Səfəvi dövlətinə məxsus olan Azərbaycan torpaqlarını bağlanmış sülhə zidd olaraq işğal etmişdir. Buna görə də, Osmanlı ordusu bu əraziləri tərk etmədiyi təqdirdə, o, silah gücünə buna nail olacaqdır. Gəncəli paşanın cavabı müsbət olmadığı üçün Nadir öz ordusunu Gəncə üzərinə yeritdi [23, 264-265]. Noyabrın 3-də Nadir Gəncə yaxınlığındakı Kəlisa kəndində düşərgə saldı. Nadir Şamaxını azad etdikdən sonra Rusiya sarayına öz nümayəndəsini göndərib Bakı və Dərbəndin azad olunmasını tələb etmişdi. Rusiya tərəfi adları çəkilən şəhərləri azad etməyə hazır olduğunu bildirərək, Nadiri Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təhrik etmək istəyirdi.

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncəni azad etməklə, Nadir Osmanlı qüvvələrinin qafqazdakı mövqelərinə ağır zərbə vurmuş olardı. Amma Gəncənin mühasirəsi Nadir üçün növbəti bir sınağa çevrildi. Çünki, bu şəhərin müdafiə qurğuları Gəncə qalası daxilindəki Osmanlı qarnizonuna əsaslı şəkildə qorunmağa imkan verirdi [42, 261].

Nadirin Gəncə qalasındakı Osmanlı qarnizonunun dinc yolla qalanı boşaltmaq üçün Gəncəli paşaya göndərdiyi məktuba müsbət cavab verilmədi. O, cavab məktubunda bildirdi ki, Gəncəyə Osmanlı sultanının əmri ilə gəlmişlər. Gəncə qalasının birdən-birə Nadirə təhvil verilməsi Osmanlı sarayı tərəfindən sədaqətsizlik kimi qiymətləndirilə və buna görə ciddi cəzalandırıla bilər. Belə bir cavab Nadiri razı salmadığı üçün Gəncə

qalası mühasirəyə alındı. Dörd tərəfdən qala üzərinə hücum bir nəticə vermədi. Bakıdakı rus generalı Levaşov tərəfindən Nadirin düşərgəsinə bir istehkamçı rus zabiti, yerli paltar geymiş 4 topşu və bir neçə ağır top göndərilsə də, qalanı ələ keçirmək mümkün olmadı [23, 265; 30, 568; 42, 268].

Rusiya Gəncə qalasının mühasirəsinin tezliklə başa çatdırılmasını istəyirdi. Gəncənin alınması və Osmanlı qüvvələrinin buradan qərbə doğru sıxışdırılması Rusiyanın maraqlarına cavab verirdi. Rusiya əmin idi ki, Gəncənin ardınca İrəvan, Naxçıvan və Tiflis də Osmanlı qüvvələrindən təmizlənəcəkdir. Buna görə də, Rusiya Gəncə ətrafında Nadirə mümkün yardım da göstərməyə çalışırdı.

Gəncə mühasirəsi davam etdiyi bir vaxtda Abdulla paşanın ordusu Qarsa yaxınlaşdı. İ.Külbilgə yazır ki, Gəncəli paşa Nadirə göndərdiyi məktubunda Abdulla paşanın Gəncəyə yardıma gəldiyi xəbər verilir, əgər o, qalib gələrsə bütün Səfəvi mülkünün ələ keçiriləcəyinə heç bir maneənin qalmayacağı, məğlub olacağı təqdirdə isə onun Gəncədə qalmasına hər hansı bir səbəbin olmadığı göstərilirdi [23, 265-266].

Məhz bu dövrdə Abdulla paşanın Gəncə qarnizonunun yardımına gəlməsi ilə bağlı xəbərlərin alınması Rusiyanı əvvəlki iddialardan əl çəkərək Osmanlı qüvvələri Cənubi Qafqazdan çıxarılmazdan əvvəl Bakı və Dərbəndi təhvil verməyə vadar etdi. 1735-ci il martın 21-də Nadirin Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Rusiya səfiri Qolitsınlə Gəncə müqaviləsi imzalandı. Rusiya 1722-ci ildən sonra Xəzərboyu vilayətlərdə ələ keçirdiyi əraziləri geri qaytardı. Müqavilənin bağlanmasından iki həftə sonra Bakı, 2 ay sonra isə Dərbənd təhvil verilməli idi. Nadir öz üzərinə öhdəlik götürürdü ki, Bakı və Dərbəndi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcək, Rusiyadan xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə danışıqlara getməyəcəkdir [23, 267-268; 42, 269].

1735-ci il mayın 24-də Nadir Baba xanın rəhbərliyi altında dəstəni mühasirəsini davam etdirmək üçün Gəncədə qoyaraq öz qoşunu ilə Qarsa doğru hərəkət etdi. Abdulla paşanı Qars qalasından çıxardaraq əsaslı döyüşə cəlb etmək üçün Nadirin göndərdiyi məktub bir nəticə vermədi. Buna görə də Nadir Qars ətrafındakı düşərgəsini yığışdırdı və İrəvana doğru hərəkət etdi [23, 269; 42, 271]. Abdulla paşanın sərkərdələrindən Teymur paşa Nadirin qüvvələrini təqib etsə də, məğlub olaraq Qarsa qaçmağa məruz qaldı. Abdulla paşa Teymur paşanın dəstəsinin uğursuzluğundan sonra Qars qalasını tərk edib Nadirin arxasınca getmək əmrini verdi.

1735-ci il iyunun 19-da İrəvan yaxınlığında baş verən döyüş Nadirin yeni bir tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Abdulla paşa öldürüldü. Osmanlı qüvvələrinə ağır zərbə endirildi və bu qələbə ilə əslində Nadir cənubi Qafqazın nəzarət altına alınmasını təmin etdi. İ.Külbilgənin fikrincə, Abdulla paşanın məğlub olması Gəncə, İrəvan və Tiflisdəki Osmanlı qüvvələrinin gələcəyini müəyyən etmişdir. Nadir Köprülü Abdulla paşanın nəşini Qarsa, Qara Mustafa paşanın nəşini isə İrəvan qalasına göndərdi. Ələ keçirilən Osmanlı əsirləri azad edildi, bir hissəsi İrəvan, Tiflis və Gəncəyə göndərildi. Onun məqsədi, Abdulla paşanın yardımını gözləyən bu şəhərlərin mühafizəçilərinə göz dağı verməkdi [23, 271].

Nadir İrəvan, Gəncə və Tiflis hakimlərindən şəhərləri təhvil verməyi tələb etdi. Onlar bildirdilər ki, onların icazəsiz şəhərləri təhvil verməyə haqları çatmır. Yaranmış tarixi şərait isə Omanlı sarayının diqqətinə çatdırılmışdır. Nadir Gəncəli paşanı Gəncə şəhərini boşaltmağa vadar etmək üçün öz ordusunu Qars üzərinə yeritdi. Qars qalasının

bir aylıq mühasirəsi Osmanlı sarayını Gəncə. İrəvan və Tiflis qalalarını təhvil verməyə razı saldığı üçün Nadir mühasirəni dayandırdı. 1735-ci il iyulun 9-da Gəncə, sentyabrın 17-də Tiflis və oktyabrın 3-də İrəvan Osmanlı qüvvələri tərəfindən tərk edildi [28, 24; 23, 273; 12, 198; 42, 277].

Bununla da, Nadirin Osmanlı qüvvələri ilə apardığı müharibənin yeni bir mərhələsinə son qoyuldu. Bu mərhələni uğurla başa vuran Nadir Cənubi Qafqazı yenidən nəzarət altına aldı. Osmanlı qüvvələri ilə aparılan döyüşlərin nəticələri Nadirin Tiflisdə Osmanlı nümayəndələri ilə imzaladığı anlaşmada təsbit olundu. Nadir öz sərkərdəlik istedadı ilə Şərqin böyük imperiyalarından olan Osmanlı dövlətinin qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdi, iradəsi və əzmkarlığı ilə fatehlik tarixinin daha bir zirvəsini fəth etdi və Cənubi Qafqazın mütləq hakiminə çevrildi. O, səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdi, dövlətin I Şah İsmayıl Səfəvi dövründə malik olduğu nüfuzu və qüdrəti özünə qaytardı və onu bölgənin söz sahibinə çevirdi [42, 277-278].

Nadir Gəncəli paşa vasitəsilə Osmanlı sarayına sülh bağlamaq üçün müraciət etdi. Bu zaman Rusiya ilə münasibətləri gərginləşən Osmanlı dövlətinin bu təklifi müsbət qarşılaması, sultanın Hacı Hüseyn ağanı sülhün şərtlərini öyrənmək üçün göndərməsi ilə nəticələndi. Nadir öz xəzinədarı Mirzə Məhəmmədi Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərərək sülh danışıqları aparmaq üçün elçi heyətinin göndərilməsini bildirdi [28, 24].

İ.Külbilgənin fikrincə, Səfəvi dövləti ilə sülh bağlanması üçün Nadirin hüzuruna gedəcək Osmanlı heyətinə oktyabr ayında Gəncəli paşa rəhbər təyin edildi. Nadir Qəsri-Şirin sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Səfəvi-osmanlı sülhünün bağlanmasını tələb edən məktubunu Osmanlı baş vəzirinə bildirdi. Osmanlı sarayı Nadirlə imzalanacaq sülhü çətinləşdirməmək üçün Krım xanının irəli sürdüyü təkliflər – Səfəvi-Rusiya sülh müqaviləsinin ləğv edilməsi, Rusiyanın tamamilə Dağıstandan uzaqlaşdırılması – sərəsgər Əhməd paşanın etiraz etməsi üzündən imtina edildi. Nadirin qarşısına onu qəzəbləndirəcək təkliflərlə çıxmaq olmazdı. Əhməd paşa nadirə göndərdiyi məktubunda iki ölkə arasında sülh bağlamaq arzusunda olduğunu bildirdi [22, 191; 23, 273].

Osmanlı elçi heyəti noyabrın 20-də Gəncəyə, dekabrın 15-də isə Bərdəyə gəldi. Gəncəli paşanın başçılığı altında Osmanlı elçi heyətinə 1736-cı il yanvarın 20-də nadirin düşərgəsinə gəlməyə icazə verildi və fevralın 1-də onlar Muğana gəldi. Fevralın 10-da Gəncəli paşa ilə Mirzə Məhəmməd arasında danışıqlar başladı. İki dövlət arasındakı ixtilafların həlli məqsədilə beş şərtdən ibarət müqavilə müzakirəyə çıxarıldı: 1. İranlılar özlərinin əvvəlki şiə məzhəbindən əl çəkirlər və sünniliyin yeni qolu olan İmam Cəfər qolunu seçirlər; 2. Kəbədə islamın dörd məzhəbinin mehrabı olduğu üçün təklif olunurdu ki, İmam Cəfər məzhəbi üçün də beşinci mehrab yaradılsın və onlar da Məscidi Haramda namaz qıla bilsinlər; 3. Hər il Məkkəyə yollanan zəvvarlar üçün Həcc karvanlarının əmiri təyin edilsin və onun səlahiyyətləri Misir və Şam karvanları əmirlərinin səlahiyyətlərinə bərabər tutulsun; 4. Hər iki tərəfdə saxlanılan əsirlər azad edilsinlər, onların satılmasına və alınmasına imkan verilməsin; 5. Hər iki dövlətin paytaxtında nümayəndəlik təsis edilsin [46, 231; 28, 25; 22, 192; 23, 275; 26, 123; 32, 142; 42, 308-309].

Lakin Gəncəli paşa təklif olunan şərtlərin qəbul edilməsinə səlahiyyəti olmadığını, yalnız sərhəd məsələləri ilə bağlı məsələləri müzakirə etməyə səlahiyyətli olduğunu bildirdi [28, 25, 22, 192].

Təklif olunan sülh müqaviləsi layihəsini Osmanlı sarayına çatdırmaq üçün Əbdülbaqi xanın rəhbərliyi altında elçi heyəti Gəncəli paşa ilə birlikdə martın 7-də Muğandan İstanbula hərəkət etdi. Nadirin göndərdiyi elçi heyətinə Mirzə Əbdülqasim Kaşani və Mollabaşı Əli Əkbər də daxil idi. Onlar Nadirin taxta çıxması xəbərini də sultana çatdırmalı idilər [28, 25; 23, 275; 26, 123; 19, 172; 42, 308-309]. Mart ayının 8-də Muğan qurultayında Nadirin şah seçilməsi ilə Səfəvi dövlətinə son qoyuldu və Əfşar dövlətinin əsası qoyuldu.

1736-cı il iyulun əvvəllərində Nadirin elçisi İstanbula çatdı və təmtəraqlı şəkildə qəbul olundu. Nadir şahın anlaşmanın imzalanması üçün irəli sürdüyü təkliflər Osmanlı sarayında birmənalı qarşılanmadı. Xüsusən, onun Cəfəri məzhəbi ilə bağlı qaldırdığı təkliflər Osmanlı üləmalarının ciddi müzakirəsinə səbəb oldu. Uzun müzakirələrdən sonra qərar alındı ki, Nadir şahın irəli sürdüyü beş təklifdən ikisi, yəni, Cəfəri məzhəbi və Cəfəri məzhəbi üçün Kəbədə mehrabın açılması ilə bağlı maddələr hələlik anlaşmadan çıxarılsın və onların müzakirəsi gələcəkdə davam etdirilsin. Qalan üç maddə isə Osmanlı sarayının etirazını doğurmadı və həmin üç təklif əsasında anlaşma imzalanması təklif olundu. Əbdülbaqi xan bu təkliflərlə razılaşdı və onun Nadir şahla da razılaşdırılmasına ehtiyac olduğunu bildirdi. İmzalanmağa qəbul olunan üç təklif əslində Nadir şahın təklifləri idi və onun istəklərini əks etdirirdi. Bu təkliflər əsasında qəbul edilən anlaşmaya görə, Osmanlı dövləti ilə Əfşarlar dövləti arasındakı sərhəd xətti 1639-cu ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanmış müqavilədə təsbit edilmiş sərhəd xətti əsasında müəyyənləşdirildi [46, 233; 22, 193; 42, 315].

İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, Sultan I Mahmud Nadiri İran şahı kimi tanıdı, böyük elçisi Mustafa paşa vasitəsilə Nadir şaha göndərdiyi məktubunda iranlı zəvvarlar, səfirliklər və əsirlərlə bağlı məsələlərin həll edildiyini, lakin Cəfəri məzhəbi ilə bağlı Kəbədə mehrab qoyulması ilə bağlı məsələnin şəriətə uyğun gəlmədiyi üçün baş vəzirə və şeyxülislama göndərilən məktublarda izah edildiyini bildirdi [46, 234; 22, 195; 12, 199]. 1736-cı il oktyabrın 17-də sülh müqaviləsi Sultan I Mahmud tərəfindən təsdiq edildi.

Beləliklə, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında on üç il davam edən müharibəyə son qoyuldu və iki dövlət arasında Qəsri-Şirin sülhü ilə müəyyən edilmiş sərhədlər təsdiq edildi. Osmanlı dövləti Nadir şahın Cəfəri məzhəbi ilə bağlı təklifini rədd etsə də, Əfşar xanədanının hakimiyyətini qəbul etdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdi Efendi. Abdi tarihi. Sadeleşdiren Faik Reşat Unat. Ankara, 1999.
2. Aktepe M. Patrona isyanı (1730). İstanbul, 1958.
3. Aktepe M. Dürri Ahmed efendinin İran Sefareti. //Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, 1967-68, sayı 1, s. 56-84.
4. Aktepe M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri. İÜ Edebiyat Fakultesi Matbaası, İstanbul, 1970.
5. Aktepe M. Mahmud I. //İslam Ansiklopedisi, c.VII. İstanbul, 1993, s. 158-165.
6. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.
7. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. М., Издательство восточной литературы, 1958.
8. Astrabadi Mirzə Mehdi xan. Tarix-e cəhanqoşa-ye Nader-i. Tehran, 1368.
9. Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. (1720-1747). Altınpost Yayınları, İstanbul, 2012.
10. Aydoğmuşoğlu C. Safevi çağına ait üç türkce mektub ve degerlendirilmesi. //Ankara Üniversiteti Dil ve Tarih-Cografya fakultesi Dergisi 53 (2). Ankara, 2013, s.411-420.
11. Bilge S.M. Osmanlı devleti ve Kafkasya. Eren Yayınçılık, İstanbul, 2005.
12. Bilge S.M. Osmanlı çağında Kafkasya 1454-1829. (Tarih-Toplum-Ekonomi). İstanbul, 2012.

13. Cevdet Paşa A. Tarih-i Cevdet. Osmanlı tarihi. İstanbul, 1994.
14. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı, Nurlan, 2003.
15. Danişmend İ.H. Osmanlı tarihi kronolojisi. IV c. İstanbul, 1956.
16. Джалалян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с. древнеарм. языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1989
17. Еравански. А. История войн 1721-1736 гг. Ереван: издательство Арм ФФНФ, 1939.
18. Erendil M. Tarihte Türk-İran ilişkileri. Ankara, 1976.
19. Əlizadə O. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri. Bakı: Elm, 2009, 208 s.
20. Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). İstanbul, Selenge, 2012.
21. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. Farscadan tərcümə edəni və çapa hazırlayanı Şahin Fazil. Bakı, 1993.
22. Kurtaran U. Yeni kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747). //History Studies, Volume 3/3, 2011, s.177-213.
23. Külbilge İ. 18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir, 2010.
24. Kütükoğlu B. Şah II Təhmasib. /Makaleler. İstanbul, 1994.
25. Гаджиев В.Г. Сочинение И.Гербера «Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся» как источник по истории народов Кавказа. М., Наука, 1987.
26. Локкарт Л. Надир шах. Переведено с английского Гезаловой Н.Р. Баку, 2004.
27. 1734-1735 Osmanlı-İran savaşı Mühimme Defteri (ramazan 1146-zilhicce 1147). Yayınlayan Kemal Erkan. İstanbul, 2011.
28. Minorski V. Nadir. //İslam Ansiklopedisi, cilt 9. MEB, İstanbul, 1988, s. 12-31.
29. Mustafa C., Sertoğlu M. Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, c. 5, İstanbul 1971.
30. Mustafazade T.T. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri. / *Osmanlı*, c. I. Ankara, 1999, s.561-569.
31. Mustafazade T.T. Safevi Hanedanının son yılları. //Türkler, c.6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 925-935
32. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002.
33. Nevres A. Tarihçe-i Nevres. Haz. Hüseyn Akkaya. İstanbul, 2004.
34. Osmanlı Belgelerinde Karabağ. İstanbul, 2009.
35. Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındakı münasebetlere dair arşiv belgeleri. c.1. Ankara: 1992.
36. Özcan A. Mahmud I. //DİA, c.XXVII, İstanbul, 2000, s. 348-352.
37. Öztuna Y. Başlanğıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c.11. Hayat Yayınları, Ankara, 1967.
38. Попов А.Н. Сношение России с Хивою и Бухарою при Петре Великом. СПб., 1853.
39. Посланник Петра I на Востоке. Посольства Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М., Наука, 1986.
40. Savory R.M. Iran under the Safavids. Cambridge, 1980.
41. Sertoğlu M. Mufassal Osmanlı tarihi. c.V. İstanbul, 1962.
42. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran, 2010.
43. Şabani R. Efşariye ve Zendiye döneminde (h. 1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı ilişkileri. //Tarihten günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 aralık 2002, Konya. Konya, 2002, s.78-87.
44. Toğan Z.V. Azerbaycan. İslam Ansiklopedisi. C. II. İstanbul, 1943, s. 91-118.
45. Unat F.R. Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. Ankara 1987.
46. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi, IV c. I Bölüm, İstanbul, 1988.
47. Uzunçarşılı İ.H. XVIII. Asırda Osmanlı-İran münasebetleri. /Türkler, c.XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 512-524.
48. Yücel Y., Sevim A. Türkiye tarihi. Osmanlı dönemi (1566-1730). Ankara, 1991.

Tofig Najafli

THE SAFAVI-OTTOMAN RELATIONS IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY IN TURKISH HISTORIOGRAPHY

SUMMARY

Key words: Azerbaijan, Shah Tahmasib II, Sultan Ottoman, Safavids.

The weakening of the Safavid Empire's central government at the beginning of the eighteenth century and the decline of the state had an impact on its international relations. This situation had created

favorable conditions for the implementation of the occupation plans of neighboring states. During this period, of course, in the ruling circles of the Ottoman Empire appeared plans to seize the Safavi lands.

Ottoman sultan that had been keeping normal neighborly relations with Safavis for a long time taking use of the weakening of the Safavi state was going to wreak his anger on the East for failure in the West. Therefore, losing the ability to pursue an active foreign policy in Europe the Ottoman Empire led its sight to the Safavi state.

Turkish historians I.H.Uzuncharshili, Y.Oztuna, S.M.Bilge, M.Aktepe, U.Kurtaran, A.Atesh, I.Kulbilge have investigated the Safavi-Ottoman relations in the first half of the eighteenth century in their works. In the article the open aggression of the Ottoman Empire against the Safavi state, the level of studying of the relations between the two countries during the reign of Shah Sultan Hussein and Tahmasp II in the Turkish historiography were studied and analyzed with the use of sources of the period.

Тофик Наджафли

ОСМАНО-СЕФЕВИДСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Азербайджан, Шах Тахмасиб II, Османский султан, Сефевиды

В начале XVIII века в государстве Сефевидов ослабла центральная власть, государсто переживало период упадка. Это обстоятельство окозало негативное влияние на внешнюю политику Сефевидской державы. Соседние государства стремились реализовать свои завоевательные планы. Естественно, что и в новой исторической ситуации правящие круги Османской империи решили завоевать владения Сефевидов.

Османский султан потерпел ряд неудач в противостоянии государствами Запада и поэтому решил компенсировать эти военно-дипломатические потери Востоке. Объектом военно-дипломатического давления стало азербайджанское государство Сефевидов.

Османо-сефевидсие отношения первой половине XVIII векастали объектом исследования в трудах И.Х.Узунчаршылы, Й.Озтуна, С.М.Билгена, М.Актепе, У.Куртарана, А.Атеша, И.Кюлбилгена.

В представленной статье определена степень исследования процесса открытой агрессии Османской империи в отношении Сефевидского государства, взаимоотношении этих государств в период правление шаха Султан Хусейна и Тахмасиба II в турецкой историографии. Использованы первоисточники и представлен сравнительный анализ данных первоисточников и исторической литеретуры.

ПРОТИВОСТОЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ ДЕРЖАВ ПЛАНАМ ПЕТРА I НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ КАВКАЗЕ

Шаруфитдин Магарамов[191]
Рашидов Мурад

Ключевые слова: Россия, Северо-Восточный Кавказ, Петр I, иностранные державы, противоборство.

Успешно завершив Северную войну, российское правительство решило активизировать южное направление внешней политики. Турция, воспользовавшись сложившейся кризисной ситуацией в Иране, решила «прибрать к своим рукам» находящиеся под влиянием Ирана кавказские владения, что не могло не встревожить российские правящие круги.

Предпринятый Петром I поход в Западный Прикаспий встретил противодействие со стороны Турции, активно поддерживаемый западноевропейскими странами (Англией, Австрией), стремившихся спровоцировать новую российско-турецкую войну. Подогреваемая интригами Англии, Турция веля себя очень воинственно. В мемориале, направленном султану английским послом А. Стаьяном, указывалось, что Россия готовится к захвату всего Кавказа вплоть до Черного моря, но не имеет союзников в Европе и легко может быть разбита.

Успешные действия российской армии в Дагестане вызвали недовольство в Стамбуле. Верховный визирь Ибрагим-паша угрожал объявить России «священную войну». Прибывший в русский лагерь на реке Милюкент представитель Османской империи заявил, что дальнейшее продвижение российской армии на Кавказе будет рассматриваться султаном как причина для объявления войны для России. Активно пропагандировала Османская империя выступить против России дагестанских правителей. 3 сентября 1722 г. шамхалу Адиль-Гирею было послано воззвание «выслать всех магометанцев, какого бы ни были роду из домов своих, и велеть им… против возмутителей (русских – авт.) весьма жестоко биться». Однако намечавшейся под эгидой османов антироссийской коалиции в Дагестане не не состоялось. Против нее выступил Адиль-Гирей, Сурхай под его влиянием остался в стороне, Дауд-бек, Ахмед-хан и Али-Султан, поссорившись между собой, прервали переговоры с Крымом.

Учитывая сложность сложившейся международной обстановки на Кавказе, как справедливо заметила О.П. Маркова, «Петр решил уйти с Кавказа, избегая преждевременной войны с Турцией». На протяжении всей второй половины 1722 г. в Стамбуле распространялись самые разные слухи о поражении и поспешном отступлении русской армии, тайном визите Петра I в Грузию и переговорах с грузинским митрополитом об оккупации этой страны русскими войсками и т.п. Османами для достижения своих стратегических целей были пущены в ход все средства: дезинформация, интриги, подкуп, натравливание народов Кавказа на русских. При этом османские правительственные круги не скрывали своих планов захватить

Шаруфитдин Магарамов – к.и.н.ФГБУН Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского Научного Центра Российской Академии Наук;
Рашидов Мурад – доц., к.и.н.Даггоспед университет Российская Федерация, Дагестанская Республик

шахские владения на Кавказе и подчинение его народов своей власти. Султан и его союзник крымский хан не переставали засылать своих тайных агентов с целью подкупа или угрозами привлечь на свою сторону местных правителей.

Порою старания османов приводили к желанным результатам. В числе первых на предложения османов откликнулся владетель Цахура Али-Султан, приняв подданство Османской империи в сентябре 1722 г. В фирмане султана на имя цахурского правителя указывалось, что Элисуйское владение утверждается «за опытным, храбрым и благочестивым эмиром Дагестана Али Султаном». Этот акт Османской империи должен был вдохновить сторонников проосманской ориентации и показать им, что султанское правительство продолжает собирать силы для захвата сефевидских владений, хотя в Стамбуле знали о неготовности османских войск к войне с Россией. В конце ноября 1722 г. османские министры потребовали вывода оставшихся на Кавказе российских войск под тем предлогом, что пребывание российских войск внушает «сильное подозрение всем окрестным государям и турецкий народ покоен быть не может».

В последующем на сторону Порты склонился Хаджи-Дауд, принявший ее подданство в качестве верховного правителя Дагестана и Ширвана. В грамоте на имя Хаджи-Дауда султан поставил перед ним цель захватить новые территории на Кавказе и вытеснить российские войска из Прикаспийских областей. Переход Хаджи-Дауда под протекцию Османской империи явился первым шагом на пути реализации планов османов на Кавказе. Вдохновленные этой акцией, они спешили решить ближайшую геостратегическую задачу – захватить закавказские и прикаспийские владения Сефевидской державы. И в этом деле османская правящая верхушка не обошлась без подлога, заявив, что оставшийся в живых сын шаха Хосейна Тахмасп и новый правитель Ирана Мир Махмуд приняли османскую протекцию.

В апреле 1723 г. великий визирь Ибрагим-паша предложил российскому правительству план раздела сфер влияния на Кавказе, согласно которому Османская империя сохраняла за собой сефевидские владения на Южном Кавказе и часть Северного Кавказа, включая Дербент. Влияние России распространялось бы на засулакские земли до Терека. Одновременно с переговорами османы продолжали военные приготовления.

Как и ожидалось, предложения османов, предполагавшие поглощение Кавказа и Прикаспийских областей, встретили решительное противодействие России. Для отражения возможного турецкого вторжения российское правительство срочно приняло ответные меры. По приказу Петра были усилены гарнизоны, дислоцированные на Северном Кавказе. Обезопасив пограничную линию на Кавказе, Петр предписал И.П. Неплюеву известить султанский двор о готовности России защищать свои интересы на побережье Каспия всеми доступными средствами.

Российско-османские переговоры, проходившие в мае-августе 1723 г. в Стамбуле при посредничестве Франции, не дали положительных результатов. Настаивая на праве владеть Южным Кавказом и частью северного Кавказа, Порта перешла к активным военным действиям. В июне 1723 г. османы заняли Тифлис. Одновременно российские войска, чтобы не допустить османов на побережье Каспия, заняли Энзели, Решт и Баку. Затем Россия стала добиваться от Тахмаспа добровольной уступки Прикаспийских областей, обещая взамен помощь для борьбы с османами и афганцами.

Угроза османских завоеваний вынудила шахский двор направить в Петербург своего представителя Исмаил-бека, который подписал с Петром I в сентябре 1723 г. Петербургский договор, предоставлявший России «в вечное владение города Дербент, Баку со всеми к ним прилегающими и по Каспийскому морю лежащими землями и местами, також де и провинции Гилянь, Мизондран и Астрабад».

Петербургский договор усилил активность султанского двора. Осенью 1723 г. Военные действия османов на Южном Кавказе возобновились с новой силой. Одновременно Порта пыталась склонить на свою сторону новых дагестанских правителей, убедившись в слабости позиций своего сторонника Хаджи-Дауда. Однако эта акция Порты имела обратный результат: дагестанские правители продолжали враждовать с Хаджи-Даудом, стараясь изгнать его из Шемахи. Попытка султана примирить своего ставленника с шамхалом и уцмием не имели успеха.

Не желая втягиваться в войну с османами, российское правительство искало мирное решение конфликта, но прочно сохраняло занятые позиции, не уступая угрозам султана. В декабре 1723 г. Неплюев предложил прекратить военные действия в тех пределах, какими владели обе стороны. Османские министры заявили, что султан намерен вести переговоры лишь о тех местах, где находятся российские гарнизоны, остальные же провинции (Астрабад и Мазендаран) он будет отстаивать силой. Жесткая позиция Османской империи в немалой степени объяснялась интригами европейских дипломатов.

Видя твердую позицию правительства Петра, Ибрагим-паша при очередной встрече с Неплюевым выразил готовность уступить России прикаспийское побережье до слияния рек Аракс и Кура. В июне 1724 г. в Стамбуле был подписан трактат о разделе сфер влияния на Кавказе, признавший за Россией владения, принадлежавшие ей ранее области, переданные ей Ираном по Петербургскому договору, а также 2/3 приморской полосы Ширвана и часть земель по Самуру, считавшихся под протекцией Сурхая. К Порте переходили бывшие иранские владения в Азербайджане (кроме Ардебиля), Грузии и Армении и часть западных областей Ирана. В Дагестане под власть султана отходили Ахты, Рутул, Цахур и часть лезгинских земель. Однако заключенный договор не снял напряженность международной обстановки на Кавказе.

Məhərrəmov Ş.A.
Rəşidov M.R.

I PYOTRUN ŞİMAL-ŞƏRQİ QAFQAZDAKI PALANLARINA XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN QARŞIDURMASI

XÜLASƏ

Məqalədə XVIII əsrin birinci qərinəsində Rusiya hökümətinin Şimal-Şərqi Qafqazdakı planlarına Osmanlı imperiyasının qarşıdurma siyasəti təhlil edilir. I Pyotrun bölgədəki siyasətinin uğurları göstərilir.

MAHARRAMOV Sh.A.
RASHİDOV M.R.

OPPOSITION OF FOREIGN POWERS TO PETER I PLANS IN THE NORTHEAST CAUCASUS

SUMMARY

In article the policy of opposition by the Ottoman Empire to plans of the Russian government in the Northeast Caucasus in the first quarter of the XVIII century is analyzed. Achievements of policy of Peter I in the region are shown.

İRƏVAN XANLIĞININ İŞĞALI VƏ ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ XƏTT-I HÜMAYUNLAR İŞIĞINDA

Fərəh HÜSEYN[192]
ferah@mail.ru

Açar sözlər: Xətt-i hümayun bəlgələri, İrəvan xanlığı, Rus işğalı, ermənilərin köçürülməsi.

XIX əsrin başlarından etibarən Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda başladığı açıq işğalçılıq siyasəti ilə üz-üzə qalan Azərbaycan xanlıqlarının bağımsızlıq uğrunda verdikləri amansız mücadilə tariximizin ən şərəfli səhifələrindəndir. Otuz ilə yaxın davam edən qanlı, hərbi texnika və canlı qüvvə baxımından qeyri bərabər mübarizədə Azərbaycan xanlıqları Rus ordusunun və hərbi texnikasının gücü qarşısında boyun əyməyib, doğma torpaqları uğrunda savaşıb şəhid olmağa üstünlük verdilər.

Bu tarixi epopeyanın son savaş səhnəsi İrəvan xanlığı uğrunda cərəyan etdi. Məlum olduğu kimi, hələ birinci Rus-İran savaşında rus ordusunun generalları P.D.Sisianov və İ.V.Gudoviç tərəfindən müvafiq olaraq 1804-cü ilin yayında iki aylıq mühasirə və 1808-ci ilin payızında yenə də iki aylıq mühasirədə İrəvan qalası müdafiəçilərinin şiddətli müqaviməti qarşısında rus ordusu uğursuzluqla geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı [1].

Lakin Cənubi Qafqazda Osmanlı və İran dövlətləri ilə sərhəddə xristian dövləti qismində bir hərbi dayağın yaradıması Rus Çarizminin ekspansionist siyasətinin əsas qayəsini təşkil etdiyi üçün nəyin bahasına olursa olsun İrəvan xanlığını zəbt edib bu məqsədini reallaşdırmaq niyyətində idi. Bu, həm də gələcək ekspansiyanın plasdarmı olacaqdı. İkinci Rus-İran savaşında 1827-ci ilin aprel ayında İrəvan xanlığının ərazisinə soxularaq Üçkilisəni işğal edən rus ordusunun yeni baş komandanı general İ.F.Paskeviç İrəvan xanı və sərdarı artıq ixtiyar çağında olan "Uluxan" ləqəbli Hüseynqulu xan Qacarın və onun qardaşı iğidliyinə görə "Sarıarslan" adını qazanmış Həsən xanın təşkil etdikləri güclü müqavimətlə rastlaşdı [2].

İrəvan xanlığının qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixşünaslıqda Rus və Azərbaycan qaynaqları əsasında kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Bu məqaləmizdə isə həmin hadisələrin bəzi aspektlərinə, həmçinin işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində Ordubad da ilhaq olunmaqla Rus hakimiyyəti altına keçdikdən dərhal sonra çarın 21 mart 1828 tarixli fərmanına əsasən yaradılmış Erməni vilayətinə Ədirnə müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti ərazisindən ermənilərin hansı şəraitdə və nə kimi tədbirlərlə köçürüldüklərinə Başbakanlık Osmanlı Arşivinin (BOA) fondlarında mühafizə olunan sənədlər, xüsusilə xətt-i hümayunlar kimi təsnif olunan bəlgələr işığında nəzər salmağa çalışacayıq.

Öncə xətt-i hümayun adlanan bəlgələrin qısaca xarakteristikasını vermək məqsədəuyğun olardı. Təsnifata görə, xətt-i hümayun adlanan tarixi sənədlər fərman, iradə, namə-i hümayun kimi bəlgələrlə bərabər Osmanlı sultanlarına aid sənədlər qrupuna daxil idi. Ümumiyyətlə, padşahların əl yazılarına verilən isim olub, padşahların yazılı əmrləri anlamına gəlməktədir [3]. Sədrəzəm və ya Osmanlı dövlətinin diğər yüksək vəzifəli məmurları tərəfindən sultana təqdim edilən sənəd üzərində bəzi istisnalar olmaqla sultanın şəxsən öz əli ilə yazdığı tövsiyə, təsdiq, təşviq, əmr mahiyyətli qeydlərin olduğu

Fərəh Adil qızı Hüseyn – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

sənədlərdir. Məqaləmizin mövzusu olan hadisələrlə bağlı xətt-i hümayunlara gəlincə, qeyd edək ki, bunlar İrəvan bölgəsində və, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə bağlı bir qayda olaraq casuslar vasitəsilə əldə edilən və Osmanlı dövlətinin həmsərhəd vilayətlərinin hakimləri, xüsusilə Ərzurum valisi Qalib paşa tərəfindən İstanbul sarayına göndərilən məlumatlardır. Eyni zamanda İrəvan xanı və sərdarı Hüseyn xanın Rus dövlətinə qarşı birlikdə çıxış etmək təklifilə Osmanlı sarayına göndərdiyi müraciətlərdir.

Məsələn, bunların birində Hüseyn xan Osmanlı sarayının rəis ül-küttabına müraciət edərək Osmanlı dövlətinin sərhəd civarındakı qala muhafizlərinin iqtidarsız və öz şəxsi işləri ilə məşgul olub düşmənə müqabilədə bulunacaq halda olmadıqlarından şikayət edərək "*belə iqtidarsız kumandanlar təyin olunduqca Moskofa gələbə etmək imkanı olmayacaq*" yazaraq xəbərdarlıq edirdi [4].

İrəvan xanlığının işğalı ilə bağlı xətt-i hümayunları nəzərdən keçirərkən bunların ehtiva etdiyi məlumat yuxarıda qeyd etdiyimiz məlum səbəblərə görə sistematik deyil epizodik xarakter daşımasına baxmayaraq işğal sürəcinin müəyyən aspektlərini təhlil etməyə imkan verir. İlk növbədə İrəvan qalasının müdafiəsində və ümumiyyətlə, işğalçılara qarşı mübarizədə İrəvan xanlarının düşünülmüş şəkildə xüsusi hərbi taktika tətbiq etdikləri xətt-i hümayunlardakı məlumatlarla da təsdiqlənir. Belə ki, İrəvan xanlığının ərazisində olan qalalar, xüsusilə İrəvan və Sərdarabad qalaları hər nə qədər düşmənə müqavimət göstərmək və uzun müddətli mühasirəyə davam gətirmək üçün toplarla möhkəmləndirilmiş, silah-sürsat, ərzaqla təmin olunmuşdularsa da, sərdar və xüsusilə Həsən xan bu qalaların içinə sığınaraq divarları arxasından passiv müdafiə deyil, düşmənə qarşı daim həmlələr endirməklə savaş aparmağa üstünlük verirdilər.

Qalaların müdafiəsini etibarlı komandirlərə tapşırıb özləri düşməni yormaq və əldən salmaq məqsədilə ixtiyarlarında olan qüvvə ilə rus ordusu ilə ara-sıra döyüşlərə girib mütəmadi zərbələr endirirdilər. Məsələn, Qars muhafizi Osman paşanın Ərzurum valisi Qalib paşaya göndərdiği 17 Şəvval 1242 (14 may 1827) tarixli qaimədə "*Rusiyalu əsgərin İrəvan qalasını mühasirəyə alıb Rəvanlu dərun qaladan Rusiyalu xariç qaladan bir-birinə top ataraq müharibə etmək üzrə olduqlarından*" xəbər verilirkən qeyd olunur ki, "*və sərdar dəxi qalada turmayub dərunində [qalanın içində] olan mütəməd sərkərdələrə tövsiyə ilə çıxmış və biradəri Həsən xan ilə bilmə'iyyə bir miqdar atlu ilə dışardan bulunmuşdur*" [5].

Yenə Osman paşanın Ərzurum valisi Qalib paşaya göndərdiyi 13 Şəvval 1242 (10 may 1827) tarixli qaimədə "*Rusiyalu Rəvan dairəsinə vürud ilə Üçkilisada iqamət etmiş olduğu"* əsnada *"İranlu (İrəvanlılar nəzərdə tutulur – F.H.) dəxi Rəvanda olan əsgər ilə Rəvana və Sərdarabadda olan əsgər ilə Sərdarabada təhsin edüb ali halə durduqları və Həsən xan dəxi Rəvan və Sərdarabada girməyüb nihayət 4-5 yüz miqdarı atlu ilə gicə və gündüz dışrada gizüb və imrar-ı vakit itmək üzrə idügi*" qeyd olunur [6].

Qars mühafizinin Qalib paşaya göndərdiyi 29 Şəvval 1242 (26 may 1827) tarixli şuqqasında, yəni kiçik təzkərəsində *"Həsən xanın Qarasu başında ikən Rusiyaluya təsadüf edib"* döyüşdüyündən, lakin "bozulub" Hüseyn Ağa Zilanlının imarətinə çəkilməsindən qısaca da olsa bəhs edilir. Eyni zamanda xəbər verilir ki, dört tərəfdən top atəşinə tutulan İrəvan qalası 30 minə yaxın Rusiyalı tərəfindn mühasirə edilməkdədir [7]. İrəvan qalası müdafiəçilərinin güclü müqaviməti ilə qarşılaşan rus ordusu öncə strateji

əhəmiyyətə malik olan Sərdarabad qalasını ələ keçirmək məqsədilə mühasirə etdikdə Həsən xan qalanın müdafiəsinə yollanaraq 500-600 süvarisi ilə birlikdə qalanın düşməsinə qədər mübarizə aparır. "*3-4 yerdə topraqdan dəpələr yapmış və üzərlərinə top tikdirmiş, Sərdarabada top atırmış, dərunində olan şənlik gayət müzayigədə*" olduğundan xəbər verilir [8]. Osman paşanın 12 Rəbiüləvvəl 1243 (3 oktyabr 1827) tarixli şuqqasında Sərdarabad qalasının alınmasından bəhs edilərək qeyd olunur ki, Bağlar qapısının yerləşdiyi tərəfin zəif olduğundan xəbər tutan rus ordusu qalanı 16 topdan şiddətli atəşə tutdu. Nəticədə bu tərəfi tamamilə xarab etdikdən sonra qalaya girməyə müvəffəq olduqda Həsən xan atlı dəstəsi ilə brlikdə qalanın qarşı tərəfdəki qapısından çıxaraq İrəvan qalasının müdafiəsinə yollandı [9].

Xətt-i hümayunlardan əxz etdiyimiz bu məlumatlar rus mənbələri ilə də təsdiqlənir. Belə ki, rus ordusunun artilleriyası qarşısında dəfələrlə geri çəkilmək məcburiyyətində qalsa da, ruhdan düşməyən, qüvvələrini yenidən toplayaraq, rus mənbələrinin də etiraf etdiyi kimi öz enerjisi və hərbi təcrübəsi ilə düşmənləri belə heyrətləndirən Həsən xan "yorulmadan, usanmadan" [10] həm daim əlaqə saxladığı qala qarnizonuna məlumatlar ötürməklə ruh yüksəkliyini saxlamağa, həm də düşmənə qəfil həmlələr endirməklə işğalçılara qarşı mübarizəni davam etdirməyə çalışırdı.

İşğal əsnasında erməni əhalisinin ruslarla işbirliyinə girərək, istər casusluq etməklə düşmənə məlumatlar ötürmək, istərsə də xəyanətkar əməlləri ilə qalaların təslim olunmasındakı mənfur rolları məlum tarixi faktdır. Bu sınanmış metod, K.Beydilinin təbirincə "içdən fəth" sadəcə İrəvan qalasının işğalında deyil, sonrakı Rus-Osmanlı müharibəsi əsnasında tətbiq olunaraq Şərqi Anadolunun bir çox qalalarının, o cümlədən, Qarsın, Axısqanın, Ərzurumun rusların əlinə keçməsində həlledici rol oynadı [11].

İrəvan xanlığında da analoji vəziyyət mövcud idi. Yəni doğma torpaqların müdafiəsində həm xarici, həm də daxili düşmənlə üz-üzə qaldıqda məcburiyyət qarşısında xristian əhalisini rusların ilərlədiği ərazilərdən qismən köçürmək tədbirini həyata keçirməyə cəhd göstərən Həsən xan silahlı qarşıdurma ilə üzləşir. "*Rəvanın əhl-i zimmət rəayəsindən bir miqdar xanə də Rəvanın tuzlası olan Qulp qəryəsində olduqlarından Həsən xan Cəfər xanı bir miqdar atlı ilə göndərmiş ki, varub məzkur rəayə xanələrini köçürüb götürə. Xan-ı mərqum qəryə-yi mərquməyə varınca rəayə-yi mərsumə qarşu qoymuşlar və cəbrən götürmək murad etmiş isə də, [ermənilər] tüfəng atıb 3-4 adamlarını tələf etmələri ilə Əcəm çəkilüb gitdikdən sonra [ermənilər] Rusiyaluya adam götürmüşlər və Rusiyalu dəxi işbu çahahşənbə günü nəhr-i Arası übur [edüb] ve gidüb xanəha-yi mərsumə-yi qəryə-yi mərqumədən qaldırub götürəcək olduqları"* barədə Qars mühafizi Osman paşa xəbər verirdi [12].

İrəvan işğalı ilə bağlı xətt-i hümayunlar arasında daha bir maraqlı sənəd diqqətimizi cəlb etdi. Çıldır valisinin Qalib paşaya göndərdiyi 13 Rəcəb 1243 (30 yanvar 1828) tarixli qaiməsində artıq İrəvan xanlığının işğalından sonra Təbrizdə şəhzadə Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında sülh müzakirələri əsnasında ortaya çıxmış qətliamdan və bunun əks-sədası ilə İrəvanda baş vermiş üsyandan bəhs edilir. Sülh müzakirələri zamanı Paskeviçin, mənbənin dili ilə desək *"müqtəza-yi anud və qürurunu bipərva turanmış vəla abalıqlarına binaən"* yəni həddən artıq təkəbbürlü davranışlarına qəzəblənən şahzadənin ətrafda olan "Türkan və sair əsakirə xəfiyyən" adam göndərib *"alə`l gaflə mərsumlərin*

(rusların – F.H.) fənlərinə təsadüf ilə şəbxun etmək və əhali ilə dəxi bi`l-ittifaq"* olub hərəkətə keçərək gecə basqını təşkil etmək barədə verdiyi göstərişi nəticəsində rus ordusunun on beş mindən çox əsgəri qılınçdan keçirildi. *"Baqiyyətü`s-süyuf" Abbasabada daxil olduqda İrəvan qalasından imdadlarına yetişən bir miqdar *"rus saldanlardan"* 500 qədərini Paskeviç Abbasabad qalasında yerləşdirib, qalanları ilə Təbrizə qayıtdı. Əhalidən əmniyyət görmədiyi üçün əsir olaraq həbs altına aldığı "*vücuhlardan*", yəni əyan-əşrəfdən 5-6 nəfəri İrəvan qalasına göndərib orada Təbriz qiyamına cavab olaraq edam etdirdi. Həmin sənəddə həmçinin qeyd olunur ki, bu əsnada İrəvan əsilzadələrindən də bir neçəsi həbs edilmişdi, lakin onların taleyi haqqında heç bir məlumat yoxdur, çünki hal-hazırda İrəvan əhalisi bi`l-ittifaq olub bir nəfərin belə qaladan çıxmasına imkan vermir. Buna səbəb isə, görünür İrəvanda baş verən iğtişaşlar idi. Belə ki, İrəvan tərəfindən gələn Axıshalı digər bir casusun gətirdiyi xəbərə görə, bundan 5 gün əvvəl şəhər əhalisinin mötəbərlərindən birinin kiçik qəbahət üstündə *cəndalın*, yəni qara camaatın qalada sakin olan vəkili tərəfindən *"çubuq altında həlak etdirməsi",* biz *"bu müamiləyə taqət gətirməyüz"* deyən əhali arasında narazılığa və *"vafər gofteguya"* səbəb olmuşdu. Təəssüf ki, bu insidentin səbəbləri və gedişatı haqqında daha təfərrüatlı məlumat əldə edə bilmədik, hər halda əlimizdə olan sənədlər buna imkan vermir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, mənbədən anlaşıldığı kimi kifayət qədər əks-səda doğuran bu hadisənin təsiri ilə *"əhali-yi Rəvanın bi`l-ihlas geyrət üzrə olub səhnə-yi münqəlib"*, yəni hadisələrin dönüşmə səhnəsinə çevriləcəyi ehtimal edilirdi [13].

İrəvan xanlığının işğalı əsnasında müsəlman əhalisinin bu əraziləri tərk edərək kütləvi şəkildə İran və Osmanlı imperiyasının sərhədyanı bölgələrinə köç etməsi prosesi baş verirdi. Bu, sonradan ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə yanaşı bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsinə mənfi təsir göstərmiş mühüm amillərədən biri idi. Müsəlman əhalisinin bu torpaqları hansı şəraitdə tərk etdiyinə dair xətt-i hümayunlarda xeyli sayda faktiki məlumat əks olunmaqdadır.

Ərzurum valisi Qalib paşanın 23 Cəmadiüləvvəl 1243 (2 dekabr 1827) tarixində Osmanlı sədarətinə göndərmiş olduğu və *"Qars, Bəyazid, Van tərəflərinə fərar və dəxalət edən ilat və xanələrindən"* bəhs edildiyi qaimədə qeyd olunur ki, İrəvanın zəbtindən sonra bunlardan bəzilərinin geri dönməyə rəğbətləri olduğu halda, əşirət və Əcəm xanələrindən bir qismi geri dönməkdən imtina edirlər. "*Kimi müqəddəm çapulları (talanları, ğarətləri – F.H.) cihətilə Moskovludan ehzara (ehtiyat edərək – F.H.) və kimisi dəxi Rusiyaluyu qəbul etmədiklərinə məbna gitmiyərək, və [yerləşmək üçün onlara] Diyarbəkr tərəfi göstərildikdə şita hululuna binaən gidəmiyərək istirhamları"* nəzərə alınaraq birər məhəlləyə yerləşmələrinə göz yumulurdu [14].

Rus ordusu İrəvanı və Sərdarabadı mühasirə etdiyi sırada *"Rəvan mahalı rəayəsinin ətrafa dağılmış olan xanələrindən bir 300 miqdar əkinci olan Əcəm xanələri yerlərindən qalxıb Kağızman dərəsindən mürur ilə gəlüb Qarsın üst tərəfində Qarsa 3 saat məsafədə Quru dərə tə'bir olunan mahalda tarım evləri dedikləri çadırı quraşdırıb övlad və əyallərini dərunə vəz` edərək gəlib tərəf-i acizanəmə halı ifadə və canib-i bəndəganəmdən səhabət (sahib çıxma – F.H.) istid`a eylədiklərini"* Qars mühafizi Osman paşa Qalib paşaya xəbər verirdi [15].

Qalib paşanın Osmanlı sarayına göndərdiyi bir başqa qaiməsində Qars mühafizi Osman paşaya istinadən bildirilirdi ki, İrəvanın mühasirəsi zamanı *"xaricdə dolaşmaqda*

olan Həsən xan şəhzadə-yi müşarünileyhin (şəhzadə Abbas Mirzənin – F.H.) ordusuna varıb Rusiya üzərinə varmağa əhrar ilə lədə`l-müharibə əvvəl əmrdə Moskoluyu kəsr etmiş ikən Rusiyalu top atəşilə [onu] sıxışdırıb bozmuş və şəhzadə-yi müşarünileyh dəxi bozulub biraz çəkilmiş və Rusiyalu ol tərəfdə bulunan Aras nəhrini mürur etmişkən bə`də`l-hərb övdət edib müqəddəm xarab olan Naxçıvana qərib şəhzadə-yi müşarünileyhin yapmış və Abbasabad təmiyyə eyləmiş olduğu qalanın müdiri olan xan Balasəba qala-yi məzburəyi top və mühimmatla Rusiyaluya təslim" edildikdən sonra *"əhali və ilati əyal və övladları ilə əksərən Bəyazid nəvahisinə və cibalına və bir miqdarı Qars səmtinə qaçıb sığındıqlarından və biz müslümanız İslam tərəfinə dəxalət etdik, bizi küffara payimal etməyin deyə"* iltica etmişdilər [16].

Osmanlı dövləti köçkünləri öz himayəsi altına alaraq yerləşdirmək məsələsində ehtiyatla davranmaq məcburiyyətində idi. *"İlatdan mümkün olanlarını iqamə və mühafizə"* edilməsində həm Rusiya tərəfinin, xüsusilə mənbədə qeyd olunduğu kimi *"ceneral Paskeviçin imtizacı (yəni münasibətinin öyrənilməsi – F.H.)"* [17] həm də İran tərəfinin bu məsələyə dair həssaslığı nəzərə alınırdı. Belə ki, 1821-1823-cü illərdə baş vermiş Osmanlı-İran savaşının əsas səbəblərindən biri də məhz Osmanlı-İran sərhədyanı bölgələrdə konar-göçər əşirətlərin hərəkətləri idi [18].

Rus ordusunun İrəvan qalasını mühasirə etdiyi əsnada ətrafda olan əşirətlərin və əhalinin *"əskər məquləsindən olanları xaricdə olan Rəvan sərdarı qarındaşı Həsən xanın yanında qalıb, xanələrini hüdud başına sövq ilə birazı dəxi Qars və Bəyazid tərəflərinə mürur etdiklərində",* Osmanlı tərəfi *"İran dövlətinə giran gələrək iştidad-ı ğeyzinə"* səbəb olmamaq üçün əmr edirdi ki, bunların *"içində əsgər qəbilindən var isə zinhar tovqif (tutub saxlama – F.H.) olunmayub, fəqət övlad və əyal və əməlməndələrinin dəst-i küffarəyə düçar olmamaları üçün quraya iskan olunmayaraq əyyam-ı sayfda cibal və səhrada tovqiflərinə iğmaz"* olunsun [19].

Məsələn, Qalib paşanın sədarətə göndərmiş olduğu 25 Rəbiüləvvəl 1243 (16 oktyabr 1827) tarixli olduqca ətraflı qaiməsində diğər məsələlərlə yanaşı Zilanlı əşirətinin Osmanlı dövlətinin tabeliyinə qəbul olunması müraciəti də əks olunmuşdur. Məlumdur ki, haqlarında Osmanlı-İran 1823 Ərzurum müqaviləsində şərtlər bağlandığı Haydaranlı və Sebki əşirətlərindən fərqli olaraq *"şürut daxilində olmayıb bütün-bütün İran əşirəti"* olan Zilanlılar vaxtilə *"Qars təbəəsindən olub orada müqim idi",* lakin başçısı Hüseyn ağanın sabiq Qars mühafizi Xatunzadə Mehmed paşa ilə pozulmasından sonra İrəvana keçmişdilər. Rusiya-İran müharibəsi baş verdikdə Hüseyn ağa oğlu ilə əskərini Həsən xanın yanında qoyub özü heyvanat və malıyla xanəsini *"behər sənə yayladığı Bəyazid hüdud başında vaqe [olan] cəbəldən içrüyə nəql"* ilə Bəyazid mütəsərrifi Bəhlul paşaya iltica edib *"fi`l-əsl Qars təbəəsindən olduğunu"* deyərək yenidən qəbul olunmasını rica etmişdir. Lakin İran tabeliyində olan Zilanlı əşirətinin ricası təmin edildiyi təqdirdə *"münazaaya bais olur"* deyə rədd olunduqda, *"ağa-yi mərqum (Hüseyn ağa – F.H.) iştə İran işi savdı, bən nərəyə gidəyim, İslamiyyətimlə Rusiyaya tabe mi olayım. Bundan sonra İranlu əski rabtasına girsə dəxi, bən İrana gitməm, əvvəlki gibi dövlət-i aliyyə bəndəsi olub şöylə xidmət idərim, böylə idərim" deyü mümaileyh Bəhlul paşa bəndələrinə niyaz və məiyyətində Zilanlı və sairədən 4000 miqdarı xanə olduğundan"* xəbər verib Bəyazidə bağlı Əşkrəd, Xamur, Patnus tərəflərini və ya Qars əyalətindən Kağızmanı və Ərzurum əyalətindən Pasini qışlaq olaraq verilməsini istəmişdi [20].

Eyni sənəddə İran səfərindən əvvəl Əcəmə getmiş 300 xanə miqdarı Buzçalu əşirətinin də Çıldır tərəfindən Osmanlıya keçdiyi xəbər verilir [21].

Xətt-i hümayunlarda əks olunmuş bu kimi məlumatların əhəmiyyəti bölgədə baş verən demoqrafik proseslərin ümumi mənzərəsini canlandırmaq üçün təkzib edilməzdir.

İrəvan xanlığının işğalından sonra məlum olduğu kimi bu ərazilərə İrandan və Osmanlı imperiyasından kütləvi şəkildə erməni əhalisinin köçürülməsi həyata keçirilməyə başlanıldı. Ədirnə sülh müqaviləsinin 13 maddəsinin şərtlərinə görə, tərəflər üzərinə öhdəlik götürürdülər ki, müharibə əsnasında qarşı tərəflə işbirlik edən təbəələrə əfv tətbiq olunacaq, onlar hər hansı bir təqibə məruz qalmayacaqlar və arzu edənlər 18 ay ərzində mal-mülklərini satıb digər ölkəyə köçmək imkanı əldə edəcəklər [22].

Lakin real vəziyyət xeyli fərqli idi. Türk tarihçisi K.Beydilli ermənilərin İrandan və Şərqi Anadoludan Rusiyaya, yəni Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərə köçürülmə prosesini hərtətəfli və əsaslı şəkildə işıqlandırdığı əhatəli məqaləsində qeyd edir ki, hər halda Babialidə, yəni Osmanlı sarayında hesab edirdilər ki, "İranda gördüyümüz kimi [Anadoluda da] yoğun bir zorlama ve basqı ilə orqanizə və öncədən düşünülmüş bir "nəql-i iskan", bir "köçürmə", bir "təhcir" hərəkəti ilə qarşılaşa bilərlər" [23].

Belə ki, köçürülmə prosesi müqavilə şərtlərinin kobud şəkildə pozulması ilə hayata keçirilirdi ki, bu da xeyli sayda olan xətt-i hümayunlar sənədləri ilə əks olunmaqdadır [24]. İlk növbədə köçürmə prosesində Rusiya tərəfi könüllülük prinsipinə nəinki riayət etmirdi, əksinə buna tamamilə zidd hərəkətlərə yol verirdi. Ərzurumda yerləşən rus generalı Pankratyevin rəhbərliyi altında xristian əhalisini köçməyə məcbur etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi, yerli xristian əhalisi müxtəlif tədbirlərlə – güclü təbliğat, psixoloji və iqtisadi təzyiq altında köçürülməyə məcbur edilirdi. İlk növbədə erməni keşiş və rahibləri, sənədlərin dili ilə "qarabaş və ruhbanları" "cəbr ü təzyiq" ilə köçməyə sövq edilirdi. Təzyiq vasitələrindən biri də "qarabaşın dəftərləri" deyilən xüsusi siyahıların tutulması idi. Bu hallar ətraflı şəkildə xətt-i hümayunlarda öz əksini tapmışdır. Məsələn, Ərzurum valisi Həsən paşa tərəfindən sultanın adına göndərilən 13 Zilqədə 1245 (6 may 1830) tarixli qaiməsi xüsusilə nəzərimizi cəlb etdi [25]. Əgər Osmanlı tərəfi hər vəchlə Rusiya tərəfi ilə münasibətləri pozmamağa, hətta *"ceneral-i mərsumə dostanə kağıdlar yazılıb irsal ...və dostluq maddələrində ədna dərəcədə qüsur olunmadıqdan məadə faidədən xali olmayacağı mülahizəsiylə vafərcə hədiyyə tərtib olunub, adəmin qulları ilə göndərilmiş"* olduqda Rusiya tərəfi, başda general Pankratyev olmaqla söz verir ki, *"getməyə xahişgar olmayan rəayəyə müdaxilə olunmamasını tənbih"* edib, və hətta bunu dəllal vasitəsilə nida etdirdirsə də, necə deyərlər əl altından *"rəayanın müfsid və gedəcək olanları iç üzündən təhrik edərək Qarabaşı və ruhbanları dəxi getməyə irza etmiş və Qarabaş tərəfindən və kendi tərəfindən dərun-i şəhr və Ova qaryələrinə, və Pasin və Məcingərd və Xınıs və Təkman və Tərcan qəzalarına adamlar göndərib rəayələri türlü türlü təxriz və təxvif (təhriq və hədə-qorxu – F.H.) edərək dəftərə almağa başlamışlar"* [26].

Rusiya tərəfininin əlaltısı kimi hərəkət edən *"Qarabaş məlunu bütün bütün təbəiyyət etdiyindən müqəddəm təəddilərini izhar etməmişlər isə də",* yəni Osmanlı təəbəsi olduqları üçün əvvələr dönüklüklərini və düşmənliklərini gizlətmişdilərsə də, *"şimdi 'alenən cəbr ü təzyiq etməkdə və şöylə ki, dəllal nida etdirib "Rusiyalıya gedənlər Qarabaşın dəftərinə və qalanlar dəxi məhəllət imamlarının dəftərinə yazılsınlar və*

məhəllə imamı dəftərinə yazılanların əmvalı qarət və xanəsi ehraq olunacaq" deyərək "getməyiz" deyən rəayələri dərb-i şədid ilə dərb və əza vü cəfalarını təzyid etməkdə olduqlarını" yazıb xəbər verməkdədir [27].

Xristian əhalisinin köçürülmə məsələsinə münasibəti heç də birmənalı olmamışdır. Müharibə şəraitində işğalçılarla əlbir olub Osmanlı dövlətinə *"mufsidlərdən"*fərqli olaraq bütün təzyiqlərə, hədə-qorxulara rəğmən *"biz dövlət-i aliyyə rəayəsıyız, getməyiz"* deyənlər [28]. və müsəlman əhalisinin himayəsinə sığılıb *"cəbrən götürüldüklərini"* ifadə edənlər də az deyildi [29].

Müraciət etdyimiz mövzu ilə bağlı BOA-nın xətt-i hümayunlar fondunda çox sayda sənədlər mövcuddur. Bu məqaləmizdə biz sadəcə onların cüz`i bir hissəsini tədqiqata cəlb edərək həmin hadisələrin müəyyən məsələlərini işıqlandırmağ və eyni zamanda bu mənbələrin əhəmiyyətini nəzərə çatdırmağa çalışdıq.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan xanlığı, Elmi redaktor AMEA-nın müxbir üzvü. Yaqub Mahmudov Bakı, 2010, s. 200-210.
2. Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1978, c. XXVII, s. 305.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İkinci baskı, İstanbul, 2000, s. 443.
4. BOA HH 787/36719
5. BOA HH 772/36207 A
6. BOA HH 772/ 36207 C
7. BOA HH 772/36207 B
8. BOA HH 772/36207 E
9. BOA HH 1051/43286 A
10. В.Потто. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. III, вып. I, издание второе, 1888, С.Петербург, с. 315.
11. Kemal Beyydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu`dan Rusya`ya Göçürülen Ermeniler. Belgeler, cilt. XIII, s. 17, 1988, s. 384.
12. BOA HH 777/36207 E
13. BOA HH 803/37114 A
14. BOA HH 768/ 36162
15. BOA HH 772 /36207 C
16. BOA HH 769/36171 A
17. BOA HH 768/ 36162
18. Aziz TEKDEMİR XIX. Yüzyılın İlk çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı, s. 81.
19. BOA HH 1049/43265
20. BOA HH 1049/43265
21. BOA HH 1049/43265
22. İrəvan tarixi, s. 263.
23. Kemal Beyydilli, a.g.m., s. 387.
24. Bax: Kemal Beyydilli, a.g.m., s. 411-434.
25. BOA HH 777/36432
26. BOA HH 777/36432
27. BOA HH 777/36432
28. Kemal Beyydilli, a.g.m., s. 387, BOA HH 43022
29. Kemal Beyydilli, a.g.m., s. 389, BOA HH 36432 F

Farah Huseyn

OCCUPATION OF THE IREVAN KHANATE AND RESETTLEMENT OF THE ARMENIANS IN THE LIGHT OF THE HATT-I HUMAYUNS

SUMMARY

Keywords: Hatt-i humayun documents, the Irevan khanate, Russian occupation, resettlement of the Armenians.

On the basis of Hatt-i humayuns the historical documents stored in the collection of the Ottoman Archieves of the Prime Minister`s Office the article considers the occupation of the İrevan khanate during the Russian-İranian war of 1826-1828 as well as some episodes of fighting against the Russian army headed by Hasan Khan the brother of Irevan`s sardar Huseyngulu Khan Qajar, the exodus of the native Muslim population from their homeland and thereafter massive resettlement of the Armenians from the Ottoman Empire to this region.

The article also draws attention to Hatt-i humayuns as primary historical sources containing a rich factual material for studying processes impacting the demographic situation in the region.

Ферах Гусейн

ОККУПАЦИЯ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА И ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН В СВЕТЕ ДОКУМЕНТОВ ХАТТ-И ХУМАЮН

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Документы хатт-и хумаюн, Иреванское ханство, русская оккупация, переселение армян.

В статье на основе документов из фонда хатт-и хумаюн, хранящихся в Османском архиве при кабинете министров Турецкой Республики, освещаются события, связанные с оккупацией Иреванского ханства в ходе русско-иранской войны 1826-1828 гг. В статье описываются некоторые эпизоды борьбы иреванцев против русской армии во главе с Гасан ханом – братом иреванского сардара Гусейнгулу хана Каджара, рассматривается процесс исхода местного мусульманского населения из родных мест и последовавшее вслед за этим массовое переселение в данный регион армян из Османской империи.

В статье отмечается важность документов из фондов хатт-и хумаюн как первоисточников, содержащих богатый фактический материал для исследования процессов, повлиявших на демографическую ситуацию в регионе.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О ГЮЛИСТАНСКОМ МИРНОМ ДОГОВОРЕ

Хейирбек Гасымов[193]
Дилавар Азимли

Açar sözlər: müqavilə, Gülüstan, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan

После смерти Надир шаха Афшара (1689-1747 гг.), завоевавшего огромные территории от Азербайджана до Индии, его огромная империя распалась. Так и не был осуществлен проект шаха по объединению основных мазхабов Ислама. Многие реформы, проведенные им, были вскоре забыты. Азербайджан разделился на множество мелких ханств, почти все время враждующих друг с другом. В это время международная обстановка была напряженной. Христианские феодалы, находившиеся на протяжении столетий в подчинении правителей Азербайджана, приступили к захвату исконных азербайджанских земель. Они стали активно сотрудничать с Российской империей и с ведущими державами Европы. В России разрабатывались планы по созданию на Кавказе христианских княжеств. У христианских и русских авантюристов были и другие планы. Они успешно продвигались в России. Русский генерал, теоротик и практик завоевания Р.Фадеев, выпустивший в 1860 г. книгу «Шестьдесят лет Кавказской войны» писал: «Кавказ потребовал больших жертв; но чего бы он стоил, ни один русский не имеет права на это жаловаться, потому что занятие Закавказских областей не было случайным, ни произвольным событием в русской истории. Оно подготавливалось веками, было вызвано великими государственными потребностями и исполнилось само собой».

Однако даже после захвата Россией Северного Азербайджана этим авантюристам не удалось создать здесь христианское государство, хотя они успели сформировать на исторических землях Азербайджана так называемую «Армянскую область» и переселить сюда более 1 миллиона «армян». Русские и советские историки, исследовавшие проблемы истории Кавказа XVIII в., ввели в научный оборот слова «Армения» и «армяне» в угоду малому этносу с большими амбициями (т.е. современных армян). Уместно отметить, что благодаря активному покровительству официальных кругов передовых западных стран (Англия, США, Франция, Германия) и России в течение XIX-XX вв. в исторической науке появились и утвердились выражения «Армения», «армяне», корни которого восходили к периоду арабских завоеваний (VII-VIII вв.) и не имели ничего общего с историей современного «армянского» (точнее «хайского») этноса. Именно благодаря поддержке вышеуказанных держав, «армянские» фальсификаторы за сравнительно короткий исторический период присвоили все христианское (т.е. доисламское) наследие кавказских (и других) народов и представили мировому сообществу в качестве «наследия армянского народа». Особую помощь им в этом «деле» оказали

Хейирбек Гасымов – ведующий научный сотрудник Института Истории им. А.Бакиханова НАН Азербайджана, д.ф. по и.
Дилавар Азимли – научный сотрудник Института Истории им. А.Бакиханова НАН Азербайджана, д.ф. по и.

русские историки XIX-XX столетий. Например, С.М.Соловьев представил удинов-христиан, не имевших и не имеющих ныне ничего общего с нынешними «армянами» в качестве «армян». Впоследствии «хай» (армяне) удревнили слова «Эрменийа» и «армяне», доводя их корни до «Истории» Геродота, исказили и сфальсифицировали этимологию этих слов. После этого они присвоили себе историю древнего государства Урарту, не имеющего ничего общего с их историей.

В конце XVIII – начале XIX вв. внешнеполитическая ситуация вокруг Азербайджана оставалась сложной, азербайджанские ханы стремились захватить земли своих соседей. Объединение азербайджанских ханств не было возможным даже в кризисных ситуациях, когда активизировались захватнические нападки грузинских правителей и когда Российская империя уже готовилась нанести смертельный удар по политической независимости Азербайджана.

Попытки сначала Шекинского, а затем и Кубинского ханств объединить азербайджанские земли, создать единое государство, потерпели крах. Этому препятствовала, в первую очередь, социально-экономическая отсталость страны и походы русских и каджарских войск в Азербайджан. Личные амбиции различных ханов, их непримиримость и другие факторы также препятствовали процессу объединения страны. В такой ситуации в Азербайджане отсутствовала единая политическая сила, способная противостоять имперским амбициям России и каджарской династии «Ирана». Правящие круги России готовились осуществить план полного подчинения Кавказа. Заметно усилившаяся Россия с начала XIX в. приступила ко второму этапу завоевания региона. При этом ставка делалась на местных христиан, и в первую очередь «армян», которые надеялись с помощью России восстановить выдуманное «Армянское государство». После смерти Керим – хана Зенда в «Иране» появился новый могущественный правитель – Ага Мухаммед – хан Каджар. Он происходил из тюркского (азербайджанского) племени Каджар. Азербайджанские ханы (особенно Карабахский, Ленкоранский (талышский) и др.) стали усиленно расширять связи с Российской империей. Эти ханы надеялись на помощь России против Ага Мухаммед хана Каджара. Однако правящие круги России не собиралась просто так воевать с могущественным ханом. Ага Мухаммед – хан Каджар старался наладить отношения с Османским султаном, который обещал признать его «шахом Ирана», если тот сможет захватить земли грузинских правителей. Тем временем многие азербайджанские ханы обратились за помощью к императору России. Ага Мухаммед хан Каджар прекрасно знал, что ханы не понимают всей опасности связей с Россией. Ханы не хотели подчиняться другим государствам, рассчитывая на то, что русские войска просто защитят их от Ага Мухаммеда, осознавая того, что Россия на деле постепенно готовила почву для захвата всего Азербайджана.

В феврале 1796 г. русские войска под командованием генерала Савельева начали наступление и подошли к Дербенду. Губинский и Дербендский Шейх-Али хан обратился к другим ханам за помощью. Однако, кроме бакинского Гусейнгулу – хана никто не оказал ему поддержки. В мае того же года войска В.Зубова соединились у Дербенда с армией Савельева и захватили Дербенд. Шейх-Али хан был взят в плен. Затем русские войска взяли Губу. Гусейнгулу хан Бакинский, видя бессмысленность сопротивления, сдал город без боя. Наконец некоторые ханы

осознали, что поход русских войск носит захватнический характер и ни о какой помощи против Ага Мухаммед – хана Каджара не может быть и речи. Ибрагим-халил хан Гарабахский организовал заговор ханов против русских, однако этот заговор был раскрыт. Но сопротивление русских оккупантов усиливалось. Шейх-Али хан в союзе с казикумухским ханом разгромил один из русских отрядов. В октябре 1796 г. Главнокомандующим русских войск на Кавказе был назначен П.О.Цицианов (Цициашвили), предвзято относившийся мусульманам Кавказа. Он особенно ненавидел азербайджанских тюрков. В ноябре 1796 г. скончалась Екатерина II (1762-1796 гг.). Её шовинистические планы по отношению к Кавказу не были продолжены Павлом I (1796-1801 гг.), который приказал вывести русские войска из Азербайджана. Тем временем Ага Мухаммед хан Каджар взойдя на шахский престол «Ирана», восстановил границы былой империи Сефевидов (1501-1736 гг.) и стал готовиться к новому походу на север Азербайджана. Весной 1797 г. он был уже под крепостными стенами Шуши, которая оборонялась отчаянно, но шахским войскам удалось сломить сопротивление защитников. Город был захвачен Ага Мухаммед шахом, а Ибрагимхалил хан бежал в Джаро-Балокен к Умма хану Аварскому. Азербайджанские ханы Гусейнгулу хан Бакинский и Джавад хан Гянджинский явившись к шаху изъявили ему свою покорность. Однако из-за подчинения русским войскам они были заключены в тюрьму. Ага Мухаммед шах хотел объединить азербайджанские земли, дабы не дать русскому командованию захватить Кавказ. Однако, 4 июля 1797 г. двое близких соратников шаха организовали покушение, и он был убит. Инициатива покушения принадлежала племяннику Ибрагимхалил хана Мухаммед беку. Дальнейшие события показали, что сближение ханов с Россией и отказ признать своим шахом азербайджанского правителя Ага Мухаммед шаха привели к скорому завоеванию всего Азербайджана Россией. Современные ученые, упоминая события начала XIX в., говорят о захватнических планах «Ирана» или Османской Турции по отношению к Кавказу, забывая о том что в «Иране» правила азербайджанская династия Каджаров, и, что огромное пространство под названием «Иран» был в составе азербайджанского государства Каджаров. Говоря же об Османской империи, не следует забывать, что территория современной Аджарии, Абхазии и Западной Грузии столетиями входили в состав этого государства. Поэтому желание османских султанов присоединить эти земли к своей империи скорее носило характер их возврата.

Официальные круги России начали активно расширять свои границы за счёт чужих земель.

13 октября 1813 г. близ селения Гюлистан в Карабахе был заключен мирный договор, по которому все территории северо-азербайджанских ханств (кроме Иреванского и Нахчиванского) перешли к Российской империи. Россия передала земли азербайджанских тюрков армянам, которых никогда не было на Кавказе. После захвата Кавказа Россией большинство ичкерийского (чеченского), дагестанского, азербайджанского и даже грузинского населения все время восставало против русского ига.

QAFQAZ MÜHARİBƏLƏRİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZIN AZƏRBAYCANLI ƏHALİSİ

Fəridə ƏLİYEVA[194]

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, azərbaycanlılar, əhali, rus çarizmi, köçürmələr

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra çarizmin Cənubi Qafqazda yürütdüyü demoqrafik siyasət diyarın əhali tərkibinə böyük təsir göstərdi. Feodal-ara müharibələrinin kəsilməsi, xarici basqınların qarşısının alınması, keçmiş feodal qurumları arasında mövcud olan gömrük sədlərinin götürülməsi sabitliyin yaranmasına kömək edir və bununla da demoqrafik şəraitə müsbət təsir göstərirdi.

Eyni zamanda diyarda etno-konfessional dəyişikliklər baş verir. Külli miqdarda xristianlar və eyni zamanda kürdlər (müsəlmanlar və yezidilər) köçürülüb yerləşdirilirdi.

Məlumdur ki, çarizm XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı ilhaq etdikdən sonra burada sosial dayaq yaratmaq məqsədilə, həm də həmişə Rusiyanın əlində bir alət olan ermənilərin arzusu ilə regionun demoqrafik mənzərəsini öz xeyrinə dəyişdirmək siyasəti yürütmüşdür. Bu məqsədlə də türkləri (azərbaycanlıları) hər vəchlə Cənubi Qafqazdan sıxışdırmış və xristianları, ilk növbədə ermənilər bu ərazilərdə məskunlaşdırmışdır [1].

XIX əsr rus müəllifi Yevetskinin hesablamalarına görə o zaman Cənubi Qafqazın və Dağıstanın əhalisinin ümumi sayı 1550000 nəfər idi [5, 24].

İndi rus hakimiyyət orqanlarının XIX əsrin 30-cu illərinin ortalarında tərtib etdikləri Cənubi Qafqazın təsvirinə [4] əlavə edilmiş cədvəllərdən daha konkret rəqəmlər gətirək. Cədvəldən görünür ki, Şirvan əyalətində (keçmiş Şamaxı xanlıqlarının ərazisi) 22.992 ev və 69.627 nəfər kişi və oğlan (yəni əslində 139.254) qeydə alınmışdır. Bunlardan 2.233 ev və 5.566 (11.132 nəfər) Şamaxı şəhərində, 2003 ev və 6951 (13.902 nəfər) Salyan şəhəri və ətrafında, 18.756 ev və 57.110 (114.220) nəfər isə əyalətin 387 kəndində qeydə alınmışdır. Əhalinin tam əksəriyyətini mənbədə «tatarlar» adlandırılan azərbaycanlı əhali təşkil edirdi (62934 kişi və ya cəmi 125.868 nəfər-sakin). Əyalətdə cəmi 6375 (12750) nəfər erməni və 318 (636) nəfər yəhudi qeydə alınmışdır. Həm də Köhnə Şamaxıda cəmi 566 erməni yaşayırdı, yəhudilər isə yalnız kəndlərdə yaşayırdılar. Nisbətdə götürüldükdə əhalinin ümumi sayına nisbətdə azərbaycanlılar 90,4 faiz, ermənilər 9,2 faiz, yəhudilər 0,4 faiz təşkil edirdilər.

Lənkəran (Talış) əyalətində 6500 ev və 22750 (45500 nəfər) qeydə alınmışdır. Bunlardan 6030 ev və 20705 (41410 nəfər) 235 kənddə, 470 ev və 2045 (4090 nəfər) isə Lənkəran şəhərində yaşayırdı. Əyalət əhalisinin demək olar ki, hamısı 22.582 (45164) azərbaycanlılardan ibarət idi. Yalnız Lənkəran şəhərində 168 (336) nəfər erməni qeydə alınmışdır ki, əyalət əhalisinin cəmi 0,74 faizini təşkil edirdi [7].

Minlərlə insanın öldürülməsi, əsir aparılması yaxud başını götürüb qaçması nəticəsində ölkə əhalisi olduqca azalmışdı. Sübut üçün qeyd edək ki, əgər işğala qədər Qarabağ xanlığı ərazisində iyirmi minə qədər ailə yaşayırdısa, 1812-ci il məlumatına görə

Fəridə Əliyoldaş qızı Əliyeva – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

xanlıq ərazisində cəmi 3 min ailə qalmışdı [3, 22]. Sülh şəraiti yarandıqdan sonra əhali tədricən öz yaşayış yerlərinə qayıtmağa başlayır. Eyni zamanda çarizm yeni işğal etdiyi torpaqlarda özünə dayaq yaratmaq məqsədilə İrandan və Türkiyədən ermənilər bura köçürüb yerləşdirildi. 1819-cu ildən almanlar Azərbaycana köçürülməyə başlanır [8, 63]. Yelizavetpol qəzasında Yelenendorf və Anenfeld kəndlərinin əsası qoyulur [1, 68]. Bununla yanaşı çarizm etibarsız saydığı duxoborlar, malakanlar və digər təriqətçiləri Rusiyadan və Ukraynadan Azərbaycana köçürürdü. Bir neçə il ərzində köçürülənlər Azərbaycanda 15-20 kəndin əsasını qoydular [1, 173].

Qarabağ əyalətində cəmi 20.444 ev və 54.651 nəfər qeydə alınmışdır. Bunlardan 1.698 ev və 5.059 Şuşa şəhərindən 18.751 ev və 49.792 nəfər isə 739 kənddə və elat məskənlərində qeydə alınmışdır. Qarabağ əyalətində ermənilərin sayı bir qədər çox olsa da bütövlükdə burada əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Belə ki, əyalət üzrə cəmi 35046 (70092) azərbaycanlı və 19.807 (39.614) erməni qeydə alınmışdır. Nisbətdə götürdükdə əyalət əhalisinin 63.87 faizini azərbaycanlılar, 36.13 faizini isə ermənilər təşkil edirdi.

Şəki əyalətində 21.624 ev 55.723 nəfər qeydə alınmışdır. Bunlardan 2.791 ev 7.385 nəfər 270 kənddə və elat məskənlərində yaşayırdı. Əhalinin böyük əksəriyyətini (91.912) nəfərini və ya 82.47 faizini azərbaycanlılar, (17.876) nəfərini və ya 16.04 faizini ermənilər, (970) nəfərini və ya 0.87 faizini yəhudilər, (688) nəfərini və ya 0.61 faizini gürcülər təşkil edirdi.

Bütövlükdə Müsəlman əyalətləri hərbi dairəsinin 4 şəhər, 1 qəsəbə, 1.631 kəndində və elat məskənlərində 71.565 ev və 202.951 kişi (70.572) nəfərini və ya 17.39 faizini ermənilər, (1.606) nəfərini və ya 0.40 faizini yəhudilər və cəmi (688) nəfərini yaxud 0.17 faizini gürcülər təşkil edirdi.

Dağıstan hərbi dairəsinə daxil olan Bakı əyalətində cəmi 4.812 evdə 15.428 (30.856 nəfər) qeydə alınmışdır. Bunlardan 1.358 ev və 3.893 (7.786 nəfər) Bakı şəhərində 3.454 ev və 11.535 (23.070 nəfər) isə əyalətin 40 kəndində qeydə alınmışdır. Bakı əyalətində yaşayan əhalinin demək olar ki, hamısını 15.244 (30.488) və ya 98.8 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Yalnız Bakı şəhərində cüzi miqdarda etməni (184 nəfər) yaşayırdı, əyalətin əhalisinin ümumi sayına nisbətdə ermənilər cəmi-1.19 faiz təşkil edirdi.

Dağıstan hərbi dairəsinin Quba əyalətində 12.954 (92.188) nəfər yaşayırdı. Bunlardan Quba şəhərində 645 evdə 1.984 (3.968), 292 kənddə 44.110 (88.220) nəfər yaşayırdı. Əyalət əhalisinin böyük əksəriyyətini- 44.440 (88.880) nəfərini və ya 96.41 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Əyalətdə 1.450 (2.900) nəfər (3.26%) dağ yəhudisi, 204 (408) nəfər (0.46%) erməni yaşayırdı. Dağıstan hərbi dairəsinin Dərbənd əyalətindəki 2.205 evdə 6.599 (13.198) nəfər yaşayırdı. O cümlədən Dərbənd qalası və Sabunobada 4.741 evdə 5.139 (10.278) nəfər, əyalətin 10 kəndində isə 410 ev 1460 (2.820) nəfər qeydə alınmışdır. Əyalət əhalisinin tam əksəriyyətini 6.201 (12.402) nəfərini (93.97%-i) azərbaycanlılar təşkil edirdi. Əyalətdə cəmi 142 (284) nəfər erməni (2.15%-i) nəfər dağ yəhudisi (3.88%-i) yaşayırdı.

Bütövlükdə Dağıstan hərbi dairəsinin Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən hissəsində 3 şəhər və 342 evdə 68.121 (136.242) nəfər, o cümlədən 65.885 (131.770), yaxud 96.72 faizini azərbaycanlılar, 530 (1060) nəfərini, yaxud 0.78 faizini ermənilər və 1.706 (3.412) nəfərini yaxud 2.50 faizini dağ yəhudiləri təşkil edirdi.

Qurama «Erməni vilayəti» nə daxil edilmiş İrəvan əyalətində İrəvan şəhəri və 508 kənddə 65.298 (130.556) nəfər yaşayırdı. Bunlardan 2.750 ev və 5.900 (11.800) sakin İrəvan şəhərində, 19586 ev və 59.398 (118.796) nəfər əyalətin kəndlərində yaşayırdı. Onlardan 30.693 (61.386) nəfərini, yaxud 47.27 faizini azərbaycanlılar, 34.605 (69.210) yaxud 53.00 faizini ermənilər təşkil edirdi. Həm də İrəvan şəhərində hələ də azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. 2448 (36.41 faizi) ermənivə qarşı 3.752 (63.59 faizi) azərbaycanlı. Nisbətən götürdükdə azərbaycanlılar ermənilərdən 1.53 dəfə çox idilər. Əyalətin kəndlərində ermənilərin sayca çoxluq təşkil etməsinə gəldikdə isə bu çarizmin İrandan və Türkiyədən ermənileri Cənubi Qafqaza köçürmək siyasətinin ilkin nəticələri ilə bağlı idi.

«Erməni vilayəti» daxil olan Naxçıvan əyalətinin iki şəhər və 193 kəndində 7.858 evdə 19.255 (28.510) nəfər yaşayırdı. O cümlədən Naxçıvan şəhərində 1330 evdə 2.870 (5.740) nəfər, Naxçıvan mahalının 179 kəndində 15.255 (30.450) nəfər, Ordubad şəhərində 804 evdə 1.768 (3.536) nəfər, Ordubad mahalının 14 kəndində isə 1.392 (2.784) nəfər yaşayırdı. Bütövlükdə Naxçıvan əyalətində 11.231 (22.464) nəfər (58.33 faiz) azərbaycanlı və 8.024 nəfər (41.67 faiz) erməni yaşayırdı. Həm də Ordubad mahalında əhalinin böyük əksəriyyətini 2.154 (4.308) nəfərini, yaxud 68.16 faizini azərbaycanlılar və yalnız 1.006 (2.012) nəfərini, yaxud 31.84 faizini ermənilər təşkil edirdi. Ordubad şəhərində əhali demək olar ki, yalnız azərbaycanlılardan ibarət idi. 1.768 (3.536) nəfərdən 1.684 (3.368 yəni, 95.25 faiz). Şəhərdə cəmi 84 (4.75 faiz) erməni vardı. Naxçıvan şəhərində də azərbaycanlılar əksəriyyəti təşkil edirdi. 2.870 (5.740) nəfərdən 1.882 (3.764) nəfərini, yaxud 65.57 faizini). Şəhərdə cəmi 988 (34.43 faiz) erməni vardı.

Bütövlüklə «Erməni vilayəti» üzrə əhalinin əksəriyyətini 84.553 (169.106) nəfərdən – 41.924 (83.848) nəfər, yaxud 49.58 faizini azərbaycanlılar, 42.659 (85.258) nəfərini, yaxud 50.42 faizini ermənilər təşkil edirdi. Rusiya işğalından keçən ilk illərdə bu vilayətdə xeyli ermənininin köçürülüb yerləşdirildiyini nəzərə alsaq, azərbaycanlılarla ermənilərin sayının, niyə bərabərləşdiyinin səbəbini anlamaq olar. Əslində isə işğal ərəfəsində bu torpaqlarda azərbaycanlıların sayı ermənilərdən xeyli çox olmuşdur.

Gürcüstan hərbi dairəsində xeyli azərbaycanlı əhali yaşayırdı. Belə ki, bir şəhər və 17 kənddən ibarət Tiflis qəzasında 19.643 (39.286) nəfərdən 6.959 (13.918) nəfəri gürcü, 11, 621 (23.242) nəfəri erməni və 666 (1.332) nəfəri azərbaycanlı idi. Bir şəhərdən və 56 kənddən ibarət olan Sıqnax qəzasında yaşayan 31.817 (63.634) nəfərdən 27644 (55288) nəfəri gürcü, 3.775 (7.750) nəfəri erməni, 397 (794) nəfəri alman köçkünü, 479 (958) nəfəri azərbaycanlı idi. 1 şəhər və 100 kənddən ibarət Telav qəzasında 3.1349 (62.698) nəfərdən 27.644 (55.288) nəfəri gürcü, 3.621 (7.242) nəfəri erməni, 132 (264) nəfəri alman köçkünü və 771 (1.542) nəfəri azərbaycanlı, bir şəhər və 258 kənddən ibarət Qori qəzasında 31.255 (62.450) nəfər sakindən 24.584 (49.168) nəfəri gürcü, 4.595 (9.190) nəfəri erməni, 1.537 (3.074) nəfəri osetin, 5 (10) nəfəri yunan və 504 (1.008) nəfəri azərbaycanlı idi. 4.960 evi olan 69 kənddən ibarət Qazax distansiyasında 17.632 (35.264) nəfər sakindən böyük əksəriyyəti – 12.836 (25.672) – nəfər, yəni 72.80 faizi azərbaycanlı 4.796 (9.592) nəfəri 27.20 faizi erməni idi. 4.092 evi olan 145 kənddən ibarət Borçalı distansiyasının 13.762 (27.524) nəfər sakindən əksəriyyəti – 8.479 (16.958) nəfəri və yaxud 61.16 faizi azərbaycanlı, 3.634 (7.268) nəfəri, yaxud 26.41 faizini erməni, 669 (1.338) nəfəri, yaxud 4.9 faizi gürcü, 767 (1.534) nəfəri, yaxud 5.57 faizi yunan, 213 (426) nəfəri, yaxud 1.55 faizi alman köçkünü idi. 2.561 həyətə malik olan Şəmsəddinli

distansiyasında yaşayan 10.888 (21.776) nəfərdən çox böyük əksəriyyəti – 8.697 (17.394) nəfəri, yəni 79.88 faizi azərbaycanlı və cəmi 2.191 (4.382) nəfəri, yaxud 20.12 erməni idi. 4.897 evdən ibarət 105 kəndi olan Pəmbək-Suragöl distansiyasının 16.628 (33.256) nəfər sakinindən 15.913 (31.826) nəfəri erməni, 169 (338) nəfəri gürcü və 546 (1.092) nəfəri azərbaycanlı idi.

Yelizavetpol qəzasında bir şəhər, 78 kənddə və elat məskənlərində 8.254 (16.508) nəfər yaşayırdı. Bunların böyük əksəriyyəti 6.294 (13.588) nəfəri, yaxud 76.25 faizi azərbaycanlı, 1665 (3.330) nəfəri, yaxud 20.17 nəfəri erməni və cəmi 295 (590) nəfəri, yaxud 3.57 alman köçkünü idi.

Bütövlükdə Gürcüstanda 225.395 (450.790) nəfərdən ibarət əhalinin 101.866 (203. 732) nəfərini, yaxud, 45.19 faizini gürcülər 56.364 (112.728) nəfərini, yaxud 25 faizini ermənilər, 41.253 (82.506) nəfərinin, yaxud 18.30 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi.

Türkiyədən yeni qoparılmış Axısqa (Axalsıx) paşalığında (1 şəhər, 3 qəsəbə və 105 kənddə 6.977 ev var idi) 12.046 (24.092) erməni, yaxud 69 faizini ermənilər, 3.844 (7.688) nəfərini, yaxud 22.03 faizini türk müsəlmanlar, yəni Axısqa türkləri, cəmi 1.021 (2.042) nəfərini, yaxud 5.85 faizini isə gürcülər təşkil edirdi.

Göstərilən dövrdə Cənubi Qafqazın Rusiyaya məxsus hissəsində bütövlükdə 679.497 (1.758.994) nəfər əhali yaşayırdı ki, bunlardan 315.580 (631.160) nəfərini yaxud 33.37 faizini azərbaycanlılar, 147.303 (294.608) nəfərini, yaxud 31.68 faizini ermənilər, 103.231 (206.462) nəfərini, yaxud 15.19 faizini – gürcülər təşkil edirdi.

Göründüyü kimi, Cənubi Qafqazda sayca ən böyük xalq azərbaycanlılar idi. Azərbaycanlılar 7 əyalətdə əhalinin əksəriyyətini o cümlədən 5-də tam əksəriyyətini 90-95% Birlikdə – İrəvan əyalətində demək olar ki, yarısını, Gürcüstanda isə bir hissəsini təşkil edirdilər.

Rusiya işğalı başlayan kimi kənar yerlərdən Cənubi Qafqaza külli miqdarda ermənilərin köçürülüb yerləşdirildiyini, bir çox azərbaycanlı ailələrin isə öz doğma yurdlarını tərk edib getdiklərini nəzərə alsaq işğal ərəfəsində bölgədə azərbaycanlıların sayının daha çox, ermənilərin sayının isə daha cüzi olduğunu görərik. Belə ki, birinci Rus – İran müharibəsi dövründə təkcə Qarabağ xanlığının ərazisini 4845 azərbaycanlı ailəsi (24.225 nəfər) tərk etmişdir. Və əksinə yalnız 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaza 21.010 erməni ailəsi (cəmi 119.500 nəfər) köçürülübdür [1, 111]. V.Qriqoryev qeyd edirdi ki, 1827-1828-ci illərdə Naxçıvan əyalətində yaşayan 4.600 ailənin 4.170-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. 1832-ci ildə azərbaycanlı ailələrin sayı 1.400 azalaraq 2.770 enmişdi [2, 30-31]. İ.Şopenin məlumatına görə İrəvan əyaləti işğal olunduqdan sonra burada yaşayan 2.984 azərbaycanlı ailədən 847 ailə qalmışdır, yəni 1937 ailə bu əyaləti tərk etmişdir [9, 541]. Qazax distansiyasında da 2.040 azərbaycanlı ailəsi öz yurdlarını tərk etmişdi [6, 291-292]. Əgər biz o zaman Azərbaycanı tərk etmiş azərbaycanlıların sayının minimum rəqəmini-32.225 nəfər (sözsüz ki, ayrı illərdə və ayrı bölgələri xeyli azərbaycanlı tərk etmişdir) 1836-cı ildə qeydə alınmış 631.160 nəfərin üstünə hesablasaq və yalnız üç il ərzində Cənubi Qafqaza köçürülmüş 119.500 nəfər ermənin sayını isə 1836-cı ildə qeydə alınmış ermənilərin sayından (294.608-dən) çıxsaq, deyə bilərik ki, köçürülmələr olmasaydı azərbaycanlıların xüsusi çəkisi (662.385 nəfər) 37.66%-dən yuxarı, ermənilərin xüsusi çəkisi (cəmi 175.108 nəfər) 9.46%-dən aşağı olardı.

Beləliklə demək olar ki, rus işğalı ərəfəsində azərbaycanlılar Cənubi Qafqaz əhalisinin ən azı 37.66%-nı təşkil etmişdir, azərbaycanlıların xüsusi çəkisi gürcülərin və ermənilərin birgə çəkisindən (11,74+9.96=21.70%) təxminən iki dəfəyə yaxın artıq imiş. Həm də azərbaycanlılar regionda sadəcə üstünlük təşkil etmirdilər, onlar nüfuzlu və qüdrətli siyasi qüvvə idilər. Belə ki, işğal ərəfəsində Cənubi Qafqazda on Azərbaycan müstəqil dövlət qurumu-xanlıq olduğu halda cəmi bir müstəqil gürcü dövləti vardı, ermənilərin isə dövləti qurumları heç yox idi. Yalnız Qarabağ xanlığının tərkibində 5 iri feodal malikanəsi-alban mənşəli xristian məlikliyi mövcud idi.

Beləliklə, illər ötdükcə rus çarizminin dünyanın hər yerindən ermənilər gətirib Cənubi Qafqazda, ilk növbədə Azərbaycanın torpaqlarında yerləşdirilməsi nəticəsində region əhalisinin tərkibində azərbaycanlıların sayı getdikdə azalırdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в северном Азербайджане (XIX-начало XX вв.). Издательство Алтай, Баку, 1999, 300 с.
2. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахчыванской провинции. СПб., 1833, б/с.
3. История Азербайджана (в III томах). II т. Баку, 1960, 952 с.
4. Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях (составил Легковытов), часть II. СПб, 1836, таблицы.
5. Статистическое описание Закавказского края, с присовокупленной статьей. Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним. Составил Овест Елецкий в двух частях) Санкт-Петербург, 1835, с. 24.
6. Сборник сведений о Кавказе Т. I, изданный под редакцией главного редактора Н.Зейдлица. Тифлис. 1871, с. 291-292.
7. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan əhalisi. Bakı, 1993, 133 s.
8. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье в предстоящей распродаже Мугани инородцам, 165 с.
9. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 700 с.

Farida Aliyeva

AZERBAIJAN POPULATION OF SOUTH CAUCASIAN AFTER CAUCASIAN WARS

SUMMARY

Key words: South Caucas, azerbaijanis, population, russian tsar, to move

In article is researching number confuses Azerbaijanis population South Caucasian after Caucasian wars. That's known, tsar after occupied South Caucasian, also Azerbaijan, aims of create their social supporting settlers Armenian in this territory. In result settler Russian tsar Armenian from different places of the world to South Caucasian in article population regions number of the Azerbaijanis gradually decreases.

Фарида Алиева

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ЮЖНОГО КАВКАЗА ПОСЛЕ КАВКАЗСКИХ ВОЙН

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Южный Кавказ, азербайджанцы, население, русский царизм, переселение

В статье исследуются количественные изменения в составе азербайджанского населения Южного Кавказа, вызванные Кавказскими войнами. Как известно, после оккупации Южного Кавказа, в том числе Северного Азербайджана, царизм в целях создания себе социальной опоры переселил на эти территории из Гаджарского Ирана и Османской Турции армян. В результате переселения армян в пределы Южного Кавказа численность азербайджанцев в составе населения региона стала уменьшаться.

GÜLÜSTAN DAĞI

Rübabə ƏZİZOVA[195]

Açar sözlər: müqavilə, Gülüstan, ərazi, Azərbaycan, İran

Məlumdur ki, 1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməklə [6, s.16] Qafqazda özünə etibarlı dayaq əldə edən Rusiya tezliklə müstəqil Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməyə başlamışdır. 1803-cü ilin iyulunda Car-Balakən, 1804-cü ilin yanvarın əvvəllərində isə Gəncə işğal olundu [2, s. 18-19].

Cənubi Qafqazda gözü olan Qacarlar İranı rus qoşunlarının bölgədən çıxarılmasını tələb etdi, rədd cavabı alındığından 1804-cü il iyunun 16-da iki dövlət arasında müharibə başladı [4, s. 430].

Rusiya İran qoşunlarına ağır zərbələr endirərək Azərbaycan xanlıqlarının işğalını davam etdirdi və 1812-ci ilin sonunadək İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Azərbaycanın şimal hissəsini işğal etdi. Uğursuzluqlar şah hökumətini güzəştə getməyə məcbur etdi və Qarabağın Gülüstan kəndində Mirzə Əbülhəsən xan Şirazinin başçılıq etdiyi qacarların nümayəndə heyəti ilə Rusiyanın Qafqaz xəttində və Gürcüstandakı qoşunlarının baş komandanı general N.F.Rtişşevin başçılıq etdiyi rus nümayəndə heyəti arasında danışıqlar aparıldı [4, s. 430-431]. Danışıqlarda vasitəçi kimi Qor Quzlinin başçılıq etdiyi ingilis müşavirləri də vasitəçi kimi iştirak edirdilər [4, s. 431].

1813-cü il oktyabrın 12(24)-də imzalanmış sülh və dostluq haqqında müqavilə preambula (müqəddimə) 11 maddə və separat aktdan ibarət idi.

Birinci maddədə deyilirdi ki, tərəflər arasında «mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa bu müqavilə ilə bu gündən və gələcəkdə son qoyulur» [7, s. 519-520; 8, s. 437-438].

İkinci maddədə bildirilirdi ki, tərəflər «status quo prezenten» (o vaxtda olan durum), yəni hər bir tərəfin hazırda tam malik olduğu torpaqlara, xanlıqlara, mülklərə sahib qalması əsasında iki dövlət arasında aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: «Adınabazar» adlanan yerdən başlayaraq, düz xətlə Muğan düzündən Araz çayında Yeddibucaq keçidinədək, oradan üzüyuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerə, sonra da Kəpənək çayının sağ tərəfi ilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının sərhədləri davam etdirərək, Alagöz dağları silsiləsilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin sərhədləri birləşən Dərələyəz mərzinədək, buradan İrəvan xanlığını Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmsəddil torpaqlarından ayıran mərzlə Eşşəkmeydan mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı istiqamətində, Həmzəçimən yolu ilə, Pəmbək dağları silsiləsi ilə Şurakel mərzinin küncünədək, bu küncdən də qarlı Alagöz dağının başınadək da Şurakel mərzi ilə, dağlar silsiləsi ilə, Mastaras və Artkin arası ilə Arpaçayadək [7, s. 520, 8, s. 438]. Maddədə qeyd olunurdu ki, Talış (Lənkəran) xanlığı müharibə dövründə dəfələrlə əldən-ələ keçdiyinə görə bu xanlığın Ənzəli və Ərdəbil tərəfdəki sərhədləri müqavilə ratifikasiya olunduqdan sonra hər iki tərəfdən göndərilən nümayəndələr tərəfindən dəqiqləşdiriləcəkdir [7, s.520-521; 8, s. 438-439].

Rübabə Əzizova –Sumqayıt şəhəri N.Tusi adına liseyin müəlliməsi

Üçüncü maddədə Qacar şahı bəyan edirdi ki, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan (Şamaxı-R.Ə.), Dərbənd, Quba, Bakı, Talış (Lənkəran-R.Ə.) xanlıqlarına, Dağıstan, Şuragöl əyaləti ilə birlikdə Gürcüstan, İmeretiya, Quriya, Minqreliyanı Rusiyanın tərkib hissəsi kimi tanıyır [7, s.52; 8, s. 439].

Dördüncü maddədə lazim gəldikdə Rusiya tərəfindən şahın müəyyən etdiyi vəliəhdə kömək göstərməsi nəzərdə tutulur, beşinci maddə ilə Xəzər dənizində yalnız Rusiyaya hərbi donanma saxlamaq hüququ verilirdi. Altıncı maddədə əsirlər və fərarilərin geri verilməsi nəzərdə tutulurdu [7, s. 521-522; 8, 439-440].

Yeddinci maddədə diplomatik heyətlərin qarşılanması, konsulluqlar açılması məsələsindən bəhs edilirdi. Səkkizinci, doqquzuncu, onuncu maddələr ticarət və gömrük işi ilə bağlı idi. Doqquzuncu maddədə məxsusi olaraq qeyd edilirdi ki, rus tacirlərindən İran sərhədlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallar üçün beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük alınmasın [7, s.522-523; 8, s.440-442].

On birinci maddə təsdiq məsələsinə aid idi və qeyd olunurdu ki, müqavilənin rus və fars dillərində nüsxələri hər iki tərəfin müvəkkilləri tərəfindən imzalandıqdan sonra dəyişdiriləcək, sonra isə hər iki ölkənin hökmdarları tərəfindən təsdiq olunacaqdır [27, s. 525-526; 8, s.442-443].

Müqaviləyə əlavə edilmiş Separat aktda Gülüstan müqaviləsinə yenidən baxılması haqqında şah hökumətinin Rusiya imperatoruna müraciət etmək hüququ təsdiq olunurdu [4, s. 432].

Müqavilə imzalandıqdan sonra diplomatiya tarixi üçün çox nadir olan hadisələrdən biri baş verdiyini də qeyd etməliyik. Belə ki, I Aleksandr Gülüstan müqaviləsinin bağlanması haqqında manifesti 1813-cü il dekabrın 12(24)-də İsveçrənin Friburq şəhərində imzalayıb Rusiyaya göndərdikdən sonra Rusiyanın xarici işlər naziri N.R.Rumyansev orada Rusiyaya keçən Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adının olmadığını müəyyən etdi və buna görə də manifest 1814-cü il yanvarın 4(16)-da yenidən ora göndərildi. İranla sülh haqqında çar manifesti yalnız 1818-ci il iyulun 16(28)-də, müqavilənin mətni isə avqustun 7(9)-da elan edildi [4, s. 432]. Çox maraqlıdır, xarici işlər nazirliyi Rusiyaya ilhaq edilən ərazilərin adının manifestə köçürülməsini «unudur», çar isə hansı torpaqların onun dövlətinə qatıldığını bilmir.

Beləliklə, Rusiya özünün cənub sərhədlərini Terek çayının mənsəbindən Astaraya-dək genişləndirmiş oldu. Gülüstan müqaviləsinin Rusiya üçün digər faydası Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi gəmilərinə üzmək icazəsi verilməsi, başqa bir faydası isə İranda ticarət edən rus tacirlərinə imtiyazlar verilməsi idi.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması Azərbaycan üçün böyük bir tarixi faciə oldu. Azərbaycan parçalandı, ərazisi iki yad dövlətin hakimiyyəti altına düşdü. Xalqımızın sinəsinə elə bir dağ çəkildi ki, bu gün də onun ağrı-acısını dadırıq. Belə ki, əgər 1991-ci ildə Şimali Azərbaycanda rus işğalı ləğv edildi və müstəqil Azərbaycan Respublikası yaradıldısa, (doğrudur, qədim Dərbəndimiz, hələ də Rusiyanın əlində qalır) ölkəmizin digər böyük hissəsi-Cənubi Azərbaycan hələ də İran əsarətində qalmaqdadır. Gülüstan və daha sonra Türkmənçay müqavilələrinin ölkəmizə vurduğu yara yalnız Azərbaycan ərazisinin iki yerə parçalanması deyil. Bu müqavilələr nəticəsində ermənilər İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürüldülər. Təkcə iki il -1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi köçürüldü və onlar erməni

əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi [9, s.63]. İnqilaba qədərki rus müəllifi N.Şavrovun qeyd etdiyi kimi XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyonu gəlmələr idi [9, s.63].

Görkəmli tarixçi alim Y.M.Mahmudovun başçılığı ilə yazılmış "İrəvan xanlığı Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabında qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətini məğlubiyyətə uğradaraq Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyası zor gücünə regionun etnik mənzərəsini dəyişdi, «Cənubi Qafqazın etnik xəritəsində yeni toplum-erməni toplumu peyda oldu. İran və Osmanlı dövlətinə qarşı müharibələrdə daim Rusiyaya hər cür xidmət göstərən və Azərbaycan, Gürcüstan Türkiyə əraziləri hesabına özlərinə dövlət yaratmağa çalışan ermənilər Cənubi Qafqazda daimi gərginlik ocağı yaratdılar [3, s. 405-406]. Bu gəlmələr Azərbaycanın tarixi hissəsi olan İrəvan diyarında öz dövlətlərini qurdular və iştəhalarını daha da artıraraq doğma Qarabağımızı zəbt etmişlər, bir milyondan artıq soydaşımızı dədə-baba yurdlarından didərgin salmışlar.

Gülüstan müqaviləsi Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında 9 ildən çox davam edən müharibəyə yekun vurduğundan sülh adlansa da, əslində onu sülh hesab etmək yanlışlıqdır, çünki hər hansı sülhdə az da olsa ədalət olur, bu müqavilə isə başdan başa ədalətsizdir.

Bu müqavilənin ən böyük hüquqi yetərsizliyi bundan ibarətdir ki, Azərbaycan dövlətlərinin (xanlıqların) müqəddəratı onların nümayəndələrinin iştirakı olmadan müəyyənləşdirilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının istiqlalı uzun bir müddətə əlindən alınmış oldu.

Mən deyərdim ki, Bəşər tarixində ilk anti-humanist və zorakı müqavilə Gülüstan müqaviləsidir ki, o xalqımızın sinəsinə çəkilən bir mənəvi dağdır. Bu elə mənəvi dağdırki, xalqımızın müqəddəs torpağı olan vətənimiz Azərbaycanın ürəyini iki yerə parçaladı.Doğma torpaqlarımızın işğalçı qonşularımızın tapdağı altında qalmasının başlanğıcında Gülüstan müqaviləsi dayanır.Gülüstan müqaviləsi bizim tarixi,mənəvi yaddaşımıza qanlı bir ox kimi sancılıb.Bu qanlı oxa hər dəfə toxunanda o bizi dəhşətli dərəcədə ağrıdır,deyərdimki ölüm qədər bizi məhv edir.

Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin qərarlarını ləğv edə biləcək Cənubi Azərbaycanda müstəqillik uğrunda azmı milli azadlıq hərəkatı olub? Məsələn 1908-1911-ci illər Səttar xan, Bağır xan,1917-1920-ci illər Xiyabani ,1941-1946-cı illər S.Pişəvəri hərakatı buna bariz nümunədir. Qeyd etmək lazımdırki, İran dövləti ingilis və rusun işğalçı qüvvələrinin köməkliyi ilə zaman-zaman baş verən xalq hərəkatını amansızcasına yatırmışdır.

Gülüstan müqaviləsini özünə mənəvi dərd sayan xalqımızın, vətənimizin parçalanmasını ürək ağrısı ilə sanki qan ağlaya-ağlaya öz şerlərində tərənnüm edən şairlərimiz ədiblərimiz azdırmı? Güneyli-quzeyli Azərbaycan bütöv olsaydı Ermənistan kimi işğalçı bir dövləti dəstəkləyən ona hər tərəfli köməklik edən bizim qonşumuz və din qardaşımız olan İran dövlətinin buna imkanı bu dərəcədə çatmazdı. Şimali Azərbaycan uzun illər Rusiyanın müstəmləkəsi olsa belə, bizim öz dilimizdə yazıb-oxumaq hüququmuz və ana dilində dərsliklərimiz var idi. Ancaq İranın hakimiyyəti altında yaşayan Cənubi Azərbaycanlılar dediklərimiz bu hüquqlardan məhrumdular.

Mən öz fikrimə sadiq qalaraq deyirəm ki, bütün qeyd etdiyimiz problemlərin mənbəyi ədalətsiz Gülüstan müqaviləsidir. Yenə də Azərbaycan xalqı bir ümüdlə

yaşayır.Bu ümüd Azərbaycan xalqının bütövlüyüdür. Tarix heç bir zaman unudulmur. Erməni tarixçisi Anahid Terminasyan qeyd etdiyi kimi ermənilər 1917-ci ilə qədər Qafqazın heç bir yerində, məntəqəsində çoxluq təşkil etməmişlər,onların özlərinə məxsus əraziləri belə olmayıb. Əvvəl-axır haqq-ədalət öz yerini tapacaq. Rusiya Dərbəndi özünə birləşdirdi. Qazax, Şəmşəddil, Borçalı sultanlıqlarını, Gəncə xanlığının ərazisini tabe etdi və bir komendantlıq şəklində Gürcüstana İrəvanı, Zəngəzuru, Göyçəni və Dərələyəzi ermənilərə verdi. Nəticədə tarixi Azərbaycan torpaqlarının hesabına Erməni dövlətini yaratdı. Ermənistan dövləti Türk dünyasına, Şərq müsəlman aləminə qarşı nəyinki, Rusiyanin, həmçinin Avropanın xristiyan birliyinin hərbi bazasıdır. Fikrimi belə izah etmək istəyirəm ki, Gülüstan müqaviləsi bir dağ kimi xalqımızın, vətənimizin sinəsinə çəkildisə, Türkmənçay müqaviləsi isə Azərbaycanı parça-parça etdi. Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi başa çatdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV cild (M.İsmayılov və b. redaktəsi ilə). Bakı-Elm-2000, 508 s.
2. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) (S.Əliyarlının redaktəsi ilə). Bakı-«Azərbaycan» nəşr. – 1996, 872 s.
3. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (müəlliflər: Mahmudov Y., Mustafazadə T., Məmmədov S., Nəcəfli G. və b.) Bakı, 2009, 574 s.
4. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828 гг.) I c., Bakı-2009, 512 s.
5. Mustafazadə T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (XVIII əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlləri). Bakı-Şərq Qərb-2013. 528 s.
6. Sadıqov H. Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829 гг.). Bakı-«Təfəkkür» NPM, 2004, 376 s.
7. Гюлистанский договор 12 октября 1813 г. // Mustafazadə T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri, əlavə 83, s. 517-526.
8. Гюлистанский трактат (между Российский и Ираном) // Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi, s. 435-443.
9. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911.

Rubaba AZIZOVA

GULUSTAN'S BITTERNESS

SUMMARY

Keywords: the contract, Gulustan, territory, Azerbaijan, Iran

Article is devoted the analysis of heavy consequences for Azerbaijan the Gjulistansky contract concluded in 1813 between Russia and Iran. Unfair character of the contract, tragical consequences for Azerbaijan of section of its territories between two states is shown.Gulustan has brought to the Azerbaijan people a grief which is felt and today.

Рубаба АЗИЗОВА

ГЮЛИСТАНСКАЯ ГОРЕЧЬ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: договор, Гюлистан, территория, Азербайджан, Иран

В статье, посвящённой анализу тяжёлых последствий для Азербайджана Гюлистанским мирным договором, заключённым в 1813 г. между Россией и Каджарским Ираном, показан несправедливый характер этого соглашения, трагические последствия раздела территорий Азербайджана между двумя государствами. Гюлистанский договор азербайджанскому народу нанёс невосполнимый ущерб, который отражается и сегодня.

19. YÜZYIL KAFKAS SAVAŞLARI DÖNEMİNDE OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇLER

Rasim BAYRAKTAR[196]
rbayraktar@hotmail.com;
rasim.bayraktar@giresun.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşları, Göç Süreçleri, Kırım-Çerkez-Gürcü-Ahıska Göçmeni

ÖZET

Bu çalışma 18 yüzyıl Rus-Kafkas savaşları döneminde başlayan ve 19 yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşları döneminde devam eden Kırım ve Kafkas halklarının Anadolu'ya göçler sürecinde Karadeniz'in liman kentlerinde göçmenlerin karşılaştıkları açlık, sefalet, hastalık sorunlarının yanısıra yerleşim yerlerini ve nüfus sayılırının tespitini kapsamaktadır. Rus Çarlarının Kırım ve Kafkaslardaki nüfuz ve asimle politikalarını içermekle birlikte yürütülen bu politikaların Müslüman halklar açısından sonuçları izah edilmektedir. Bilhassa Kırım, Çerkez, Gürcü, Ahıska göçmenlerinin göç sürecinde hayatta kalabilme mücadeleleri incelenmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Hükümetinin göçmenlere sahiplenme duygusuyla yaklaşımı irdelenmektedir.

GİRİŞ

Tarih boyunca yaşanan göçlerin nedenleri siyasi, ekonomik, sosyal, dini ve kültürel etkenler olmakla beraber en çok karşılaşılan göç etkeni savaşlardır. İmparatorluk ve ulus devletlerin yaptığı savaşlar yaşanan göçleri zorunlu kılmanın yanında kitlesel bir harekete dönüştürmüştür. Nitekim bu savaşların ve göçlerin yönünü, tarih sahnesinde yer alan devletler belirlemiştir. Yakın tarihimiz ve coğrafyamızda iki asır boyunca devam eden 18. yüzyıl Rus-Kafkas ve 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları döneminde Kırım ve Kafkaslardan Osmanlı'nın liman kentlerine (Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun ve Sinop illerine) kitleler halinde göçler olmuştur. Karadeniz'in kıyı kentlerine gelen göçmenler buralardan Anadolu'nun iç bölgelerine nakil edilmişlerdir.

Rus Çarlarının Kafkas savaşlarındaki nihai hedefi; öteden beri *sıcak denizlere inmek, Karadeniz limanlarını ele geçirmek, Kafkasya'yı kontrol altında tutmak, çoğunluk ve siyasal açıdan Müslümanların egemenliği yerine Hıristiyanların nüfus çoğunluğunu ve Rusların siyasal üstülüğünü görmek, stratejik olarak Müslümanların sürülmesini ve Hıristiyan halkların yerleştirilmesini sağlamak* [27, s.29] olmuştur. Rus Çarları fütuhat hırsı ile Osmanlının içinde bulunduğu en hassas durumları değerlendirerek sistemli bir şekilde savaşmıştır. Taraflar arasında meydana gelen savaşlar ve bu savaşlarda yapılan Barış Antlaşmalarını şu şekilde sıralayabiliriz.; 1. 1711 Harbi, Prut Antlaşması, 2. 1718 Harbi, Pasarofça Antlaşması, 3. 1736-39 Harbi, Belgrad Antlaşması, 4. 1768-1774 Harbi, Küçük Kaynarca Antlaşması, 5. 1787-1792 Harbi, Yaş Antlaşması, 6. 1806-1812 Harbi, Bükreş Antlaşması, 7. 1828-1829 Harbi, Edirne Antlaşması, 8. 1853-1856 Harbi, Paris Antlaşması, 9. 1877-78 Harbi, Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarıdır [26, s.315-383].

Rasim Bayraktar – yrd. doç. dr. Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Öğretim Üyesi

Biz çalışmamızda 1853-56 Kırım Harbi ve 1877-78 Osmanlı-Rus (bir diğer adıyla da 93 harbi) savaşları sürecinde Kırım ve Kafkaslardan **Kırım, Çerkez, Gürcü ve Ahıska** göçlerini irdelemeye çalışacağız.

Kırım Göçü

Kırım'dan Osmanlı topraklarına kitle göçleri, esas olarak 1783'de Kırım Hanlığı'nın ortadan kaldırılarak Rusya İmparatorluğu'nun Kırımı ilhakına müteakip bir süreçtir. Kırım'ın kaderine damgasını vuran 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rusya ordusu 1771'de Kırıma girmeyi başardı. 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya İmparatorluğu sözde Kırım Hanlığının bağımsızlığını tanıdıysa da, hedefi Kırım'ı şartlar olgunlaştığında ilhak etmek olduğundan, hanlığın idaresine mümkün olan her türlü müdahaleyi yapmaktan geri durmadı. Neticede, 1783'e kadarki yaklaşık on yıllık süre içinde Kırım, Rus müdahalelerine doğrudan bağlı ve gayet kanlı bir iç savaşın içine girdi. Çok geçmeden (1783 yılında) Rusya İmparatorluğu, Kırım topraklarını ilhak ettiğini resmen ilan etti [14, s.687]. İlhakı müteakip, Rus fatihlerin ilk işleri Çarlık hâkimiyetini benimsemeyeceği açık olan unsurları, özellikle de eski Kırım hanlığın siyasi elit'ini yarım-adadan uzaklaştırmak oldu. İlk olarak Kırım hanlık hanedanı Geraylar, Ruslara karşı ön saflarda savaşmış olan beyler, mirzalar, askeri ve dini önderlerle onların yakınları Kırımdan çıkarılarak Osmanlı ülkesine sürüldü [30, s.37].

Aslında Rusların bu kızgınlığının sebebi Kırım Tatarlarının Rusya'yı iki asır hâkimiyeti altında bulundurmuş olan Altın Orda İmparatorluğunun mirasçıları olmaları, bu halka karşı intikam duygularının silinmemiş olmasıydı. Bu bakımdan, Rusya Devletinin Kırım'a yönelik kesin ve gayet açıkça ikrar edilen siyaseti, burayı yerli Müslüman Türk ahalisinden (Kırım Türklerinden) temizleyip yerini Ruslarla, bu mümkün olmazsa diğer Hıristiyan unsurlarla, doldurulmak yönünde idi [25, s.147-152].

1861'e kadar ki dönemde Rusya'da serflik olduğundan, istenilen sayıda insanı istenilen yerde iskan edebilmek kolay olmamıştı. Bu sebeple Rus idarecileri, Balkanlardan İtalya ve Almanya'ya kadar ne kadar Hıristiyan unsur varsa Kırım'a davet ediyordu. Hatta, İmparatoriçe II. Yekaterina'nın kocası ve dönemin en önemli devlet adamı olan Grigoriy Potyomkin tarafından Kırım'a İngiltere'den getirilecek suçluların iskan edilmesi bile teklif edilmişti. Yani İngiltere'de ne kadar mahkûm ve sabıkalı varsa, bunlar nihayetinde Hıristiyan unsurları oldukları için memnuniyetle Kırıma yerleştirilecekler ve bu Yeşil Ada'nın "detatarizasyonu"nda rol alacaklardı![25,ss.147-152].

Tarihte 1854 yılının Eylül'ünde Müttefik Ordularıyla (İngiltere, Fransa, Avusturya) birlikte Osmanlı ordusunun Kırım'ın Kezlev sahiline çıkması ve arkasından yapılan muharebelere "Kırım Savaşı" adı verilmiştir. Zira Müttefik ordularının işgal ettikleri alan yarım-adanın sadece küçük bir kısmı olmasına rağmen bu durum Kırımlılar tarafından sempati ile karşılanmıştır. Savaş esnasına kurtarılan Kırım şehirleri yalnızca Akyar (Sevastapol), Kezlev ve Kerç şehirleridir. Diğer yerler ise savaş dönemince Rus hâkimiyetinde kalmış ve burada yaşayan Kırım halkı Rusların büyük baskılarına uğramıştır. Hatta Kırım'daki Rus Silahlı Kuvvetleri Başkumandanı Büyük Knyaz General Aleksandr Menşikov 1854'te bir kaç defa Yalıboyu'nda yaşayan Kırım Tatarlarının kitle halinde Rusya içlerine sürülmesini emretmiş ve Kırım ahalisinin büyük bir kısmı Kursk Guberniyasına sürülmüştür [25, s.147-152].

1856 sonrası Kırım Tatarlarına yönelik siyasi ve psikolojik baskılar daha da sertleşti. Bu sosyal huzursuzluk ortamında Tatarların Rusya'nın iç bölgelerine sürülecekleri söylentileri günden güne arttı. Bundan ilk etkilenenler eski Kırım Hanlığı ahalisinin en önemli unsurlarından biri olan ve Kırım Tatar Halkının bir parçası olarak nitelendirilen kuzeydeki Desti Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) arazisinde yaşayan Nogaylar oldu. 1859'da Nogaylar, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik büyük bir göç hareketini başlattı. Nogayların Kırım üzerindeki göçü yarımadadaki Kırım Tatarları arasında büyük bir paniğe yol açtı ve toplum hareketini tetikledi. "*Halifenin memleketine bugün gidilmezse yarın bu imkânın bulunamayacağı, kalanların zorla Hıristiyan yapılacakları*" söylentileri hızla yayıldı. Bu söylentiler doğru olmasa da, zaten ekonomik açıdan büyük bir çaresizlik içindeki topraksızlaştırılmış Kırım Tatar köylülerinin üzerinde çok etkili oldu. Neticede, 1860'da ve takip eden bir kaç yıl içinde en az 200.000 Kırım Tatarı sefilâne şartlar altında Türkiye'ye gitmek üzere Kırım'ı terk etti [31, s.667].

Bu dönemde Adana'ya iskan edilen Kırım göçmenlerinden Nogay muhaciri, Kelmit, Kamu, Kıpçak, Mankıt, Toktamış, Poşnad, Peştun, Kasalay, Kara Mirza, Nevruzoğlu Timur Bey, Kasyoğlu Tankmend, Peştun, Kılınç Minkad, Cemboyluk kabilelerinden olmak üzere toplamda 20.580'i aştı [BOA.A.MKT.nzd, NR, 288/14]. Nogayların, Adana Eyaletine yerleştirilmesinin temel nedeni buranın o dönemde insan yoğunluğu en az olan vilayetlerden birisi olmasıdır. Ayrıca işlenebilir verimli arazi miktarının çokluğu da Adana'ya iskânın sebeplerindendir[6,s.11]. Konu ile ilgili bir belgede "Çukurova arazi-i haliyesinin imarı zimminde" [BOA.DH.MKT, nr, 1727/30] ibaresi kullanılmaktadır. Yani Muhacirlerin buraya yerleştirilmesinin nedenlerinden birinin de Adana'da boş araziler olduğudur.

Çerkez Göçü

Kırım savaşında(1853-1856) Osmanlı ve Müttefik devletlerin yanında yer alan Çerkezlerin Osmanlı ordularıyla kaynaşmasını [4, s.43] gören Rus Çarı II. Aleksandr Kafkasya'nın kesin olarak zapt edilmesi gerektiğine karar verdi. Bölgede bulundurduğu 200 binden fazla askerinin başına Temmuz 1856'da General Prens Baryatinski'yi Kafkasya Genel Valiliğine getirdi. O da göreve gelir gelmez savaş stratejisini belirleyerek Kafkasya'yı içten kuşatmaya yönelerek içerden insanları satın almayı denedi[19,s.50]. Ruslar her zaman uyguladığı taktiği rüşvet, rütbe dağıtımı, para, hediye, din istismarı gibi tüm çabalarına karşın Kuzey Kafkasya'da kendi siyasetleri için kullanacakları yerli bir kadro oluşturamadı [4, s.117]. Bunun üzerine Rusya, Çarlık sınırları boyunca yaşayan Müslüman Türklere karşı baskı siyasetini artırdı. Kırım, Kafkasya, Türkistan, Azerbaycan ve diğer Türk illerinde yüz binlerce insan göçe zorlandı [20, s.3-4].

İşte bu ideolojik politikalar doğrultusunda Çarın Kafkasya naibi Grandük Mişel, 1864 Ağustosunda Kafkas Müslümanlarına şu fermanı tebliğ etti: *Bir ay zarfında Kafkasya terk edilmediği takdirde, bütün nüfus savaş esiri olarak Rusya'nın muhtelif bölgelerine sürülecektir* [5, s.526]. Nihayetinde esareti büyük onursuzluk addeden Çerkezler Kafkasya'yı terk etmeye mecbur kaldı.

1859-64 yıllarında yurtlarından zorunlu ayrılan Çerkezler Karadeniz'deki Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum limanlarından Rus, Osmanlı ve İngiliz gemilerine bindirilip, Osmanlı topraklarına yani Trabzon, Ordu Samsun, Sinop, Kefken, Varna, Burgaz, Köstence, İstanbul ve Ege kıyılarına dökülen insanların büyük

bir kısmı hayatını yitirdi. Yolda telef olanların sayısı öyle boyutlara ulaştı ki, Trabzon'daki Rus Konsolosu, Mayıs 1864'te "*30 bin kişi açlık ve hastalıktan kırıldı. Gemilerde hastalık alameti gösteren olursa derhal denize atılırdı..,1858-1865 yıllarında 493.124 insanın gittiği Trabzon'da bir tek adamın 30-50 cariye birden aldığı oluyordu..."*diye bilgi geçti [29, s.31]. Öyle ki hem Kafkasya hem de Osmanlı kıyılarında ölen insanların gömüldüğü çok sayıda toplu mezarın olduğundan da bahsedilmektedir.

Bu döneme tanıklık eden ve sürgün kararını yürüten Trabzon'daki Rus Konsolosu General Katraçef'e yazdığı raporda *"Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70.000 Çerkez geldi. Bunlardan ortalama olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün ortalama 200 kişi can veriyor. Trabzon, Varna ve İstanbul'a götürülen 4650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım"* [24, s.270]şeklinde bilgi aktardı.

Çerkezler Trabzon'a gelirken "*kendileri ile birlikte **tifüsü** de getirmişlerdi, koşullar bir aralık öylesine kötüleşti ki bütün halk kentten kaçtı".* Korkudan fırıncılar bile fırınlarını kapatıp kenti terk ettiler. Osmanlı Hükümeti, salgınların yayılmamsı için özel kamplar kurarak göçmenleri burada tuttu. "*Trabzon'daki Akçakale kampı böyle bir ölüm kampı idi. Buradaki mağdurlar fazla ekmek alabilmek için bazen cenazeleri saklıyorlardı. Çünkü kişi başına ekmek veriliyordu Sarıdere, Sinop, Samsun ve Giresun kamplarında da durum vahim ve feci idi* [24, s.270].

Göçmenlerin bu zor durum köle ticaretinin yeniden canlanmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti köle ve cariye ticaretine hiçbir şekilde müdahale etmediği gibi büyük Çerkes göçünün yaşandığı 1860'lı yıllarda Trabzon ve Samsun'da Osmanlı Hükümetince geçici köle pazarları dahi kuruldu [32, s.57-62]. İstanbul, Kahire ve hatta Tahran'a bile köle satılıyordu. Arzın yükselmesini sağlayan mağdur göçmenlerden ucuz fiyata, bazen sadece ekmek fiyatına köle alan yüzlerce fırsatçı tüccar büyük karlar sağladı. Tahmini rakamlara göre sadece 1863-64 arasında 10 binden fazla köle satıldı [24, s.271]. Hatta 30 Ocak 1867'de Başvezirin Padişaha gönderdiği bir yazıda [4, s.659] ve 31 Mart 1867 *Arz Tezkeresi'nde* [30, s.197] bu sayının 150 bine ulaştığı anlaşılmaktadır. Durumun daha vahim bir hal almaması için Hükümet Çerkez kadınları ve çocuklarının satılmasını yasakladı ve satılmak üzere olanlar akrabalarına iade edildi [2. s.1-33].

Çar Hükümeti, ancak 1864 Aralık ayında Kafkasya'da mutlak egemenliğini kurduğuna, yeterince etnik temizlik yaptığına emin olunca topluca göçlerin durdurulabileceğine karar verdi. Fakat yine de 1865'te Türkiye'ye 22 binden fazla Çeçen göçe zorlandı. "Vsemirrnıy Puteçestvennik" gazetesi 1871'de şunları yazıyordu: *"Bir yıl içinde göçmenlerin üçte ikisi öldü... Batum yakınlarında yerleşen 22 bin göçmenden sadece 7 bin kişi kaldı. Samsun civarında yerleşen 30 bin kişiden 1800 kişi kaldı".* Hatta Çarlığın propagandacılarından Y.Drozdev dahi "*Bu ölçüde sefaleti insanlık zor görür"* diyordu [29, s.23-32].

Çatışma, kıyım, yoksunluk, açlık ve hastalıktan yaklaşık 500 bin kişi hayatını kaybederken, kurtulabilen yaklaşık 1 milyon 200 bin kişi de göç etmek zorunda kaldı. Bu muhacirlerin 200 bini Şumnu'da, 300 bini Makedonya'da, 150 bini Batı Trakya ve Rodoplar'da toplanırken, Eylül 1879'a kadar, 387 binden ziyade Muhacir de İstanbul'a sevk edildi [20, s.41]. Kafkaslardan ve Doğu Anadolu bölgesinden gelenler Erzurum'a

yığıldı. Sohum ve Batum'dan gelenler geçici olarak Trabzon, Giresun ve Samsun'da barındırıldı. Resmi istatistiklere göre, Rumeli'den 767.339, Sohum, Batum ve Kars havalisinden yaklaşık 300 bin kişi Anadolu'ya göç etti [22, s.667].

Samsun'lu Çerkezler(Ubıhlar*)

Göçler sürecinde Trabzon, Giresun, Ordu ve Samsun limanlarına gelen göçmenlerin bir kısmı da, bu liman kentlerinin köy ve nahiyelerine yerleştirildi. Bilhassa Trabzon ve Samsun'un karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve çevresinde iskâna elverişli sahaların bulunması sebebiyle bu kentler göçmenlerin en sık uğrak yeri oldu. Göçmenlere, hiçbir şekilde eşya taşımalarına izin verilmediği için sadece üzerlerinde elbiseler ve ellerindeki silahlarıyla geliyorlardı. Her gün 500'den fazla göçmen kent nüfusuna dahil olmaktaydı. Bu göçler sonucunda 10 bin nüfuslu Samsun'un 1864 yılındaki nüfusu aynı yıl Samsun'da bulunan H.J.Lannep'e göre 45 bini aştı. İtalyan Samsun Konsolos'u ise 1864 yılında Samsun'da 42 bin göçmenin bulunduğunu [21, s.43] kaydetmekteydi.

Samsun'a gelen göçmenler kasaba ve köylerde kendilerine tahsis edilen han, medrese gibi kamuya açık yerlere yerleştirildi. Kısa zamanda Samsun'un sahili ile mücavir sahadaki Kılınçdede, Kurupelit, Dereköy, Derbend ve Kumcağız'da göçmen kampları kuruldu. Bu göçmen kamplarında hastalıktan(sıtma) dolay ölüm vakalarının hayli yüksek olduğu resmi kayıtlar görülmektedir. Çarşamba ve Akçay'dakiler de dahil olmak üzere Nisan 1864-Ocak 1865 tarihleri arasında söz konusu kamplarda 13.558 kişi ölmüştü. Zira Samsun'dan gönderilen 30 Temmuz 1864 tarihli mektup günlük 300 ölüm vakasından bahsetmektedir [21, s.44-45].

Samsun ve civarına gelen göçmenler daha çok Kafkasya'nın Sapsığlar, Abazalar, Kaberdeyler ve Ubıh* boylarından idiler. Günümüzde Ubuhların en çok yaşadığı yer Samsun ve Kavak ilçesidir.

Kavak, konumu itibariyle Karadeniz sahilinden güneye doğru yükselemeye başlayan Canik dağlarının kuzey yamaçlarına, Hacılar dağı ile Akdağ arasında bulunan arazi üzerinde kurulmuş olan yerleşim bölgesidir. 19. yüzyılın başlarında 71 köye sahip olan Canik Sancağı'na bağlı Kavak kazası Samsun limanında ihracat ve ithalatın artması ve tütünün bölgeye ticari hareketlilik getirmesi nedeniyle Rum ve Ermeni göçlerine de tanıklık etti [12, s.169-190]. Bu yüzyılda kitlesel olarak Kavak kazasına göçler, Kafkasya'dan gelen Çerkezlerin bir grubu olan Vubıhlar oldu. Kavak'taki iskâna ait olan ve 12 Ağustos 1862 ile 10 Ocak 1863 tarihlerini kapsayan Maliye Nezareti Masarıfat Defteri'nde aileler; anne, baba, çocuklar varsa köleler olarak yazılmıştır. 1862 ve 1863 yıllarında gelen bu ailelerin Kavak kazasına yerleştirilmesi sırasında her birine günlük yevmiye verildiği anlaşılmaktadır. Aynı defterde Çerkez ailelerin tüm efradı, kadın erkek olarak yevmiye miktarları ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Buna göre 12 Ağustos 1862 ile 10 Ocak 1863 tarihleri arasında 94,79 ve 61 kişilik gruplar halinde Canik sancağı Kavak kazasına yerleştirildi. Bu süreçte yerleştirilen muhacir sayısı 234 kişidir. Göçle gelen kişiler kişi başına 25 paradan 20 ile 30 gün arasında değişen süreler için günlük yevmiye verildi. Bu miktarlar hesaplanırken kişi başı 20 gün için 25 paradan 25x30=750 para(18,75) guruş yevmiye ödendi [BOA,MN:16587]. (40 para 1 kuruştur. Bu hesapla 750 para 78, 75 kuruşa tekabül etmektedir).

Kavak Kazasına yerleşen Ubıh göçmenlerin geldikleri yıllara göre yerleştirildikleri köylerin eski ve yeni adlarını şöyledir:

Köyün Eski Adı	Köyün Yeni Adı	Geldikleri Yıllar ve Yerler
Bükceğiz	Bükceğiz	1862-1864/Soçi
Çakallı Muhacirleri	Çataltepe	1862-1864/Soçi
Toptepe Muhacirleri	Yeni Toptepe/Doruk	1862-1864/Soçi
Germiyan	Germiyan	1862-1864/Soçi ve Abzeh
Kapuhayat	Kapuhayat	1862-1864/Soçi
Teknecik/Karapınar	Karaoınar	1862-1864/Soçi
Karlıkavallı	Karlı	1862-1864/Soçi
Sıralı	Sıralı	1862-1864/Soçi

Tablo 6.1: Kavak Kazasındaki Çerkez (Ubıh) Köyleri

1869 Trabzon Salnamesi'ne göre; Kavak kazasında 77 köy, 1956 hane mevcuttur. Kavak kazasındaki erkek sayısı 5609 Müslüman, 562 Rum Ortodoks, 10 Ermeni Gregoryan olmak üzere 6181'dir. Pratik hesapla kadınların da bu sayıya dâhil edilmesiyle kazada 12 bin ile 13 bin arasında kişi yaşamaktadır. Müslümanların arasında Kafkas göçleriyle gelen Ubıhlar da vardır. Nüfusun %90.7'si Müslüman, %9.1'i Rum, %0.2'si Ermeni'dir [1, s.18-22].

1871 yılında Vilayet Nizamnamesi ile Kavak kazası, nahiye birimine dönüştürülecektir. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde "Çerkezler" ayrı bir tasnifle sayılarak Kavak nahiyesinde 134 Çerkez hanesi bulunmaktadır. Kavak nahiyesinde toplam hane sayısı 1915 olup, Çerkez hane sayısı %7'ye tekabül etmektedir. Çerkez erkek kişi sayısı ise 340'dır. Toplam hane sayısı Kavak nahiyesinde 6359 olduğuna göre Çerkez erkek oranı %5.3'tür [10].

Köy	Mahalle	Katolik	Ermeni	Rum	Çerkez	İslam	Toplam
94	4	134	1666	1915			
94	11	576	340	5432	6359		

Tablo 6.2: Kavak Nahiyesi Çerkez Hane ve Erkek Kişi Sayısı

Günümüz nüfus kimliklerinde Kavak nüfus kayıtlı olan ve "Doğum Yeri" Kafkasya yazan yaşlıların ifadelerinden ortaya çıkan şu ki; 1860-1905 aralığındaki zaman diliminde Ubıhlar sosyal yaşantılarında genelde kızlarını diğer halkalarla evlendirmeği yeğlememişlerdir. Kızlar, ilk başta köy içerisindeki bir ailenin evladıyla veya keza içerisindeki Ubıhların yaşadığı köylerle evlilik yapmışlardır. Ayrıca Asarcık, Havza, Ladik, Vezirköprü bölgelerindeki Çerkez toplumlara gelin gittikleri görülmüştür. Ubıh erkekleri de yine aynı şekilde ilkin yakın çevrelerdeki Kafkas köyleriyle daha sonra Asarcık, Havza, Ladik, Vezirköprü bölgelerindeki Kafkas ailelerin kızlarıyla evlenmişlerdir. Türk kızlarıyla evlilikler çok az sayıda(1-2 erkek) olmakla beraber Kafkas göçmen köylerine komşu Türk köyleri ile olmuştur [7, s.1-14].

Gürcü Göçü

Tarih terminolojide 93 harbi diye bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde ve sonrasında yakın coğrafyamız Batum ve çevresinden Türk ve Müslüman Gürcüler (Acara-Batum-Artvin-Şavşat-Ardanuç'tan) Rus baskısına uğrama korkusu ve Rus işgalini

kabul etmeme uğruna çok zor koşullar altında göç ettiler. On binlerce ifade edilen bu kitlesel göçler bilhassa 1878-1882 yıllarında aynı yoğunlukta devam etti. Bunun sebebi yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın 21. maddesine göre *Rusya'ya bırakılan bölgelerin halkına bulundukları yerde kalmak veya göç etmek hususunda üç sene serbestlik tanındı* [28, s.372]. Rusya 1890 yılına kadar göçleri serbest bıraktı. Bu tarihten sonra toplu göçler, Osmanlı Devleti'nin Rusya nezdinde resmi girişimleriyle mümkün oldu. Bu kitle göçlerine örnekler; 25 Şubat 1882 (13 Şubat) 1297) tarihinde *Muhacirin Komisyonu'ndan Mabeyn-i Hümayun'a* gönderilen bir yazıya göre; *bir hafta içinde Batum'dan İstanbul'a 3.000 kadar göçmen geldi. 1886 yılında Artvin'den 1.300 haneden fazla ve Batum'dan 600 hane kadar halk, göç etmek istediklerini* bildirdi. *1887 yılında Batum'dan birkaç bin Müslüman göçmenin hareket ettiğini veya hareket halinde oldukları hükümete* bildirildi. Artvin Murgul halkının çoğunluğu peyderpey göç etti. Haziran 1888 tarihinde Murgul halkından göç eden 500 nüfus Arhavi'ye, 550 nüfus da Kenise iskelesine geldi ve peyderpey göç etmekte oldukları Lazistan Mutasarrıflığından alınan bilgiye dayanarak Trabzon Valisi tarafından 3 Haziran 1988 (22 Mayıs 1296) tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirildi. 1893 yılında Ardanuç'tan 50 hane ve Livane'den 13 hane de 496 nüfusun göç edebilmesi için Rusya nezdinde Osmanlı Hariciye Nezaretine girişimde bulundu. Bu göçmenlerin İzmit ve Bursa taraflarına nakledilmeleri için hükümetten vapur gönderilmesi talep edildi [9, s.317-340].

Anadolu'nun hemen her yerinde iskân edilen Batum ve Artvin göçmenleri sahil boyu güzergâhları Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop şehir ve köylerinde uygun yerlerde mahalli yöneticiler tarafından yerleştirildi. Hükümetin talimatı doğrultusunda Orta Karadeniz bölgesinde Amasya, Tokat ve Sivas bölgelerinde göçmenler iskan edildi. Artvin ve Batum göçmenlerinin bir kısmı ise devletin tahsis ettiği gemiler ile doğrudan doğruya İstanbul'a gönderildi. Göçmenler, *Muhacirin İskan Komisyonu* tarafından İstanbul'da uygun yerlere yerleştirilmesi için gönderildi. İstanbul'a gelen göçmenler Adapazarı, İzmit, İzmir, Yalova, Bolu, Bursa, Eskişehir, Balıkesir, Çanakkale bölgelerine yoğun bir şekilde iskan edildiği gibi Ankara'dan Akdeniz bölgesinde Adana'ya kadar yerleştirildi [9, s.317-340].

Kısa zamanda İstanbul ve Marmara bölgelerinde göçmen nüfusu yoğunlaşınca ve bunların ihtiyaçlarının karşılanması ve iskânları problem oldu. Bundan dolayı 1887 yılından itibaren Artvin Batum göçmenleri İstanbul'a gelmeden Anadolu'nun çeşitli yönlerine yönlendirilmeye çalışıldı. 1887 yılında Batum'dan gelmekte olan göçmenlerin Samsun iskelesine çıkarılarak, *göçmenlerin muvafakatlerinin alınması ile iskân edilmek üzere* Mamüretülaziz ve Sivas vilayetlerine gönderilmeleri için Trabzon vilayetine gerekli talimat verildi. Aynı talimat Tiflis Konsolosluğu'na (Şehbenderliği) da verildi. 1909 yılına kadar Rusya, bölge halkının sınır geçişlerini serbest bıraktığı için küçük gruplar diplomatik kriz teşkil etmeden göç etti. Bu yıllarda göçler azalsa da Batum'dan göçler peyderpey Birinci Dünya Savaşına kadar devam etti [9, s.317-340].

Bu dönemde Batum Çürüksu göçmenlerinden bir kısmı sınıra yakın Hopa ve Pazar (Atina) kazalarında iskân edildi. Çürüksu göçmenlerinden 700 hanenin Trabzon vilayeti dâhilinde iskânına Mayıs 1879 tarihinde başlandı. Aynı yıl içinde Trabzon şehir merkezine gelen göç kafilesi, geçici olarak Akçaabat nahiyesinin Suva (Akyazı) köyüne yerleştirildi ve daha sonra da Ordu'ya gönderildi [13, s.196]. 1 Temmuz 1886 tarihi

itibariyle Ordu kazası dâhilinde toplam 1034 hanede 4254 nüfus Batum Çürüksu Gürcü göçmeni iskân edildi. Bunlardan Ordu kazasında 393 hanede 1575 nüfus, Perşembe nahiyesinde 224 hanede 932 nüfus, Ulubey nahiyesinde 67 hanede 355 nüfus, Habsamana'da 119 hanede 932 nüfus, Bolaman'da 231 hanede 875 nüfus iskân edildi [13, s.197].

Batum Göçmenlerinden 62 hane Giresun'un Piraziz ilçesinde *Tepeveren* köyünde iskan edildi. Yeni kurulan bu köye devlet tarafından cami yapılmış fakat bu cami fırtınadan yıkılınca 1888 yılında Tepeveren köyündeki göçmenler, camii yeniden inşa edecek güçleri olmadığından devlet tarafından yeniden camiin inşasını talep ettiler. Daha sonra bu köyün adı Tepe köy olarak değiştirildi. Yine Batum'dan gelen bir göçmen kafilesi geçici olarak ayrı-ayrı Piraziz'in *Cindi* ve *Elmalı* köylerine yerleştirildi ve göçmenlere yeterli arazi tahsis edildi. 1894 yılında göçmenlerden oluşan *Karaağaç* köyü kuruldu. Bir başka 30 hanelik kafile de Piraziz'e gelerek *Armutçukuru* mevkisinde iskan edildi ve göçmenlere yeterli arazi tahsis edildi. 1907 yılında *Armutçukuru* da yeni bir köy olarak kuruldu. Ancak *Armutçukuru* göçmenlerinin nüfus defterleri Piraziz'in *Buzat* köyü ile birlikte tutulduğundan vergi ve askerlik işlerinde çıkan sorunlarından dolayı defterlerin yeni köylerine çevrilmesi için 21 Ocak 1911(8 Kanun-i Sani 1326) tarihinde Trabzon Valiliği aracılığı ile Hükümete müracaat edildi. Dâhiliye Nezareti bu talebi uygun buldu [9, s.317-340].

İlerleyen tarihlerde Batum göçmenlerinin yerleşimi Karadeniz'in diğer bölgelerine devam etti. Batum göçmenlerinden bir kafile Samsun Termeye iskan edildi. Bu kafilenin akrabalarının bir kısmı da Kırşehir'e iskan edildi. Tokat vilayetine özellikle Turhal ilçesinde Artvin ve Batum göçmen çokça yerleştirildi. Yine Batum göçmenlerinden bir kafile Turhal'ın Dazmanaderesi denilen yerinde 15 hanede 52 nüfus yerleştirildi. Göçmenlerin evi yapıldı ve yeni bir köy kurularak Sultaniye köyü ismi verildi. Bu köye Hamidiye isminin verilmesi talep edilmişse de köye yakın bir yerde Hamidye adıyla başka biri olduğundan Sultaniye adı verildi. Niksar'ın Hori köyüne Batum göçmeni iskan edildi. Amasya Gümüşhacıköy kasabasında Beylikçayırı bölgesinde boş bulunan arazi üzerine Rumeli, Kırım ve Batum göçmenleri yerleştirildi. 1 Aralık 1891 (19 Teşrin-i Sani 1307) tarihinde Beylikçayırı Gümüşhacıköy mahallesi olarak değiştirildi. Göçmenler için evler inşa edildi. 1888 yılında Artvin(Livane) göçmenlerinden 13 hane Merzifon kasabasında yerleştirilerek ve yerleştirildikleri yerde bir mahalle kurularak Hamidiye adı verildi. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da evler inşa edildi. 1888 yılında Batum göçmenlerinden bir kafile Amasya Merzifon'da Miriçayırı denilen yerde yerleştirildi, ancak daha sonra burasının mera olduğu gerekçesi ile göçmenler buradan çıkarılmaya çalışıldı. Göçmenlerin şikâyeti üzerine gerekli tahkikatın yapılması için 2 Ekim 1888 tarihinde Sivas vilayetine talimat verildi. Samsun Vezirköprü ilçesi Yurtdağı köyüne, bugün Artvin Borçka ilçesine bağlı Kaynarca (Devishel) köyünden göçen bir kafile Gürcü göçmen iskan edildi. Yurtdağı köyüne yerleşen Tahir Efendinin bir kardeşi de Sinop'un Erfelek ilçesine yerleştirildi. Bu ailenin üçüncü kardeşi Kaynarca köyünde kaldı. 1886 yılında Kastamonu Akıneri köyünde 40 hane Batum Gürcü göçmen iskan edildi. Çankırı'nın İç kazasında iki ayrı yere Batum Gürcü göçmeni yerleştirildi ve yeni kurulan köylere Hamidiye ve Osmaniye adları verildi. Artin göçmenlerinden bir grup Amasya sancağına bağlı Çorum'un Mecitözü'ne bağlı Şeyhler köyüne yerleştirildi. 1898

yılında göçmenlerin yerleştirildiği araziye mütegallibe/EŞKİYA tarafından tecavüz edilmeye başlandı. Göçmenlerin şikayeti üzerine hükümet, bu zorbaların def edilmeleri için gerekli tedbirler aldı. Batum göçmenlerinden 9 hanede 36 nüfusluk bir grup Çorum sancağının Hüseyinabad nahiyesi dâhilinde yerleştirildi. 1 Ocak 1910 tarihinde göçmenlerin yerleştirildiği yerde köy kurularak Beşiktepe ismi verildi [9, s.317-340].

Günümüzde Gürcülerin Türkiye'deki dağılımları şöyledir; **Artvin:** Merkez ve bağlı 1 köy, Borçka merkez ve bağlı 13 köy, Camili (Maçahel) merkez ve bağlı 5 köy, Göktaş (Murgul) ve bağlı 9 köy, Muratlı merkez ve bağlı 3 köy, Şavşat merkez ve bağlı 6 köy, Meydancık bağlı 14 köy, Yusufeli merkez ve bağlı 6 köy; **Rize:** Merkez ve bağlı 2 köy; **Giresun:** Merkez ve bağlı 6 köy; **Ordu:** Merkez ve bağlı 10 köy, Fatsa merkez ve bağlı 5 köy, Ünye merkez ve bağlı 6 köy, Çaybaşı 8 köy, Gölköy 8 köy ve Yenikent 6 köy; **Samsun:** Merkez, Çarşamba merkez ve bağlı 7 köy, Havza merkez ve bağlı 2 köy, Ladik merkez ve bağlı 3 köy, Terme merkez ve bağlı 7 köy; **Sinop:** Merkeze bağlı 6 köy, Erfelek 5 köy; **Tokat:** Merkeze bağlı 2 köy, Niksar merkez ve bağlı 7 köy, Turhal merkez ve bağlı 1 köy, Reşadiye merkez ve bağlı 2 köy; **Amasya:** Merkez ve bağlı 6 köy, Taşova merkez ve 3 köy; **Balıkesir:** Merkez ve bağlı 2 köy, Gönen merkez ve bağlı 7 köy, Manyas ve bağlı 6 köy, Susurluk merkez ve bağlı 2 köy; **Çanakkale:** merkez ve bağlı 4 köy; **Bursa:** Merkez ve bağlı 3 köy, Gemlik ve merkeze bağlı 8 köy, İnegöl merkez ve bağlı 34 köy, İznik ve bağlı 3 köy, Orhangazi merkez ve bağlı 2 köy; **Yalova:** Merkez ve bağlı 3 köy; **Bolu:** Merkez ve bağlı 6 köy; **Düzce:** Merkeze bağlı 7 köy; **Sakarya:** Merkez ve bağlı 1 köy, Akyazı merkez ve bağlı 7 köy, Geyve ve bağlı 6 köy, Karasu ve bağlı 3 köy, Sapanca ve bağlı 7 köy; **Kocaeli:** Merkez ve bağlı 8 köy, Gölcük merkez ve bağlı 5 köy, Kandıra ve bağlı 2 köy, Karamürsel merkez ve bağlı 3 köy; **İstanbul:** Merkez ve bağlı 5 köy [18, s.75-108].

Cumhuriyet sonrası yapılan nüfus sayımlarında anadili Gürcüce olanların sayısı şöyledir; 1950'de 72.604, 1955'te 51.982, 1960'ta 32.944 ve 1965'te 34.330 olarak görülmektedir [TİK. 1965]. Ancak 1965 sayımında 48.976 kişi de ikinci dil olarak Gürcüceyi bildiğini belirtmiştir. Buna göre en yüksek rakam olarak (34.330+48.976) 83.306 kabul edilebilir [Cumhuriyet 18 Mart 1969]. 1965 nüfus sayımına göre bazı illerdeki Gürcülerin sayıları: Artvin'de 7.698, Giresun'da 2.029, Ordu'da 4.815, Samsun'da 2.350, Sinop'ta 1.144, Amasya'da 1.378, Tokat'ta 412, Balıkesir'de 1.281, Bursa'da 2.938, Bolu'da 1.543, Sakarya'da 4.535, Kocaali'de 2.755, İstanbul'da 849 olarak verilmiştir. Fakat 1965 nüfus sayımının verileri 1969'da yayımlanmıştır. Dolaysıyla bu sayı bugün için geçerli değildir. Sonraki yıllara ait bu yöndeki nüfus sayım verilerine bakılması gerekmektedir [18, s.75-108]

Ahıska Göçü

93 harbi(1878-1879) sürecinde kaybedilen toprakların her biriminde Rusların Hıristiyanlaştırma politikası kendini hissettirmiştir. Bilhassa Müslüman nüfusun yoğun olduğu Ahıska ve Borçalı ve Batum bölgelerinde *Hıristiyanlaştırma* politikası adı altında *Müslümanların topraklarına el konulması*, *büyük vergilere tabi tutulması*, *Rus ve Ermeni nüfuzunun güçlendirilmesi* şeklinde uygulamalar Müslüman halkın Osmanlı topraklarına göçünü mecbur kıldı [21, s.31-39].

Muhacirin Komisyonu aracılığı ile Ahıska'dan ilk 2500 ailenin Osmanlı'ya müracaatı 1861 yılında Erzurum Valiliğine ve Saderet makamına bildirildi [A. MKT. UM: 490/48]. Bu tarihten sonra Ahıska göçmenlerinin göçü münferit ve kitleler halinde

devam etti. 1886 yılında Tiflis, Ardahan, Ahıska, Kars, Çıldır ve Batum'dan 5000'in üzerinde Osmanlı makamlarına sığınma talebi geldi. Hükümet göçmen müracaatlarının Trabzon Valiliğine yapılmasını bildirdi ve göçmenler resmi yollarla hane ve gruplar halinde Karadeniz'in Trabzon ve Samsun limanlarına geldi [DH. MKT: 1382/ 100]. Kara ve deniz yolları ile yapılan ve "I.Kaçakaç" adı verilen bu göç süreci 40 yıl sürdü.

1892 yılında Batum'dan yola çıkan 40 hane 282 nüfustan oluşan Ahıska Muhacirinin Samsuna çıkacakları Batum Şehbenderliği tarafından ilgili makamlara bildirildi [DH.MKT:1911/90]. 1893 yılının sonlarında 270 kişilik bir grup Ahıska Türkü Rusya bandıralı bir gemiyle Batum'dan Samsun limanına geldi [Y.PRK.ASK:96/27]. Bahriye Naziri Hasan Paşa'nın bildirdiğine göre 1894 yılında, Ahıska ahalisinden 200 kişilik bir grup kadın Danimarka bandıralı bir gemiyle Samsun Limanına vardı [Y.MTV:87/186]. Bu göçler esnasında bazen göçmen gemilerinde pasaportsuz göçmenlerin varlığı da görülmüş ve Osmanlı Hükümeti göçmenleri geri göndermemek için ellerinden Rus tabiiyetini bırakacaklarına dair bir senet alarak gemiden inmelerine izin vermiştir. Örneğin 1903 yılının başlarında Rusya tebaası Ahıska Müslümanlarından 13 hane halkı Samsun'a, üç hane halkı da Bursa'ya gitmek üzere pasaport aldıkları halde 25 kişiden oluşan yedi aile Ahıska Türkünün pasaportsuz olarak geldikleri tespit edilmiş ve kendilerinden Rus tabiiyetini bırakacaklarına dair senet alındıktan sonra Bursa'ya nakil edilmelerine izin verilmiştir [A.MKT.MHM:521/17].

1903 yılında Batum, Dağıstan ve Ahıska'dan İstanbul'a gelerek Maltepe vapurunda toplanan ve mevsimin kış olmasından dolayı da bir hayli sefalet çeken göçmenlerin Bursa'ya bağlı Yenişehir ve İnegöl'de iskânları kararlaştırıldı [İ.DH.132 L 13/5]. Yine Batum'dan bir Alman vapuruyla gelen Batum göçmenleriyse İsmail Bayraktar adlı bir kişi tarafından İnegöl'de iskan ettirilmek üzere nakli yapıldı [İ.DH.132 L 29/35]. Bir başka Alman vapuru da bir miktar Batum göçmenini İstanbul'a getirdi [Y.A.RES: 124/32]. Bu göçlerde yolcular arasında çıkan salgın hastalık nedeniyle gemiler Sinop Limanında karantinaya alınmış ve görünen *çiçek* ve *tifüs* hastalıkların yaygınlaşmaması için doktorlar tayin edilmiştir [29,ss.51-72].

Yine Ahıska göçmenleri için Anadolu'da tarım alanlarının işlenerek üretimin artırılması amacıyla yeni yerleşim birimleri oluşturuldu. Bursa'da Ahıska göçmenlerinin yerleştirildiği yerlerden bir olan Ertuğrul Kazası'nın Bahçekaya bölgesinde Ahıska Türkleri için kurulan köye Mesruriye adı verildi. 1894 yılında Ahıska Türklerinden 32 aile, Ankara'ya bağlı Çorum Kazası'nın Hacı Nasrullah Mahallesi'nde iskan edilerek buranın da adı Mahmudiye oldu. 1896 yılında Çorum'da iskan edilen Ahıska Türkleri için iskan bölgeleri oluşturuldu ve Hamamözü'nde Dutludere mevkiinde yerleştirilen Ahıska Türkleri için kurulan köye Mamüretü'l Hamid [İ.DH:1314 M 12/21], Hüseyinabad Nahiyesi'nde kurulan köye Şarkiye adı verildi [İ.DH:1314 Ra 13/12]. 10 Nisan 1900 tarihinde Kars ve Ahıska'dan gelen 80 hane göçmen Cebel-i Bereket'teki Çardak Yaylası civarına yerleştirildi. Buna göre söz konusu göçmenlerin Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen (Hatay iline bağlı Dörtyol ilçesi) yakınlarında bulunan Çokek, Sıvayık, Topaktaş ve Bunlu bölgelerine yerleştirilen göçmenlere uygun yerlerdeki ormanlık arazilerde tarla açılması, kendilerine yapacakları inşaatlar ve zirai araç gereçler için yardım edilip öküz temin edilmesi Dahiliye Nezareti tarafından Adana Valiliğine emredildi [DH.MKT:2390/77]. 1901 yılında Anadolu'ya gelen 12 hane Ahıska muhaciri

Amasya'nın Mecidözü Kazası'nın Kuyucak bölgesine yerleştirildi ve ahaliden sağlanan levazımat yardımıyla bu göçmenlerin kendileri tarafından evlerinin yapılması kararlaştırıldı [A.MKT.MHM: 513/12]. 1903 yılında bir miktar Ahıska ve Batum göçmeni Adana'dan iskan edilmek üzere İskenderun Limanı'na gönderildi. 2 Ocak 1904 yılında Afyın Karahisar-ı Sahip sancağına yerleştirilen Ahıska göçmenlerinin yerleşim yeri Ümraniye olarak belirlenmiş ve Umraniye köyü Çobanlar köyüne çok yakın olduğundan Umraniye ve Çobanlar köylerine Ahıska göçmenlerinden 38 aile yerleştirildi [A.MKT.MHM:524/7; DH.MKT:815/12] [15, s.121-142).

Kafkas Savaşları sonrasında Osmanlı Devletine göç eden muhacir sayısı ile ilgili farklı bilgiler vardır. Cevat Eren, Kırım ve Kafkaslardan Balkanlara, Anadolu ve Suriye'ye 1.000.000'dan fazla göçmenin geldiğini ve bunun 600.000 kadarının Anadolu'ya yerleştirildiğini belirtmektedir [11, s.75]. Saydam [31, s.677-686], A.C. Eren'in rakamlarına yakın olarak 1859-1866 tarihleri arasında Kırım ve Kafkasya'dan 700.000 kişinin geldiğini, buna 1/3'lük ölümde eklendiğinde 1.000.000'dan fazla kişinin göç ettiğini yazmaktadır. Firuzoğlu [14, s.687-696] bu sayıyı 647.044 kişi olarak vermektedir. Ona göre bunların 70.000'ini Nogaylar oluşturmaktadır. Gözaydın [17,s.85]da 1859-1864 yılları arasında Kırım Türkleri ile göç eden Çerkezlerin ve Nogayların sayısının 700-800 bin civarında olduğunu, bunların 180.000'ini de Nogayların oluşturduğunu belirtmektedir. Büyük göçlerle ilgili Osmanlıların nüfus hareketlerini inceleyen Obisni İrolitimo da 1866'da muhacirlerin 1 milyona ulaştığını belirtir. Yine göç hareketlerini araştıran Kemal Karpat da, 1859-1879 arasında göçürülen Kafkasyalıların, çoğu Çerkezlerden oluşmak üzere 2.000.000 civarında olduğunu, sağ salim Osmanlı Devleti'ne ulaşan muhacir sayısının ise 1.500.000 olduğunu belirtir [23, s.69].

SONUÇ

İki asır boyunca devam eden Kafkas savaşları sürecinde göçmenlerin Osmanlı topraklarına kitleler halinde zorunlu göçü, Osmanlı Devletinin toplumsal, etnik ve dini bileşimini derinden etkilemiş önemli bir nüfus hareketidir. Osmanlı Hükümeti, bir İslam politikası çerçevesinde kendisine sığınanların her türlü ihtiyaçlarını karşılama hususunda büyük özveri göstermiştir. Bunun için *Umumi Muhacirin Komisyonu* kurulmuş ve göçmenlerin sağlayacağı işgücü düşünülerek Anadolu'da boş arazilerin ekonomiye kazandırılması değerlendirilmiştir.

Göçmenlerin kayıtları Muhacirin Komisyonu tarafından ayrıntılı bir şekilde tutulmuş ve hayatta kalabilen ile ölen nüfus ayrı-ayrı rapor edilmiştir. Bu raporlardan bilhassa ölen kişi nüfusuyla ilgili göçmen tutanakları dört farklı şekilde gruplandırılmıştır. Bunlar:

1. Savaş sırasında çatışmalardaki ölümler;
2. Savaş sırasında Rus Birlikleri tarafından yapılan kıyımla ölümler;
3. Yolculuk sırasında yaşam için gerekli temel ihtiyaçların yoksunluğundan dolayı ortaya çıkan açlık, sefalet, hastalık ölümleri;
4. Göçmenlerin sığıntı durumdaki yaşam koşullarının olumsuzluğu nedeniyle gerçekleşen ölümlerdir.

Göçler sonucunda Kırım ve Kafkas halkları maddi-manevi açılardan perişan oldukları ve nüfus olarak da toplu ölümlerden dolayı geride kalanların vatanlarında ilk defa nispi azınlık haline düştükleri görülmüştür.

Göçmenlerle ilgili Osmanlı göçmen kayıtlarına bakıldığında yolculuk ve barınma esnasında yaşanan *açlık, sefalet* ve *hastalık* ölümleri göz önüne alınırsa ülkelerini terk eden Kırım ve Kafkas göçmen sayısının hayatta kalanlardan çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için her iki ülke (Rus ve Osmanlı) göçmen raporlarının incelenmesi ve gerçek göçmen sayısının ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Ayrıca göç döneminde hayatını kaybedenlerle ilgili her iki ülkenin (Rus ve Osmanlı) liman kentlerinde toplu mezarların bulunduğu ve bu mezarların kayıtlarının incelenmesi de uzman araştırmacılarının ilgisini beklemektedir.

AÇIKLAMALAR:

***** Ubıhlar, Kafkas sıradağlarının güneybatı eğiminde, Hotsa ve Şahe nehirleri arasında, 40 verst boyunca akan ve Şahe'ye dökülen Ubıh nehrinin dağlık vadilerinde yaşarlar. Bu bölge tamamen dağlık ve ormanlarla kaplıdır. Halkı Kafkasya'nın bütün batı kısmındaki en savaşçı ve en atak kabilesidir. Ubıhlar 3 kola ayrılır: a) Asil Ubıhlar: Deniz sahilinde 20 verst mesafede; Hotsa ve Şahe nehirlerinin yukarı kesimleri arasında yaşarlar. b) Saşe: Hotsa nehriyle Soçi nehri vadisi (vadi de dahil olmak üzere) arasında yaşarlar. c) Vardane: Toprakları Soçi nehri ve kollarıyla birlikte Süepse nehri vadisinden itibaren başlar [7, s.1-14].

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

1. Arşiv Belgeleri

1. Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.), 513/12; 521/17; 524/7.
2. Bab-ı Ali Evrak Odası Umum Vilayet Tahriratı (A.MKT.UM.) 490/48.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Masarıfat Defteri (BOA.MN.)Dosya No: 16587.
4. Sedaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deavir Evrakı (BOA. A. MKT. NZD) 288/14
5. Dahiliye Nazareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 815/12; 1382/100; 1911/90; 2390/77.
6. İrade Dâhiliye (İ.DH.) 1321 L 13/5;1321 L 29/35;1314 M 12/21;1314 Ra 13/12.
7. Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK. ASK), 96/27
8. Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 87/186.
9. Yıldız Arşivi Sadaret Maruzat (Y.A.RES.) 124/32.
10. Türkiye İstatistik Kurumu 1965(TİK 1965)

2. Kaynak Eserler

[1] Aran, Hayati (1999). *Kavak'ta Tarihi İzler (1850-1923)*, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi), Samsun, ss. 18-22

[2] Aslan, Cahit (2006). "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih,* Ankara: Asam Yayınları, Sayı:1, ss. 1-33 www.circassianworld.com.

[3] Aydın, Mehmet (2006). "Küreselleşme, Komşularımız ve Göçler", *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediye Başkanlığı Yayınları No:6, ss. 200-205

[4] Bergez, Nihat (1996). Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri, Ankara: Takav Matbaacılık.

[5] Berkok, İsmail (1958). Tarihte Kafkasya, İstanbul.

[6] Cavad, Ali, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafyası Lüğatı,* Kısm-ı Evvel Luğat-ı Coğrafya: Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1313, s.11

[7] Çelik, Civan, Mehmet Köseoğlu (2011). "Canik Sancağına Bağlı, Kavak Kazası'na 19. Yüzyılda Ubıh Göçleri", Samsun: *Samsun Sempozyumu 2011*, ss.1-14.

[8] Demir, Ömer, Mustafa Acar (1977). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları.

[9] Demirel, Muammer (2009). "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı –Rus Savaşından Sonra)", Erzurum: *A.Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi,* Sayı:40, ss. 317-340.

[10] Emiroğlu, Kudret (1993), 1871 Yılı Vilayet Salnamesi, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

[11] Eren, Ahmet Cavat (1966), Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler, İstanbul.

[12] Erler, Mehmet Yavuz (2009). "Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter Liva-ı Canik (1837)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi"*, Sayı: 2/8, ss. 169-190.

[13] Erkan, Süleyman (1993). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908),* Samsun.

[14] Firuzoğlu, Rafik Safarov (1999). "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", İstanbul: *Osmanlı,* C.4, ss:687-696
[15] Günay, Necla (2012). "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskan", Ankara: *Bilig*, S. 61, ss. 121-142.
[16] Gürbüz, Şefika (2006). "Kırdan Kente Zorunlu Göçün Nedenleri ve Sonuçları", *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediye Başkanlığı Yayınları No:6, ss. 211-214
[17] Gözaydın, Ethem Feyzi (1948). Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşmeleri ve Göçmeleri, İstanbul: Vakit Mat Yayınları.
[18] Gül, Muhittin (2009-I). "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi,* 2009-I, ss. 75-108
[19] Habiçoğlu, Bedri (1993). Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İstanbul: Nart Yayıncılık
[20] İpek, Nedim (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri 1877-1890)*, Ankara: TTK Yayınları.
[21] İpek, Nedim (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları.
[22] İpek, Nedim (1999). "93 Muhacereti" *Osmanlı*, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
[23] Karpat, Kemal (1995). Ottoman Population 1930-1914, Wisconsın.
[24] Kasumov, Ali, Hasan Kasumov (1995). Çerkez Soykırımı, (Çev: Orhan Uravelli), Ankara: Kaf-Der Yayınları.
[25] Kırımlı, Hakan (2006). "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediye Başkanlığı Yayınları No:6,ss. 147-152.
[26] Kurat, Akdes Nimet (1970), *Türkiye ve Rusya (XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
[27] McCarthy, Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: Bige Umar), İstanbul: İnkılâp Yayınları.
[28] Miroğlu, İsmet (1983), Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat 1-2-3,* İstanbul.
[29] Papşu, Murat (2004). Vatanından Uzaklara Çerkezler, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
[30] Saydam, Abdullah (1997). Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. Dizi, Sayı 75, s. 197.
[31] Saydam, Abdullah (1999), "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-1876)", *Osmanlı,* Ankara: Yeni Türkiye Yay., C.IV, ss. 667-686
[32] Tarih ve Toplum Dergisi, (1984). ss.57-62.

Rasim Bayraktar

IMMİGRATİONS TO OTTOMAN TERRİTORİES DURİNG THE CAUCASİAN WARS OF XIX CENTURY

SUMMARY

Key words: Ottoman-Russian wars, migrantion process, Crimean-Circassian- Georgian and Ahiskan immigrants

This work is aimed to descover the tragedies of Crimean and Caucation immigrants such as hunger, poverty and disease which they faced on the coastal towns of Black Sea when they started to migrate to Anatolia during the 18th century Russia-Caucasian wars and 19th century Ottoman-Russian wars, along with their residing places and populations. It is also intended to explain the influence and assimilation policies of Russian Tsurs for the Crimea and Caucation regions and their results from point of the Muslim inhabitants of the areas. The article, especially, focused on the strives of Crimean, Circassian, Georgian and Ahiskan immigrants to survive and examine the gentle attitude of Ottoman government towards those immigrants

Расим Байрактар

МИГРАЦИИ В ОСМАНСКУЮ ТУРЦИЮ В ПЕРИОД КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ XIX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Русско-Турецкая война, процессы переселения, Крымские, Черкесские, Грузинские и Ахыска переселенцы.

Известно, что массовая миграция народов Крыма и Кавказа из России в Османскую Турцию началась в XVIII в. во время Русско-Кавказских войн и продолжалась в период Русско-Турецких войн XIX в. В работе исследуются проблемы нищеты, голода и болезни среди мигрантов, а также размещения и учета переселенцев в городах черноморского побережья. Данное исследование раскрывает влияние политики царской России не только с точки зрения ассимиляции, но и с точки зрения проблем мусульманских народов. В работе раскрывается борьба за выживание, которую вели, в частности, народы Крыма, Черкесии, Грузии и Ахыска. В статье освещается также заботливое и братское отношение османского правительства к пострадавшим мигрантам.

ЧЕЧНЯ В СВЕТЕ КУЧУК-КАЙНАРДЖИЙСКОГО И ГЮЛИСТАНСКОГО МИРНЫХ ДОГОВОРОВ.

Майрбек ВАЧАГАЕВ[197]

Ключевые слова: Чечня, чеченцы, Гюлистанский мирный договор, Кучук-Кайнарджинский мирный договор, шейх Мансур, Бейбулат Таймиев, Кавказская война, миграция казаков, колонизация Северного Кавказа.

Существует немало фундаментальных исследований, посвященных роли Кавказа во внешней политике России (9). Поэтому мы не будем детально рассматривать этот вопрос, а лишь коснемся моментов, относящихся непосредственно к Чечне.

Впервые русские войска появились на Северном Кавказе еще в период царствования Ивана Грозного (7:63-65), однако, нет веских оснований датировать начало войны именно этим периодом. Во времена Ивана Грозного активно практиковалось привлечение элиты народов Кавказа в политическую жизнь России. Таким образом, как известно, Ивану Грозному удалось вовлечь в орбиту своего влияния и Кабарду, и Осетию. Каких-либо военных действий по отношению к народам Северного Кавказа им не предпринималось. Именно в этот период зафиксированы первые контакты влиятельных людей Кавказа с Москвой. Можно сказать, что это был период активного знакомства кавказцев со своим северным соседом.

Поход русского императора Петра I был вызван стремлением подчинить России природные богатства Кавказа, утвердиться на торговых путях, связывавших Европу с Востоком, захватить горские земли и Закавказье. В ходе Персидского похода в 1722-1723 гг. ему удалось отвоевать у Персии почти все прикаспийское побережье Восточного Кавказа. Осенью 1722 г. Петр I заложил в низовьях Судака новую крепость под названием "Святой Крест". Старый Терский город был оставлен, а все население, включая Окоцкую слободу, где были и свои чеченские и черкесские кварталы (8:321), населенную выходцами из чеченских земель, было переведено в новую крепость. Тогда же Петр I побывал на территории современной Чечни: он осмотрел Брагунские теплые воды и станицы гребенских казаков (8:320).

Однако уже сразу после императора Петра I, русские войска вынуждены были отступить от ранее завоеванных ими территорий и закрепиться чуть севернее в низовьях реки Терек. Именно сюда в 1724 году с Дона переселяют несколько казачьих станиц, на основе которых в 1739 году создается Кизлярская казачья укрепленная линия.

Учёный-кавказовед профессор Н.И.Покровский, который тщательно исследовал этот период истории в своей монографии по Кавказской войне, считает, что именно с этого момента русские деловые круги начинают борьбу с чеченцами за

Майрбек Вачагаев – д.и.н. редактор «Caucasus Survey» (London, UK),аналитик The Jamestown Foundation (Washington, USA).

захват равнинной территории. И, хотя это были всего лишь первые шаги в этом направлении, чеченцы, по его словам, уже начинают активно выступать против присутствия России на их землях (18:107).

Чуть позже, в период правления императрицы Екатерины II начинается планомерное систематическое освоение Северного Кавказа. Походы на Чечню носят уже регулярный характер с целью привести население «в подданническое повиновение» (6).

Важным моментом в направлении освоении этих земель, стало основание в 1763 году крепость Моздок, которая позволяла контролировать владения Кабарды, Осетии и части притеречной Чечни. Одновременно, в целях укрепления позиций России в Предкавказье, с Украины и России продолжается процесс переселения казачьих станиц, которые отделяют горы от степной части Предкавказья, что позволяет русским начать передел новых земель в степной части Кавказа. Шаг за шагом российские подданные продвигались на земли горцев Северного Кавказа. Первоначально русские беженцы селились на землях горцев как изгои российского государства. Но, затем, под покровительством того же государства, от которого они убегали, становились опорной базой для осуществления российских планов по завоеванию Кавказа (25:23). Эта невоенная экспансия стала предтечей военной.

В 1777-1780 гг. наряду с Терской линией строятся новые укрепления по линии Азов – Моздок. Это позволяет России уже готовиться для проникновения вглубь Кавказских земель.

На рубеже XVIII-XIX вв. особое внимание в своей политике на Северо-Восточном Кавказе Россия уделяла и территории, которую она определяет как Чечню. Вот как видел эту ситуацию русский военный историк, автор ряда работ по Кавказской войне А.В.Потто: «Эта малодоступная страна лежала первою на пути распространения русского владычества не потому только, что она приходилась ближайшею к русским владениям, с которыми не могла не сталкиваться постоянно. Главнейшее ее значение было в том, что она, со своими богатыми горными пастбищами, с дремучими лесами, посреди которых были раскиданы роскошные оазисы возделанных полей; с равнинами, орошенными множеством рек и покрытыми богатою растительностью, была житницей бесплодного каменистого Дагестана. И только завоевав Чечню, можно было принудить к покорности и мирной гражданской жизни горные народы восточной полосы Кавказа.…И первые попытки русских посягнуть на нее и проникнуть вглубь страны, – экспедиция Пьери при графе П.Потемкине и Булгаковский штурм Ханкальского ущелья, – разрешились кровопролитнейшими эпизодами. И природа, и люди Чечни стояли крепко на страже своей независимости» (20: 65-66). Именно здесь разворачивались события, которые надолго отодвинули планы России покорить горцев Северного Кавказа.

О том, с кем необходимо было иметь дело русским, А.В.Потто приводит мнение одного из видных русских военно-политических деятелей второй половины XVIII века генерал-поручика Павла Сергеевича Потемкина: «Невозможно покорить чеченцев, кроме как истребить их совершенно» (19:146).

Кабардинский князь, герой русско-турецкой войны 1787-1791 гг., активный участник политических событий в Центральной части Кавказа, полковник Исмаил-бей Атажукин отмечал в «Записках о беспорядках на Кавказской линии и о способах прекратить оные»: «Народы Северного Кавказа делятся на тех, кто подчиняется либо Турции, либо России, а третьи никому не подвластные чеченцы и лезгины» (2: 957). В данном случае под лезгинами подразумеваются не только сами лезгины, но и другие этнические племена, населявшие Нагорный Дагестан.

Этой же мысли в отношении чеченцев придерживался и командир 79-го пехотного Куринского полка, военный историк Г.Н. Казбек, отмечавший в своем «Военно-статистическом описании Кавказа», что «ни одна из народностей многочисленного чеченского племени не была подвластна царизму в конце XVIII в.» (13:22).

С такими не лестными характеристиками русская армия готовилась к присоединению территории Чечни.

Своего рода рубежом в историческом процессе присоединения территорий Кавказа к России правильным будет считать Кучук-Кайнарджийский мирный договор от 1774 г. Данный мирный договор, подписанный по итогам русско-турецкой войны 1769-1774 гг., подтвердил права России на Кабарду и Азов с прилегающими к нему территориями. Их зависимость от России должен был определить Крымский хан, так как считалось, что именно он находится в тесном контакте с народами, населяющими Кубанский край, и может представлять их интересы. Но этому договору суждено было просуществовать всего лишь 9 лет - в 1783 г. с ликвидацией Крымского ханства к России отошли и все формально ему подвластные прикубанские владения. «Тем самым, - отмечал А.В.Фадеев, – был завершен длительный, растянувшийся на двести с лишним лет процесс присоединения к России степного Предкавказья» (26:23).

Тот факт, что в тексте Кучук-Кайнарджийского мирного договора ничего не говорится о территории Чечни, свидетельство того факта, что территория населенная чеченцами не было объектом спора. Как и Османская империя не имела отношения к Чечне, так и Российская империя на этот период нигде не фиксировала территорию населенную чеченцами как подвластную ей. То есть, речь идет о всей территории от Чёрного моря до границ Чечни с Кабардой. Хоть и формально, но Блистательная Порта признает право русских иметь свое влияние в этой части северного Кавказа.

Таким образом, к концу XVIII в. южная граница России соприкоснулась непосредственно с территорией, населенной горскими народами Кавказа. Вслед за Кабардой логично должен был стать вопрос и касательно других народов Северного Кавказа все еще находившихся вне поля действия русской политики.

Вслед за этим мы имеем и неожиданный поворот событий, связанный с Грузией. Наряду с успехами в Предкавказье были достигнуты соглашения с Грузией, которая, спасаясь от постоянных набегов Персии и Турции, решилась перейти в вассальную зависимость от российской короны. По Георгиевскому трактату от 1783 г. Грузия добровольно приняла протекторат России (22: 238-247). В итоге все это выливается в то, что в 1785 г. образуется Кавказское

наместничество, которое должно было объединить две губернии: Кавказское и Астраханское.

Георгиевский трактат поставил Россию перед выбором захвата территории на северном склоне Кавказского хребта, чтобы иметь постоянную и надежную связь с Грузией, решившей стать частью Российской империи. На этом фоне

В этот период истории взаимоотношений Чечни с Россией известен как период борьбы горцев под руководством чеченского шейха Мансура из селения Алды. Малоизвестному молодому парню удалось за короткое время сплотить вокруг себя не просто чеченское общество, но и распространить свое влияние на соседние общества. Для предотвращения пагубной деятельности шейха Мансура, было решено послать русский отряд под началом полковника Пиери, итальянца по происхождению, служившего в звании полковника российской армии который потерпел сокрушительное поражение при селении Алды 6 июля 1785 г.

Успех этот побудил шейха Мансура предпринять ряд наступательных действий против укреплений и станиц Кавказской линии. Гарнизоны, занимавшие укрепления от Моздока до Владикавказа, не были в состоянии предохранить дорогу в Грузию от нападений и грабежей со стороны чеченцев. Вследствие этого в 1786 г. только что возведенные укрепления (Потемкина, Григориополь, Владикавказ) были оставлены, а гарнизоны выведены на линию. Движение распространилось среди кабардинцев и закубанцев и охватило весь Северный Кавказ. Народы Северо-западного Кавказа провозгласили шейха Мансура имамом. Основной его силой в этот период стали адыгские народы. Борьба с ним и пришедшими к нему на помощь турками во время второй турецкой войны 1787-1791 гг. потребовала от России больших усилий и стоила многих жертв. Несколько удачных походов русских, а главное – победа 30 сентября 1790 г. генерала И. Германа над многочисленным отрядом турецкого паши Батал-бея на берегах Кубани сломили силу шейха Мансура и создали перевес русских. Шейх Мансур вынужден был отступить к туркам в Анапу. Во время отступления ему пришлось преодолеть Главный Кавказский хребет, что по тем временам ничуть не уступала известному переходу генерала Суворова А.В, через Альпы. И, это при том, что переход горцами во главе с шейхом Мансуром был совершен в разгар зимы, в отличие от суворовской экспедиции , горцев еще и преследовали по пятам неприятель (16). После штурма и взятия русскими войсками Анапы 22 июня 1791 г. шейх Мансур попал в плен (в момент попытки взорвать себя в погребе с порохом). Умер в застенках Шлиссельбургской крепости недалеко от Петербурга в апреле 1794 г. (17: 458). Арест шейха Мансура не стал окончанием войны с горцами. Действия шейха Мансура стали примером для подражания многим горцам, так имам Шамиль, будучи в российском плену рассказывал, что примером для него всегда был шейх Мансур, по словам приставленного к нему переводчика капитана Руновского А.И., Шамиль при упоминании Мансура буквально начинался светиться (5: 1403), и конечно же об уровне его действия стало и признанием самой России о причиненном им огромном ущербе для империи (12: 62-69).

С уходом шейха Мансура с политической арены, более десяти лет в Чечне не было руководителя, способного организовать всеобщее выступление против

русских войск. Более того, на целых 30 лет в Чечне прерывается суфийское направление в исламе по чеченской линии шейхов. На сегодня нет сведений подтверждающих о передаче силсилы через шейха Мансура своим мюридам. Из-за этого перерыва, не успев окрепнуть и глубоко пустить корни, суфизм как таковой теряет в Чечне свою линию. В то же время в Дагестане появляется и утверждается тарикатское учение – на базе суфийской школы Ширванского ханства, которое в конце XVIII – начале XIX вв. являлось центром суфизма на Кавказе (10: 70-71, 425-427).

Шейху Мансуру удалось фактически впервые собрать под знаменем освободительной борьбы народы Северного Кавказа – различные по языку, культуре и неоднородные по общественно-политическому устройству. В этом его несомненная историческая заслуга. Поражение было обусловлено различными факторами, в том числе не стоит сбрасывать со счетов и различный уровень общественного развития горских народов, вероисповеданий, языковых барьеров и так далее. Тем не менее, действия шейха Мансура показала, что горцы намерены защищаться от попыток колонизации их земель Российской империей.

Таким образом, взаимоотношения России с Чечней на рубеже XVIII-XIX вв. складывались в соответствии с политической обстановкой на всем Кавказе. Чем ближе придвигалась российская граница, тем целенаправленнее и ожесточеннее было сопротивление чеченцев колонизаторам.

Восшествие на престол Императора Павла I в 1796 г., только усугубило ситуацию на Северном Кавказе. Новый император не довольный медленными темпами Екатерины II, потребовал ускорения и активизации политики России на Кавказе.

Пользуясь периодом относительного спокойствия на западных окраинах империи и в перерывах между войнами с Османской империей, Россия предпринимает активные шаги по укреплению своих позиций, как на Северном Кавказе, так и в Закавказье. В рескрипте российского императора на имя командующего Кавказской линией генерала-от-инфантерии графа Гудовича от 5 января 1797 г. по существу были сформулированы ближайшие стратегические задачи: «Иван Васильевич! Положение пограничных наших дел с Персией, предпринятое до вступления нашего на престол движение войск в том крае, никаких решительных успехов еще не одержавшее, требует особливого движения. Мы всему предпочитаем безопасность наших пределов и спокойствия подданных наших и потому в ожидании покуда время и обстоятельства воспособствуют подробную на тамошний край устроить систему, находим за необходимое предначертать для Вас следующие правила. Первое, относительно наших собственных границ. Мы почитаем существенно выгоднейшим, чтобы линия для сохранения их соблюдаема была от устья реки Кубань восходя вверх ее и потом ближайшие и удобнейшие выводя оную на реку Терек, до Кизляра и так далее и оную сию линию содержать в таком исправном и почтительном состоянии, чтобы она не токмо оберегала пределы наши, но и обуздывала впереди ее обитающие разные дикие народы.

Второе. Народы горские всякого рода, к сей линии прилеглые, или подручные удерживать в протеже и повиновении ласкою, отвращая от них все, что служит только к их утеснению или отягощению, для обеспечения себе верности их, содержать прииное или в ближних губернских городах от них атаманов, а при них иметь приставов, которые ласкою могли бы удержать в них приверженность России

Седьмое. Во всяком случае удаляться от подания Портой Османской подозрения, что мы ищем с нею повода к ссорам. Павел I» (21: 85).

Этот рескрипт красноречиво характеризует предполагаемую политику России в отношении горских народов Северного Кавказа. Указание императора на Порту (Османская империя) следует рассматривать не столько как дипломатическую хитрость, но более как неуверенность в своих возможностях по укреплению своего влияния среди горцев. Россия, несмотря на заключенные ранее договоры, вынуждена была считаться с влиянием Османской империи на горцев Северного Кавказа. Порта не была готова отказаться от своих притязаний и рассчитывала вернуть утраченные позиции на Кавказе. Любой повод мог быть использован турками для вмешательства в регионе. При этом следует отметить, что, несмотря на то, что Османская империя всегда декларировала свою близость к горским народам Северного Кавказа, какого-либо ощутимого результата ее деятельность фактически не приносила. Более того, из года в год горцы все больше и больше ожесточались против позиции Турции, а в период 50-х годов XIX века считали ее таким же врагом, как и Россию (23: 302-304).

В отличие от Османской империи, в рассматриваемый период Персия лишь изредка отчасти пыталась оказать влияние на политическую жизнь народов Северного Кавказа, ее интересы не простирались дальше Закавказья и части южного Дагестана. Немалую роль здесь играла и приверженность горцев суннитскому толку (направлению) в исламе. В то же время, двор персидского шаха внимательно следил за событиями на Северном Кавказе и пытался использовать, по мере возможности, события в Чечне и в Дагестане для нажима на Россию с целью ослабить ее позиции в регионах южной части Кавказа. При всем при этом, Чечня как таковым, никогда не было объектом притязаний со стороны Персии.

Говоря о политике России в отношении Кавказа, А.В.Фадеев писал: «Между тем владычество на Черном и Каспийском морях, или в случае крайности, хоть нейтралитет этих морей, составляет жизненный вопрос для всей южной половины России, от Оки до Крыма, в которой все более и более сосредотачиваются главные силы империи, и личные и материальные. Эта половина государства создана, можно сказать, Черным морем... Но охранять свои южные бассейны Россия может только с Кавказского перешейка» (24:8).

При этом учитывалась также необходимость иметь союзника в борьбе против Османской империи и Персию, с помощью которого Россия хотела бы решить и ближневосточную проблему (14:5).

В 1799 г. с уведомления императора Павла I, генерал К.Ф.Кнорринг (с 1801-1802 гг. генерал-губернатор Грузии и главноначальствующий на Кавказе) выставляет ультиматум чеченцам. Его главным требованием было: прекращение

набегов на казачьи станицы «на расстоянии 200 верст от реки Сунжи до берегов Каспийского моря» (1: 715-716). В этом документе генерал Кнорринг предупреждает о возможном вторжении в Чечню в случае непринятия этого условия. В ответном письме, подписанном самыми влиятельными людьми Чечни, последние соглашаются принять условия Кнорринга взамен на беспрепятственное занятие торговлей. Важно отметить, что в данном документе отсутствовал пункт о присяге на верность России, который был во всех обращениях русской стороны начиная с XVII века. Видимо, генерал Кнорринг понимал бесперспективность подобного требования, ибо было очевидно, что без военного завоевания не могло быть и речи о покорности чеченцев.

Начавшиеся войны на юге с Персией в 1804 гожу (1804-1813 гг.) и позднее на юго-западе с Османской империей в 1806 году (10806-1812 гг.), и война на европейской арене с Наполеоном, оттянуло на 10-15 лет решения вопроса касательно Чечни. Войны только обострило решения России покорить горские земли, чтобы иметь свободное сообщение с территориями в Закавказье. В течение этого период чеченские старшины пытались найти общий язык для совместного отпора угрозы с севера. В числе таких старшин был и Бейбулат Таймиев (в чеченской транскрипции Тайми Бейболт). В отличие от шейха Мансура, он был полным его противоположностью. И в историю чеченцев он вошел далеко как неоднозначная, противоречивая фигура. Начиная свою деятельность в 1802 г., в возрасте 20-22 лет, он на протяжении тридцати лет вел активную политическую деятельность. В том числе умудрялся найти первоначально общий язык со всеми командующими, но, очень быстро уходил и возглавлял борьбу против того, кто ему назначил денежное вознаграждения, звания и оказал почести, пытаясь заполучать его согласие на склонение чеченцев к покорности (15: 9, 15, 21, 25). По мере усиления военных действий на Балканах, усиливалось и давление чеченцев на русских по Тереку. Все попытки командующего на Кавказе фельдмаршалом И.В.Гудовича договорить с чеченцами, заканчивалось тем, что уезжаю из ставки Гудовича, чеченцы совершали набеги и уходили к себе домой с прихваченной добычей. Впоследствии Главнокомандующий в Грузии с 1808-1811 гг. Тормасов А.П., командир Грузинского корпуса с 1811-1812 гг. Паулуччи Ф.О. и Главнокомандующий в Грузии 1812-1816 гг. Ртишев Н.Ф все пытались найти в нем союзника. Ртищев Н.Ф, даже пытался использовать подписание Гюлистанского мирного договора, чтобы включить в текст упоминания конкретно о чеченцах, считая, что это может облегчить ему задачу покорения их на фоне поражения Персии и Османской Империи (3: 669). Не совсем понятно, но именно позиция Персии была против включения горцев в трактат, то ли они не признавали эти народы подданными Российской империи, то ли отказывались включить народы, которые даже формально не были подданными Персии. То есть для них это оказалась не возможным, что и лишило генерала Ртищева Н.Ф. осуществить свой план по использованию Гюлистанского мирного договора по включению чеченцев в орбиту своего правления минуя военных действий по покорению их. Если бы даже в договор были бы включены чеченцы, это мало что изменило бы в их отношении к России.

Таким образом, подписание мирных договоров с Османской империей (1812 г.) и с Ираном (1813 г.) юридически подтверждало их отказ от притязаний на земли Северного Кавказа. Все это стало для России хорошим дополнением к разгрому Наполеона и победоносному маршу по Европе. Но, несмотря на это, северокавказский регион не переставал быть ареной острейших международных противоречий. Не прошло и трех лет, как чрезвычайный посол Ирана Мирза-Абдул-Хасан представил в Петербурге меморандум от 2 февраля 1816 г. с требованием отодвинуть российскую границу до Терека (11: 192). Россия отклонила все требования, подтвердив тем самым нежелание сдавать свои позиции, что привело к осложнению отношений между двумя государствами. Для разрядки данной ситуации в 1816 г. А.П.Ермолов назначается чрезвычайным послом в Иране с заданием «Утвердить их во мнении, что для блага Персии необходимо нужно ей быть в мире с Россией» (4:126). Но главная миссия его заключалась в том, что он назначался Главнокомандующим войсками на Кавказе.

В целом, 1816 г. стал последним годом так называемой «тихой» (ползучей) экспансии, которая длилась более двухсот лет, и в ходе которой от Чечни была отторгнута значительная часть территории по реке Терек, заселенная переселенцами с Дона и Кубани, кумыками и ингушами, ногайцами и кабардинцами. С 1817 г. война в этом регионе приобретет жестокий характер, и будет вестись до 1859 г. на Северо-Востоке, и после действия перекинутся на Северо-Западный Кавказ, где закончатся уже в 1864 г.

Таким образом, период между Кучук-Кайнарджийским и Гюлистанским мирных договоров, стал для Чечни решающим в том свете, что в промежутке Россия готовилась нанести удар по Северному Кавказу, с целью окончательного и бесповоротного подчинения себе горских народов, в том числе и чеченцев. Попытки чеченцев объединить под знаменем сопротивления своих соседей не увенчались успехом, но стали урокам для будущих имамов Северного Кавказа в их борьбе против России.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АКАК, Тифлис, 1866 г., Т.1. Всеподданнейший рапорт ген.-л. Кнорринга от 16 января 1800 г., с. 715-716.
2. АКАК, Тифлис, 1864 г., Т.2, с. 957.
3. АКАК, Тифлис, 1873 г., Т.5, с. 669. Предписание генерала Ртищева г-майору Ахвердову от 25 сентября 1912 г. за № 66.
4. АКАК, Тифлис, 1870 г., Т.6, ч. 2. Высочайшая инструкция данная ген. Ермолову, 29 июля 1816 г., с. 126.
5. АКАК, Тифлис, 1912 г., Т.12, с. 1403
6. Анчабадзе Г. Политика России (СССР) на Северном Кавказе и чеченское сопротивление. Тбилиси, 2000. Доклад на Первом Всемирном Экологическом Конгрессе.
7. Ахмадов Я. Очерки политической истории народов Северного Кавказа в XVI-XVII вв. Грозный, 1988. С.20-28; С.А. Белокуров. Сношения России с Кавказом. М., 1888. с. 63-64; Е.Н.Кушева. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. М.,1963.
8. Ахмадов Я.З. История Чечни с древнейших времен до конца XVIII в. М., 2001, с. 321, с. 320-321.
9. Бушуев С.К. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20-60-гг. XIX в.). М., 1955; Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI- XIX вв. М., 1958; Дегоев В.В. Внешнеполитические аспекты истории народов Кавказа в 30-60–х гг. XIX в. в освещении советской историографии. // Роль России в истории Осетии. Орджоникидзе, 1989. Фадеев А.В. Кавказ в системе международных отношений 20-50 гг. XIX в. М., 1955. Маркова О.П. Восточный кризис 30-х — начала

40-х годов XIX в. и движение мюридизма. // Исторические записки, №42, М., 1953. Известия АН СССР и мн. др.
10. Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. Москва, 1998, с. 70-71, 425-427.
11. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. СПб., 1888, т. 6. С. 192.
12. Идрисов Ю., Абдусаламов М-П. Кумыкские феодальные владения в контексте развития и краха теократического проекта имама Мансура в 1785-1786 годах. // Вестник Адыгейского государственного университета, Майкоп, Вып. 4, 2012, с. 62-69.
13. Казбек Г.Н. Военно-статистическое описание Кавказа. Тифлис, 1898, ч. 1, с. 22.
14. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой пол. XIX в. М., 1969, с. 5.
15. Колосов Л.Н. Славный Бейбулат. Грозный., 1991, с. 9, 15, 21, 25.
16. Лесин В. Шейх Мансур. М., Родина, 2000, №1-2.
17. Народы Северного Кавказа и России в конце XVIII в. // История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Под редакцией Пиотровского Б.Б. М., 1988, с. 458.
18. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. М., 2000, с. 107.
19. Потто А.В. Два века Терского казачества. Владикавказ, 1912, т. II, с. 146.
20. Потто А.В. Кавказская война в очерках, эпизодах, легендах и биографиях. т. 2, СПб., 1885. С. 65-66.
21. РГВИА ВУА, 6164, ч. 1/1/ Материалы для истории Кавказа и кавказских войн собранные Бушеном, с. 85.
22. Сборник архивных документов». М., Русская книга, Текст Георгиевского трактата по материалам «Под стягом России: 1992, с. 238-247.
23. Тарле Е.В. Крымская война, т. 1, М., 1956, с. 302-304.
24. Фадеев А. В. Шестьдесят лет Кавказской войны. Тифлис, 1860. С. 8.
25. Фадеев А.В. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореволюционный период. М., 1957, с. 4, 18-44.
26. Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX в. М., 1960, с. 23.

Mayrbəy VAÇAQAYEV

ÇEÇENİSTAN KİÇİK QAYNARCA VƏ GÜLÜSTAN SÜLH MÜQAVİLƏLƏRİNİN İŞIĞINDA

XÜLASƏ

Açar sözlər: Çeçenistan, çeçenlər, Gülüstan sülh müqaviləsi, Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi, Şeyx Mənsur, Bəybulat Taymiyev, Qafqaz müharibəsi, Qazaqların miqrasiyası, Şimali Qafqazın müstəmləkələşdirilməsi

Araşdırılan dövr Çeçenistan tarixinin XX əsr və XXI əsrin əvvəlləri boyunca tarixin müxtəlif dövlərində verilən ideoloji möhürlərin gücündə problemli dövrlərdən biridir. XVIII əsrin sonuncu qərinəsi – XIX əsrin birinci qərinəsi Şimali Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalında çeçenlər üçün həlledici mərhələdir. Burada əsas amil Rusiyanın İran və Osmanlı imperiyası ilə müharibələrdə güclənməsidir ki, bu da öz növbəsində onun bütün Qafqazda hərəkətlərinin fəallaşmasına gətirib çıxardı.

Mayrbeg VACHAGAYEv

LIGHT AND GULUSTAN PEACE AGREEMENTS CHECHEN KAINARJI

SUMMARY

Key word: Chechnya, Chechens, Gulistan Treaty, the Kuchuk Kainarj treaty, Sheikh Mansour, the Caucasian war, migration of the Cossacks in the North Caucasus, the colonization of the North Caucasus.

The considered period in the history of Chechnya is one of the problematics due the ideological clichés givenin different periods of history during the 20th century and beginning of the 21st century. Last quarter of the 17th century - first quarter of the 19th century have become a decisive step for Chechens in the Russian colonization of the North Caucasus. There is an important factor that the strengthening of Russia in wars with Persia and the Ottoman Empire led her to reinforce her actions throughout the Caucasus.

КАВКАЗСКАЯ ВОЙНА КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАВКАЗА В XIX В.

Зарема АДЗИНОВА[198]

Ключевые слова: этническая структура, адыги, Северо-Западный Кавказ, Черкесия, Кавказская война, колонизация.

События XIX в., связанные с завоеванием Северного Кавказа Российской империей привели к трансформации этнической структуры Северо-Западного Кавказа. Данный период оказался судьбоносным в истории адыгского этноса, оказавшегося жертвой завоевательной и колонизаторской политики царизма.

В конце XVIII – начале XIX вв. этническая карта Северо-Западного Кавказа представляла собой достаточно сложную структуру, в которой доминирующую роль играли адыги (черкесы) [30] – автохтонное население региона. Начиная от северо-западной оконечности гор Большого Кавказа, адыги занимали обширную территорию по обе стороны главного хребта, с переходом на северные склоны, в бассейн Кубани, затем Терека, протянувшись на юго-восток. По свидетельству Хан-Гирея, «черкесские земли простираются в длину с лишком на 600 верст, начиная от устья Кубани вверх по этой реке, а потом по Куме, Малке, Тереку до границ Малой Кабарды, которые простирались прежде до самого слияния Сунжи с рекою Тереком» [33, с. 53]. В документах царской администрации говорилось, что «племя Черкес… заселяет берег Черного моря от реки Саше вверх до Анапы и все пространство земли между Кубанью и главным хребтом Кавказских гор» [27].

Л.Я.Люлье, известный кавказовед XIX в., подтверждает, что «…под общим названием Черкес разумевают все горские племена, живущие на северном скате Кавказского хребта и на равнинах кубанских, начиная от Кубани до крепости Анапы и оттуда по южному скату хребта вдоль восточного берега Черного моря до земли убыхов. Сюда входит, считая и землю убыхов, вся Малая Кабарда, большая половина Кабардинской плоскости между реками Череком и Малкою, подгорное пространство между Тебердою, Кубанью, Лабою, Белою, левый берег Нижней Кубани и, наконец, восточный берег Черного моря от устьев Кубани до реки Бзыби» [3, с. 18].

Адыги в рассматриваемый период делились на ряд субэтнических групп. От нижнего течения Кубани до реки Джубги проживали натухайцы (натхкуадж). В архивных документах пишется, что «ближе к Анапе берег моря занят поколением Черкесов или Адыге известными под названием Натухадж» [24]. Шапсуги (шапсыгъ) занимали северную покатость хребта гор от истока реки Псекупс до Кубани и берег Черного моря от Анапы до реки Шахе [28]. Между реками Афипс и Белая жили абадзехи (абдзах). На севере они граничили с бжедугами в низовьях рек Пшиш и Псекупс, южной границей служил главный Кавказский хребет [6, с. 27]. Жанеевцы (жанэ) проживали северо-западнее Туапсе на реке Пшада [9]. Между нижним течением рек Белой и Лабы располагались темиргоевцы (кlэмгуй).

Зарема Юрьевна Адзинова –к.и.н., доцент кафедры истории государства и права

В сведениях Штаба Отдельного Кавказского корпуса земли «по правому берегу Белой и по гребню гор, разделяющих сию реку от Лабы» [1]. Бжедуги (бжъэдыгьу) располагались по реке Супс до Псекупса, далее на восток до реки Пшиш [22, с. 8], и на правобережье реки Кубань [26]. Территория егерухаевцев (еджэркъуай) на севере граничила с темиргоевцами, на юге сжатая между территорией махошевцев и мамхеговцев, на востоке ограничивалась рекой Лаба. Местность при впадении реки Курджипс в Белую «находилась во владении мамхеговцев (мамхэгъ) приютившегося среди абадзехов» [12, с. 3]. Владения махошевцев (мэхъош) в виде треугольника, с вершиной у реки Лаба, граничили на юго-западе с землями абадзехов, на юго-востоке с землями бесленеевцев. Адамийцы (адэмый) занимали земли по обоим берегам реки Белой, в низовьях Пшиша. Бесленеевцы (бэсльний) проживали около рек «Ферзь, Гегене (Б.Тегень), Гегенезий (М.Тегень) и Воарп» [22, с. 8]. Среди бесленеевцев проживали закубанские кабардинцы (къэбэртай) [6, с. 59]. По верховьям рек Шахэ, Псезуапе, Аше, жили хакучи (хьакlуцу). Черкесское побережье между Хостой и Шахэ занимали убыхи (пех). Несмотря на внутреннее деление на субэтнические группы, для адыгов характерным являлось единство этноса, при сохранении внешних границ этнической территории, вошедшей в историю под названием Черкесия.

Численный состав адыгов в исследуемый период – вопрос сложный и до сих пор остается спорным. С точки зрения В.К.Гарданова, численность адыгов не превышала 500000 чел., по данным Хан-Гирея – 265140 чел., Г.В.Новицкий определял численность адыгов в 1082200 чел., Т.Лапинский – 800000 чел., С.Г. Кудаева приходит к выводу, что можно согласиться с данными фельдмаршала Паскевича – 1700000 чел. [19, с. 97]

Кроме адыгов на территории Северо-Западного Кавказа проживали и другие этносы. В сведениях 1709 г., говорится, что «кроме природных жителей, в Черкесии живут еще четыре народа: татары…, греки и армяне, заезжие по делам торговли, и евреи здесь поселившиеся…» [36, с. 493]. В архивном документе 1848 г. пишется, что «армяне и греки, вышедшие из-за Кубани, …жили вместе… и связаны неразрывными узами народности, родства, веры, обычаев» [7]. В условиях изоляции от основного этноса и постоянного общения с адыгами такие микроэтносы как черкесские греки-урумы и армяне-черкесогаи стали адыгоязычными, и внешне, по своим культурным признакам практически не отличались от адыгского населения. Черкесские греки не составляли отдельных селений в Закубанье, жили вместе с адыгами и черкесскими армянами [16, с. 146]. Так же, как черкесские греки и армяне, «горские евреи… почти невыделяемы из среды, которую составляют соседи: то же жилище… нигде нет ничего этнически маркированного, кроме тончайшего слоя культуры, непосредственно зависящего от идеологии иудаизма…» [20, с. 39-40]. Хан-Гирей отмечал присутствие абазин и ногайцев, «искони обитая между черкесами… составляют с ними одно тело… сохраняют и свой язык и обычаи и нравы» [33, с. 201-202]. С.М.Броневский писал, что часть ногайцев находится между закубанскими черкесами…смешавшихся с черкесами или им подвластных… остались там на всегдашнее жительство [4, с. 198]. Абазины проживали локальными группами в крайних пределах этнической территории адыгов. Северокавказские абазины проживала по рекам Уруп, Лаба по соседству и

между бесленеевцами. Южные абазины – садзы (джигеты), жили между адыгами и абхазами. В архивных документах пишется, что «абадза – население восточного берега Черного моря от Бзыба до Сочи разделяется на множество обществ…» [24].

Усиление позиций Российской империи в XIX в. предопределило развитие политической ситуации на Северо-Западном Кавказе, повлекшей за собой трансформацию этнической структуры региона. К началу XIX в. Россия территориально продвинулась до реки Кубань. На горные долины Закубанской Черкесии власть России не распространялась и перед ней стояла задача объединить весь кавказский регион de fakto. Подписав Адрианопольский мир в 1829 г. Россия получила возможность для фактического овладения территорией Северо-Западного Кавказа. Активные военные действия, сопровождавшиеся военной колонизацией в Закубанье, вызвали первые волны переселения кавказских народов, что, несомненно, отражалось на этнической карте региона.

На территории притесненых натухайцев и шапсугов появляются казачьи станицы. Во время строительства Лабинской укрепленной линии большая часть бесленеевцев, закубанских кабардинцев, абазин ушли за реку Белую. Ногайцы были первыми, кто присягнул на верность русскому царю и были поселены за укреплением на левом берегу Кубани от Баталпашинской до устья реки Лаба. Колонизация продвигалась медленно, но постоянно, хотя вплоть до 1860 г. не переходила за реку Лаба.

В 1856 г. главнокомандующим Кавказской армией был назначен князь А.И.Барятинский, по системе которого велось дальнейшее покорение Северного Кавказа. В соответствии с его планом местное население оттеснялось в горы «…с целью совершенно вытеснить их из страны» [13, с. 155]. Под натиском царских войск в конце 50-х гг. XIX в. началось массовое переселение адыгов в Османскую империю. «Очищенные» от адыгов земли немедленно заселялись станицами, что являлось кульминационным моментом в процессе трансформации этнической карты региона в XIX в.

По масштабам заселения Кубанская область стояла на третьем месте среди 89 губерний России [23, с. 337]. Царское командование целенаправленно осуществляло идею изменения этнической структуры Северо-Западного Кавказа. Исключительное географическое положение Черкесии на берегу Черного моря, не позволяло ограничиться покорением населявших ее народов. «Не было другого средства укрепить эту землю за Россией бесспорно, как сделать ее действительно русской землей…и для того очистить от горцев все прибрежье. Надобно было истребить значительную часть закубанского населения, чтобы заставить другую часть, безусловно, сложить оружие…» [35]. В письмах с Кавказа Фадеев Р. писал: «изгнание горцев и заселение Западного Кавказа русскими – таков был план войны в последние четыре года [32, с. 165].

В 1857 г. царская администрация приступила к переводу ногайцев на оседлый образ жизни. Теснимые русскими поселенцами ногайцы, привыкшие к кочевому образу жизни, «не желая оставаться в зависимости России, почти все поголовно вышли в Турцию» [17, с. 439]. Оставшиеся, были поселены на левобережье Кубани. В 1859-1860 гг. в пределы Османской империи переселилась большая часть абазин,

живущих в горной полосе между Кубанью и Урупом [32, с. 162]. 9/10 всего абазинского населения на Кубани оставили родину [5, с. 64].

В 1860 г. натухайцы, «стесненные между морем и Адагумской линией» [2], сложили оружие и переселились в Османскую империю. Зимой 1861-1862 гг. в Натухаевском округе к заселению было приготовлено 11 станиц [10]. Уже к концу 1862 г. натухайцы оказались в кругу казачьих поселений [15, с. 152]. По поводу тактики окружения адыгских аулов станицами и хуторами в царских документах писалось, что «поселенные на равнинах, окруженные со всех сторон станицами, вышедшие горцы ни в каком отношении не могли быть опасными» [32, с. 161].

В мае 1861 г. начинается перенесение казачьих поселений на левый берег Кубани и одновременное выселение бесленеевцев и абазин [18, с. 85]. Царские войска выселили их на Кубань, откуда «600 семейств отправились под конвоем в Турцию», оставшиеся 200 семейств поселились на указанных местах [15, с. 150]. Признавая «полезным удалить поскорее за границу всех туземцев», царское командование объявило хатукаевцам, что, так как они после принятия присяги вновь перешли к «непокорным» адыгам «как изменившие долгу своей присяги на верноподданство…потеряли право водвориться отдельным аулом и должны удалиться в Турцию». Те, кто остался, расселись в бжедугских аулах «с согласия аульских обществ» [25]. К январю 1864 г. были покорены абадзехи и на прикубанскую плоскость было переселено около 90 аулов [12, с. 49]. Рядом поселились покорившиеся России мамхеговцы, большая их часть отправилась в Турцию [14, с. 62-63].

В царских документах 1863 г. отмечалась задача «удалить туземцев, оставшихся в горном пространстве между Пшехою и Пшишей, занять край между Пшишем и Шебшем, и, таким образом очистив совершенно всю северную покатость от неприятельского нам населения, водворить на ней русских переселенцев и тем связать обе группы наших поселений, с одной стороны, от Лабы, с другой – от восточного берега Черного моря» [21, с. 48-50]. В октябре 1863 г. покорились шапсуги. Граф Евдокимов писал, что «…действия Адагумского отряда заставили всю массу туземного населения очистить весь южный склон от Геленджика к истокам Шапсуго и Неджепсуго» [21, с. 48-50]. Оставшиеся на родине шапсуги были высланы на Кубань и на юго-западный склон Кавказского хребта. В марте 1864 г. сложили оружие убыхи и джигеты [8]. К 20 мая царские войска заняли земли по верховьям Мзымты и Бзыби. 21 мая 1864 г. считается днем покорения Западного Кавказа и окончания Кавказской войны. «Таким образом, – писал генерал Карцов, – на северной покатости западной части Кавказских гор не осталось ни одного горца; южная покатость, вплоть до морского берега, от Новороссийской бухты до Туапсе, совершенно очищена от всякого населения» [34, с. 187]. Все они были выселены в Османскую империю, чтобы принять смешанное население из русских, греков, молдаван, эстонцев [31, с. 166]. В ходе анализа работ отечественных и зарубежных авторов С. Г. Кудаева пришла к выводу, что общее количество покинувших Северо-Западный Кавказ адыгов с 1857 по 1877 гг. колеблется от 1400000 до 1500000 чел. [19, с. 198]

Оставшиеся адыгские аулы были сосредоточены в узкой полосе вдоль побережья Кубани и Лабы, в рамках образованной в 1860 г. Кубанской области.

Существуют разные данные о численности адыгов в Кубанской области в 60-80-х гг. XIX в. и варьируются от 56423 чел. до 106798 чел. [29, с. 568-569]. Подсчет населения производился в разное время, в некоторых из них учитывалось все коренное население под общим названием – «горцы». Г.А.Дзидзария отмечал, что от стройного, прежде цельного народа остались небольшие клочки в виде этнографических островков и полосок по Кубани, Зеленчуку и другим впадающим в Кубань рекам [11, с. 208].

Как уже отмечалось, в ходе военных действий на местах бывших адыгских селений, разворачивается военная, а затем и гражданская колонизация. «По мере вытеснения горцев с их мест на опустошенных пространствах, – писал И.И.Кияшко, – возникали … десятки наших станиц … так, что к концу Кавказской войны, край был почти благоустроен и сделался вполне русским» [31, с. 333]. К концу 80-х гг. XIX в. в области было 176 станиц.

С 1868 г. разворачивается гражданская колонизация, которая также влияла на трансформацию этнического состава региона. В течение 15 лет число прибывших на Кубань крестьян достигло 250000 чел. Доля русского и украинского населения, составила 94,7 % населения [37, с. 919].

Иностранцы были одним из важных элементов гражданской колонизации, в которой участвовали представители различных этносов. О многообразии этнического состава Черноморского округа в 1899 г. писали, что «здесь… великороссы, малороссы, белорусы, поляки, немцы, грузины, армяне, греки, татары, евреи – словом, все нации» [31, с. 117].

Таким образом, к началу XIX в. территория Северо-Западного Кавказа была пестрой по национальному составу. Самым многочисленным народом, с обширной территорией расселения являлись адыги. В адыгской среде и по соседству с ними гармонично уживались представители других этносов – абазины, черкесогаи, греки-урумы, евреи, ногайцы. Но, последующие события, связанные с покорением Северного Кавказа Российской империей, привели к вынужденному массовому переселению адыгов и других народов за пределы родины, что привело трансформации этнической карты Северо-Западного Кавказа. Важную роль в кардинальном изменении этнического облика региона играла военная и гражданская колонизация.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АКАК. Т. VII, с. 905.
2. АКАК. Т. XII, ч. II, с. 844.
3. Берже А. Краткий обзор горских племен на Кавказе. Нальчик, 1992.
4. Броневский С. М. Новейшия Известия о Кавказе, собранныя и пополненныя Семеном Броневским: в 2 томах: Т. 1, Т. 2 / Подг. И. К. Павлова. СПб, 2004.
5. Виноградов В. Б. Средняя Кубань: земляки и соседи. Армавир, 1995.
6. Волкова Н. Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX в. М., 1974.
7. ГАКК. Ф. 254, оп. 1, д. 940, л. 5-6.
8. ГАКК. Ф. 254, оп. 2, д. 216, с. 83 об.
9. ГАКК. Ф. 261, оп. 1, д. 634, л. 1.
10. ГАКК. Ф. 347, оп. 2, д. 45, л. 1-16.
11. Дзидзария Г.А. Указ. соч., с. 208.
12. Дьячков-Тарасов А.Н. Абадзехи // ЗКОИРГО. Кн. XXII, вып. 4. Тифлис, 1902.

13. Земля адыгов. / под ред. проф. А.Х.Шеуджена. Майкоп, 1996, с. 155.
14. Из истории населенных пунктов Республики Адыгея. Вып. I .
15. Касумов А. Х., Касумов Х. А. Геноцид адыгов. Из истории борьбы адыгов за независимость в XIX в. Нальчик, 1992.
16. Колесов В.И. Черкесские греки – кто они? (К проблеме классификации этнической общности) // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа. Краснодар, 2003.
17. Короленко П.П. Записки о черкесах // Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа. Т.1. Нальчик, 2001, т. 2.
18. Кубанский сборник. Т. 17. Екатеринодар, 1912.
19. Кудаева С.Г. Адыги (черкесы) Северо-Западного Кавказа в XIX в.: процессы трансформации и дифференциации адыгского общества. Майкоп, 2006.
20. Кузнецов И.В. Понтийские греки. Краснодар, 1997.
21. Кумыков Т.Х. Выселение адыгов в Турцию – последствие Кавказской войны. Нальчик, 1994.
22. Люлье Л.Я. Общий взгляд на страны занимаемые: Черкесами (Адыге), Абадзехами (Азега) и другими смежными с ними / Черкесия. Историко-этнографические статьи. 1990.
23. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г / под ред. В.Н.Ратушняка. Краснодар, 1996.
24. РВГИА. Ф. 846, оп. 16, д. 18510, л. 1.
25. РГВИА. Ф. 14257, оп. 2, д. 528, л. 4-5.
26. РГВИА. Ф. 846, оп. 16, д. 18510, л. 15.
27. РГВИА. Ф. 846, оп. 16, д. 18511, л. 1-2.
28. РГВИА. Ф.846, оп.16, д. 18510, л. 20.
29. Сборник сведений о Кавказе. Т. 2. Тифлис, 1880.
30. Современные адыгейцы, черкесы, кабардинцы являются представителями единого этноса – адыги. В исторических источниках они упоминаются как «черкесы», а территория их расселения в истории известна как Черкесия, представлявшая два территориальных образования: Западная Черкесия и Кабарда.
31. Старые черкесские сады. Ландшафт и агрикультура Северо-Западного Кавказа в освещении русских источников. 1864-1914 гг., М., 2005, т. 2.
32. Трагические последствия Кавказской войны для адыгов: вторая половина XIX – начало XX вв. Сборник документов и материалов / Сост. Р.Х.Гугов, Х.А.Касумов, Д.Д.Шабаев. Нальчик, 2000, с. 165.
33. Хан-Гирей. Записки о Черкесии. Нальчик,1991.
34. Цит по: Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1975, с. 187.
35. Цит. по: У.Темиров. Русско-Кавказская война 1763-1864 гг. – забытая трагедия // Эл. Ресурс. [http:// www. heku/ ru/index/php?m=single&=31].
36. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г. / Под ред. Б.А.Трехбратова. Краснодар, 1997.
37. Энциклопедический словарь. Т. 32. Репринтное воспроизведение издания Ф.А.Брокгауз – И.А.Ефрон. 1890. «ТЕРРА» – «TERRA», 1991.

Zarema Adzinova

QAFQAZ MÜHARİBƏSİ XIX ƏSRDƏ ŞİMAL-QƏRBİ QAFQAZIN ETNİK STRUKTURUNUN TRANSFORMASİYA AMİLİ KİMİ

XÜLASƏ

Məqalədə Qafqaz müharibəsinin nəticəsi olaraq Şimal-Qərbi Qafqazın etnik strukturunun dəyişilməsi izlənilir. Çarizmin müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsi adıgeylərin Osmanlı imperiyasına köçürdülməsi və boşaldılmış torpaqların yeni gələnlərlə məskunlaşdırılmasına ilə nəticələndi.

Zarema Adzinova

CAUCASIAN WAR AS A FACTOR OF TRANSFORMATION ETHNIC STRUCTURE OF THE NORTHWEST CAUCASUS IN XIX B.

SUMMARY

The article traces the change in the ethnic structure of the North - Western Caucasus as a result of the Caucasian War. Implementation of tsarist colonial policy entailed the eviction of Circassians in the Ottoman Empire and the colonization of the liberated territory by new settlers .

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕГРАЦИИ ДАГЕСТАНА В СОСТАВ РОССИИ (К 200- ЛЕТИЮ ГЮЛИСТАНСКОГО ДОГОВОРА).

Артур ДАЛГАТОВ[199]
Алмаз ИСМАИЛОВА
almaz.ismailova@mail.ru

Ключевые слова: Русско – иранская война, Гюлистанский договор, феодальные владения, культура, экономика, российский рынок.

Нынешние события на Кавказе, в том числе и в Дагестане, вызывают у многих потребность освежить в памяти историю причастности России к судьбе этого края. Северный Кавказ вначале XIX в., куда входил и Дагестан, стал своего рода буфером, а местные народы заложниками геополитических, экономических интересов крупнейших держав того времени. Дагестан в исследуемый период не представлял собой целостной страны, а был раздроблен на ряд феодальных владений и более 60 вольных обществ, в которых интенсивно шел процесс утверждения феодальных отношений. Так что говорить о Дагестане как о едином субъекте, нельзя!

Постоянно занятые междоусобной борьбой феодалы Дагестана не были в силах самостоятельно отстаивать свою независимость, и по этой причине ориентировались на соседние державы – Россию, Иран и Турцию, между которыми шла упорная борьба за влияние на этот регион.

Вхождение народов Дагестана в состав Российской империи было подготовлено всем ходом истории и явилось логическим завершением объективных процессов XVI–XVIII вв. Безусловно, в Дагестане царизм действовал исходя первым долгом из собственных интересов. Поход Петра I и кратковременное присоединение Каспийского побережья Дагестана к России (1722-1735 гг.) способствовали еще более близкому экономическому общению с Россией и усилению русской ориентации среди дагестанских владетелей [6, с. 611].

Во второй половине XVIII в. правительство России предприняло новые шаги для укрепления своих позиций на Кавказе. В конце XVIII в. русская ориентация в Дагестане стала еще более определенной, теперь на арену борьбы за присоединение к России вступили более широкие круги народных масс Дагестана [5, с. 226]. Со второй половины XVIII – начала XIX вв. российская политика на Кавказе вступает в новый этап – этап прямого проникновения на Кавказ, присоединения его территорий. С исторической точки зрения это объяснялось растущим экономическим аппетитом империи, ее стремлением захватить новые рынки, источники сырья, приобрести колонии.

Русско-дагестанские взаимоотношения во второй половине XVIII в. стали быстро развиваться и укрепляться. На рубеже XVIII-XIX вв. произошло много

Артур Гереевич Далгатов - д. и.н., профессор. зав. каф. отечественной истории ист. факультета ДГУ (г. Махачкала).

Алмаз Муса кызы.Исмаилова – к. и. н., доцент кафедры отечественной истории ист. факультета ДГУ. (г. Махачкала)

поучительного: положительного и драматического, не потерявшего своего значения по сей день. Распад великой державы, изменения политического климата в стране, угроза распада самой федеративной России заставляет ученых извлекать уроки из всего положительного в русско-дагестанских взаимоотношениях, что было в прошлом [8, с. 307]. Усиление влияния России на Кавказе серьезно обеспокоило Англию и Францию, которые немало способствовали развязыванию русско-иранских и русско-турецких войн первой четверти XIX в. В 1804 г. иранские войска вторглись в пределы Восточного Кавказа. Исход войны, длившейся в течение девяти лет, был решен в ряде сражений. В сентябре 1813 г. в местечке Гюлистан в Карабахе встретились генерал Ртищев и уполномоченный шаха Мирза-Абдул-Хасан. А 12 октября 1813 г. между Россией и Ираном был подписан Гюлистанский договор. Согласно этому договору, шах навечно признавал за Россией Дагестан. Статья третья этого договора гласит: «Его шахское величество в доказательство искренней приязни своей к его величеству императору всероссийскому, сим торжественно признает как за себя, так и за высоких преемников персидского престола принадлежащими в собственность Российской империи ханствы Карабагское и Ганджинское, обращенное ныне в провинцию под названием Елисаветпольской; также ханствы Шекинское, Ширванское, Дербентское, Кубинское, Бакинское и Талышенское, с теми землями сего ханства, кои ныне состоят во власти Российской империй; притом весь Дагестан, Грузию с Шурагельскою провинциею, Имеретию, Гурию, Мингрелию и Абхазию, равным образом все владения и земли, находящиеся между поставленною ныне границею и Кавказскою линиею, с прикосновенным к сей последней и к Каспийскому морю землями и народами» [10, с. 128]. Историки по-разному оценивают последствия этого договора для Дагестана.

1. « Гюлистанский трактат, подписанный между Россией и Персией 12 октября 1813 года, юридически закрепил присоединение Дагестана к России», – писал И.Р.Нахшунов.
2. «По Гюлистанскому договору Дагестан окончательно вошел в состав Российских владений», отметил Х.-М.О.Хашаев.
3. «Заключение договора в Гюлистане означало юридическое оформление присоединения Дагестана к России», - утверждает Н.Киняпина, М.Блиев и В.Дегоев.
4. «Присоединение в 1813 г. Дагестана, по существу, закончился первый этап в истории взаимоотношений народов Северного Кавказа с Россией», – пишет Блиев. Аналогичную оценку этому договору дали В.Г.Гаджиев, авторы обобщенного труда «История Дагестана» и некоторые другие [7]. После подписания Гюлистанского договора Дагестан становится составной частью Российской империи. Этот договор юридически оформил вхождение Дагестана в состав России, который имел большое значение для народов Дагестана. Несмотря на агрессивность политики царизма, это присоединение имело позитивные последствия. Дагестан освободился от территориальных притязаний и периодического вмешательства Ирана и Турции во внутренние дела. Бесспорно, как положительный факт нужно отметить, что Гюлистан-

ский мирный договор создал предпосылки ликвидации в дальнейшем феодальной раздробленности Дагестана и других северокавказских владений, включения их в общеевропейский рынок, приобщения к передовой русской культуре и русскому освободительному движению. Наивно было бы думать, что царизм заботился о благосостоянии народов Дагестана. Как известно, в 1746 г. Иран и Турция признали народы Северо-Восточного Кавказа независимыми от этих стран. Народы Дагестана и Чечни, по свидетельству Цицианова, считали себя ни от кого независимыми. По этой причине Иран не имел право распоряжаться чужими землями. Российская же сторона осталась, весьма, довольна итогами войны. «Мир с Персией оградил спокойствием и безопасностью восточные пределы России. Он заключен был в час решительный, тогда когда Европа увидела новую судьбу свою, и единодушие сие увенчалось победою» – говорилось в высочайшем манифесте. Ни один дагестанский или северокавказский феодал не принимал участие ни в подготовке, ни в подписании этого документа. Их даже не информировали об ожидаемой их участи [4, с. 209].

Более двух лет царские власти скрывали от дагестанцев содержание ст. 3 договора. 11 апреля 1815 г. Ртищев вынужден был обратиться к канцлеру гр. Нессельроде с просьбой разрешить ему известить «от себя ханов и разных Дагестанских владельцев об основании, на каком заключен с Персией мир… без обнародования статей мирного договора мне нельзя приступить ни к каким распоряжениям в рассуждении Дагестана, признаного Персиею, зависящим от единственной власти Российской империи» [1, с. 757]. О Гюлистанском договоре в Дагестане, видимо, узнали не сразу и узнали немногие. При этом ни Россия, ни Иран не сделали никаких попыток в какой-либо форме узнать и учесть мнение самих народов Дагестана и других народов Кавказа по поводу их государственной принадлежности.

Дагестан был включен в состав огромной империи, хотя не путем завоевания, но все же без учета его волеизъявления и его особенностей. Это неизбежно должно было привести к определенным осложнениям, которые занимают определенное место и в ряде причин Кавказской войны. Может быть, последствия этих осложнений не были вполне изжиты и в XX в.

Вместе с тем надо учесть, что для тех времен, для тогдашней международной практики подобный способ решения межгосударственных проблем был общепринятым и переносить в начало XIX в. наши нынешние критерии было бы неисторично. До Гюлистанского договора дагестанские земли и владения были для империи субъектами внешней политики, после Гюлистанского договора их статус резко поменялся: они стали территориальными единицами централизованного государства, объектами его внутреннего управления [2, с. 24].

Далее, оценивая последствия этого незаконного относительно Дагестана акта, Н.Самурский отметил: «Гюлистанский договор дал русскому самодержавию основание считать Дагестан покоренной страной и в течение шестидесятилетней Кавказской войны рассматривать дагестанцев не как воюющую страну, но как повстанцев и бунтовщиков» [9, с. 7]. Дагестанские горцы так же, как и другие

нерусские народы, испытывали двойной гнет – социальный и национальный. Усиление национального гнета вызвало возмущение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50-хх гг. XIX в. Трагической и одновременно героической страницей истории Дагестана и России остается эпоха Кавказской войны 1817-1864 гг. На антиколониальный, национально-освободительный характер борьбы горцев указывали передовые представители русского общества, известные поэты, писатели, революционные демократы, декабристы и др. Но народы Дагестана никогда не отождествляли царизм с русским народом. Царизм сам находился в антагонистическом противоречии со своим народом. Стоит отметить, что вхождение Дагестана в новое политическое, экономическое и культурное пространство не прошло без потрясений. Колониальная политика царского самодержавия, как и гнет местных феодалов, порождала недовольство, социальный протест.

Царское правительство рассматривало Дагестан как одну из своих колониальных окраин. Царизм душил свободу не только дагестанских, но и русского и других народов. Господствующие классы России хотели добиться полного слияния народов России и их культур в единое целое. «Конечной целью образования инородцев, живущих в пределах отечества, бесспорно, должно быть обрусение и слияние с русским народом» – заявлял министр просвещения Д.А. Толстой. Однако нельзя смешивать политику правящих классов России с позицией русского народа, отождествлять русский народ с царизмом.

Царское правительство рассматривало Кавказ, в том числе и Дагестан, как колонию, но с другой стороны, Дагестан включился в общероссийскую экономику, рынок. Несмотря на агрессивную русификаторскую, национализаторскую политику царизма, это присоединение все-таки имело историческое значение для народов Дагестана. Дагестан освободился от территориальных притязаний и периодического вмешательства Ирана и Турции. Присоединение дало предпосылки для прекращения междоусобиц, феодальной раздробленности и работорговли, обеспечило преодоление экономической отсталости и замкнутости. Одним из важнейших результатов присоединения Дагестана к России явились появление здесь городов, крепостей, дорог, школ, развитие медицины, формирование дагестанской интеллигенции, развитие промышленности, включение экономики края в сферу более передовой экономики России.

Царской России, разумеется, чужда идея национального самоопределения. Однако несмотря на колониальную политику царизма, в силу сложившейся на Кавказе в целом конкретной исторической обстановки присоединение Дагестана к России объективно имело прогрессивное значение.

Присоединение Дагестана к России предопределило возникновение таких новых условий жизни, которые разрешили ряд проблем социального развития. Достаточно отметить, что сложились те необходимые мирные условия, которые способствовали развитию экономической жизни. Безусловно, эти «мирные условия» не следует представлять себе как некий идеальный мир. Дагестанским народам довелось принять активное участие в войнах России с иноземными захватчиками, в ходе которых они внесли достойный вклад в победу над врагами.

Появились целые районы промышленного виноградарства и виноделия, садоводства, животноводства, из которых продукция вывозилась в Россию, в Закавказье. Дальнейшее развитие получили различные отрасли промыслов и ремесел, возникли промышленные предприятия. Вместе с тем экономическая политика царизма в Дагестане носила четко выраженный колониальный характер. Рост дорожной сети способствовал созданию и расширению внутреннего рынка. Особую роль в этом отношении сыграло строительство железных дорог. В 1894 г. была построена ветвь Владикавказской железной дороги до г.Петровска. А в 1899 г. была построена дорога до Баку через Дербент. Движение по ней официально было открыто с 1 апреля 1900 г.

Одним из важнейших прогрессивных последствий присоединения Дагестана к России явилось открытие в крае светских школ. В развитии культуры народов Дагестана огромную роль сыграли русский язык и русская интеллигенция. В результате присоединения к России представители дагестанских народов впервые стали учиться в высших учебных заведениях России и Запада. В Дагестане, в частности в Порт-Петровске, Дербенте, Темир-Хан-Шуре, были открыты читальни, библиотеки. Несмотря на влияние передовой русской культуры, дореволюционный Дагестан оставался отсталой, аграрной окраиной России. Основная часть трудового народа была неграмотна.

Присоединение дало предпосылки для прекращения междоусобиц, феодальной раздробленности и работорговли, а так же обеспечило преодоление экономической отсталости и замкнутости. Дагестан включился в общероссийскую экономику, рынок. Приобщение к стране, стоявшей на несравненно более высокой ступени экономического развития создало более стабильные политические и экономические условия для развития Дагестана.

У России были, есть и останутся свои интересы на Кавказе, в частности в Дагестане, ибо в решении дагестанских проблем заключаются российские государственные интересы, и что они совпадают с интересами каждого дагестанского жителя. Насчет того, нужно ли было это присоединение, скажем словами великого Расула Гамзатова, который сказал, что «не мы, сегодняшнее общество, этот акт совершили (договор подписали), и не нам разъединяться с Россией». И народы Дагестана четко определили свою судьбу, связав ее с Россией.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АКАК, т. 5.
2. Даниялов Г.Д. История Дагестана В 4 томах, т. 2. Махачкала: Дагучпедгиз, 1986.
3. Дипломатический словарь» / под редакцией А.А. Громыко, С.А.Голунского и В.М.Хвостова. В 3 томах, т. 1, М., 1961.
4. Дубровин Н. История войн и владычества России на Кавказе. – СПб., 1871. – Т.I.
5. История Отечества /под ред. И.Я.Фроянова. М,2004.
6. История дипломатии. Ч. 1. М., 1956.
7. Нахшунов И.Р. Экономические последствия присоединения Дагестана к России. М. 1956; Хашаев Х.-М.О. Общественный экономический строй Дагестана вXIX в. М. 1961; Киняпина, Блиев, Дегоев. Кавказ и Средняя Азия внешней политике России во второй половине XVIII – 80-х гг. XIX в. М., 1984.
8. «Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX вв.». Сборник документов. М., 1988.
9. Самурский Н. Красный Дагестан. М., 1936.
10. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – М., 2005.

Artur Dalqatov,
Almaz İsmayılov

DAĞISTANIN RUSİYANIN TƏRKİBİNƏ DAXİL OLMASININ TARİXİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: Rus-İran müharibəsi, Gülüstan müqaviləsi, feodal mülkləri, mədəniyyət, iqtisadiyyat, Rusiya bazarı.

Məqalə Dağıstanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasına həsr olunub. Bu prosesin final mərhələsi 1813-cü il Gülüstan müqaviləsi oldu. Burada Dağıstanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasının müsbət və mənfi nəticələri açıqlanır.

SUMMARY

Keywords: Russian - Iranian war, Gulistan Treaty, feudal tenure, culture, the economy, the Russian market

The article is devoted to the occurrence of Dagestan in the Russian Empire. The final stage of which was the Gulistan Treaty of 1813. It addresses both the positive and negative consequences of entering Dagestan of the Russian Empire.

АДРИАНОПОЛЬСКИЙ ДОГОВОР В КОНТЕКСТЕ РОССИЙСКОЙ ГЕОПОЛИТИКИ НА СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КАВКАЗЕ (конец 20-х – 30-е гг. XIX в.)

Светлана КУДАЕВА[200]

Ключевые слова: Россия, Северо-Западный Кавказ, адыги, Адрианопольский договор.

Формирование современной концепции отечественной истории невозможно без органического включения в нее истории отдельных регионов России. Более того, в истории народов, ставшей составной частью истории России, есть проблемы, вбирающие в себя такие явления и процессы, которые в равной степени отражают изменения в общественной жизни не только отдельных народов, но и страны в целом. К таким проблемам с полным основанием может быть отнесена внешняя политика России XIX в., сфокусировавшая широкий спектр вопросов, особое место в ряду которых занимали планы колонизации Северо-Западного Кавказа.

Экстремальные события, связанные с Кавказской войной не могли не привести к дифференциации общества, изменить характер его функционирования, обусловить проявление критических областей поведения, выразившихся в эмиграции значительной части населения с исторической территории. В ходе военной колонизации произошли кардинальные изменения в политической, социально-экономической, культурной и ментальной сферах адыгского общества, проявившиеся в процессе трансформации традиционных форм общежития в социально-экономическую среду Российской империи и образовании многочисленных диаспорных групп. В результате, веками складывавшаяся общественная система адыгов вынуждена была адаптироваться к новым условиям, переходить в новые каналы развития.

Проблему переселения адыгов (черкесов) в пределы Османской империи необходимо рассматривать на широком фоне международной политики ряда держав, особенно России, Англии и Турции. Именно в период с 1829 г. по 1864 г. происходит накопление и обострение межгосударственных противоречий, в центре которых оказался Северо-Западный Кавказ. Постепенное нарастание антагонизмов, изменение интересов разных держав в этом регионе прослеживается по основным историческим вехам. Это Адрианопольский (1829 г.) и Ункяр - Искелессийский (1833 г.) договоры, Лондонские конвенции (1840-1841 гг.), Крымская война (1853-1856 гг.), и, наконец, последний этап Кавказской войны. Но особое место в этом ряду занимал Адрианопольский договор, так как именно с его подписанием Россия приступает к легальным военным действиям на Северо-Западном Кавказе.

К 30-м гг. XIX в. уровень социально-экономического и общественно-политического развития, достигнутый адыгами, а также наличие экономических связей с Россией, Турцией и другими державами свидетельствует о том, что Северо-Западный Кавказ все активнее втягивался в ход мировой истории.

Светлана Кудаева – д.и.н., профессор ФГБОУ ВПО Майкопского государственного технологического университета

Колониальные происки держав, борьба за рынки сбыта и источники сырья привели к значительному расширению рамок Восточного вопроса [5, с. 743] и к обострению обстановки на Северо-Западном Кавказе.

Русско-турецкая война 1828-1829 гг. завершилась подписанием 14 сентября 1829г. Адрианопольского договора. В четвертой статье, касающейся кавказской проблемы, говорилось, что весь берег Черного моря от устья Кубани до пристани Св. Николая включительно, «пребудут в вечном владении Российской империи». [11, с. 625]. Османская империя лишилась всех опорных пунктов на черноморском побережье Кавказа, а Россия приобрела важную в стратегическом отношении военно-морскую базу − Анапу. Условия Адрианопольского мира «не только пресекали экспансию Турции в этом направлении, но и подрывали ее экономическое и политическое влияние среди горцев Северо-Западного Кавказа, значительно сокращалась работорговля, меновая торговля».[17, с. 338] Кроме того, неизбежно было падение политического престижа и влияния ислама, «которое и без того не было прочным». [17, с. 338-339]

Следует отметить, что, если под территориями, указанными в четвертой статье подразумевался Северо-Западный Кавказ, то Турция ими никогда не владела. Россия же использовала четвертую статью Адрианопольского трактата для присоединения земель, не принадлежавших ей ни политически, ни экономически. Это видно и по Генеральной карте Кавказской области и земель горских народов 1825 г. [20, с. 90-91] В комментариях к карте говорится, что источником для рассматриваемой карты стала карта главного картографа Российской империи А.И.Хатова «Генеральная карта земель между Черным и Каспийским морями лежащих», появившаяся в 1819 г., иллюстрирующая официальную точку зрения Российского правительства в полемике вокруг Адрианопольского трактата. Очевидно, что Петербург не считал адыгские земли или Черкесию территорией Османской империи. На карте А.И.Хатова нет ни одного намека на турецкое присутствие или вхождение Северо-Западного Кавказа в состав Османской Турции. В то время как Российское правительство преподносило территориальные уступки Порты, оговоренные в четвертой статье Адрианопольского договора, совершенно легитимными, имея в виду, что ранее Черкесия была под военно-политическим контролем Стамбула [20, с.150]. Однако, авторы Сборника отмечают, что существовали и диаметрально противоположные точки зрения по этому вопросу у русского правительства до 1829 г. Так Эдмунд Спенсер ссылаясь на карту А.И.Хатова писал: «То, что даже сама Россия признала независимость Черкесии, бесспорно видно на картах лейтенанта Боудишера и генерала Хатова, опубликованных в Санкт-Петербурге до Адрианопольского договора по приказу правительства, где мы видим, что часть Кавказа, населенная черкесскими племенами отчетливо отмечена как независимая и не образует какой либо части Оттоманской империи. Тем не менее, перед лицом всего этого русское правительство упорствует в обосновании своих претензий на Черкесию по Адрианопольскому миру, утверждая, что Черкесия, подобно Крымской Татарии, была в течение веков феодом Турецкой империи [20, с. 150]. Т.е Российское

правительство смогло преподнести этот факт как крупную дипломатическую победу, что существенно упрочило ее позиции на Востоке.

Четвертая статья Адрианопольского трактата способствовала дальнейшему столкновению интересов держав на Северо-Западном Кавказе. Упрочение русских позиций на Черном море вообще, и в частности на его Северо-Восточном побережье, обострило противоречия между Англией и Россией. Озабоченность Англии видна из заявления принца Веллингтона, что «поджог и взятие Константинополя в тысячу раз менее затруднило бы английское правительство, нежели такой результат».[10, с. 417] Великобритания не признавала правомочность такой территориальной уступки, считая это грубым нарушением Лондонской конвенции 1827 г., запрещавшей Российской империи расширять территории за счет Османской империи.[21, с. 158] В ноте протеста Английского правительства, направленного в Петербург, по поводу расширения границ России на Кавказе говорилось, что это нарушает «европейское равновесие». Лорд Д.Абердин заявил царскому правительству, что «преобладающее положение, занятое Россией на Востоке, приобретения в Азии, устанавливая русское владычество на восточном берегу Черного моря, встревожили и правительство, и общественное мнение в Англии». [3] На такое заявление вице-канцлер К.Нессельроде дал ответ Д.Абердину: «Приращиванием своих владений в Азии, Россия, впрочем, не нарушила основных начал европейского права, ибо гарантия территориального «status quo» Европы никогда не распространялась на Азию, что доказывается завоеваниями англичан в Ост-Индии, против которых мы никогда не противодействовали» [15, с. 203]. Такой ответ министра иностранных дел Российского государства официально признавал колониальный характер действий царской армии на Северо-Западном Кавказе.

Правительство Англии не только заявило протест против Адрианопольского трактата, но стало побуждать Турцию нарушить подписанный ею международный договор. В результате русско-турецкой войны 1828-1829 гг. Турция потеряла свои важные позиции на побережье Кавказа, но, несмотря на это Порта продолжала направлять к Черноморскому побережью военное снаряжение, мануфактурные товары, соль. Эти поставки не могли остановить и предписания атамана Бескровного: «Пропуск за Кубань соли и прочих товаров на меновых дворах вовсе прекратить до перемены обстоятельств». [7]

Активное вмешательство западноевропейской дипломатии в русско-турецкие дела во многом определило политику царизма на Северо-Западном Кавказе. Император Николай I образовал тайный комитет, который должен был определить основные направления политики России по отношению к Османской Порте. Комитет рассмотрел записку тайного советника Д.В.Дашкова, озаглавленную: «Обозрение главнейших сношений России с Турцией и начал на коих долженствуют оные быть установлены на будущее время». [15, с. 203] Советник также обосновал необходимость «распространения ея влияния между соседственными народами» и, что «сего она удобнее достигнуть может, продлив существование Османской империи на известных условиях». [15, с. 203]

Адыги не присутствовали на переговорах в Адрианополе. Это одна из причин, из-за которой они не признавали Адрианопольского трактата. Но самое главное это

то, что горцы никогда не признавали власти российского императора и, тем более, власти турецкого султана. По этому поводу Ф.А.Щербина писал, что они «не признавали чужой власти над собой и терпели турок как единоверцев, а не владетелей».[24, с. 296]

В политическом, экономическом и культурном отношениях зависимость кавказских горцев от Оттоманской империи была больше номинальной, чем фактической. [16, с. 24] Но адыги не желали и власти России. Это подтверждает письмо, с которым черкесы обратились к генералу А.М.Симборскому в 1838 г.: «Вы говорите, что по Адрианопольскому миру земля наша вам отдана; но это несправедливо; мы с незапамятных времен ни чьими рабами не были; неужели впредь мы ими будем?» [4] Признание Портой восточного берега Черного моря владениями России не имело реальной силы. Утверждение власти России было возможно только в жесткой борьбе с адыгами, хозяевами этой земли. И царизм начинает осуществлять свои планы военно-феодальными, колониальными методами, приступает к утверждению колониальной администрации силой оружия. Николай I писал графу И.Ф.Паскевичу: «Кончив, таким образом, одно славное дело, предстоит вам другое, в моих глазах столь же главное, а в рассуждении прямых польз важнейшее − усмирение навсегда горских народов или истребление непокорных». [23,с 229-230]

Царское правительство давно вынашивало мысль об изменении военных действий против адыгов. В 1830г. командующий войсками на Кавказской линии и в Черномории А.А.Вельяминов представил план быстрого и решительного покорения адыгов, в котором предлагалось «занять все плоскости земли горцев, особенно изобилующие пастбищными местами, и заселить их казачьими станицами, очистив военной силою пространство между верхней частью Кубани и Урупа, селить там первоначально казачьи станицы, а также и на Лабе, а потом занимать земли горцев по р. Белой и другим рекам, заселяя их тоже станицами казаков». [8, с. 107]

Фельдмаршал И.Ф.Паскевич, докладывая о новом плане покорения адыгов, выразил сомнение лишь в темпах его исполнения. Он считал, что только «с осмотрительностью покоряя одну область после другой, завоевание горцев будет хотя медленнее, но вернее и благонадежнее… Чем больше делаю я наблюдений и вхожу в познание сих народов, тем более удостоверяюсь, что направление политики и отношений наших к ним были ошибочны и не имели ни общего плана, ни постоянных правил. Жесткость в частности умножала ненависть и возбуждала их к мщению». [23, с. 245] И.Ф.Паскевич считал, что скорее могут покориться адыгские владельцы «видами личных своих выгод, но покорение вольных племен, ни от какой власти независимых, представляет более трудностей. … Одна мысль лишиться вольности и быть под властью русского коменданта приводит их в отчаяние». [23, с. 245]

Но, несмотря на эти высказывания, осенью 1830г. русская армия под командованием фельдмаршала И.Ф.Паскевича приступила к осуществлению плана покорения Кавказа. Сжигались аулы, уничтожалось население. В результате царскими войсками был захвачен Геленджик. Русская армия готовилась к крупной

карательной экспедиции. Об этом свидетельствует приказ Николая I: «Нанести как можно более чувствительное наказание абадзехам, шапсугам и натухайцам и, не ограничиваясь довершением устройства возведенных на Лабе укреплений, поселений четырех станиц, предпринимая бы в видах будущего занятия линии на Белой, сильное наступательное движение к этой речке и далее за оную, вдаваясь сколь можно далее в горы». [14] Военные действия, предпринимаемые царским правительством, естественно вызвали сопротивление и возмущение свободолюбивых адыгов. Горцы вынуждены были усилить освободительную борьбу, направленную против колониальной политики царизма и своих феодалов.

Царское правительство было озабочено турецкими действиями на Северо-Западном Кавказе. Порта не намерена была прекращать деятельность своих агентов, но недоверие к ним со стороны адыгов росло, что заставило Османское правительство изменить систему своего проникновения на Кавказ. Турция увеличивает поставки пороха и свинца. Из донесения атамана Черноморского войска Л.Г.Бескровного видно, что «к речке Цамес прибыло с Турции четыре купеческих мореходных судна с разными товарами, на которых привезено много писем от Гасан-Паши и Сефербея, и вручены оные брату Сефербиеву, находящемуся между закубанцами, чтобы он раздал их закубанским владельцам всех племен». [2]

Позже из Трапезунда к черкесским берегам в местечко Цамес прибыло восемь купеческих судов, на которых привезена соль и разные другие товары для продажи, «а пороху и свинца для проживающего между черкесскими народами турецкого паши». [6] Командование царской армии предприняло попытку наладить патрулирование сторожевых судов с целью блокады побережья, чтобы не допустить связи горцев с другими державами.

Николай I отдает приказ генералу И.Ф.Паскевичу «действовать оружием» и осматривать «без изъятия все суда, пристающие к берегам между Анапою и Редут-Кале». [21, с. 17] Но царская армия не была еще готова для блокирования побережья на всем его протяжении. Обширный план покорения горцев, разработанный И.Ф.Паскевичем и утвержденный Николаем I, не удавалось осуществить так быстро, как хотелось бы царскому правительству. Планом или «обширным предприятием» («Абхазской экспедицией») предусматривалось «продолжение освоения сухопутного по берегу моря сообщения от крепости Анапа до Поти». [12]

В 1830 г. удалось основать укрепления на абхазском побережье в Гагре, Бомборе, Пицунде. В стратегическом отношении наибольшее значение имело Гагринское укрепление, которое должно было отрезать Абхазское побережье от джигетов и убыхов. Создание этих фортов положило начало строительству Черноморской береговой линии. Но реализовать этот план царскому правительству удастся только в 1839 г.

В 1830 г. общая обстановка на Кавказе не способствовала осуществлению этого плана. Возвращение русских войск с турецкого фронта задерживалось, волнение охватило и кубанских горцев. «Почти не было заметно никаких успехов в достижении этого грандиозного проекта». [18, с. 64] Кавказская война принимала затяжной характер. Тем не менее после подписания Адрианопольского трактата

российское правительство использовало все возможности по освоению Черноморского побережья. Крепость Анапу Россия захватила еще в 1828 г. и, естественно, оставила ее за собой. Начиная с 1831 г. на восточном побережье был основан целый ряд укреплений – Геленджик, Новороссийск, Кабардинка, Троицкое укрепление на Пшаде, Михайловское на Вулане, Тенгинское на Шапсухо, Вельяминовское на Туапсе, Лазаревское на Псезуапе, Головинское на Шахе, Навагинское на Сочи и Св. Духа на Адлере. [1, с. 390]

Генерал-фельдмаршал И.Ф.Паскевич большое значение придавал Геленджикской бухте. Это видно из его отношения от 21 ноября 1831 г. А.С.Меньшикову, в котором он писал, что «…на всем пространстве восточного берега моря от Анапы до порта СВ. Николая нигде не представляется удобнейшего места для необходимого утверждения нашего в том краю, как залив или бухта Геленджикская, соединяющая в себе весьма значительные выгоды. По многим отношениям …имеет все лучшие удобства для якорной стоянки…с занятием Геленджикской бухты Анапа, удаленная чрезмерно от средоточия горских народов, должна будет лишиться нынешнего преимущества…» [9, с. 377-378] Соединения Геленджикского укрепления военной линией с Кубанью, по мнению И.Ф.Паскевича, должно было затруднить проникновение иностранцев к адыгам. По предложению И.Ф.Паскевича в 1834 г. была предпринята попытка разделения Кавказской линии на три части и особое значение придавалось четвертому участку – Черноморью. [19] Это подчеркивает насколько важна была роль Черноморской линии и Черноморского флота.

Царское правительство намеревалось усилить крейсирование побережья русскими судами и казачьей гребной флотилией, тем самым разобщить адыгов от сношений с турками и подчинить владычеству русских. Но предположения эти не оправдались. Черкесы не пошли на уступки, наотрез отказались вступать в какие бы то ни было сношения с русскими войсками как с неприятелем, и энергично повели защиту родины беспрерывно тревожа крепостные гарнизоны и омывая потоками крови каждый шаг русских отрядов и партий, выходивших из укреплений в окрестные места. [2] Военная колонизация побережья в этот период не удалась. Черноморское побережье находилось в таком положении вплоть до покорения Западного Кавказа в 1864 г.

Таким образом, Северо-Западный Кавказ занимал особое место во внешнеполитических планах Турции, России и Западных держав. В первую очередь это обусловливалось стратегической значимостью региона. Адыги, вне зависимости от их воли и желания, оказались в эпицентре «большой» политики. При подписании Адрианопольского трактата, явившегося важной вехой в судьбе адыгов, были проигнорированы их интересы, жизненно-важные проблемы. Россия, получившая юридическое основание для фактического овладения не принадлежавшей ей территорией, приступила к колонизации Северо-Западного Кавказа сугубо военными методами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. 1914. «Кубань и Черноморское побережье» // Старые черкесские сады. Ландшафт и агрикультура Северо-Западного Кавказа в освещении русских источников. 1864-1914 /Составитель Хотко С.Х. М., 2005, т. 2, с. 390.

2. 1914. «Кубань и Черноморское побережье». Старые черкесские сады, с. 390.
3. Annuare des Mondes Histoire Generale des Divezs-Etats. Paris, 1848.
4. АКАК. Т. 9, ч. I, с. 455, №395.
5. Восточный вопрос – условное, принятое в дипломатии и исторической литературе обозначение международных противоречий конца XVIII – начала XX вв., связанных с наметившимся распадом Османской империи (султанской Турции) и борьбой великих держав Австрии (с 1867 – Австро-Венгрии), Великобритании, Пруссии (с 1871 – Германии), России и Франции за раздел ее владений, в первую очередь европейских (Советская историческая энциклопедия. М., 1963, т. 3, с. 743).
6. ГАКК. Ф. 249, оп. 1. Св. 83, д. 1065, л. 2.
7. ГАКК. Ф. 324. Екатер. Карант. Контора, д. 63, л. 9.
8. Генерал Вельяминов и его значение для истории Кавказской войны // Кавказский сборник. Т. 7. Тифлис, 1883.
9. Лазарев М.П. Документы. Т. 2. М., 1955, с. 377-378.
10. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций. Т. XI. СПб., 1895, с. 417.
11. ПСЗРИ. Т. IV, №3128, 1829, СПб., 1830, с. 625.
12. РГВИА. Ф. ВУА, д. 6234, л. 14-15. Отношение гр. Паскевича от 16 января 1830 г. гр. Чернышову.
13. РГВИА. Ф. ВУА, д. 6237, л. 71.
14. РГВИА. Ф. ВУА, д. 6380, л. 117, об. 118. Копия с рапорта командиру отдельного Кавказского корпуса.
15. Татищев С.С. Внешняя политика Николая I. СПб., 1887, с. 203.
16. Тотоев М.С. К вопросу о переселении осетин в Турцию (1859-1865 гг.) // Известия.
17. Северо-Осетинского НИИ. Дзауджикау. 1948, т. XIII. Вып. I, с. 24.
18. Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX в. М., 1960, с. 338.
19. Федерик Дюбуа де Монпере. Путешествие вокруг Кавказа. Сухуми, 1937, с. 64.
20. ЦГВИА. Ф. 13454, оп. 14, д. 83, л. 1. Записка о разделении Кавказской линии от 20 января 1834 г.
21. Черкесия в картах XIV-XIX вв. Составители: Б.Езбек (Едыдж), Х.М.Дауров, А.В.Джамирзе, С.Х.Хотко. Краснодар, 2011, с. 90-91.
22. Шамиль-ставленник Султанской Турции и английских колонизаторов. Сборник документальных материалов. Тбилиси. 1953, с. 17.
23. Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал граф Паскевич-Эриванский. СПб., 1896, т. II, с. 229-230.
24. Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал И.Ф.Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. III, СПб., 1891, с. 245.
25. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. Т. II, Екатеринодар, 1913, с. 296.

Svetlana Kudayeva

ADRİANAPOL MÜQAVİLƏSİNİN KONTEKSTİNDƏ RUSİYANIN ŞİMAL-QƏRBİ QAFQAZDA GEOSİYASƏTİ (XIX əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illəri)

XÜLASƏ

Açar sözlər: Rusiya, Şimal-Qərbi Qafqaz, adıgeylər, Adrianopol müqaviləsi.

Məqalədə Adrianapol müqaviləsinin imzalanmasından sonra Rusiyanın Şimal-Qərbi Qafqazda xarici siyasətinin dəyişməsi izlənilir. Bölgəyə faktiki olaraq yiyələnmək üçün hüquqi əsas qazanan Rusiya sırf hərbi metodlarla müstəmləkə planlarının həyata keçirilməsinə başladı ki, bu da əhəmiyyətli dərəcədə avtotoxton əhalinin (adıgeylərin) tarixi taleyində əks olundu.

Svetlana Kudaeva

TREATY OF ADRIANOPLE IN CONTEXT RUSSIAN GEOPOLITICS AT NORTHWESTERN CAUCASUS (LATE 20S - 30S. XIX C.)

SUMMARY

Keywords: Russia, North-West Caucasus, Circassians, Treaty of Adrianople.

The article traces the change in Russia's foreign policy in the North - Western Caucasus after the signing of the treaty of Adrianople. Russia has received a legal basis for the actual acquisition region launched plans colonization purely military methods, which significantly affected the historical fate of the indigenous population (Adygs).

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ КУПЕЧЕСТВО В СТРУКТУРЕ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ГОРОДА АСТРАХАНИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Марина ИМАШЕВА[201]

Этническую основу мусульманского предпринимательства Астрахани описываемого периода составили персы и представители тюркоязычных народов, населявших Поволжье России и Среднюю Азию (казанские, пензенские и юртовские татары, ногайцы, казахи, узбеки, туркмены), известные под общим названием «татар»: «…особенность самая резкая и исключительно принадлежащая Астраханской губернии есть разнообразный состав ее народонаселения... В губернском же городе, большинство народонаселения…, составляют Армяне, Татары-горожане и торговцы-Персияне»[202].

В конце XVIII – начале XIX вв. государству удалось, через законодательное включение мусульманского делового мира в общее социокультурное пространство российского предпринимательства, в значительной мере устранить складывавшиеся столетиями ограничения и замкнутость мусульманской общины. Мусульманское купечество получило право работать на выборных должностях в сословных организациях, органах местного самоуправления, приобретать почетные звания, удостаиваться государственных наград, т.е. органично интегрироваться в господствующее общество»[203]. Не замедлили этим воспользоваться и предприниматели персидского происхождения, осевшие в Астрахани.

Особую группу астраханских городских мусульман представляло население так называемых «трёх татарских дворов» – Гилянского, Бухарского и Агрыжанского. Главным занятием населения этих дворов до 1820-х гг. была мелкая и средняя розничная торговля внутри города и перевозка товаров из Ирана, Средней Азии и Закавказья, которая стала существенно сокращаться с введением гильдейских положений 1807 г.

Хотя общим этнонимом, употреблявшимся официальными властями для населения дворов был этноним «татары», к таковым их причислить сегодня можно лишь с большой долей условности. Исходя из названий дворов, мы видим, что этих «татар» скорее можно отнести к узбекам, персам (собственно иранцам и азербайджанцам), но никак не татарам в современном понимании этого слова.

Практически такая же ситуация связана и с употреблением этнонима «персияне». Относительно торговцев-мусульман, исповедовавших ислам шиитского направления и проживавших изначально в провинциях принадлежавших Персии. На самом деле, большинство «иранцев» и «персиян» XIX века, торговавших в Астрахани – это азербайджанцы.

Марина Маратовна Имашева – к.и.н., доцент Астраханского филиала ФГБОУ ВПО «Саратовская государственная юридическая академия».

[202] Бюллер Ф.А. Кочующие и оседло живущие в Астраханской губернии инородцы. Их история и настоящий быт. // Отечественные записки. -1846. – Т.47. – Отд.II, с.2-3.

[203] Салихов Р.Р. Участие татарского предпринимательства России в общественно-политических процессах второй половины XIX – начала XX вв. Казань, 2004, с.16-17.

Персы в качестве торговцев появились в Астрахани в XVIII столетии, а в начале XIX, сразу вслед за падением «значительных торговых домов хивинцев и индийцев здесь, овладели торговлей ее вместе с армянами»[204]. Зная языки, нравы и обычаи Востока, персияне («русско-» и «персидскоподданные») стали посредниками «в передаче произведений земель, их окружающих»[205].

Здесь мы также наблюдаем этимологическую неточность – «персиянами» в данном случае названы, в основном азербайджанцы, проживавшие на территориях, принадлежавших на тот момент или в прошлом Ирану. Эта ошибка очень легко выявляется при анализе «мест приписки» этих «персиян». Практически все они происходили из азербайджанских провинций и городов и записаны ведомостях казенной палаты как ленкоранские, шемахинские, бакинские, шекинские и т.д., персияне (см. Таблицу 1).

Таблица 1. Список персиянам, проживающим в Астрахани и производящим в 1828, 1829 и 1830 гг. торговлю оптом[206]

Как зовут	Где живет
Мазендаранский Абдул Гасим Мамедалиев	2 ч., с.д.
Испаганский Сеит Мамед Мирзаманов	2 ч., с.д.
Тавризский Мамед асен Ага Усейнов	2 ч., с.д.
Гилянский Ага Али Султан Мамедов	2 ч., с.д.
Ширванский Ага Раим Шафиев	2 ч., дом перса Ага Алиева
Тавризский Мамед Сали Усейнов	2 уч., дом армянина Аванеса Иванова
Тавризский Ага Ибраимов Джафаров	2 ч., с.д.
Шакинский Азис	2 ч., с.д.
Шакинский Ага Мирза Шахалиев	2 ч., дом Давыда Иванова Измайлова
Шакинский Аджи Ага Аджи Абраимов	2 ч., в доме татарина Абдуллаева
Зянганский Ага Раим Ага Шафиев	2 ч., дом перса Мамед Садыкова
Хоросанский Аджи Саферов	2 ч., дом перса Мирзы Абдуллаева
Гилянский Машады Багиров	2 ч., дом армянина ?
Ленкоранский Ага Рза Велаибов	2 ч., в доме перса Байрамова
Шакинский Аджи Зугайнов	2 ч., дом армянина Мандрасова
Гилянский Мирза Джаинов	2 ч., в доме перса Кербалая Гадыева
Хоросанский Таги	2 ч.
Удинский Машады Багиров	2 ч.
Тавризский Исмаил Аджи Али Мамедов	1 ч., д.Агабабова
Тавризский Ага Мирзаев	1 ч., д.Агабабова
Тарбанский Ага Яхъяев	1 ч., д.Агабабова
Мизандронский Рагим	1 ч., дом перса Ага Алиева
Гилянский Али Мамедов	1 ч., д.Агабабова
Гилянский Мамед Алиев	1 ч., д.Агабабова
Мизандронский Кербалай Абдуллаев	1 ч., с.д.
Мизандронский Мирза Мамед Алиев	1 ч., в доме армянина Данилова
Мизандронский Мамед Ибраимов	1 ч., дом Алабова
Тавризский Аббас	1 ч., дом Алабова

[204] Огородников П. На пути в Персию и прикаспийские провинции ее. СПб., 1878, с.57.
[205] Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии. // Русское экономическое обозрение. СПб, 1903, №6, с.107-108.
[206] Государственный архив Астраханской области (далее – ГААО), ф. 290, оп.1, д. 42, л. 54-56 об.

Бакинский Мурат Сафаров	1 ч., дом Углева
Мизандронский Сеит Арзанов	1 ч., с.д.
Мизандронский Али Джанов	1 ч., дом перса Садыкова
Мизандронский Исмаил Ибраимов	1 ч., дом Данилова
Тавризский Ага Таир Аджи Ходжаев	1 ч., дом Данилова
Тавризский Мамед Резанов	1 ч., дом Данилова
Тавризский Ага Рафиев	1 ч., дом Данилова
Тавризский Малик Мамед Усейнов	1 ч., дом Агабабова
Тавризский Сабжи Алиев	1 ч., дом Данилова
Мизандронский Ага Обурков	1 ч., дом Алабова
Казбинский Машады Бабаев	1 ч., дом Агабабова

Основными занятиями азербайджанцев в Астрахани становятся перевозка товаров по Каспийскому морю на собственных судах, оптовая и розничная торговля фруктами, хлопком-сырцом, тканями, корнем-мареной и т.п.; заведение и содержание гостиных дворов в городе; переправка азиатских товаров на Макарьевскую ярмарку.

Картина участия в торговле через Астрахань купцов из Ирана и Закавказья, изложенная в Таблице 2, дает представление о том, что «персы» значительно потеснили армян. Если в начале века (в 1804 г.) армяне осуществляли 39,7% привоза и 42,7% отпуска товаров, то в конце (1850 г.) – 3,6% привоза и 4% отпуска. Причем, такое процентное соотношение характерно для всего описываемого периода, торговые обороты армян не простирались далее 3-7%. Если учесть, что на долю остальных торговцев из данного региона приходились совсем мизерные цифры (максимум 3,1% в привозе в 1850 г. и 1,4% в отпуске в 1838 г.), становится понятным, что самая крупная доля участия приходится на так называемых, персидских купцов, большинство из которых являлись этническими азербайджанцами, и колебалась в течение 50 лет в пределах 90-97%. Кроме того, если сравнивать цифровые данные, то становится ясно, что «персияне» в своей совокупности осуществляли большую часть внешнеторговых операций через Астрахани, чем все остальные группы торговцев.

Таблица 2. Российское и иностранное купечество в торговле России со странами Востока через Астраханскую таможню в I половине XIX века[207]

Год	Всего за год		Купцы России		Купцы Ирана и Закавказья		Купцы Средней Азии	
	руб.	%	руб.	%	руб.	%	руб.	%
1804	1881734	100	134922	7,2	1205745	64,1	541067	28,7
1805	1547604	100	75297	4,9	1145367	74,0	326940	21,1
1812-1822	74202283	100	1570803	2,1	59075302	79,6	13556178	18,3
1825	4699581	100	692628	14,7	3572452	76,0	434501	9,3

[207] 1804, 1805 гг. – ГААО, ф.1, оп.1, д.3721, л.12; 1812-1822 – Русский Архив, 1827, ч. 29, с. 92; 1825 – ГААО, ф. 681, д. 3136, лл. 44-58 об.; 1826 – ГААО, ф. 679, д. 48, лл. 45-62.; 1837, 1838 - ГААО, ф. 681, д. 3210, лл. 9-10 об.; 1841, 1842 – ГААО, ф. 681, д. 3227, лл. 7-8 об.; 1849 – ГААО, ф. 681, д. 3256, л. 16; 1850 – ГААО, ф. 681, д. 3264, л. 12.

1826	4040143	100	512459	12,7	1489131	36,9	203553	5 0,4
1837	4576488	100	434767	9,5	3116588	68,1	1025133	22,4
1838	4713151	100	509020	10,8	2931580	62,2	1272551	27
1841	1118547	100	170019	15,2	611845	54,7	336683	30,1
1842	1355186	100	153136	11,3	777877	57,4	424173	31,3
1849	2693833	100	468727	17,4	1589361	59,0	635745	23,6
1850	3495819	100	311128	8,9	2352686	67,3	832005	23,8

Мы можем с уверенностью констатировать, что в I половине XIX в. завершился процесс вытеснения армян «персами» с астраханского внешнего рынка. Если в середине XVIII столетия на долю армян и персиян соответственно приходилось 94,6% и 5,4% привоза, и 86,4% и 13,6% отпуска (1755 г.); в конце 1780-х гг. – 47,4% и 52,2% привоза, и 37,1% и 62,8% отпуска (1787 г.); то к середине XIX в., как мы уже видели, персияне осуществили 93,3% привоза и 95,3% отпуска товаров, армяне 3,6% и 4% соответственно (1850 г.)[208]. Чем же был вызван этот процесс?

К сожалению, практически невозможно сегодня назвать точные цифры о количестве купцов из Азербайджана (провинций и вошедших в состав России и не вошедших на тот момент), торговавших в рассматриваемый период через Астрахань. Составителей отчетной документации в канцелярии астраханского гражданского губернатора и других учреждений, прежде всего, интересовали товары, поступившие в Россию и только в отдельных случаях – купцы, которые их сюда привозили. Так, начальник Астраханского Таможенного округа в переписке своей с генерал-губернатором, в 1832 г., утверждал, что купцов «привозящих на таможенный двор товары, для отправки в Персию» в течение года бывает более 600[209].

Архивные материалы подтверждают вышеизложенные факты. В течении 1824 г. из Персии в Астрахань прибыли 124 купца с товарами, 84 (68%) из них были «персиянами», 23 (18,5%) армянами, 8 (6,5%) русскими, 8 (6,5%) хивинцами, 1 (0,5%) туркменом. Самое большое количество «персиян» прибыло из Ленкорани (20 купцов), Тавриза (12), Мазендарана (11), Лангарута (10), Казвина (7). 6 персиян были зарегистрированы, как астраханские, 6 как бакинские, по 3 как ширванские, ардебильские, 1 купец был из Шемахи. То есть, практически все они никакими «персиянами» не были, а являлись азербайджанцами[210]. В 1825 г. в торговле через Астрахань приняли участие 355 персиян (90% из них происходили из городов современного Азербайджана)[211], в следующем 1826 г., прибыло 212 «персиян»[212].

В 1831 г. в Астрахань из Персии прибыло 106 торговцев. 54 (51%) из них были персиянами, 36 (33%) хивинцами, 10 (9%) армянами, 3 (3%) бухарцами, 3 (3%) русскими (в том числе и С. Посылин), 1 (1%) астраханским татарином. 30

[208] Рябцев А.Л. Экономическое развитие Астраханского края в XVIII в. Астрахань, 2000, с. 49.
[209] ГААО, ф. 2, д. 75, л. 5 об.
[210] ГААО, ф. 480, д. 546, лл.1-43.
[211] ГААО, ф. 681, д. 3136, лл. 44-58 об.
[212] ГААО, ф. 679, д. 48, лл. 45-62.

персиян были мазендаранскими, 7 бакинскими, 5 тавризскими, 4 рящинскими, по 2 были из Лангарута и Ширвана, по 1 из Гиляна, Зинзилей, Дербента и Астрахани[213].

В 1850 г. в Астрахань привезли свои товары 217 человек. 136 из них были «персиянами», т.е. почти 63%, из которых лишь 7 человек были записаны как астраханские гильдейские купцы. Большинство же составляли бакинские (39 человек), мазендаранские (20) и ардебильские (14) азербайджанцы[214].

Самым крупным астраханским предпринимателем в 1828-1847 гг. стал азербайджанец, выходец из Ленкорани Мир Абуталип Мир Багиров, принявший российское подданство и вступивший в Астрахани в купцы 1 гильдии. В 1847 г. он умер и ему наследовала фирма его сыновей Мир и Азиса «Братья Багировы». Фирма Багирова осуществляла в отдельные годы торговлю на сумму свыше 150 тысяч рублей.

Столь же часто, как и Багиров, в ведомостях второй половины 1830-1840-х гг. упоминался и другой аербайджанец, выходец из Шемахи А. Усейнов. Хотя его торговые обороты значительно уступали оборотам Багирова и не превышали 80-100 тысяч рублей ежегодно, тем не менее внешнеторговая деятельность Усейнова также отличалась постоянством.

Доминирующие позиции в астраханской внешней торговли персияне завоевывали стремительно. Уже в 1836 г. исследователь Каспия Г.С. Карелин писал, возвратясь из экспедиции, что вся Каспийская торговля сосредоточена в руках персиян[215]. Астраханское же купечество, излишне консервативное[216] и «в настоящем составе своем вовсе не способно осуществлять здешнюю (на берегах Каспийского моря – М.И.) торговлю, и еще менее развить во всей полноте могучие ее средства»[217].

Среди имен крупнейших предпринимателей, производивших внешнюю торговлю на астраханском направлении и упоминавшихся в разные годы в ежегодном статистическом сборнике «Виды государственной внешней торговли», русские фамилии встречались гораздо реже, чем имена купцов-мусульман, прежде всего азербайджанцев: Мир Багиров. Усейнов. Шафиев, Рза Рагимов, Ага Казимов[218].

В 1835 г. «Коммерческая газета» назвала «главнейших по значимости оборотов» купцов, производивших внешнюю торговлю при Астраханском порте. Это были – астраханский 1 гильдии купец Мир Абуталип Мир Багиров, который «также есть из числа первых судохозяев»; бакинский персиянин, и санкт-петербургский 1 гильдии купец Аджи Сеид Казим; ленкоранские персияне Мамады Джафар Ходадатов и Молла Аскер; бакинский персиянин Мамед Багир Аджи Рагимов[219].

От продажи русских товаров в Персии азербайджанские купцы получали заметную выгоду. Они сбывали получаемые ими от русских купцов товары по

[213] ГААО, ф. 480, д. 667, лл. 1-62 об.
[214] ГААО, ф. 480, д. 3134, лл. 1-112.
[215] Г.С.Карелин. Путешествие Г.С.Карелина по Каспийскому морю в 1832-1836 гг. СПб., 1883, с. 439.
[216] П Огородников. На пути в Персию и прикаспийские провинции её. СПб., 1878, с. 440-441.
[217] ГААО, ф. 1, оп. 11, д. 333, лл. 5-5 об.
[218] Виды государственной внешней торговли за 1816-1824 гг. СПб., 1817-1825.
[219] Коммерческая газета. – 1835. - №51.

покупной их цене, а барыш старались получить от «вымененных на оные товары, которые, привозя к нашим купцам, сдают им с повышением первоначальной цены»[220] нередко получая от этих двух оборотов почти рубль на рубль прибыли[221].

Но все же, при очевидной выгоде немногие купцы решались прочно связать свои обороты с Россией. В качестве основной причины консулы называли «отсутствие необходимых капиталов» у торговцев, как следствие внутриэкономической и внутриполитической ситуации, сложившейся в стране (только что закончилась одна и готовилась другая война с Россией)[222].

Между азербайджанскими купцами существовала высокая степень доверия, благодаря которой в их среде практиковалась, говоря современным языком, трастовые отношения. Купцы, располагавшие незначительными средствами, сами России не посещали, передавая право покупать и продавать товары своим соотечественникам, отправившимся в соседнюю страну, либо там проживавшим[223].

Такой доверитель (векиль) сосредотачивал в своих руках порой весьма значительные капиталы и мог закупать на них различные изделия по своему усмотрению, т.е. пользовался относительной свободой в распоряжении этими средствами [224].

Обосновавшись в России, векиль принимал российское подданство, записывался в купеческие гильдии. Таким образом они делали посредничество на российском рынке своим основным занятием. Особенно охотно такие купцы селились в Астрахани, «ибо им здесь вольготнее»[225]. В Астрахани в качестве векилей выступали в основном азербайджанцы из иранских провинций – Тебриза, Мазендарана[226].

Кроме доверителей, представлявших интересы нескольких торговцев, в русских городах оседали «персидско-подданные», торговавшие от своего лица, но являвшиеся в действительности приказчиками крупных персидских купцов, и даже «областных правителей и царедворцев шахских», во всяком случае, по мнению составителя «всеподданнейшего рапорта» в Азиатский департамент Министерства иностранных дел сенатора Лаврова, ревизовавшего Астраханскую губернию в 1831 г.[227].

Азербайджанские купцы, не проявляя личной инициативы и не имея правительственной поддержки, в том виде, в каком получали их российские партнеры, предпочитали торговать «по старинке», на давно сложившихся принципах восточной торговли, где возможно не обращая внимания на российское законодательство[228].

---

[220] Архив внешней политики России (далее – АВПР), ф. Главный Архив I-9, 1847-1854 гг., оп. 8, д. 11, лл. 299 об. - 300.
[221] Русско-иранская торговля 30-50-х XIX в. Сборник документов. М., 1984, с. 246.
[222] АВПР, ф. Миссия в Персии, 1833, оп. 528а, д. 216, лл. 7-7об.; ГААО, ф. 1, оп. 7, д. 1727, л. 4.
[223] Бакулин Ф.И. Очерки торговли с Персией. СПб., 1875, с. 72.
[224] Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА), ф. 19, оп. 1, д. 19 доп., л. 9; Небольсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России. СПб., 1850, с. 153.
[225] Огородников П. На пути в Персию и прикаспийские провинции ее. СПб., 1878, с. 45; Берар Е.Персия и персидская смута. СПб., 1912, с. 116.
[226] Астраханские губернские ведомости, 1845, №26.
[227] АВПР, ф. Главный Архив II-3, оп. 34, 1831 г., д. 8, л. 92.
[228] ГААО, ф. 2, д. 75, лл. 5 – 5 об.

Осуществляя внешнеторговые операции, они использовали рекомендательые письма и «охранительные грамоты» высокопоставленных лиц, личные знакомства, проверенные связи со своими иностранными контрагентами и т.д.[229]. Например, уже упоминавшийся нами Мир Багиров, называл себя близким родственником Шекинского хана, доверительное письмо от которого, он охотно демонстрировал русским властям. Из-за опасения открыто вести свои дела, они не делали больших товарных запасов, старались как можно скорее обернуть капитал и получить быструю прибыль.

У азербайджанских купцов, отсутствовала специализация по отдельным видам товаров, за исключением барфорушских коммерсантов (Мазендаран), занимавшихся сбытом хлопкового сырья[230]. Торговля производилась сезонно, на судах принадлежащих русскоподданным купцам-персиянам (азербайджанцам) Суджаеву и Мир Багирову[231].

Благодаря удобному и близкому пути через Каспийское море число пребывающих для торговли в Астрахань азербайджанских купцов увеличиваось с каждым годом. Так, 29 апреля 1801 г. Седлистовская карантинная контора сообщила о прибытиии из Баку 56 купцов, из которых 33 прибыли из разных провинций и городов Ирана – Мазендарана, Ардебиля, Казвина, Тавриза, Энзеи, Гиляна и т.д.[232] В июле 1803 г. из Баку в Астрахань прибыло 175 купцов[233].

В начале 1830-х гг. в Астрахань целый год, особенно в летнее время, когда существовало водное сообщение и в преддверии осенней Нижегородской ярмарки прибывало, по докладу астраханского гражданского губернатора, по несколько сот персиян-азербайджанцев, большинство из них имели там собственные дома и проживали постоянно[234].

Список о постоянно живущих в Астрахани персиянах в 1815 г.[235], выглядит так:

1. Тавризский Ага Гусейн Магмедов
2. Ардабильский Ага Баба Яхъяев
3. Гилянский Ага Казим Шарифов;
4. Гянжинский Абзай Магмед;
5. Ширванский Ага тамур Усейн Алиев
6. Гилянский Келбалай Ады Адишев;
7. Наинский Агамир Алиев
8. Зарбанский Ага исмаил Аджи Ибрагимов
9. Казбинский Мамед Салех Усейнов
10. Ширванский Ага Рагим Усейнов
11. Гилянский Ага Курбан Али Шафиев
12. Испаганский Ага Карим

[229] Массальский Н.Ф. Письма русского из Персии. СПб., 1844, с. 104; Кузнецова Н.А. Некоторые черты социально-экономического развития Ирана с к XVIII до 60-х гг. XIX в. В кн.: Очерки новой истории Ирана. М., 1978, с.140.
[230] Бакулин Ф.И. Очерки торговли с Персией. СПб., 1875, с. 93.
[231] АВПР, ф. Главный Архив II-3, 1831 г., оп. 34, д. 9, лл. 167 об. – 168 а.
[232] ГААО, ф. 1, оп. 11, д. 23. л. 31.
[233] ГААО, ф. 1, оп. 1, д.1, л .95.
[234] ГААО, ф. 1, оп. 3, д. 443, л. 5.
[235] ГААО, ф. 13, оп. 1, д. 29503. л. 64.

13. Бакинский Рахимбек Усейн Гулиев
14. Мизандаронский Ага Исмаил Резаев Алиев
15. Ленкоранский Ага Магмед Асан Гулиев

Актуальным с 1807 г. стал вопрос о записке азербайджанских купцов в купеческие гильдии. Они пускались на различные ухищрения, чтобы избежать выполнения гильдейского законодательства. Н.Г. Куканова отмечает, что среди так называемых «русских купцов» было немало иностранцев, которые по коммерческим соображениям становились «русскими», а при изменившихся условиях снова меняли подданство. Были и такие коммерсанты, которые приезжали торговать вовсе без паспортов или с просроченными, они нередко объявляли себя то русскими, то персидскими, то европейскими купцами, в зависимости от того, что было выгоднее в конкретных обстоятельствах[236].

Астраханская Городовая Дума в 1820 и 1828 гг. «прописывала», что «из числа живущих в Гостиных Дворах разных бывших иранских, теперь российских провинций персиян (т.е. азербайджанцев), некоторые, …производят торговлю» без свидетельств и без «записки в гильдии»[237].

Несоблюдение правил гильдейского законодательства астраханские власти считали главным нарушением со стороны торгующих «персиян»[238]. Департамент внешней торговли постоянно обращал внимание на это обстоятельство и в своих предписаниях просил местные власти неукоснительно следить за выполнением персиянами российского законодательства[239].

Азербайджанские купцы поддерживали дружеские отношения с астраханскими купцами иной этнической принадлежности. Постановление Астраханского губернского правления от 5 октября 1826 г., вышедшее во время войны России с Персией сообщает о попытках сговора между «персидскими, ныне Российскими, а ранее иранскими» и российскими купцами в целях сокрытия имущества и товаров, подлежавших секвестру. Российские купцы охотно преступали закон, причем даже не получая ощутимых материальных выгод, не желая портить отношения с «персиянами»[240].

Представители персидского купечества умело пользовались покровительтвом российских властей. Летом 1802 г. 8 «персидских» купцов (азербайджанцев из Баку и Ленкорани) направили астраханскому военному губернатору К.Ф.Кноррингу жалобу на действия только что учрежденного Седлистовского карантина и выразили нежелание платить карантинный сбор, ссылаясь на незаконность действий карантинных чиновников, берущих с купцов взятки для сокращения сроков карантина и неосторожно обращающихся с товарами. Если же их жалоба не будет удовлетворена купцы угрожали «прервать всякую коммерческую с здешним краем связь». Губернатор взыскал с карантинных чиновников, инцидент был исчерпан[241].

[236] Куканова Н.Г. Очерки по истории русско-иранских отношений XVIII – I пол. XIX вв. Саранск, 1977, с. 202.
[237] ГААО, ф. 1, оп.9, д.438, лл.2-3; Там же, ф.1, оп.6, д.861, л.7.
[238] ГААО, ф. 1, оп.7, д.1727, лл.9-11.
[239] ГААО, ф. 681, д.3782, лл.1-2об.
[240] ГААО, ф. 1, оп.7, д.2130, л.28; ф.681, д.3784, л31; ф.1, оп.7, д.2226, л.28.
[241] ГААО, ф. 1, оп.1, д.2214, лл.1-6.

Была удовлетворена и жалоба азербайджанских купцов на действия астраханской таможни в 1847 г. Купцов из Баку и Шемахи пытались заставить дважды пересматривать и перемеривать товар перед подачей объявлений в таможню и оплатой пошлины, а затем перемерить его еще раз после подачи объявления. Естественно это вызывало порчу товаров и удлиняло сроки их нахождения в пакгаузах таможни, а купцы спешили в Нижний Новгород.

Начальник таможенного округа на имя которого была подана жалоба незамедлительно откликнулся на прошение, причем сразу же принял сторону азербайджанских торговцев: ссылаясь на Азиатский таможенный Устав[242], распорядился не чинить препятствий азиатским купцам[243]. Подобную позицию власти занимали практически во всех конфликтах с участием азербайджанцев.

Азербайджанские предприниматели, осевшие в Астрахани, всегда были готовы поддержать русское правительство. В июне 1854 г. Император, по докладу Министра Внутренних дел и представления Астраханского Губернаора, объявил «Высочайшую Его Величества благодарность» за «безвозмездную перевозку из Астрахани на Северо-Восточный банк 6200 четвертей сухарей, заготовленных для войск, действующих в Азиатской Турции», 15 астраханским «промышленникам». Среди них значатся: московский 1 гильдии купец Аджи-Молла-Алескер Усейнов, астраханский 1 гильдии купец из персиян Аджи-Джават Шафеев, российскоподданный из дворян персиянин Мир-Амид-Хан-Мир Багиров, Бакинские персияне Абдул-Меджид Рамазанов, Сафар-Али Бабаев, Аджи-Усейн Рзаев.

А в 1857 г. Главнокомандующий отдельным Кавказским корпусом, вследствие ходатайства Астраханского военного губернатора «соизволил назначить» золотую медаль, с надписью «за усердие» для ношения на шее на Станиславской ленте, астраханскому временному, из Шемахинских граждан, 1 гильдии купцу Аджи-Молла-Аскер-Аджи Усейнову «за особенно полезные заслуги, оказанные им при транспортировке провианта из Астрахани по каспийскому морю для довольствия войск отдельного Кавказского корпуса в течение двух лет, по весьма выгодным для казны ценам и на тех условиях, какие требовали по видам операции».

Ключевые слова: азербайджанцы, персы, предпринимательство, азиатское купечество, торговые обороты, внешняя торговля

Аннотация: В I половине XIX в. внешняя торговля через Астрахань, в силу целого комплекса социальных, геополитических и этноконфессиональных причин в значительной мере сосредотачивается в руках, так называемого «азиатского купечества». Существенную роль в этой группе предпринимателей играли «персы». В этническом отношении большинство из них были азербайджанцами, которые происходили из различных провинций Азербайджана и северного Ирана.

В течение рассматриваемого периода азербайджанское предпринимательство завоевывает главную роль в Каспийской морской торговле и прочно обосновывается в Астрахани, вытесняя из нее другие этнические группы предпринимателей. В статье дается характеристика социального статуса азербайжанкого предпринимательства в регионе, объемов и структуры торговых операций этой группы купечества, взаимоотношений с местными и имперскими властями.

[242] Свод законов Российской империи, т. 6, ст. 2048, 2069.
[243] ГААО, ф. 681, д. 802, лл. 2-8.

İRAN TİCARETİNDE RUS- İNGİLTERE REKABETİ VE ABBAS MİRZA'NIN RUSLARA KARŞI TİCARİ POLİTİKASI (XIX. YÜZYILIN BAŞLARINDA)

Masoumeh DAEİ[244]
Masoumeh. daei@gmail.com

Anahtar kelimeler: Abbas Mirza, İran, Rusya, Transit yol, İngiltere

ÖZET

İran tarihinde, ticari işlerde önem kazanan siyasi olayların en önemlisi İran-Rus savaşlarıdır. Bu savaşların sonunda 1813'te Gülistan anlaşması ve 1828'de de Türkmençay anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda, ticari meseleler için birkaç bölüm tahsis etmişler ve yabancı malların ithalini artırmak amacıyla gümrük tarifelerini düzenlemişler, bu durum sonraki yıllarda İran ticaretine fazlasıyla sınırlama getirilmesine zemin hazırlamıştır.

Fethali Şah'ın oğlu, Veliahd Abbas Mirza tarafından 1830 yılında İngiltere ürünlerini taşıyan birkaç gemi ilk defa İstanbul ve Trabzon limanı yoluyla İran'a ulaştı. Abbas Mirza bariz bir şekilde Osmanlı ve Ruslara ait olan ticari yollardan, Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunu tercih etmiştir. Abbas Mirza'nın amacı, birincisi, İran ticaretini geliştirmek, İngiltere'yi teşvik etmek, İranlıları İngilizlerle ticaret yapmaya sevk etmek ve böylece İran ticaretini artırmak; ikincisi de, Rus yolunu bu ticaretten mahrum bırakarak, Ruslardan, birkaç yıl evvelki mağlubiyetin intikamını almak ve Rusların ticari yolunu sekteye uğratmak idi.

Makalemizde bu rekabetin resmi dökümanlara yansıyan önemlı bilgiler tasnif edilerek değerlendirilecek, böylece İran ticaretinde Abbas Mirzanın karşılaştığı zorluklar hakkinda yeni bilgiler ve bülgülara ulaşılacaktır.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasından sonra Karadeniz ticareti bütün dünya milletlerine açık hale geldi.[245] Karadeniz'in milletlerarası ticarete açılması ile bu bölgedeki ticaret de hareketlenmiş, 1810 yılında eski İran-Trabzon transit yolunun canlandırılması hususunda fikirler belirmiştir. 1812'de Sir Gore Quseley, East India Company (İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası)'nın İran ipeğini Buşehr yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesi halinde kara nakliyat ücretinin %2,5'ten % 1'e ineceği, Trabzon-İngiltere deniz nakliye ücretinin de Buşehr-İngiltere ücretinden az olacağını bildirmiştir.[246] Karadeniz'in diğer ülkelerin gemilerine kapandığı zamanlarda İran ve Batı arasındaki ticaret daha çok batıda Bağdat tarafından Akdeniz'e kadar, kuzeybatıdan Anadolu'da Erzurum şehrinden başlamış, İstanbul ve İzmir'de bitmiş, güneyde de ticaret Fars körfezinde faaldi. Kara yoluyla yapılan nakliyat çok geri kalmış ve büyük oranda hayvanlar aracılığıyla yapılmıştır. Kervanlarla yapılan ticaret yollarının uzun mesafeli olması bunun yanında güvensiz ve pahalıya mal olmuştur.[247]

Masoumeh Daei - Tabriz, Tabriz Payame Noor University, Barnameriziye darsi,

[245] Kaleli, Hüseyin, **"19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti**", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:9, Kütahya, 2003, s.1; Bostan, İdris, **Karadeniz'in dışa kapalı olduğu dönemde Trabzon limanı**, Trabzon Belediye Yayınları, Trabzon, 1999, s. 3–5; Kurat T.Y. **Henry Lard'ın İstanbul Elçiliği**, Ankara, 1968, s. 167.

[246] Kütükoğlu, Mübahat, ***"XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti",*** 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986), Samsun, 1988, s. 98–99.

[247] Issawı, Charles, The Tabriz-Trabzon trade, 1830–1900, Cambridge vol. 1,1, 1970, s. 18.

Karadeniz ticaretinin 19. yüzyılın başında işlek olması ve 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması sebebiyle, ticari, siyasi açıdan stratejik önem bulan doğudan Karadeniz'e yapılan İran ticareti çok önemli bir meseleye dönüşmüştür.[248] Karadeniz'in doğu sahilinde birbirine rakip iki yol oluştu. Bu yollarda ticaret yapan iki devlet de birbirine rakip oldu. Osmanlı, Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ile Ruslar ise Gürcistan sahilinde Sohum-Puti limanından veya Batum-Tiflis'den Tebriz'e bağlanıyordu.[249]

OSMANLI VE RUSYA REKABETININ BAŞLAMASI VE İNGILTERE'NIN ROLÜ

Ruslara ait olan yola tüccar 19. yüzyılın başından 1832 yılına kadar, Osmanlıların yolundan daha fazla ilgi göstermiştir. Karadeniz yolunda olan ticaret büyük oranda Rusların limanı olan Sohum'a çekildi, bu durum tesadüf değildir. Rusların ekonomik siyasetleri sonucunda olmuştur.

1821 yılında Rus çarı Alexsandr, Rusya imparatorluğunun başka bölgelerde uygulamadığı istisnai kuralları bu bölgede uygulamaya koydu. Bu bölgenin tüccarı önceden mükellef olduğu yerel vergilerden muaf olmuşlar ve yabancılar da %5 ve hatta ondan da az gümrük vergisi vermişlerdi. Bazı durumlarda da İran tüccarı sadece vergi ödemekten muaf değil, aynı zamanda Rusya devletinin tüccarına yardım etmiş ve tüccarın, yiyecek içeceğini devlet üstlenmiştir. Fakat buna karşılık sadece Osmanlı'nın gümrük vergi miktarı asla belli değildir, masraflar günün siyasi durumunu esas alarak aniden düzenlenmiş, bu durum da hem Erzurum ve Trabzon gümrüğüne baskı yapmış ve hem de bu yoldan geçimini sağlayan insanları zarara uğrattırmıştır.[250] Rusya'nın hedefi bütün Asya pazarıyla bağlantı kurmak ve bölgeyi ticari merkez yapmaktı. Tüccar da bu devletin himayesinden yararlandı.

Rus Çarının fermanına göre Rus ve yabancı tebaaların tüccarı, milliyetleri dikkate alınarak çeşitli şekillerde görev aldı.[251] Rusya'ya ait yollardan nakliye edilen ticari mallar şu şekilde yapılmıştır: Avrupa'da Leipzig şehrinden ürünler kara yolu vasıtasıyla Odessa şehrine taşınmış ve bu şehirden gemilere yüklenmiş, Karadeniz yolundan Sohum limanına Tiflis, Erivan ardından Azerbaycan'a, sonra İran'a ve Osmanlı'nın doğu eyaletlerine dağıtılmıştır[252]. Rus Çarı Kafkasya'nın transit ve ticaret yolunu İran'a gelen İngiliz mallarla rekabet etmek için cazip yapmaya niyetlendi, Rus malları İran'ın kuzeyinde, İngiliz malları da daha çok güneyinde satıldı.

1820 yılının ortalarında İngiliz malları ilk olarak Fars körfezinden İran'a girdi, bu yıldan sonra kuzeyden Sohum yoluyla Kafkas ve Anadolu'nun doğusuna İran'ın kuzeyine ulaştı. İngilizlerin bu başarısı Rus pazarının aleyhine olmuştur. Siyasi açıdan Kafkasya'da irtibat kuran Ruslar ekonomik açıdan güçlü irtibat kuramamışlar ve günden güne bu irtibat zayıflamıştır. İngiliz mallarının satışı artmıştır ve bu meselenin de iki sebebi vardır: İngiltere'nin isteği hem İngiliz mallarının akışını sağlayan hem de ipek ihracatı ve İran'ın

---

[248] Hayri, Abdulvahab, **İktisâdî Trabzon**, Haz. Melek Öksüz, Serander Yayınevi, Trabzon, 2008, s. 79.

[249] Shaw, Standford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1982, s. 60.

[250] Tozlu, Selahattin, **Trabzon-Erzurum-Beyazıt yolu (1850–1900) (yayınlanmamış tez)**, Erzurum, 1997, s. 187; Issawi, **a.g.e.**, s. 143.

[251] Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800–1814**, Chicago-London, 1980, s. 123.

[252] Turgay, A. Üner, **Trade and Merchants In The Nineteenth Century Trabzon**, Newyork, 1982, s. 290.

diğer üretimlerini çok az bir maliyetle taşıyacağı kısa, fakat yeni bir yoldur. Bu yolların en kısası Karadeniz yoludur. Diğer sebep de buhar gemilerini İstanbul ve Trabzon arasında işletmesidir. 1823 yılında İngiltere, Erzurum'dan Tebriz'e giden yolu denedi ve 1825 yılında da 300 yük balyası Tebriz'e vardı.

Bu şekilde İran ticaretinde Sohum ve Trabzon birbirinden ayrılarak iki merkeze dönüştü.[253] İktisadi meseleler siyasi meselelerin etkisi altında kaldı. O zamanlarda Rus çarı hükümeti Avrupa'dan ithal olan malları Rusya'dan geçirmeye, İngilizler de İran'da Rus mallarını İran'dan çıkarmaya ve Rusya'dan Avrupa ticaret ve transit yolunu değiştirmeyi amaçladı. İngiltere'nin tercihi Osmanlı gibi kontrolü altında olan ülkelerin pazarlarında kendi ürünlerini taşımak ve satmaktı.[254] Rusların güneye gelmesi İngiltere'nin menfaatlerini tehdit etmiş, bu sebeple İngiltere Ruslar karşısında menfaatlerini korumak ve onları engellemek için Osmanlı topraklarını siper etmişlerdir. İran ve Trabzon yolu Osmanlılar tarafından idare ediliyordu. Osmanlılar İngiltere devletinin etkisi altındaydı, bu durum Rusları, kendi iktisadi siyasetlerinde köklü bir değişim yapma düşüncesine itmiştir. 1830 Ocak ayında Rusya hükümeti kendi tüccarını, sanayicilerini, yerli üreticilerini korumak için İngiltere ve Fransa mallarının bu bölgeye girişini sınırlandırmış ve bunun karşılığında özel teşvikler ve muafiyetlerle Sohum limanı ve etrafında uygulamaya koymuştur. Yeni yasalara göre tüccar, Sohum-Tiflis-Hazar denizi yoluyla veya Tiflis-Tebriz yoluyla İran ile bağlantı kurmuştur.[255]

İRAN TİCARET VE TRANSİT YOLU DEĞİŞİMİNİN GÜNDEME GELMESİ

İpek yolunun kollarından biri olan Trabzon-Tebriz yolu, İstanbul'a, Kafkasya'nın güneyine, Anadolu ve İran'a bağlantı sağlayan ve yine İran'ı, Anadolu'yu Kırım ile bağlayan, Kırım, liman ve etrafındaki şehirlerle bağlantı merkezi rolünü oynayan çok eski bir yoldur. İskelesinden dolayı Trabzon'un öneminin yanı sıra Doğu Anadolu ile birleşen Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu Orta Asya ve Hindistan'dan gelen malları İran ve Karadeniz limanlarının vasıtasıyla İstanbul ve Avrupa'ya ulaştırmıştır.[256]

Bu yoldan 16. yy.da ve 17. yy.da İran ipeği Ermeniler vasıtasıyla Halep'te pazarlandı. Halep ve İskenderun yoluyla Avrupa tüccarlarının eline geçmişti. 18. yy.da İran-Osmanlı savaşlarından dolayı Orta doğu ticaretinde gerileme oldu. Bu durum Avrupa tüccarının işine yaradı[257]. 19. yüzyılda ise bu yol dünyada olan ekonomik baskılardan dolayı günün hassas konusu haline geldi[258]. Bu yolun yeniden faaliyete geçirilmesinin nedenini İngiltere'nin İran ticaretinde en kısa yolu bulmaya çalışmak için yaptığı siyaset diyebiliriz[259].

Bu siyasetle İngiltere'nin isteği hem İngiliz mallarının akışını sağlayan hem de ipek ihracatı ve İran'ın diğer üretimlerini çok az bir maliyetle taşıyacağı kısa fakat yeni bir yoldu. Bu yolların en kısası Karadeniz'den geçendi. Diğer sebep de buhar gemilerini İstanbul ve Trabzon arasına koymasıdır. İngilizler İran ile ticaretlerini önceleri Basra

[253] Issawi, **a.g.e**., 1980, s. 123.
[254] Issawi, **a.g.e**.,1980, s. 123.
[255] Turgay, **a.g.e**., 1994, s. 2; Turgay, **a.g.e**., 1982, s. 290.
[256] Aygün, Necmettin, **18. yy.'da Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınevi, İstanbul, 2005, s.1–2.
[257] Aygün, Necmettin, **a.g.e**., s.90–96.
[258] Heyd, W. **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 1975, s. 50–53, 328–329.
[259] Turgay, **a.g.e**., 1994, s. 55; Issawi, **a.g.e**., 1970, s. 20.

körfezi ve Buşehr limanından yapmışlardı. Önceden de bahsettiğimiz gibi 1812 yılında Sir Gore Quseley, East India Company (İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası) nın İran ipeğini Buşehr yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesi halinde kara nakliyat ücretinin % 2,5'ten % 1'e ineceği Trabzon-İngiltere deniz nakliye ücretinin de Buşehr-İngiltere ücretinden az olacağını bildirmiştir. Bu mesele, Trabzon-Tebriz yolunu fazlasıyla dikkate değer kıldı. Trabzon yoluyla ticaretin Karadeniz'de denizcilik nakliyatının ve düşük maliyetinin olması, Trabzon yönünde ticaretin artmasını sağladı. Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu, 1820 yılında dönüşümlü yollarla Rusya'nın Mavera-i Kafkas yolu ile rekabet içindeydi. 1826 yılında Tebriz'de Sadikan (Sadi Han) ismiyle maceracı bir ermeni tüccar öyle bir düzenleme yapmış ki memleketiyle İngiltere arasında kendi yaptığı ticaretten fazlasıyla kar elde etmiştir. Ülkesinde ve Erzurum'da satmak amacıyla Manchester ve Londra'dan aldığı İngiltere'nin değerli mallarını ithal ederek meşhur eden ilk kişidir.

1800'lü yıllarda batının nüfuzu ve etkisi önce Rusya'nın ve sonra İngiltere'nin askeri baskısıyla başladı. Yeni silahlarla donanan Ruslar Orta Asya ve Kafkasya'dan ve aşiretlerin dağınık güçlerinden sonra İran'ı rahatlıkla yendi. Fethali Şah zamanında yapılan İranlıları küçük duruma düşüren 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları imzalamak zorunda kalındı. Bu siyasi olaylar ticari işlerde büyük bir öneme sahiptir. Bu anlaşmalara ticari meseleler konusunda, yabancı malların ithalatının artışı için gümrük tarifelerinin düzenlenmesinin yanı sıra gelecek yıllarda İran ticaretinin temelindeki sınırlamalar gibi maddeler konuldu. Gülistan anlaşmasına göre; Hazar denizinin askeri ve ticari bir kısım haklar Ruslara verilmiş ve anlaşmanın 8. maddesinde iki taraflı ticaret serbestliğini vurgulamışlardı.

9. maddesinde de bir şehirde ticari malların gümrük vergisi ölçüsünün bir tumandan 500 dinara kadar olmasına karar vermiş ve Rus tüccarından bundan böyle diğer şehirlerde hiçbir isim altında para alınmayacağı vurgulamıştır. Gümrük hukukunun belirlediği değere göre malların değerinin % 5'i alınacaktı. Bundan dolayı Rusya ticareti İran'da uluslararası bir konum buldu. İran devleti tam bir kapitülasyon anlaşması olan Türkmençay anlaşması ve Ticari Ahal anlaşmasından sonra bunu esas alarak 1842'de İspanya, 1855'te Fransa, 1856 Amerika, 1857 Avusturalya, İngiltere, Felemenk, Belçika ve Danimarka, 1861'de Yunanistan, 1862'de İtalya ve 1873 Almanya gibi başka yabancı devletler ile de ticari ve dostluk anlaşmaları yaptı. Bu devletlere geniş çapta imtiyazlar verdi. Rusya ile ticaret 19. yüzyılın ortasına kadar devam etti.[260]

Fethali Şah'ın oğlu Veliahd Abbas Mirza(1797–1843) tarafından 1830 yılında İngiltere ürünlerini taşıyan birkaç gemi ilk defa İstanbul ve Trabzon limanı yoluyla İran'a ulaştı. Abbas Mirza bariz bir şekilde Osmanlı ve Ruslara ait olan bu iki yoldan Tebriz-Erzurum- Trabzon yolunu tercih etmiştir. Abbas Mirza'nın amacı, İran ticaretini geliştirmek, İngiltere'yi teşvik etmek ve Rusların ticari yolunu sekteye uğratmak ve bu tercihle Rus yolunu bu ticaretten mahrum bırakarak, Ruslardan, birkaç yıl evvelki mağlubiyetin intikamını almak, Ayrıca, Rusların 1831 yılında İran mallarına vergi koyması da, Osmanlı yolunun tercih edilmesini pekiştiren bir sebep oldu.

Rusların 1826–1828 savaşını kazanması, utanç verici Türkmençay anlaşması ve ona ek olarak diğer ticari anlaşmalar sonucu kazanan taraf olan Rusya, tazminat alırken

[260] BOA, **HR. SYS.2337/1.**

yenilmiş olan İran ülkesine çok ağır şartlar yüklenmiş ve bunun sonucunda İranlılar psikolojik olarak da yenilmiştir. Bu ticari anlaşmanın Ruslara büyük imtiyazlar verdiği kesin ve bu anlaşma alışverişin gelişmesinde olan engelleri kaldırmak için önemli bir adım sayılmıştır. Fakat Rusların bu büyük beklentileri gerçekleşmedi, İngiltere'nin müdahalesiyle İran ile Rusya ticari faaliyetleri düzenlemelerle Rusya avantaj elde etse de, İran ticaretinin % 80'i İngiltere'nin elindeydi. Bunun çoğunu keten kumaşlar, yün ve şeker oluşturmaktaydı.[261]

1831 ve 1846 yılları arasında Rusya'nın Gürcistan yolundan transit olan mallara gümrük vergisi koyması, Bağdat hattının sorunları ve Avrupa mallarının girişini engellemek için Sohum limanının yolunun kapatılmasıyla İngilizler, Sultan II. Mahmud'un (1784–1839) görüşünü almak için çabalamışlar ve bu bölge Osmanlılar bakımından önem kazanmıştır.

İngiltere elçisi yazdığı mektubu 16.04.1846 tarihinde İstanbul'da Bab-ı Ali'ye sundu. Bu mektupta, Trabzon yoluyla 130 milyon kuruş değeri olan malın, İran'a ihraç edildiği, Osmanlı devletine de 500 kuruş gümrük geliri getirdiği, ticaretin de günden güne arttığı ve eğer kervan yolu araba yoluna dönüştürebilirse hem nakliyatın çok olacağı ve hem de aynı miktarda devletin de gelirlerinin artacağını belirtmekteydi. [262] Osmanlı devleti Trabzon-İran yolu projesinin önemini anladıktan sonra bu projeyi onaylamış, fakat Kırım savaşının (1853–1856) başlamasıyla proje geciktirilmiştir. Sonradan Fransız mühendislerin ortaklığıyla Cumhuriyet döneminden sonra 1960 yılında yapımına başlanmış ve 1972 yılında tamamlanmıştır. Bu yol yapımı süresinde proje sorumlusu Mustafa Paşa bu yol yapımının mümkün olduğunca çabuk olmasının zorunlu olduğunu ilan etmiştir. Çünkü Rusya, Puti yolundan İran'a kadar uzanan demiryolu yapımına başlamış [263] ve diğer taraftan Rusya'nın İran ile ticaret için Gürcistan yolunu yenilemiştir.

Gürcistan valisi Vorontsov yetkilileri yolu tekrar açmaya ikna etti. 1865 yılında birtakım durumlar ortaya çıkmış ve bu durumların sonucunda Avrupa'dan gelen malların fazla serbestlik tanınarak, gümrük maliyeti % 1'e indirilmiş, transit kanunu uygulanmış ve aynı şekilde posta hizmetleri Tiflis'ten Colf'a kadar yapılmıştır.[264]

Meselenin İngiliz-İran münasebetleri cihetinden seyri böyleyken; Osmanlı-İran ilişkileri ilkin karışmışsa da bilahire dostane cereyan etmişti. Osmanlı Devleti'nin Yunan isyanlarıyla uğraştığı yıllarda, idarede epeyce tesiri bulunan Abbas Mirza'nın tercihiyle Osmanlılara karşı, İranlılar, Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdi. Onların ileri sürdüğü başlıca sebep, iki devlet arasında devamlı münakaşa mevzuu olan aşiretlerdi. Abbas Mirza'nın idaresinde ilkin Bayezit'i işgal eden İran askeri, Pasinler'e kadar gelebilmişti.

---

[261] Sepehr, **a.g.e**, s.248; İtimadu's-Saltane, ***Mir'âtu'l-Buldân,*** Tahran, 1877, c. I, s. 405; Hidayet, Rızakuli Han, **Rovzetu's-Sefâ-yi Nâsırî,** Tahran, 1960, c. 9, s. 674–676; Enter, Mervin L. **Revâbit-i Bâzergânî-yi İran ve Rusya,** 1828–1914, Çev. Ahmet Tevekkoli, Tahran, 1369, s. 19; Cemalzade**, a.g.e**., s. 8–13.

[262] Turgay, **a.g.e.,**1994, s. 52; Turgay, **a.g.e.,** 1970, s. 300; Issawi, **a.g.e.,** 1362 s. 143–221; "Tarım ürünlerinin artmasıyla nakliyat düzeni genişlemiş, 1830 ve 1840'lı yıllarda bu bölge buhar gemilerinin buluşma yeri olmuş, bu gemiler genelde İngiltere ve Fransa'dan Kuzey Afrika'ya, Tirist'de İngiltere ve Fransa'dan, İtalya'dan Mısır, Suriye ve Türkiye'ye, Karadeniz yoluyla Avusturya ve Rusya'dan Türkiye'ye ve Hindistan'dan Kızıldeniz'e, 1860 yılından da Fars halicine gelmişlerdir". Bkz. Issawi, **a.g.e**., 1362 s. 14.

[263] Kaleli, Hüseyin, **"19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti**", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:9, Kütahya, 2003, s. 7.

[264] Issawi, **a.g.e.,** 1970, s. 23.

Fakat, o zamana kadar buralarca bilinmeyen kolera hastalığının zuhur etmesiyle hayli İran askeri ölmüş ve İranlılar geri çekilmişti. Bu hadiselerin cereyanı yıllarında (1821-22) ticari münasebetler de sekteye uğramış, İranlı tüccarların eşya ve emtiası Osmanlı resmi makamlarının elinde kalmıştı.

İlişkilerin bu seviyeye gelmesinde, İranlı tüccarlar büyük zarar görmüşlerdi. Bundan dolayı Abbas Mirza'yı sıkıştıran İran tüccarı; dindaş bir ülke Rumlarla uğraşırken ona düşmanlık etmenin doğru olmadığını, bu vaziyetten kendilerinin ve dolayısıyla İran Devleti'nin büyük zarar gördüğünü dile getirmişlerdi. Ayrıca, Osmanlılar, Kadızade Tahir Efendi'ye, İranlı tüccarların İstanbul'da kalan eşya ve emtiasının yazımını yaptırmış, muhafaza altına aldırmış ve senet karşılığında İran'a yollatmıştı. Bunu da hatırlatan İran tüccarı, Abbas Mirza'nın hemen sulha başlamasını istiyorlardı. Nihayet, onların arzusu üzerine görüşmeler başlamış ve 1823 yılında Erzurum'da anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmanın II. ve V. maddeleri İran tüccarıyla alakalıydı ve onlara Osmanlı (=Ehl-i İslam) tüccarı gibi muamele edilmesini âmirdi[265].

İran , Türkiye ve İngiltere tarafından bu yolda atılan adımlar, 1836 yılındaki yeni bir gelişmeyle iyice hızlandı. Bu yenilik , İstanbul -Trabzon arasındaki ulaşımın buharlı vapurlar vasıtasıyla sağlanmaya başlanmasıydı. Takriben Kırım Savaşı yıllarına kadar devam eden bu üçlü ticarî ittifak, üç devlete birden kâr sağlamakla beraber, İngilizlere daha çok yaramıştı. Nitekim, 1836 yılı itibarıyla İngilizlerin bu yolla yaptığı birbirine denk ithalat ve ihracat , yaklaşık 600.000 sterling kadardı.[266]

Bu artış, 1842 ve 1844 yıllarında da aynı seyri takip etti. Mesela, 1842'de İran'a yollanmak üzere Trabzon limanına çıkarılan eşya ve emtia 32.000 denk (paket) iken; 1844'teki eşya ve emtianın değeri 130 milyon ve bunlardan Osmanlıların aldığı gümrük vergisi de 500.000 kuruşu bulmuştu. Buna yol üzerinde yaşayan halkın istifadesi de eklenirse,Trabzon-Erzurum-Tebriz anayolunun önemi daha iyi anlaşılır.

Ancak, XIX. asrın ortalarına doğru yavaş yavaş başlayan yeni bir gelişme, Osmanlı yolunu menfi bakımdan tesirine almaktaydı. Bu da, İngiliz mallarının bilhassa Gürcistan taraflarında fevkalade satın alınması ve hatta kaçak yollarla Rusya'ya sokulmasıydı. Söz konusu gelişmenin en önemli sebebi, 1846 yılında Rusların Tiflis yolundan geçiş vergilerini kaldırmasıydı. Bu gelişmenin manası, Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun gitgide terkedilmesi demekti. Aslında sonraki gelişmenin kaynağında, Kafkasya ve Gürcistan'dan geçen Rus yolunun Osmanlı yolundan daha kısa olması vardı. Diğer taraftan Rusların İran mallarını kendi yollarına çekmek amacıyla başlattığı faaliyetlerle onlara gösterdikleri gümrük ve karantina kolaylıkları, ticarî olarak İngilizlerin işine gelse bile, farkında olunarak yeni bir mücadeleyi körüklüyordu: Bu da, İran üzerindeki Rus-İngiliz mücadelesi ve bunun tabii bir parçası olarak Trabzon limanının bu rekabete dahil edilmesi idi.

---

[265] . Hadiselerin seyriyle anlaşma metnine bkz. **Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmed Esad Efendi, Vak'a-nüvis Esad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826**, nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000, s. 227-246; Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih, XI, Dersaadet 1301**, s. 34-35; Aynı Müellif, **Tarih, XII, Dersaadet 1301**, s. 3-13, 88-89, 266-274; **Muahedat Mecmuası**, III/1, Dersaadet 1296, s. 1-5; Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan**, İstanbul 1338, s. 52-55.

[266] . William J. Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia,** I, London 1842, s. 181; H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, II, Beirut 1967, 2. baskı, s. 205-206.

Esasında Rus-İngiliz rekabeti daha evvel Hindistan'da vaki iken, artık Trabzon limanıyla buna bağlı Tebriz-Erzurum yolu üzerinde kesafet kazanmıştı. Hatta, Karl Marks'a göre; Kırım Savaşı, Hindistan'dan Trabzon limanına kayan bu rekabetin bir neticesiydi.[267]

KAYNAKLAR

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **HR. SYS.2337/1**
2. BOA, **İrade Mesail-i Mühimme, nr. 2344/3**
3. Kaleli, Hüseyin, **"19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti**", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:9, Kütahya, 2003
4. Bostan, İdris, **Karadeniz'in dışa kapalı olduğu dönemde Trabzon limanı**, Trabzon Belediye Yayınları, Trabzon, 1999
5. Kurat T.Y. **Henry Lard'ın İstanbul Elçiliği**, Ankara, 1968
6. Kütükoğlu, Mübahat, ***"XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti",*** 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986), Samsun, 1988
7. Issawı, Charles, The Tabriz-Trabzon trade, 1830–1900, Cambridge vol. 1,1, 1970
8. Hayri, Abdulvahab, **İktisâdî Trabzon**, Haz. Melek Öksüz, Serander Yayınevi, Trabzon,2008
9. Shaw, Standford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1982
10. Tozlu, Selahattin, **Trabzon-Erzurum-Beyazıt yolu (1850–1900) (yayınlanmamış tez)**, Erzurum, 1997
11. Issawı, Charles, **The Economic History of Turkey 1800–1814**, Chicago-London, 1980
12. Turgay, A. Üner, **Trade and Merchants In The Nineteenth Century Trabzon**, Newyork, 1982
13. Aygün, Necmettin, **18. yy.'da Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınevi, İstanbul, 2005
14. eyd, W. **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 1975
15. İtimadu's-Saltane, **Mir'âtu'l-Buldân**, Tahran, 1877, c. I
16. Hidayet, Rızakuli Han, **Rovzetu's-Sefâ-yi Nâsırî,** Tahran, 1960, c. 9
17. Enter, Mervin L. **Revâbit-i Bâzergânî-yi İran ve Rusya,** 1828–1914, Çev. Ahmet
18. Tevekkoli, Tahran, 1369
19. Turgay, A.Ü, **"Trabzon",Doğu Akdeniz Liman Kentleri 1800–1914**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994
20. Issawı, Charles, **Târîh-i İktisâdî-yi İran** , Çev. Yakub-i Ajend, Tahran, 1362
21. Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmed Esad Efendi, **Vak'a-nüvis Esad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826**, nşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000
22. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih, XI, Dersaadet 1301**
23. **Muahedat Mecmuası,** III/1, Dersaadet 1296
24. Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan**, İstanbul 1338
25. William J. Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia,** I, London 1842
26. H. F. B. Lynch, Armenia: **Travels and Studies,** II, Beirut 1967, 2. baskı
27. Karl Marx-Friedrich Engels, **Doğu Sorunu, Türkiye,** çvr. Y. Fincancı, Ankara 1977

[267] . Karl Marx-Friedrich Engels, **Doğu Sorunu, Türkiye**, çvr. Y. Fincancı, Ankara 1977, s. 31; S. Tozlu, aynı tez, s. 187-188

XIX ƏSRDƏ İÇƏRİŞƏHƏRDƏ MƏHƏLLƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI.

Rahibə ƏLİYEVA[268]

Açar sözlər: struktur, şəhər, küçə, İslam, ev

İçəri şəhər Azərbaycanın qiymətli şəhərsalma abidəsidir. Bütün Yaxın Şərqə xas olan şəhərsalma quruluşu Bakının da üç hissəli plan kompozisiyası ilə inkişafına səbəb olmuşdur. İçəri şəhər qədim Bakının dövrümüzə çatmış şəhristan hissəsidir. Sahəcə kiçik olmasına baxmayaraq, İçəri şəhər plan-məkan quruluşuna görə kamil müsəlman şəhəri olmuşdur. Babalarımızın şəhərsalma incəsənətini, planlaşma quruluşunu, tikinti xarakterini və orta əsr şəhər simasını dövrümüzə çatdırmış İçəri şəhər Bakının incisi olmaqla onun simvoluna çevrilmişdir. Bir-birinə sanki hörülmüş qarışıq küçə sistemi, dalan və çıxılmazları ilə İçəri şəhər xaotik plan quruluşunu almışdır. Yaşıllıqlardan məhrum dar küçələr, qışda soyuq xəzri küləklərindən, yayda isə binaların yaratdığı kölgəliklərlə günəşin qızmar şüalarından qorunmağa imkan yaradır. İçəri şəhərin planlaşma quruluşu, Şərq şəhərsalma prinsiplərinə tam uyğun gəlir. Burada, Avropadan fərqli olaraq küçələrin planlaşması qabaqcadan düşünülmədiyindən, onlar məhəllələr arasında kortəbii formalaşmışlar (2, s. 6). Əyri küçələrin kəsişməsində, məscid və ya hamamların inşa olunduğu kiçik məhəllə meydanları yaranırdı. İçəri şəhərdə kiçik küçələri tamamlayan yalnız bir-neçə küçə düşünülərək salınmışdır. Bunlardan biri şəhristanın plan quruluşunda əsas həlledici arteriya olan, dəniz sahilinə paralel yerləşmiş, Şamaxı qapılarından başlayaraq Salyan qapısına kimi uzanan, şəhəri xarici aləmlə bağlayan lentvari ticarət küçəsidir ki, bu da İçəri şəhərin ictimai mərkəzinə çevrilmişdir. Küçə boyu cəmləşən Qız qalası, dini, mülki, ticarət tikililəri ictimai həyatın ən canlı fokus nöqtəsini yaratmaqla, liman şəhərinin memarlıq simasını tamamlamışlar. 1656-cı ildə burada olmuş səyahətçi Övliyə Çələbi qeyd edir ki, dəniz sahilində qala divarları ilə əhatələnmiş məscidlər, karvansaraylar, hamamlar, bazar meydanı ticarət küçəsini tamamlayır (3, s. 86). Ticarət mərkəzinin məhz dəniz sahilində yerləşməsi, Bakının Xəzər dənizi sahilində əsas liman şəhəri olduğunu sübut edir . Bakının lentvari ticarət küçəsi, müxtəlif mallarla dolu dükanları ilə orta əsr şəhər həyatının ən canlı mərkəzinə çevrilmişdir. Səyahətçi Berezin Bakı bazarının Dərbənd bazarından daha zəngin olduğunu göstərərək, qeyd edirdi ki, burada fars, həştərxan malları ilə yanaşı, çoxlu Avropa malları da mövcuddur (3, s. 87).

Bakının ticarət mərkəzi şəhərin şimal hissəsindən, Şamaxı qapılarından başlayaraq, əvvəlcə şimal-cənub, sonra isə cənub-şərqə istiqamətlənərək Qız-qalasından başlanaraq, şimal-şərq, sonra isə cənub-qərb istiqamətində Salyan qapılarına kimi uzanırdı. Ticarət mərkəzi, örtülü Yuxarı və Aşağı bazarlara bölünürdü. Aşağı bazar, kiçik ticarət və sənətkar, Yuxarı bazar zərgər və böyük ticarət dükanlarından ibarət olmuşdur. Küçə boyu ticarətə xidmət edən 4 tikili- Multani, Buxara, Xan karvansarayları və kiçik karvansaray, Cümə məscidi və hamamlar ticarət küçəsinin memarlıq simasını tamamlayırdı. Bir tərəfdən ticarət meydanına, digər tərəfdən dənizə açılan karvansarayların həcmli,dərin

Rahibə Əliyeva – AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

taxçalı portalları, eyvanları, qapalı həyətləri onlara xüsusi, özünəməxsus kompozisiya bəxş edirdi. Çatma, sıravi tağlı yerlışkələr küçəyə istiqamətlənmişdir. Ticarət tikililərinin inşa tarixi XV-XVIII əsrlərə aid edilir (4, s. 112). Bazar meydanının yaxınlığında arxeoloji qazıntılar nəticəsində XV əsrə aid Hacı-Qaib hamamı aşkarlanmışdır. Digər bir hamam Salyan qapıları yaxınlığında inşa olunmuş "Şirli hamam" və ya Qasım-bəy hamamının tarixi daha ön əsrlərə aid edilir. Şərq üslublu hər iki "Qum hamamı" plan kompozisiyası baxımından xüsusi maraq doğurur. İki zallı mülki tikililər, istilik-kanalizasiya sisteminin həllinə görə orta əsrlərin nadir memarlıq tikililərindən sayılır.
Monumental tikililərdən olan Qız qalası və Cümə məscidi də ticarət mərkəzinin formalaşmasında xüsusi rola malikdir. İnşa tarixi eramızdan əvvələ təsadüf edən qalanın, tədqiqatçılar müxtəlif funksiyalara xidmət etdiyini araşdırmışdır.

Öz ölçüləri ilə seçilən bu əsas küçəyə, sanki təpəlikdən istiqamətlənmiş kiçik çayları xatırladan küçələr müxtəlif istiqamətlərdən qovuşur.
İçəri şəhərin digər əsas küçələri, qala divarlarına paralel salınmış Kiçik Qala və ticarət küçəsini Şamaxı qapısı ilə birləşdirən Böyük Qala küçələri digər kortəbii formalaşmış küçələrdən fərqli olaraq şəhərsalma sistemini insan zehninə əsasən tənzimləyir. I Qəsr döngəsi bir tərəfdən keçmiş ticarət küçəsinə, digər tərəfdən isə Kiçik Qala küçəsinə açılır. Hər iki tərəfdən yaşayış kvartalları ilə əhatə olunmuş digər dar küçələr məhəllə sistemini yaradır. Yaşayış sahəsinə olan tələbatdan, kiçik şəhər ərazisində binalar bir-birinə daha sıx yerləşməklə kiçik, dar, koridor şəkilli küçələrin yaranmasına səbəb olurdu.

İçəri Şəhər qədim məhəllə quruluşunu demək olar ki, tam dolğunluğu ilə qoruyub saxlamışdır. Piyada hərəkətinə hesablanmış ensiz, əyri küçələr əsasən relyefə və müsəlman həyat tərzinə uyğun mürəkkəb planlaşma quruluşu yaratmışdır. Məhəllələrin təpə döşündə, relyefə uyğun terraslar şəklində yerləşməsi nəticəsində,
şəhər ümumi pilləvari quruluş almışdır. Məhəllə sisteminin formalaşması orta əsrlərdən başlayaraq XIX əsrin sonlarına kimi davam etmişdir. Hələ islama qədər yaşayış məskənində od məbədlərinin mövcudluğuna baxmayaraq, dövrümüzə gəlib çatmış islam dini tikililərinin şəhərsalma quruluşunda meydana gəlməsi (Sınıq-qala, Aşur məscid) və onların bütün şəhər ərazisində səpələnməsi, İçəri şəhərin şəhərsalma sisteminin məğzini təşkil edən, ona özünəməxsus memarlıq siması verən yaşayış məhəllələrinin formalaşmasini təmin etmişdir. Hər bir məhəllə kiçik, məhəlli xarakterli ictimai düyünləri ilə şəhərin ayrılmaz elementinə çevrilmişdir. Bakı qalasında peşə və patronomik səciyyəli 14 məhəllə formalaşmışdır:
1.**HOPPATARANLAR** məhəlləsi - Bu məhəllə tək qala qapısından başlayaraq, "İçəri Şəhər" otelinədək bağça arası uzanır. Patronomik səciyyəli bu məhəllənin qohum sakinləri hop-gopçu (yalan danışan) olduqlarından onları hoppataranlar adlandırmışlar.
2.**QIRÇILAR** məhəlləsi – Taqıyev qapısından Vahid bağına, Mir-Mövsüm ağanın evinə kimi olan bir ərazini əhatə edir. Məhəllənin əhalisi peşə səciyyəli olmaqla qırçılıqla məşğul olmuşdur.
3. **DAĞLILAR** məhəlləsi - Vahid bağıyla Hoppataranlar məhəlləsi arasını əhatə edir. Bu məhəllədə Xızıdan gəlmiş qohum nəsillər məskunlaşmışlar.
4. **AĞŞALVARLILAR** məhəlləsi - Vahid bağından "Meredian" oteli və Xıdır məscidi arasındakı bir məkanı əhatə edir. Məhəllənin əhalisinin məşğuliyyəti daş yonmaq olduğu üçün, daşın ağ tozu onların geyimlərinə hopmuş və onlar "Ağşalvarlılar" adlandırılmışlar.

5. **PAPAQÇILAR** məhəlləsi - Xıdır məscidindən, mərhum xalq artisti Nəsibə Zeynalovanın ata mülkü Zeynal evinə kimi olan bir ərazini əhatə edir və peşə səciyyəli olmaqla, papaqçıların emalatxana-dükanlarından ibarət bir ərazini zəbt etmişdir.
6.**BUCQIRAQLILAR** məhəlləsi- Ağa Mikayıl hamamından "İçəri Şəhər" otelinə qədər olan məkan.
7. **HAMAMÇILAR** məhəlləsi - Ağa Mikayıl hamamından "Bənövşə" aptekinə kimi ərazini əhatə edirmişdir. Küçə boyu inşa edilmiş bir-neçə hamam İçəri şəhər əhalisinə xidmət etmiş və bu küçədə yaşayan əhali hamamlarda qulluq göstərmişlər.
8. **BALIQÇILAR (LODKAÇILAR)** məhəlləsi - A. Zeynallı küçəsindən Meredian otelinə kimi olan bir ərazini zəbt etmişdir. Peşə səciyyəli bu məhəllənin əhalisi Xəzər dənizindən balıq tutmaq və onu satmaqla ailələrini dolandırmışlar.
9. **KOSAVALAR** məhəlləsi - Cin məscidi, Şirvanşahlar saray kompleksinin arxası daxil olmaqla Bəylər məscidinə qədər olan bir ərazi.
10. **ŞEŞƏLİLƏR** məhəlləsi- Bəylər məscidindən Azərbaycan Dövlət Ensiklopediyasına qədər olan bir ərazidə yaşayan məhəllə sakinləri, verilən məlumatlara görə davakar olduqlarına görə, hər sözə görə şeşələndiklərindən, onların yaşadıqları məhəllə belə adlandırılmışdır.
11. **ZƏRGƏRLƏR** məhəlləsi - Qız qalasından Əzim Əzimzadə adına bağ daxil olmaqla Zevin küçəsi, Qoşa qala qapısına kimi olan ərazini əhatə edir. Adından bəlli olduğu kimi, peşə səciyyəli məhəllədə zərgər emalatxanaları olmuşdur.
12. **QATIQÇILAR** məhəlləsi - Seyidlər və Dağlılar məhəllələrinin arası. Verilən məlumata görə, bu məhəllədə məskunlaşmış əhali əsasən qatıq satmaqla məşğul olmuşlar. Süd-qatıq məhsulları onlara Zirə kəndində yaşayan qohumları tərəfindən çatdırılırdı. Qala divarları arasındakı ərazi çox kiçik olduğundan, mal-qara saxlanılması rabadda və ya Bakının kəndlərində baş tuturdu.
13. **NABATÇILAR** məhəlləsi - Mirmövsün ağanın evi və Nöötçülər məhəlləsi ilə üzbəüz ərazini əhatə edirdi. Xeyir işlərinə və ya gündəlik həyata lazım olan şirniyyat, məhz bu məhəllədə hazırlanırdı. Onu da qeyd etmək istərdim ki, şirniyyatın çeşidlərinin bol olmadığı o dövrdə, nabat xeyir işlərində yüksək qiymətləndirilən məmulat idi.
14. **NÖÖTÇÜLƏR** məhəlləsi - Qəsr küçəsindən Rahibin evinə kimi olan ərazini zəbt etməklə, neft satılan mağazalarla sıralanmışdı. Əhali nefti haradan almaq lazım olduğunu bilərək, məhz bu məhəlləyə üz tuturdu.

Məhəllələrin dəqiq sərhədləri məlum olmasa da, onların təqribi tutduqları ərazini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Hər bir məhələnin tutduğu ərazinin sahəsindən və əhalinin sayından asılı olaraq, müxtəlif həcm-məkan tutumlu məscidinin inşa edildiyi məhəllə mərkəzi onun ictimai düyününü formalaşdırmışdır. Şəhər ərazisinin kiçikliyi məhəllə mərkəzlərinin də həcm-məkan həllinə sirayət etmişdir. Belə ki, bu mərkəzlər küçələrin kəsişməsi və ya onların genişlənməsi ilə kurdoner şəkilli məhəllə meydanlarında yaranmışdır. Kiçik meydanlar şəhərin tac damarları olan Böyük və Kiçik Qala, Minarə, Qüllə küçələri, digər dar-koridor küçələrlə əlaqələnir. Dar, kiçik küçələr, öz növbəsində bir tərəfdən böyük ticarət küçəsinə, digər tərəfdən isə baş küçələrə açılmaqla, Bakının İçəri şəhərinin baş və ikinci dərəcəli hissələrinin şəhərsalma kompozisiyasında vəhdətini yaratmışdır. Hər məhəllənin əsasən vahid tikintisi olan məscidlər, XI-XIX əsrlər ərzində inşa olunmaqla məhəllə mərkəzlərinin formalaşmasını

təmin etmişdir. Bu məscidlərdən Cin (XIV), Xıdır (1301), Ləzgi (XIV), Molla Əhməd(XIV), Hacı Banu(XVI) kimi məhəllə məscidləri öz kiçik həcm-fəza tutumu, yastı dam örtüyü ilə İçəri şəhərin yaşayış tikililərindən fərqlənmir. Məhəmməd (XI), Bəylər məscidi (XX) gümbəzli örtük konstruksiyaları və şaquli minarələri ilə diqqəti cəlb edirlər (1, s.70). Onlar şəhərin siluetini formalaşdırmaqla, onun istiqamətverici elementinə çevrilmişdir. Məhəllə məscidlərinin plan quruluşu əsasən tağ-tavanlı, birzallı ibadət zalından və ona aparan vestibüldən ibarət olmuşdur. Məscidlərin interyeri onların eksteryerləri kimi sadə olub, mehrab və divariçi taxçaların qurulması ilə həllini tapmışdır.

Məhəllələrin ayrılmaz, vacib elementinə çevrilmiş yaşayış binaları Bakının iç şəhərinin kiçik sahəsinə, təbiət-iqlim xüsusiyyətlərinə uyğun olan plan kompozisiyası ilə inşa olunmuşdur. Bir-birinə sıx yerləşmiş binalar nəticədə qapalı həyət quruluşu yaratmışdır. Yaşıllıqdan məhrum həyətlərdə nadir hallarda Abşeron iqliminə uyğun olan tut, əncir, üzüm əkintilərinə rast gəlinirdi. Binaların şəhərsalma sistemində belə yerləşməsi, fasadların çıxdığı dalan və şıxılmazları yaradırdı. Kiçik evlər əsasən Abşeronun yonulmamış əhəngda şından, gil-mala ilə inşa olunurdu. Düz damlı evlər qırla örtülürdü. Təbii relyefdə yerləşən yaşayış tikililəri, tutduqları pilləvari mövqeləri, açıq eyvanları ilə şəhərə baxımlı, parlaq siluet bəxş edirdilər. Xüsusilə dənizdən şəhərə gözəl mənzərə açılırdı.

Orta əsrlərdən XIX əsrin sonlarına kimi formalaşması davam edən məhəllə sistemi İçəri şəhərin şəhərsalma sistemini formalaşdırmaqla, onun müxtəlif formasiyalardakı inkişaf mərhələlərini öz şəhərsalma və memarlığında təcəssüm etdirmişdir.

Bakının orta əsr İçəri şəhərinin tarixi memarlıq simasının qorunub saxlanılması, bərpası və istifadəsi Azərbaycan tarixinin dünəni, bu günü və sabahı deməkdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva R. İçəri şəhərin şəhərsalma tarixindən. . İçəri şəhərin qorunması və inkişafı problemləri (məqalələr toplusu). Bakı, 2004.
2. Qiyasi C. İçəri şəhər Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə. İçəri şəhərin qorunması və inkişafı problemləri (məqalələr toplusu). Bakı, 2004.
3. Саламзаде А.В, Авалов Э.В, Салаева Р.Д. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку, 1979.
4. Фатуллаев-Фигаров Ш. Архитектурная енциклопедия Баку. Баку-Анкара, 1998.

Rahiba Aliyeva

FORMATION OF SYSTEM MEHELLE IN THE INNER CITY IN THE XIX CENTURY.

SUMMARY

Keywords: structure, a city, street, Islam, the house

Inner city (Old City) – valuable monument of Azerbaijan urban planning. We can say that in the Inner City fully preserved ancient structure mehelle. Narrow and crooked streets designed for pedestrian traffic, set up a complicated plan structure, appropriate relief and the Muslim way of life. In connection with the placement mehelle on a hillside on a relief in the form of terraces, the city formed in stepped structure. Formation of mehelle began in the Middle Ages and it lasted until the end of the XIX century. Despite the existence of Islam in to residential areas fire temples, formation in an urban structure buildings extant and belonging to Islam (Synyk -Kala Ashur Mosque) and their distribution throughout the city ensured the formation of residential mehelle that are the core urban system Ichari Sheher and give

it a distinctive architectural image. Mehelle each with its own small community nodes become an indispensable element of the city . In Baku Fortress formed 14 patronomic and professional mehelles.

Рахиба Алиева

ФОРМИРОВАНИЕ В XIX ВЕКЕ СИСТЕМЫ МЕХЕЛЛЕ В ИЧЕРИ ШЕХЕРЕ.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: структура, город, улица, Ислам, дом

Ичери Шехер – ценный памятник градостроительства Азербайджана. Можно сказать, что в Ичери Шехере полностью сохранилась древняя структура мехелле (квартал). Узкие и кривые улицы, рассчитанные для пешеходного движения, создали сложную планировочную структуру, соответствующую рельефу и мусульманскому образу жизни. В связи с размещением мехелле на склоне холма по рельефу в виде террас, город образовал ступенчатую структуру. Формирование системы мехелле началось со средних веков и длилось до конца XIX в. Несмотря на существование до ислама в жилой местности огнепоклоннических храмов, образование в градостроительной структуре построек, дошедших до наших дней и относящихся к исламу (Сынык-кала, мечеть Ашур) и распространение их по всей территории города обеспечили формирование жилых мехелле, которые являются ядром градостроительной системы Ичери Шехера и придают ей своеобразный архитектурный образ. Каждое мехелле, со своими малыми общественными узлами, превратилось в незаменимый элемент города. В Бакинской крепости образовались 14 мехелле профессионального и патрономического характера.

AZƏRBAYCANDA XRİSTİAN ETİQADLI TÜRK ABİDƏLƏRİ

Əlihüseynli Sabir TAĞIYEV[269]

Açar sözlər: Qafqaz türkləri, xristian abidələri, İrmaşlı piri, Keşikçi dağ məbədi, Avey məbədi, Göyəzən məbədi.

Mən, Azərbaycan Respublikasının Şəmkir rayonunun İrmaşlı kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuşam və həmin kənddə də orta təhsil almışam. Sovet dövründə ali təhsil aldığımdan milli mənsubiyyətimin türk olmağımdan inanın ki, anlayışım belə olmayıb. Onun da sayəsində yaşadığım rayonun ərazisində olan 14 xristian etiadlı kəndin hamısının erməni kəndi olduğunu eşitmişəm və onların hamısına həmin dövrdə kafir kimi baxmışıq. Bir şəmkirli kimi 2011-ci ilə qədər mən də elə bilirdim ki, rayonumuzda 14 erməni kəndi var. 2011-ci ildə Şəmkirdə tədqiqat apararkən mənə məlum oldu ki, bu kəndlərin hamısında yaşayan soydaşlarımız xristian etiqadlı türklər imiş. Sən demə ermənilər ruslar tərəfindən 1828-1832-ci illər ərzində İrandan və Türkiyədən bu ərazilərə, Qarabağın dağlıq hissəsinə, İrəvan vilayətinə və Gəncə ətrafına köçürülmüşdür (Cəfərov, 2004, s. 164). Həmçinin bu illərdə İrandan köçürülən ermənilərin hamının qarşısında utanmadan dedikləri sözlərin də yaşlı sakinlər el arasında bir misal olduğunu hələ də xatırlayırlar: **"İran çörəyini yeməkdənsə, rus otunu otlamaq daha yaxşıdır"**(Qlinka, 1995, s. 30). Onlarda bu inamı Rusiya imperiyasının 1815-ci ildə Şimali Azərbaycanda Azərbaycan albanlarının Patriarxal Katalikosluğunun, yəni kilsə metropoliti vəzifəsinin rus çarının xüsusi fərmanı ilə buraxılması olmuşdu (İeromonax, 2005, s.167). 1828-ci il müqaviləsindən 8 il sonra 1836-cı ildə mart ayının 11-də imperator I Nikolay Erməni kilsələrinin 10 fəsil, 111 maddədən ibarət olan "Nizamnamə"sini təsdiq etmişdir. Həmin nizamnamənin əsasında da Alban Katalikosluğu olan Gəncəsər patriarxlığı buraxılmışdır. Onun əvəzinə isə Erməni Katalikosluğu olan Eçmiədzin Patriarxlığının nəzdində Artsax-Şuşa və Şamaxı kimi iki eparxiya təşkil olunması üçün sərəncam vermişdir (İeromonax, 2005, s.167). **Bu proseslərdən sonra Alban kilsələrinin rəhbəri erməni keşişləri ilə əvəz olunmaqla Albaniyanın xristian etiqadlı kəndlərinin hamısına erməni keşişləri təyin olunub və həmin keşişlər isə erməni adət-ənənələrini, dəfn mərasimlərini, milli münasibət formalarını Xocalı soyqırımından betərin olmaqla qorxu yolu ilə məcbur etməklə albanların danışıq dillərini belə dəyişərək onları "turkitz şurdvaz"laşdırıblar, yəni türkdən dönmə erməni kimi formalaşdırıblar** (Əlihüseynli, 2012, s. 4). Yenə tədqiqatçıların fikirlərinə istinad etsək onların Azərbaycan albanlarının, gürcülərin və ermənilərin mənbələrini real şəkildə araşdırdıqda faktlar göstərir ki, Qafqazda eramızın əvvəllərində və ortalarında ancaq və ancaq qədim Türk, yəni Azərbaycan Albanlarının və Gürcülərin kilsələri olmuşdur (İeromonax, 2005, s.131). **Ən dözülməz hal isə 1909-1910-cu illərdə Rusiyanın Müqəddəs Sinodunun Eçmiədzin sinoduna və Yerevanın erməni qriqoryan konsistoriyasına tabeliklərində olan eparxiyaların köhnə arxiv sənədlərini məhv etməyə rəsmi şəkildə icazə verməsidir** (İeromonax, 2005, s.167). Bununla da Azərbaycan

---

Əlihüseynli Sabir Tağıyev – AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun böyük elmi işçisi

Albanlarının kilsələrində saxlanılan arxiv sənədləri məqsədyönlü şəkildə, dövlətin xüsusi razılığı və nəzarəti ilə məhv edilib. Bununla da Azərbaycan albanlarının min illərlə olan tarixi iki qonşu düşmənin əli ilə izlərinə qədər silinməyə çalışılıb. Onlardan ermənilərə lazım olanları saxlanılaraq öz xeyirlərinə erməni dilinə tərcümə olunub, qalanları isə yandırılaraq külə çevrilib. Bunlara gürcü tədqiqatçısının təbiri ilə desək: **"Bu məqsədlə onlar lazımi hoqqalar çıxarıblar: harda nə bacarıblar, onu da ediblər, hər cür izi itirməyə çalışıblar"** (Çavçavadze, 1995, s.13). Zaza Aleksidze adında digər bir gürcü tədqiqatçısının "Qafqaz albanları dilləndilər" kitabında olan fikirlər bizim mövqeyimizi tamamilə təsdiq edir. Onun həmin kitabından "Alban yazısı və alban ədəbi abidələri haqqında sənədlər" sərlövhəli yazısının bir hissəsini diqqətinizə çatdırırıq: "XIX əsrin 30-cu illərindən itib yoxa çıxmış alban ədəbi abidələrinin axtarışı davam etdirilir. Həmin müddət ərzində dəfələrlə alban əlyazması olan mətnlərin, yaxud epiqrafik abidələrin aşkara çıxarılması haqqında (o cümlədən Gürcüstan ərazisində də) sensasiyalı məlumat yayıldı. Lakin bu sensasiya vaxtsız yayılmışdi: mətnlər o zaman üçün yad formalı olan erməni, yaxud yunan əlifbası ilə yazılmışdı, yaxud kriptoqrarm idi. Alban yazısının hər hansı nümunəsini üzə çıxarmaq ümidi artıq boşa çıxmaq üzrə ikən, İ. Abuiadze Eçmiədzindəki (indiki „Matenadaran"dakı) əlyazmalar arasında erməni dilinin qrammatikası dərsliyini aşkara çıxartdı. Burada yunan, latın, gürcü, Suriya, kopt və ərəb əlifbaları ilə yanaşı alban əlifbası da verilmişdi.

Alban əlifbasının aşkara çıxarılması effekti o qədər güclü idi ki, elmi ədəbiyyatda kəşfin tarixi də dəqiq qeyd edildi: **28 sentyabr 1937-ci il. Həmin tarix „Qafqaz alban filologiyasının və Qafqaz alban dilşünaslığının təvəllüd günü" sayılır."(**Aleksidze, 2003, s.37)**.** Müəllif həmin yazıda erməni aliminin də fikrini çox gözəl vermişdir: "Erməni alimi Hr. Acaryan Ermənistan Elmlər Akademiyasının „Xəbərlər" filialında İlya Abuladzenin kəşfi ilə əlaqədar aşağıdakı sözləri dərc etmişdir: „1937-ci il sentyabrın 28-də Eçmiədzindəki əlyazmalar arasında alban əlifbasını aşkara çıxarmış gənc gürcü alimi Abuladze unudulmaz şöhrət və hörmət qazandı". Hr. Acaryan kəşfin sonrakı vəziyyətini uzun müddət qaranlıqda qalmış adamın qəflətən işığa çıxması ilə müqayisə etmişdir"(Aleksidze, 2003, s.37).

Bəli, mənim həmkarlarım, bunlar 1909-1910-cu illərdə Rusiyanın Müqəddəs Sinodunun Eçmiədzin sinoduna və Yerevanın erməni qriqoryan konsistoriyasına tabeliklərində olan eparxiyaların köhnə arxiv sənədlərini məhv etməyə rəsmi şəkildə icazə verməsinin acı nəticələrinin minlərdən biridir. Ermənilərin üzdəniraq əməllərinin acı nəticəsini özünüz görürsünüzmü?

2011-ci ildə Şəmkir rayonunun memarlıq abidələrini tədqiq edərkən onun mənbələrini araşdıran zaman belə problemin qnisoloji köklərinə aparacaq cığırın ucunu tapa bildim. Bu, N.Vəlixanlının 1974-cü ildə çapdan çıxmış "IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında" əsəri idi (Vəlixanlı, 1974). Əsərdə Şəmkirlə bağlı şərhdə deyilir: *"9. Əl-Mütəvəkkiliyyə həmzinin Şamkur. Əl-Bəlazuri, əl-Yə'qubi, Yaqut və başqalarının mə'lumatlarına görə, «qədim şəhər» sayılan Şamkuru xəlifə Osmanın (644—656) dövründə Səlman ibn Rəbi'ə əl-Bəhilinin qoşunları tutmuşdu. Sonralar siyavurdilər basqın edib buranı dağıtdılar. V. F. Minorski Şirvan və Dərbəndin tarixini tədqiq edərkən yazır ki, Konstantin Baqrayanarodnı türklərin (bizanslılar macarları belə adlandırırdılar) qədim adının*

Sabarta asfala—«ağ sabarta» olduğunu göstərir. (V. F. Minorski. İstoriə Şirvana, səh. 214. Peçenqlərin basqını nətiəcəsində macarların bir hissəsi qərbdə, o biri hissəsi isə İran vilayətlərindən birində məskən saldılar. Bu hadisə VIII əsrin ortalarında baş vermişdir. Həmin macarlar (sonralar xristianlığı qəbul edib ermənileşmişlər) erməni dilində «Sevordik» (qara oğullar — xalq etimiologiyasıdır), *ərəb dilində isə «Savardnya» və ya «Siyavurdiya» adlanan xalqdır. Əsas yaşayış yeri indiki Tovuz (Gəncə ilə Tiflis arasında) ərazisində idi."(* Vəlixanlı, 1974, səh.48).

Sitatdan gorsənir ki, Nailə Vəlixanlı V.F.Minorskinin 1963-cü ildə Moskvada çap olunmuş "İstoriya Şirvana i Derbenda" əsərinin 214-cü səhifəsində olan qeyd və şərhlərə istinad edib *(*Minorski, 1963, s. 214).

Gördüyümüz kimi V.F.Minorskinin sitat gətirdiyi mənbə isə K.Baqryanarodnının 1949-cu ildə çap olunmuş *"***De administrando imperio"** əsəridir. Həmin əsərin 38-ci paraqrafı demək olar ki, cəmi bir səhifədir.

Həmin əsər rus dilinə Slavyanşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları- Q.Q.Litavrin və A.P.Novoseltsev tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu bir səhifədə 22 dəfə "***турки***", "***турок***", "***турками***" kimi sözlər işlənsə də bir dəfə də olsun **"madyar", "madyarı**" kimi sözlər işlənməmişdir. Bir səhifəlik 38–ci fəslə aid isə 28 bənddən ibarət dörd səhifəlik qeyd və şərhlər, yəni kommentariyalar verilir. Həmin kommentariyalarda isə 45 dəfə "***мадьяр***", "***Мадьяры***" kimi sözlərdən istifadə edirlər (**Багрянородный,** 1991, 38).

Burdan aydın görsənir ki, azərbaycanlıların və türklərin milli mənafelərinə uyğun heç bir mülahizədən söhbət getmir. Onlar ancaq və ancaq özlərinin təmsil etdikləri dövlətin və xalqın siyasi quruluşunun tələblərinə və milli mənafelərinə uyğun hərəkət ediblər!! Belə olan təqdirdə onlara istinadən sitat gətirib tədqiqat aparmaq düzgündürmü? Əlbəttə yox!!! Bu şəxsən mənim aləmimdə öz əlimizlə, qələmimizlə, düşüncə və təfəkkür tərzimizlə mənsub olduğumuz xalqı təhqir etmək, onun tarixini təhrif etmək, saxtalaşdırıb məhv etməkdən başqa bir şey deyildir! Şərhin 4-cü bəndində: **"*...с этниконом армянских источников "севордик" (народ VIII в, на р. Куре*),..."** verilən sitatın sonunda heç bir mənbə belə yoxdur. Burda belə verilən şərh Minorski tərəfindən isə təhrif olunaraq: **"həmin macarlar (sonralar xristianlığı qəbul edib ermənileşmişlər) erməni dilində «Sevordik» (qara oğullar — xalq etimologiyasıdır"** kimi verilir.

Deməli ermənilərin əli tarixi mənbələri saxtalaşdırmaqda həmişə hər yerə uzanıqlı olub. O cümlədən həmin əllər Fransada Minorskiyə də çatıb ki, o da belə şərh verib. Biz isə fil qulağında yatmışıq və indi də yatırıq. Həmişə iş-işdən keçəndən sonra yuxudan ayılırıq, onda isə gec olur. Heç olmazsa atalarımızın "ziyanlığın yarısından qayıtmaq da qazancdır" dediyi kimi edək. Bu əsərin tərcüməsini bir millət, iki dövlətin alimlərinin köməyi ilə indi isə təşkil edək. Ona aid olan qeyd və şərhləri isə iki dövlət bir millətin tarixçi, dilçi alimləri versinlər!!!

K.Baqryanarodnının rus dilinə tərcümə olunmuş "Ob upravlenii imperiyey" əsərinin 38-ci fəslinə diqqət yetirdikdə bir az da qədimə getmiş oluruq. Belə ki müəllif qeyd edir ki, bacanaqlara məğlub olan türklər iki hissəyə ayrılırlar. Bir hissəsi "sarsılmaz sabartalar" (sabartami-asfalami) adlanılmaqla şərqdə, digər hissəsi isə qərb tərəfdə məskunlaşmışlar. **Həmçinin müəllif qeyd edir ki, qərbdə və şərqdə məskunlaşmış türklər arasında müntəzəm olaraq qarşılıqlı iqtisadi və ictimai əlaqələr mövcud olmuşdur.**

X əsrin sonunda Macar torpağında məskunlaşan türklər dörd tərəfdən xristian dövlətləri ilə əhatə olunduğundan yüz il sonra, yəni XI əsrdə xristianlığı qəbul etmək məcburiyyətində qalırlar və qəbul edirlər. Lakin bu vaxtı onlar iki seçim qarşısında qalırlar: xristianlığın katoliklik, yoxsa provoslavlıq etiqadını qəbul etsinlər? Uzun sürən mübahisə, mülahizə, məsləhət və araşdırmalardan, ən nəhayətdə isə qan yaddaşının təsiri sayəsində almanların katolik dinini qəbul etmək qərarına gəlirlər. Sual oluna bilər, niyə məhz almanların katolik dinini? Əlbəttə bunun özu ayrıca bir tədqiqatın problemidir. Ancaq hər ehtimala qarşı bu seçimin özündə də bir qanunauyğunluq var. Yəqin ki, bu iki xalq arasında oxşar əlamətlər olan milli adət, ənənə, xarakter, xüsusiyyət, tələbkarlıq, prinsipiallıq, saflıq, sözü bütünlülük, mübarizlik, əyilməzlik, sədaqətlilik, nikbinlik və sair və ilaxir daha nə bilim nələr, nələr olmasaydı belə seçim olmazdı.

Murad Adji özünün tədqiqat üslubuna uyğun olaraq türk-alman əlaqələrinə özünəməxsus aydınlıq gətirir: "Atillanın dövründə Altaydan ən aralı məsafədə yerləşən ərazini türkcə "uzaq", yəni "alman" adlandırırdılar. Buradan isə "Almaniya" toponimi, yəni "Germaniya" formalaşmışdır. Ona görə də əksər "German nəsilləri" göygözlü, almacıq sümükləri çox çıxıq olan, enlisifətli, irisifətli, bir sözlə aydın görsənən qıpçaq görkəmlidirlər. Onlar Türk dilində danışırdılar. Bunu onların runı dilində olan yazıları, qədim adətləri və xalq yaddaşı təsdiq edir.Onlar uzaq Altaydan çıxanlardır!" (Аджи, 2004, s.41)

Məqalənin bu hissəsini işləyərkən sonu mənim üçün güzgü kimi aydın olsa da müasir qarışıq dövrümüzdə bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək və ictimai rəyi öyrənmək məqsədi ilə işlədiyim institutun direktor müavini İmaş Hacıyevin də bu problemlə bağlı fikrini maraqlıdır: onun qohumlarından biri II Dünya Müharibəsində əsir düşür. Müharibədən sonra Almaniyada yaşayır. Başqa bir qohumu isə müharibədən sonrakı covet dövründə jurnalist kimi təsadüfən Almaniyaya gedərkən onunla tanış olur və bir müddətdən sonra əsir düşmüş qohumları Azərbaycana gəlir. Söhbət əsnasında bildirir ki, biz əsirləri almanlar güllələyəndə alt paltarlarımızı belə soyundururdular. Cismani cəhətcə yəhudilərdən fərqlənmədiyimniz üçün biz əsirlərdən kəlmeyi şəhadəti soruşurdular. Kim onun iki kəlməsini deyən kimi onu əsirlərdən ayırıb saxlayır qalanları yerindəcə güllələyirdilər. Yekun nəticədə isə alman qızı ilə evlənməyə də icazə veriridilər. Bu özü göstərir ki, almanların özlərində belə türklərə qarşı qan yaddaşı formasında təbii bir sağlam münasibət var. Sözsüz bunun özünün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fundamental, əsaslı kökləri olmamış deyildir. Odur ki, istəsək də, istəməsək də M.Adjinin fikirlərinin real həqiqət olduğunu qəbul retmək məcburiyyətindəyik.

İndiki Macar torpağındakı qədim türklər almanların katolik dinini qəbul etdikdən sonra çox ehtimal ki, onların diplomatik əlaqələrinin təsiri sayəsində mərkəzi Tovuz olmaqla Kür çayının sağ sahilində Gəncə-Tiflis arasında yaşayan türklər də yerli xristian etiqadlı albanların sayəsində alman xristianlığı olan katolikliyi qəbul ediblər. Türklər bacanaqlara (peçeneklərə) məğlub olduqdan sonra ancaq və ancaq əlçatmaz, ünyetməz - Nüzgər, Çardaxlı Çənlibel, Barumşen, Barsumşen, İrmaşlı, Yanıxlı, Əsirlik, Avey, Göyəzən, Keşikçi və s. kimi dağların zirvələrində məskən sala bilərdilər. Həmin ərazilərdə avropa üslubuna yaxın işıqlandırma sistemləri ilə zəngin olan qədim avropa memarlıq incilərini özündə cəmləşdirən xristian etiqadlı məbədlərini tikiblər. Ölülərini isə həmin ərazilərdəki qədim qəbiristanlıqlarda üstü sal daşlı qəbirlərdə dəfn edibilər. Maraqlı orasıdır ki, üstü sal daşlardan ibarət qəbirlər Macarıstanda və Başkordostanda da

var. Hansı ki, həmin qəbirlər Başkordıstanda indi də müqəddəs yerlər kimi qorunur. Unutmayaq ki, tarixi reallığın bir aksiomu var: - **Tarix susanda memarlıq abidələri, arxeoloji abidələr və qəbiristanlıqlar danışır.** Ancaq bizlər bəzən onların nəinki danışığını, hətta haraylarını belə eşitmirik. Fikir verin, Macarıstranda olan türklər XI əsrə qədər artıq xristianlığı qəbul etmişdilər və imperatorun dediyinə görə onların həmin dövrdə Qafqazdakı türklərlə iqtisadi əlaqələri var idi. Odur ki, Şəmkir, Gədəbəy, Tovuz, Ağstafa, Qazax rayonlarının dağlarındakı xristian etiqadlı məbədlər, ancaq və ancaq qədim türklərə, sarsılmaz sabartalara məxsusdur. Onlarin sırasında Keşikçi, Avey, Göyəzən dağlarındakı və İrmaşlı, Nüzgər, Dağ Cəyir, Barumşen, Barsumşen, Nüzgər, Çardaxlı, Yanıxlı və s. kəndlərdəki məbəd və monastrlar da daxildir. Bunu birdəfəlik isbatsız qəbul edilən aksiom kimi bilmək nəinki alimlərimizin, hətta hər bir qafqazlının və bəşər övladının müqəddəs borcu olmalıdır.

Nankor ermənilər isə 1984-cü ildə Ermənistan elmlər Akademiyasının xətti ilə buraxdıqları "Мемориальные памятники средневековой Армении Хачкары IX—XIII веков" kitabında IX-XIII əsrdə Azərbaycanın ərazisində qəbirüstü abidələrdə və digər sahələrdə formalaşan xaç şəkilli abidələrin hamısını utanmadan, çəkinmədən özlərininki kimi ustalıqla təqdim edirlər (АН Арм. ССР, Институт археологии и этнографии, 1984).

Fikrimin doğruluğunu təsdiq etmək üçün diqqətinizə Amerika Birləşmiş Ştatlarının vətəndaşı, hüquq elmləri doktoru Səmyuel A.Uimzin (Səmyuel, 2004) əsərindəki mövqeyini çatdırmaq istəyirəm. Müəllif kitabında ermənilərin bəşər tarixindəki belə mövqelərinə elə gözəl şərh verir ki, onu təqdim etməyə ehtiyac duyulmur. Sanki rəhmətlik bizimlə bu məsələ ilə bağlı dialoqdadır:- "Mən nə azərbaycanlı deyiləm, nə gürcü, nə də türk. Mən amerikanam. Mən ilk şotland əcdadı 1686-cı ildə Amerikaya gəlmiş şotland-amerikanam. Mən cənubluyam, ömrüm boyu Baptist olmuşam və Amerikaya vergi ödəyirəm. Bu kitabı Vaşinqton, Roma, Paris, London, Moskva və İstanbul şəhərlərində apardığım ardıcıl elmi-tədqiqat işlərimin işığı altında qələmə almışam. Ermənistanda tədqiqat aparmaq da kömək edə bilərdi, lakin onların arxivləri ictimaiyyətin üzünə bağlanmışdır. Türkiyənin Istanbul şəhərindəki arxivlər daha çox açıqdır və mən orada xeyli çalışmışam. Məsələnin acı gülüş doğuran cəhəti burasındadır ki, Ermənistanın paytaxtı Yerevandakı və Bostondakı Erməni İnqilabi Federasiyası öz mənbələrinin qapılarını hələ də tədqiqatçıların və ictimaiyyətin üzünə bağlı saxlayırlar. Onlar nəyi gizlədirlər? Nə üçün Ermənistan özünün Erməni İnqilabi Federasiyasının idarəsini Birləşmiş Ştatlarda saxlayır? **Vərəqləyəcəyiniz səhifələr özünü Ermənistan Respublikası adlandıran ölkənin əsas tarixçisinin qələminə əsaslanır. Tarixçinin öz sözləri və onun sadaladığı mənbələr heç bir şübhə yeri qoymadan sübut edir ki, onun sevdiyi Ermənistan saxta və təcavüzkar bir ölkədir!"** (Səmyuel, 2004, s.20).

Amerikalı hörmətli tədqiqatçı alim Səmyuel A.Uimzin "**Ermənistan saxta və təcavüzkar bir ölkədir!**" fikirlərini biz də tarixi faktlarla sübut etmək istəyirik. Kür çayının sağ sahilinə iddiaçı olan ermənilərin orda heç bir vətəni olmadığını tarixi dəlillərlə sübut edək. **Birinci fakt:** 2011-ci ildə Şəmkir rayonunda tədqiqat apararkən çalışdıq ki, erməni kəndi kimi tanıdığımız kəndlərin hamısında ən qədim erməni qəbrini müəyyən edək: "Biz bu kəndlərin qəbiristanlıqlarında olarkən erməni üslubunda dəfn olunmuş qəbirlərin dəfn tarixlərini müəyyən etməklə müqayisəli şəkildə ən qədimlərini

müəyyən etməyə çalışırdıq. Hər kənd üzrə erməni üslublu dəfn olunmuş ən qədim qəbirlərin tarixi aşağıdakı kimi oldu:

1. Atabəydə----------1947-ci il;
2. Aşağı Çaykənddə(Barum)----------1922-ci il;
3. **Barsumşendə----------1851-ci il;**
4. Dağ Cəyirdə----------1921-ci il;
5. Kamandarda----------1936-cı il;
6. **Ələsgərlidə(Bada)----------1868-ci il**;
7. Yeni göyçədə----------1932-ci il;
8. Yuxarı Çaykənddə(Barsum)-------1922-ci il.

Araşdırmalardan görünür ki, ən qədim erməni üslublu dəfn olunmuş qəbir Barsumşen kəndində 1851-ci ilə təsadüf edir. Bu isə imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı ildə imzaladığı Erməni kilsəsinin üzdəniraq "Nizamnamə"sinin imzalanma tarixini o yana keçmir" (Əlihüseynli, 2012, s. 13-14).

İkinci fakt: Hər birimizə yaxşı məlumdur ki, tarix susanda tarixi abidələr, memarlıq abidələri və arxeoloji abidələr danışır. Onlar real həqiqətləri üzə çıxarmağa, obyektiv fikir söyləməyə imkan verir. Bu fikrimizi Şəmkir rayonundakı kəndlərində ermənilər tərəfindən qədim məbəd və qəbiristanlıqlardakı qədim xaç şəkillərinə və abidələrə vəhşicəsinə münasibət baxımlndan diqqətinizə çatdıraq. Əvvəlcə Aşağı Çaykənd (Barum) və Yuxarı Göyçə (Barsum) kəndlərində ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış qəbiristanlıqların şəklinə diqqət yetirək. Bu məqsədlə aşağıda hər iki kəndin qəbiristanlıqlarından çəkdiyimiz şəkilləri diqqətinizə çatdırırıq. Ermənilər hər iki kəndin ərazisində olan qədim türk qəbiristanlıqlarını vəhşiliklə dağıdıblar. Əgər həmin qəbiristanlıqlar ermənilərin olardısa heç onları dağıdıb onlar yol çəkərdilərmi? Əlbəttə yox!! Bəs onlar həmin qəbiristanlıqları niyə dağıdıblar? Ona görə ki, həmin qəbirlər ermənilərin deyil, qədim xristian etiqadlı türklərindir.

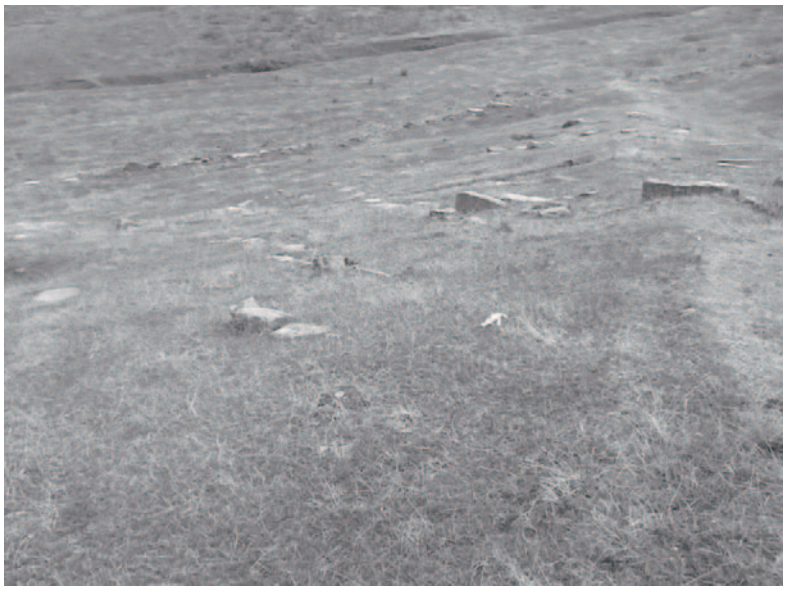

Şəkil 1. Barum(Aşağı Çaykənd) kəndində ermənilər tərəfindən aşağı hissəsi dağıdılaraq bulağa yol çəkilən qədim qəbiristanlıq

Şəkil 2. Barum(Aşağı Çaykənd) kəndindəki qədim qəbiristanlığın bulağa gedən yol üçün dağıdılmış hissəsi

Şəkil 3. Barum(Aşağı Çaykənd) kəndindəki qədim türk qəbiristanlığının şimal-qərb tərəfindəki bulağın qarşısında qədim türklərə məxsus xaç şəkilli daşlardan düzəldilmiş nov

Bu gördüyünüz bulağın qarşısındakı novun daşlarının üstündəki xaça baxıb özünüz nəticə çıxarın. Odur ki, onun birinin şəklini ayrıca diqqətinizə çatdırıram.

Şəkil 4. Barum(Aşağı Çaykənd) kəndindəki qədim türk qəbiristanlığının şimal-qərb tərəfindəki bulağın qarşısındakı novda olan üstü qədim türklərə məxsus xaç şəkilli daşlarından biri

Bu şəkil isə indiki Yuxarı Göyçə, əvvəllər isə Barsum adlanan kəndin qədim qəbiristanlığıdır. Fikir verirsinizsə onların aşağısından yol açılıb.

Şəkil 5. Yuxarı Göyçə(Barsum) kəndindəki qədim qəbiristanlq

Şəkil 6. Yuxarı Göyçə(Barsum) kəndindəki qədim qəbiristanlq vəhşicəsinə dağıdılaraq əraziyə yol açılmışdır

Şəkillərdən aydın görsənir ki, qədim qəbiristanlıqlar necə vəhşicəsinə dağıdılaraq yol çəkilib. Bəli həmin yollardan birincisi bulağa, digəri isə əraziyə gedir. Ən dəhşətli səhnəni isə bulaq başına aparan yolda görürük. Dəhşətli orasıdır ki, dağıdılmış qəbir daşlarından bulağın novunu düzəldiblər. Şəkillərə baxıb özünüz deyin: bu hansı insanlıq normalarına uyğun gəlir? Əlbəttə ancaq və ancaq var-varlar, qansız və amansız düşmənlər bunu edə bilərlər. Bəs ermənilər kimi özlərinə düşmən bilirlər? Əlbəttə türkləri. Deməli bu qəbirlər türklərindir ki, onlar bu qəbiristanlıqla belə rəftar ediblər.

İndi isə başqa kəndlərdəki qəbiristanlıqlardakı qədim xaç şəkillərinə diqqət yetirək.

Şəkil 7. Çənlibel (Çardaxlı) kəndindəki qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü abidədə qədim türklərə məxsus xaç şəkili

Şəkil 8. Çənlibel (Çardaxlı) kəndindəki qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü abidədə qədim türklərə məxsus ən qədim xaç şəkili

Şəkil 9. S.Tağıyevin İrmaşlı kəndindəki Xaçın düzü deyilən qəbiristanlıqda aşkar etdiyi qədim türklərə məxsus xaç şəkilli qəbirüstü abidə

Şəkil 10. Kamandar kəndindəki qədim qəbiristanlıqda qədim türklərə məxsus xaç şəkilli baş daşlarından biri

Şəkil 11. Şəmkir rayonu Barumşen kəndindəki birinci ən qədim məbəd

Şəkil 12. Şəmkir rayonu Barumşen kəndindəki birinci ən qədim məbədin ön tərəf divarının yuxarı hissəsində qədim türklərə məxsus xaç şəkli

Bulağın novundakı, Çənlibel (Çardaxlı), İrmaşlı, Kamandar qəbiristanlıqlarındakı qəbirüstü abidələrin üstündəki xaçlara fikir verin- bunlar erməni xaçlarıdırmı? Əlbəttə yox! Bu xaç şəkilləri Macarıstan arxeoloqları tərəfindən tapılmış və Mannesqrafa və Frauenqrafa məxsus taclardakı xaçlarla eyni deyilmi?

Şəkil 13. Macarıstan Respublikasının arxeoloqları tərəfindən tapılmış Mannesqrafın üzərində qədim türklərə məxsus xaçlar olan tacı(Fodor, 2006, s.152).

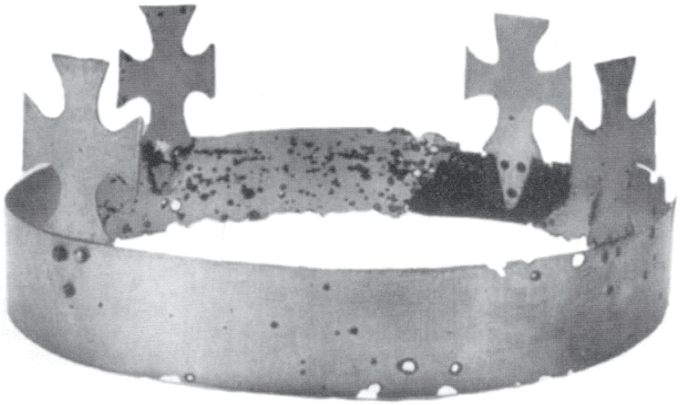

Şəkil 14. Macarıstan Respublikasının arxeoloqları tərəfindən tapılmış Frauenqrafın üzərində qədim türklərə məxsus xaçlar olan tacı (Fodor, 2006, s.152).

Əlbəttə eynidir!! Bu isə yuxarıda verdiyimiz şərhlərə əsasən Macarıstandakı türklərlə diplomatik əlaqələrin sayəsində X əsrdən sonra Azərbaycan albanlarına gəlib çata bilərdi.

Əziz oxucum belə misalları sonsuz sayda çəkmək olar. Sadəcə olaraq məqalənin mətni buna imkan vermir.

Şəmkirdə tədqiqat apararkən İrmaşlı kəndinin ağsaqqalları ilə görüşərkən kənd ağsaqqalı Məsim Haxverdi oğlu bildirmişdi ki, İrmaşlı piri ermənilərin nəzarətində olarkən pirə nəzarət edən erməni keşişi özü etiraf edirdi ki, bu İrmaşlı monastrı biz ermənilərin yox, əslində xristian etiqadlı türklərindir. Onun tarixi isə Eçmiədzindədir. Bu informasiya həmişə xatirimdə olduğundan İrmaşlı piri barədə erməni mənbələrində materiallar axtarmağa cəhd etsəm də tapa bilmirdim. 2010-cu ildə çapdan çıxmış "İrəvan xanlığı" kitabının mənbələrini araçdırarkən diqqətimi ən sonuncu kitab - Simeon İrəvanlının "Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastrların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı" oldu (**Ереванци, 1873**). Həmin kitab erməni dilindən rus dilinə tərcümə olunaraq 1958-ci ildə Moskvada çap olunmuşdu. Onu əldə etməkdə mənə öz həmkarlıq köməyini əsirgəməyən İradə Məmmədovaya minnətdaram. Kitabın ksero surətini İradə xanımdan alıb mən də surətini çıxartdırdım və diqqətlə araşdırmağa başladım. Nəhayət 187-ci səhifədə İrmaşlıya uyğun "Kiraşlu", Keşişkənd - əsl adı isə Aydın Dərviş olan, Qırxbulaq (indiki adı isə Qoşabulaq) adlı kəndlər barədə qismən də olsa erməni üslubunda qeyri səhih də olsa məlumatlar ala bildim. Həmin mənbədə ona sahib kimi çıxış edən erməni keşişi özü öz dili ilə saxta yalanlarının üstünü açır. Belə ki, müəllif yaxşı ki, həmin kəndlərin kimdən və hansı yolla alınmağını göstərir. Kiraşlu haqqında yazır: «Шесть дангов мулка этого села первоначально принадлежали св. Престолу. Их купил католикос Григор у Амир – Рустама за 1060 дианов и отдал в вакф св. Престолу, … Затем в дни католикоса А.Джугаеци некий мусульманин Касум предявляет св. Престолу иск, говоря, что мульк это села принадлежит ему….Затем …два мусальманина Аликули и Зейналабди, сыновя ереванского Эмина, оспаривает у св. Престола мульк села Кирашлу, имея в руках курчую своей матери…. » (Ереванци, 1873, с. 187-188).

Bu isə onu göstərir ki, onların özlərinin dediyinə görə erməni katalikosu Kiraşlunu alana kimi həmin kəndin sahibləri var idi. Hətta həmin sahiblərdən birinin də İrəvanlı Hüseynəli xanın olduğu dəfələrlə və yekin nəticədə Aştarak kəndi ilə bağlı materialda da vurğulanır (Ереванци, 1873, c. 199-200). Belə olan halda siz bunların həyasızlıqlarının dərəcəsinə baxın ki, pul verib aldıqları kəndi özlərinin ata-baba yurdu kimi təbliğ edirlər. Bu özü görsədir ki, torpağın sahibi olduğu bir halda onlar sonradan gəlib, kukuşkalar kimi torpaq sahiblərini yurd-yuvalarından çıxarmağa, ustalıqla didərgin salmağa çalışırlar.

Mən bir ziyalı kimi bablarımızdan bizə miras qalmış bir şeyə inanıram: ətlə dırnağın arasına girən gec-tez iylənmiş çıxacaq!! Çox ehtimal ki, ruslar ilə azərbaycanlı türklərin arasına girən ermənilər də tarixi reallıqların sərt üzünü görəcəklər, özlərinin tarixi cəzalarını bir daha alacaqlar.

2012-ci ildə Macarıstanda Türk xalqlarının IV beynəlxalq Kurultayında 22 Türk Dövlətinin bayrağının birgə dalğalandığını gördükdə Ümummilli liderimiz H.Əliyevin: "Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!" və "Biz, iki dövlət, bir millətik" fikirləri qəlbimdə səsləndi və həmin fikirlərdən ruhlanaraq dilləndim: Mənim hörmətli ümummilli liderim bu gün isə biz iki yox, 22 dövlət, bir millətik! Odur ki, burada özümdən asılı olmayaraq alim həmkarım Elməddin Əlibəyzadənin sözlərinini də xatırladım: - "Mən Şumer köklü, Az//As əsaslı, İskit soylu, Sak ləyaqətli, Hun əzəmətli, Oğuz nəsilli, Türk əsilli türkəm! Bununla da fəxr edirəm. Millətim türk, dilim türk dili, vətənim Azərbaycandır..."(Şükürova, 2006, s. 3).

Bütün bu problemlərin həllərinin vacib şərtlərindən biri də, xristianların özlərinin qədim mənbələrinə istinad etməkdən ibarətdir. Həmin müqəddəs mənbələrdən biri də K.Baqryanarodnının "**De administrando imperio" əsəridir (Porphyrogenitus, 1985).** Odur ki, K.Baqryanarodnının "**De administrando imperio" əsərinin yunan dilindən bir başa, heç bir tərcümənin təsiri altına düşmədən Azərbaycan və Türk alimlərinin köməyi ilə ana dilimizə tərcüməsi günün vacib və həllini gözləyən zəruri problemlərindən biridir. Bu problemi həll etmək üçün 22 Türk dövlətinin alimləri bu müqəddəs məqsəd uğrunda birləşməli və bu şərəfli vəzifəni layiqincə yerinə yetirməlidirlər!!**

Mənim əziz və hörmətli türk qardaşlarım! Biz ziyalılar hər birimiz öz dövlətimizdə beynəlmiləl ruhlu dövlət müstəqilliyimizin sarsılmazlığının, dönməzliyinin, əbədiliyinin keşiyində ayıq, sayıq dayanmalıyıq ki, bəşər tarixində türkün yerini bu qalmaqallı dünyada yaşada bilək! Bu yolda sizin hər birinizə uğurlar diləyirəm.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. **Аджи, М.,** (2004), Европа, тюрки, Великая Степ. ООО «Издательство АСТ», Москва.
2. **Aleksidze, Z**., (2003), Qafqaz albanları dilləndilər, "Artanuçi" nəşriyyatı, Tbilisi.
3. **Багрянородный, К.,** (1991), Об управлении империей, "Наука", Москва.
4. **Porphyrogenitus, G., (1985), De administrando imperio,** ***Second Impression.***
5. **Cəfərov, Ə**., (2004), Azərbaycanın ilk sakinləri, "Elm" nəşriyyatı, Bakı.
6. **Çavçavadze, İ., (1995),** Erməni alimləri və fəryad edən daşlar, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı.
7. **Чубинашвили, Г.,** (1948), Пещерные монастыри Давид-Гареджи (очерк по истории искусства Грузии), Издательство АН ГССР, Тбилиси.
8. **Ереванци, С., (1958),** Джамбр памятная книга зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей, Издательство Восточной Литературы, Москва.

9. **Əlihüseynli, S., (2012),** Türkdən dönmə ermənilər (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, erməni dillərində), "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı.
10. **Əlihüseynli, S., (2012),** Təbiətin və cəmiyyətin bəlaları (Azərbaycan, türk,rus, ingilis, erməni dillərində)., "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı.
11. **Əlihüseynli, S.,** (2012), Sağalmaz yaraların yeganə məlhəmi, "Yeni xəbər" qəzeti, 22 dekabr, səh. 15, Bakı.
12. **Əlihüseynli, S.,** (2013), Sağalmaz yaraların yeganə məlhəmi, "Yeni xəbər" qəzeti, 12 yanvar, səh. 15, Bakı.
13. **Иеромонах, А**., (2005), История Христианства в Кавказской Албании, «Нурлан», Баку.
14. **Qaraca, B.,** (2011), Macar rapsodiyası, "Azərbaycan" qəzeti, 13 noyabr, səh. 2, Bakı.
15. **Qlinka, S.,** Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı.
16. **Минорски, В.,** (1963), История Ширвана и Дербента, Издательство Восточной Литературы, Moskva.
17. АН Арм. ССР, Институт археологии и этнографии, (1984), Мемориальные памятники средневековой Армении Хачкары IX—XIII веков, Ереван.
18. **Səmuel, A., (2004),** Ermənistan-terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri.(İngilis dilindən tərcümə edəni Z.Ağayev), Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti, Bakı.
19. **Şükürova, G.,** (2006), Alim-vətəndaş Elməddin Əlibəyzadə, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı.
20. **Vəlixanlı, V**., (1974), IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, "Elm" nəşriyyatı, Bakı.
21. **Fodor, İ., (**2006), Folia archaeologia LII, Magyar Nemzeti Muzeum, Budapest.

Alihuseynly Sabir Tagıyev

TURKISH MONUMENTS WITH CHRISTIAN FAITH IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Key words : Caucasian Turks, Christian monuments, Irmashlı sacred place, Keshikchy mountain temple, Avey temple, Goyazan temple.

For the first time in history of Azerbaijan,SabirTagiyev directly prove now known as the Armenian churches and cemeteries ancient Christian temples and ancient Christian cemeteries is the property of the Turks with the help of rare historical sources.The author sharply insists for the first time,K.Baqryanarod's work "De administrandoimperio"s translation into our mother tongue from Greek,without any falling under influence with the help of Azeri and Turkish scholars,is one of the important and necessary problems.

Алигусейнли Сабир Тагиев

ТЮРКСКИЕ ПАМЯТНИКИ ХРИСТИАНСКОГО ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: кавказские тюрки, христианские памятники, пир Ирмашлы, горный храм Кешикчи, храм Авей, Гёйязянский храм.

Впервые в азербайджанской исторической науке путем введения в научный оборот редких исторических источников автор доказывает принадлежность к древним тюркам христианских храмов и кладбищ, до сих пор преподносимые как армянские церкви и кладбища. Автор считает, что непосредственный перевод с греческого языка на азербайджанский язык произведения К.Багрянародного "**De administrando imperio"** является важной и ожидающей своего решения проблемой.

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ RABİTƏ VASİTƏLƏRİNİN YARADILMASI TARİXİNDƏN

Sevinc MUSTAFAYEVA[270]

Açar sözlər: İrəvan, telefon, teleqraf, poçt, şəhər

Ölkənin iqtisadi inkişafında, o cümlədən daxili və xarici əlaqələrinin qurulmasında rabitə vasitələrinin əhəmiyyətini başa düşən çar hökuməti Şimali Azərbaycanın işğalından sonra bu diyarın idarə edilməsindəki çətinlikləri nəzərə alaraq, ilk növbədə rabitə işinin nizama salınması sahəsində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışsa da, XIX yüzilliyin ortalarına qədər bu istiqamətdə demək olar ki, nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş vermədi.

İşğalın ilk dövrlərində olduğu kimi, sonralar da, daha doğrusu, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvanda da rabitənin ilk növü olan poçt rabitəsi şəbəkəsinin yaradılması ilə əlaqədar heç bir ciddi iş görülmədiyindən, bu sahə çox ləng inkişaf edirdi. Bu, bir tərəfdən, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü kimi, ucqarların inkişafının şüurlu surətdə ləngidilməsi ilə izah olunursa (heç də təsadüfi deyildi ki, rabitə üçün ayrılan vəsait Daxili İşlər Nazirliyinin nəzarəti və sərəncamında idi) [1], digər tərəfdən poçt əlaqələrinin həyata keçirilməsi üçün başlıca şərt olan yolların bərbad vəziyyətdə olması ilə bağlı idi. Bu yolların çoxu adi kəndarası yollar olmaqla, bəzən çox dar, çala-çuxur və daş-kəsəkli olurdu.

Həmin yollarda həyata keçirilən poçt daşımaları təkərli nəqliyyat vasitələri olmadığından, yalnız yük heyvanları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə dəvə, at və öküzlərdən istifadə edilirdi. O dövrdə İrəvandan başlayan və oradan keçən əsas poçt yolları aşağıdakılar idi:

a) İrəvan və Eçmiədzindən keçərək Gümrünü Naxçıvan və Ordubadla birləşdirən əsas (böyük) poçt yolu; b) İrəvan-Zod-Qarabağ poçt yolu; c) İrəvan-Baş Abaran-Cəlaloğlu poçt yolu; d) İrəvan-Eçmiədzin-Qars poçt yolu [2].

Qeyd olunduğu kimi, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər poçt rabitəsinin inkişafında elə də nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş vermədiyindən, 40-50-ci illərdə də əsas rabitə vasitəsi kimi heyvanlardan (xüsusən də, yükdaşımalarda) istifadə edilirdi. Lakin bu daşımaların dəyəri xeyli yüksək olduğundan Rusiyadan (məs., Tambov vilayətindən) gətirilən taxılın dəyəri ilə demək olar ki, eyni idi [3]. Vəziyyətin belə olması yolların bərbadlığı, relyefin mürəkkəbliyi, poçt rabitəsi vasitələrinin azlığı ilə bağlı idi və bu, İrəvanın digər ərazilərlə əlaqəsini çətinləşdirir və yükdaşımaların səviyyəsinə mənfi təsir göstərirdi.

Sözügedən dövrdə poçt rabitəsi çox zəif olduğundan İrəvanda yalnız bir poçt stansiyası fəaliyyət göstərirdi ki, orada da poçt xidmətlərini həyata keçirən 16 at saxlanılırdı. 1865-ci ilin məlumatına əsasən İrəvan şəhərində yenə də yalnız bir poçt stansiyası qeydə alınsa da, bu dövrdə xidmət atlarının sayı artırılaraq, 21-ə çatdırılmışd [4].

Qeyd olunmalıdır ki, şəhərdə bir poçt stansiyasının olmasına baxmayaraq, o imperiyanın fransız və alman dillərində beynəlxalq korrespondensiyası olan poçt stansiyalarının siyahısına salınmışdı [5].

Sevinc Müslüm qızı Mustafayeva – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçi

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bu dövrdə şəhərin poçt yollarının ümumi uzunluğu 17 verstə bərabər idi. XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən Şimali Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, eyni zamanda yeni rabitə növünün yaranmasına da təkan vermiş oldu. 1864-cü il yanvar ayının 21-də Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa teleqraf xəttinin Naxçıvanı Culfa ilə birləşdirən hissəsinin istifadəyə verilməsi ilə Şimali Azərbaycan ərazisində ilk dəfə olaraq yeni, daha doğrusu, ikinci rabitə növü olan teleqraf rabitəsinin əsası qoyuldu [6]. Həmin rabitə xətti Dilicandan keçməklə, Tiflislə İrəvanı birləşdirirdi [7]. 1868-ci ildə isə Bakı-Tiflis teleqraf xəttinin çəkilməsi ilə İrəvanın Bakı ilə də teleqraf rabitəsi təmin edilmiş oldu. Qeyd edilməlidir ki, teleqraf rabitəsinin yaradılması eyni zamanda daimi poçt əlaqələri və daimi poçt xidmətlərinin yaranmasına da səbəb oldu. Bu dövrdə, bütün Şimali Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, İrəvandakı poçt-teleqraf müəssisələri də Daxili İşlər Nazirliyinin tabeçiliyində olmaqla, dövlət müəssisələrinə aid edildilər. Poçt və teleqraf işinin bir-biri ilə bağlılığını nəzərə alan çar hökuməti, 1884-cü ildə həmin sahələri birləşdirərək, Baş Poçt və Teleqraf İdarəçiliyini yaratdı [8]. Bu yenilik bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, İrəvanda fəaliyyət göstərən poçt və teleqraf idarələrinə də şamil edildi. Yuxarıda adları çəkilən rabitə növlərindən fərqli olaraq, üçüncü rabitə növü olan telefon rabitəsinin yaradılması və inkişafı Azərbaycanda daha sürətlə gedirdi. Yeni rabitə növü 1876-cı ilin fevral ayının 14-də Vaşinqtonda rəsmi surətdə təsdiq edildikdən sonra, artıq 1880-cı ilin sonunda "Qafqaz və Merkuri" gəmiçilik şirkəti tərəfindən Bakıda ilk telefon xətti çəkild [9]. Dövlət mülkiyyətində olan poşt-teleqraf müəssisələrindən fərqli olaraq, telefon müəssisələri xüsusi kapitalist mülkiyyəti formasına aid qurumlar kimi formalaşmağa başladılar (Ayrı-ayrı şəxslərə telefon rabitəsi yaratmağa imkan verən qanun 1881-ci ilin fevralında təsdiq edilmişdi [10]. XIX əsrin son rübündən etibarən, artıq bir çox şəhərlərin həyatında adi hala çevrilmiş telefon rabitəsi, İrəvanın poçt-teleqraf kontorunun laqeydliyi üzündən bu şəhərin həyatına daxil ola bilmirdi. İrəvan şəhər poçt-teleqraf kontoru nədənsə, bu rabitə növünün yaradılmasına tələsmirdi. Nəhayət, 1896-cı ildə İrəvanda ilk dəfə olaraq, telefon şəbəkəsinin yaradılması məsələsi qaldırıldı. 1902-ci ilin yanvar ayının əvvəllərində İrəvan şəhər idarəsi Tiflis poçt-teleqraf dairəsi qarşısında İrəvan şəhərində telefon şəbəkəsinin yaradılması ilə bağlı vəsatət qaldırdı. Tezliklə dairə rəisindən şəhər idarəsinin adına alınan cavab məktubunda, ilk növbədə, hökumət telefonu abonentlərinin sayının müəyyənləşdirilməsi təklif olundu. Qeyd olunmalıdır ki, telefon şəbəkəsinin yaradılması ilə əlaqədar İrəvan şəhərinə müstəsna bir hüquq da verilmişdi ki, o da həmin şəhərdə yerləşən hər hansı bir şirkət və ya müəssisənin konsessiya əsasında şəhərin telefonlaşdırılmasını öz üzərinə götürməsindən ibarət idi. Belə bir hüququn verilməsinə baxmayaraq, müəyyən yazışma və müzakirələrdən sonra, bu iş yenə də unuduldu. Yalnız 7 ildən sonra yəni 1909-cu ildə Danimarkanın Bakıdakı konsulu L.Bierinqlə aparılan intensiv yazışma, sonuncunun İrəvan və Aleksandropol (Gümrü-S.M.) şəhərlərində telefon qovşağının yaradılması ilə bağlı özünün konsessiya xidmətlərini təklif etməsi ilə nəticələndi. Bierinqin bu məsələ ilə əlaqədar İrəvan qubernatorunun adına yazdığı ərizə, sonuncuya Qafqaz canişini vasitəsilə çatdırıldı. İrəvan quberniya rəisi şəhər duması ilə müəyyən məsləhətləşmələr apardıqdan və bu sahədə vəziyyəti öyrəndikdən sonra, ilin sonunda, telefon xəttinin çəkilişi lə bağlı müəyyən şərtlərini irəli sürməklə, müsbət cavabını Bierinqə göndərdi [11]. Tezliklə daha

bir sahibkar, mühəndis-elektrik N.V.Falaza İrəvan şəhərində telefon qovşağının yaradılmasını öhdəsinə götürmək arzusunda olduğunu bildirdi. Bundan istifadə edən şəhər idarəsi qubernator qarşısında məsələ ilə bağlı, adları şəkilən şəxslər arasında müsabiqə keçirilməsinə icazə verməsi və abonent haqqının 75 rubla endirilməsi barədə Qafqaz canişini qarşısında vəsatət qaldırmasını xahiş etdi [12]. Nəhayət, 1912-ci ilin yanvar ayında İrəvan şəhərində telefon qovşağının yaradılmasına hökumət tərəfindən rəsmi icazə verildi, daha doğrusu layihə bəyənilərək təsdiq edildi. Telefon xətlərinin şəkilişi və aparatlarının quraşdırılmasına təxminən 6 ayadək vaxt sərf edildikdən sonra, nəhayət, 1913-cü il may ayının 13-də İrəvan şəhər telefon stansiyasının təntənəli açılışı oldu. Beləliklə, İrəvanda poçt, teleqraf, telefon rabitəsinin yaradılması şəhər həyatında müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə və əhalinin məişət şəraitinin müəyyən qədər yaxşılaşdırılmasına xidmət etmiş oldu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, IV c., Bakı, 2000, s. 236.
2. Акопян Т.Х. История Еревана (1801-1879). Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. д-ра ист. наук. Ереван, 1980, с. 24.
3. Гольмсен Н.А. Приараксинская долина и Тифлисско-Эриванская торговая дорога.// Сборник сведений о Кавказе, т. IX, Тифлис, 1885, с. 43.
4. Акопян Т.Х. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов. 1801-1917 гг. Ереван, 1978, с. 424.
5. Календарь на 1873 г. Под ред. А.Гатцука, М., 1873, с. 190,195.
6. RDTA, f.1289, s.1, iş 1919, vv.218, 223 arx., 233-234, 236;
7. Багирова Р.Г. Возникновение и развитие телеграфа в дореволюционном Азербайджане. Известия АН Азерб.ССР. Серия экономики, 1968, №3, с. 61.

a. Кавказский календарь на 1868 г., Тифлис, 1868, с. 134; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., Эривань, 1902, отд.V, с. 40.

8. Почтово-телеграфный журнал, 1905, №4, с. 375; Багирова Р.Г. Указ. работа, с. 61.
9. Кавказ, 1880, №279; Azərbaycan tarixi,…4 c., s. 237.

a. Azərbaycan tarixi,4 c., s. 237.

Sevindj MUSTAFAEVA

FROM HISTORY OF CREATION OF A COMMUNICATION FACILITY IN THE CITY OF IREVANE IN XIX - IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

SUMMARY

Keywords: Erevan, phone, telegraph, mail, a city

On May, 13th, 1913 in Иреване there was a solemn opening of a city telephone exchange. Creation in Иреване post, cable and telecommunication has led to positive changes in a life of a city and in certain degree has improved population living conditions.

Севиндж МУСТАФАЕВА

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ СРЕДСТВ СВЯЗИ В ГОРОДЕ ИРЕВАНЕ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Иреван, телефон, телеграф, почта, город

После завоевания царской Россией Северного Азербайджана была острая необходимость создания в городе Иреване коммуникационных связей и в первую очередь телефонной станции. 13 мая 1913 г. в Иреване было торжественное открытие городской телефонной станции. Создание в Иреване почтовой, телеграфной и телефонной связи привело к позитивным переменам в жизни города и в определенной степени улучшило жилищные условия населения.

РОЛЬ ГОРОДА БАКУ В ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ С РОССИЕИ В XVI-XIX ВЕКАХ (НА ОСНОВЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ)

Ганира ПИРГУЛИЕВА[271]
p_qanira@hotmail.com

Территория Азербайджана с древнейших времен пересекалась важными торговыми путями, как мирового, так и местного значения. Эта общеизвестная шахская дорога, часть Шелкового пути и т.д. Существующие древние торговые пути были известны всем народам, проживающем в Старом Свете. В истории человечества направления великих переселений, новых походов Чингиз хана, Амира Тимура и других не случайно совпадали именно с этими торговыми путями, которые являлись основными целями нападений и захвата территорий других стран и народов. Так, начиная с образования Арабского халифата и вхождения Азербайджана в ее состав торговые пути изменились. Основной целью было завоевание путей, направленных на северные страны. Так им удалось захватить этот путь. По этому пути сложению торговых связей им помогали булгары, хазары, славяне и другие народности. В конце XIV в. по политическим соображениям проследив золотоордынского хана Тохтамыша, Амир Тимур уничтожил город Астрахань. Долгое время этот путь не действовал. В указанном столетии, в период Петра I во внешней политике новой «северной империи» завоевание Кавказа и открытие путей на южные водные ресурсы являлись приоритетом. В данной статье мы попытаемся остановиться более подробно на торговых связях, существующих между нашими странами через город Баку.

Расширение торгово-экономических связей Азербайджана с Россией происходило не только по главному транзитному пути, но и по Волжско- Каспийскому пути. Завершение процесса объединения русских земель на рубеже XV-XVI вв., образование централизованного Русского государства и, наконец, завоевание Россией Казанского и Астраханского ханств вывели ее на прямой политический и экономический контакт со странами и народами Кавказа, а затем и Южного Кавказа. Со второй половины XVI в. эти отношения вступают в новый, более интенсивный этап развития, а Волжско-Каспийский путь приобретает еще более торгово-экономическое значение (2; с. 259; 4; с. 22).Баку в это время являлся важным портовым городом и путь от восточных стран на север и обратно проходил именно через него. Более безопасный водный путь был также связан с Каспийским морем и проходил через Волгу-Хазар-Кура-Чёрное море и обратно. Существовал более древний путь, который через реку Амударья доходила до территории Индии. К XVI в. путь этот не существовал. Однако ученые подтверждают о существовании этого пути в более древние времена. (5; с. 23-29). Известно что мусульманские купцы в основном собирались вокруг специальной организации, которая

Ганира Али гызы Пиргулиева -д.ф.п.и., старший научный сотрудник Научно-культурного центра при Историко-Архитектурном заповеднике «Ичеришехер» при Кабинете Министров Азербайджанской Республики

называлась ортаг – сотоварищ, соучастник, во главе с меликат-туджар (глава купцов-пер.автора). В русских документах XVII в. имеются данные о ширванском и шемахинском обществах купцов, торговавших в Астрахани (6; с. 118-119). Купечество было заинтересовано в безопасности караванов, и поэтому время от времени принимали различные решения по поводу международных торговых путей. Под их влиянием в Сефевидском государстве охрана торговых путей была на высочайшем уровне. Конкретно, при шахе Аббасе I был принят закон о том, чтобы правители областей, через которые проходили торговые пути, отвечали за их безопасность. В некоторых европейских источниках имеются сведения о том, в случае таких происшествий именно правитель провинции должен был возместить убыток. Разумеется, возмещение ущерба осуществлялись за счет жителей провинций (1, с. 64-69; 7. с. 796; 3, с.153-154). Так, в указанных столетиях торговля находилась в руках купечества, которое имело огромное влияние на правителей. В России, основанная 1554-1555 гг. Английско-Московская торговая компания стремилась установить торговые связи со странами, подчинёнными Сефевидскому государству. В результате проведенной сложной работы им удалось добиться беспрепятственного вывоза шелка-сырца из Ширвана и Гиляна, а также беспошлинной торговли в пределах Сефевидского государства (6., т. 3, с. 24, 39-40). В указанный период русский капитал был слабее западно-европейского, но благодаря территориальной близости к Азербайджану и сопредельным странам Ближнего Востока, а также твердой политике русского правительства в отношении торговли через Волжско-Каспийской путь, интересы русского торгового капитала были ограждены от возможной конкуренции более сильного западного-европейского торгово-промышленного капитала на рынках Азербайджана и сопредельных восточных странах.

На территории Азербайджана при проведении археологических раскопок временами находят монеты разных номиналов, выпущенные при Петре I. Эти монеты не относятся к категории монет, которые повсеместно можно встретить на всей территории. Однако в северных и северо- восточных частях Азербайджана встречаются эти номиналы, которые имеют отличную сохранность. Можно предполагать, что эти денежные единицы не вошли в употреблении. Поэтому номиналы данного императора не имеют какую-либо степень стертости. В нумизматических фондах наших музеев можно встретить в основном копейки разных номиналов, выпущенных от имени Екатерины I. Конкретно, в нумизматическом фонде музея истории «Ичеришехер» хранятся монеты данной императрицы. По сведениям, имеющиеся в фонде эти монеты были найдены со дня моря в 60-70 годы прошлого столетия при отливе вод Каспийского моря. Монеты имеют следы сильного окисления, они также, видимо, не были в употреблении. По сведениям очевидцев, эти монеты мешками были обнаружены во время подводных работ археологами вблизи берегов Каспия, ближе к городу Баку, на месте утонувшего корабля. Возможно, эти монеты были специально отчеканены и отправлены в Баку. Но с кораблекрушением или по другой причине эти монеты долгие годы находились на дне моря. Копейки разных номиналов имеют идентичные метрологические данные. Ремедиум колеблется до 2 граммов. Редко встречаются

монеты, чеканенные от имени Александра I, Екатерины II. В основном почти все номиналы, найденные на нашей территории,отчеканены от имени царя Николая I. Денежные единицы Николая I всех достоинств можно встретить в верхних слоях почти всех памятников, имеющих статус жилых комплексов, остатки городищ и даже небольших поселений. Особенно золотые монеты 5, 10 рублей имели большую популярность среди зажиточного слоя населения. С середины XX столетия сохранившиеся у населения эти, т.н. «николаевские червонцы» превратились в этнографический материал. По сей день некоторые пожилые люди предпочитают иметь в виде сбережения именно эти номиналы высшей пробы, нежели другие валюты. Среди новейших материалов следует отметить клад золотых монет, найденный на месте городища Агсу во время археологических раскопок в прошлом году. Клад состоял из 37 золотых дукатов Голландии, выпущенных в России в 1786-1800 гг. Монеты имеют отличную сохранность. Из них одна монета выпущена в 1786 г., 3 единицы – в 1787 г., 1 – в 1796 г., 31 – единица в 1800 г. В истории известно о чекане таких номиналов когда-то в России – т.е. голландских дукатов под предлогом нехватки собственных золотых монет и высокой потребности среди населения как восточных стран, так и России именно таких. Однотипные золотые дукаты, выпущенные в России в 1849-1854 гг. находятся в нумизматической экспозиции, с элементами подвески в виде небольшой «бочонки» для шейного украшении женщин. Эти подвески легко снимаются и не оставляют после себя никаких следов. Время от времени во время археологических раскопок обнаруживаются монеты разных номиналов Российской Империи. Хронологические рамки чекана этих номиналов охватывают XVII-XIX вв. Статистический анализ, проведенный среди российских монет, показывают, что среди них не имеются номиналы Павла I, редко встречаются копейки и рубли Елизаветы, в массовом порядке можно встретить серебряные и золотые номиналы Николая I.

Итак, на основе нумизматических материалов можно утверждать об экономических связях между нашими странами начиная с VII в. До начала XIII столетия в основном со стороны России в Азербайджан и обратно поступали товары различного характера, а денежные единицы не использованы в торговых сделках. С начала X века чекан собственных монет укрепляется на территориях России. Но по-прежнему сложившиеся купеческий класс предпочитали продавать свои товары на серебряные дирхемы и золотые динары, чеканенные в азербайджанских городах. Эти денежные единицы сохраняются во многих нумизматических фондах Российских музеев и стран Скандинавии. Начиная с XVI в. экономические взаимоотношения между нашими странами усиливаются. В течение этих столетий торговля велась на денежные единицы. Баку занимал особое место в торговых сношениях между Россией и Азербайджаном. Так на территории старой части Баку-Ичеришехер имеется место под названием Базар мейданы – Рыночная площадь, где по фотоматериалам XIX в. велась торговля с купцами зарубежных стран. Сохранилось название улицы матросов, где временно поселялись матросы русских торговых кораблей. Монеты русских правителей указанный период в основном были найдены в городе Баку и близлежащих местах Апшеронского полуострова. Эти и другие факты свидетельствуют о том, что как торговый центр

портовый город Баку занимал особое место в экономических взаимоотношениях между нашими странами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гейдаров М. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековья. Баку, 1999.
2. Костоморов Н. И. Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. СПБ., 1862.
3. Фальсефи Н. Зендеган-е шах Аббаса Аввал, джелдедованом. Тегеран, 1942 (на фарсидском языке).
4. Фехнер М.В. Торговля русского государства со странами Востока в XVI в.. М., 1962.
5. Расулова М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании IV в. до н.э – III вв. н.э. Баку , 2008.
6. Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией. Под ред. Н. И. Беселовского, т. 1-3. СПб., 1890,1892 и 1899.
7. Олеарий А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1833,1836 и 1839 гг. Пер. с немецкого П.Барсо.

ИРЕВАН В ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Фуад ТАГИЕВ[272]

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, Rusiya, İran, gömrük, ticarət, tranzit

С завоеванием осенью 1827 г. Российской империей Иреванского ханства для «заведывания всеми делами по гражданской части» региона согласно составленным российским главнокомандующим на Кавказе Паскевичем от 6 октября 1827 г. «общим правилам» по управлению Иреванской областью было образовано Временное Правление. На Правление возлагалось, кроме прочего, решение и экономических вопросов, в том числе и «возобновление торговых сношений», и «совершенное» обеспечение сообщения с Грузией через Абаран и Делижанское ущелье (**1,** *т.VII, док.№432, с.480-481*). Приведенные выше пункты дают представление о приоритетных направлениях экономической политики новой администрации здесь, являвшейся составной частью политики, проводившейся во всем крае. Эти направления стали в последующем основными точками приложения сил имперского правительства в экономическом освоении этих земель. До устройства же в середине 30-х гг. XIX в. по распоряжению командовавшего в то время на Кавказе барона Розена I-го почтового тракта через Делижанское ущелье, «как по самой выгодной местности для сообщения» Иревана с Тифлисом, «самое прямое» сообщение между этими городами проходило по левому берегу Абаранчая и поддерживалось арбами (**6,** *на 1851 г., отд.третье, с.113,115*; **16,** *с.76, 105-106*). Как отмечал современник, вновь устроенная дорога «была хороша» и проложена «по крутизнам скал над страшными пропастями» испанцем, полковником Эспехо, находившимся на русской службе ***(12,*** *с.9)*. Отметим, что и по «Проекту правил, которыя должны служить основанием при управлении Эриванской провинции и проч.», составленных в декабре 1827 года по поручению императора главами министерств: иностранных дел, внутренних дел, финансов и начальником Главного Штаба императора, управление областью должно было «возобновить сношения торговли и промышленности, покровительствовать оным, обратя особенное внимание притом на усиление произведения хлопчатой бумаги и на улучшение оной» и собрать «в возможной скорости» сведения кроме прочего «о торговле, фабриках и промышленности вообще». Сведения эти нужно было представить «не дожидаясь собрания всех подробностей, елико можно скорее, а потом дополнить оныя». Отмечалось, что «как устройство *торговли и транзита в тамошнем крае вообще*, так и *особенно* устройство *таможен*» и «*прочие сюда относящиеся предметы составляют особенную важную часть*» (разрядка наша – Ф.Т.), министру финансов предоставлялось по заключении мира отправить чиновников «для соображения всего туда принадлежащаго». Они должны были представить свои предположения Главноначальствующему краем для доклада последним своего заключения министру финансов (**1,** *т.VII, док.№435, с.482-483*).

Фуад Тагиев -д.ф.п.и. Институт Истории НАНА

Как видим, новые власти намеревались с максимальной выгодой для себя использовать природные богатства и географическое положение новоприобретенных азербайджанских земель, составивших новую границу Российской империи с Каджарским Ираном и Османской империей. Министр финансов России граф Канкрин в своем представлении в Государственный Совет в мае 1827 г., имея в виду выгоды и необходимость увеличения сбыта изделий российской мануфактурной промышленности «во внутренность Азии», отмечал, что «после Китайской, торговля Персидская должна почитаться важнейшею для России по всей Азиятской границе» (**1,** *т.VII, док.№102, с. 120-121*). М.К.Рожкова в своей монографии по истории экономической политики российского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. писала, что русско-азиатская торговля находилась в тесной связи с ходом развития промышленности и в течение первой четверти XIX в. при общем росте азиатской торговли быстрее всего росла торговля с Ираном и Турцией[273] **(13,** *с.36*). Завоевание Иревана совпало по времени с последними годами действия в крае так называемого льготного тарифа 1821 г., согласно которому была установлена пошлина в 5% с ввозимых в край иностранных товаров и открыт их беспошлинный транзит из Редут-Кале в Иран, против чего и выступал Канкрин. После заключения Туркменчайского трактата с Каджарским Ираном по повелению императора в край были посланы два чиновника Министерства финансов «для обозрения здешняго края и для окончательных соображений о таможенном устройстве». Чиновники были снабжены инструкцией по поводу того, что они должны были «разведать» (**1,** *т.VII, док.№105, с.125-126*). Перед ними ставился и вопрос о выяснении целесообразности, а точнее, «пользы», от учреждения в Иреване или Нахчыване складочного места для российских и иранских товаров, а также европейских, назначенных для провоза в Иран, которые могли бы доставляться из Редут-Кале или иного черноморского порта, или же *«удобнее сосредоточить торговлю в Тифлисе»* (разрядка наша – Ф.Т.) (**1,** *т.VII, док.№105, с.126*), т.е. Министерство финансов после включения Иревана и Нахчывана в состав России ставило под сомнение роль Тифлиса как концентратора торговли во всем крае. В министерской инструкции также говорилось, что «желательно отменить так называемыя рахдарныя или внутренния с товаров пошлины, почему и надлежит войти о сем в соображение, не теряя однако-же из виду казенный доход, особенно в мусульманских провинциях и ханствах» (**1, т.VII, док.№105, с.126**). Чиновники по итогам своей работы 5 августа 1828 г. представили тифлисскому военному губернатору, генерал-адъютанту Сипягину записку (**1,** *т.VII, док.№105, с.129*). По мнению вышеуказанных чиновников, рассматривавших в том числе и устройство таможенных мест по сухопутной границе с Ираном, производившаяся с этим государством торговля «по богатству Армянской области и по местной удобности оной» «естественно должна» была сосредоточиваться в Иреване, «потому необходимо» «определить»

*Отметим, что вне рамок нашего исследования остается рассмотрение самой таможенной и торговой политики царского правительства в крае, получившей освещение в специальной исторической литературе – См., к примеру: **13; 14; 15,** *с.5-28 и т.д.*

здесь склад товаров и учредить таможню. Сюда же, по их мнению, «весьма удобно» было бы «дать направление» и европейским товарам, «в случае учреждения» их транзита для Ирана (**1,** *т.VII, док.№105, с.131*). Заметим, что в вышедшем чуть позднее «Обозрении российских владений за Кавказом» отмечалось, что город Иреван в период существования ханства служил складочным местом для товаров, отправлявшихся из Ирана в Грузию и обратно **(10,** *с.285***)** .

Впоследствии на основе проектов Канкрина были утверждены положения о таможенном управлении и об устройстве торговых и таможенных дел на Южном Кавказе (**1,** *т.VII, док.№107, с.133*), о чем будет говориться чуть ниже. Представляет интерес вопрос, какой трансформации они подвергались до их окончательного утверждения императором. У нас не имеется текста проектов Канкрина в их первоначальном виде, но из переписки его с главнокомандующим Паскевичем, можно сделать некоторые выводы. Как становится ясно из отношения министра финансов Паскевичу от 3 сентября 1830 года, Иреван уже не рассматривался в качестве складочного места. Канкрин определял для этого Тифлис и Кутаис, учитывая различные обстоятельства, «в особенности то главное уважение, что Тифлис есть центр всех коммерческих оборотов» края (**1,** *т.VII, док.№107, с.133-134*). Паскевич же в ответном отношении Канкрину от 5 октября 1830 года предлагал оставить для этой цели только Тифлис. Чтобы «усилить надзор и облегчить очистку пошлин с товаров Азиятских и привозимых собственно для Армянской области, географически отделенной от долины Куры хребтом Памбакским» «со стороны» Баязетского пашалыка главнокомандующий предлагал учредить Иреванскую таможню по турецкой границе, которая должна была вместе с Тифлисской «заведывать» этой границей (**1,** *т.VII, док.№108, с.138-139*). Забегая чуть вперед, заметим, что позднее, когда после данного царем указа, о котором будет говориться ниже, началось образование таможенной системы в крае, исполнявший после Паскевича с апреля по август 1831 г. обязанности кавказского начальника, генерал-адъютант Панкратьев в своем отношении Канкрину от 6 августа 1831 г. отмечал, что отнесение Иреванской таможни к «турецкой линии» было сделано «вероятно, в том предположении», что торговля с Баязетским пашалыком «может доставить выгоды и обратить» на Иреван «богатые караваны, проходящие близ Баязета» из Ирана и Турции. Однако, по Панкратьеву, данное обстоятельство не играло никакой роли в торговой жизни вышеуказанного пашалыка. Также была «ничтожна» торговля Иревана с самим пашалыком: отсюда в Баязет отправлялось в течение года «несколько сотен вьюков» с вином, водкой, хлопчатой бумагой и сарачинским пшеном, по ввозу же «почти ничего» не получалось. В связи с этим командующий полагал, что учреждение таможни в Иреване не будет иметь *«никакой пользы»* (разрядка наша – Ф.Т.) и предлагал образовать в Иреване большую заставу, которая состояла бы в черте «персидской линии» (**1,** *т.VII, док.№115, с.155*). Как видно из переписки между Паскевичем и Канкрином, правительство обосновывало свой выбор складочного места положением Тифлиса, так как противное решение могло оказаться стратегической ошибкой. Как писал позднее, в начале 60-х гг. XIX в., составитель статистического описания этого города, «вся торговля» Тифлиса, «вообще» по положению своему

«неудобнаго» для торговли по отдаленности его от главных коммерческих пунктов, «основывается» на том, что город этот имеет значение важного административного пункта и *«с потерею этого значения»* (разрядка наша – Ф.Т.) процветание города «не возможно», ибо «он не заключает в себе ни одного из условий способствующих торговому развитию» **(3,** *с.54-55***).** После введения новой таможенной системы на Южном Кавказе, о чем говорится ниже, Тифлис стал своего рода сортировочным пунктом. В начале 30-х гг. XIX в. составитель описания края отмечал, что здесь «отделяется та часть Персидских товаров, которая предназначается для Закавказскаго Края, а остальныя за тем следуют по военно-Грузинской дороге на Кавказскую линию и далее в Россию, и на оборот». Привозимые из России товары «равномерно» сортировались в Тифлисе: «нужное количество» для края «отделяется», а «следующия на распродажу в Персию» отправлялись через Иреван в Тебриз **(5,** *с.198***)**. В Тифлисской таможне очищались «все привозимые к оной» на складку «Европейские и Азиатские товары», которые купцы «не желают очистить пошлиною» на сухопутной границе и в черноморских портах, «равно и все вообще отвозные» **(11,** *т.VI, отд. первое, №4622, с.438***; 4,** *с.414***; 6,** *на 1853 г., отд. четвертое, с.414***).**

Третьего июня 1831 г. императором было утверждено Положение о таможенном управлении в Закавказском крае (распубликовано 26 июня), согласно которому в регионе образовывался «особый» таможенный округ. Учреждались две складочные таможни: в Тифлисе и Баку. По сухопутной границе учреждались три таможни: в Аг-оглане, Нахчыване и Иреване **(11,** *т.VI, отд.первое, №4621, с.432***)**. Иреванская таможня по штатам Закавказского таможенного округа состояла из управляющего; члена, исправляющего должность казначея; письмоводителя, исправляющего должность «выкладчика» пошлин; переводчика; канцелярского служителя среднего оклада; пакгаузного надзирателя; 3 досмотрщиков и сторожа. По той же росписи штатов под «надзором» Иреванской и Тифлисской таможен находились две заставы среднего разряда, четыре заставы меньшего разряда и шесть постов **(11,** *т.VI, отд.первое, Приложения, Штаты и табели, №4621, Штат Закавказского таможенного округа, с.830***)**.

Одновременно, в этот же день, царем было утверждено и Положение об устройстве торговых и таможенных дел в Закавказском крае (оно было распубликовано 27 августа) **(11,** *т.VI, отд.первое, №4622, с.435***)**. В нем говорилось, что к новому устройству торговли и таможенной части края приступается «соразмеряя оное, с одной стороны, с переменами обстоятельств, с нынешним составом того края и с выгодами отечественной мануфактурной промышленности, с другой, облегчая, по мере возможности, и заграничный торг» **(11,** *т.VI, отд.первое, №4622, с.435***)**. Этим положением с 1 января 1832 г. уничтожалась льготная торговля в крае **(1,** *т.X, док.№187, с.186***)**. Товары, привозившиеся по сухопутной границе с Ираном и Турцией, могли быть очищены при провозе или же отправлены на складку в Тифлис или Баку **(11,** *т.VI, отд.первое, №4622, с.447***)**. Постановления положения по таможенной части издавались на четыре года **(11,** *т.VI, отд.первое, №4622, с.437***)**.

Вследствие представления министра финансов, рассмотренного в Государственном Совете, действие постановлений по таможенной части, содержавшихся в положении 3 июня 1831 г. об устройстве торговых и таможенных дел в крае, по указу императора от 2 января 1836 г., данному Сенату, и, распубликованному 27 января, было продлено еще на один год, т.е. по 1 января 1837 г. **(11,** *т.XI, отд.первое, №8739, с.1*). Четвертого июня 1836 г. в связи с истечением срока действия положения 1831 г. по представлению министра финансов, рассмотренного в особом Комитете и затем в Государственном Совете, были высочайше утверждены дополнительные правила к положению о таможенном производстве в Закавказском крае. По новому штату Закавказского таможенного округа Иреванская таможня упразднялась **(11,** *т.XI, отд.первое, №9250, с.648*). Сама же запретительная система 1831 г. продолжала оставаться в силе.**(1,** *т.VIII, док.№98, с.174-180*). Можно утверждать, что упразднение таможни в Иреване было инициативой главноуправляющего краем барона Розена, так как в записке Канкрина, внесенной им в Государственный Совет 20 марта 1836 г. по поводу дальнейшей судьбы положения 1831 г., говорится о мнении Розена по поводу учреждения и упразднения некоторых таможенных мест, правда, без конкретного указания таковых, с чем был согласен и министр финансов ввиду «ближайшей известности» края главноуправляющему **(1,** *т.VIII, док.№97, с.173*). Еще в 1834 г. Розен, приводя расположение таможенных пунктов в крае, писал о предполагаемом уничтожении «некоторых» из них «по неудобству» **(1,** *т.VIII, док.№87, с.138*). Он также замечал, что некоторые из таможен и застав, не имея вблизи карантинов, «состоят под очищением весьма отдаленных карантинных учреждений, находящихся от них от 25-ти до 175-ти верст» **(1,** *т.VIII, док.№87, с.138*). Как отмечал чиновник местной администрации Шопен, упразднение таможни в Иреване было следствием того, что она «вскоре» после учреждения «осталась в бездействии», так как «все» караваны очищались в Нахчыване и Баш-Норашене **(18,** *столб.885*). Таким образом, потеряв свое прежнее значение, подразумевая ханский период, Иреванская таможня оказалась лишним звеном в новой системе. Наглядным свидетельством тому являются и немногочисленные данные о деятельности этого таможенного учреждения, просуществовавшего всего пять лет. Если в самом начале своего функционирования, т.е. в 1832 г., по Иреванской таможне привезено было товаров на 869796 р. ассигнациями **(1,** *т.VIII, док.№87, с.141*), то по данным за последний год существования таможни – 1836 г. – привоз вообще отсутствовал **(2,** *с.8*)[274]. По Нахчыванской же таможне привоз в 1832 г. составлял 1368672 р.12 к., в 1836 г. – 2748016 руб., по Баш-Норашенской – соответственно – 425325 р. 96 к. и 902366 руб. **(1,** *т.VIII, док.№87, с.141***; 2,** *с.8*). Отпуск товаров по Иреванской таможне выглядел следующим образом: в 1832 г. – 64422 р. **(1,** *т.VIII, док.№87, с.141*), 1836 г. – 135566 р. **(2,** *с.8*). По Нахчыванской таможне отвоз товаров в 1836 г. был произведен на 320535 руб. **(2,** *с.8*).

[274] В помещенном здесь балансе российской внешней торговли по таможням за этот год Иреванская таможня ошибочно указана по «персидской границе». Из имеющихся в нашем распоряжении материалов не усматривается о каких-либо изменениях в Иреванской таможне вплоть до ее ликвидации. См. об этом: **7,** *с.401*-402**;** а также: **1**, *т.VIII, док.№ №87, с.138*.

После завоевания Иревана здесь продолжал существовать рахтар (рахдар) – таможенный сбор, сохранившийся от прежней системы, и, отдававшийся на откуп. Рахтар взыскивался, как за привоз, так и за вывоз товаров, по торговле с Ираном, Турцией и Грузией. По транзитной торговле рахтар взыскивался за один вывоз; если же купец желал вывезти за границу товар, за который были заплачены уже привозные пошлины, то в таком случае он доплачивал только то, что следовало за вывоз, показывая первую пошлину к зачету. Во всех этих расчетах основанием служил вьюк в зависимости от рода транспортировки. «В первых годах» действия новой власти, как отмечал И.Шопен в своем обозрении региона, эти положения «до времени и разсмотрения» оставались в силе. Купцы, заплатившие рахтар, имели право предъявлять квитанции об уплате этого сбора таможенным местам к зачету общей 5% пошлины, установленной Гюлистанским трактатом **(18,** *столб.882-883, 885***)**. Рахтар оставался в силе после учреждения в Иреване таможенного учреждения и введения новой системы. По положению 1831 г. рахтары, относившиеся к провозу товаров, отменялись «по ближайшему усмотрению и распоряжению» кавказского начальства **(11,** *т.VI, отд.первое, №4622, с.437***)**. Центр в лице Министерства финансов старался как можно скорее прекратить действие подобных преград, тем более на фоне повсеместного учреждения в крае российской системы таможенного обложения. Сразу после утверждения Положения 1831 г. министр финансов Канкрин в своем отношении временно командовавшему краем генерал-адъютанту Панкратьеву от 29 июня 1831 г. писал по этому поводу: «… мне казалось-бы весьма полезным поспешить, елико можно, предварительными по сему предмету распоряжениями, … дабы, вместе с введением новаго о Закавказской торговле положения, постановление об отмене рахдарных статей, к провозу товаров относящихся, приведено было в действие, если не вполне, то хотя частью» **(1,** *т.VII, док.№114, с.152***)**. Как отмечала Рожкова, управлявший после Панкратьева краем барон Розен, принужденный считаться с введенной на Южном Кавказе новой торговой системой, «старался тормозить проведение мероприятий, связанных с Положением», в том числе и в вопросе отмены рахтаров **(13,** *с.97-98***)**. В январе 1832 г. он даже сделал строгий выговор Иреванской таможне за отмену ею рахтарных пошлин и приказал восстановить рахтар **(13,** *с.98***)**. Согласно Рожковой, Розен в своем письме Канкрину предлагал вычитать уплаченный рахтар из таможенной пошлины. Министр дал согласие на сохранение рахтара с зачетом его в счет таможенных сборов **(13,** *с.98***)**. Объяснение политики краевой администрации в этой области усматривается из мнения Государственного Совета, рассматривавшего в 1836 году вопрос о дальнейшей судьбе Положения 1831 г., и в том числе таможенных рахтарных сборов в крае, в котором говорилось, что «потерю дохода» от уничтожения последних «по провинциям, в непосредственном распоряжении главноуправляющаго состоящим, в случае прямой необходимости, заменять из таможенных сборов» **(1,** *т.VIII, док.№98, с.178***)**. Точных сведений о времени уничтожения рахтара в Иреване у нас не имеется. Шопен, говоря об оставшейся в «бездействии» Иреванской таможне, о чем уже говорилось выше, отмечал: «Наконец, *вскоре потом* (разрядка наша – Ф.Т.) уничтожился и самый сбор рахтара, столь несообразный с правилами рациональной торговли» **(18,** *столб.885-886***)**.

Тем временем борьба за введение прежних торговых льгот на Южном Кавказе не прекращалась. Командовавший на Кавказе генерал Нейдгардт, также являвшийся сторонником идеи свободной торговли, в своем отношении министру финансов Вронченко от 22 октября 1844 г., выражая свое согласие с «главными предположениями», изложенными в записке пребывавшего в крае по повелению императора чиновника Министерства финансов Гагемейстера и помощника управляющего Закавказским таможенным округом Дюкруаси по поводу изменений в таможенных правилах и системе, основанных на облегчениях в торговле, допускавших, в том числе и беспошлинный транзит иностранных товаров в Иран, предлагал для наблюдения за транзитом товаров из Тифлиса в Тебриз учредить на товарной дороге между первым и Джульфинской переправой три разъездных поста и один из них – в городе Иреване, на которых полагалось иметь по одному помощнику разъездного надзирателя и по три объездчика **(1,** *т.IX, док.№562, с.675-677*). В августе 1846 г. кавказский наместник князь М.С.Воронцов, который тоже ратовал за возврат прежней торговой системы, в своем отношении председателю Кавказского Комитета князю Чернышеву предлагал при утверждении правил о транзите товаров через Южный Кавказ, о чем он ранее сообщал и министру финансов, сделать то же самое **(1,** *т.X, док.№187, с.183*). Согласно представлениям Воронцова **(4,** *с.412-413*) 14 декабря 1846 г. императором был дан указ Сенату «О облегчениях Закавказского края в торговле» (распубликовано 26 декабря), которым был открыт и беспошлинный транзит европейских товаров из Редут-Кале и Сухум-Кале в Иран через Тифлис и Нахчыван и иранских товаров из Баку в Редут-Кале и Сухум-Кале **(11,** *т.XXI, отд. второе, №20699, с.642-643*). По высочайше утвержденным правилам транзита через край, товары из Тифлиса в Нахчыван должны были следовать через Делижанское ущелье и город Иреван и должны были быть доставлены в Гюлистанскую (в 1843 г. Нахчыванская таможня была переведена в урочище Гюлистан, получив наименование Гюлистанской **(2[a],** *с.XI*)) таможню не позднее 3 месяцев со дня отправления их из Тифлиса **(11,** *т.XXI, отд. второе, №20699, с.645*). Для наблюдения за движением транзита определялись «вновь» 4 помощника разъездного надзирателя и 20 объездчиков **(11,** *т.XXI, отд. второе, №20699, с.643*). Транспорт, пропущенный Тифлисской таможней, и, следующий в Нахчыван, должен был следовать по назначенной постоянной товарной дороге. Сопровождавший транспорт таможенный служитель сменялся на каждом из учрежденных на товарной дороге таможенных постов, а помощники надзирателя, управлявшие этими постами, отмечали на ярлыке о проходе транспорта через их пост и о полном числе товарных мест **(11,** *т.XXI, отд.второе, №20699, с.644-645*). Новые правила транзита через край европейских товаров в Иран и товаров из Ирана в Европу утверждались императором затем в 1852 и 1865 гг. (См.: **11,** *т.XXVII, отд.первое, №26871, с.770; т.XL, отд.первое, №41735, с.124*). Четвертого января 1877 г. было высочайше утверждено мнение Государственного Совета «Об изменении Правил о транзите через Закавказский край европейских товаров в Персию и Турцию и азиатских из Персии и Турции в Европу». Новые правила вводились в действие с 1 июля 1877 г. **(11,** *т.LII, отд.первое, №56796. с.1-2*). Транзит в Турцию проходил через Ахалцых и Александрополь **(11,** *т.LII,*

отд.первое, №56796, с.2). За весь период существования беспошлинного транзита Иреван входил в схему основных сухопутных транзитных путей и здесь функционировал транзитный пост. Менялась лишь его подведомственность: он находился, то в составе Тифлисской таможни, не входившей в структуру какой-либо так называемой дистанции краевой таможенной системы, и, подчинявшейся непосредственно краевому начальству в лице наместника или же соответствующих руководителей, то – одной из дистанций – Нахчыванской (См.: **6,** *на 1848 г., отд.четвертое, Кавказский адрес-календарь, с.103; на 1855 г., отд.пятое, Кавказский адрес-календарь, с.687; на 1856 г., отд.пятое, Кавказский адрес-календарь, с.677; на 1857 г., отд.пятое, Кавказский адрес-календарь, с.572; на 1858 г., отд.пятое, Кавказский адрес-календарь, с.467; на 1861 г., отд.пятое, Кавказский адрес-календарь, с.55; на 1862 г., отд.пятое, Кавказский адрес-календарь, с.384 и т.д.*) – в ведении которой находилась граница с Ираном (**16,** *с.239*). Во время прекращения транзита Иреванский пост шел в составе Нахчыванской дистанции Бакинского карантинно-таможенного округа (**6,** *на 1883 г., отдел II, Адрес-календарь, с.26*). Такая чехарда была связана с тем, что распределение постов определялось по «ближайшему усмотрению» наместника (См.: **11,** *т.XLII, отд.второе, №45266, с.402*). Функцией транзитных постов было, как отмечалось в положении о карантинно-таможенной части на Кавказе и за Кавказом 1867 г., наблюдение за движением транзита (**11,** *т.XLII, отд.второе, №45266, с.403*). Нужно заметить, что с марта 1861 года до очередной реорганизации карантинно-таможенной системы края в декабре 1867 г. существовал Иреванский карантинно-таможенный округ, управлявшийся, как и другие округа в это время, иреванским губернатором с находившимся при нем ревизором по этой части (**7,** *с.403-404*). Первого февраля 1883 года императором было утверждено мнение Государственного Совета «О довершении устройства Черноморской бригады пограничной стражи и об усилении таможенного надзора на границах, прилегающих к Персии и Каспийскому морю» (**11[a],** *№1355, с.28-29*). Для усиления таможенного надзора в Бакинском карантинно-таможенном округе учреждалась Бакинская бригада пограничной стражи, в состав которой вливались также таможенные объездчики и нижние чины караульных команд, состоявшие при таможенных учреждениях. Министру финансов предоставлялось распределить чинов этой бригады по «наиболее важным, в контрабандном отношении» пунктам (**11[a],** *№1355, с.29*). Согласно этому закону с первого января 1883 г. упразднялись 20 разъездных карантинно-таможенных постов и 3 транзитных поста: Тифлисский, Елисаветпольский и Иреванский (**11[a],** *№1355, с.30*). Тринадцатого мая 1883 г. состоялось высочайшее повеление «О прекращении транзитного провоза иностранных товаров через Закавказский край». В нем отмечалось, что император, рассмотрев «последовавшия в Государственном Совете *разныя мнения* (разрядка наша – Ф.Т.) по вопросу о Закавказском транзите», повелел прекратить транзитный провоз иностранных товаров через край, отменив действовавшие по этому предмету правила (**11[a],** *№1581, с.234*).

Английский путешественник Линч, посещавший Иреван в конце XIX в., сокрушаясь по поводу закрытия транзита, естественно исходя из интересов

собственной страны, отмечал: «Та же исключительная экономическая политика, которая проявила себя в покровительственных пошлинах, совратила торговлю с ея естественнаго пути по долине Аракса и заставила ее перейти на более длинные и менее удобные пути. С Персией почти нет никакой транзитной торговли. Благосостояние края поэтому зависит от местной промышленности, заключающейся в возделывании и вывозе хлопка, вина и риса» **(9,** *с.294***)**. Данное заключение английского автора, стремившегося, как становится ясно, подчеркнуть ошибочность закрытия Южного Кавказа для транзита европейских товаров, повлиявшего якобы, в том числе на благосостояние Иревана, расходится с утверждениями других авторов. Так, А.Фон-Гребнер в своей книге, специально посвященной выяснению торгового значения дорожной сети Южного Кавказа, и, вышедшей в то же время, когда регион посещал Линч, замечал, что Иреван «весьма важный» пункт торговли с Ираном – «станция» на пути следования товаров туда и обратно и второй после Баку рынок Южного Кавказа по оборотам своей торговли **(17,** *с.43***)**. В аналитическом экономическом обзоре того времени было зафиксировано, что «последствием» закрытия в 1883 г. беспошлинного транзита было «увеличение вывоза русских товаров в Персию на ту сумму (4 м.р.), которая приходилась прежде на европейские товары, ввозившиеся в Персию благодаря существованию транзита» и констатировалось, что «закрытие транзита повело к усилению русской вывозной торговли и к установлению между прочим более тесных торговых сношений внутренней России с Закавказьем» **(8,** *с.VII***)**. Согласно автору этого обзора, «окончание постройки Закавказской ж.д. до Баку в 1883 г. и одновременное с этим закрытие транзита настолько могущественно повлияли на успех торговли, что с 1883 г. для внешней торговли Закавказскаго края начинается совершенно новый, блестящий период» **(8,** *отд.III, Внешняя торговля Кавказа, с.2***)**. Примечательно, что увидевшая свет в том же году в тридцать первом номере официоза краевой администрации – газеты «Кавказ» – статья так и называлась – «О закрытии Закавказского транзита, связанного с открытием главной линии Закавказской ж.д.». **(6,** *на 1895 г., отд.IV, с.70***)**.

Таким образом, за весь период существования беспошлинного транзита товаров из Европы в Иран и обратно Иреван входил в схему основных сухопутных транзитных путей. Искусственное определение по политическим причинам краевого административного центра Тифлиса «средоточием» южнокавказской торговли учреждением здесь складочной таможни (Тифлисская таможня была складочной вплоть до начала XX в. **(6,** *на 1898 г., адрес-календарь, столб.42; на 1899 г., адрес-календарь, столб.46***)**) не умалили роли Иревана как центра торговли с Каджарским Ираном. Стратегическое местоположение города обусловило его место в международном транзитном сообщении и непосредственных связях между двумя державами – Российской империей и Каджарским Ираном и включило во всероссийский рынок.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, тт. VII-X, 1878-1885, Тифлис.
2. Государственная внешняя торговля 1836 г. в разных ее видах. Санкт-Петербург, 1837.
2[a]. Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1843 г. Санкт-Петербург, 1844.

3. Дункель-Веллинг Н. Статистическое описание г. Тифлиса – Кавказский календарь на 1865 г. Тифлис, 1864, отделение третье.
4. Дюкруаси И. О заграничной торговле Закавказского края – Кавказский календарь на 1853 г., Тифлис, 1852, отделение четвертое.
5. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель; в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. Часть первая. С.Петербург, 1834.
6. Кавказский календарь, 1850-1898, Тифлис.
7. Компанский К. Исторический обзор гражданских учреждений Кавказского и Закавказского края (по официальным документам) – Кавказский календарь на 1868 г., Тифлис, 1867, отд.третье.
8. Краткий очерк экономического положения Кавказа, по новейшим официальным и другим отчетам. Приложение к Кавказскому календарю (на 1888 г.), изданному, по распоряжению Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, при Кавказском Статистическом Комитете, под редакцией Е.Кондратенко. Тифлис, 1888.
9. Линч Х.Ф.Б. Армения. Путевые очерки и этюды. Тифлис, в 2-х тт., том I. Русские провинции. 1910.
10. Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., ч. IV, 1836.
11. Полное собрание законов Российской империи, изд. II, тт. VI-LII, 1832-1879, Санкт-Петербург.
11[a] Полное собрание законов Российской империи, изд. III, т. III, Санкт-Петербург, 1886.
12. Путешествие в Персию. Письма кн. А.Д.Салтыкова. М., 1849.
13. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. М.-Л., 1949.
14. Сулейманов Р.Дж. Торговые связи Азербайджана с Центральной Россией в первой половине XIX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. Баку, 1975.
15. Торговые связи России и Ирана в первой половине XIX в. – В кн.: Русско-иранская торговля (30-50-е годы XIX в.). Сборник документов. М., 1984.
16. Услар П.К., бар. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XVI, ч. 6. Эриванская губерния. Санкт-Петербург, 1853.
17. Фон-Гребнер А.В. Торговые дороги Закавказья. Спб., 1896.
18. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852.

Fuad Tağıyev

İRƏVAN RUSİYA İMPERİYASININ GÖMRÜK SİSTEMİNDƏ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan şəhəri İrəvanın işğalından sonra Rusiya imperiyasının gömrük sistemininə daxil edilməsindən bəhs edilir. Çarizmin diyardakı iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olaraq bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər nəzərdən keçirilir, həmçinin öyrənilən dövrdə mövcud olan Avropadan İrana və geriyə malların tranziti məsələsi də tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, İrəvanın strateji yerləşməsi onun beynəlxalq tranzit daşımalarda, Rusiya imperiyası ilə Qacar İranının bilavasitə əlaqələrində yerini və mövqeyini şərtləndirmiş və ümumrusiya bazarına daxil olunmasını təmin etmişdir.

Fuad Tagiev.

IREVAN IN CUSTOM SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE

SUMMARY

The article deals with integration of the Azerbaijani town Irevan into the custom system of the Russian Empire after the town was conquered by it.

The activities conducted in this sphere according to the economic policy carrying out by Tsarism in the region as well as transit of goods from Europe to Iran and back in the studied period are considered in the article.

It is states that the strategic location of Irevan stipulated its role in the international transit traffic and direct relations between two states i.e. Russian Empire and Qajar Iran and provided its integration into the all-Russian market.

ВЛИЯНИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ НА КУЛЬТУРУ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Эсмира Вагабова[275]
esmira.vahabova@mail.ru

Ключевые слова: колониальная политика, законодательные акты царской России, Северный Азербайджан, духовенство, интеллигенция, народное образование, реформа школьной системы, азербайджанский тюркский язык, культура

Восстановление Азербайджаном независимости в 1991 г., построение демократического государства позволило стране заново и объективно переосмыслить свое историческое прошлое в назидание потомкам.

В истории всего Кавказа происходили совершенно колоссальные изменения, связанные с вовлечением (насильственным, военным путем - Э.В.) в имперскую систему в начале XIX в.

Вся история Российской империи явилась доказательством того, что ее политика колонизации предусматривала упрочение на оккупированных (или завоеванных) территориях русского господства, что государственная мощь империи в этой связи напрямую увязывалась с могуществом православия, оплотом которого являлись церкви, и стремлением, с ее точки зрения, "сделать как православных, так и мусульман одинаково полезными гражданами России" [5, 517; 7; 30, 3].

Реализация военно-стратегических планов относительно захвата всего Южного Кавказа напрямую зависела от развития отношений между царской Россией и Каджарским Ираном, от решения задач по освоению Каспийского моря с целью проникновения России в Среднюю Азию.

Господство царской России в Северном Азербайджане выявилось в форме режима военной оккупации в период двух русско-иранских войн 1804-1813 гг. (Гюлистанский договор) и 1826-1828 гг. (Туркменчайский договор) **[41,106-116],** даже после которых стратегические моменты по отношению к Восточной части Южного Кавказа не утратили своей остроты для России, поскольку сам Южный Кавказ всегда представлял для России важнейший плацдарм против Османской Турции и Каджарского Ирана.

Суверенитет азербайджанских земель (ханств) был попран пресловутым сначала Гюлистанским (12 (24) октября 1813 **г.)**, а затем и Туркменчайским (10 (22) февраля 1828г.) договором, когда азербайджанская территория была поделена на две части – более крупная 2/3части оставалась в составе Ирана, а оставшаяся, как известно, аннексировалась. Как пишет польский историк, специалист по изучению Южного Кавказа и особенно Азербайджана Тадеуш Свентоховский, «примерно полмиллиона азербайджаноязычных мусульман впервые перешли под правление

Эсмира Рагим гызы Вагабова – д.ф.по истории, ст.н.с.Института истории им. А.А. Бакиханова НАНА

европейской державы, и их исторический путь пролег соответственно в ином направлении, чем у их этнических собратьев в Персии» [**39**].

Однако, до сих пор политики, историки, юристы России умалчивают о юридической незаконности Туркменчайского договора. Азербайджанские ханства в рассматриваемый период не находились в подчинении Каджарского Ирана и Иран юридически не вправе был, с нашей точки зрения, заключать подобный договор. Именно поэтому Туркменчайский договор и переход азербайджанских земель к России **был, на наш взгляд, юридически не справедлив и незаконен.**

С этого момента развитие культуры Северного Азербайджана мы можем рассматривать в широком контексте истории культуры имперской России.

Сами ханства сначала стали именоваться провинциями России, было введено комендантское управление, называемое царскими властями «военно-народным управлением», просуществовавшее до 1841 г. Затем постепенно весь Южный Кавказ был разбит на ряд губерний по общероссийскому образцу.

Начинается осуществление колониальной политики, выразившейся в русификации местного коренного населения и в попытке проведения политики ассимиляции, а также в вовлечении мусульманского населения в социально-экономическую, правовую и политическую системы Российской империи. Царское правительство, стремясь удовлетворить свои амбиции, судорожно искало средства для закрепления своего влияния на Южном Кавказе, как, впрочем, и на всем Кавказе. И одной из ключевых задач – изменение религиозно-национального состава данного региона, т.е. христианизация коренного населения – переселение русскоязычного христианского населения на оккупированные территории с тем, чтобы создать в дальнейшем численное превосходство христианского населения над мусульманским. Этим царское правительство стремилось создать прочную основу на окраинах страны, упрочив тем самым позиции Российской империи в этом регионе. Решив военно-стратегические и политические задачи, царское правительство приступило к экономическому, социальному и культурному освоению Кавказского края.

О жесткой колониальной политике царской России свидетельствует высказывание генерала от инфантерии А.П.Ермолова, который доказывал, что «кавказские народы должны быть порабощены, поскольку примером независимости своей в самих подданных… порождают дух мятежный и любовь к независимости» **[24, 243].**

О нецелесообразности и эффективности методов жесткой политики «обрусения» нерусского населения окраин империи говорил председатель Комитета министров Н.Х.Бунге. В частности, он писал: «Конечно, государственной власти России нетрудно заставить уважать себя, требовать знания русского языка от грамотного населения, приходящего в соприкосновение с русской администрацией, требовать уважения к господствующему исповеданию и пр. Но этого не достаточно. То, что достигается силою, не всегда прочно и если порождает озлобление и вражду, то ведет к внутреннему и внешнему ослаблению государства» **[6, 232-233**].

Азербайджанские тюрки, писал российский государственный деятель и писатель Г.А.Евреинов (1839-1914 г.), никогда не знавшие рабства, «обладают лучшими нравственными качествами, чем другие инородцы Кавказа: они отличаются вообще редкими честностью и искренностью, они радушны и гостеприимны.

Азербайджанцы по большей части грамотны, знающий родной язык, а также литературные языки арабский и персидский» **[20, с. 111-112**].

Являясь проводником колониальной политики России, сенатор Г.А.Евреинов отмечал, что «Закавказье, при его разноплеменном населении, стоящем на различных стадиях развития, должно стать страной русской культуры. Закавказье невозможно себе представить страной ни татарской, ни грузинской, ни армянской» [**20, с. 126**] . Так размечтались, что это до сих пор не дает им покоя!!!

О влиянии колониальной политики царской России на культуру Северного Азербайджана свидетельствует предпринятая политика ассимиляции, главным орудием которой, по словам Г.А.Евреинова, служило «усвоение инородцами языка господствующего племени, а потому русский язык должен оставаться в Закавказье языком преподавания во всех учебных заведениях края, кроме училищ, содержавшихся на частные, общественные и церковные суммы, не дающих учащимся никаких прав» [**20, с. 127**]. И далее: «Русский язык должен остаться единственным делопроизводительным языком в управлении и судов, за исключением их низших народных инстанций» **[20, с. 127**].

Вследствие проведения царским самодержавием политики русификации, азербайджанский язык, как язык межнационального и делового общения, стал вытесняться, а также вытесняться и из официальной переписки, канцелярии и управления.

Государственные чиновники царской России после оккупации и завоевания Северного Азербайджана стали называть азербайджанский народ «татарами», или просто – «инородцами», а ни как ни азербайджанскими тюрками, а азербайджанский тюркский язык – «татарским». Против искусственного смешения азербайджанского тюркского языка с татарским и персидским языками выступал известный азербайджанский публицист и учёный-востоковед М.А.Шахтахтинский. В своей статье «Как называть закавказских мусульман?», опубликованной в газете «Каспий», он указывал, что «закавказские тюрки отличаются как от татар, так и от персиян» **[28**].

В 1842 г. император России Николай I принял решение об образовании в Кавказском крае особой формы гражданского и военного управления, именуемый «Кавказский комитет», основу деятельности которого составляли административное управление, судоустройство и судоуправление, торговля и финансы, промышленность, сельское хозяйство, землевладение и землепользование, переселение, народное образование и здравоохранение. В общих чертах систему русского колониального управления завершило учреждение наместничества в 1844 г., сохранившееся до 1882 г., когда и «Кавказский комитет» и Кавказское наместничество были упразднены. В 1883 г. был введен новый институт «главноначальствующего гражданской частью на Кавказе», являвшегося одновременно и командующим войсками округа [**15, 87].**

Обострение социально-политической обстановки на Кавказе в начале XX в. привело имперское правительство к пониманию необходимости усиления системы управления регионом. В феврале 1905 г. царское правительство решило восстановить институт наместничества на Кавказе, упраздненный, как отмечалось выше, в 1882 г.

Выдающийся азербайджанский общественный деятель, публицист, редактор газет «Каспий», «Баку», «Хаят» («Жизнь»), присяжный поверенный, гласный Бакинской городской думы (а чуть позже председатель парламента Азербайджанской Демократической Республики) А.М.Топчибашев (1862/1865–1934) выразил надежду, что восстановление наместничества на Кавказе, «даст возможность нашему краю ни в чем не быть обойденным сравнительно с внутренними областями России» и что оно было осуществлено «не с целью обособления нашего края и нераспространения на него всех благ…» **[16, л. 19**; **29]**. Но события свидетельствовали совершенно об обратном, что отразилось на дальнейшем развитии азербайджанской культуры.

Прежде всего, это коснулось духовной жизни азербайджанских тюрков. На протяжении XIX – начала XX вв. российским правительством было принято несколько законодательных актов по созданию как институтов управления духовной жизнью азербайджанских мусульман, так и по вопросам устройства их духовной жизни. Так, еще в 1832 г. был учрежден Департамент духовных дел иностранных исповеданий Министерства внутренних дел, одно из отделений которого осуществляло контроль над азербайджанскими тюрками **[18, 182-183**]. Для России исламский фактор, как известно, являлся главным элементом во внешней политике со странами с преобладающим мусульманским населением – Турцией и Ираном.

Конфессиональная политика центральных властей на Кавказе в целом была достаточно осторожной и избирательной [**19].**

При этом Николай I настойчиво требовал «всячески ограничить опасные, с его точки зрения, контакты своих подданных мусульман с зарубежными мусульманскими кругами» под разными благовидными предлогами [**37,** л. 34-34об.], а также «действенного контроля над духовой жизнью местных мусульман, за нераспространением среди мусульман вредных, нетерпимых правительством учений» **[1**]. Но среди царских чиновников, офицеров, жандармов были и такие, которые ясно понимали, что по отношению к религии ислама надо «подходить и действовать осторожно и деликатно, а лучше всего – вообще не трогать, а любые шаги запретить исламское вероучение, основанное пророком Мухаммедом, являлись абсолютно безнадежной и бесполезной затеей» [**23, с. 9, 14**].

Для определения степени и прав духовных лиц, их отношения к гражданским властям, степени власти шариатских судов в конце 1863 года был составлен проект Положения о магометанском духовенстве [**38, л. 93об**.].

Официально «Положение об управлении закавказского мусульманского духовенства суннитского учения» и «Положение об управлении закавказского мусульманского духовенства шиитского учения» были утверждены 5 апреля 1872 г. [**25**].

Такая политика царизма, на наш взгляд, наглядно свидетельствовала о недопустимости религиозного единства мусульман и приводила к еще большему усугублению противоречий между представителями различных направлений в исламе; они рассматривались центром, как средство контроля за неблагонадёжными духовными лицами, за теми, кто поддерживал связи с духовенством Ирана и Османской империи.

Мусульманским духовным лицам запрещалось без особого разрешения со стороны главного управления наместника Кавказского обращаться к иностранным

духовным или иным властям за какими-либо наставлениями и разъяснениями. И в случае получения таковых, они обязаны были немедленно сообщать об этом местному гражданскому начальству, поскольку опасались быть наказанными за сокрытие их, согласно ст. 257 «Уложения о наказаниях»[**46].**

Если коснуться системы мусульманского образования на Южном Кавказе, и в частности, в Северном Азербайджане в рассматриваемый период, то следует отметить, что потребность получения местным населением образования российским государством удовлетворялась в недостаточной степени. Обрусительная политика царской России коснулась, прежде всего, конфессиональных школ Северного Азербайджана, что подразумевало введение в них русского языка.

В условиях российской колонизации Северного Азербайджана во второй половине XIX – начале XX вв. продолжалось развитие самобытного народного образования, хотя в этом вопросе и сказывалась российская система просвещения. Об этом свидетельствовали различные русификаторские «Положения», «Правила», «Законы», «Указы», «Распоряжения», издаваемые Министерством народного просвещения царской России.

Как известно, самой распространенной формой обучения среди азербайджанских мусульман были мектебы и медресе. Очевидным было и то, что не во всех мектебах обучение проходило на должном уровне: отсутствовала учебная программа и учебные пособия. Поэтому, не случайно выдающиеся азербайджанские просветители подвергали критике старые методы обучения в этих мектебах, призывая к их реформированию. Все усилия азербайджанской интеллигенции были направлены на просветительство, распространение образования.

Но уже к концу XIX в. в мусульманских школах стали появляться «новометодные школы» – «усули джадид» (звуковой метод, а не обучение грамоте по слогам), где обучение шло на азербайджанском тюркском языке, несмотря на то, что среди мусульманской интеллигенции были и приверженцы обучения русскому языку.

Само отношение царской России к конфессиональным школам Северного Азербайджана было двояким. С одной стороны, ввиду того, что обучение в мектебах сводилось к элементарной грамоте и правилам религии, царское правительство терпимо относилось к ним. С другой стороны, шла борьба против самобытного азербайджанского школьного образования, что выразилось в проводимой цензуре учебников и рукописей религиозного толка [**36].**

Большую роль в пропаганде движения против традиционных конфессиональных школ сыграла газета “Экинчи”, издателем и редактором которой был крупный азербайджанский ученый и общественный деятель Гасан-бек Меликов (Зардаби), считавший деятельность некоторых мектебов одним из главных тормозов развития просвещения азербайджанского народа. Он настаивал на создании новых светских школ на родном языке. Этот призыв был поддержан передовыми представителями интеллигенции, ведущими борьбу за открытие светских школ с курсом общеобразовательных предметов.

По инициативе кавказского наместника М.С.Воронцова для этих детей в Тифлисе, Дербенте, Шуше и Елисаветполе были открыты училища «Алиева» и «Омарова» учения [**40, с. 434-467; 47, л. 7-12об**.].

Влияние колониальной политики царской России в Северном Азербайджане выражалось также в открытии уездных, городских, частных школ, где на обучение русского языка отводилось больше часов, чем на азербайджанский тюркский язык. Подобные действия были предприняты с целью «парализовать» развитие этих школ, выполнить задачу русификации азербайджанцев.

Наряду с мектебами и медресе, стали открываться первые русско-азербайджанские школы (Баку, 1887 г.), число которых со временем увеличивалось, что, в свою очередь, способствовало более полному охвату детей в деле начального образования [**13, с. 201-204**].

Одновременно получило развитие среднее и среднеспециальное образование (техническое, коммерческое, музыкальное, мореходное) [42], в которых в первое время численность азербайджанцев была незначительной из-за незнания русского языка (поскольку обучение в этих учебных заведениях проводилось на русском языке – Э.В.).

Представители азербайджанской интеллигенции неоднократно поднимали вопрос о введении преподавания азербайджанского языка в средних учебных заведениях. Так, депутацией кавказских мусульман была подана петиция наместнику, графу И.И.Воронцову-Дашкову, вследствие чего, попечителем Кавказского учебного округа были приняты «меры к урегулированию и совершенствованию преподавания азербайджанского языка в средних учебных заведениях» [29, 1905. 6 июля].

С появлением нового типа школ обнаружилось как отсутствие квалифицированных преподавателей родного языка и литературы, так и плохая постановка преподавания азербайджанского языка. Это происходило от того, что преподаванию азербайджанского языка в учительских семинариях отводилось самое последнее место **[22**], что являлось результатом колониальной политики царского правительства. С одной стороны, «нас не любили за нашу отсталость, за наше невежество, а с другой, всячески препятствовали развитию культуры». Как писал Г.Минасазов, «…повернешься – бьют, не повернешься – бьют. Так и топчемся пока на месте, в слабой надежде на лучшее будущее» **[21**]. Поэтому одним из насущных вопросов в начале XX в. был вопрос обеспечения школ квалифицированными преподавателями азербайджанского языка.

Значительную роль в вопросе улучшения постановки преподавания азербайджанского языка во всех школах, уточнения учебных планов и программы по азербайджанскому языку, реформы алфавита сыграли мусульманские съезды**[10].**

Как известно, политика самодержавия была направлена на постепенное вытеснение национальных языков, в результате чего 57% населения России не могли пользоваться свободой родного языка, подвергаясь насильственному русифицированию **[34, с. 323].**

Однако, самым актуальным в это время был вопрос женского образования и открытие в 1901 году известным меценатом Г.З.Тагиевым в Баку первой русско-мусульманской женской школы [**11, с. 27-28**]. В то же время потребность получения местным населением образования российским государством удовлетворялась в недостаточной степени.

Азербайджанское духовенство, большая часть которого не соответствовала своему назначению, отрицательно относилось к вопросам культуры, просвещения и прогресса вообще, подвергалось критике. Вместе с тем, и само царское правительство всеми силами препятствовало повышению уровня образованности мусульманского духовенства, стремясь, таким образом, держать в невежестве весь народ [**43,с. 48-54]**, понимая, каким влиянием среди народа пользовалось духовенство.

Одной из основных причин этого являлось отсутствие организованного учебного заведения, каким могла стать только духовная мусульманская семинария, способная помочь религиозным деятелям получить правильное воспитание и духовное образование.

Неоднократные ходатайства мусульман и мусульманского духовенства о реорганизации духовных правлений оставались без всякого внимания со стороны властей. Говоря об этом, известный азербайджанский публицист Г.Минасазов приводит выдержку из письма в одной столичной газете известного ненавистника мусульман миссионера Н.И.Ильминского к К.П.Победоносцеву: «***Для нас вот что подходящее было бы: чтобы в русском разговоре муфтий путался и краснел, писал бы по-русски и порядочным количеством ошибок, трусил бы не только губернатора, но и всякого столоначальника»*** (курсив наш – Э.В.) **[35, 83].**

Судьбы многомиллионной мусульманской массы отданы во власть черных воронов российской действительности, говорит Г.Минасазов. «Нас не любят за нашу отсталость, за наше невежество. В то же время, нам всячески заграждают выходы из царства тьмы в царство света. Поистине – и перевернешься, бьют, и недовернешься – бьют! Так топчемся пока на месте. В слабой надежде на лучшее будущее. Когда оно настанет?» **[35].**

Заметим, что на пространстве Южного Кавказа не было ни одного высшего учебного для мусульман, которое могло бы стать духовным центром и служить для подготовки учителей. Поэтому все усилия прогрессивных представителей азербайджанского духовенства и интеллигенции были направлены на открытие своей духовной семинарии.

Потребность в духовной семинарии признавали и сами представители высшего мусульманского духовенства. Так, еще Шейх-уль-ислам Абусалам Ахундзаде, признавая необходимость такого учреждения, предпринял ходатайство по этому вопросу перед высшей администрацией края, которая отнеслась с пониманием и дала соответствующее разрешение **[28].**

Но смерть Шейх-уль-ислама помешала осуществиться этому плану. Кавказское наместничество отклоняло все ходатайства мусульман по поводу открытия подобного учреждения, мотивируя свой отказ тем, что «...нельзя в христианском государстве способствовать укреплению ислама» **[31].**

Тем не менее, А.М.Топчибашев настойчиво подчеркивал необходимость открытия мусульманской духовной семинарии на Кавказе.

Азербайджанская интеллигенция, придавая большое значение роли религии в нравственном воспитании масс, понимала всю важность подготовки высококвалифицированного духовенства путем учреждения специального учебного заведения. Так, вопрос об основании духовной семинарии для мусульман на

рациональных началах поднимался А.Агаевым еще в 90-х годах XIX в. на страницах газеты «Кавказ» **[27].**

Также и Южнокавказское Суннитское Духовное Правление в своем письме в канцелярию главного кавказского начальства, с целью подготовки кадров духовенства для мусульман-суннитов, просило об учреждении духовной семинарии в городе Шемахе под руководством меджлиса. Но просьба осталась без внимания, хотя программа семинарии предусматривала и изучение русского языка **[17, л. 10]**

Наконец все усилия общественности гор. Елисаветполя (Гянджи) осенью **1906** г. увенчались успехом, после того как устав духовной семинарии был утвержден и Елисаветпольская мусульманская духовная семинария была открыта при главной мечети шах Аббаса **[30; 31].**

Факт принятия такого решения уже имел большое значение, ибо переворот в духовной сфере означал сам по себе заботу о воспитании и обеспеченном существовании азербайджанского духовенства.

Немаловажное значение также имел и тот факт, что азербайджанское духовенство не знало русского языка, а это отрицательно сказывалось в случае представления разного рода ходатайств по тем или иным вопросам.

Поэтому, 15-25 июня 1914 гг. с разрешения министра внутренних дел в Петербурге состоялся IV Всероссийский съезд мусульман (в прессе он был назван как съезд мусульманских общественных деятелей – Э.В.), на котором и был поднят вопрос об обязательном изучении азербайджанским духовенством русского языка, чтобы оно могло свободно заявлять о своих нуждах **[33; 44**].

Первое время царские власти пытались проводить политику обрусения мусульман через русские школы, рассчитывая на то, что мусульманское население, испытывая на себе сильное давление, откажется от своей национальной, религиозной самобытности [**3**].

Но уже к концу XIX в. стали появляться «новометодные школы», где обучение шло на основе азербайджанского тюркского языка, несмотря на то, что среди мусульманской интеллигенции были и приверженцы обучения русскому языку.

Выше мы уже отмечали, что представители азербайджанской интеллигенции подвергали критике методы преподавания в конфессиональных школах. Они предлагали создавать светские национальные школы с обучением на родном языке. Царские власти, как и азербайджанская интеллигенция, стремилась к реформе школьной системы. Но взгляды у них на это были разные. Если желание царских властей было обусловлено контролем над мусульманским образованием и повышением знания русского языка, то представители азербайджанской интеллигенции видели в реформе конфессиональных школ улучшение образовательного и педагогического процесса. МИД царской России постоянно контролировал деятельность мусульманского духовенства: где, как и сколько представителей мусульманского духовенства получали религиозное образование.

Единого документа, определяющего конфессиональную политику государства, не существовало. Каждый правитель проводил ее в соответствии с собственным пониманием (которое основывалось и на воспитании, и мировоззрении, и степени влияния наставников и окружения), а также внутриплитической и

внешнеполитической обстановкой **[42].** Государство ставило перед собой осуществление своих имперских задач – обеспечение единства и монолитности империи, недопущение роста национального самосознания, ускорение ассимиляции иных народов, обеспечение русской народности, как титульной нации … и т.д.

В своих «Записках» по «мусульманскому вопросу» (1900 г.) С.Ю.Витте указывал, что «невозможно в XIX-XX вв. вести политику, игнорируя… национальные свойства других национальностей, вошедших в Российскую империю (около 35 %) – их религию, их язык и проч.» [**14, 260-261; 24, 242].**

На VII всероссийском дворянском съезде в 1911 г. нашло яркое отражение политики царского самодержавия в области народного образования. Так, четко было сказано, что в школе должен господствовать государственный язык, т.е. русский, и обучение должно вестись на русском языке; что они не допустят создания племенного сепаратизма, который проявляется у каждой народности; школа должна быть русской, что Россия – для русских (аналогичные призывы раздаются в самой России и сегодня, в XXI в. – Э.В.) [**16, л. 19].**

Ограничение карьерных возможностей по этническому и религиозному признаку приводило к тому, что выпускники российских высших учебных заведений возвращались на родину. Заметим, что обучение в высших учебных заведениях, приобретение знаний, непосредственный контакт с представителями других культур, вели к изменению поведения, стиля жизни, ценностей, норм и стереотипов.

В 90-х годах XIX в. азербайджанские студенты образуют «землячества», выступают в общественной жизни**.** Главной целью этих землячеств была материальная поддержка малоимущих студентов, организация библиотек и читальных залов, кассы взаимопомощи. А источником доходов были благотворительные мероприятия, которые назывались “тюркскими вечерами. Организация таких землячеств в вузах Российской империи – Петербург, Москва, Казань, Одесса, Рига, всевозможные контакты между ними в дальнейшем будут способствовать организации «Союза мусульман», мусульманской фракции в Государственной думе, выступающих за гражданское равноправие для всех мусульман в Российской империи.

Колониальная политика царской России сказывалась и на развитии национальной прессы. Это выражалось в том, что всевозможные ходатайства об открытии того или иного органа периодической печати отклонялись под тем или иным предлогом. Кроме того, действовала жесточайшая цензура в лице Кавказского цензурного комитета, во главе которого помимо русских шовинистов, находились и армяне.

И несмотря на это, появление первых газет на азербайджанском языке сыграло свою положительную роль. Именно благодаря печати, появилась возможность участвовать в политической жизни, общения между представителями различных социальных интересов, между публицистами и правительством, которое, в свою очередь, через Цензурный комитет тщательно отслеживало темы, поднимаемые газетами на национальных языках.

Некоторые статьи выходили без подписи, а другие – под псевдонимами. Почти все мусульманские литераторы имели один или несколько псевдонимов. Е.М. Аух,

объясняет это «страхом перед общественным осуждением, наряду с традиционными мотивами». Также, по ее мнению, «среди документов архива Кавказского комитета по цензуре за период с 1848 по 1874 год не было обнаружено и ни одного заявления с просьбой разрешить издавать подобную газету». (Не было обнаружено ею, это еще не значит, что подобных заявлений не поступало – **Э.В.).** Она так и пишет; «Хотя азербайджанские учёные неоднократно жаловались, что до 1875 г. от российских властей не было получено разрешения на издание ни одной "татарской" газеты; среди документов архива Кавказского комитета по цензуре за период с 1848 по 1874 год не было обнаружено и ни одного заявления с просьбой разрешить издавать подобную газету» [**4].** И делает предположение, что «этот тезис опирается лишь на неудачную попытку открыть типографию, предпринятую М.Ф.Ахундовым и М.Ш.Вазехом в 1841 году».

В пробуждении национального самосознания народа, кроме национальной прессы и просвещения народа, важную роль играли культурно-просветительские организации и общества, развитие национального театра, литературы, музыкального искусства. Представители азербайджанской интеллигенции выступали в печати с призывами покончить с вековой отсталостью народа и подвергали резкой критике колониальную политику царского самодержавия.

Все историки и филологи считают, что впервые с зарождением национальной печати – газеты «Экинчи» (22 июля 1875 г.), связанной с именем Г.Зардаби, а затем и других газет и журналов, а именно: «Кешкюль», «Каспий», «Хаят», «Фиюзат», сатирического журнала «Молла Насреддин», наблюдается развитие национального сознания среди азербайджанского народа. Исследование материалов газет и журналов второй половины XIX – начала XX вв. показывает, что этот период – очень сложный в истории общественно-политической и культурной жизни Азербайджана, оказавший огромное значение на формирование культурного мировоззрения азербайджанского народа.

При исследовании дальнейшего развития азербайджанской литературы выявляется, что в условиях колониальной политики царской России, когда произошло знакомство с передовой и классической литературой как самой России, так и зарубежной, она развивается в двух направлениях, т.е. в восточном и в западном. Происходит естественное взаимодействие и взаимопроникновение культур, связанной, как верно подметила А.Фейзуллаева, с исторической и национально-духовной потребностью азербайджанской просветительской литературы [**45**]. Получает развитие детская литература.

Возрождение национальных идей и национального духа, генераторами которых были азербайджанские просветители, писатели, поэты, публицисты… явилось предпосылкой и основой современной азербайджанской литературы.

В это время продолжало развиваться музыкальное и театральное искусство. Что касается музыкального искусства, то здесь на первый план выдвинулось искусство мугама, достигшее больших успехов, стали появляться музыкально-литературные меджлисы, на которых выступали прославленные ханенде. Для азербайджанца мугам – больше, чем музыка. Это целое мировоззрение и мироощущение, способ познания мира. И здесь, пожалуй, стоит согласиться с высказыва-

нием известного азербайджанского писателя-прозаика Анара, что «мугам вечен, как вечен породивший и сохранивший, сберегший его в течение столетий и тысячелетий народ», что «мугам – национальный музыкальный язык Азербайджана» [**2**].

В рассматриваемый период, наряду с самобытной национальной музыкальной культурой, наблюдается проникновение и европейской культуры.

Следует заметить, что ни колониальная политика царского самодержавия, никакие цензурные законы не могли помешать самобытному развитию музыкальной культуры азербайджанского народа. Впервые на всем Востоке именно в Северном Азербайджане, в Баку 12-го (25) января 1908-го г. была осуществлена в театре Г.З.Тагиева постановка Уз.Гаджибековым музыкальной мугамной оперы «Лейли и Меджнун»*, в основу которой был положен народный фольклор и положены национальные напевы.

Что же касается азербайджанского театра, то, как известно, официально он берет свое начало с постановки в 1873 г. пьесы М.Ф.Ахундова «Везирь Лянкяранского ханства». И хотя в царской России действовала жесточайшая театральная цензура, молодые драматурги создавали свои выдающиеся произведения. Спустя некоторое время стали создаваться и первые театральные труппы, которые своими спектаклями приобщали народные массы к прекрасному искусству, способствовали появлению своих театральных режиссеров, принесших славу своей стране далеко за ее пределами.

Колониальная политика царской России отразилась и на развитии театрального искусства: здесь мы наблюдаем полное безразличие и невнимание государственных структур царской России к данному вопросу. Азербайджанский национальный театр и строительство зрелищных сооружений создавались либо по инициативе азербайджанских меценатов, например, в лице Г.З.Тагиева, либо в лице азербайджанских просветителей, благодаря которым стали формироваться первые театральные труппы. Для того чтобы поставить на сцене тот или иной спектакль, необходимо было пройти несколько инстанций и жесточайшую театральную цензуру; на театральном искусстве сказывался и высокий театральный налог. Тем не менее, этот период подарил нам выдающихся драматургов, оставивших после

*В музыке оперы использованы мугамы «Махур хинди», «Чахаргях», «Шур», «Кюрд-Шахназ», «Раст», «Сегях» «Баяты кюрд»). За ней последовали и другие оперы и оперетты, созданные Уз. Гаджибековы, а именно: опера «Шейх Санан» (1909 г.), оперетта «Муж и жена» (1909 г.), опера «Рустам и Сохраб» (1910 г.), оперетта «Не та, так эта» (1911 г.), опера «Фархад и Ширин» (1911 г.), опера «Шах Аббас и Хуршуд бану» (1912 г.), опера «Асли и Керем» (1912 г.), оперетта «Аршин мал алан» (1913 г.), опера «Ашуг Гариб» (1915 г.), созданная Зульфугаром Гаджибековым (постановка состоялась в 1916 г.)

себя большое количество замечательных произведений, не потерявших свою актуальность в наши дни, а также выдающихся театральных актеров – как среди мужчин, так и среди женщин.

С рождением кино в Европе и проникновением его сначала в столичные города Российской империи – Санкт-Петербург и Москва, а затем и в Северный Азербайджан, в частности, в Баку (1898 г.) были созданы первые азербайджанские

фильмы, стали возводиться зрелищные сооружения [**8**] как в Баку, так и в других азербайджанских городах. Роль и значение кино, как наглядного фактора, в учебном процессе трудно переоценить. Одновременно кино стало использоваться и в идеологическом плане.

Азербайджан, являясь одним из древнейших очагов цивилизации, известен как страна ковров, в которой сформировались свои, специфичные для каждого региона, школы ковроткачества. Крупнейший теоретик и практик коврового искусства, художник Лятиф Керимов в одном из своих выступлений (на конференции в Лондоне) научно аргументированными фактами утверждал, что 90% ковров, известных в мире как «кавказские», – это азербайджанские ковры.

Получило развитие библиотечного дела, стали открываться читальни и библиотеки при школах, культурно-просветительных обществах, Народные дома, способствовавшие повышению образовательного уровня среди населения. Созданные царским правительством государственные структуры, развитие издательского дела отразились на формировании библиотечной сети не только в российских городах, но и на территории завоеванных ею стран, в частности, Северного Азербайджана. Принятые царским правительством России многочисленные указы, законы, распоряжения, правила, циркуляры, уставы негативно сказывались, как на дальнейшем развитии самой печати, так и на становлении библиотечной дела. Отношение, которое проявляло царское правительство к культурному прошлому азербайджанского народа, воочию показало ее имперский характер, не считающееся с его культурным наследием.

Нравственному и эстетическому воспитанию, любви к своему краю способствовали первые музеи, главным образом, педагогические, геологический, краеведческий и т.п**. [9].** Развивалось самобытное ювелирное искусство, а изделия азербайджанских мастеров не раз получали международное признание на проводимых в различных странах выставках [12].

Как известно, Азербайджан славен своими архитектурными сооружениями. Это – ханские дворцы, культовые сооружения: мечети, синагоги, церкви, караван-сараи, бани, общественно-административные здания, зрелищные сооружения, садово-парковая культура. В то же время стали возводиться и христианские церкви как оплот самодержавной власти. Одним из примеров этому может служить тот факт, что было разрушено мусульманское кладбище, а на его месте в 1898 году был возведен огромных масштабов православный храм –Александро-Невский собор (построен по проекту Роберта Марфельда, главный производитель работ – Юзеф Гославский; снесен в 1936 г.). Сама архитектура в рассматриваемое время развивалась в новых европейских направлениях – романтизм, готика, барокко, сохраняя национальные элементы. Здания, построенные в этих стилях, и по сей день украшают наши города.

Завершая рассмотрение колониальной политики царской самодержавия в Северном Азербайджане в области культуры, мы можем сделать следующее выводы:

-после завоевания территорий азербайджанских ханств и включения их после заключения Туркменчайского договора в состав Российской империи начинается

осуществление колониальной политики, выразившейся в русификации местного коренного населения, в проведении политики ассимиляции, а также в вовлечении мусульманского населения в социально-экономическую, правовую и политическую системы Российской империи;

-вопрос о лояльности мусульман властям стал постепенно превращаться в один из наиболее актуальных в стране; ведя борьбу за благонадежность, по представлению МВД, муфтиев назначал сам император, а мулл - местные власти в лице губернаторов и генерал-губернаторов (так называемые указные муллы). Требование к мусульманскому (прежде всего низшему) духовенству знания русского языка и желательности ведения богослужения на русском языке;

-политика недопустимости религиозного единства мусульман и приводила к еще большему усугублению противоречий между представителями различных направлений (между суннитами и шиитами) в исламе;

-вследствие проведения царским самодержавием политики русификации, азербайджанский язык, как язык межнационального и делового общения, стал вытесняться, а также вытесняться и из официальной переписки, канцелярии и управления;

-влияние российской колонизации Северного Азербайджана отразилось на развитии самобытного народного образования, хотя в этом вопросе и сказывалась российская система просвещения, о чем свидетельствовали различные русификаторские «Положения», «Правила», «Законы», «Указы», «Распоряжения», издаваемые Министерством народного просвещения царской России;

-в условиях колониальной политики царской России азербайджанская литература второй половины XIX – начала XX вв. продолжала развиваться и оказывать свое благотворное влияние на читателей, повышая их культурный уровень и знакомя с шедеврами европейской литературы. Свое отношение к колониальной политике русского царизма азербайджанские писатели, поэты, публицисты выражали в своих произведениях;

-влияние колониальной политики, проводимой царской Россией в Северном Азербайджане, острее всего сказалось на азербайджанской тюркской печати, которая сдерживалась различными циркулярами, указами, законами;

-появление первых русско-азербайджанских школ, получивших распространение на всей территории Северного Азербайджана;

-развитие женского, среднего и специального образования;

-в условиях российской колонизации получает развитие различные виды искусства, а именно: сценическое – театральное, музыкальное, цирковое и кинематограф; декоративно-прикладное искусство; архитектура; библиотечное дело;

-огромную роль в развитии и подъеме культуры в Северном Азербайджане сыграли представители азербайджанской буржуазии и интеллигенции, усилия и заслуги которых в формировании национального самосознания, культурного мировоззрения азербайджанского народа и обретении национального суверенитета невозможно переоценить.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АКАК. Т. 7, № 47; № 870.
2. Анар. Вечность мугама // ж. Литературный Азербайджан. 2008, № 1
3. Арапов Д.Ю. Министерство Иностранных Дел Российской империи и «мусульманский вопрос. // Актуальные проблемы гуманитарных, социальных, экономических и технических наук. Вып. 3. М., 2005.
4. Аух Е.М. Между приспособлением и самоутверждением. Ранний этап поисков национальной идентичности в среде мусульманской интеллигенции и возникновение нового общества на юго-востоке Кавказа (1875-1905 гг. // Азербайджан и Россия: общество и государство. – М, 2001.
5. Болье Л. Колонизация у новейших народов. СПб. Тип-фия тов-ва "Общественная польза", 1877, с. 517.
6. Бунге Н.Х. Загробные заметки .// Судьбы России. СПб, 1999.
7. Вагабова Э.Р. Азербайджан и Россиия: от колониальной политики к сотрудничеству // Современная научная мысль. М, 2013. М., №1, с. 22-33.
8. Вагабова Э.Р. Из истории циркового искусства и строительства цирковых зданий в Северном Азербайджане во II половине XIX – начале XX вв. / Доклады. Национальная Академия наук Азербайджана. Том LXVIII, № 4. Баку. 2012, с. 119-126.
9. Вагабова Э.Р. К вопросу о зарождении музейного дела в Северном Азербайджане в конце XIX ─ нач. XX вв. / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Elmi məqalələr toplusu. Baku. 2009, 0.7 c.v. ;
10. Вагабова Э.Р. К вопросу об исторических аспектах развития азербайджанского тюркского языка (вторая половина XIX – начало XX вв.) /Актуальные проблемы азербайджановедения. Материалы 2-ой Международной научной конференции, посвященной 88-й годовщине со дня рождения общенационального лидера Гейдара Алиева.II часть. Баку-Гянджа. 4-7 мая 2011 г., с. 613-622.
11. Вагабова Э.Р. К истории женского образования в Азербайджане в конце XIX – начале XX вв. / Тезисы Международного научного симпозиума, посвященного 110-летию создания первой на мусульманском Востоке светской женской школы. Баку. 6-7 октября 2011 г., с. 27-28.
12. Вагабова Э.Р. К истории развития ювелирного искусства в Северном Азербайджане (середина XIX-начало XX вв.) (на азерб. яз.) // IV. Uluslararası Türk el dokumaları (tekstil) və gelenekli sanatlar kongresi /sanat etkinlikleri. – MEA Milli Azərbaycan tarixi müzesi və Selçuk Üniversitesi Türk el sanatları araştırma ve uygulama merkezi. 02.05.10.2012-Bakü, c. 245-251.
13. Вагабова Э.Р. Русско-азербайджанские школы Северного Азербайджана (II пол. XIX – нач. XX вв.) / Мозырский педагогический университет. 7-ая международная научная конференция «Текст. Язык. Человек!»: сборник научных трудов: В 2 ч. Ч.2 / УО МГПУ им. И.П. Шамякина; редкол.: С.Б.Кураш (отв. ред.) [и др.]. - Мозырь. 2013, с. .201-204
14. Витте С.Ю. Воспоминания. Т. 3. М., 1994.
15. Волхонский М.А. Первая русская революция и восстановление Наместничества на Кавказе //Кавказский сборник. Т. 2, 2005.
16. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР). Ф. 57, оп. 1, д. 1209.
17. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): ф. 291, оп. 15, д. 10214.
18. Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.) Кн.1. М, 1999.
19. Дегоев В.В. Россия и Кавказ. Кавказ и имперская Россия // Звезда, 2004, № 6.
20. Евреинов Г.А. Национальный вопрос на инородческих окраинах России. СПб. 1908,
21. Закавказье. 1909, 4 июля, №121.
22. Закавказское слово, 1916, №179.
23. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Д.Ю.Арапов. М., 2001.
24. Императорская Россия и мусульманский мир (конец XIX – начало XX вв.). Сборник материалов. М.: Наталис. 2000; Цвижба Л.И. Источники взаимоотношений России и народов северо-западного Кавказа в XIX в. // Россия и Кавказ – сквозь два столетия. Звезда. СПб., 2001.
25. Кавказский календарь на 1886 год. Тифлис, 1885.
26. Каспий, 1902, 22 декабря.
27. Каспий, 1905, 22 февраля.
28. Каспий, 1905, 3 марта №35
29. Каспий, 1905, 24 мая; 6 июля
30. Каспий,1906, 1 марта
31. Каспий, 1907, 23 июня
32. Каспий, 1914, 15 июня, № 138.
33. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб., тип-фия тов-ва "Общественная польза", 1905.
34. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 30.
35. Минасазов Г. Избранные произведения. Баку. Язычи. 1982.

36. Подробно. О конфессиональных школах Северного Азербайджана см. дисс. Вагабовой Э.Р. «Вопросы народного образования в Северном Азербайджане в 1893-1917 гг. (по материалам газеты «Каспий»)». Баку. 1999.
37. Российский Государственный Военно-исторический архив (РГВИА), ф. 405 «Департамент военный поселений», оп. 6, д. 4362.
38. Российский государственный исторический архив (РГИА): Ф. 1268, оп. 10, д. 110.
39. Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. // Хазар. 1990, №1.
40. Свод действующих штатов гражданских учреждений ведомства Наместника Кавказского, составленный в Главном Управлении Его Императорского Высочества. Тифлис, 1865.
41. См.: Вагабова Э.Р. Туркменчайский мир и его последствия / Dirçəliş XXI əsr, Baku, 2008-2009, №130/131, с. 106-116
42. См. дисс. Вагабовой Э.Р. Вопросы народного образования в Северном Азербайджана в 1893-1917 гг. (по материалам газеты «Каспий»). Баку. 1999.
43. См. статью Вагабовой Э.Р. Положение азербайджанского духовенства и вопрос учреждения мусульманской духовной семинарии (II пол. XIX – нач. XX вв.) / Azərbaycan şərgşünaslığı. №1(7). Баку. 2012, с. 48-54.
44. См. статью: Тагирджанова А.Н. К 95-летию IV Всероссийского съезда К 95-летию IV Всероссийского съезда мусульман в Петербурге мусульман в Петербурге (краткий обзор газетных публикаций) // История Петербурга, № 3 (49) / 2009, с. 66-71.
45. См.: Фейзуллаева А. Духовно-генетические истоки и национальное возрождение азербайджанской литературы // ж. Литературный Азербайджан, 2008, № 1.
46. Уложение о наказаниях СПб. 1866 (первая редакция была принята в 1845 г. - Уложение о наказаниях уголовных и исправительных.); Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства суннитского учения. Б.м, б.г.; Положение об управлении Закавказского мусульманского духовенства шиитского учения. Б.м, б.г
47. Центральный Государственный Исторический Архив Республики Грузия (ЦГИА РГ), ф. 12, оп. 7, д. 1094.

Esmira Vagabova

INFLUENCE OF COLONIAL POLICY TSAR RUSSIA ON THE CULTURE OF NORTHERN AZERBAIJAN (second half of XIX - early XX centuries.)

SUMMARY

Key words: colonial policy, legislation Tsarist Russia Northern Azerbaijan, clergy, intellectuals, national education, the reform of the school system, the Azerbaijani Turkic language, culture

On the basis of various historical references in this article the author examines how the colonial policy was manifested in northern Azerbaijan in the field of culture in the second half of the 19th and early 20th centuries. The article concludes that the policy pursued by the tsarist Russia pursued the Russification of the Azerbaijani people by opening Russian schools, deepening contradictions in the religious environment - between Sunnis and Shiites, a ban on receiving theological education abroad. Accepted by the tsarist government legislation, although constrained development in selected areas of culture, however, failed to prevent the further development of unique national culture of the Azerbaijani people, who made a significant contribution to the world's treasury.

ABŞ-RUSİYA RƏQABƏTİ TARİXİNDƏN

Şəhla QURBANOVA[276]

Açar sözlər: ABŞ, Rusiya, "soyuq müharibə", rəqabət, Marburq planı, Xaus planı, hegemonluq

Beynəlxalq münasibətlərin strukturundakı əvəzetmə dinamikası XIX əsrdən etibarən daha qabarıq izlənilməyə başlanmışdır. Belə ki, dünyada 1800-cü ildən 1815-ci ilə qədər Fransanın dominantlığı ilə keçən təkqütblü dünya düzəni Vyana konqresindən 1890-cı ilə qədər çoxqütblü, 1890-cı ildən Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər olan dövrdə isə bipolyar (Antanta və Üçlər İttifaqı) sistemlə əvəz edilmişdir. Birinci dünya müharibəsinin sonundan 1936-cı ilə qədər davam edən təkqütblü dünya sistemi (ABŞ-ın üstünlüyü ilə keçən) 1937-1941-ci illərdə yenidən çox qütblülüklə (ABŞ, İngiltərə, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, SSRİ) əvəz olunmuşdur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra yenidən yaranmış bipolyar sistem 1990-cı ilə qədər davam etmişdir. 1990-cı ildən hal-hazıra qədər isə ABŞ-ın hegemonluğu ilə yenidən təkqütblü dünya düzəni hökm sürməkdədir. Ekspertlər, siyasətçilər bu vəziyyətin 2025-ci ilə qədər davam edəcəyini proqnozlaşdırırlar.

Ümumiyyətlə, ABŞ XIX əsrin əvvəllərindən dünya hegemonluğuna can atmaqdadır. Lakin əvvəllər bu siyasət üstüörtülü, XIX əsrin 80-ci illərindən isə qlobal geosiyasi planlar şəklində özünü biruzə vermişdir. Bu planların hazırlanmasında A.Mehen, M.Hauz, X.Makkinderin böyük rolu olmuşdur. Bu ideoloqlar iqtisadi cəhətdən ən güclü dövlət olan ABŞ-ın digər dövlətlərin daxili işlərinə müdaxiləsinə haqq qazandırır və onu dünyanı xilas edəcək ədalətli və azad ölkə hesab edirdilər. Con Barcesin təbirincə, dünyanın ən siyasiləşmiş dövləti olan ABŞ istənilən vasitələrdən istifadə etməklə başqa ölkələri özünə tabe etməli idi. Öz sistemini bütün dünyaya yaymaq üçün isə ABŞ-ın qarşısında duran əsas vəzifə Avrasiyaya sahib olmaq idi. Bu yolda o, əsas maneəni Avrasiyanın mərkəzində yerləşən və Hartland adlandırılan Rusiyanı hesab edirdi. Çünki Rusiya hər zaman dünya düzəninin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və yaranandan öz imperial xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Hətta indiki dövrdə də iqtisadi zəiflik belə ona öz klassik imperialist iddialarını yeritməkdə maneçilik törədə bilmir. ABŞ-ın Avrasiyaya iddiası Rusiyanın maraqlarına uyğun deyildir. Çünki ABŞ-ın Avrasiya siyasətinin əsasını Rusiyanı parçalamaq, onun iqtisadi qüdrətini və siyasi nüfuzunu heçə endirmək təşkil edir ki, Rusiya üçün isə bu qəbul edilməzdir.

XX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş "Maqburq planı" əsasında "Amerika dünyası" konsepsiyası, sonra isə Texas ştatının maliyyəçisi, Vilson adminstrasiyasının "boz kardinalı" hesab edilən Mendel Hauz tərəfindən "Polkovnik Hauz planı" hazırlandı. Hauz Birinci Dünya müharibəsində Rusiya imperiyasının Antanta tərkibində qələbəsini onun Avrasiyada hegemonluğuna gətirib çıxaracağı qənaətinə gəlmişdi. O göstərirdi ki, ABŞ Antantanın Rusiyasız qələbə çalmasına çalışmalıdır. Hauz yazırdı ki, dünyanın qalan

---

Şəhla Müzəffər qızı Qurbanova – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin baş müəllimi

hissəsi hazırki böyük Rusiyanın yerində dörd kiçik Rusiya olacağı zaman daha sakit şəraitdə yaşaya biləcəkdir. Onlardan biri Sibir, digər üçü Avropa Rusiyasının bölünməsi nəticəsində yaranmış olacaqdır. Bölünmüş Rusiya dövlətləri ABŞ-dan bütün istiqamətlərdə maliyyə, sənaye və mənəvi kömək olmaqla bərabər, həm də ABŞ-ın xammal və satış bazarı rolunu oynamalı idi (1). ABŞ-ın xarici siyasətindəki neoqlobalizm də məhz "Hauz" planından irəli gəlirdi. 1905-ci il rus-yapon müharibəsi zamanı ABŞ maliyyəçisi Ceykob X. Şiffin Rusiyanın alçaldıcı səviyyədə məğlub olması üçün Yaponiyaya maliyyə dəstəyi göstərməsi də inkaredilməz fakt idi (2).

Birinci dünya müharibəsi zamanı ABŞ və Rusiya arasında münasibətlər rəqabət müştəvisinə keçdi. Rusiyada baş verən oktyabr çevrilişindən sonra isə bu rəqabət açıq forma almağa başladı. ABŞ oktyabr çevrilişini tarixin "təsadüfi səhvi" adlandıraraq hər cəhdlə bu səhvi düzəltməyə çalışırdı. 1919-cu ilin yanvarın 21-də Rusiyanın Baltikyanı, Belarusiya, Ukrayna, Qafqaz, Sibir və Orta Asiya vilayətlərinə bölünməsini nəzərdə tutan xüsusi sənəd tərtib edilmişdi (3).

Geosiyasətçi Makkinder 1920-ci ilin yanvarında Böyük Britaniya hökümətinə verdiyi məlumatında Rusiya imperiyası parçalandığı zaman onun ərazisində Belarusiya, Ukrayna, Cənubi Rusiya, Dağıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan kimi oyuncaq dövlətlərin yaradılmasını vacib sayırdı. O göstərirdi ki, əgər tezliklə Qərbin nəzarəti altında olmalı bu dövlətlər yaranmazsa, onda bolşeviklər "Dəniz sivilizasiyası" üçün təhlükə təşkil edəcəklər (4).

1922-ci ilin dekabrında V.İ.Lenin dağılmış Rusiya imperiyasını SSRİ adı altında yenidən bərpa etdi. Forma dəyişsə də, məzmun dəyişmədi.Rusiya Şərqi Avropa, Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqdəki müstəmləkələri üzərində hökmranlığını yenidən təmin etdi. O, həmçinin Balkanlarda möhkəmlənmək, Qara dəniz boğazlarına sahib olmaq və oradan Yaxın və Orta Şərqə yol açmaq fikrindən də daşınmamışdı. ABŞ "Şimal ayısı", "Qırmızılar imperiyası" adlandırdığı bu ölkəni 1933-cü ilə qədər tanımamaq siyasəti yeridirdi. Bir tərəfdən dünyanı faşizm taununun öz ağuşuna ala biləcəyi və yeni dünya müharibəsinin başlanacağı təhlükəsi, digər tərəfdən isə prezident F. Ruzveltin ağıllı və real siyasətçi olması ABŞ-ı 1933-ci ilin noyabrında SSRİ-ni rəsmən tanımağa təhrik etdi. Hətta onlar İkinci Dünya müharibəsində faşizmə qarşı mübarizədə müttəfiq də oldular. Lakin bu sadəcə bir kompromis idi. İkinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində artıq bu iki dövlət arasında ixtilaflar yaranmaqda idi. ABŞ-da atom silahının kəşfi, onun Naqasaki və Xırosima şəhərlərinə atom bombası atması, Mərkəzi və Cənubi-şərqi Avropada SSRİ-nin liderliyi altında olan sistemin təşkili ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Müharibədən sonra ikiqütblü dünya yarandı. "Soyuq müharibə" termini siyasi ədəbiyyata daxil oldu. Müharibədən sonra dərhal bu iki dövlət arasında, xüsusilə Almaniya, Polşa, Çin məsələsində fikir ayrılığı yarandı. ABŞ Almaniyanı Qərbyönümlü, SSRİ isə bitərəf dövlət kimi görmək istəyirdi. Bu iki böyük dövlət arasındakı fikir ixtilafları Almaniyanın 1990-cı ilə qədər parçalanmış vəziyyətdə qalmasına səbəb oldu.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra məşhur amerikan alimi N. Spaykmen tərəfindən hazırlanmış A.Mehen və X.Makkinder ideyalarını özündə birləşdirən və inkişaf etdirən yeni geosiyasi doktrina meydana gəldi.Avrasiyanın sahilboyu ərazilərinə dünya hökmranlığının açarı kimi baxan Nikolas Spaykmen A.Mehenin "Anakonda halqası" planını inkişaf etdirərək onun Avrasiyaya tətbiqini təklif etdi (5). Onun doktrinasında

belə bir formula irəli sürülmüşdü ki, "Kim Avrasiya üzərində hökmranlıq edir, o, dünyanın taleyinə nəzarət edir" (6). İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ N.Spaykmenin doktrinası əsasında Avrasiyanın sahilboyu ərazilərini kommunizmdən qorumaq üçün "geosiyasi qurşaq" yaratdı. Bunun üçün o Türkiyəni NATO-ya cəlb etdi. Öz hərbi bazalarını Fars körfəzində yerləşdirdi. Bu ona dünyanın karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan ərazilərini nəzarətdə saxlamağa imkan verdi. Avrasiyanın sahilboyu ərazilərində hərbi-siyasi plasdarm yaratmaq məqsədilə ilk dəfə Amerika-Avrasiya isti müharibəsi (Koreya və Vyetnam müharibələri) törədildi.

ABŞ Qərargah Rəislərinin Birləşmiş komitəsi SSRİ-yə qarşı tərtib etdiyi planlarda SSRİ-nin 70-ə qədər şəhərlərinə atom bombası atmağı planlaşdırırdı. Həmin planlarda həmçinin kommunist partiyalarının iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə sosial strukturlarının ləğvi, sovet dövlətinin dağılması və onun çoxlu kiçik dövlətlərə parçalanması, bütün digər sosialist dövlətlərində yeni ictimai qaydalar yaradılması, beynəlxalq kommunist hərəkatının tarmar edilməsi nəzərdə tutulurdu (7). Rusların müdaxilə cəhdinin qarşısını almaqla bağlı 1946-cı ildə Kennan doktrinası işlənib hazırlandı. Yaxın və Orta Şərqə SSRİ-nin təsirinin güclənməsinə mane olmaq üçün 1947-ci ildə Trumen doktrinası meydana gəldi. Bu doktrina ABŞ-ın xarici siyasətində dönüş mərhələsinin başlanması demək idi. SSRİ-də də bu dövrdə irəli sürülən buna oxşar doktrinalardan ən məşhuru "Prokuror" doktrinası idi. 1948-1951-ci illərdə ABŞ-ın Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatını bərpa etmək bəhanəsi altında onların iqtisadiyyatına nəzarətini təmin etməyi nəzərdə tutan Marşall planı həyata keçirilməyə başlandı. Buna alternativ olaraq SSRİ Avropadakı sosialist ölkələrinin daxil olduğu (Yuqoslaviyadan başqa) QİYS (Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasını) təşkil etdi. 1949-cu ilin aprel ayında ABŞ-ın rəhbərliyi ilə yaradılmış NATO-ya (Şimali Atlantika paktı) cavab olaraq SSRİ 1955-ci ilin mayında Varşava Müqaviləsi Təşkilatını yaratdı. ABŞ-la SSRİ arasındaki rəqabət 1950-1953-cü illərdəki Koreya müharibəsində də özünü göstərdi. Nəticədə Koreya iki hissəyə bölündü. Şimali Koreya SSRİ-nin, Cənubi Koreya isə ABŞ-ın təsir dairəsinə daxil edildi. Koreya hal-hazıra qədər bu iki dövlətin günahı üzündən parçalanmış vəziyyətdə qalmaqdadır.

XX əsrin 50-ci illərində N.S.Xruşşovun "Mülayimləşmə" doktrinası, ABŞ isə "Kütləvi qisas", "Açıq səma", Yaxın və Orta Şərqdə yaranmış boşluğu güclə doldurmaq üçün "Eyzenhauer doktrinası" irəli sürüldü. Hələ 1959-cu ildə ABŞ Konqresi Sovet "əcinnəsini" 22 dövlətə parçalamağa çalışmağı qarşısına məqsəd qoyan 86-90 №li qanun qəbul etmişdi. SSRİ-nin dağılmasına baxmayaraq bu qanun indiyə qədər ləğv olunmamışdır (8). Bu isə o deməkdir ki, ABŞ-ın əsas rəqibi yenə də Rusiyadır. ABŞ və Rusiya arasındaki rəqabət XX əsrin 60-cı illərində də davam etmiş, hətta bəzi hallarda müharibə təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır. Buna misal olaraq 1961-ci ilin Berlin böhranını göstərmək olardı ki, nəticədə tarixdə "İkinci Çin səddi" adlanan Berlin hasarları çəkildi. "Soyuq müharibə"nin ən qızğın nöqtəsi olan 1962-ci ildəki Karib böhranı dünyanı yeni müharibənin başlanması təhlükəsiilə üzləşdirdi. SSRİ-nin Kuba sularında raket yerləşdirməsi ABŞ-ın Kubanı blokadaya almasına səbəb oldu. Ancaq hər iki tərəfin qarşılıqlı güzəşti əsasında bu böhran yeni müharibəyə gətirib çıxartmadı. 1963-cü ildə beynəlxalq münasibətlərin buzlaqlarında ilk çat yarandı. ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya nüvə silahının suda, quruda və havada sınaqdan keçirilməməsinə dair müqavilə

bağladılar. Lakin tezliklə münasibətlər yenidən kəskinləşdi. Bu, ABŞ-ın Vyetnama müdaxiləsində, Çexoslovakiya hadisələrində özünü bir daha büruzə verdi.

Çexoslovakiya hadisələri ABŞ siyasətçisi C. Kennan tərəfindən 1963-cü ildə irəli sürülmüş "Qərb siyasətinin polisentrizmi" doktrinası əsasında hazırlanmışdı. Lakin Çexoslovakiya hadisələri SSRİ-nin hələ güçlü olduğunu nümayiş etdirmiş oldu və Qərbi, ilk növbədə ABŞ-ı düşünməyə vadar etdi (9).

"Soyuq müharibə" həm də sürətlə silahlanmada özünü göstərirdi. Artıq XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində silahlanmada hər iki dövlət arasında hərbi paritet yaranmışdı. Müasir silahların 98%-i bu iki böyük dövlətin əlində idi. Bu vəziyyət hər iki dövlətin uzaq görən dövlət xadimlərini düşünməyə vadar etdi. Onlar müharibənin insan nəslinin qırılması təhlükəsi yaradacağını, bu prosesdə qalib və məğlub olmayacağını dərk etdikləri üçün siyasi realizm xəttini əsas götürdülər. Qarşıdurma erasını danışıqlar erası tutmağa başladı. 70-ci illərin birinci yarısında bu iki böyük dövlət arasında rəqabət nisbətən "sakit" müstəviyə keçdi. ABŞ-la SSRİ arasında 1972-ci ilin may ayında "Strateji silahları məhdudlaşdırmaq haqqında (SSM-I)" müqaviləsi imzalandı. Hər iki dövlət 1975-ci ildə kosmosa birlikdə raket buraxdılar. Həm ABŞ, həmdə SSRİ 1975-ci ilin iyul-avqust aylarında çağırılan Helsinski müşavirəsində iştirak etdilər, onun İkinci Dünya müharibəsinə siyasi yekun vuran Aktını imzaladılar. Lakin bu hadisələrin görünən tərəfi idi. "Dördüncü ölçüdə", yəni beyinlərdə müharibə xüsusilə güçlü gedirdi. "Bi-bi-si", "Amerikanın səsi", "Azadlıq" radiostansiyaları mütəmadi olaraq SSRİ, SSRİ də onlar əleyhinə təbliğatla məşğul idi.

XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısından sonra ABŞ və SSRİ arasında münasibətlər yenidən gərginləşməyə başladı. ABŞ 1978-ci ildə NATO-nun hərbi xərclərinin hər il 3% artırılması haqqında qərar çıxarılmasına nail oldu. Atlantizm siyasəti yeridən ABŞ NATO-nun 1979-cu ilin mayındakı sessiyasında özünün yaxın və orta mənzilli raketlərini Qərbi Avropa ölkələrində yerləşdirmək haqqında qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Tezliklə bu qərar həyata keçirildi. SSRİ isə Avropadakı sosialist ölkələrində öz orta və yaxın mənzilli raketlərini yerləşdirdi. 1979-cu ilin dekabrında beynəlxalq münasibətlərdə "Son tutaşma" adlanan SSRİ-nin Əfqanıstana müdaxiləsi ABŞ-la SSRİ arasında rəqabəti daha da gücləndirdi.

XX əsrin 70-ci illərinin sonundan dünyada yeni mühafizəkar qüvvələr fəallaşdılar. "Firavanlıq dövləti" anlayışı geridə qaldı. Milliləşdirilmənin yerini yenidən özəlləşdirilmə tutmağa başladı. XX əsrin 80-ci illərinin sonu -90-cı illərin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-siyasi dəyişikliklər, SSRİ-də iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə vaxtında düzgün siyasi qiymət verilməməsi, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin ekstensiv imkanlarının tükənməsi, insanlarda sahibkarlıq və işgüzarlıq hissinin azalması, nəzəriyyənin praktikaya uyğun gəlməməsi, Avropanın sosialist ölkələrində SSRİ-nin öz silahlı qüvvələrini saxlamaq üçün həddindən artıq çəkdiyi hərbi xərclər, İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ başda olmaqla dünya imperializminin SSRİ-yəqarşı apardığı "soyuq müharibə", 1979-cu ildə Əfqanıstana qoşun yeritməklə SSRİ-nin dünya ictimaiyyətinin gözündə nüfuzdan düşməsi SSRİ-nin və onun rəhbərlik etdiyi dünya sosializm sisteminin dağılmasına, QİYŞ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının buraxılmasına səbəb oldu. Özünü SSRİ-nin varisi elan edən Rusiya Mərkəzi, Şərqi və Cənub-Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrində və postsovet məkanında iqtisadi cəhətdən

zəiflədiyinə görə öz keçmiş nüfuzunu, müvəqqəti də olsa, itirmiş oldu. Dünya hadisələrinə onun təsiri zəiflədi. ABŞ dünyanın yeganə süper dövləti, NATO isə yeganə hərbi-siyasi bloku oldu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Rusiya yenə də ABŞ-ın əsas rəqibi olaraq qalmaqda idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Архив полковника Хауса, В 2-х томах. I том М; АСТ, 2007. стр. 267-270
2. Шамир И. Кабала власти. Москва. Алгоритм. 2008. стр. 64-65.
3. Кортунов С.В. Как строить отношения с США? «Вестник аналитики» Москва, 2004. №1. с-8.
4. Makkinder H. Situation in South Russia 21 Yan. 1920\Documents on foreingn policu 1919-1939. First series V.III. 1919. London 1949. s.786-787.
5. Spykman N.J. Amerika s Strategy in World Politics-New York: Hacourt Brace and company. 1942; Spykman N.J. The Geography of the Pease-New York; Zacourt Brace and Company, 1944.
6. Тузок А.Р. Основы геополитики. Учебный пос. М, 2004. с81.
7. Mustafayeva S, Qurbanova Ş, Cavadova Z, ABŞ-ın xarivi siyasəti (1945-2010-cu illər). Bakı -2011. s.9-15
8. http:www. Svop.ru\public\pub2011\1336.
9. http:www.pespektiv. Info\ oykumena\ amerika\ amerikanskie analitisheskie institutu. html.

Shahla Kurbanova

THE HISTORY OF THE UNITED STATES AND RUSSIA RIVALRY

SUMMARY

Key words: USA, Russia, “Cold war”, rivalry, Marburg plan, Hause plan, hegemony

The article deals with the history of USA-Russia rivalry, this rivalry being unveiled after october revolution, 1917, its reaching to Cold War and as a result the fall of USSR an world socialism, continuation of the rivalry with Russia.

Шахла Курбанова

ОБ ИСТОРИИ СОПЕРНИЧЕСТВА США И РОССИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: США, Россия, «Холодная война», соперничество, план Марбурга, план Хауса, гегемония

В статье раскрывается российско-американское соперничество, которое вылилось в открытое противостояние после Октябрьского переворота 1917 г., затем достигла стадии «Холодный войны» в период Советского Союза, особенно, после Второй мировой войны, а после распада СССР и мировой социалистической системы, вновь продолжалось между США и Россией.

"BAKI NEFT SƏNAYEÇİLƏRİ QURULTAYI"NIN FƏHLƏ TƏHSİLİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR (XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Polad XƏLİLOV[277]
polad-xalil@mail.ru

Açar sözlər: fəhlə, təhsil, məktəb, neft, qurultay

XIX əsrin son rübündə Bakıda təsis olunan "Bakı neft sənayeçiləri qurultayı" öz strukturuna görə sahə sahibkarlıq təşkilatı idi. Bu təşkilatın əsas vəzifəsi neft işi ilə məşğul olmaq olsa da, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində mədən-zavod rayonunun mədəni-maarif sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə tədbirlərdən biri də Qurultayın fəhlələrin təhsilə yiyələnmələri istiqamətindəki fəaliyyəti olmuşdur. Bunda əsas məqsəd neft sənayesində çalışan fəhlələrin savadını artırmaqla onların daha səmərəli surətdə fəaliyyət göstərmələlərinə nail olmaq idi. Ümumiyyətlə, mədən-zavod rayonunda neft sənayeçiləri qurultayı tərəfindən məktəblərin təşkil olunması işindən başqa, fəhlələr üçün texniki kurslar, axşam və bazar günü məktəbləri, məktəblərin nəzdində böyüklər üçün axşam kurslarından əlavə, savad, rəsm və rəsm-xətt kursları da təşkil olunurdu.

Fəhlələr üçün müxtəlif peşə kurslarının təşkil olunması məsələsi uzun illər yerli mətbuat səhifələrində, Rus texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsi və qurultay Şurasının iclaslarında müzakirə olunsa da, vəsaitin çatışmaması səbəbindən bu tədbirin həyata keçirilməsi işi ləngiyirdi [1, s.309]. Nəhayət, Qafqaz Təhsil dairəsi müdirinin 18 fevral 1895-ci il məktubuna müvafiq olaraq Xalq Təhsili Nazirliyi fəhlələrin texniki biliklərə yiyələnməsi üçün axşam kurslarının açılması barədə sərəncam verdi [2,s.1715]. Mədən-zavod rayonunda ilk rəsm və rəsm-xətt kursları iri şəxsi firmaların məktəbləri nəzdində təşkil olunmağa başladı. Bu tədbirin həyata keçirilməsində əsas məqsəd əmək məhsuldarlığını artırmaq məqsədilə müəssisələrin yeni texnika ilə təchiz olunması idi [1,s.309].

İlk rəsm və rəsm-xətt kursları 1895-ci il oktyabrın 1-də "Nobel qardaşları" şirkətinin Qaraşəhərdəki məktəbinin nəzdində açıldı. Daha sonra 1898-ci il sentyabrın 25-də Balaxanıda "Benkendorf və K" və oktyabrın 20-də Ağşəhərdə "Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarəti cəmiyyəti" tərəfindən rəsm və rəsm-xətt kursları təşkil olundu. Həmin kurslarda təhsil alanların sayı 63 nəfərdən ibarət idi ki, onların da 55-ni (87 %) ruslar, 1-ni (2 %) azərbaycanlı, 7 nəfərini isə (11 %) digər millətlərə mənsub olanlar təşkil edirdilər. Göstərilən 63 nəfərin 52-i (83 %) ustalardan, 11-i isə (17 %) 14-16 yaşlı məktəblilərdən ibarət idilər [3,s.435].

Savad artırma kurslarına gəldikdə, həmin kurslar 1898-ci ilin sentyabrında neft sənayeçiləri qurultayının Bibiheybət məktəbinin və oktyabr ayında "Nobel qardaşları" şirkətinin Qaraşəhərdəki məktəbinin nəzdində açılmışdı. Kurslarda təhsil alanların sayı 58 nəfərdən ibarət idi ki, onların da 38-ni (66 %) ruslar, 20-ni isə (34 %) azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Göstərilən 58 nəfərin 19-u (33 %) ustalardan, 19-u (33 %) 14-16 yaşlı məktəblilərdən, 12-i (21 %) mədən fəhlələrindən, 8 nəfəri isə (13 %) digər qulluqçulardan ibarət idilər. Həm də yuxarıda göstərilən 20 nəfər azərbaycanlının 15-i qurultay

Polad Rəsul oğlu Xəlilov – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Şurası tərəfindən təşkil olunan kurslarda, 5 nəfəri isə "Nobel qardaşları" şirkətinin savad artırma kurslarında təhsil alırdılar [3,s.435]. Bundan başqa, 1898-ci il yanvarın 20-də neft sənayeçiləri qurultayının Sabunçu məktəbi nəzdində böyüklər üçün axşam kursları açılmışdı və cəmi bir gün sonra ora gələnlərin sayı 57 nəfərdən ibarət idi [4, v.16].

1902-ci ildə neft sənayeçiləri qurultayının I və II Ramana məktəbləri nəzdində fəhlələr üçün axşam kursları fəaliyyət göstərirdi. Həmin kurslarda rus dilindən, hesab qaydalarından, yazı işindən və texniki rəsm-xəttdən dərslər tədris olunurdu. Rəsm-xətt dərsinə daha çox usta və sənətkarların gəlməsi müşahidə olunurdu [5, s. 44]. Həmin kurslarda qurultay Şurası məktəblərinin pedaqoji heyətinin üzvlərindən başqa, Bakı sənaye rayonunun digər məktəblərinin də müəllimləri dərs verirdi [6]. 1903-cü il oktyabrın 16-da qurultay Şurası tərəfindən Sabunçu məktəbinin nəzdində fəhlələr üçün daha bir axşam kursları açılmışdı ki, burada da məşğələlər həftədə iki dəfə keçirilirdi [7].

Axşam kurslarının açılmasından sonra ora müraciət edən fəhlələrin sayı çox olsa da, get-gedə onların sayında azalma müşahidə olunurdu. Bu da onunla əlaqədar idi ki, bir çox fəhlələr kurslara asudə vaxtlarının olmaması şəraitində yazılır, digərləri isə yaşayış yerlərinin uzaq olmasına görə ora müntəzəm surətdə baş çəkə bilmirdilər [8, s.75-76]. Qurultayın Balaxanı, Sabunçu, I və II Ramana məktəbləri nəzdində təşkil olunan axşam kurslarına gələnlərin sayı 454 nəfərdən ibarət olmuşdur ki, onların da 204-ü ruslardan, 91-i azərbaycanlılardan, 159-u isə digər millətlərə mənsub olanlardan ibarət idilər [8, s.78].

Axşam kurslarına baş çəkənlər arasında azərbaycanlı fəhlələr say etibarilə digər millətləri üstələyir və yalnız ruslardan geri qalırdılar. Neft sənayeçiləri qurultayı məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı şagirdlərə nisbətən, axşam kurslarına baş çəkən azərbaycanlı fəhlələrin sayı daha çox idi. Bu onunla əlaqədar idi ki, istehsalat sahəsində texniki iş ilə bağlı olan göstərişlər daha çox rus dilində ifadə olunduğuna görə, azərbaycanlı fəhlələr öz təcrübələrini artırmaq üçün rus dilini öyrənməyə səy göstərirdilər.

1906/07-ci tədris ilində fəhlə kursları 5 rayonda – Qurultayın Bayıl, Bibiheybət, Ağşəhər, Sabunçu və Qaraşəhər məktəblərində təşkil olundu. 1906/07-ci tədris ilində kurslara baş çəkən dinləyicilərin sayı 1.597 nəfərdən ibarət olmuşdur ki, onların da 535-i Bayıl, 245-i Bibiheybət, 225-i Ağşəhər, 276-ı Sabunçu, 316 nəfəri isə Qaraşəhər məktəblərində savada yiyələnmişdilər. Bundan başqa, onların 1.153-nü müxtəlif firmaların fəhlə və ustaları, 264-nü dükançılar, çəkməçilər (pinəçilər) və başqaları, 180 nəfərini isə işsizlər təşkil edirdilər. Milli tərkibə gəldikdə, həmin dinləyicilərin 427-i (26,7 %) ruslardan, 379-u (23,7 %) azərbaycanlılar və dağıstanlılardan, 791-ı isə (49,6 %) digər millətlərə mənsub olanlardan ibarət idilər [9, s.38].

Yuxarıda göstərildiyi kimi, 1906/07-ci tədris ilində axşam kurslarına baş çəkən fəhlələrin ümumi sayı 1.597 nəfərə bərabər olmuşdur ki, bu rəqəm də neft sənayesi fəhlələrinin ümumi sayına nisbətdə (47.000) cəmi 3,4 % təşkil edirdi. Lakin yuxarıdakı rəqəmlər də kurslara baş çəkənlərin həqiqi sayını tam surətdə ifadə etmir. Əgər ilk vaxtlarda axşam kurslarına baş çəkənlərin sayı çox olurdusa, bu baxımdan tədris ilinin sonunda azalma baş verirdi. Məsələn, Bibiheybət kurslarının dağıstanlı qrupuna yazılanların sayı tezliklə 40 nəfərdən 10-12 nəfərə qədər aşağı düşmüşdü. Əgər ilin əvvəlində həmin məktəbin yuxarı qrupunda təhsil alanların sayı 31 nəfərdən ibarət idisə, aprel ayının sonunda 6-8 nəfərə qədər azalmışdı. Həmin müddət ərzində azsavadlı dağıstanlı qrupunda şagirdlərin sayı 18 nəfərdən 10 nəfərə qədər aşağı düşmüşdü. Məktəbin

müsəlman qrupuna baş çəkənlərin sayı ilk iki həftədə 23 nəfərə bərabər idisə, aprel ayının sonunda 5 nəfərə qədər azalmışdı [10, s.1638].

Bəzi müəllimlərin məlumatına görə, kurslara baş çəkənlərin sayının azalmasının səbəbi o idi ki, kurslara ilin əvvəlində çoxlu sayda işsizlər yazılsa da, sonradan işlə təmin olunmaları ilə əlaqədar kursları yarımçıq tərk edirdilər. Beləliklə, əslində qısa və ya uzun müddətə kurslara baş çəkənlərin həqiqi sayı neft sənayesi fəhlələrinin ümumi sayına nisbətdə 1,5-1,7 %-dən çox olmurdu [10, s.1638].

Lakin kurslara baş çəkənlərin sayının sonradan azalmasını təkcə işsizlərlə əlaqələndirmək düzgün deyil. Çünki işsizlərin sayı yuxarıda göstərildiyi kimi, 180 nəfərdən ibarət idi ki, bu da bütün dinləyicilərin ümumi sayının yalnız 11,3 %-ni təşkil edirdi. Fəhlələrin vaxt məhdudluğunu və yaşayış yerlərinin uzaq məsafədə yerləşməsi kimi amilləri də nəzərə almaq lazımdır.

1907/08-ci tədris ilində neft sənayeçiləri qurultayı tərəfindən 5 rayonda – Bibiheybətdə, Ağşəhərdə, Zabratda, Sabunçuda və Qaraşəhərdə fəhlələr üçün axşam kursları təşkil olundu [11, s.35]. Məlum olur ki, 1906/07-ci tədris ilində fəaliyyət göstərən Bayıl məktəbindəki fəhlə kursları növbəti tədris ilində fəhlələrə xidmət etməmiş, onun əvəzinə Zabrat məktəbinin nəzdində axşam kursları təşkil olunmuşdu. Çox güman ki, bunun səbəbi Bayıl ərazisinin Bibiheybət ərazisinə yaxın olması ilə əlaqədar idi. Yəni, Bayıl ərazisində yaşayan fəhlələr üçün Bibiheybət məktəbinə baş çəkmək məsafə baxımından çətinlik törətmirdi.

1907/08-ci tədris ilinin əvvəlində kurslara baş çəkən dinləyicilərin sayı 1.493 nəfərdən ibarət olmuşdur ki, onların da 323-ü Bibiheybət, 284-ü Ağşəhər, 405-i Zabrat, 216-ı Sabunçu, 265-i isə Qaraşəhər məktəblərinə baş çəkmişdilər. Həmin dinləyicilərin 408 nəfərini (27,3 %) azərbaycanlılar, 173 nəfərini (12,2 %) ruslar, 912 nəfərini isə (60,5 %) digər millətlərə mənsub olanlar təşkil edirdilər [11, s.35]. Əvvəlki illə müqayisə etdikdə, dinləyicilər arasında rusların sayının azalması, azərbaycanlıların isə artımı müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, axşam kurslarına baş çəkən dinləyicilər 38 qrupa bölünmüşdü ki, həmin qrupların da 7-i Bibiheybət, 8-i Ağşəhər, 9-u Zabrat, 5-i Sabunçu, 9-u isə Qaraşəhər məktəblərində təşkil olunmuşdu [11, s.36]. Axşam kursları yenə də ibtidai tipli savad kursları kimi fəaliyyət göstərmiş, yalnız savadlı və xüsusi savadlı dinləyicilərin bir hissəsi üçün texniki rəsm-xətt kurslarına çevrilmişdir [11, s.37].

1909-cu ildə Qaraşəhər məktəbinin axşam kurslarında məşğələlər 4 sinifdə keçirilirdi ki, onların da 3-də savad, 1-də isə texniki rəsm-xətt dərsləri tədris olunurdu. Həmin ildə Qaraşəhər məktəbinin axşam kurslarına baş çəkənlərin sayı əvvəlcə 140 nəfərə bərabər olsa da, sonradan 76-80 nəfərə qədər aşağı düşmüşdü [12, s.127]. Bu onunla əlaqədar idi ki, Qaraşəhər məktəbinin axşam kurslarına gələn şagirdlərin əksəriyyəti yeniyetmələrdən ibarət idi və onların arasında zavod fəhlələrinin sayı çox az idi. Qaraşəhər zavod fəhlələrinin əsas kontingenti savad dərslərinə baş çəkməyə heç bir maraq göstərmədiklərinə görə, fəhlələr yalnız texniki rəsm-xətt sinfinə baş çəkirdilər. Yerli əhaliyə hesab dərsi rus dilində tədris olunurdu ki, bəziləri də bu dili çox aşağı səviyyədə bilirdilər [12, s.128].

Beləliklə, nəticə etibarilə göstərmək lazaımdır ki, neft sənayeçiləri qurultayı tərəfindən fəhlələrin təhsilə yiyələnmələri istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər onların müəyyən qədər də olsa savada yiyəlnmələrinə səbəb olmuş, istehsalatda öz təcrübələrini

artırmağa şərait yaratmışdır. Bəzi şirkətlərin şəxsi təşəbbüsləri istisna olmaqla nəhəng mədən-zavod rayonunda Qurultayın bu işin öhdəsindən demək olar ki, təkbaşına gəlməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Əslində mədən-zavod rayonunun mədəni-maarif sahəsində mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq təşəbbüsləri neft sənayeçiləri qurultayının funksiyalarına və vəzifələrinə daxil olmasa da, o, bu işə könüllülük prinsipi əsasında vaxt ayırmışdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Таирзаде Н. Из истории Азербайджанской интеллигенции. Баку: «Адилоглы», 2009, 396 с.
2. Из деятельности учреждений съезда нефтепромышленников // «Нефтяное дело», журнал, 1907, 16 декабря, №23, с.1715-1717.
3. Цирульников С.А. Народное образование в нефтепромышленном районе // «Нефтяное дело», журнал, 1899, 16 мая, №9, с. 433-436.
4. ARDTA, f. 309, s. 1, iş. 793.
5. Analıq m zunuy ti «Каспий», газета, 1902, 6 ноября, №240.
6. «Каспий», газета, 1903, 21 октября, №227.
7. Хозяйственная деятельность Совета // Отчет о деятельности Совета съезда, XX-му очередному съезду нефтепромышленников. Баку: Типография Первого Типографского Товарищество, 1905, с. 1-103.
8. Народное образование. Народные развлечении. Столовые съезда (приложение к отчету о хозяйственной деятельности Совета съезда XXV-му съезду нефтепромышленников). Баку: Типография Первого Типографского Товарищество, 1907, 52 с.
9. Вечерние курсы съезда нефтепромышленников для рабочих в 1906/1907 уч. году по данным анкетного исследование // «Нефтяное дело», журнал, 1907, №22, с. 1638-1646.
10. Народное образование. Народные развлечении. Столовые съезда (приложение к отчету о хозяйственной деятельности Совета съезда XXVII-му съезду нефтепромышленников). Баку: Типография Первого Типографского Товарищество, 1908, 60 с.
11. Труды XXVII-го очередного съезда нефтепромышленников в гор. Баку (с 12-го января по 3-е февраля 1909 г.). Том II. Баку: Типографии: 1-е Тип. Т-во и «Труд Берладира, 1909, 140 с.

Polad Khalilov

ON THE ACTIVITIES OF THE CONGRESS OF BAKU OIL INDUSTRIALISTS IN THE DIRECTION OF WORKERS' EDUCATION (END OF THE XIX-EARLY XX CENTURIES)

SUMMARY

Key words: worker, education, school, oil, congress

In the article is reflected the charitable activities of the "Congress of Baku oil industrialists" in the direction of workers' education carried out in the mine-factory district at the end of the XIX – beginning of the XX centuries. It becomes clear from the total content of the article that gaining education in the educational institutions of the Congress played a major role in reducing, though at least partially, cases of disability and death due to increase their experience in production fields.

Полад Халилов

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «СЪЕЗДА БАКИНСКИХ НЕФТЕПРОМЫШЛЕННИКОВ» В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ РАБОЧИХ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: рабочий, образование, школа, нефть, съезд

В статье нашло отражение деятельность Съезда бакинских нефтепромышлеников, направленная на получение нефтепромышленными рабочими образования. Эта деятельность имела целью повысить квалификацию рабочих, уменьшить несчастные случаи на производстве и смертность среди рабочих.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ SİYASƏTİNİN TARİXİNDƏN

Rəna ƏSƏDOVA[278]
Rena_Beylerqizi@mail.ru

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, çarizm, iqtisadi siyasət, hərbi xərclər, səfərbərlik, vergi, ərzaq.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında yaratdığı dəyişikliklərin kompleks şəkildə araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müharibə hər yerdə istehsalın ixtisar olunmasına, məhsul qıtlığına, bahalaşmaya, əhalinin güzəranının ağırlaşmasına gətirib çıxardı. Dövlətin iqtisadi həyatda tənzimləmə tədbirləri bütünlüklə ona yönəlmişdi ki, əhali üzərinə qoyulan vergiləri artırmaqla müharibənin davam etdirilməsi üçün maksimum vəsait əldə edilsin. Mğharibənin sonuna doğru ərzaq çatışmazlığı, inflyasiya, bahalğın artması, nəqliyyat əlaqələrinin pozulması sadə xalqın həyat səviyyəsinin kəskin surətdə ağırlaşmasına gətirib çıxardı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması Rusiya imperiyasının hər yerində olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da ümumi iqtisadi vəziyyətdə ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Çar hakimiyyəti dinc dövrdə yeridilən iqtisadi siyasətdən fərqli, müharibə dövrünün tələblərinə uyğun tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu, yeni tədbirlərə ilk növbədə iqtisadiyyatın bütün sahələrini cəbhənin ehtiyaclarını yerinə yetirməyə səfərbər etmək və getdikcə artan hərbi xərcləri ödəmək üçün vergi və rüsumları artırmaq haqqında hökumətin qanun və sərəncamları daxil idi. Tədricən dinc dövrdə qərarlaşmış iqtisadi əlaqələr pozuldu, əksər sənaye müəssisələri dövlətin hərbi sifarişlərinə uyğun məhsulların istehsalına keçdilər ki, bu da bütün hallarda ümumi iqtisadi vəziyyətin əsaslı surətdə ağırlaşmasına gətirib çıxardı. Təqdim edilən məruzədə çar hökumətinin və yerli orqanların rəsmi sənədləri, dövri mətbuat materialları və digər mənbələr, eləcə də tarixi və iqtisadi xarakterli tədqiqatlardakı faktlar əsasında müharibə dövründə vergilərin artırılması sahəsində görülən tədbirlər, işçi qüvvəsinin cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsi üçün keçirilən səfərbərliklər və s. bu kimi məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Əmək qabiliyyətli kişi əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsinin Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan sonra səfərbərliyə alınması və ya cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsi istehsal sahələrində işçi qüvvəsinin, əsasən də ixtisaslı işçilərin çatışmaması problemini kəskinləşdirdi. Bakı və Gəncə quberniyalarından 52600 nəfərin hərbi səfərbərliyə alınması (17, 49) xüsusən sənaye sahələrində işçi qüvvəsinə, həm də texniki və mühəndis işində sıxıntılar yaratdı. Bundan əlavə, çar II Nikolayın 1916-cı ilin iyunun 25-də imzaladığı fərmana əsasən "qeyri-xalqların", yəni müsəlmanların 18-43 yaşında olan kişilərinin cəbhəarxası işlərə cəlb edilməsi (19, kit.2, 142) nəticəsində Şimali Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi regiondan kənara aparıldı. Bu da öz növbəsində, sənaye ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrində də ciddi şəkildə işçi qüvvəsi çatışmazlığına gətirib çıxardı. Məsələn, 1916-cı ildə Şuşa qəzasında

---

Rəna Bəylər qızı Əsədova – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

təsərrüfat işi ilə məşğul olmaq üçün əmək qabiliyyətli kişi əhalisinin cəmi 13 faizi qalmışdı (6, c. II, 803).

Bunun nəticəsi idi ki, müharibə dövründə taxıl məhsulları istehsalı ildən-ilə azalmaqda idi. Taxıl məhsulları istehsalı Şimali Azərbaycan üzrə 1914-cü ildə 50,5 milyon puddan 1917-ci ildə 26 milyon puda düşmüşdü (7, c. 5, 181). Müharibə illərində taxıl əkini sahələrinin və taxıl məhsulu istehsalının belə kəskin şəkildə azalmasının digər səbəbləri: nəqliyyat vasitələrinin, xüsusən də qoşqu heyvanlarının və əkin alətlərinin çatışmaması, toxumluq taxılın azlığı, vergi və mükəlləfiyyətlərin kəskin şəkildə artırılması və s. idi. Həm də müharibə uzandıqca bu amillər özünü daha aydın şəkildə göstərirdi.

Artıq 1915-ci ilin yayında Qafqaz canişini taxıl biçini dövründə işçi qüvvəsi çatışmamasının məhsul itkisinə səbəb olmaması üçün Cənubi Qafqazda quberniya və vilayət rəislərinin tədbirlər görmələrini tələb etmişdi (2, siy.1, iş 184, 8). Bununla əlaqədar, yerlərdə bütün mövcud qüvvələrin məhsul toplanmasına cəlb edilməsi, əsgər ailələrinə taxıl biçinində yardım göstərilməsi üçün hakimiyyət nümayəndələrindən və nüfuzlü şəxslərdən ibarət komissiyalar – Xüsusi Müşavirələr yaradıldı. Gəncə qubernatorunun 25 iyun 1915-ci il tarixli məlumatına görə, quberniyanın rus, erməni və yunanlar yaşayan kəndlərində kənd cəmiyyətləri öhdələrinə götürmüşdülər ki, həmin kənddən hərbi xidmətə çağrılanların ailələrinə müharibə qurtarıncaya qədər taxıl biçini, ot toplanması və digər təsərrüfat işlərində yardım göstərəcəklər (2, siy.1, iş 184, 8-9). Eyni zamanda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə də tatar süvari alayında qulluq edən könüllülərin ailələrinə təsərrüfat işlərində geniş yardım edilirdi.

Bununla belə, artıq 1915-ci ilin yayında bütün Şimali Azərbaycanda işçi qüvvəsinin çatışmaması hiss edilirdi. Bunun da bilavasitə nəticəsi günəmuzd işçilərin daha çox pul tələb etmələri oldu. Həmin il Gəncə quberniyasında taxıl biçini zamanı işçilər bir günlük iş üçün 2 rubl məbləğində pul və sahibkarın hesabına yemək verilməsini tələb edirdilər (2, siy.1, iş 184, 11). Gəncə qubernatoru bu məsələdə qayda yaradılması üçün qəzalarda təşkil edilmiş Xüsusi Müşavirələrə tapşırıq verdi ki, taxıl biçini və döyülməsi, ot yığımı işinə görə işçiyə bir gündə 1,2-1,8 rubl məbləğində pul və sahibkarın hesabına yemək verilsin (2, siy.1, iş 184, 34).

Müharibə dövründə ordu üçün müxtəlif yüklərin daşınmasının çox böyük həcmdə artması ilə əlaqədar çar hökuməti imperiya miqyasında iş heyvanlarının: at və öküzlərin əhalidən zorla müsadirəsinə başlamışdı. Bu da kənd təsərrüfatı işlərində ciddi çətinliklər doğurdu. Məsələn, 1916-cı ildə Qaryagin qəzasında kəndli təsərrüfatlarının 55 faizi, Göyçay qəzasında isə 47 faizi iş heyvanından məhrum olduğu üçün, öz torpaq sahələrini becərə bilməmişdi (6, c.II, 803). Həmin il Gəncə quberniyası üzrə kəndlilər müharibə ərəfəsində əkib-becərdikləri pay torpağının yalnız dörddə bir hissəsini şumlaya bilmişdilər (8, 68).

Müharibənin kənd təsərrüfatına, xüsusən də taxılçılıq sahəsində yaratdığı digər böyük çətinlik torpaqdan istifadəyə görə alınan vergi və rüsumların kəskin surətdə çoxalması idi. Çar II Nikolayın 1914-cü il dekabrın 24-də imzaladığı qanuna görə, torpaq vergisinin ümumi məbləği xüsusi sahibkarlar üçün 100 faiz, kəndlilər üçün 50 faiz artırılmışdı (19, bölmə 1, 9.I.1915, say 8, 110). Dövlət kəndlilərindən toplanan yerli idarəçilik üçün vergi də müharibə dövründə 20 faiz artırılmışdı. Bakı Xəzinə Palatasının 1915-ci il

23 iyun tarixli hesabatına görə 1914-cü il ərzində Bakı quberniyası əhalisindən vergi və rüsum kimi 509 917 rubl vəsait, 57617 pud taxıl toplanmışdı (1, siy.4, iş 441, 2-4). 1915-ci il ərzində isə Bakı quberniyasının əhalisindən 713318 rubl miqdarında vergi və rüsumlar toplanmışdı (1, siy.4, iş 548, 3-6). Bu isə 1914-cü ilə nisbətən 1,5 dəfə çox idi.

Müharibə başlandıqdan sonra çar hakimiyyəti nümayəndələri Şimali Azərbaycanın müsəlman əhalisindən, o cümlədən İrəvan quberniyası, Borçalı qəzası və Dərbənd bölgəsinin azərbaycanlı əhalisindən hərbi vergi toplanmasına diqqəti artırdılar. Müsəlman əhalisindən hərbi xidmətə çağrılmamaq əvəzinə toplanan hərbi vergi 3 hissəyə bölünür və may ayında 1-ci hissə, sentyabr ayında 2-ci hissə, növbəti ilin yanvarında isə 3-cü hissə və əvvəlki hissələrin qalıq vergi borcu yığılırdı. Bakı quberniya idarəsinin məlumatına görə, 1915-ci il yanvarın 15-dən mayın 15-nə kimi quberniya üzrə göstərilən dövr ərzində bütövlükdə 123 502 rubl hərbi vergi yığılmışdı (1, siy.4, iş 449, 4-5, 7-8, 11-12, 18-19, 22-23, 26-29, 32). Başqa sözlə, 1915-ci il ərzində Bakı quberniyasının müsəlman əhalisi 370 506 rubl hərbi vergi ödəməli olmuşdu.

Vergi və mükəlləfiyyətlərin belə kəskin şəkildə artırılması əhalinin maddi vəziyyətini kəskin surətdə pisləşdirmişdi. Bunu vergiləri ödəmək imkanı olmayan kəndlilərin hakimiyyət orqanlarına bir-birinin ardınca müraciətlər etməsi aydın göstərir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin 44, 61 və 62 saylı fondlarından bu məzmunda yüzlərlə xahişnamə aşkar edilmişdir (1, siy.4, iş 527, 3-7, 19-26; 2, siy1, iş126, 12; iş 130, 47; iş132, 12,28; 3, siy.1, iş 132, 38,41və s.).

Çar hakimiyyət orqanları isə vergi və rüsumların vaxtında toplanmasına diqqəti daha artırırdı. Bakı və İrəvan Xəzinə Palataları 1915-ci ilin əvvəlindən etibarən vergi ödəmələrini 1 il 6 ay gecikdirən şəxslərin əmlakının müsadirə edilməsi məsələsini qaldırdı (2, siy.1, iş 145, 1, 44-45). Məsələn, İrəvan Xəzinə Palatası 1915-ci il mayın 1-də Gəncə quberniya idarəsinə müraciət edərək Şuşa qəzasının Seyidli kəndinin sakini Mirbaba Mirbağırovun ticarət-sənaye müəssisələrindən 2 faiz rüsum ödəmək haqqında Qafqaz canişininin göstərişini yerinə yetirmədiyini əsas götürərək ona məxsus mağazanın müsadirəsi məsələsini qaldırmışdı (2, siy.1, iş 137, 1, 4). Nuxa qəza rəisi isə Gəncə qubernatoruna ünvanladığı 18 yanvar 1916-cı il tarixli raportunda borclu şəxslərdən borcunu faizləri ilə birgə toplamağa başladığını bildirmişdi (2, siy.1, iş 137, 8).

Müharibə dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin kəskin surətdə artırılması ilə yanaşı cəbhənin ehtiyaclarını ödəmək üçün tez-tez əmlak müsadirələri keçirilməsi də təsərrüfat həyatına ağır zərbə vururdu. Çar II Nikolayın 1914-cü il noyabrın 3-də verdiyi fərmana görə kənd cəmiyyətləri öz taxıl ehtiyatlarının beşdə birini cəbhənin ehtiyacları üçün ianə etməli idilər. Qafqaz canişinliyi 1915-ci il 24 fevral tarixində Bakı, Gəncə, İrəvan, Kutais və Tiflis qubernatorlarına göstəriş verdi ki, yerlərdə həmin qərarın yerinə yetirilməsini təmin etsinlər (1, siy.4, iş 391, 3).

1915-ci ilin payızında imperiya miqyasında ərzaq təminatında çətinliklərin artması ilə əlaqədar Ərzaq işi üzrə Müşavirənin həmin il sentyabrın 11-də keçirilən iclasında qərara alındı ki, cəbhəyə çağrılmış şəxslərin ailələrinin ərzaq mükəlləfiyyətindən azad edilməsi haqqında qanun yalnız həmin şəxsə şamil edilsin, ailənin digər üzvləri isə ümumi əsaslarla ərzaq mükəlləfiyyətini icra etsinlər. 1915-ci il sentyabrın 15-də isə daxili işlər naziri bütün qubernatorlara sərəncam göndərdi ki, bu qərarın icrasını təmin etsinlər (1, siy.4, iş 391, 60).

1916-cı ilin payızında Qafqazda əkin sahələrinin azalması, taxıl məhsulları çatışmazlığının kəskin şəkil alması hakimiyyət orqanlarını müxtəlif addımlar atmağa vadar etdi. Qafqaz Kənd təsərrüfatı cəmiyyəti şurası bütün quberniyaların aqronomlarına müraciət etdi ki, yerlərdə əhalinin taxıl əkini sahələri və toxumluqla təmin edilmələri, iş heyvanları, nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmalarının vəziyyətini müzakirə etmək üçün müşavirələr keçirsinlər və materiallarını noyabrın 12-nə kimi bu quruma göndərsinlər (4, siy.1, iş 47, 242).

1916-cı ilin dekabrında isə Qafqaz canişininin əmrinə əsasən, Cənubi Qafqazdakı bütün quberniyaların aqronomları öz quberniyalarında kənd təsərrüfatı cəmiyyətləri və yerli şəraitə bələd olan digər qurumların iştirakı ilə müşavirələr keçirməli idilər. Məqsəd yerlərdə kənd əhalisinin əkin sahələrini azalması səbəblərini aydınlaşdırmaq, bütün Cənubi Qafqazda əkin sahələrini genişləndirmək üçün zəruri tədbirləri müəyyən etmək idi. 1917-ci ilin yanvarında keçirilən müşavirələrdə işçi qüvvəsi, iş heyvanı, əhalinin toxumla təchizi, zəruri məhsulların dəmir yolu ilə daşınması, tərəvəzçiliyin inkişafı və tərəvəz məhsullarının texniki emalı məsələləri müzakirə edildi (4, siy.1, iş 47, 234). Lakin bu toplantı və müşavirələrin, qəbul edilən qərarların kənd təsərrüfatında ağır vəziyyəti düzəltməyə ciddi təsiri olmadı.

Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə müharibənin mənfi təsiri xüsusən sonrakı illərdə daha kəskin hiss edilməkdə idi. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində 1913-cü il göstəriciləri ilə 1916-cı ilin sonuna aid statistik məlumatların müqayisəsi zamanı bu xüsusilə aydın görünür. Məsələn, bu dövr ərzində ölkə üzrə taxıl məhsulları toplanması 2 dəfəyə yaxın azalmışdı. Pambıqçılıq və üzümçülükdə isə bu illər ərzində həm müvafiq əkin sahələri, həm də məhsul toplanmasında ciddi surətdə azalma baş vermişdi. Müharibənin maldarlıq təsərrüfatına mənfi təsiri daha çox iş heyvanlarının (at, öküz və kəllərin) hərbi ehtiyaclar üçün müsadirəsi ilə bağlı idi. Artıq müharibənin ilk iki ili ərzində bu müsadirələr nəticəsində ölkəmizdə iş heyvanlarının sayı 50 faiz azalmışdı (11, 9). Bu da ilk növbədə kəndli təsərrüfatlarının iş heyvanları ilə təminatının pisləşməsinə gətirib çıxardı. Məsələn, 1916-cı ildə keçirilmiş kənd təsərrüfatı siyahıyaalmasına görə, Bakı və Gəncə quberniyalarında həmin il hər kəndli təsərrüfatına orta hesabla 0,5 at, 1 inək düşürdü, 55 min kəndli təsərrüfatının isə ümumiyyətlə iş heyvanı yox idi (16, buraxılış II, 152-153).

Müharibə illərində kənd təsərrüfatının bütün sahələrində istehsalın azalması, əhalinin dolanışıq şəraitinin ağırlaşması Şimali Azərbaycanın hər yerində kəsbkarlığa gedənlərin sayının artmasına səbəb oldu. Həm də torpaqsız kəndlilərlə yanaşı, aztorpaqlı kəndlilərin də çoxu malik olduqları kiçik torpaq sahələrini başlı-başına buraxıb muzdurluğa başlayırdılar. 1917-ci ildə 120 min kəndli öz təsərrüfatını tərk edib sənaye mərkəzlərinə getmişdi. Təkcə Bakı neft sənayesində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin sayı bu dövrdə Azərbaycanın müxtəlif qəzalarından gəlmiş kəndlilərin hesabına 24-25 faiz artmışdı (8, 75).

Müharibə illərində Şimali Azərbaycan əhalisinin ərzaqla təminatını ağırlaşdıran amillərdən biri də ölkəmizdə istehsal edilən bəzi məhsulların əsas hissəsinin ordunun təchizinə yönəldilməsi idi. Əkinçilik nazirinin Bakı quberniyasında ordu üçün düyü tədarükü üzrə müvəkkilinin 25 noyabr 1916-cı il tarixli məlumatına görə Ağabala Quliyev, Şteyner, Skobelev qardaşları və digər sahibkarlara məxsus çəltiktəmizləmə

zavodlarının istehsal etdiyi düyü vaqonlarla ordu korpuslarının ərzaq şöbələrinə və intendant mağazalarına göndərilirdi (4, siy.1, iş 47, 216-217).

1916-cı ildə Bakıya Şimali Qafqazdan buğda, un və digər ərzaq məhsulları gətirilməsi kəskin surətdə ixtisar edildiyi üçün, Bakı şəhər idarəsi yanında Ərzaq müşavirəsi tacirlərin Bakıdan qəza mərkəzlərinə ərzaq göndərmələrini kəskin surətdə məhdudlaşdırdı. Məsələn, Bakı Ərzaq müşavirəsi 1916-cı il aprelin 26-da keçirilən iclasında tacir Hacı Hüseynbəy Hüseynbəyovun Şəki şəhər əhalisi və ipək emalı müəssisələrinin 8 min işçisi üçün aldığı 4 vaqon şəkərin Bakıdan çıxarılmasına (5, siy.1, iş 18, 75), 1916-cı il sentyabrın 16-da keçirilən iclasında isə Şuşa taciri Hüseyn Niftəli oğlunun Şimali Qafqazdan Bakıya gətirtdiyi 2 vaqon aşağı növlü unun Şuşaya aparılmasına icazə verməmişdi (5, siy.1, iş 18, 6).

Müharibənin uzanması əhalinin ərzaq və digər gündəlik tələbat malları ilə təminatının daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. 1916-cı ilin sonu – 1917-ci ilin başlanğıcında dəmir yolu ilə Şimali Qafqazdan ölkəmizə ərzaq məhsulları gətirilməsinin kəskin surətdə ixtisar edilməsi yeni bahalaşmalara gətirib çıxartdı.

Dövlətin iqtisadi həyatda tənzimləmə tədbirləri bütünlüklə ona yönəlmişdi ki, bütün iqtisadiyyat sahələrinin gərgin işləməsinə nail olmaqla müharibənin davam etdirilməsi üçün maksimum vəsait əldə edilsin. Bu da sadə xalqın həyat səviyyəsinin kəskin surətdə pisləşməsinə gətirib çıxardı. Ərzaq böhranı, inflyasiya, bahalğın artması, nəqliyyat əlaqələrinin pozulması bütün Rusiya imperiyası miqyasında , o cümlədən də Şimali Azərbaycanda iqtisadi böhranın dərinləşməsinə, sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Bunun da qanunauyğun nəticəsi mütləqiyyət qurluşunun devrilməsi ilə başa çatan 1917-ci il Fevral inqilabı oldu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1.AR DTA, f.44 – Bakı quberniya idarəsi.
2.AR DTA, f.61 – Yelizavetpol (Gəncə) quberniya idarəsi.
3.AR DTA, f.62 – Yelizavetpol (Gəncə) qubernatorunun dəftərxanası.
4.AR DTA, f.287 – Bakı-Dağıstan Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi.
5.AR DTA, f.512 – Bakı şəhəri Ərzaq Müşavirəsi dəftərxanası.
6.Azərbaycan tarixi: 3 cilddə, II c., Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1964, XI, 998 s.
7.Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
8.Hüseynov C.X. Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda aqrar münasi-bətləri / Azərbaycanda inqilabi hərəkatın sosial-iqtisadi zəmini. (XIX əsr-XX əsrin əvvəli). Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s. 67-77.
9.Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariatı. Bakı: Elm, 1987, 256 s.
10.Гасанов Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв. Баку: Тахсил, 2007, 224 с.
11.Гусейнов Дж.Х. Положение и классовая борьба крестьян Азербайджана в период первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917 гг.). / Автореферат дисс. … канд. ист. наук. Баку,1967, 30 с.
12.Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку: Элм, 1982, 116 с.
13.Исторический опыт трех российских революций. Кн. 2. Свержение самодержавия. / Гл. ред.: Голуб П.А. и др. М.: Политиздат, 1986, 415 с.
14.Каспий, 1914-1917 гг.
15. Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. М.: Финансы, 1959, 168 с.
16.Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Пг., 1917, 788 с.
17.Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах). М., 1925, 264 с.

18.Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны. М.: изд-во АН СССР, 1960, 579 с.
19.Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отд.1, 1914-1917 гг.
20.Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане. М.: Наука, 1972, 254 с.
21.Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. М.: Высш. школа, 1982, 240с.

Rena Asadova

FROM HISTORY OF ECONOMIC POLICY OF TSARISM IN NORTHERN AZERBAIJAN IN DAYS OF THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY

Key words: Northern Azerbaijan, tsarism, economic policy, war expenses, war, mobilization, tax, food-staffs.

As a result of complex was researched of changes formed in economy under influence of war it is found out, that war everywhere has led to reduce of manufactures, shortage of products, to a rise in price, deterioration life a condition of people. Steps is undertaken by the government on regulation of economic life as a whole, have been directed to a life by sharp increase of taxes to get necessary means for continuation of war. By the end of war rise in price of first necessity products, shortage of bread, inflation, decomposition of transport communications has even more aggravated life of the population.

Рена Асадова

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Северный Азербайджан, царизм, экономическая политика, военные расходы, мобилизация, налог, продовольствие

В результате комплексного исследования вызванных войной изменений в экономике Северного Азербайджана было выявлено, что сложившаяся ситуация повсеместно привела к сокращению производства, нехватке продуктов, подорожанию, ухудшению жизненных условий населения. Шаги, предпринимаемые царским правительством по урегулированию экономической жизни страны, в целом были направлены на многократное увеличение налогов с целью получения необходимых средств для продолжения войны. К концу войны удорожание продуктов первой необходимости, нехватка хлеба, инфляция, нарушение транспортных связей еще больше усугубили положение населения.

QARABAĞ XANLIĞININ KƏND TƏSƏRRÜFATINA DAİR

Emiliya ƏLİYEVA[279]

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, kənd təsərrüfatı, əkinçilik, taxılçılıq, çəltikçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, suvarma, heyvandarlıq

Azərbaycan xalqının təsərrüfat fəaliyyətinin ənənəvi sahələrindən olan kənd təsərrüfatı XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində də öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlamışdı. Əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq örtüyü, zəngin otlaqlar, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış süni suvarma sistemi və nəhayət, əsrlər boyu təşəkkül tapmış zəngin isteshal vərdişləri ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətinin kənd təsərrüfatının əkinçilik və maldarlıq kimi sahələri ilə məşğul olması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Əvvəllər olduğu kimi, xanlıqlar dövründə də kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsini əkinçilik təşkil edirdi.

Qarabağ xanlığında əkinçiliyin taxılçılıq, çəltikçilik, texniki bitkilər istehsalı, bağçılıq, bostançılıq və tərəvəzçilik kimi çox müxtəlif sahələri geniş yayılmışdı. Öyrənilən dövrdə Azərbaycanın müxtəlif xanlıqlarında olmuş səyyahlar burada təbiətin çox səxavətli olmasından, eləcə də yüksək əkinçilik mədəniyyətinin təşəkkül tapmasından heyranlıqla yazırlar. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycana səyahət etmiş S.Qmelin göstərirdi ki, burada «tarlalar öz münbitliyi ilə çox məşhurdur və torpaq əkinçidən böyük səy göstərməkdən başqa heç nə tələb etmir» [8, s.31]. Həmin əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda olmuş M.Biberşteyn isə yazırdı ki, «təbiət bu diyara böyük münbitlik bəxş etmişdir, ... meyvə bağları, üzümlüklər və tut bağları ilə əhatə olunmuş kəndlərdə təbiət çox zirək olan əkinçilərin əməyinə yardımçı olur» [7, s. 5-6].

Lakin XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə cərəyan edən hərbi-siyasi xarakterli müxtəlif hadisələr Qarabağ xanlığında da kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidən ən başlıca səbəblərdən idi. İstər xanlıqlar arasında intensiv xarakter daşıyan ara müharibələri, istərsə də yadelli hücumlar əkin sahələrinin tapdalanaraq məhv edilməsi, suvarma sistemlərinin dağıdılması, hazır məhsulun, mal-qaranın qarət edilib aparılması ilə müşaiyət olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində Şəki və Qarabağ xanlıqları arasında baş vermiş qarşılıqlı hücumlar hər iki xanlıqda əhalini var-yoxdan çıxarmışdı. 1812-ci ildə Şəki hakimi Cəfərqulu xanın razılığı ilə Kür çayını keçən Şəki sakinləri Qarabağda biçindən sonra quyulara yığılmış xeyli taxıl qarət edib aparmışdı [5].

XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələri də Qarabağ xanlığında kənd təsərrüfatının inkişafına ağır zərbə endirmişdi. 1812-ci ildə Qarabağa hücum edən İran-Qacar ordusunun 500 nəfərlik dəstəsi taxıl biçini ilə məşğul olan kəndlilərin 25 nəfərini öldürmüş, bir qismini isə əsir götürərək aparmışdı. Belə hücumlardan təngə gələn yerli əhali öz yaşayış yerlərini tərk edərək qonşu xanlıqlara və dövlətlərə qaçırdı. 1805-ci ildə Rusiya himayəsinə keçən zaman Qarabağ xanlığında 10 min ailə yaşadığı halda, 1812-ci ildə burada əmlakından tamamilə məhrum olmuş cəmisi 3080 ailə qalmışdı [6]. Heç şübhəsiz ki, xanlığın ərazisini tərk etmiş əhalinin mütləq əksəriyyətini əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər təşkil edirdi. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq Qarabağ xanlığında kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçilik iqtisadi həyatın aparıcı sahəsi olaraq qalırdı. Bu

---

Emiliya Kamal qızı Əliyeva – t.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutunun elmi işçisi

məsələdə xanlıqda əkinəyararlı torpaqların bolluğu mühüm rol oynayırdı. Rusiya tərəfindən işğal edilən dövrdə xanlıqda ümumi torpaq fondu 1.354.000 desyatin (1 desyatın 1,092 hektara bərabər yer ölçüsüdür – E.Ə.), əkinçilik üçün istifadə edilən torpaq sahələri isə 100.000 desyatin təşkil edirdi [9, s. 45; 10, s. 282]. Təxminən elə həmin dövrdə xanlıqda 10 min ailə yaşayırdı [6]. Göründüyü kimi, Qarabağ xanlığında əkin dövriyyəsinə cəlb edilmiş torpaqlar ümumi torpaq fondunun, təxminən 13%-ni təşkil edirdi. İstifadədə olan torpaqların ümumi torpaq fondu ilə müqayisədə belə az olması bir sıra səbəblərlə bağlı idi. Hər şeydən əvvəl, xanlığın ərazisinin çox böyük hissəsini kolluqlar və meşəliklərlə örtülmüş dağlar təşkil edirdi. Düzənlik ərazilərdə yerləşən çoxlu münbit torpaqlar isə əhalinin azlığı və suvarma suyunun çatışmaması ucbatından becərilmirdi.

Göründüyü kimi, Qarabağ xanlığında kəndlilərin torpaq çatışmamazlığından əziyyət çəkdiklərini söyləmək olmaz. Əksinə, əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, hər bir kəndli ailəsinin sərəncamında kifayət qədər torpaq sahəsi var idi. Belə ki, xanlıqda əkin dövriyyəsinə cəlb edilmiş 100.000 desyatin torpağı 1805-ci ildə burada yaşayan 10 min ailə arasında bölsək, hər ailəyə orta hesabla 10 desyatin torpağın düşdüyünün şahidi olarıq.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da əkinçiliyin aparıcı sahəsini taxılçılıq təşkil edirdi. Bütün orta əsrlər ərzində kənd təsərrüfatında natural təsərrüfatın üstünlüyü şəraitində ticarət əlaqələrinin zəifliyi, siyasi həyatda hökm sürən qeyrisabitlik hər bir kəndli ailəsini özünün ən zəruri ərzaq məhsulları, ilk növbədə isə taxıl məhsulları ilə təmin etmək zərurəti qarşısında qoyurdu. Məhz bunun nəticəsi idi ki, taxılçılıq yalnız kənd yerlərində deyil, əlverişli şəraitə malik olan şəhərlərdə də əhalinin təsərrüfat fəaliyyətində mühüm yer tuturdu. XVIII əsrə və XIX əsrin əvvələrinə aid müxtəlif xarakterli mənbələrin, o cümlədən XVIII əsrin 20-ci illərində tərtib edilmiş Osmanlı dəftərlərinin və XIX əsrin əvvəllərində rus məmurlarının tərtib etdikləri kameral təsvirlərin məlumatları sübut edir ki, öyrənilən dövrdə Qarabağ xanlığında elə bir kənd olmamışdır ki, orada əhali taxılçılıqla məşğul olmasın. Buğda və arpa kimi dənli bitkilər əkin sahəsinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Bundan əlavə, mədəni taxıl bitkiləri olan darı, pərinc, mərci kimi bitkilər də becərilirdi. Lakin bu bitkilər özlərinin keyfiyyət və faydalı olmaları baxımından o qədər də sərfəli hesab edilmədiyindən ümumi əkin sahəsinin nisbətən az hissəsini tuturdu.

Qarabağ xanlığında çəltik istehsalının əsas mərkəzi Bərgüşad mahalı idi. Gəncə-Qarabağ əyalətinin XVIII əsrin birinci yarısına aid müfəssəl dəftərinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, bu mahalın əhali yaşayan 67 kəndindən 34-də çəltik becərilirdi [1, s. 489-529]. Dəftərdə dənli bitkilərin becərildiyi daha 37 kəndin adı çəkilir. Lakin bu kəndlərdə əhalinin çəltikçiliklə məşğul olub-olmadığını təsdiq edən heç bir məlumat verilmir. Sonrakı dövrlərə aid mənbələr Qarabağda çəltikçiliyin daha geniş miqyasda aparıldığını təsdiq edir. Ümumiyyətlə, Qarabağ xanlığında hər il orta hesabla 2250 çetvert çəltik səpilir və bunun müqabilində 33750 çetvert məhsul götürülürdü [9, s. 51]. Bu rəqəmlər əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, xanlıqda çəltiyin orta məhsuldarlığı birə on beş təşkil edirdi.

Əksər xanlıqlarda olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da bağçılıq geniş yayılmışdı. Burada da bağların xeyli hissəsi xanlara, bəylərə və məliklərə məxsus idi. Təkcə Ağdamda Qarabağ xanlarına məxsus 7 bağ var idi. Güllü bağ, Ərikli bağ, Kotan bağı, Çirayış bağı, Bala bağ, Barlı bağ və Narlı bağ adlanan bu bağların beşi ayrı-ayrı şəxslərə iltizama verilirdi. Xanın əcdadlarının dəfn olunduğu Barlı bağı və Pənahəli xanın vəsiyyətinə görə Narlı bağı satmaq olmazdı. Barlı bağdan yığılan meyvə ehsan kimi

yoxsullara paylanılırdı [9, s. 52]. Bəhmənlər kəndində də xana məxsus böyük meyvə bağları var idi. Digər bağlar kimi, bu bağın da becərilməsi və qorunması işi kəndlilərin mükəlləfiyyətinə daxil idi [9, s. 52].

Qarabağ xanlığı həm də üzümçülüyün mühüm mərkəzlərindən idi. Hələ XVIII əsrin birinci yarısında Qarabağda çoxlu üzüm bağlarının olması haqqında türk mənbələri məlumat verir. Təkcə Bərdə şəhərində və onun ətrafında şəhər əhalisinə məxsus 250 hektara yaxın sahəni əhatə edən üzüm bağları var idi [1, s. 283]. Hərbi-siyasi vəziyyətin mürəkkəb olmasına baxmayaraq, XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində də Qarabağda üzümçülük geniş yayılmışdı. Göstərilən dövrə aid mənbələrdən birinin verdiyi məlumata görə burada üzüm bağlarının ümumi sayı 3080-nə çatırdı [10, s. 295] . Qarabağda az sayda da olsa xristian əhalisinin məskunlaşması burada isteshal edilən üzümün xeyli hissəsinin şərab istehsalına sərf olunmasına gətirib çıxarmışdı. Bəzi məlumatlara görə xanlığın ərazisində hər il 70 min vedrə şərab və 3400 vedrə araq istehsal edilirdi [10, s. 295]. Xanlığın müsəlman əhalisi isə üzümdən daha çox bəhməz hazırlayır, bir qismini isə Şuşada satırdı. Miqrigüney mahalının sakinləri isə üzümü qonşu Qaradağ xanlığında taxıla dəyişdirirdilər [10, s. 295].

Qarabağ xanlığı həm də pambıq istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri idi. Tarixən formalaşmış süni suvarma sistemi və münbit torpaqların bolluğu burada pambığın, daha geniş sahələrdə becərilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xanlıqlar dövründən bir qədər əvvəl osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş müfəssəl dəftərdən aydın olur ki, Qarabağın isti iqlim qurşağında yerləşən bütün düzənlik ərazilərində pambıqçılıq geniş yayılmışdı. Təkcə Bərdə nahiyyəsinin 24 kəndindən osmanlılar «pambıq üşürü» adı altında 56400 ağça həcmində vergi toplayırdılar [1, s. 272-306]. Qarabağ xanlığında pambıq becərilən sahələrin ümumi həcmini müəyyənləşdirmək üçün zəruri statistik materialların olmamasına baxmayaraq, əldə olan məlumatlar bu bitkinin çox geniş sahələrdə becərilməsindən xəbər verir. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlara görə hər il xanlığın ərazisində 550 çetvert çiyid səpilir və bunun muqabilində 3200 pud təmiz pambıq əldə edilirdi [10, s. 282, 284].

Hər il oktyabrın əvvəllərində yetişən pambığın yığılması ilə Qaradağ xanlığında «çinəsi» adlandırılan pambıq yığanlar məşğul olurdular. Onlar gördükləri işin müqabilində yığdıqları pambığın 1/10 hissəsindən 1/8 hissəsinə qədər əmək haqqı alırdılar. Pambığı qısa müddət ərzində yığmaq zərurəti çox vaxt əlavə işçi qüvvəsinin cəlb edilməsinə səbəb olurdu. Hər il qonşu Qaradağ xanlığından xeyli işçi qüvvəsi Qarabağın pambıq plantasiyalarında işləyirdi [10, s. 289].

Qarabağ xanlığında becərilən texniki bitkilər arasında boyaq otu bitkisi özünəməxsus yer tuturdu. Adından göründüyü kimi, bu bitki toxuculuq məhsullarının boyanmasında tətbiq edilirdi. Onun kökündən əldə edilən qırmızı rəng toxucuların hazırladıqları məhsulları qırmızı rəngə boyamaqda əvəzsiz rol oynayırdı. Qarabağ xanlığında boyaq otunun becərilməsi daha yüksək səviyyəyə qalxmışdı. İstehsal edilən boyaq otu kökü yerli tələbatı ödəməklə yanaşı başqa yerlərə də ixrac edilirdi. Mənbələrdə hər il bu xanlıqdan Cənubi Azərbaycana 10 min pud boyaq otu kökü göndərilməsi haqqında məlumat verilir [4, s. 82].

Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatında tütün və kətan kimi texniki bitkilər istehsalı da müəyyən yer tuturdu. Burada tütünün illik istehsalı 450 pud təşkil edirdi [10, s. 284].

Kətan bitkisi, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da daha çox dağlıq və dağətəyi zonalarda əkilirdi. Qarabağ xanlığında dağlıq ərazilərdə səpilən kətan birə səkkiz miqdarında məhsul verirdi [10, s. 284]. Əvvəllər kətanın liflərindən daha çox parça toxunması üçün istifadə edildiyi halda, xanlıqlar dövründə bu bitkini daha çox onun toxumundan yağ almaq üçün becərirdilər. Bu yağlardan isə həm yemək hazırlanmasında, həm də evlərin işıqlandırılmasında istifadə edirdilər [11, s. 741-742].

Azərbaycanın əksər xanlıqlarında olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da əkiçiliyin inkişafı süni suvarmadan çox asılı idi. Xanlığın dağlıq relyefi burada süni suvarma üçün vacib olan çoxlu sayda çayların və çeşmələrin yaranması üçün olduqca əlverişli idi. Öz mənbələrini dağlardan götürən çaylar Qarabağın düzənlik hissəsində insan əli ilə yaradılmış arxlar vasitəsilə min hektarlarla əkin sahələrini, bağları və bostanları suvarırdı. Xanlığın təsərrüfat həyatında İstisu rayonundan başlayan və Kür çayına tökülən Tərtər çayı mühüm rol oynayırdı. Axarı boyunca çoxlu sayda xırda çayları qəbul edən bu çay düzənlik ərazilərdə Qarabağ xanlığının 140 kəndini suvarma suyu ilə təmin edirdi [10, s. 261].

Qarabağ xanlığında elə çaylar da var idi ki, onların suyu yay və payız mövsümlərində suvarma arxları arasında tamamilə bölüşdürülür və onlar öz mənsəblərinə gedib çatmırdılar. Buna misal olaraq Dizaq mahalındakı dağlardan başlayan Qozlu çayı, Şuşa qalası yaxınlığında Xəlfəli, Ballıca və Xocalı çaylarından formalaşan Qarqarçayı göstərmək olar [10, s. 261]. Sonuncunun suyu ilə xanlığın 42 kəndinin əkin sahələri suvarılırdı [9, s. 25].

Qarabağ xanlığında fəaliyyət göstərən suvarma arxları və onların xanlığın iqtisadi həyatında oynadıqları rol haqqında Mirzə Camalın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, hələ erkən orta əsrlərdə çəkilmiş Govurarx xanlıqlar dövründə də fəaliyyət göstərirdi: «Doğurdan da bu böyük faydalı arxdır. Bu arxın suyu ilə suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil (tut) ağacları və başqa hər cür bitki əkilərsə bol məhsul etmək olar» [2, s. 109]. Pənahəli xanın və İbrahimxəlil xanın hakimiyyətləri illərində xanlıqda Kurək arxı, Luvar arxı, Meymənə arxı, Gəmiçi arxı, Sarı arx, Ayaz arxı, Qaşqay arxı və Xan arxı kimi böyük arxlar fəaliyyət göstərirdi[2, s. 109].

Xanlığın iqtisadi həyatında heyvandarlıq da mühüm rol oynayırdı. Əlverişli təbii iqlim şəraiti və malqaranın bəslənilməsi üçün zəruri olan otlaqlrın bolluğu bu sahənin inkişafını şərtləndirən əsas amil idi. Bəzi məlumatlara görə XIX əsrin 30-cu illərində Qarabağda çəmənliklərin ümumi sahəsi 300 min desyatinə bərabər idi[3, s.56]. Bu isə heyvandarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Qarabağ xanlığında qoyunçuluq xüsusilə inkişaf etmişdi. Hələ qədim dövrlərdən Qarabağda yaşayan və əsas məşğuliyyəti qoyunçuluq olan Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Kəngərli, Ətyeməzli və digər tayfalar üçün köçmə yaylaq maldarlığı xarakterik idi. Bu tayfalara daxil olan oymaqlardan hər birinin daimi qışlaq və yaylaq yerləri var idi. Hələ XVIII əsrin birinci yarısında Cavanşir tayfa birliyinə daxil olan 25 oymaq Bayad, Dizaq və Arasbar nahiyyələrindən qışlaq yeri, İrəvan əyaləti ilə həmsərhəd olan bölgələrdən isə yaylaq yeri kimi istifadə edirdilər [1, s. 436-453]. Bu ənənə xanlıqlar dövründə də davam edirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid olan məlumata görə Qarabağda saxlanılan qoyunların sayı 300 min başa, iribuynuzlu malqaranın sayı isə 100 min başa bərabər idi [3, s. 57]. Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatında atçılıq da mühüm yer tuturdu. Dövrün müasiri olmuş Mirzə Camal yazır ki, təkcə İbrahimxəlil xana məxsus olan atların ümumi sayı 3-4 min başa çatırdı. Özlərinin gözəlliyi , dözümlülüyü, çevikliyi və iti qaçışı ilə seçilən bu atlar İran və Türkiyədə də böyük şöhrət qazanmışdılar [2, s. 145]. Qarabağ atları bazarda yüksək qiymətləndirildiyindən onların sayının artırılmasına böyük

əhəmiyyət verilirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, yüksək cinsli Qarabağ atlarının yetişdirilməsi üçün xanlıqda 11 atçılıq zavodu fəaliyyət göstərirdi.

Göründüyü kimi, Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatının əsasını kənd təsərrüfatının əkinçilik və maldarlıq kimi sahələri təşkil edirdi. Bütünlükdə Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı bu sahələrdə uzun müddət hökm sürmüş qapalılığı aradan qaldırır, bazar üçün məhsul istehsalı tədricən artırdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Şuşa", 2000
2. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, "Yazıçı", 1989
3. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, 2010
4. АКАК. т. IV, док. 95
5. АКАК, т. V, док. 694
6. АКАК, т. V, док. 696
7. Биберштейн М.Ф. Описания провинций, расположенных на левом берегу.
8. Каспийского моря, лежащего между реками Терек и Куры. НА ИИ НАН Азербайджана, инв. 466
9. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. т. III, ч. I. СПб., 1785.
10. Мустафаев М.М. Экономика Карабахского ханства. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. На правах рукописи, 1949.
11. Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, топографическом, этнографическом и финансовых отношениях, ч. III, СПб., 1836.
12. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб., 1852.

Emiliya Aliyeva

ABOUT THE AGRICULTURE OF THE GARABAGH KHANATE

SUMMARY

Keyword: Karabakh khanate, agriculture, farming, animal husbandry, rice cultivation, wine, cotton, irrigation, livestock

Leading areas of agriculture of the Garabagh khanate were husbandry and cattle-breeding. Fertile lands and developed irrigation system contributed to the development of such areas of agriculture as grain production of industrial crops, horticulture, etc. Most of the produced industrial crops, especially cotton had commodity character. Cattle-breeding, especially sheep-breeding, bore semi-nomadic character. At the beginning of the XIX century the number of sheep in Garabagh Khanate reached to 300 thousand heads.

Эмилия Алиева

О СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ГАРАБАХСКОГО ХАНСТВА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Карабахское ханство, сельское хозяйство, земледелие, зерноводство, рисеводство, виноградарство, хлопководство, орошение, животноводство

Ведущими отраслями сельского хозяйства Гарабахского ханства были земледелие и скотоводство. Плодородные земли и развитая оросительная система способствовали развитию таких отраслей земледелия как производство зерна, технических культур, садоводства и т.д. Большая часть производимых технических культур, особенно хлопка, носила товарный характер. Скотоводство, в особенности овцеводство, носило отгонный характер. В начале XIX в. в Гарабахском ханстве количество овца доходило до 300 тысяч голов.

К ВОПРОСУ О ВКЛАДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ДЕЛО ПОБЕДЫ НАД ФАШИЗМОМ (1941-1945 гг.)

Нигяр АХУНДОВА[280]

Война 1941-1945 гг. – небывалая в истории по своим масштабам и ожесточенности битва против гитлеровского фашизма. Война являлась важнейшей и решающей составной частью второй мировой войны 1939-1945 гг.

После установления фашисткой диктатуры экономика Германии стала подвергаться перестройке. В секретном законе «Об обороне империи», принятом 21 мая 1935 г., говорилось, что генеральный уполномоченный в области военной экономики Шахт должен «поставить все экономические силы на службу ведению войны». Этому соответствовала целая система мероприятий, имевших целью организацию массового производства вооружения и военных материалов и сокращение мирных отраслей промышленности [5, с. 8].

30-е годы XX в. – годы сталинского режима, годы репрессий, годы изменения и осложнения международного положения. Милитаризация (от лат. militaris – военный) – наращивание государством военной мощи в целях подготовки войны. Милитаризм представляет собой систему экономики, политики и идеологии [5, с. 6]. В войне с фашизмом решалась судьба не только бывшего Советского Союза всей Европы, всего мира [6, с. 9], но и нашей республики богатой нефтью.

Особое место в захватнических планах фашистской Германии занимали Азербайджан – нефтяной Баку, имеющий важное стратегическое, военное и геополитическое значение.

Конец весны 1942 г. немецкая армия предпринимает наступление на южном крыле советско-германского флота. Захвачены Керчь, Севастополь, Харьков. Идёт продвижение по Волге. После взятия Харькова согласно плану «Эдельвейс» немцы должны были завоевать богатые нефтью, другим стратегическим сырьём Кавказ, 6 сентября немцы переходят в наступление по направлению Грозный-Махачкала-Баку, 25 сентября они должны были занять Баку.

В таких условиях центр готовил план переселения азербайджанцев в районы Средней Азии и Казахстана, что привело бы к депортации, а затем и исчезновению азербайджанской нации. План переселения нашего народа был разработан армянскими представителями центра и внушали Сталину как необходимость. В то, что этот вопиющий факт не свершился большая заслуга принадлежит М.Дж.Багирову (тогдашнему первому секретарю ЦК КП Азербайджана (1934-1953 гг.)) и А.Алиеву (тогдашнему первому секретарю Дагестанского обкома партии (1942-1948 гг.)).

Значительная работа была проведена историками Азербайджана по исследованию данной проблемы, начатая ещё в военные годы. В опубликованных в 1950 – начале 1970 годов трудах историков освещены вопросы огромнейшего труда

Нигяр Рашид кызы Ахундова – д.ф.по и., ведущий научный сотрудник Института истории им. А.А.Бакиханова НАНА

рабочих, колхозников, интеллигенции Азербайджана в период войны, всенародная помощь фронту, роль Баку, как арсенала фронта, героические подвиги молодёжи на фронте и в тылу.

Большое количество трудов азербайджанских историков о героическом труде в годы войны написаны в 1950-1960-е годы и являются важным источником в исследовании данной проблемы [2]. Можно назвать следующие работы: М.Абасов КП Азербайджан в борьбе за усиление помощи фронту в период Великой Отечественной войны; Абасов М.Г. Работа партийных организаций Азербайджана по оказанию помощи фронту, в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Баку, 1960; Абасов М. Роль советской интеллигенции в помощи Азербайджанской партийной организации фронту войны (1941-1945 гг.); Abasov Ş. Partizanlar Vətən uğrunda, 1944, №1, s. 103-111; Ağayev Ə. Sovet İttifaqı qəhraman İdris Suleymanov. Bakı, 1944; Ağayev B.M. Allahverdi Bağirov. Bakı, 1944; Aslanov X. Azərbaycan oğulları Stalinqrad uğrunda vuruşmalarda. Bakı, 1943; Ахундов Б. Азербайджанцы в боях за родной Кавказ. Пропагандист, 1943, №6, с. 74-81; Bağırzadə Ə. Qəhrəman gənclik (Azərbaycan komsomolu Böyük Vətən müharibəsi illərində). Bakı, 1957; Багирзаде А.З. Комсомол Азербайджана – верный помощник Компартии в период Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Баку, 1958. Автореф.канд.дисс.; Беляева В.А. Трудовой героизм рабочих Азербайджана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Баку, 1957; Vəliyev Ə. Sədaqətli komandir (Adil Əbilov haqqında), «Kommunist» (xüsusi nömrə), 1944; Qasımov Ə. Bir diviziyanın mübariz işi və adamları. Bakı, 1944; Heydərov S. Azərbaycan Kommunist partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə. Bakı, 1957; Гейдаров С. Организаторская работа Коммунистической партии Азербайджана в тылу в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Баку, 1953. (Автореф.канд.дисс.). Sovet İttifaqı qəhrəmanı Qafur Məmmədov. Bakı, 1943; Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları. Azərbaycan SSR EA Nəşriyatı, 1942; Sovet İttifaqı qəhrəmanı kiçik leytenant İsrafil Məmmədov. Bakı, 1942; Гришин Ю. Сыны Азербайджана в боях за Москву и Ленинград. Баку, 1943; Quliyev Q.İ. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan dilində çıxan cəbhə qəzetləri haqqında. Azərb. KP MK Tarixi İnstitutu – Sov. İKPMK yanında MElİ Azərbaycanın filialının əsərləri, XXV_s, 1960; Huseynov S. Böyük Vətən müharibəsi illərində Sovet xalqının mə'nəvi-siyasi birliyi. Bakı, 1959; Hüseynov S. Böyük Vətən müharibəsi illərində Sovet xalqının əmək qəhrəmanlığı. Bakı, 1958; Гушин С.Н. Работа партийных организаций Азербайджана на водном транспорте в период битвы в предгорьях Кавказа. Уч. зап. АГУ им. С.М.Кирова, серия обществ.наук, 1961, №4; Zamanov A. Ölməz qəhrəmanlar. (Vətən yolunda canını qurban vermiş 7 qəhrəman haqqında oçerk). «Пропагандист», 1943, №6; Zelenski K. Sovet İttifaqı qəhrəmanı İsrafil Məmmədov «Vətən uğrunda», 1942, №1; İbrahimov Z. Tokarjevski E. Silah qardaşları. «Пропагандист», 1942, №7-8; Ибрагимов З.И. Великая дружба. Баку, 1943; К народам Азербайджана, Грузии, Армении (Материалы антифашистского митинга народов Закавказья 23 августа 1942 г. в Тбилиси). Баку, 1942; Qazıyev M. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan xalqı. Bakı, 1943; Казиев М.А. Сыны Азербайджана на фронтах Великой Отечественной войны. Баку, 1943; Kazımov Ə.Ə. Qoca partizan (oçerk). «Vətən

uğründa», 1946, №10-11; Quliyev Q. Unudulmaz günlər (Böyük Vətən müharibəsinə aid). Bakı, 1960; Quliyev R. Azərbaycan oğulları Vətən uğrunda vuruşmalarda. «Propaqandist», 1943, №8; Lerman A. Xalqın intiqamını alan iqid sovet partizanları, «Пропагандист», 1942, №1; Lerman. A. Mahir komandir Akim Abasov. Bakı, 1943; Mədətov Q.Ə. Azərbaycanın böyük Vətən müharibəsi illərində Fransada partizan və antifaşist müqavimət hərəkatında inkişafı. «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 40 illiyi kitabında». Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960; Məmmədov Q. Azərbaycan oğulları Vətən uğrunda vuruşmalarda «Пропагандист», 1942, №7-8; Mehdiyev Q. və Qazıyev M. Azərbaycan Kommunist partiyası Böyük Vətən müharibəsi illərində. «Azərbaycan Kommunist», 1960, №11; Mehdiyev Q. və Rəhimov K. Sovet xalqının tarixi qələbəsi. (Böyük Vətən müharibəsi başlanmasının 20 illiyi münasibəti ilə). «Azərbaycan Kommunisti», 1961, №6; Mir Calal. Герой Советского Союза Азии Асланов. Очерк. Баку. Азернешр, 1944; Vətən müharibəsində gənc qəhrəmanlar. Bakı, Azərnəşr, 1942; Новрузов Т.А. Патриотическое движение колхозного крестьянства Азербайджанской ССР в помощь фронту и районам, освобождённым от фашистской оккупации в годы Отечественной войны 1941-1945 гг. «Известие АН Азерб.ССР, серия общественных наук», 1958, №3; его же. Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) «Известие АН Азерб. ССР, серия общественных наук», №1958, №5; Zaqafkaziya zəhmətkeşləri nümayəndələrinin antifaşist mitinqinin Zaqafqaziya xalqlarına müraciətnaməsi. «Пропагандист», 1942, №6; Пашинин П. Советский Азербайджан в Великой Отечественной войне. В кн.: «Советский Азербайджан». М., 1948; Письмо азербайджанского народа бойцам-азербайджанцам. Баку, 1943; Siyasi rəhbər Kamal Qasımov. Bakı, 3-cü nəşri. Bakı. Azərnəşr. Путь героя (О герое Советского Союза Мехти Гусейнзаде). Баку, 1959; Zaqafkaziya xalqlarının müqəddəs andı «Пропагандист», 1942, №6; Seyidov M. Partizanın qeydləri. Bakı, 1960; Azərbaycanın şanlı oğulları. I kitab. Bakı, 1942; Azərbaycanın şanlı oğulları. II kitab. Bakı, 1944; Azərbaycanın şanlı oqulları. III kitab. Bakı, 1945; Smelov A. Azərbaycan bolşevikləri Vətən müharibəsi cəbhələrində. «Təbliğatcı», 1944, №3; Sovet pəhləvanı (Sovet ittifaqı qəhrəmanı İsrafil Məmmədov haqqında). Bakı, 1942; Azərbaycanın qəhrəman oğlu Həzi Aslanov. Bakı, 1943; Təhmasib T.H. Azərbaycan xalqının qəhrəman oğulları Vətən müharibəsində «SSRİ EA Azərb. filialının xəbərləri», 1942, №12; Tokarjevski Y. Azərbaycan partizanları Vətən uğrunda döyüşlərdə. Bakı, 1942; Tokarjevski Y. Крылатый богатырь (Лётчик Гусейн Алиев. Очерк). Баку, 1942; Tokarjevski Y. Snayper Baloğlan Abassa «Azərbaycanın şanlı oğulları» kitabında. II kitab. Bakı, 1944; İgid partizan. Bakı, 1943; Шукюр-заде И. Положение сельского хозяйства в Нахичеванской АССР и помощь колхозов и колхозников в годы Великой Отечественной войны. Тр. АзГПИ им. В.И.Ленина, т. 6, 1958; Его же. Сельское хозяйство и патриотическое движение колхозного крестьянства Нахичеванской АССР в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1964. Автореф. канд. дисс. (АГУ им. С.М.Кирова). Əfəndiyev İ. «Kommunist» Böyük Vətən müharibəsi günlərində «Kommunist» (xüsusi nömrə), 1944; Якубов А.А., 200 тысяч. рублей в фонд строительства танковой колонны «За передовую науку». «Изв. Аз.ФАН СССР», 1942, №4; Якубов А.А. Учёные Азербайджана в дни Великой Отечественной войны. «Изв. Аз.ФАН», 1942, №11;

Yampolski Z. Fəhlə sinfimizin xidməti (Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan fəhlə sinfinin arxa cəbhədəki fədəkarlığları haqqında). «Пропагандист», 1943, №8, сыгравшие важную роль в исследовании проблемы войны.

Отдельные труды были посвящены трудовым подвигам рабочих, колхозного крестьянства, трудящихся г.Баку в годы войны. В монографиях М.Г.Аббасова, на базе богатых архивных материалов освещается роль и место нефтяного Баку [1, 11]. Ведь благодаря именно Бакинской нефти (75 млн. тонн) война была выиграна. Трудящиеся нефтяники обеспечивали горючим фронт и народное хозяйство.

Война изменила содержания произведений искусства, написанных в этот период. Представители художественной интеллигенции в качестве внештатных лекторов с докладами и лекциями выступали перед населением города. Среди них, к примеру, поэт Самед Вургун. Его произведения «Наставление матери», «Доблесть героя», «Сестра милосердия» были очень популярны среди народа.

Вся художественная интеллигенция была практически пропагандистом, идейно-политическим вдохновителем народа.

Особое значение имели выступления представителей творческой интеллигенции непосредственно в боевых местах, на фронтах, на промыслах, в госпиталях и др. В республиканских газетах печатались произведения деятелей литературы. В Азербайджане выходили следующие газеты: «Коммунист», «Бакинский рабочий», «Молодёжь Азербайджана», «Вышка», а также отраслевые газеты – «Большевик Каспия», «Железнодорожник Азербайджана», «Литературная газета», «Гражданский флот», а также некоторые пропагандистские и литературные журналы.

Азербайджанскую публицистику представляли произведения М.Ариф «Фашизм будет уничтожен!», «Любовь к отчизне», «Почему фашисты не приемлют Гейне», «Мечта Наполеона», Джафара Джафарова «Немец, которого я видел», «Талисман», «Назад Германия», «Фронтовые записки», Мамед Джафара Джафарова «Победа за нами!», Мирзы Ибрагимова «Фашизм будет уничтожен», Сулеймана Рагима «Мы придём к победе!», Мехти Гусейна «Фашизм и культура», Мир Джалала «Сердечное слово народа», Михаила Рафили «Поучительный урок истории» и др. [3, с. 175].

Плодотворная творческая деятельность известного писателя Мир Джалал вошла в историю литературы произведениями «Солдат тыла», «Мерджаннаме», «Вуран Элляр», «Материнское соревнование», «Дядя Хилал» и многие другие.

Именно произведения литературы, искусства воспитывали, вдохновляли, являлись важными средствами укрепления духовных сил народа и общества в целом. Война, героические подвиги стали ведущей темой художественной интеллигенции.

В годы войны творческие союзы продолжали работать, оставались центрами сплочения творческой интеллигенции. (Союз писателей возглавлял выдающийся поэт Самед Вургун, Союз композиторов – основоположник оперного искусства – Узеир бек Гаджибеков, Союз художников – известный мастер кисти Азим Азимзаде, после его смерти Исмаил Ахундов). Руководство творческих организаций, театров, киностудий поручались видным представителям художественной интеллигенции.

Народный комиссариат просвещения возглавил народный писатель Мирза Ибрагимов, Управления по делам искусств было поручено видному режиссёру и артисту Адилю Искендерову, его заместителем стал драматург Сабит Рахман.

Поэты Расул Рза, Сулейман Рустам, Эйюб Аббасов, писатель Мехти Гусейн трудились на разных государственных и партийных должностях.

22 июня 1941 г., в первый же день войны известный азербайджанский поэт Самед Вургун – написал стихотворения «На страже Отчизны». Действительный член Академии наук, крупный деятель науки и искусства, выдающийся поэт Самед Вургун Векилов было широко известен не только в Азербайджане. Первоклассный знаток азербайджанской литературы, дважды лауреат Сталинской премии прославил своё имя изумительными стихами, высокохудожественными драматическими произведениями «Вагиф», «Ханлар», «Фархад и Ширин», переведённые на многие языки, а также блестящими переводами Пушкина и Руставели [9, ф. 166, оп. 15, с. 10].

Азербайджанские поэты и писатели сражались в самых горячих точках, направлялись на фронт в качестве политработников. Среди них Абдулгасан Алекперзаде, Беюкага Касумзаде, Энвер Алибейли, Эйюб Аббасов, Зейнал Джаббарзаде, Ислам Сафарли, Абиль Юсифов, Гусейн Аббасзаде, Орудж Гашгарлы, Гусейн Гусейнзаде, Иосиф Оратовский, В.Иванов, Фаррух Гасанлы, Гусейн Натиг, Энвер Казиев и др. [3, с. 167].

Всего ушли на фронт свыше 40 человек [3, 166], представителей литературы. Поэмы, стихи, повести, рассказы печатались с первых же дней войны.

В азербайджанской драматургии так же тема войны, патриотизма была одной из важных. Среди пьес, написанных в исследуемый период можно назвать:

М.Ибрагимова «Любовь», Р.Рзы «Верность», М.Гусейна И.Ибрагимова «Ожидание», М.Тахмасиба «Лежбище льва», З.Халила «Месть», исторические произведения – С.Вургуна «Фархад и Ширин», М.Гусейна «Низами» и «Джаваншир», А.Шаика «Нушаба», М.С.Ордубади «Тавриз туманный», З.Халила «Гатыр Мамед», С.Рахмана «Атака продолжается», Мир Джалала «Земля слышит», С.Турабова и А.Алекперова «Победа», К.Гусейнзаде «Патриоты», А.Аббасова «Месть», Дж.Джаханбахши «Украинский борщ» и др.

За пьесу «Фархад и Ширин» выдающий поэт Самед Вургун в 1912 г. был удостоен Государственной премии [3, с. 182].

В деле поднятия боевого духа населения литература в союзе с музыкой имеет своё особое место. Примером такого сотрудничества можно назвать тандем Узеира Гаджибекова и Самеда Вургуна, Сеида Рустамова и Мамед Рагима, Ниязи, Джангир Джангиров и Расула Рза. Данные музыкальные произведения были написаны соответственно на стихи «Сестра милосердия», «Фронту», «Краснофлотец», «Баку» и «Красный флаг».

Союз писателей Азербайджана восстановил свои отделения в Нахичевани, в Гяндже (Кировабаде), в Шеки, в Ханкенди (Степанакерте).

Постановление СНК Азербайджана от 26 января 1944 г. были увеличены размеры гонорара за литературные произведения. Этим же постановлением писателям выделялось 20 садовых участков на побережье Каспия, и намечались другие меры по улучшению их материального обеспечения [3, 199].

Несмотря на трудности военного времени, юбилеи классиков литературы проводились не только в Баку, но и в блокадном Ленинграде.

800-летие великого Низами было торжественного отмечено в ленинградском

Эрмитаже (17 октября 1941 г.). В юбилеи участвовали учёные и литературы всего бывшего Союза. Также в годы войны были отмечены юбилеи А.С.Грибоедова, М.Ф.Ахундова, А.Бакиханова [3, 199].

Сотни произведений литературы, воссоздающих образцы героев войны, воспитывали народ в духе патриотизма, любви к Родине, ненависти к фашизму и внесли свой неоценимый вклад в историю литературы Азербайджана.

В Институте литературы и языка им. Низами (АзФАН, директор был М.А.Дадашзаде) были сконцентрированы все основные научно-исследовательские работы в области литературы и языка, сосредоточены богатейшие рукописные фонды, содержащие оригинальные рукописи азербайджанских писателей и поэтов, а также и древние восточные рукописи, имеющие огромную научную ценность [9, д. 8, оп. 1, с. 69].

Академия наук проводила огромную научно-исследовательскую работу. Институт литературы занимался изучением живых говоров азербайджанского языка, богатейшего фольклора Азербайджана, по изучению истории азербайджанской литературы, по подготовке к печати произведений азербайджанских классиков. В исследовании вышеизложенной проблемы важная роль принадлежит одному из основателей азербайджанского языковедения А.А.Бабазаде (1893-1943 гг.) [9, д. 8, оп. 1, с. 72]. Перу учёного, знавшего в совершенстве азербайджанский, русский, немецкий, арабский, фарсидский, узбекский и татарские языки принадлежат важные произведения, связанные с грамматикой азербайджанского языка, с её диалектами, а также перевод и редактирование словарей.

Большая роль в редактировании и составлении четырёхтомного «Полного русско-азербайджанского словаря» так же принадлежит учёному-языковеду А.А.Бабазаде.

Литераторами Азербайджана большая работа была проведена по составлению научной терминологии. Институт литературы выпустил сборники терминов по ряду дисциплин.

Впервые в истории изучения азербайджанского языка Институт литературы и языка им. Низами составил и выпустил азербайджанско-русский словарь с фразеологией, являющийся вкладом в изучение азербайджанского языка. Все словари, выпущенные институтом, отличались от предыдущих русско-азербайджанских словарей полнотой слов и значений, подтвержденных фразеологией [9, д. 8, оп. 1, с. 72.].

В трудах Института востоковедения Академии наук были освещены героизм и патриотизм азербайджанского народа, а также дружба народов бывшего Советского Союза, написаны были свыше ста научно-популярных брошюр и статей, а также ряд брошюр, освещающих героическую борьбу азербайджанского народа против иноземных захватчиков [9, д. 8, оп. 1, с. 13].

Наряду с литературами важное место отводится художникам, скульпторам, деятелям искусства, которые наглядно выражали ненависть к врагу, воспитывали в народе веру и надежду на скорую победу [3, 202].

Об азербайджанских художниках писали центральные газеты – «Известия», «Труд», «Литература и искусство» и др.

Графические работы А.Азимзаде, И.Ахундова, Г.Халыгова, А.Гаджиева, М. Рахманзаде, М. и С.Власовых, Т.Тагиева, К.Кязимзаде, живописные работы М. Абдуллаева, С. Шарифзаде, Б.Мирзазаде, С.Бахлулзаде, К.Ханларова, А.Казымова, С. Саламзаде, Г.Саламова, А.Мамедова, Б.Алиева, скульптурные работы Ф. Абдурахманова, П.Сабсая, Дж.Карягды, З.Мамедова, Г.Ахмедова и многие другие вошли в историю искусства периода война, как фундаментальные, яркие произведения искусства.

Видный скульптур Ф.Абдурахманов создал следующие бюсты: летчика Г.Алиева, снайпера И.Мамедова, героя войны Г.Асадова, а также барельефы Джаванширу, Бабеку, Кёроглу (1943 г.). Интересная композиция создана в 1944 г. П.Сабсаем «Непобедимые», барельеф Дж.Карягды «Кёроглу наших дней» (1944), посвящённая Герою Советского Союза Исрафил Мамедова.

В годы войны звания заслуженного деятеля искусства Азербайджанской ССР были удостоены Ф.Абдурахманова, К.Кязимзаде, Р.Топчибашев, А.Хаджиев. Свыше 40 художников были удостоены медалей и почётных грамот [3, с. 211].

Музыкальное искусство имеет своё особое место в подъёме боевого духа народа Узеир Гаджибеков, Кара Караев, Фикрет Амиров, Джовдет Гаджиев, Солтан Гаджибеков, Ашраф Аббасов, Тофик Кулиев, Сулейман Алескеров, Адиля Гусейнзаде, Мамед Исрафилзаде, Афрасияб Бадалбейли, Шафига Ахундова внесли неоцененный вклад в повышении нравственных сил, моральной стойкости, развития патриотических чувств народ.

Многие композиторы и музыканты создавали свои произведения, находясь в рядах армии. Среди них Тофик Кулиев, Мамед Исрафилзаде, Закир Багиров, Фикрет Амиров, Абрам Кабаков, Рауф Гаджиев, Андрей Бабаев, А.Аббасов, Г.Нейматов, музыковед И.Исмайлов, Х.Меликов и др.

Среди погибших героев-музыкантов можно назвать М.Исрафилзаде, Г.Нейматова, М.Сребницкого и др.

Видное место в пропаганде музыкального искусства занимал Театр оперы и балета им. М.Ф.Ахундова (директор – выдающийся режиссёр И.Идаетзаде), Филармония в г.Гяндже (директор – выдающейся композитор Ф.Амиров) и др.

Выступления симфонического оркестра, оркестра народных инструментов ансамбля песни и танца, дирижёров Ниязи, С.Рустамова, А.Гасанова, А.Бадалбейли, Ч.Гаджибекова, концертная деятельность Бюль-Бюля Мамедова, Ш.Мамедова, А.Буниатзаде, Г.Гасановой, народников – К.Примова, А.Бакиханова, Б.Мансурова, С.Шушинского, С.Кадымовой, А.Дадашева, Г.Мамедов, имели важное место в пропаганде музыкального искусства. В концертных программах участвовали также преподавателей и студенты Азербайджанской государственной консерватории – М.Бреннер, К.Сафаралиева, И.Турич, В.Козлов и другие преподаватели, среди студентов Р.Ахундов ученик Узеир бека Гаджибекова и другие.

В декабре 1944 г. в г. Тбилиси прошла декада музыкального искусства Закавказских республик. На декаде музыки республик Закавказья в г.Тбилиси среди избранных композиторов дирижёров, удостоенных представлять лучшие музыкальные сил Закавказских республик – Солтан Гаджибеков был самым молодым дирижёром, исполнившим свою симфонию «Фа-минор».

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Художественная интеллигенция, деятели культуры Азербайджанской Республики сыграли важную роль в развитии национальной культуры Южного Азербайджана в годы войны. Здесь стали издаваться демократические печатные органы – (газеты и журналы) в Тебризе «Ситарее Азербайджан», «Литературная страница», «Азербайджан», Юумруг, в Урмии «Кейван» и др. [1, azərbaycan dilində].

Вопрос языка в общественно-культурной жизни становится главной темой. Азербайджанский язык, выйдя из положения языка бытового общения, начал превращаться в средство общественно-политического, культурного, литературного развития.

В годы войны в Южный Азербайджан приезжали представители культуры (театра, оперы, драмы, музыкальные и танцевальные коллективы), которые организуют концерт, представления, оказывали конкретную помощь местному населению [1, azərbaycan dilində].

В октябре 1941 г. на гастролях в Тебризе был коллектив Азербайджанского театра оперы и балета. Расширение культурных связей между Северным и Южным Азербайджаном имели важное значение для национального пробуждения Южного Азербайджана [10].

За годы войны в Южном Азербайджане выросло новое поколение поэтов и писателей – Балаш Азероглы, Али Туде, Мухаммед Бирия и др. Газеты «За Родину», «Азербайджан» сыграли важную роль в национальном пробуждении азербайджанцев не только в центре в Тебризе, – но и в Урмии, Мараге, Хойе и другие [1, azərbaycan dilində].

Исследование проблемы вклада художественной интеллигенции в победу над фашизмом, показала какую важную роль, играла культура для поднятия боевого духа, патриотизма народа в исследуемый период. Какой огромный вклад внесли представители художественной интеллигенции для победы в Отечественной войне 1941-1945 гг., какой колоссальный вклад в решение судьбоносной для страны проблемы победа над фашизмом, мира во всём мире. Художественная интеллигенция сыграла значительную роль в мобилизации страны в победу над врагом, а также способствовала дальнейшему развитию культуры.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов М. Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1967, его же Партийная организация Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1990.
2. Abasov M. Azərbaycan Kommunist partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə cəbhəyə yrdımı qüvvətləndirmək üğründa mübarizədə. Bakı, 1960.
3. А.З.Багир-заде «Интеллигенция Азербайджана в годы Великой Отечественной войны». Баку, 1989.
4. Ə.A.Babazadə. «Türk dili (qrammer və yazı qaydaları)» (iki hissədə). Bakı, Azərnəşr, 1933, 1934, 1935; Azərbaycan türk xalq şivələri lüğətinin (1931-1932); İzahlı türk dili sözlüyü'nin «i», «ı», «j» hərflərinə aid hissələri»; «Azərbaycan türk dilinin imlası» layihəsinin (əlyazması hüqüqünda). Bakı, 1934, «Türk dili. Qrammatika və yazı qaydaları» (dərsik); «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti». Bakı, 1939; 1939-1942 illərdə «Azərbaycan dilinin ayrum dialekti» adlı dissertasiyasının müəllifi: «Azərbaycan dilinə daxil olmuş əcnəbi sözlər lüğəti'ndə («k», «f», «h», «o», «t» hərifləri), Rüsca-azərbaycanca lüğət'də (dörd cildlik), «Rusca-farca-azərbaycanca lüğət'də redaktədə çalışırdı».
5. Всемирная история «Вторая мировая война». Минск, Москва, 2001.
6. Великая Отечественная война 1941-1945 гг. Словарь-справочник. Под общей редакцией доктора военных наук. Генерал-лейтенанта М.М.Кирьяна. Москва, 1985.

7. Газета «Елм», 3 сентября 1988, с. 4.
8. Кредер А.А. Новейшая история зарубежных стран. Москва, 1998.
9. Научный архив Института истории НАНА, ф. 166, оп. 15, с. 10.
10. Раджабли Г.А. Азербайджан в годы второй мировой войны (учебное пособие для студентов на исторических факультетах ВУЗов). Баку, 2003.
11. Имангулиева Н.А. Трудовой героизм трудящихся. Баку, 1967.
12. T.Qaffarov. Azərbaycan tarixi (1920-1991-ci il.). Bakı, 1999.

Nigar AXUNDOVA

BƏDİİ-YARADICI ZİYALILARIN FAŞİZMƏ QARŞI MÜHARİBƏDƏ XİDMƏTLƏRİ (1941-1945)

XÜLASƏ

Məqalədə 1941-1945-ci illər müharibələrində Azərbaycan bədii yaradıcı ziyalıların faşizm üzərində qələbədə verdiyi əvəzsiz töhfələrdən bəhs edilir. Müharibə ərəfəsində 3274000 nəfər olan Azərbaycan SSRİ-dən cəbhəyə 700000 nəfər səfərbər olunmuş, sovet-alman cəbhəsində böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişlər. Azərbaycan mədəniyyətinin musiqi, memarlıq, rəssamlıq sahəsində görülən işlər haqda yazılır. Müəllif məqalədə həmçinin Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı haqqında da məlumatlar vermişdir.

Nigar AKHUNDOVA

THE SERVICES OF ARTISTIC AND CREATIVE INTELLIGENTSIA IN THE WAR AGAINST FASCISM (1941-1945)

SUMMARY

Key words: The first Russian-Iranian war, structure, Sarbaz, dzhanbaz, grenadiers, artillery, cavalry regular

The article is about the invaluable contributions of Azerbaijani artistic--creative intellectuals to the victory over fascism in the wars of 1941-1945. From the Azerbaijan SSR that had 3274000 people on the eve of the war 700,000 people were mobilized to the front and displayed great heroism in the Soviet-German front. In the article is spoken about the works done in the fields of music, architecture, art of Azerbaijani culture. In the article author also has given information about the development of culture in South Azerbaijan.

СТРУКТУРА ВОЮЮЩИХ СТОРОН В ПЕРИОД ПЕРВОЙ РУССКО-ИРАНСКОЙ (КАДЖАРСКОЙ) ВОЙНЫ

Нармина АМИРБЕКОВА
zamburek@mail.ru[281]

Ключевые слова: первая русско-иранская война, структура, сарбаз, джанбаз, гренадер, артиллерия, регулярная конница.

На рубеже XVIII–XIX вв. Россия активизировала проникновение на Южный Кавказ. В сентябре 1801 г. Александр I объявил о присоединении к империи Картли-Кахетинского царства. В ноябре 1803 – январе 1804 гг. было покорено Гянджинское ханство. В мае 1804 г. иранский шах Фетх-Али , в ультимативной форме потребовал от России вывода войск из Южного Кавказа. А когда ультиматум не был принят, 10 июня начались военные действия.

Общее командование русскими войсками на Кавказе в период первой русско-иранской войны осуществляли генерал от инфантерии, князь П.Д.Цицианов (1802-1806 гг.), генерал-фельдмаршал граф И.В. Гудович (1806-1808 гг.), генерал от кавалерии граф А.П. Тормасов (1809-1812 гг.).

Артиллерия русской армии полностью отвечала требованиям эпохи. В организационном отношении основной тактической единицей была рота. В описываемых событиях принимали участие батарейные роты (помимо них в русской артиллерии имелись легкие и конно - артиллерийские).

Батарейная рота полевой артиллерии представляла собой единый механизм, способный к самостоятельному ведению боевых действий. Командиру роты были подчинены не только огневые средства, но и средства тяги с запасными боекомплектами. Батарейная рота имела 4 полупудовых единорога, четыре 12 футовых орудия средней пропорции, четыре 12 фунтовых орудия малой пропорции [3, с.142]. В роте имелось 7 офицеров, 24 фейерверкера (унтер офицера), 250 нижних чинов [2, с.135]. Одна пушка обслуживалась 12 артиллеристами и перевозилась 6 конями, не считая персонал и коней зарядных ящиков орудия. Личный состав артиллерии отличался более высоким уровнем подготовки и дисциплины. Артиллеристы были одеты в двубортный мундир темно-зеленого сукна с черным воротником, обшлагами и красной выпушкой. Шнуры и кисти (этишкеты) были красного цвета, летние штаны были из белого сукна, застегиваясь на боках обтяжными пуговицами. Головной убор артиллеристов был кивер [2,с.135].

Основной тактической единицей пехоты был пехотный батальон, входивший в состав пехотного полка. Батальон состоял из 8 взводов, объединенных в дивизионы по 2 взвода в каждом. Аналогично организовывались батальоны егерских полков [3,с. 47]. По штатам 1805 г. в пехотном полку числилось 1928 строевых и 232 нестроевых по штатам мирного времени и 22380 строевых и 3 нестроевых по штатам военного времени [2, с. 248]. Одежда пехоты состояла из двубортного мундира темно-зеленого сукна, цвета воротников и погон разнились по полкам.

Нармина Шовкет гызы Амирбекова – k.и.н., старший научный сотрудник. Института Истории НАНА

Одежду дополняли белые панталоны из полотна и короткие сапоги, кивер высотой 18 см., этишкеты белого цвета. Одежду дополняла сума на 30 патронов, ранец из телячий кожи, скатка шинели, укрепленная на ранце, манерка (фляга), прикрепленная к ранцу. Одежда барабанщиков отличалась 6-ю (в роте) – 7-ю (в батальоне) нашивками на рукавах, а унтер-офицеров галунами на воротниках и обшлагах [2, с. 248].

Гренадерам полагалось быть метателями ручных гранатов, но по реформе 1763 г. использование гранат было отменено, хотя по традиции в гренадеры отбирали наиболее рослых и сильных солдат. Одежда отличалась от пехотной лишь воротником, обшлагами, фалдами и погонами красного цвета [2, с.178]. В боях на Кавказе принимали участие подразделения карабинерных полков. Карабинерами называли стрелков-пехотинцев, вооруженных штуцерами и способных вести огневой бой на дальних дистанциях Обмундирование карабинеров было было однотипно с гренадерским, только ремни и принадлежности аммуниции были черного цвета [4, т. 12, с. 372; 12, т. 4, с. 76].

Драгунский эскадрон насчитывал по штату 1810 г. 145 всадников (6-обер-офицеров, 15 унтер-офицеров, 2 трубача, 128 рядовых, 20 пеших). Пять эскадронов объединялись в полк – 832 человека, 729 строевых коней [2, с. 160]. Драгуны были одеты в двубортную кутку из темно-зеленого сукна с фалдами. Цвета воротник, погоны, обшлагов различались по полкам. Парадные штаны были белого, повседневные – серого цвета с 18 боковыми пуговицами. На ноги надевались кожаные сапоги. В строю полагалось носить кожаные черные лакированные высокие каски с волосяным гребнем (общий вес каски – 1,2 кг). Вне строя полагалось носить фуражку без козырька [2, с. 160].

Интересно, что условия ведения боев на Кавказе показали непрактичность киверов, в следствии чего они были заменены во всех родах войск на холщовые фуражки, причем офицерские фуражки имели кожаный козырек [4, т. 12, с. 385].

Казаки традиционно были организованы в десятки и сотни, которые в свою очередь сводились в полки. Казацкий полк из 5 сотен имел 560 казаков- рядовых и офицеров. Казаки Донского войска были одеты с 1812 г. в суконный темно-синий чекмень (кафтан), и такого же цвета шаровары поверх сапог. Лампасы на штанах различались цветом по полкам. На голову надевалась черная смушковая шапка высотой 22,5 см. с красным верхом, на пояс повязывался белый кушак [2, с. 92].

Иррегулярная грузино-татарская конница была представлена в основном азербайджанцами из областей Борчалы и Шамшадиля, которые по Георгиевскому трактату 1801 г. вопреки историческим реалиям рассматривались Россией как территория Восточной Грузии. В эти отряды входили также азербайджанцы из других областей Северного Азербайджана. Всадники в основном принадлежали к маафам – социальной прослойке профессиональных воинов и в мирное и в военное время несших военную службу и за это освобожденную от всех налогов. Традиционно всадники были организованы в десятки во главе с десятниками (онбаши) и сотни во главе с сотниками (юзбаши). На настенных росписях Дворца Шекинских ханов (конец XVIII в.) всадники изображены в национальной одежде и папахе, вооружены саблей на левом боку, ружьем с газырями и пороховницей, пистолетом

и кинжалом, некоторые имеют пики. Рисунки князя Г.Гагарина, побывавшего на Кавказе в начале XIX в., показывают аналогичный комплекс вооружения.

Готовясь к войне с Ираном, Александр I уделял особое внимание установлению контроля над западным побережьем Каспия. Причем русское командование стремилось, прежде всего установить свой контроль над Бакинской гаванью. В предписании главнокомандующего на Кавказе князя Цицианова Скибиневскому от 15 января 1803 г. отмечалось «Вы знаете сколь Бакинская гавань нужна для Российского купеческого мореходства, на оную больше нежели на город устремляются и теперь наши виды» [1, с. 314]. К началу войны российская Каспийская флотилия имевшая в наличие силы - 1 фрегат, 1 яхту и 5 галиотов далеко не отвечали установленному в 1803 г. штату (2-4 корвета, 2-4 брига, 2-4 люгера, 2 бомбардирских судна и 6-10 транспортов). (Нурулла, 317).В 1808 г. Каспийская флотилия, укомплектованная уже согласно штатному расписанию, состояла из 18 судов (2 корвета, 4 брига 4 люгера, 2 бомбардирских судна, 4 транспорта и 2 галиота), на которых были установлены 136 орудий [8, 172]. До конца 1812 г. суда флотилии (от 5 до 10 единиц) крейсировали у западного и южного побережья Каспийского моря, перевозя десанты или припасы для сухопутных войск.

В конце 1812 г. отряд флотилии в составе корвета «Ариадна», бомбардиского судна «Гром», одного люгера и одного галиота под командованием капитана 1- го ранга Веселого действовал у Ленкорани. Высаженный десант морского батальона (400 чел.) под командой самого Веселаго совместно с сухопутными войсками участвовал во взятии крепости 1 января 1813 г. [1, 320]

Уровень подготовки офицеров русской армии был значительно выше уровня подготовки офицеров войск Аббас Мирзы. Дворянский сын, желающий стать офицером, в возрасте 7-9 лет поступал в военное училище, где в течении 7 лет получал знания по общим предметам. Несмотря на то, что специальных военных знаний у него не было, курсант получал звание офицера (первичное офицерское звание пехоты и артиллерии – прапорщик, конницы - корнет) и по своему желанию мог пойти служить в войска (таких было большинство – около 80 % офицеров армии) [3, с. 53] или продолжить обучение. Желающий продолжить обучение поступал в Пажеский Корпус (наиболее престижное военно-учебное заведение) или в один из Кадетских Корпусов. Здесь курсанты специализировались по родам войск и получали в течении 4-х лет специальные военные знания. Не больше 1/6 части всех офицеров армии являлись выпускниками Пажеского или Кадетских Корпусов [3, с. 53].

В целом, подготовка офицеров оставляла желать лучшего, особенно в войсках Кавказской армии, куда получали назначения не самые лучшие представители офицерского корпуса России. К тому же сказывалось отсутствие знаний по ведению войны в специфических условиях Кавказа. Поэтому успех той или иной операции вот многом зависел от количества офицеров – ветеранов в рядах той части, которая принимала участие в операции.

Для подготовки унтер-офицеров предусматривались специальные школы, однако из-за нехватки кадров их готовили в учебных батальонах и эскадронах. Унтер-офицерами могли быть как лучшие из солдат, так и дворяне. Дворянин - унтер-офицер мог дослужиться до офицерского звания [3, с.52]. Рядовой состав

русской армии с 1705 года комплектовался на основе рекрутского набора. В армию забирали в возрасте от 17 до 35 лет, ростом не ниже 2 аршина 4 вершка (160 см). Интересно, что по рекрутскому набору помещик мог выставлять в армию даже крепостного, при этом крепостной автоматически получал свободу на всю жизнь. Срок службы определялся в 25 лет [3, с. 51]. Долгий срок службы позволял удержать в армии людей с богатым боевым прошлым, что положительно сказывалось на результате боёв, даже если офицерский состав не блистал особыми военными знаниями и способностями. Тот факт, что офицеры и рядовые солдаты формировались из различных сословий (офицеры – дворяне, рядовые – крестьяне) во многом способствовал беспрекословному исполнению приказов: рядовой воспринимал офицера не только как командира (особенно это касалось взаимоотношений ветеранов-рядовых и молодых офицеров без боевого опыта), но и как хозяина, «барина».

Иранскими войсками, действовавшими в боях на Южном Кавказе в первой русско-иранской войне 1804-1813 гг., командовал принц Аббас Мирза.

Регулярная артиллерия Аббас Мирзы была представлена только конной артиллерией. Она была организована британскими офицерами во главе с майором Г.Лендисеем. Как писал в 1817 г. А.Ермолов «в артиллерию выбраны лучшие люди, которые и одеваются опрятнее и вид лучший имеют, чем прочие войска Персии. Конная артиллерия Аббаса Мирзы стреляет отменно хорошо» [10, с. 29].

Судя по картинам азербайджанских и иранских миниатюристов начала XIX в., огневые взводы конной артиллерии состояли из 3-х орудий, сведенных в роты. Организованные по английскому образцу роты управлялись достаточно опытными офицерами. К моменту начала военных действий были обучены и подготовлены к боям 7 артиллерийских батарей по 6 орудий в каждом [7,с. 167]. Батарейный принцип организации наиболее полно отвечал условиям полевого боя на открытых пространствах.

Одеты артиллеристы конной артиллерии в синий доломан с красными воротниками и отворотами и желтыми шнурами. Штаны национального образца белого цвета с черными сапогами. Шапка барашковая остроконечная, местного образца. Как видно из рисунков французского путешественника Г.Друвиля, офицеры отличались офицерским доломаном, золотыми галунами, офицерской саблей [6, с. 142].

В армии Аббас Мирзы имелась иррегулярная артиллерия – «замбуреки». Аббас Мирза имел 200 замбуреков, сведенных в 4 роты [11, с. 30]. Пушки укреплялись на седлах «строевых» верблюдов, помимо которых имелись запасные и обозные. К отряду замбуреков придавались музыканты: трубачи и барабанщики (до 25 музыкантов). Замбурекчи были одеты в синие мундиры с красными воротниками, национальные белые шаровары и сапоги. Шапка была конической, красного цвета. Через плечо наматывался фитиль [8, с. 30]. Как видно из рисунков Друвиля, только часть замбурекчи носила европеизированную одежду, остальные были одеты в национальные одежды [6, с. 135].

Регулярная пехота в 1807-1809 гг. создавалась под влиянием французов, с 1809 г. – под влиянием англичан. Хотя регулярную пехоту имел сам шах и 10 его сыновей (главы провинций) все же наиболее хорошо организованной, подготовленной и оснащенной была пехота Аббас Мирзы. И если пехота шаха («джанбазы», буквально «играющие душой», т.е. рискующие) создавалась с 1813 г. и немногим

отличалась от иррегулярной пехоты, то пехота Аббас Мирзы («сарбазы» – «играющие головой») создавались с 1807 г., немногим, по мнению русских офицеров, уступая пехоте европейских армий [9, с.20].

В мирное время рядовой сарбаза 6 месяцев находился дома, занимаясь хозяйством. Остальные 6 месяцев он проходил обучение в батальоне под руководством английских инструкторов. Хотя в снабжении войск одеждой имелись большие проблемы (собственных фабрик Иран не имел, сукно завозилось из британской Индии за высокую цену) все же Аббас Мирзе удалось одеть сарбазов «почти по-европейски». Так, сарбазы носили зеленный мундир с красным воротником и обшлагами, желтыми пуговицами, белые шаровары, сапоги и черную барашковую шапку (европейским инструкторам так и не удалось заменить ее на фуражки или киверя) [6, с. 150]. В отличии от всего остального войска сарбазы не носили усов и бороды (это право сохранили офицеры сарбазов), но носили чуб-хохолок на выбритой голове и зюльфы (волосы на висках, сбривались в 45 лет), причем волосы и брови красились хной [9,с. 21]. Шинелей не было, поэтому в холода и дожди каждый носил, что мог: обычно это был овчинный полукафтан или епанча из козьей шерсти. Хотя ружье имело штык, сарбазы носили кавказский кинжал на поясе за широким кушаком. Несколько батальонов личной гвардии Аббас Мирзы носили красные мундиры. Офицеры и унтер-офицеры отличались наличием шевронов на рукавах, погонов или эполетов английского или русского образца (с лета 1826 г.). Из-за того, что отсутствовал ранец, вещи воинов перевозились в обозе на ослах [9, с. 21]. Сочетание европейской и восточной одежд, европейские сапоги и непривычная кожаная амуниция доставляли много хлопот сарбазам, которые Аббас Мирза пытался затушевать постоянными учениями и маневрами. Штабс – капитан Н.Муравьев так характеризовал регулярную пехоту Каджаров: «...потеряв азиатскую ловкость и проворство, сарбазы не получили европейского устройства…Несчастная пехота сия выдумана на наше счастье» [9, с. 22]. Проблемы усугублялись недостатком боеприпасов: на каждого рядового во время войны полагалось 100 боевых патронов, в действительности с трудом удавалось раздать по 30.

В 1813 г. регулярная пехота получила знамена лично от Фатали шаха, прибывшего в Южный Азербайджан. Знамя батальона состояло из деревянного древка, навершия в виде серебряной руки (в честь руки Али ибн Абу Талиба, одного из первых последователей и зятя Пророка Мухаммеда), красного 4-х угольного полотнища с гербом (лев и восходящее солнце) и надписью с титулатурой Аббас Мирзы: «Султан, сын султана Фатех Али, царя из поколения Каджаров» [6, плакат 24]. Знамя носилось в центре батальона вместе с отрядом музыкантов, одетых в желтые мундиры (барабанщики, трубачи). Барабанщики обычно играли национальные воинственные песни, трубачи – английский гимн «Боже, храни Короля».

Сарбазы в тактическом отношении были организованы в батальоны («фуаджи»). Сарбазский батальон делился на роты, в каждой из которых насчитывалось по штату 6 офицеров, 13 унтер-офицеров, 100 рядовых, 1 барабанщик, 1 трубач, 20 человек прислуги, 50 ослов обоза. Аппарат управления батальона (в батальоне могло быть от 4-х до 10 рот) насчитывал 7 офицеров и 3-х человек медицинского

персонала [10, с. 26]. Интересно, что в каждом сарбазском батальоне 10-ротного состава, 1-ая рота числилась гренадерской («бахадеран»), а 10-ая – егерской («мухбиран») [7, с. 167].

В ходе операций практиковалось объединение 2-х сарбазских батальонов в бригаду, причем командир бригады носил титул «сартип» [7, с.167].

Регулярная конница Аббас Мирзы была представлена отрядами «низам атлы». Всего в Иране в рассматриваемое время насчитывалось 4 эскадрона конных пикинеров и 1 эскадрон конных карабинеров, организованных по французскому образцу [10, с.28]. Всадники регулярной кавалерии были одеты в светло-синие мундиры с красными воротниками и обшлагами, национальные шаровары белого цвета и национальную барашковую шапку [10, с.28]. С 1813 г. регулярная конница имела свое знамя: штандарт состоял из древка с копьевидным навершием, синего полотнища 4-х угольной формы с нашитым золотым гербом (лев и восходящее солнце) и надписью: «Султан, сын Султана, Фатея Али, царь из поколения Каджаров» (титул Аббас-Мирзы) (о знаменах сообщают Друвиль и Бларамберг) [6, плакат 24; 9, с.24; 10, с.28;5,рис.12].

По свидетельству как европейских путешественников, так и российских военных «Низам-атлы» оказались хуже подготовлены, чем иррегулярная конница. Замена традиционного легкого оружия на тяжелое европейское (французское копье, английские тяжелые карабины, пистолеты, сабли), а также традиционного конского снаряжения на европейское (особенно досаждали длинные гусарские шпоры) привела к тому, что регулярная конница стала очень неповоротливой, потеряв способность стрелять на скаку и ловко владеть холодным оружием в конной сшибке. Отсутствие дополнительных стимулов привела к тому, что лучшие всадники предпочитали служить в иррегулярной коннице.

Иррегулярная конница всеми без исключения авторами рассматриваемой эпохи описывается как «блестящая», «ловкая», «маневренная» и т.п. [10, с. 29]. Так, Н.Муравьёв описывал ученья 1000 всадников, свидетелем которых был в 1817 году: «Всадники удивительные проворством своим и лошадьми, они вооружены пиками, коих древки камышовых; когда они нападают, то держа пику за середину над плечом, трясут ею, и она изгибается так скоро, что глаз не может почти за движением его следовать, и потому удар немножко никоим образом отворотить саблей. Когда же бегут назад то отстреливаются пистолетами, коих у них по три; по мере как из одного выстрелит, он закидывает его за плечо и вмиг принимается за другой» [10, с. 29].

Иррегулярная конница была представлена отрядами азербайджанских (в основном южно-азербайджанских) ханств, военно-кочевых тюркских племён и курдов. Они были организованы по местническому (территориальному) или племенному признаку в традиционные десятки, сотни, тысячи. Одежда была самой произвольной: от дедовских кольчуг, шлемов, щитов и наручей до национальной одежды (папаха, шаровары, чуха или архалыг). Вооружение включало саблю, кинжал, ружьё с принадлежностями, пистолет, изредка -пики, секиры, булавы.

Иррегулярная конница состояла из 6-ти тысяч всадников постоянной конницы из Южного Азербайджана, к которой в ходе боевых действий присоединялось 7-9

тысяч иррегулярных всадников кочевых племён из различных областей Ирана. Интересно, что личная гвардия Аббас-Мирзы состояла из отряда гулампешдамов («передовой раб, передовой слуга»), в который входило 1-3 тысячи всадников из знатных семей [7,с. 168]. О воинах- азербайджанцах так говорится в «Военной Энциклопедии» начала XX века: «Адербайджанские татары используются как материал для комплектования войск, адербайджанские татары с давних пор пользуются хорошей репутацией и значительно превосходят в этом отношении персов» [4, т. 1, с. 139].

Офицерский состав армии Аббас Мирзы был подготовлен крайне слабо. Ни старшие, ни младшие командиры не проходили специального курса обучения, если не считать краткосрочного инструктажа со стороны европейских инструкторов. Старший командный состав, назначенный из числа ханов, беков, султанов управлял своими подразделениями авторитарно абсолютно лишая инициативы низших командиров. И примером в этом для них служил командующий Аббас Мирза.

Младший командный состав назначался из наиболее отличившихся солдат и если в строю рядовые его слушались, то вне строя младший офицер терял власть над солдатами.

Вышеуказанные негативные моменты (отсутствие военного обучения офицеров, авторитаризм старших офицеров, отсутствие авторитета младших офицеров) были особенно заметны в регулярных войсках. Только иррегулярная конница не страдала этими моментами: правилам ведения войны всадники были обучены с детства, моральный дух, подпитываемый рассказами о подвигах предков был высок, старшие офицеры (обычно главы племён или областей) прекрасно знали сильные и слабые стороны своих подчинённых и управляли ими как рачительные хозяева, младшие офицеры были связаны родственными отношениями как со старшими офицерами, так и с рядовыми, составляя крепкую спайку. Если к этому добавить беспрекословность подчинения командам (рядовые не только в военное время, но и по жизни подчинялись своим офицерам – знати своего региона или племени), высокий уровень личной профессиональной подготовки (скакать на коне, рубить и колоть, стрелять из ружья на скаку учили с детства), хороший уровень обеспеченности (командир, он же представитель знати, отвечал за обеспеченность своего отряда оружием, одеждой, лошадьми, продовольствием за счёт ресурсов племени или ханства) становится ясно, почему русские офицеры больше опасались иррегулярной конницы Аббас Мирзы, нежели его сарбазов. Всё сказанное можно отнести и к «русской» иррегулярной коннице (грузино-азербайджанская конница).

Что же касается регулярных войск, то здесь отсутствие обучения офицеров новым навыкам ведения боя, отсутствие инициативы и авторитета у младших офицеров усугублялись слабой дисциплиной (сказывался 6-ти месячный отпуск), отсутствием профессионализма в деле владения новым, непривычным оружием, слабым уровнем тылового обеспечения (Аббас Мирза создавая новые батальоны регулярной пехоты, артиллерии и конницы так и не создал соответствующих подразделений тылового обеспечения), что отрицательно сказывалось на итогах боёв. Русское командование неоднократно отмечало, что командование противника не может воспользоваться положительными качествами своих войск: «если бы они

умели и могли бы пользоваться огромностью своей кавалерии и легкостью, с которой пехота их совершает большие и трудные переходы» [11, с. 76]; «Но персияне, не имея полководцев и того послушания в войсках, которое приобретается одною лишь долговременною дисциплиной, теряют и то единственное превосходство, которое они неоспоримо над нами имеют» [8, с. 76]; «Персидская пехота с неимоверной быстротой совершает переходы по 80-ти и 100 верст; она при чрезвычайно умеренном продовольствии не знает почти усталости. Какую пользу и славу персидскому оружию со временем из сего извлечь может хороший генерал-стратег» [11, с. 181].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Н. Военно-морская история Азербайджана. Баку, 2003, 454 с.
2. Бегунова А. Путь через века , Москва, 1988, 302 с.
3. Богданов Л. Русская армия в 1812 г. Москва, 1979 , 172 с.
4. Военная энциклопедия. Под ред. К.И.Величко, В.Ф.Новицкого, А.В. фон-Шварца, В.А.Апушкина, Г.К. фон- Шульца. Т.1-18, СПб, 1911-1915.
5. Гагарин Г.Г. Костюмы Кавказа (Альбом), Париж,1857.
6. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах, Части I-II., Москва, 1826.
7. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969.
8. История русской армии и флота. Т.1-15, Москва, 1911-13.
9. Кибовский, Егоров. Персидская регулярная армия I-ой пол. XIX в. // Цейхгауз, №5, ч. 1.
10. Кибовский, Егоров - Персидская регулярная армия I-ой пол. XIX в. // Цейхгауз, №5, ч. 2.
11. Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 г. Записки М.Е.Коцебу. // Кавказский сборник, т. 22. Тифлис, 1901.
12. Советская Военная Энциклопедия, т. 1-8, Москва, 1976-1980.

Nərminə ƏMİRBƏYOVA

BİRİNCİ RUS- İRAN (QACAR) MÜHARİBƏSİNDƏ RƏQİB ORDULARIN STRUKTURU

XÜLASƏ

Acar sözlər: Birinci rus-iran müharibəsi, struktur, sərbaz, canbaz, qrenader, top, nizami suvari dəstəsi

Məqalə Birinci rus- iran (qacar) müharibəsində rəqib orduların strukturuna həsr olunub, rus və Qacar ordularını təşkil edən quvvələrin strukturunun təhlili verilir.

Narmina AMIRBEKOVA

THE STRUCTURE OF THE BELLIGERENTS DURING THE FIRST RUSSIAN-IRANIAN (QAJAR) WAR

SUMMARY

Key words: The first Russian-Iranian war, structure, Sarbaz, dzhanbaz, grenadiers, artillery, cavalry regular

The paper attempts to determine the structure of the troops of the warring parties, ie Russia and Iran, during the first Russian-Iranian (Qajar) War of 1804-1813.

QACAR ORDUSUNUN BORÇALI ƏSİLLİ SƏRKƏRDƏLƏRİ: NAĞI XAN VƏ İSMAYIL XAN

Fəxri HACIYEV (VALEHOĞLU)[282]

Birinci və ikinci Rusiya-Qacar müharibələri arasında iki min ailədən çox Borçalı qarapapağı müəyyən imtiyazların qarşılığında Rusiyanın təbəəliyindən çıxıb İrəvan xanlığına köç edir. Bu qarapapaqlardan bir hissəsi Nağı bəyin başçılığı altında Göyçə mahalında, digər hissəsi isə İsmayıl ağanın başçılığı altında Dərəçiçəkdə məskunlaşır [1, s. 27]. Onlar İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası ilə Gülüstan müqaviləsindən sonra yeni yaranmış şimal və şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməli idilər. Rus tarixçisi İ. Şopen yazırdı ki, İrəvan xanı xanlığın Qazax distansiyası və Pəmbək boyu sərhəd xəttinin təhlükəsizliyini Qarapapaq tayfasından İsmayıl xan və oğlu Mərdan xana, Şəmşəddil distansiyası, Yelizavetpol dairəsi və Qarabağ tərəfdən Göyçə mahalının müdafiəsini isə digər qarapapaqlarla birlikdə Nağı xana həvalə etmişdi [18, s. 523-524].

Rusiyanın Qafqazda baş komandanı general A.P. Yermolovun Abbas Mirzəyə ünvanladığı 28 yanvar 1823-cü il tarixli məktubundan Nağı bəyin qacarlar tərəfindən artıq "xan" rütbəsinə yüksəldildiyi məlum olur [5, s. 274]. Həmin dövrdə erməni əsilli yüksək vəzifə və səlahiyyət sahibləri tərəfindən Yermolovun özünə ünvanlanmış bəzi məktublarda da Nağı xanın adı hallanır. Erməni arxiyepiskopu Nerses general A.P. Yermolova yazdığı 13 sentyabr 1823-cü il tarixli məktubunda "Gürcüstandan qaçmış Nağı xanın bədxahlarının" hələ 1810-cu ildə gecələrin birində patriarxın evinə barıt atdığını, səhəri gün isə onun qardaşının Eçmiədzindəki ruhani idarəsinə hücum etdiyini qeyd edirdi [4, s. 455].

General knyaz V. Madatovun 1822-ci ildə baş komandan A.P. Yermolova yazdığı raportunda da Nağı xanın adına rast gəlirik: «Mehdiqulu xan Qarabağlının qaçmasının əsl səbəblərini bilən və mənə sadiq olan insanlar tərəfindən məlumatlandırılmışam ki, Mehdiqulu xan Göyçə tərəfdən Nağı xanın yanına yola düşüb, oradan da İrəvan sərdarının yanına keçib və əvvəllər şahzadə Aleksandrın yaşadığı Dərələyəzdə məskunlaşmaq üçün sığınacaq istəyəcək» [4, s. 849].

1826-1828-ci illər rus-qacar müharibəsi ərəfəsində rus ordu komandanlarının qacarların ərazisində məskunlaşmış borçalıları öz təbəəliyinə götürüb geri doğma yurdlarına qaytarmaq istiqamətində bütün cəhdləri boşa çıxır. Sərhəddə yerləşdirilmiş Tiflis piyada alayının komandanı, polkovnik knyaz L.Y. Sevarsamidzenin 12 fevral 1826-cı il tarixli raportunda İrəvan sərdarının qarapapaq ağalarından Nağı xan və İsmayıl ağa ilə görüşdüyü [2, s. 49], 14 iyul 1826-cı il tarixli 401 saylı raportunda isə qarapapaq və Göyçə atlılarının Rusiya sərhədində Balıqçay yaxınlığında toplandığı bildirilirdi [2, s. 151]. Bundan cəmi iki gün sonra − 1826-cı il iyulun 16-da qacar şahzadəsi Abbas Mirzə Qarabağa hücum edir və bununla da ikinci rus-qacar (1826-1828-ci illər) müharibəsi başlanır. 18 iyulda qacarlar rus hərbi qüvvələrinin Balıqçay postuna hücum edir. Mənbələrdən məlum olur ki, bu hücum ərəfəsində Nağı xan 100 nəfərlik dəstə ilə Göyçə

Fəxri Hacıyev (Valehoğlu) – r.ü.f.d. AMEA A.A. Bakıxanov adıma Tarix İnstitutunun doktorantı

gölü yaxınlığında, Söyünqulu xanın başçılığı altındakı qarapapaq süvariləri isə Balıqçay yaxınlığında mövqe tutmuşdu [12, s. 7].

Bu müharibədə İrəvan xanlığı ərazisindəki köçəri türk tayfaları, xüsusən də Nağı xan və İsmayıl ağanın başçılığı altındakı qarapapaq süvariləri çox vaxt müstəqil hərəkət edərək ruslara ciddi ziyan yetirirlər [8, s. 334-335]. Xüsusən də Nağı xan Abbas Mirzə Qacarın ən yaxın çevrəsinə daxil olan sərkərdələrdən sayılırdı.

1827-ci ilin yazında rusların bu dəfə artıq erməni arxiyepiskopu Nerses vasitəsilə Nağı xanla əlaqəyə girib onu öz tərəflərinə çəkmək cəhdləri davam etsə də, heç bir nəticə vermir [12, s. 28]. 5 may 1827-ci ildə Nağı xanın qarapapaq süvariləri rus dəstələri tərəfindən təqib olunur. Bu təqibdə iştirak edənlərin bəziləri mükafatlandırılır. Onlar arasında görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri İsmayıl bəy Qutqaşınlı da olur [9, s. 67].

Hərb tarixçisi V. Pottonun verdiyi məlumata görə, rus ordusunun İrəvana yürüşü zamanı 1827-ci il mayın 14-də polkovnik Qurko Arazın sağ sahilində çoxsaylı alaçıqlar görür. Cəsusluq edən ermənilər bu alaçıqları Qarapapaq Nağı xanın qurduğu barədə xəbər gətirirlər [8, s. 315]. Rus qoşunlarının baş komandanı general İ.F. Paskeviç bununla bağlı xarici işlər naziri qraf K. Nesselrodeyə göndərdiyi rəsmi məktubunda yazırdı: «...qarapapaqların bir hissəsi (100 ailə) Qarsa qaçdı... Başqa qarapapaqlar (800 ailə) öz düşərgələrini Arazın o tayında salıblar və onların ən yaxşı atlıları Nağı xan ilə İsmayıl ağanın rəhbərliyi altında Həsən xana xidmət edir.” [6, s. 547]. P. Zubov bu müharibəyə dair əsərində İ. Paskeviçin başçılığındakı hərbi birləşmələr Eçmiədzindən Naxçıvana doğru hərəkət etdiyi zaman Həsən xanla Nağı xanın böyük bir süvari dəstəsinin onları izləmək məqsədilə Arazın o tayında göründüyünü qeyd edirdi [3, s. 49-50].

Bu ərəfədə general İ.F. Paskeviç həm də döyüşkən qarapapaq tayfasını öz tərəfinə çəkmək istiqamətində ciddi cəhdlər göstərirdi. Nəticə etibarilə qarapapaqların böyük bir hissəsi (900 ailə) “Rusiyanın barışmaz düşməni Nağı xandan ayrılır” [8, s. 336, 339-340]. Baş komandan kimi general İ.F. Paskeviçin Nağı xanın hücumlarının qarşısını almaq və onu neytrallaşdırmaq üçün gördüyü digər tədbirlər də qismən öz nəticəsini verirdi. A.S. Qriboyedovun və V.A. Pottonun məlumatlarından aydın olur ki, 1827-ci il iyunun 9-da Həsən xanın Nağı xanın rəhbərliyi altındakı qarapapaqlarla birlikdə ruslara məxsus daşınmalara hücum etmək, «od və qılıncla Gümrüdən Cəlaloğlu və Başkeçid əraziləri vasitəsilə Zalqaya keçmək niyyəti» general İ.F. Paskeviçin iyunun 8-də Eçmiədzinə gələrək ətraf tayfalar ilə danışıqlar aparması nəticəsində pozulmuşdur. Qeyd edək ki, mənbələrdən həmin il iyun ayının əvvəllərində Nağı xanın minə yaxın qarapapaqla Yaş dağlar (“Mokrıye qorı”) tərəfdən Rusiya sərhədində, yəni Başkeçid yaxınlığında göründüyü məlum olur [8, s. 461].

Bir ay sonra − iyul ayının əvvəllərində isə Nağı xan 1000 qarapapaq süvarisi ilə general A.İ. Krasovskinin başçılığı altında Eçmiədzin yaxınlığında Alagöz dağının ətəyində yerləşən bir neçə min nəfərlik rus qoşunu düşərgəsinin qarşısında mövqe tutur [19, s. 275]. Bu barədə V. Potto yazırdı: “...min süvarilik atlı dəstə rus düşərgəsi ilə üzbəüz Alagöz dağının yamaclarında qərar tutub, düşərgədə ən kiçicik hərəkət barədə belə sərdarı məlumatlandırırdı. Bu süvari dəstəsi ayıq-sayıq olmaqla bərabər, həm də cürətli idi; onlar hətta Paskeviç əsas qüvvələri ilə Eçmiədzində olanda da öz başçıları Nağı xanla birlikdə onun Gürcüstanla əlaqə yollarında görünməkdə tərəddüd etməyən şöhrətli qarapapaqlar idilər. Və Krasovski nə qədər çalışsa da, düşməni monastır

(Eçmiədzin monastırı nəzərdə tutulur – F.H.) düzündə bircə dəfə də olsa ələ keçirə bilmirdi" [8, s. 455].

General A.İ. Krasovski gündəliyində 10 avqust 1827-ci il tarixli qeydində yazırdı: «Bu gün mən Qarababadan, general qraf Suxtelinin avqustun 2-də yazdığı və göndərdiyi aşağıdakı məzmunlu bildirişi aldım:

1) İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan İran hökumətindən üz çevirib, öz ailəsini və var-dövlətini İrəvan və Maku qalalarından götürüb bir neçə yüz qarapapaq ailəsi ilə Koroğlu qalasına gedib.

2) Abbas Mirzə bu məlumatı alan kimi, Allahyar xanın rəhbərliyi ilə 3 000 sərbazı və Nağı xanın başçılığı altında 2 000 süvarini, sonuncuya Həsən xanın iqamətgahını vəd edərək İrəvan qalasını tutmaq üçün yollamışdır.

3) Deyirlər ki, Həsən xan Çarçıda Abbas Mirzənin ciddi nəzarəti altındadır.

Bu cür məlumatlar hər bir mənada həqiqətdən uzaq olsa da, ordu qərargahında Abbas Mirzənin özünün əsas qüvvələri ilə İrəvan əyalətində, mənim qarşımda olduğu haqqında heç nə bilmədiklərinin bariz sübutu idi» [1, s. 10-11].

Mənbələrdən aydın olur ki, Nağı xan döyüşlərlə bərabər sülh danışıqlarına da qatılırdı. Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə iyulun 21-də İ.F. Paskeviçin səlahiyyətli nümayəndəsi A.S. Qriboyedovla Qaraziyəddində başlanan və nəticəsizliklə yekunlaşan sülh danışıqlarında Abbas Mirzə ilə yanaşı, onun əsas əyanları Allahyar xan, Əlinağı Mirzə, ruslarla barışığın qəti əleyhdarı Həsən xan Sarı Aslan (Səraslan) və qarapapaqların başçısı Nağı xan iştirak edirlər [8, s. 371].

1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası süqut etdikdən sonra Rusiya qoşunlarının bir-birinin ardınca Cənubi Azərbaycan şəhərlərini işğal edərək Tehrana doğru hərəkət etməsi Abbas Mirzəni İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərinin Rusiyaya verilməsi ilə nəticələnən bədnam Türkmənçay sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur edir.

Bu müqavilədən sonra Tərkavün, Saral, Araplı, Canəhmədli, Çaxarlı, Ulaşlı tayfalarından ibarət Borçalı qarapapaqları Nağı xan və oğlu Mehdi xanın öndərliyində Urmiyə gölünün cənub sahilində yerləşən Sulduz mahalına köç edirlər. Bu tayfalardan həm də Borçalı adlanan Tərkavün "xan" tayfası hesab olunurdu [10, s. 285-286]. Sulduzlu tarix bilginlərinin verdiyi məlumata görə, Nağı xan Borçalı (onların təbirincə Nəqi xan Bozçəli − F.H.) Tərkavün (Tərkavənd) tayfasından olub [13, s. 14-15; 14, 60]. Qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərində Borçalıda Tərkavün, Çaxarlı və Canəhmədli kəndləri mövcud olmuşdur, Araplı, Saral və Ulaşlı kəndləri isə indinin özündə də var.

Nağı xan Sulduza yerləşdikdən sonra rus mənbələrində onun adına 1835-ci ilə aid bir rəsmi yazışmada rast gəlinir. Saray müşaviri Kodints baron Rozenə 25 oktyabr 1835-ci il tarixli məktubunda Mir-Rəvanduzun 2 həftə qabaq boyük bir kürd kavaleriyası ilə Sulduz tərəfdən İran vilayətlərinə hücum etdiyini və 10-dan çox kəndi talan etdiyini yazırdı. O, həmçinin Sulduzda yaşayan Nağı xanın oğlunun şahzadə Firudin-mirzəyə verdiyi məlumata istinadən Mir-Rəvanduzun bu yürüşdən ilham alıb, kürdlərlə yenidən İrana hücum etməyə hazırlaşdığını bildirirdi [7, s. 935].

Sulduz qarapapaqlarının Adıgözəlli tayfasından H.İ.Nəbiyar müəllifi olduğu «Azərbaycan və Sulduz» əsərində Nağı xanın 5 oğlu olduğu barədə məlumat verir [13, s. 15; 14]. Rus mənbələrindən Nağı xanın oğullarından birinin 1827-ci il iyunun 21-də Hamamlı yaxınlığındakı Baş Abaran düzündə baş vermiş döyüşdə öldürüldüyü məlum

olur [8, s. 339]. H. Nəbiyarın əsərindən Nağı xanın Sulduzda məskən salan 4 oğlunun − Mehdi xan, Kazım xan, Həsən xan və İsgəndər xanın törəmələrinin şəcərəsini müəyyən etmək mümkündür:

1. *Mehdi xanın* oğlu: Nəcəfqulu xan → onun oğlu: Əsədullah xan (Hacı Əmir Tuman kimi tanınıb) → onun oğlu: Xosrov xan → onun oğlu: Qulamrza;
2. *Kazım xanın* oğlu: Paşa xan → onun oğulları: 1. Elxanlı xan, 2. Həsənli xan Əmir Tuman – Həsənli xanın oğlu: Məhəmməd xan Sərtib → onun oğulları: 1. Hüseynpaşa xan Əmir Fəllah, 2. Hüseynqulu xan, 3. Mehdiqulu xan Əmir Fəllah;
3. *Həsən xan Sərtibin* oğlu: Məhəmmədəli xan → onun oğulları: 1. Hüseyn xan, 2. Cəfər xan;
4. *İsgəndər xanın* oğulları: 1. Rzaqulu xan (Rəşid əs-Səltənətə), 2. Əliqulu xan (Əfxəm əs-Səltənətə) – Rzaqulu xanın oğlu: Nəqi (Nağı) xan Bozçəli → onun oğulları: 1. Maşallah xan Bozçəli, 2. İnşallah xan Bozçəli – Əliqulu xanın oğlu: İsgəndər xan (İntizar əs-Səltənətə) [13, s. 15; 14].

Digər bir Sulduzlu araşdırmaçı İ. Yeganənin verdiyi bilgilərdən bəlli olur ki, Sulduz qarapapaqlarını 1828-ci ildən Məhəmməd Rza şah Pəhləvinin xanlıqları ləğv etdiyi 1960-cı ilədək bir-birinin ardınca adları aşağıda qeyd olunan xanlar idarə etmişdir:

III Nağı xan (Elxan Borçalı) → Mehdi xan (Nağı xanın oğlu) → Kazım xan (Nağı xanın oğlu) → I Nəcəfqulu xan (Mehdi xanın oğlu) → II Əsədulla xan (Əmir Tuman // I Nəcəfqulu xanın oğlu) → Xosrov xan (Əsədulla xanın oğlu) → Hacı Hüseynpaşa xan (Əmir Fəllah // Kazım xanın nəticəsi) [11, s. 290].

Sulduza yerləşmiş Borçalı qarapapaqlarının, o cümlədən Nağı xan və onların övladlarının müharibədən sonrakı taleyi barədə hicri 1285-ci ilin rəbiüləvvəl ayında (miladi 1868-cı ilin avqust ayı) yazılmış, ancaq çap olunmamış "Hurub`ül Həsən" ("Həsən xanın müharibələri") adlı əlyazma əsərdə də geniş məlumat verilir. Tam adı "Xəza-el kitabu əl-müsəmma behurub`ül Həsən" ("Həsən xanın müharibələri adlanan kitab") olan və müəllifi bəlli olmayan bu əsəri türkoloq A.Kafkasiyalı güneyli tədqiqatçı Əli Xalxalidən əldə edərək fars dilindən türkcəyə çevirmiş və ondan bəzi məlumatları "Qarapapaq Türkləri" adlı məqaləsində bölüşmüşdür [11, s. 269-304]. Onun verdiyi bilgilərdən bəlli olur ki, kitabın ilk səhifəsində "Vəsiyyətnamə-i est ki, muqərrəbü`l xaqan Həsən xan sərtib Qarapapaq nevişte est" ("Xaqanın yaxını tuğgeneral Qarapapaq Həsən xanın vəsiyyətnaməsi") başlığı altında Nağı xanın oğlu Həsən xanın vəsiyyətnaməsi yer alır, növbəti bölümündən isə Nağı xanın Yarəli ağanın törəməsi olduğu, dayısını və qaynı Ağababa sultanı müharibədə rusların hücumu zamanı itirdiyi aşkar olur [11, s. 277].

Əsərin "Nağı xanın göstərdiyi qəhrəmanlıqlar və qarapapaqların Sulduza gəlişləri" bölməsində yazılır ki, 1826-1828-ci illər rus-qacar müharibəsində rusların İrəvanı mühasirəyə almasının ardınca İrəvan vilayətindəki qarapapaqlar Araz çayını keçib Ağrı dağı tərəfə üz tuturlar. İrəvan işğal olunduqdan sonra Nağı xan tabeçiliyində olan qarapapaqları Xoy və Səlmasa yönləndirir. Onların çoxu (800 ailə) Nağı xanın sözünə əməl edərək, mal-qarasını götürüb oraya yerləşsə də, bir qismi Qarsa gedir; ancaq Ağrı dağı civarında qalanlar da olur. Nağı xanın özü isə 300 atlıyla Ərzuruma gedib Mustafa Paşa Xatunoğlu ilə yan-yana bu şəhərə hücum edən (1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsi zamanı) ruslara qarşı döyüşür və böyük faydalar verir [11, s. 288-289].

Mənbələrdən məlum olur ki, 9 sentyabrda Ərzurum yaxınlığındakı Topraqqalanın 15 verstliyində yerləşən erməni kəndi Çilkana hücum olunur. General Paskeviç 1828-ci il 23 sentyabr raportunda Çilkana basqın edənlərin başında qarapapaq Kazı xanın (çox güman ki, Nağı xanın oğlu Kazım xan nəzərdə tutulurmuş – F.H.) durduğunu və onların rus dəstələri ilə toqquşması nəticəsində sonuncular tərəfdən 2 kürdün öldüyü, 1 kürd və 1 ermənin yaralandığı, 20 ermənin isə əsir tutulduğu məlum olur [6, s. 769]. Başqa bir mənbə isə Çilkana hücum edənin 1826-28-ci illər rus-qacar savaşının iştirakçısı Qarapapaq Nağı xan olduğunu yazır və onun 10 sentyabrda Yepifenovun rəhbərliyi altında 60 kazak, 60 İrəvan könüllüsü və 80 kürdlə vuruşmada kürdlərin biri tərəfindən nizə ilə yaralandığını bildirirdi [17, s. 361].

"Hürüb`ül Həsən"dən aydın olur ki, ruslar Ərzurumu işğal etdikdən sonra Nağı xan Van üzərindən öz tayfasının yanına Səlmasa gəlir. Səlmasın ərazisi otlaq və su baxımından yetərsiz olduğu üçün Abbas Mirzə 1830-cu ildə 2 il öncə buraya üz tutmuş qarapapaqları hökumətə ildə 12 min tümən vergi ödəmək və tələb olunduğu zaman 400 süvari göndərmək öhdəliyi qarşılığında geniş yaylaları və münbit ərazisi olan bol sulu Sulduz bölgəsinə yerləşdirir və ayrıca, camaata paylaması üçün Nağı xana 5 min tümən nağd pul verir. Abbas Mirzə eyni zamanda bu bölgədə yaşayan Mamaş kürdlərini başqa ərazilərə köçürmək istəsə də, Nağı xan bunun qarşısını alır və onların bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Qarapapaqları Sulduza yerləşdirməklə qacarlar həm də Urmiyənin və Təbrizin cənubdan güvənliyini saxlamaq məqsədini güdürdü [11, s. 288-290]. Qeyd edək ki, Mirzə Bala qarapapaqların Sulduza Nağı xanın böyük oğlunun öndərliyində köç etdiyini bildirirdi [20, s. 330]. Amma digər mənbələrlə müqayisə etdikdə, Sulduza köçün Nağı bəyin başçılığı altında həyata keçirildiyi ortaya çıxır, fikrimizcə, Mehdi bəy qarapapaqların ondan qabaqkı Xoy və Səlmas köçünə öndərlik edib.

"Hurub`ül Həsən"də Sulduz qarapapaqlarının qacarların ordu və təhlükəsizlik sistemində rolu barədə də bəhs olunur. Bəlli olur ki, Sulduza yerləşmələrinin ilk illərində qarapapaq süvariləri Xalxala çağırılaraq, Əmir Nizamın komandanlığındakı hərbi qüvvələrlə birlikdə Sərdəşt qalasını işğaldan azad etməyə göndərilir. Az müddət sonra Nağı xanın oğlu Həsən xan öz komandanlığındakı 300 nəfərlik qarapapaq süvarisi ilə Süleymaniyyənin işğaldan azad edilməsi əməliyyatında iştirak edir. Hərbi tapşırıqların öhdəsindən uğurla gələn Həsən xana "Yavərlik nişanı (ordeni)" verilir [11, s. 290-291].

Herata hücum hazırlıqları içərisində qoşunlarını Xorasana toplayan Abbas Mirzə yardım üçün qarapapaqlara da müraciət edir. Qarapapaq süvariləri Xorasana gedərkən yolüstü Tehranda Nigaristan bağının önündə Fətəli şahın hüzurunda mərasim keçidi düzənləyirlər. Şah süvarilərin bu hərbi nümayişini bəyənir və onları təltif edir. Qarapapaq döyüşçülər iki il Xorasanda Abbas Mirzənin yanında qalıb vuruşurlar. Şahzadənin 1833-cü ildə ani ölümündən sonra isə həmin ilin qışında Sulduza qayıdırlar. Qarapapaqlar Həsən xanın başçılığı ilə 1836-cı ildə qacarların Herata ikinci yürüşünə də qatılırlar və 14 ay döyüşürlər. Bu yürüş zamanı əfqanlar yenilir və Herat qalası qacarlar tərəfindən geri alınır [11, s. 291].

Yenə "Hurub`ül Həsən"in "Nağı xanın ölümü (1250/1834) və Mehdi bəyin qarapapaqların başına keçməsi..." bölümündən məlum olur ki, Nağı xan və oğlu Həsən xan Fətəli şah Qacarın ölümündən sonra (1834-cü il) taxtın varisi Təbriz ümumvalisi Məhəmməd Mirzənin Tehrana aparılması və taxta çıxarılması mərasimində iştirak

ediblər. Qarapapaqlar Məhəmməd şah Qacarın ölümündən sonra (1848-ci il) taxtın varisi Nəsrəddin Mirzənin Təbrizdən Tehrana rəsmi yola salınması mərasiminə də qatılırlar.

Türkmənlərin üsyanının yatırılması məqsədilə 1862-ci ildə Həsən xanın 300 qarapapaq süvarisi ilə Xorasana göndərilməsi, 1863-cü ildə Nəsrəddin şah Qacar tərəfindən Nəcəfqulu xanın (Mehdi xanın oğlu) yenə də 300 qarapapaq süvarisi ilə türkmənlər yaşayan Qorqana çağırılması və bu sırada qarapapaqların yenə fərqlənərək şah tərəfindən təltif olunmaları da "Hurub`ül Həsən"in verdiyi bilgilərdəndir [11, s. 291-292].

İrəvanın işğalından sonra qacar ordusunun Arazın qarşı sahilində binə qurmuş digər qarapapaq sərkərdəsi İsmayıl xanın taleyi isə fərqli olur. 1827-ci ilin noyabr-dekabr aylarına aid arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Tiflis hərbi qubernatoru general-adyutant N.Sipyagin Borçalı pristavı knyaz kapitan Orbelianova İsmayıl ağanı Rusiyanın nəzarətindəki ərazilərə köçməyə razı salması barədə tapşırıq verir. Borçalı pristavı da öz növbəsində ona tapşırılan məsələni həll etmək üçün Nəbi ağa adlı şəxs vasitəsilə İsmayıl ağaya müvafiq məktub göndərir. Orbelianova cavab məktubunda İsmayıl ağa Rusiya təbəəliyini qəbul etməsi müqabilində bir sıra şərtlər irəli sürür. Belə ki, o, Dərəçiçəkdə yaşayarkən qacarlar tərəfdən qarapapaqlara vəkil təyin edildiyini və vəzifəsinə görə İrəvan pulu ilə 2000 rubl aldığını, oğlunun isə xan titulunda olduğunu bildirir və geri qayıtmaq üçün rus hökumətinin rəsmi dəvət kağızını, yenidən Dərəçiçəkdə məskunlaşdırılmasını və imtiyazlarının bərpasını tələb edir. Eyni zamanda İsmayıl ağa onun tabeliyindəki qarapapaqların Qars paşalığına səpələndiyini və onları bir yerə yığmaq üçün yaz fəslini − 1828-ci il mart ayının 10-nu gözləməyin lazım gəldiyini bildirir və əlavə edir ki, əgər ruslar onun təcili Rusiyaya keçməsini istəyirlərsə, rus hökuməti ona tabe olan qarapapaqların yazda geri dönməsinə şərait yaradacağı barədə zəmanət verməlidir [21].

N.Sipyagin eyni zamanda İrəvan müvəqqəti idarəsinin rəisi general-leytenant A.İ.Krasovskiyə məktub yazıb (14.01.1828, 159 saylı), İsmayıl ağanı ətrafındakı qarapapaqlarla birlikdə İrəvan bölgəsinə köçürmək istəyi ilə bağlı knyaz Orbelianova məktub göndərdiyini qeyd edir və bu bölgə Krasovskinin tabeçiliyində olduğu üçün ondan rəy bildirməsini istəyir. A.İ.Krasovski öz növbəsində Qafqaz Əlahiddə Korpusunun komandiri general İ.F.Paskeviçə yazdığı 166 saylı, 7 fevral 1828-ci il tarixli raportunda Sipyaginin məktubu barədə onu məlumatlandırır və Sipyaginə ünvanladığı cavab məktubunda Paskeviçin 22 dekabr 1827-ci il tarixli, 535 saylı təlimatının və bu təlimatda yer alan İmperator Əlahəzrətləri tərəfindən müsəlmanların İrəvan bölgəsinə köçməsinə icazə verilməməsi barədə bildirişin İrəvan müvəqqəti idarəsi üçün əsas olduğunu yazdığını deyir [22].

Qarapapaqların köçünə dair əlimizdə olan növbəti rəsmi yazışma 1828-ci ilin 2 oktyabr tarixinə təsadüf edir. Bu, 20-ci piyada diviziyasının rəisi general-mayor N.P.Pankratyevin İ.F.Paskeviçə 314 saylı raportudur. Raportda Pankratyev İrəvan və Şürəgəldən çıxmış 369 ailənin özlərinin Rusiya hüdudları daxilində qalmış ərazilərinə qayıtmaq üçün ondan qayıdış-icazə bileti aldığını, eyni zamanda Arazın güneyindəki Çaldıran mahalında və Qaraeynidə yaşayanların fikrini öyrənmək və onları Qafar xanın və Xəlilqulu xanın itaətindən azad etmək üçün Tiflis piyada alayının praporşiki Korqanovu oraya ezam etdiyini və nəticədə 300 ailənin Arazın şimalına keçdiyini bildirir. Bu sənəddən ümumilikdə qarapapaqlar, çobankərəlilər və digər türk köçəri tayfalarından 700 ailənin rus sərhədləri içinə − öz vətənlərinə döndüyü, 1000 ailənin isə qacarların

tabeçiliyindəki hüdudlarda qalıb Urmiyə-Səlmas-Maku xətti üzərində köçəri həyat sürdüyü aydın olur [22].

Raportla bağlı Paskeviç Erməni vilayətinin idarəsinə "məxfi" qrifli məktub (02.11.1828 tarixli, 81 saylı) yazaraq, sərt şəkildə öz hiddətini dilə gətirir. O, geri qayıdanların "qaçaq və soyğunçu yığını" olduğunu qeyd edərək, "Zati-Alilərinin yeni alınmış əraziləri müsəlmanlardan azad edərək, xristianlarla məskunlaşdırmaq göstərişini" verdiyini deyir və artıq qayıdış bileti verilmiş 700 ailəyə isə ermənilərin köçürülməsi üçün yararlı ola biləcək ərazilərə heç bir vəchlə yerləşmək imkanının verilməməsini əmr edir [22].

Bu sərt məktubla əlaqədar olaraq yazdığı 28 noyabr 1828-ci il tarixli, 377 saylı cavab yazısında Pankratyev "öz səhvini boynuna alır", qarapapaqlar və çobankərəlilərə geri köçməyə izn verdiyi üçün üzr istəyir və 400 ailənin biletsiz-icazəsiz, özbaşına Rusiyanın nəzarətində olan əraziyə keçdiyini bildirir [22].

Erməni vilayəti idarəsindən Paskeviçə ünvanlanmış 27 avqust 1829 tarixli, 2976 saylı məktubdan sözügedən 700 qarapapaq ailəsinə heç bir torpaq sahəsi verilmədiyi ifadə olunurdu [22]. Eyni qurumdan Paskeviçə göndərilmiş digər məktubda (21.01.1830 tarixli, 220 saylı) isə yazılırdı: "İsmayıl xan və oğlu Mərdan xanla gələn 40 ailədən başqa heç bir qarapapaq ailəsi Erməni vilayətinə gəlməyib. İsmayıl xan və oğluna isə qışlamaq üçün Şərur mahalında qalmaq izni verilib" [22]. Qeyd edək ki, Erməni vilayəti X.B.Lazarevin Rusiya İmperiyasında erməni muxtariyyətinin yaradılması barədə layihəsinə uyğun olaraq, 21 mart 1828-ci ildə imperator I Nikolayın qərarı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində yaradılmışdı.

İsmayıl xan və onunla olan 40 ailənin əvvəlcə digər yarımköçəri türk tayfalarının da yaşadığı Göyçə gölü tərəfdə məskunlaşması məqbul bilinsə də, oraya Bəyazid ermənilərinin köçürülməsinə qərar verildiyi üçün onlara qonşu mahalda xarabaya dönmüş Məlikkəndi və Azumbəy kəndlərinin yerləşdiyi ərazilər təklif olunur [22]. İsmayıl xanın ona təklif olunan ərazilərdə məskunlaşıb-məskunlaşmadığına və sonrakı taleyinə dair mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlinmir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Дневник генерала Красовского 1826-1828 гг. // «Кавказский сборник», т. 22, Тифлис, 1901.
2. Материалы к истории персидской войны 1826-1828 гг. // «Кавказский сборник», т. 22, 1901.
3. Зубов П. Картина последней войны с Персией 1826-1828 гг. с присоединением историко-статистического обзора завоеванных городов и воспоминаний об Эривани, СПб., 1834.
4. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею (АКАК), т. VI, ч. I, Тифлис, 1874.
5. АКАК, т. VI, ч. II, Тифлис, 1875.
6. АКАК, т. VII, Тифлис, 1878.
7. АКАК, т. VIII, Тифлис, 1881.
8. В.Потто. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том 3-й, Персидская война 1826-1828 гг., вып. 2, СПб, 1887.
9. Исмаилов Э. Георгиевские кавалеры – азербайджанцы, М., 2005.
10. Народы Передней Азии, Москва, 1957.
11. Kafkasyalı A. Karapapak Türkleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 48, Erzurum, 2012.
12. Тунян В.Г. «Защитник отечества» - католикос всех армян Нерсес Аштаракеци. 1826-1857 гг., Ереван, 2007.
13. "Qarapapaqlar" dərgisi, 2005, sayı 1.
14. Nəbiyar İ. Azərbaycan və Sulduz, Nəqədə, 2003 (farsca).

15. "Qarapapaqlar" dərgisi, 2005, sayı 2.
16. Rəzəvi M. Qarapapaq eli, Tehran, 1992 (farsca).
17. Ушаков Н.Н. ***История военных действий*** в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, ч. 1, СПб., 1836.
18. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской Империи, СПб., 1852.
19. Потто В.А., Аверьянов П.И., Томкеев В.И. Утверждение Русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 1, Тифлис, 1906.
20. Bala M. Kara-Papak // İslam Ansiklopedisi, cilt VI, İstanbul, 1977.
21. Gürcüstan Milli Tarix Arxivi (GMTA), f. 2, s. 1, iş № 1969.
22. GMTA, f. 2, s. 1, iş. №2236.

Fakhri Hajiyev (Valehoglu)

BORCHALI COMMANDERS OF GAJAR ARMY: NAGHI-KHAN AND İSMAIL-KHAN

SUMMARY

One of the most famous commanders of the Gajar army during 1826-1828 Russian-Gajar war was Naghi-Khan and Ismail-Khan from Borchali. In the article, based on the sources, the martial way of Nagi-Khan and Ismail-Khan is being investigated.

Фахри Гаджиев (Валехоглу)

ПОЛКОВОДЦЫ КАДЖАРСКОЙ АРМИИ БОРЧАЛИНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ: НАГИ-ХАН И ИСМАИЛ-ХАН

РЕЗЮМЕ

В статье на основании источников исследуется воинский путь Борчалинских карапапахов Наги-хана и Исмаил-хана, которые стали прославленными полководцами каджарской армии во время русско-каджарской войне 1826-1828 гг.

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ НЕФТЯНОГО МАШИНОСТРОЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 20-50-х гг. XX ВЕКА

Фуад РАДЖАБОВ[283]

Ключевые слова: нефть, промышленность, машиностроение, специализация, рабочий

Проблема развития нефтяного машиностроения Азербайджанской ССР в 20-50-х гг. XX в. не была предметом специального изучения, и в этой связи в данной статье на примере бакинских заводов анализируются состояние и развитие этой отрасли в очень сложные и тяжелые для страны довоенный, военный и послевоенный периоды.

Оборудование и инструменты, использовавшиеся на бакинских заводах[284] в начале XX в., импортировались из-за рубежа или поставлялись из других промышленных регионов России. Закономерно, что модернизация и реконструкция нефтяной промышленности Азербайджанской ССР в 1920-е г. требовали большого количества новых машин и оборудования, производство которых было решено осуществлять на бакинских заводах с учетом их соответствующей модернизации.

Основной продукцией этих заводов было оборудование для бурения и эксплуатации нефтяных скважин, нефтеперегонки и хранения нефти и нефтепродуктов. Крупнейший завод Хатисова, оснащавший нефтяную промышленность, был реконструирован и назван заводом им. лейт. Шмидта. Его цеха были оборудованы новыми фрезерными, токарными и другими станками. В 1927, а затем в 1929 гг. на заводе были смонтированы новейшие по тем временам сталеплавильные установки большой мощности, которые позволили значительно улучшить качество и долговечность оборудования, т.к. часть узлов и деталей стали изготавливаться из высококачественных сталей и сплавов. В чугунолитейном цеху были установлены центрифуги, с помощью которых было налажено производство в больших количествах высококачественных втулок для глубинных насосов [4].

В 1926 г. впервые в СССР завод им. лейт. Шмидта начал производство твердых сплавов, применявшихся для сварки режущих узлов буровых инструментов. Для модернизации завода были приглашены специалисты из других республик СССР. За короткое время завод наладил производство самого необходимого оборудования для бурения и эксплуатации нефтяных месторождений, в частности: двухскоростные лебедки, роторные столы открытого типа, глубинные насосы, крюки, грязевые насосы и миксеры, компрессоры и др. Большую помощь заводу им. лейт. Шмидта оказало сотрудничество с заводами аналогичного профиля, находившимися в России (РСФСР). Накопленный ими опыт и разработанные конструкции нефтяного оборудования весьма пригодились в закладке основ нефтяного машиностроения в Азербайджанской ССР [3].

Целый ряд механических предприятий и цехов, находившихся в различных районах Баку, были переоборудованы и более четко профилированы для производства разнообразных видов бурового оборудования, машин и механизмов для использования при эксплуатации нефтяных месторождений, а также

Фуад Раджабов – Институт истории им. А.А.Бакиханова НАНА

[284] Наименования заводов даются по их названиям в изучаемый период.

оборудования для нефтеперерабатывающих заводов [5]. В 1925 г. механические мастерские завода им. лейт. Шмидта в Сураханах были переоборудованы в завод, который выпускал широкий ассортимент оборудования и инструментов для роторного бурения, элеваторы, буровые замки, фильтры для глубинных насосов и др. В 1930 г. оно стало механическим заводом им. Ф.Дзержинского. На базе механических мастерских корпорации «Бенкендорф» в Сабунчах был создан завод «Бакинский рабочий». Производство буровых долот, элеваторов, замков для спуско-подьёмных операций труб, задвижек и др. было организовано в мастерских Манташева, преобразованных в машиностроительный завод им. Кирова. Завод им. Монтина был профилирован на производство различных видов оборудования для нефтепереработки [2].

Реконструкция Бакинских машиностроительных заводов положила начало совершенствованию нефтяной индустрии Азербайджанской ССР в качестве ведущей отрасли экономики республики. Это было очень важно для организации мощной базы для нефтяного машиностроения, создания и дальнейшего прогрессирования собственного нефтяного машиностроения и создания оборудования и инструментов на уровне самых высоких стандартов времени, полного исключения зависимости от импортного оборудования [8].

При этом реконструкция заводов и строительство новых осуществлялись, как правило, в короткие сроки. Машиностроение оказалось перед лицом новых технических проблем. Большие осложнения в роторном бурении вызывали искривления стволов бурившихся скважин. Однако после создания в Баку инженером Скворцом конструкции автоматического регулятора подпитки (смазки) режущего инструмента и аппарата, измеряющего кривизну скважин, стало возможным значительное сокращение искривления. Другим слабым звеном в бурении была непрочность долот режущего типа – РО. Эта проблема была разрешена за счет использования более устойчивых покрытий из твердых сплавов режущей части долот [7]. Производившееся в то время оборудование предназначалось для бурения скважин глубиной до 1000 метров. Для бурения более глубоких скважин требовалось более мощное оборудование.

В связи с этим в январе 1931 г. впервые в бывшем СССР, в Азербайджанской ССР была создана исследовательская и технологическая база для нефтяного машиностроения (впоследствии – АзИНМАШ), целью которой было ускорение создания собственных конструкций для нефтяного машиностроения и отказ, таким образом, от зависимости иностранного оборудования. При сотрудничестве с конструкторским бюро завода им. лейт. Шмидта этот институт сконструировал за 2-3 года новые типы оборудования для бурения скважин глубиной 2500-3000 метров. За этот период АзИНМАШ совместно с этим заводом разработал и наладил производство роторных столов закрытого типа, редукторов металлических цилиндрических вышкек, а с заводом «Бакинский рабочий» – буровых сверл и бурильных инструментов, с заводом им. Октябрьской революции – двуствольной растворомешалки и др. оборудования [11].

Создание в возможно короткие сроки совместно с бакинскими заводами новых видов нефтяного оборудования ускорило решение проблем. Завод им.

Дзержинского приступил к производству турбобуров системы Капелюшникова и четырех типов размеров глубинных насосов, завод «Бакинский рабочий» начал изготавливать силовой привод для этих насосов и перфораторы для роторного бурения. Авторемонтный завод им. Ленина и завод им. Октябрьской революции стали поставщиками тракторных подъемников для подземного ремонта скважин собственного производства [9].

В связи с дальнейшим увеличением глубины нефтяных скважин процесс их эксплуатации становился все более сложным. Повышенное давление требовало соответствующего оборудования, в частности на устье скважин. Возникла проблема создания арматуры, рассчитанной на давление 75-125 атмосфер. Эта проблема была успешно разрешена на заводе им. лейт. Шмидта. Значительные успехи были достигнуты азербайджанскими машиностроителями в замене оборудования, импортировавшегося из-за рубежа. Особенно это коснулось завода им. Монтина [13].

Период второго пятилетнего плана характеризуется дальнейшим совершенствованием технологии производства основных видов оборудования и механизмов для нефтяной промышленности, производимых в республике. Ощутимый рост результатов в бурении в 1932-1935 гг. был в значительной степени связан с совершенствованием производства долот: создание новых их видов, производство долот дробильного типа, сделанных из новых, более твердых сплавов и высококлассных сталей. Еще в начале 1920-х годов бакинский инженер Капелюшников выдвинул идею использования в бурении турбобура. Турбобуром пользовались до 1934 г., но турбинное бурение было прекращено из-за низких получаемых результатов. Благодаря творческим усилиям группы бакинских инженеров и специалистов – нефтяников на многих нефтяных месторождениях различных стран стали применяться многоступенчатые гидравлические турбобуры. Их первые образцы изготовили в 1935 г., а в 1936 г. на Бакинских машиностроительных заводах было организовано их серийное производство [2].

Впоследствии, в 1936-1940 годах коллектив экспериментальной конторы турбинного бурения АзНЕФТи нашел радикальное решение проблемы внедрения турбобуров в бурение нефтяных скважин. Бакинские инженеры Энвер Тагиев (впоследствии один из известнейших в мире ученых-нефтяников), П.Шумилов, М.Гусман и другие, совместно со специалистами АзИНМАШ, впервые разработали конструкцию шарошечных долотьев, что позволило разрешить проблему внедрения турбинного бурения. На базе их разработок в 1938-1940 годах в Баку была создана фундаментальная теория этого метода и начато производство трехшарошечного долота дробильного типа [9].

В период довоенных пятилеток проводились работы по созданию, развитию и внедрению нового нефтяного оборудования и инструментов. Только в 1939 г. в серийное производство были запущены новые конструкции вращающихся долот «ФД» с усиленными поверхностями, индивидуальный силовой привод для бурильных роторных столов ПИФ 2-4, зажимной хомут для обсадных труб, гидравлический противовыбросный превентер, фонтанные задвижки на 150 и 250 атмосфер, ключи для бурильных труб системы Орлова, вертлюги, автоматические

бурильные кольца АВБ – 100, электро-дифференциальная автоматическая установка Островского и Ратмана [2].

В тот же самый период было организовано производство следующих видов продукции: передвижной бурильный агрегат ПРА-1200, автоматический элеватор для обсадных труб, буровой роторный стол 460-ШЗ, вертлют ПВ-5-75, автоматическое устройство для исследования буровых скважин, а также другие механизмы и инструменты [2].

С началом войны 1941-1945 гг. машиностроительные заводы в Азербайджане были переключены на военное производство для победы над фашистской Германией. Часть бакинских нефтемеханических заводов (завод имени Сталина, завод «Красный пролетарий», завод имени Мясникова и завод металлических конструкций имени Петрова) со всем своим оборудованием и специалистами были эвакуированы на восток в регионы Урала и Приволжья. Туда были переведены также долотный цех и часть цеха глубинных насосов завода имени Дзержинского и часть замковых цехов завода имени Кирова [1].

В связи с выполнением военных заказов перед коллективами предприятий, оставленных в Баку, ставили жесткие требования. Для их решения был организован координационный комитет. Перед работниками азербайджанской машиностроительной отрасли бьши поставлены задачи неукоснительного и своевременного, даже досрочного выполнения заказов Государственного Комитета обороны (ГКО), по производству вооружения для фронта. Перевод машиностроительной промышленности Азербайджана на военное производство был осуществлен за очень короткий период. Нехватка специалистов и рабочей силы, связанная с мобилизацией, компенсировалась за счет женщин и подростков, для которых было организовано весьма квалифицированное и ускоренное обучение. К концу 1941 г. количество женского персонала на заводах составляло 34% от общего числа работников. В этот период на предприятиях шло пополнение за счёт добровольцев-инвалидов и пенсионеров, являвшихся опытными специалистами-машиностроителями [14, с. 10].

В это время была проделана огромная работа по преодолению трудностей, связанных с технологической спецификой производства военной продукции, требующей максимальной точности исполнения и высокого качества. На заводах для этой цели прилагались большие усилия по использованию местных материалов и внутренних резервов. В цехах и помещениях заводов, эвакуированных на запад, были организованы новые производственные предприятия. Например, вместо бывшего завода имени П.Монтина было организовано новое специализированное предприятие по выпуску инструментов [1].

Героический труд азербайджанских машиностроителей неоднократно отмечался государственными наградами. За успехи в выполнении военных заказов ГКО трудовые коллективы, рабочие и инженерно-технический персонал многих заводов и промышленных предприятий Баку были награждены орденами и медалями СССР. Так, в 1942 г. завод им. лейт. Шмидта за безупречную работу по выполнению планов производства военной продукции был награжден орденом Ленина. Кроме того, во время войны трудовой коллектив завода имени лейт.

Шмидта 25 раз завоевывал переходящее знамя Государственного Комитета обороны, а после войны оно было передано заводу на вечное хранение. Знамена ГКО неоднократно завоевывались также коллективами заводов им. Дзержинского, им. Буденного, а коллективы заводов им. Кирова, им. Ленина, завода буровых агрегатов и другие становились победителями Всесоюзного социалистического соревнования [10].

Переход на производство продукции для мирных целей после завершения войны создал новые значительные проблемы для машиностроительной промышленности Азербайджана. Главной задачей в послевоенный период стало удлинение операций по ремонту действующего технологического оборудования и транспортных средств и максимальное увеличение производства запасных частей. Коллектив завода им. Ю.Касимова (ранее – завод им. Буденного) добился увеличения в три раза объема ремонта компрессоров по сравнению с довоенными годами. Завод им. Б.Сардарова (ранее – имени 1-го мая), специализировавшийся на капитальном ремонте бурового оборудования, поставлявшегося из всех регионов СССР, также резко увеличил довоенный уровень производства.

Благодаря запасным частям, производимым заводом имени Сталина, который был эвакуирован на Восток, были возобновлены ремонт и восстановление грязевых насосов для бурения, и организовано вновь производство запасных частей. Был запущен новый завод для удовлетворения потребностей нефтяных промыслов в запасных частях и узлах, которые выпускал завод «Красный пролетарий» под тем же названием. Весьма важную задачу по капитальному ремонту тракторов и тракторных подъемников взял на себя завод имени М.Азизбекова. Завод имени Ленина и реорганизованный Бакинский авторемонтный завод играли большую роль в ремонте грузовых автомобилей. Несмотря на многие трудности довоенный уровень производства в машиностроительной промышленности был превзойден в течение одного года.

Для удовлетворения возросших потребностей в оборудовании Кишлинский завод и бывший механический завод Азербайджанского краснознаменного нефтяного института (АКНИ) были переведены на производство нефтяного оборудования. Кишлинский завод изготовлял, в основном, запасные части для газомоторных компрессоров и глубинных насосов, производство которых было необходимо временно удвоить, пока завод имени Дзержинского работал над наращиванием своих мощностей. Завод АКНИ был реорганизован на выпуск передвижных буровых установок. В 1949 г. было завершено строительство Бакинского тракторно-ремонтного завода, который обеспечивал почти всю нефтяную промышленность СССР. В том же году был запущен в эксплуатацию Бинагадинский трубоременотный. На нем организовали производство бурильных и эксплуатационных труб.

Со временим возникла необходимость развития производства нового ассортимента и совершенствования конструкций выпускаемых механизмов и оборудования. В 1946 г. завод имени Дзержинского стал выпускать глубинные насосы плунжерного типа; завод «Бакинский рабочий» приступил к отгрузке тракторных лебедок ЛТ-2 и насосных установок; завод имени лейт. Шмидта модернизировал старые типы подъемников, роторные столики и вертлюги; на

Кишлинском машиностроительном заводе было организовано производство турбобуров; на заводе имени Володарского – новых типов буровых ключей и инструментов; на заводе имени Касимова – аппаратов для промывки скважин.

В послевоенные годы 4-й пятилетки в народном хозяйстве СССР выпуск продукции заводами нефтяного машиностроения Азербайджанской ССР стремительно увеличивался, что хорошо прослеживается по нижеследующей таблице: [13, с. 10].

Годы	в %-х к предыдущему году	в %-х к 1945 году
1946	114,5	114,5
1947	121,8	140,0
1948	146,9	208,0
1949	132,5	276,0
1950	129,8	358,0

В 1950 году объем выпускаемой продукции на заводе бывшего треста «АЗНЕФТЕМАШ» превысил уровень 1940 г. в 4,3 раза, что было связано с тем, что на заводе им. лейт. Шмидта – сборочный цех, на заводе им. Кирова – долотный цех были значительно расширены, а на заводе им. Дзержинского был построен целый ряд новых цехов. Одновременно в связи с новыми требованиями по развитию машиностроения началось некоторое видоизменение ассортимента производимой продукции для нефтяной промышленности. В 1946 году началось строительство Бакинского электромашиностроительного завода (БЭМЗ), вступившего в частичнлто эксплуатацию уже в 1947 г. Вначале основной продукцией БЭМЗ был выпуск трансформаторов, а затем началось производство электромоторов, электромеханизмов для бурения, контрольных блоков и др. Специализировавшийся на изготовлении электромоторов мощностью в 100 и более киловатт, БЭМЗ стал одним из крупных заводов СССР по производству электрических моторов и самым большим машиностроительным предприятием в Азербайджанской ССР.

В 1946 г. был запущен Бакинский электроремонтный завод, который, передав ремонт электрооборудования другому заводу, организованному в Сураханах, позднее стал выпускать высоковольтные инструменты. В 1947 г. в Баку был сдан в эксплуатацию новый завод шарикоподшипников, специализировавшийся в основном на производстве крупногабаритных конусных подшипников для нефтяного оборудования. Наряду с этим вьщелялся и завод имени Мусабекова, производивший оборудование для хлопкоочистительных заводов. После завершения строительства Мингечаурской ГЭС был организован завод «Мингечаурсельмаш», профилированный на изготовление сельскохозяйственных машин. Большие производственные помещения, хорошее оборудование, развитая инфраструктура создали все предпосылки для превращения этого завода в одно из крупнейших машиностроительных предприятий в Азербайджанской ССР.

Запуск в работу Бакинского радиозавода, выпускавшего ежегодно десятки тысяч единиц радиоаппаратуры, был значительным событием 1946 г. в Азербайджанской ССР. В 50-е г. была проделана большая работа по наращиванию

производительных мощностей машиностроительного комплекса в Азербайджане. В 1956 г. было завершено строительство нового ремонтно-эксковаторного завода – БРЭМЗ. В том же году бывший ремонтно-механический завод треста «Азморнефтеразведка» был реконструктирован в завод «Бакинский газоаппарат» для выпуска газовых плиток и водонагревательных колонок.

Организация в республике во второй половине 50-х г. Совета Народного Хозяйства (Совнархоз) в некоторой степени способствовала созданию условий по совершенствованию и улучшению в определенной степени машиностроения в Азербайджанской ССР. В этот период бьша заложена основа организации новых промышленных предприятий, работающих на базе передовых для того времени технологий. Так, были запущены в эксплуатацию: завод «Азеркабель», выпускавший широкий ассортиментов различных кабелей для промышленных нужд; завод «Азерэлектросвет», производивший электроосветительную арматуру и люминесцентные лампы. Газанбулагское предприятие (недалеко от г. Гянджи) начало выпускать низковольтную электроаппаратуру.

На базе свободных производственных мощностей БЭМЗ было организовано производство высоковольтной аппаратуры. Стал функционировать завод бытовых холодильников. Кишлинский машиностроительный завод был объединен с Бакинским тракторoремонтным заводом, расположенном на соседней территории. Завод передвижных буровых установок был также передислоцирован на свободные производственные участки этого объединившегося предприятия. Слияние этих заводов подготовило почву для создания крупного предприятия, специализировавшегося на производстве передвижных агрегатов для нефтяной промышленности. Бакинский инструментальный завод и завод имени Калинина, организованный на базе бывших предприятий по ремонту тракторных двигателей и передвижных буровых установок, создали базу для новой отрасли машиностроительной промышленности в Азербайджанской ССР – приборостроительной.

В последние 2-3 года 50-х г. была проделана значительная работа по совершенствованию машиностроения. Ассортимент производимой отраслью продукции возрос и составил 160 наименований, около 1500 типоразмеров. Например, была усовершенствована передвижная буровая установка УРБ-46 для бурения на глубину до 1200 метров. Однако, вскоре была создана новая модель передвижной установки 1 УБШ, разработанная на заводе имени лейт. Шмидта, которая значительно превосходила действующие модели по своим техническим параметрам. Коллектив завода им. лейт. Шмидта совместно с Ленинградеким машиностроительным институтом разработал конструкцию усовершенствованной эксплуатационной арматуры. Продолжая работу в этом направлении, КБ этого завода создало новые образцы изделия, значительно усовершенствовав конструкцию, уменьшив общий вес и другие ее показатели [3].

В то же время, Кишлинский машиностроительный завод разработал новую модель передвижной установки УРБ-2А вместо агрегатов для разведочного бурения АВБЗ-100 и наладил выпуск бурильных агрегатов УШБТ, отвечающих требованиям сейсмических работ в условиях безводных, пустынных районов. Буровой агрегат АВБТ на базе трактора С-100 был существенно модернизирован.

Лебедка ЛТП-КМ на базе трактора была заменена агрегатом для подземного ремонта «Бакинец-ЗМ», были завершены работы по усовершенствованию агрегатов для подземного ремонта АК-50 и выпуску продукции на уровне высоких стандартов. На заводе имени Касимова были созданы новые типы передвижных установок. В 1959 г. началось производство более современных типов агрегатов «АзИНМАШ-8» для исследования буровых скважин. В 1960 г. успешно завершилась разработка экспериментальных образцов промывочных агрегатов конструкции АзИНМАШ.

Необходимо отметить, что в тот же период на Кишлинском машиностроительном заводе было организовано централизованное производство редукторов для нефтяного оборудовании, которое позволило создать условия для прекращения их завоза из других регионов СССР в Азербайджанской ССР, что способствовало снижению их стоимости. КМЗ совместно со специалистами АзИНМАШ ещё раз продемонстрировали ценную инициативу, наладив выпуск прототипов редукторов. Во второй половине 1959 г. завод имени Кирова организовал производство новых образцов, которые на 30-50% повышали эффективность буровых работ. В 1959 г. на заводе имени Сардарова было налажено производство автопогрузчиков значительно улучшенных конструкций.

В конце периода развития и совершенствования азербайджанского машиностроения как одной из основных отраслей экономики и промышленности Азербайджанской ССР в целом технология производства была выдвинута на новый, более высокий уровень. В сталеплавильном цехе завода им. лейт. Шмидта были достигнуты хорошие результаты в создании необходимых для производства сплавов. Кокильное литье становится базовым методом производства. Благодаря этому на заводе им. Монтина ежемесячно производили более 100 тысяч деталей. В общем объеме отгружаемого литья только в 1959 г. кокильное литье составило 1,2%, центробежное литье – 7,7%. В общем объеме отгружаемого стального и чугунного литья специфический объем моторных молдингов достигало 30%.

На большинстве промышленных предприятий были завершены работы по развитию высокопрочного чугунолитейного производства. Были внедрены новые штамповочные и прессовочные агрегаты. Заметному усовершенствованию подверглось и кузнечное производство. На Бакинском машиностроительном заводе, производившем основные детали электромоторов, мощностью до 100 квт., были внедрены автоматические линии. Конструкторы завода БЭМЗ создали автоматический пресс «Бакинец», упростивший в 10 раз сложность кузнечных операций, связанных с изготовлением деталей и узлов электромоторов.

Наряду с вышеизложенными, достижения инженерной мысли и научно-технического прогресса в тесном союзе с передовым опытом специалистов машиностроения Азербайджана дали заметные результаты. Например, станочный парк многих заводов был заменен новыми моделями автоматических и полуавтоматических станков, а также станками специального назначения (вначале на заводах имени Кирова и Дзержинского, а также на заводе подшипников). Большой прогресс был достигнут в области сварочного «ноу-хау» (кпош-полу). Автоматическая и полуавтоматическая сварка, сварка в среде углекислого газа,

контактная и точечная сварка внедрялись в больших объемах. На многих заводах использовались высококачественная закалка и горячая обработка.

В предыдущие годы эксплуатационники выражали неудовлетворенность качеством штанг глубинных насосов, и поэтому в конце 50-х годов были осуществлены необходимые технологические меры по их усовершенствованию. На заводе им. лейт. Шмидта был смонтирован автомат по нанесению усиливающего покрытия на поверхность восьмиметровых штанг, что позволяло продлевать сроки их использования. На заводе им. Дзержинского и на Кишлинском машиностроительном заводе были установлены станки с покрытиями стальных частей, обеспечивающими их устойчивость и, соответственно, качество.

Бакинский радиозавод освоил в 1958 г. серийное производство высококачественных радиоприемников «Аракс-58», а в 1960 г. – усовершенствованного телевизора «Рекорд». В том же году Бакинский завод газоаппаратов приступил к производству домашних газовых плиток новой модели. На заводе «Мингечаурсельмаш» в 1959 г. было начато серийное производство деревопосадочных машин усиленной конструкции модели КПУ-100, а в 1960 г. – автоматического много целевого погрузчика Д-451, а также насосов для артезианских колодцев значительно улучшенной и облегченной конструкции.

Необходимо отметить, что машиностроительная промышленность Азербайджанской ССР в изучаемый период занимала достойное место в экономике всего бывшего СССР. Бакинские заводы нефтяного машиностроения были единоличными поставщиками основных видов оборудования не только нефтяной промышленности Азербайджанской ССР, но и нефтяным предприятиям, расположенным в различных регионах СССР, а также другим странам мира. 70% производимого в СССР нефтяного оборудования изготавливалось бакинскими заводами. На заводах в Баху выпускалось свыше 500 видов долот для разведывательного, нефтепромыслового оборудования. Около 75% продукции машиностроения Азербайджанской ССР отправлялось на экспорт. Примечательно, что доля нефтяного машиностроения Азербайджанской ССР в внешнеэкономических связях СССР была очень высокой: более чем 80 наименований этого оборудования экспортировалось в 35 стран мира.

Трудно переоценить огромную роль азербайджанских научных центров в развитии нефтяной науки в стране и во всем мире. Вместе с тем, особо следует выделить значение бакинских машиностроительных заводов имени лейт. Шмидта, Кирова, Орджоникидзе, Дзержинского, «Красный пролетарий», «Бакинский рабочий», приборостроительного и других, без продукции которых не было бы развития нефтяных и газовых комплексов СССР.

Однако развал Советского Союза, результатом которого явилось разрушение широко развитой специализации и кооперации, а также разрыв межреспубликанских экономических отношений, негативно отразился на объемах производства заводов нефтяного оборудования в Азербайджанской ССР. Сегодня, когда Азербайджан восстановил свою независимость, и является лидирующим государством на Южном Кавказе, открылись широкие возможности рыночных

взаимоотношений для профилирующей отрасли экономики Азербайджана – нефтяного машиностроения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. .Аббасов М. «Баку в годы Великой Отечественной войны», Баку, «Азернешр», 1967, 264 с.
2. Алигусейнов И.А. «Прошлое и настоящее азербайджанской нефти», Баку, «Азгосиз-дат», 1987, 127 с.
3. Алибекова Н.Р., Раджабов Р.А. «Из страниц истории нефтяной промышленности Азербайджана: взаимосвязи рабочих нефтяной промьппленности Азербайджана и России продолжаются», Известия Высших учебных заведений. Нефть и газ. Баю. № 1-2, 1996. с. 109-112, 189 с.
4. Багиров КМ. «Из истории нефтяного прогресса в Азербайджане». Баку. «Азернешр», 1964, 257 с.
5. Исмайлов Р.Г. «Промышленная нефтепереработка и прогресс нефтехимии», Баку, Азернешр, 1964, 384 с.
6. История Азербайджана, т. 3, Баку. «Азернешр», 1965. ч. I, 537 с, ч. II, 528 с.
7. История индустриализации в СССР. 1926—1941. Доклады и материалы об индустриализации в СССР. 1926—1927. Москва, «Наука», 1969, 405 с.
8. Итоги выполнения первого пятилетнего плана по развитию народного хозяйства Союза ССР. Москва, Издательство Госплана СССР, 1933, 529 с.
9. Кочарли Т. Великий подвиг. Баку, 1965.
10. Раджабов Р. Ленинская школа масс. Баку, 1971.
11. Раджабов Ф.Р., Раджабов Р.А. Научно-технический прогресс и страницы истории нефтяной промышленности Азербайджана. Известия Высших учебных заведений. «Нефть и газ», №3-4, 1997, с. 104-107.
12. Родин С.Г. Эстафета советских пятилеток. Справочник. Москва, 1984.
13. Роль Баку в многосторонних международных связях Азербайджана. Сборник докладов третьего Бакинского международного симпозиума, Баку, «Элм», 1997, 310 с.
14. Советский Азербайджан. Баку, Изд. АН Азерб, 1958, 762 с.

Fuad Rajabov

DEVELOPMENT OF OIL MECHANICAL ENGINEERING IN AZERBAIJAN IN THE 20—50-S OF THE XX CENTURY

SUMMARY

Keywords: oil, the industry, mechanical engineering, specialisation, the worker

In the article the history of development of oil mechanical engineering in Azerbaijan since 1920 to 1960 is considered in detail.

The great achievements of the Azerbaijan engineers and workers are noted in the article. In the specified period they actually constructed anew oil mechanical engineering in Azerbaijan. Having worked hard on creation of the new oil equipment they applied it in manufacture.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ "KİTABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANLARINA MÜNASİBƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Leyla HÜSEYNOVA[285]
Leyla_Huseyinova@hotmail.com

Azərbaycanın orta əsrlər tarixini öyrənmək üçün ən dəyərli mənbələrdən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Oğuz türklərinin bir növ tərcümeyi-halıdır. Azərbaycan xalqının etnogenezini, soy-kökünü, dilini, adət-ənənələrini, qonşu etnoslarla münasibətlərini, dinini, milli-mənəvi dəyərlərini öyrənmək üçün və dünyaya böyük qürurla bəyan etmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əvəzolunmaz mənbədir. Orta əsr tədqiqatçılarının təbirincə desək, Dəmirqapı-Dərbənddən Diyarbəkir və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərindəki Abxaz elinə və Trabzona qədər geniş ərazidə yayılmış, türk dilində danışan böyük bir xalqın - Azərbaycan xalqının tarix və mədəniyyət abidəsidir. [7]

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin XX əsrin sonlarında tariximizin və milli mənəvi dəyərlərimizin dünyaya bəyan edilməsi yolunda gördüyü işlərin ən pik nöqtəsi məhz "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin qeyd olunmasıdır. Heydər Əliyevin 1997-ci il aprelin 20-də imzaladığı "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin qeyd olunması haqqında" tarixi Fərmanda deyilirdi: "Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur." [2]

Üçüncü minilliyin astanasında Ulu öndər Heydər Əliyev həm Azərbaycan ictimaiyyətinin, həm dünya ictimaiyyətinin nəzərini soy-kökümüzün dəqiq ünvanına – "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına cəlb etmişdi. Uzun illərin haqsızlıqlarına son qoyulacaq, xalqımızın milli özünüdərk ideologiyasının, vətənpərvərlik duyğularının təntənəsi baş verəcəkdi. Totalitar sovet rejimi dövründə uzun müddət qadağan olunmuş, pantürkizm damğası vurulmuş "Dədə Qorqud" eposu xalqımıza qaytarılacaqdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclas materialı ilə tanış olduqda görürük ki, Heydər Əliyev yubiley tədbirlərinin ən kiçik detalları ilə də şəxsən maraqlanmış, bütün işlərə özü rəhbərlik etmişdir. Bu, Heydər Əliyevin dəst-xətti idi.

Yubiley tədbirlərinin tərkib hissəsi olaraq 1999-cu ilin oktyabrın 18-də Drezden şəhərində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yubiley mərasiminin keçirilməsi, eyni zamanda Almaniyanın Saksoniya əyalətinin Elm və İncəsənət üzrə Dövlət Nazirliyi və Kral Kitabxanası tərəfindən dastanın əlyazmasının orijinala çox yaxın şəkildə hazırlanmış faksimilesi Azərbaycan nümayəndə heyətinə təqdim edilmişdir. Bu faksimiles Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hədiyyə edilmək üçün təqdim olunmuşdur.

Heydər Əliyev bu aksiyanı Almaniya dövləti ilə Azərbaycan arasında dostluq və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılmış addım kimi qiymətləndirmişdir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması məsələsini əsas tutaraq

---

Leyla Əhliman qızı Hüseynova – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

Heydər Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun Almaniyanın Drezden şəhərinin Kral Kitabxanasında saxlanılan əlyazmasının Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə bağışlanmış faksimilesinin Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna verilməsi haqqında Sərəncam verdi. Bu sərəncamla Ulu öndər bir daha uzaqgörən addım atmış, tədqiqatçıların dastanın bu nüsxəsindən istifadəsi üçün şərait yaratmış oldu.

Türkoloqların, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin böyük əksəriyyəti "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını, başlıca olaraq, xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi araşdırmışlar. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, indinin özündə də tədqiqatlar, əsasən, bu yönümdə davam edir, birtərəfli aparılır. Bu qiymətli abidə tarixi bir mənbə kimi, Azərbaycanın, ümumən, türk xalqları tarixinin qaynağı kimi hələ də dərindən, sistemli şəkildə araşdırılmayıbdır. Halbuki, dastanda Oğuz türklərinin ictimai-siyasi quruluşu və tarixi coğrafiyasının tam mənzərəsini yaratmaq mümkün olur. Professor Yaqub Mahmudovun fikrincə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını araşdıran tədqiqatçıların, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin böyük əksəriyyəti oğuzluğu Azərbaycanda "gəlmə" hesab edir və bu diyara Oğuz türklərinin gəlişini, əsasən, Səlcuq türkləri ilə əlaqələndirirlər. Daha doğrusu, çox hallarda bu cür düşünürlər. Elə buna görə də tarixi keçmiş olduğu kimi təqdim olunmur, əsl tarix kölgədə qalır [6].

Alimin yazdığına görə, boylarda əsasən erkən orta əsrlərdən başlamış XV əsrin sonlarına qədərki minillik tarixi dərindən izlədikcə görürük ki, başlıca olaraq Kür-Araz ovalığı, Bərdə-Gəncə-Gürcüstan ərazisinə qədər, şimal-şərqdə Dərbənd, şimal-qərbdə keçmiş Göycə ətrafı, qərbdə Qara dərə ağzı, Pasenə qədər bu xalqın vətənidir. Mil-Muğan sahəsi onların qışlaqları, Altuntaxt dağları yaylaqlarıdır. Bu mənada onların sabit sərhədlər daxilində doğma yurdları, sərhədlərində keşik çəkdikləri, qoruduqları məmləkətləri vardır ki, bu dairə Azərbaycanın tarixi-coğrafi sərhədlərinə tamamilə uyğun gəlir.

2000-ci ilin aprelində Bakıda türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının, dünya qorqudşünaslarının iştirakı ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi çox böyük təntənə ilə qeyd olundu. Yubiley tədbirlərindən biri olaraq ikicildli "Kitabi-Dədə Qorqud" Ensiklopediyası yaradıldı.

Heydər Əliyev Dövlət Komissiyasının yekun iclasında yubileyin keçirilməsində Azərbaycan rəhbərliyinin qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olduğunu bildirərək demişdir: "Biz komissiyanın ötən iclaslarında da qeyd etmişdik, amma mən bu gün bunu bir daha demək istəyirəm ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı indiyə qədər Azərbaycanda az bir təbəqəyə məlum olan abidədir, əsərdir. Bunu bilənlər bizim tarixçilərimizdir, onların da hamısı yox, o adamlardır ki, "Dədə Qorqud"un tədqiqi ilə məşğul olublar. Bunu bilənlər bizim ədəbiyyatçılarımız, yazıçılarımızdır. Cəsarətlə demək olar ki, onların bəlkə də hamısı yox. Geniş kütləyə, xalqımıza, millətimizə gəldikdə isə, onu demək olar ki, ötən üç il müddətində gördüyümüz işlər, apardığımız təhlillər və bu müzakirələrdə dinlədiyimiz fikirlər təsdiq edir ki, bizim geniş kütləmiz "Dədə Qorqud" haqqında çox az təsəvvürə malik idi, az şey bilirdi. Biz indi bu üç il müddətində - buradakı məruzələr, çıxışlar bunu göstərdi, birincisi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını xalqımıza yaxşı tanıtdıq, ikincisi, dünyaya tanıtdıq, üçüncüsü, tam təsdiq etdik ki, bu, Azərbaycana məxsusdur" [6].

Heydər Əliyev "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının bütün motivləri ilə, dastan haqqında olan elmi araşdırmalarla, əsərlərlə yaxından tanış olduğu üçün elmi-nəzəri

dəyərləndirməyə geniş yer vermişdir. Ulu öndərin təntənəli yubiley mərasimindəki çıxışında dediyi kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" özündə böyük elmi, mədəni, mənəvi fikirlər cəmləşdirən abidədir [3].

Ulu öndərin dastanın yubileyinin qeyd edilməsi münasibəti ilə gördüyü işlər həm də təbliğat-təşviqat xarakteri daşıyırdı. Çünki Heydər Əliyevin siyasi-dövlətçilik fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərindən biri xalqımızı dünyaya tanıtmaq, Azərbaycanın dünyada layiqli yerini tutmasını təmin etmək idi. O, yubiley mərasimindəki nitqində xalqımızın mənsub olduğu dəyərləri fəxarət hissi ilə dünyaya bəyan etmişdir: "Kitabi-Dədə Qorqud" bizim ana kitabımızdır. Dədə Qorqud bizim ulu babamızdır, əcdadımızdır. Biz fəxr edirik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi tarixi abidəmiz vardır, fəxr edirik ki, Dədə Qorqud kimi ulu əcdadımız vardır" [2].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ərsəyə gələn yubiley mərasimləri və onun tarixi nitqi həm də bəyanat xarakteri daşıyırdı. O, xalqımızı, dünya azərbaycanlılarını müstəqil dövlətimizin gələcəyi naminə birliyə çağırırdı: "Kitabi-Dədə Qorqud"un birliyə çağırışı bu gün hər birimiz üçün lazımdır. Dövlət müstəqilliyi yolu ilə gedən, ölkədə hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu aparan Azərbaycanda milli birlik, milli həmrəylik hər şeydən vacibdir. Bu gün biz "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyini təntənəli bayram edərək, onun bu vəsiyyətlərinə sədaqətimizi bildiririk və bəyan edirik ki, Azərbaycan xalqı müstəqillik yollarında qarşıda duran bütün ağır və çətin məsələlərin həll edilməsində daha da bir, daha da əlbir olacaqdır və daim irəliyə doğru gedəcəkdir"[3].

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə təntənəli qeyd olunması məqsədyönlu uzaqgörən siyasət idi. Bu böyük tarixi mənbəyə Ulu öndərin elmi-nəzəri təhlillərlə və praktik işlərlə münasibət bildirməsi bir çox elmi əsərlərin yazılmasına səbəb oldu. Əldə etdiyimiz nəticələrdən ən əsası odur ki, Heydər Əliyev yubiley tədbirlərinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etməklə əslində ermənilərin çoxdan təbliğ etdiyi məsələlərdən biri – azərbaycanlıların Qafqazda "gəlmə və ya yerli xalq" olması polemikasına tutarlı cavab verdi. Ölkənin qabaqcıl tarixçiləri, ədəbiyyatçıları, qorqudşünasları, rəssamları, digər elm və mədəniyyət xadimləri bu tarixi məsələ ətrafından səfərbər olaraq azərbaycanlıların Qafqazın qədim köklərə malik yerli xalq olması məsələsini sübuta yetirdilər. Bu böyük və uzaqgörən layihənin ideya müəllifi Ulu öndər Heydər Əliyev idi. Ermənistanla müharibə şəraitində olduğumuz bir dövrdə silahsız mübarizə forması olan informasiya müharibəsinin aparılması, dünya mətbuatında və beynəlxalq təşkilatlarda erməni lobbisinin güclü təsirlərini zəiflətmək, azərbaycanlıların lobbisinin təsirlərini artırmaq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prinsiplərindəndir. Lakin bu işi incə motivlərlə həyata keçirmək asan iş deyil. Neft strategiyasından istifadə edərək Qafqazda həyata keçirilən mühüm layihələrdən Ermənistanı kənarda qoymaq, iqtisadi manevrlərlə qonşu respublikanı qazana biləcəyi gəlirlərdən məhrum etmək siyasəti öz səmərəli bəhrəsini bugünkü Ermənistanın iqtisadi-siyasi böhranları ilə verir.

Ümummilli liderin siyasəti az vaxtda tariximizin, mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin dünya mədəni irsinin bir hissəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövləti XXI əsrin başlanğıcında həyata keçirdiyi bir çox elmi-praktiki layihələrlə türk dövlətləri içərisində də öz mövqeyini, nüfuzunu

bildirdi. Bu, xarici siyasətin daha bir prinsipi idi – türkdilli dövlətlərlə dostluq və qardaşlıq münasibətlərini qoruyub inkişaf etdirmək, tarixən baş verən səhvləri təkrarlamamaq mövqeyindən çıxış etmək.

Bu gün dünya ictimaiyyəti Azərbaycanı tanıyır. Azərbaycan artıq postsovet respublikası kimi deyil, müstəqil, suveren dövlət olaraq Şərqlə Qərbin dəyərlərinin culğalaşdığı, özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir respublika kimi tanınır.

İyirmi iki illik tarixində əldə olunan uğurlar gənc Azərbaycan Respublikasının dünyanın geosiyasi xəritəsində özünəməxsus yer tutması ilə nəticələnmişdir. Bu yolda tarix məsələlərinin həyata keçirilməsinin rolu danılmazdır. Davamlı təbliğat, mütəmadi tanıtımlar öz nəticəsini vermişdir. Artıq Azərbaycan postsovet respublikalarından biri kimi yox, Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti kimi, iri neft ölkələri sırasına qoşulan, bu günü və gələcəyi parlaq görünən bir respublika olaraq tanınır.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Vətən tarixinin təbliği, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələləri davam etdirilir. 2010-cu il sentyabrın 1-də Dövlət Bayrağı Meydanı açıldı. Belə bir meydanın təşkili dünyanın diqqəti Azərbaycanda gedən iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni proseslərə yönəldiyi bir vaxtda Prezident İlham Əliyevin və onun vasitəsilə Ulu öndər Heydər Əliyevin Vətən tarixinə verdiyi ən yüksək qiymət hesab edilir.

Hələ 2000-ci ilin aprelində Ümummilli lider Heydər Əliyev "Dədə Qorqud heykəli və Dədə Qorqud dünyası" tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması haqqında" Fərman imzalayıb. Bu işin davamı olaraq Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasındakı monumental heykəltəraşlıq abidələri, xatirə-memorial və memarlıq kompleksləri haqqında" 2007-ci il 2 aprel tarixli Sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinə həmin Fərmanın icrasını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görmək tapşırılıb. Bunun nəticəsi olaraq 2013-cü il dekabr ayının 13-də Bakı şəhərində Dədə Qorqud parkı və bu parkda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının boylarını özündə əks etdirən heykəlin açılışı oldu. Bu, Azərbaycan tarixi məsələlərinin həyata keçirilməsinin davam etdiyini göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatlar, daxili və xarici siyasət içərisində elm məsələləri və konkret olaraq tarix elmi məsələləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu da bu məsələlərin həyata keçirilməsində öndərlik edir. Belə ki, Azərbaycan tarixi problemlərini əhatə edən yeni elmi əsərlər, tədqiqatlar, tarixi kitablar dünyanın bir çox ölkələrində əcnəbi dillərdə çap edilir. ABŞ-da, İngiltərədə, Almaniyada, Rusiyada, Fransada, İtaliyada və digər ölkələrdə Azərbaycan tarixinə həsr edilmiş əsərlər çap edilərək təbliğat işləri davam etdirilir. Beynəlxalq elmi konfranslar keçirilir, Avropanın və türkdilli ölkələrin alimləri ilə tarix elmi problemləri ətrafında sıx əməkdaşlıq aparılır. Artıq Amerika və Avropa alimlərinin əsərlərində də Azərbaycan gerçəklərinə yer verilir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İlham. İnkişaf–məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar: avqust 2003 – oktyabr 2003, II kitab, Bakı: Azərnəşr, 2009, 432 s.
2. "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin qeyd olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 20 aprel 1997-ci il / "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası, I cild, Bakı: Öndər, 2004, 622 s.
3. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. 9 aprel 2000-ci il / Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 26-cı kitab.

Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Bakı: Azərnəşr, 2009, s.177.
4. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının yekun iclasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı. Bakı, 14 aprel 2000-ci il / Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 26-cı kitab. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Bakı: Azərnəşr, 2009, s. 299.
5. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası: 2 cilddə / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. II cild, Bakı : Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.
6. Mahmudov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanın çağlayan tarix bulağı. / Bakı: Azərbaycan qəz..,1997, 4; 7; 9 dekabr.
7. Mahmudov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud-1300": Oğuzun mədəniyyət və mənəviyyat dünyası. / Bakı: Respublika qəz.., 2000, 8 aprel.
8. Mahmudov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbədir. // Dədə Qorqud-1300. Bakı: BDU, 1999, s. 11-25.

Leyla Huseynova

ON THE QUESTION OF THE EPIC "KITABI-DEDE KORKUT" IN HEYDAR ALIYEV HERITAGE

SUMMARY

The most valuable sources for the study of medieval history of Azerbaijan is the epic "Kitabi - Dede Korkut," which is considered by many historians biography oguz turks. In the late twentieth century the peak point of the visionary work of Heydar Aliyev was a solemn celebrated 1300 anniversary of epos "Kitabi Dede Korkut".

Лейла Гусейнова

К ВОПРОСУ ОБ ЭПОСАХ "КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ" В НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Наиболее ценными источниками для изучения средневековой истории Азербайджана является эпос "Китаби – Деде Горкуд", который многими историками считается биографией огузских тюрков. В конце XX в. пиковой точкой дальновидной работы Гейдара Алиева было торжественное празднование 1300 летия эпоса "Китаби-Деде Горкуд".

REGİONDA HƏRBİ-SİYASİ PROSESLƏR VƏ QUBA QƏZASI

Rəşxəndə BAYRAMOVA[286]

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Quba qəzası, Denikin təhlükəsi, sovet işğalı

Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra regionda cərəyan edən geosiyasi və hərbi-siyasi proseslər, hakimiyyət uğrunda müxtəlif qüvvələrin mübarizəsi Azərbaycana, o cümlədən onun Rusiya ilə həmsərhəd olan Quba bölgəsinə birbaşa təsir göstərirdi.

1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq Şimali Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü üçün real təhlükə yaratdı. Denikin qoşunlarının Dağıstana soxulması bu təhlükəni daha da artırdı və Azərbaycanın şimal bölgəsi olan Quba qəzasında ictimai-siyasi sabitliyə öz mənfi təsirini göstərməyə başladı. 1919-cu ilin mayında Denikin qoşunları Petrovsk və Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanın dövlət sərhədlərinə çıxdılar. Mayın 23-də Dağıstan Respublikası buraxıldı. Onun yerinə Denikinin əlaltısı, çar generalı Xəlilovun oyuncaq hökuməti quruldu. Çar generallarının və zabitlərinin Azərbaycan müstəqilliyini tanımaqdan imtina etmələri və onu Rusiyanın tərkib hisssəi hesab etmələri onların müstəqil respublikaya qarşı təcavüzkar planlarını sübut edirdi. Belə şəraitdə Azərbaycan hökuməti və parlamenti yaxınlaşmaqda olan təcavüzün qarşısını almaq üçün müəyyən hərbi, siyasi-diplomatik addımlar atsa da Denikin təhlükəsi günü-gündən daha real xarakter alırdı. Denikin təhlükəsi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan parlamentin bir sıra iclaslarında, o cümlədən 1919-cu il mayın 26-da və iyunun 5-də keçirilmiş iclaslarında müzakirə edildi.

Hələ Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının nümayəndəliyinin Paris Sülh Konfransına Memorandumunda Azərbaycanın şimal sərhədləri aydın və səlis göstərilmişdi. Həmin sənədə görə Kür və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytmaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi Azərbaycanın mübahisəsiz əraziləri hesab olunurdu (10, s.203). İngilis qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı qüvvələrinin başçısı general Q.Korinin Qafqaz respublikaları ilə Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri (Denikin qoşunları) arasında müəyyənləşdirdiyi birinci demarkasiya xəttinə görə Dağıstan ərazisinin böyük bir hissəsi Azərbaycanın təsir dairəsinə düşürdü (17, s.266-268). Dərbəndin tutulması Denikin ordusu tərəfindən ingilis komandanlığının müəyyənləşdirdiyi demarkasiya xəttinin birbaşa pozulması oldu.

Azərbaycan hökuməti dövlət sərhədlərinə təcavüzün qarşısını almaq üçün bir sıra hərbi tədbirlər görməli oldu. Şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün hərbi nazirin 19 iyun 1919-cu il tarixli əmri ilə Xaçmaz dəstəsi yaradıldı (14, s. 420-421). 4-cu Quba piyada alayının komandri polkovnik Kəsəmənski dəstənin rəisi təyin olundu (5, v. 328). Denikin təhlükəsi ilə mübarizə məqsədi ilə Azərbaycan ərazisində, əsasən Quba və Bakı qəzalarında könüllü dəstələrin yaradılmasına başlanılmışdı. Hələ 1919-cu il aprelin 30-da Azərbaycan parlamenti tərəfindən könüllü dəstələrin yaradılması ilə bağlı komissiya təşkil olunmuş və komissiya bu məqsədlə əhaliyə müraciət etmişdi. Bu işdə Quba əhalisi

---

Rəxşəndə Qurban qızı Bayramova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

xüsusi fəallıq göstərirdi. Quba qəzası rəisinin sərəncamı ilə silahlanmış qubalılar Samurçay xəttində mövqe tutmuşdular. Lakin qeyri-mütəşəkkil kütlənin sərhədlərdə cəmləşməsini sərhəd münaqişəsinə və denikinçilərlə arzuolunmaz toqquşmalara gətirə biləcəyindən ehtiyat edən hərbi nazir bu dəstənin sərhəd xəttindən bir qədər geri çəkməyi və Quba partizanlarının Bakı alayının komandanlığına tabe etdirməyi məqsədəuyğun hesab etmişdi. Bu addım bir tərəfdən bütün silahlı qüvvələri vahid komandanlıq altında birləşdirmək zərurətindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən denikinçilərə Azərbaycan tərəfini təcavüzkar hərəkətlərdə günahkarlandırmaq və sərhədə doğru irəliləməsi üçün bəhanə verməmək zərurətindən irəli gəlirdi. Hərbi nazirin sərəncamı ilə «Tatar» polku və zirehli qatar şimal sərhədinə göndərilmiş və Bakı qarnizonunun rəisi general Usubov Xaçmaz dəstəsinin rəisi təyin edilmişdi (16,s.331-332). General Mehmandarov özü də şimal sərhədində vəziyyətlə tanış olmaq üçün Quba qəzasına səfər etmişdi. Azərbaycan hərbi kəşfiyyatı Könüllülər ordusunun hərəkətləri barədə kifayət qədər məlumatlara malik idi. Agentura məlumatlarına görə Dərbənddə çoxlu sayda hərbi qüvvə, texnika, toplar cəmləşdirilmiş, buraya 2 hərbi eşalon göndərilmişdi. Aeroplanlarla Azərbaycan ərazisində edilən uçuşlar yerli əhalini vahimədə saxlamaq məqsədi güdürdü. Qızılburuna qədər bütün Azərbaycan ərazisini tutmaq denikinçilərin ilkin planına daxil idi. Beləliklə də, bütün Quba qəzası itirilmiş olurdu. Bu məqsədlə onlar tərəfindən hətta Leontyev familiyalı birisi Quba qəzasına rəis təyin olunmuşdu. Bakıda yerləşən ingilis komandanlığı da təcavüzkara açıq şəkildə hərbi yardım göstərirdi.

Denikinin təcavüzkar hərəkətlərinin genişlənməsi Azərbaycan xalqında dərin hiddət doğururdu. Respublikanın bir çox şəhərlərində əhali mitinq və yığıncaqlar keçirərək çar generalının hərəkətlərinə öz etirazlarını bildirirdilər. Belə etiraz mitinqlərindən biri də 1919-cu il iyunun 6-da Quba şəhərində keçirildi. Qəzanın müxtəlif yerlərindən – Qusar, Rustov, Dəvəçi, Müşkür, 5-ci sahə nahiyələrində gəlmiş minlərlə əhali Azərbaycan parlamentinə və hökumətinə müraciət edərək onların adından müttəfiqlər komandanlığına və Denikinə öz etirazlarını bildirmişdilər. Denikinçilərin Qızılburun stansiyasını Azərbaycanla onlar arasında ayrıcı xətt kimi bildirmələri qubalıları daha çox hiddətləndirmişdi. Ona görə də mitinq iştirakçıları qətiyyətlə bəyan etmişdilər ki, qəzanı və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasını qara çar generallarının yürüşlərindən və təcavüzündən qorumaq üçün bütün uşaqlar və qadınlar əldə silah son qanlarına qədər mübarizə aparacaqlar (16, s.335-336; 15, 1919, 10 iönə). Mitinqi aparan Əliheydər Əminovun və katibi Xəlil Ağayevin imzaladıqları teleqramda daha sonra bildirilirdi: «qoy mədəni İngiltərənin nümayəndələri öz əllərini Quba qəzasının sülhsevər azərbaycanlı müsəlmanlarının qanı ilə yusunlar. Doğrudanmı mütəfəkkirlərin komandanlığı düşünür ki, Azərbaycan müsəlmanları çar nökərlərinin onların ən müqəddəs hisslərini, şərəf və dinlərinin tapdaladıqları Nikolay dövrünü unutmuşlar? Əgər bunu dağıstanlılar unudublarsa, azərbaycanlılar unutmayıblar. Bizdə general Xəlilovlar* və Hacı Muradlar** kimi satqınlar yoxdur» (16, s.335-336).

* Dağıstan Respublikası məhv edildikdən sonra Denikin tərəfindən qondarma müvəqqəti hökümətin başçısı təyin edilmiş Xəlilov nəzərdə tutulur.

** Hacı Murad şeyx Şamilin silahdaşlarından biri olmuş və ona xəyanət edərək çar mütləqiyyətinin tərəfinə keçmişdi.

General Denikinin nümayəndəsi Erdelinin Könüllülər ordusunun Qızılburun-Zaqatala xəttinə qədər irəliləyəcəyini və əgər Azərbaycan maneçilik törədərsə, bu müharibənin elan ediləcəyi kimi başa düşəcəkdir» kimi tələbləri onların gələcək planını Bakı şəhəri ələ keçirməkdən ibarət olduğunu açıq sübut edirdi (16, s.335-336; 15, 1919, 10 önə).

Denikin təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hakimiyyətinn qərarı ilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradılmış, ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan edilmişdir. Düşmənlə mübarizə üçün hərbi hissələr formalaşdırılırdı. Quba qəzasında isə yerli əhali arasında səfərbərlik həyata keçirilirdi. Yaxınlaşmaqda olan ümumi təhlükənin qarşısının alınması üçün Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq güclndirildi və bünü hüquqi bazası olan hərbi saziş imzalandı(1, s.186).

1919-cu il avqustun əvvəllərində ingilis komandanlığı Azərbaycanla Könüllülər ordusu arasında yeni demarkasiya xətti elan etdi. Bu xətt indi Samur çayından keçməli idi ki, bununla da Denikin qoşunlarının Azərbaycan sərhədlərinin təmas xəttinə kimi maneəsiz irəliləmək imkanı yaranırdı. Belə şəraitdə Azərbaycanın hərbi rəhbərliyi ölkənin təhlükəsizliyi üçün bir sıra əlavə hərbi-müdafiə tədbirləri görməli oldu. Bu tədbirlərin bəziləri Quba qəzasını da əhatə edirdi. Qəza ərazisində ölkənin şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üç xətt boyunca planlaşdırılırdı: 1) Xəzri mövqeləri (ön xətt); 2)Sarvan xətti (aralıq xətti); 3) Hilhil xətti (arxa xətt). Bunlardan başqa, Samur körpüsü ətrafında və Mixaylovsk limanında möhkəmləndirilmə işlərin aparılması nəzərdə tutulurdu(16, s.345-347). Bu məqsədlə həmin xətlərdə mövqelərin gücləndirilməsi, kommunikasiya xətlərinin və şosse yolların bərpası təklif olunurdu.

General Usubovun mülahizələrinə görə Bakını tutmaq üçün Denikin ordusu üç yoldan istifadə edə bilərdi. Dərbənd-Quba–Bakı torpaq yolu, Dərbənd-Bakı dəmir yolu və Dərbənd-Bakı dəniz yolu. Dərbənddən gələn şosse yolu Qubada qurtarırdı və Bakıya qədər yol qoşunların irəliləməsi üçün əlverişsiz hesab edilirdi. Dəniz yolu ilə isə ağır texnikanın daşınması müəyyən çətinliklərlə bağlı olduğundan düşməsi ehtimal olunan hərəkətinin qarşısını almaq üçün Usubov Dərbənd Bakı dəmir yolunun mühafizəsinin möhkəmləndirilməsini vacib hesab edirdi (6, v.114). Quba şəhəri dəmir yolu xəttindən bir qədər aralı olsa da o Könüllülər ordusunun sağ cinahının təhlükəsizliyi baxımından mühüm rol oynayırdı, eyni zamanda yerli əhalinin silahlı dəstələrinin neytrallaşdırılması baxımından da Qubanın tutulması mühüm hərbi vəzifə hesab edilirdi.

Şimal sərhədlərinin qorunması üçün 2-ci diviziyanın komandanlığının sərəncamında 4-cü Quba piyada alayı, 5-ci Bakı piyada alayı, 3-cü Gəncə piyada alayının xüsusi toboru, zirehli qatar, 2 top batereyası var idi (13, s.36). Mümkün təhlükənin qarşısını almaq üçün könüllü partizan dəstələrindən istifadə edilməsi də planlaşdırılırdı. Əgər Zaqatala və Nuxa partizanlarına könüllülər ordusunun arxasında hərəkət etməyi və onunla Dağıstan ərazisində mübarizə aparmaq vəzəifəsi tapşırılmışdısa, Quba partizanlarından əraziləri yaxşı tanıdıqları üçün kəşfiyyat aparılmasında, cinahların qorunmasında, düşmənin hərəkət etməsinə maneçilik törətmək üçün təxribatlar həyata keçirilməsində istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 4-nü Quba piyada alayına Ləcət-Xəzri müdafiə xəttini qorumaq tapşırılmışdı (6, v.70). 1919-cu il noyabrın 13-də Xaçmaz dəstəsi ləğv olunaraq əvəzində Quba dəstəsi yaradıldı və onun tərkibinə Quba qəzasında yerləşən hərbi hissələr daxil edildi. Polkovnik Kəsəmənski Quba dəstəsinin və Qusar qarnizonunun rəisi təyin edildi, qəzada yerləşən bütün qanunlar, o cümlədən Quba qəza hərbi rəisi ona tabe

etdirildi. Həmin gün dəstənin qərargahı Qusara köçürüldü (7, v.137). Düşmən qüvvələri ilə mümkün toqquşma zamanı nəqliyyat kommunikasiya və temqraf əlaqəsinin kəsilməsi mümkünlüyünü nəzərə alaraq Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi şimaldakı qoşun bölmələri ilə rabitəni təmin etmək üçün əlavə teleqraf xəttlərinin çəkilməsini də məqsədəuyğun hesab etmişdi, bu xətt Quba-Şamaxı-Bakı xətti olması idi. Bu, orduya manevr azadlığı imkanı yaratmaqa və arxa ilə əlaqənin təmin etməyə imkan verərdi. Hərbi məqsədlər üçün həmçinin Quba–Şamaxı yolunun da qaydaya salınması nəzərdə tutulmuşdu. Bütün bu təkliflər Dövlət Müdafiə Komitəsinin sentyabr ayının 18-də keçirilmiş iclasında müzakirə olunaraq qəbul edilmişdi (9, v.31). Quba qəzasının əhalisi sərhəd-mühafizə işində istehkamların yaradılmasında və səngərlərin qazılmasında yaxından iştirak edirdi. Qəzada partizan dəstələrinin yaradılması bilavasitə qəza rəisinin və Quba dəstə rəisinin rəhbərliyi ilə aparılırdı.

Arxiv sənədləri sübut edir ki, Ermənistan Respublikası ilə Könüllülər Ordusu arasında sıx əlaqələr mövcud idi. Könüllülər Ordusunun cənuba doğru irəliləməsindən istifadə edən ermənilər Zəngəzurda və Qarabağda təxribat hərəkətlərini genişləndirilməklə, Azərbaycan qoşunlarının şimal sərhədini müdafiəsiz qoymaq istəyirdilər. Eyni zamanda denikinçilər də sərhəddə təxribatlar törətməklə erməni qoşunlarına qarşı Azərbaycan ordusunun genişmiqyaslı əməliyyatlar aparmasının qarşısını almaq məqsədi güdürdülər.

Lakin Dağıstanda yerli qüvvələrin Könüllülər Ordusuna qarşı fəallığının artması, eləcə də Rusiyada vətəndaş müharibəsində vəziyyətin bolşeviklərin xeyrinə dəyişməsi Denikin qoşunlarının Azərbaycana soxulmasını təxirə saldı. Təhlükənin bir qədər zəifləməsinə görə hərbi rəhbərlik tərəfindən Quba dəstəsi ləğv edilərək Qusar qarnizonunu formalaşdırdı və polkovnik Sofiyev qarnizonun rəisi təyin edildi.

1920-ci ilin yazında Qarabağda və Zəngəzurda ermənilərin yenidən fəallaşmasına görə şimal sərhədini müdafiə edən Azərbaycan ordu hissələri – Quba, Bakı piyada alayları, tatar süvari alayının bölmələri Qarabağa göndərilmiş, nəticədə şimal sərhədləri müdafiəsiz qalmışdı. Yaranmış yeni hərbi şərait Azərbaycan üçün başqa bir təhlükə - bolşevizm təhlükəsini yaratdı. Bolşevik qoşunlarının cənuba doğru irəliləməsi ilə bu təhlükə reallığa çevrildi. Azərbaycan ordu hissələrin Qarabağda və Zəngəzurda hərbi əməliyyatlar apardığından şimaldan XI Qırmızı Ordunun Azərbaycana maneəsiz daxil olaraq qısa zamanda Bakının tutması üçün şərait təmin olunmuşdu. Bunu Qırmızı Ordu komandanlığı da əla bilirdi (10, s.497). Bakıdakı siyasi şərait, hakimiyyət böhranı da təcavüz faktını asanlaşdırırdı. Bolşevik rəhbərliyi Azərbaycanın şimal sərhədlərinin mühafizəsi haqqında müfəssəl məlumatlara malik idi. Bunu Qırmızı Ordunun tərkibində olan və sonralar bu hadisələri qələmə almış İ.Dudin də öz xatirələrədə qeyd edir (18, 37-38).

1920-ci il martın 28-də Petrovski şəhəri XI Qırmızı Ordu tərəfindən ələ keçirildi. Bolşevik rejiminin Şimali Qafqazda denikinçi qüvvələrə qalib gəlməsindən sonra Bakıda və digər bölgələrdə olduğu kimi Quba qəzasında da yerli bolşeviklər Rusiyadan, eləcə də Bakı bolşeviklərindən hərbi-siyasi, maliyyə dəstəyi olaraq Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı açıq-aşkar təxribat fəaliyyətinə keçdilər. Baş nazir H.B.Yusifbəylinin daxili işlər nazirinə göndərdiyi 8 mart 1920-ci il tarixli məktubda Dağıstan bolşeviklərinin Azərbaycan bolşeviklərindən insani və maddi yardım aldıqları bildirilir, ondan bolşeviklərin Azərbaycandan Dağıstana və əksinə maneəsiz keçməsinin qarşısını almaq üçün bütün tədbirləri görmək tələb olunurdu (2, v.24).

Rusiyada vətəndaş müharibəsinin gedişində bolşeviklərin qələbəsindən ruhlanan yerli bolşeviklər də baş qaldırmışdı. Bolşeviklər hətta Quba qarnizonunun əsgərləri arasında belə açıq təbliğat aparırdılar. Bunu Quba qəza rəisi Talıbxanov Bakı qubernatoruna 11 mart 1920-ci il tarixli məktubunda təsdiq edirdi (2, v.80). Qarnizonda hətta bolşeviklərin öz partiya özəyi belə mövcud idi (2, v.10). Bolşeviklərin əsgərlər arasında təbliğatının qarşısını almaq məqsədi ilə qarnizon rəisi Məmmədbəyov diviziyon komandiri ilə birgə təbliğatçıların müəyyənləşdirilib cəzalandırılması üçün fövqəladə tədbirlər görməyə başlamışdı. Qarnizon əsgərlərini bolşevik təbliğatını təsirindən qorumaq üçün onlar təcrid olunmuş, əsgərlərin müxtəlif pritonlara, çayxanalara getməsi, eləcə də kazarmalara kənar şəxslərin daxil olması qadağan edilmişdi (2, v.37).

Bolşeviklərin Azərbaycana daxil olmasının qarşısını almaq məqsədilə Quba qəza rəisinin Ağabəyovun sərəncamı ilə qəzanın Dağıstanla sərhədboyu iki yerdə – Yalama və Xəzri rayonlarında mühafizə təşkil olunmuşdu. Yalamada mühafizəni yerli sakinlərdən ibarət 20 nəfərlik dəstə Ləcət və Xudat kəndlərində həyata keçirirdi. Xəzrədə də sərhəd xalq milisi və post mühafizəçiləri tərəfindən qorunurdu. Qusar pristavına mühafizə üçün yerli sakinlərdən milisə kömək məqsədilə dəstə yaratmaq tapşırılmışdı. Qəza rəisi tərəfindən sahə rəislərinə sərhədin mühafizəsinə diqqəti artırmaq üçün müvafiq göstərişlər də verilmişdi. Qəzanın daxilində boleviklərlə mübarizə aparmaq, bolşevik təbliğatı aparan şəxslərin fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün tədbirlər gücləndirilmişdi(4, v.2).

Azərbaycan işğalı ərəfəsisndə XI Qızıl Ordu hissələri artıq Dərbənddə idi və zirehli qatarlarla Dərbəndlə Samur çayı üzərindəki körpü arasında manevr edərək dəmiryolu xəttini qoruyurdular. Qırmızı Ordunun şəxsi heyəti 72472 nəfərdən ibarət idi (14, s.438). İşğal ərəfəsində Quba bolşevikləri də fəallaşmışdılar. AKP MK göstərişi ilə antidövlət ünsürlərdən ibarət silahlı dəstələr təşkil olunmuş, silahlı üsyan qərargahı yaradılmışdı. Mühafizəsiz qalmış sərhədin qorunmasında Qubadakı hərbi hissələrin və yerli könüllü dəstələrin köməyindən istifadə olunması qərara alınmışdı. 4-cü Quba piyada alayının komandiri vəzifəsini icra edən kn. N.Tumanovun Ə.A.Şıxlinskiyə verdiyi məlumata görə Xaçmazdakı hərbi hissələri gücləndirmək və düşmən haqqında məlumat almaq, kəşfiyyat işlərini təşkil etmək üçün buraya qubalılardan ibarət 4 rota, 3№-li zirahli qatar, Yalamadan isə 70 nəfər göndərilmişdi (16, s.374).

1920-ci ilin aprelin 27-ə keçən gecə işğalçı qoşunlar 5 zirehli qatarla Azərbaycan sərhədini pozaraq müstəqil dövlətə qarşı hərbi təcavüzə başladılar. Yalamada, daha çonra Xudat və Xaçmaz stansiyalarında Azərbaycan ordusunun azsaylı bölmələri onlara müqavimət göstərsələr də qüvvələrin qeyri-bərabərliyi ücbatından işğalçı qoşunların qabağını almaq mümkün olmadı (19, s.269).

Şimal sərhəddində yalnız 3 min qüvvə var idi və bu qüvvə sərhəd boyunca səpələnərək əsasən Qusar-Quba-Xudat rayonunda yerləşdirilmişdi. Praporşik Babayevin komandanlığı altında iki rota, pulemyot komandası və atlı divizyonu qeyri-bərabər döyüşlərdən sonra geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Ləcət keçidində, Xudat stansiyasında da düşmənə müqavimət göstərilsə də onun qarşısını almaq mümkün olmadı. Zirehli qatarın ardınca aprelin 27-də səhər erkən Qırmızı Ordunun 7-ci süvari və 31-ci piyada diviziyaları da sərhədi keçərək Quba qəzasının Qullar kəndinə daxil oldular. Qusar qarnizonu müqavimətsiz təslim oldu. Həmin gün 7-ci diviziyanın süvari polkları Quba şəhərini zəbt etdilər. Y.Tokarjevskinin yazdığına görə Qubada və Qusarda

Azərbaycan ordusunun 31 zabiti və 500 əsgəri əsir götürülmüş, ümumiyyətlə isə müdaxilə zamanı 5 min əsgər əsir düşmüşdü (19, s.269).

Beləliklə bir gün ərzində Quba qəzasının bütün ərazisini ələ keçirən işğalçı qoşunlar qısa müddətdə Azərbaycanın bütün ərazisini də tutaraq müstəqil dövlətin - Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığına son qoydular. Həmin dövrdə Quba qəzasında yerləşən Azərbaycan ordusunun bölmələri XI Qırmızı Ordunun 20-ci diviziyasını tabe etdirildi.

Qəza işğal edildiyi gün – aprelin 27-də Qırmızı Ordu zabitlərinin iştirakı ilə 7 nəfərdən ibarət Quba Qəza İnqilab Komitəsi yaradıldı. Yerlərdə sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün kənd və nahiyələrdə də inqilab komitələri yaradıldı, və bu proses iyun ayının ortalarına qədər başa çatdırıldı. Həmin dövrə qədər 180-dən artıq inqilab komitəsi yaradılmışdı. «Əksinqilabi» qüvvələrlə mübarizə üçün fövqəladə komissiya təşkil olunmuş, Q.Musabəyov qəza üzrə fövqəladə komissar, Suslov adlı biriisi isə onun müavini təyin olunmuşdular. Müvafiq komissiyalar nahiyələrdə də yaradılmışdı.

Cümhuriyyət dövrində yaradılmış bütün hakimiyyət strukturlrının ləğvinə qərar verilmişdi. Qəza İnqilab komitəsinin 3 may 1920-ci il tarixli qərarı ilə bütün əksinqilabi partiya və təşkilatların fəaliyyəti qadağan edildi. Elə həmin gün F.Abbasovun sədrliyi ilə AK(b)P Quba qəzası komitəsi yaradıldı. Bununla da Quba diyarı özünün yeni tarixi inkişaf mərhələsinə – sovet dövrünə qədəm qoydu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920, Bakı, Elm, 1998, 336 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, s. 7, iş 18.
3. ARDA, f. 894, s. 7, iş 26.
4. ARDA, f. 894, s. 7, iş 32.
5. ARDA, f.2894, s. 6, iş 1.
6. ARDA, f.2898, s.1, iş 6.
7. ARDA, f.2898, iş 11.
8. ARDA, f.2898, iş 29.
9. ARDA, f.2898, iş 39.
10. Həsənli S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, 1918-1920. Bakı, 2009, 527 s.
11. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, Azərnəşr, 1993, 362 s.
12. Osmanlı H. Şimal sərhədləri və Bakı rayonun müdafiəsi tarixindən. Bakı, Aytac, 1999, 123 s.
13. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, Hərbi nəşriyyat 1998, 488 s.
14. «Азербайджан», 1919.
15. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Армия. Документ и материалы, Баку, Азербайджан, 1998, 440 с.
16. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика. Документы и материалы. Баку, Азербайджан,1998, 632 с.
17. Дудин И. Прорыв бронопоездов, Баку, Азернешр, 1970, 76 с.
18. Токаржевский Е. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, Изд. АН., 1957, 332 с.

Рашханда Байрамова

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В РЕГИОНЕ И КУБИНСКИЙ УЕЗД

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Кубинский уезд, Деникинская угроза, советская оккупация

В статье освещается военно-политическая процессы, происходившие в Кубинском уезде Азербайджана в конце 1919 – начале 1920 гг., в связи с наступлением Деникина, а затем

надвигающейся советской угрозой. Подробно рассматриваются военно-политические меры, принятые правительством для защиты северных границ от вторжения войск противников азербайджанской независимости.

Rashhanda Bayramova

MILITARY-POLITICAL PROCESSES IN THE REGION AND COUNTY GUBA

SUMMARY

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, the Guba district, Denikin threat, the Soviet occupation

The article highlights the military and political processes taking place in the Guban district of Azerbaijan in late 1919 - early 1920. With the advent of Denikin and then looming Soviet threat. Detail the military and political measures taken by the Government to protect the northern borders from invasion of enemies Azerbaijani independence.

CAR-BALAKƏN CAMAATLARININ RUS ÇARİZMİNƏ QARŞI AZADLIQ MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN (XIX ƏSRİN İLK OTUZİLLİYİ)

Ənvər MƏMMƏDOV[287]

Açar sözlər: müstəmləkə siyasəti, işğal, çarizm, üsyan, Car-Balakən, azad icmalar.

Azərbaycanın şərqlə qərb arasındakı ticarət yollarının üzərində yerləşməsi onu həmişə iri imperiyaların maraq dairələrinə salmışdı. Bu ərazi vaxtaşırı qüdrətli imperiyaların toqquşmasından yaranan mübarizədə daimi döyüş meydanına çevrilirdi. Şübhəsiz ki, mühüm strateji əhəmiyyətli coğrafi mövqedə yerləşən Car-Balakən bölgəsi bu münaqişələrdən daha çox zərər çəkmişdi. Əsrlər boyu işğalçılara qarşı mübarizədə bərkimiş Car-Balakən camaatlığı Rusiyanın Qafqaza gəlişi ərəfəsində güclü bir qurum idi.

XVIII əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi vəziyyətlə əlaqədar ayrı-ayrı xanlıqlar, Gürcüstan və Dağıstan feodal hakimləri arasında gedən çəkişmələrdə Car-Balakən çamaatlığı da fəal iştirak edirdi. Şəki, Şirvan, Gəncə, Qarabağ xanları, Axalsıx, Qars paşaları və Gürcüstan çarları yüksək döyüş qabiliyyətli camaatlığın qüvvələrindən həvəslə istifadə edirdilər (12, s.396). Tiflisdəki fransız konsulu Qamba qonşuları həmişə onlarla ittifaqda olmağa can atdığını qeyd edirdi (10, s.101).

Car-Balakən camaatlıqlarından ehtiyat edən Kaxetiya çarı II İrakli "moride" adlı xüsusi qoşun hissələri yaradaraq sərhəddə yerləşdirdi (12, s.397). Bu da kömək etmədikdə İrakli daxili asayişi qorumaq üçün carlıların özlərini dəvət etdi. Çağırılan "müdafiəçilər" isə asayişi qorumaq əvəzinə Tiflisin özündə belə "özbaşınalıq" edirdilər. O, eyni zamanda Gürcüstanı üzərini almış bu bəladan qurtarmaq üçün xristian dünyasında, Avropa və Rusiyada müttəfiq axtarışına başlayır. İrakli bu barədə 1782-ci ildə Müqəddəs Roma-Alman imperatoru II İosifə yazırdı: "Biz Avropa tipində ordu yarada bilmərik, çünki buna maliyyə imkanlarımız çatmır. Əgər carlılar və digər müsəlmanlar birləşsələr onlar bizə qalib gələcəklər. Acizanə surətdə xahiş edirəm ki, bizə bir neçə alay saxlamaq üçün vəsait verəsiniz" (14, s.421). Nəhayət Rusiya ilə razılıq əldə olunur. 1783-cü ildə II Yekaterina ilə bağlanmış Georgiyevsk Rusiya-Gürcüstan müqaviləsinə əsasən bura göndərilmiş iki rus batalyonu da gürcü qoşunları ilə birlikdə ölkəni qorumaqda aciz qalır.

Georgiyevsk sülhünü imzalayaraq Şərqi Gürcüstanda möhkəmlənən Rusiya ardınca Azərbaycan xanlıqları ilə müharibəyə başlayır. Rus qoşunlarının hücum istiqaməti, Car-Balakən və Gəncənin alınması zamanı tətbiq edilən hərbi üsullar, həmin torpaqların tutulmasından sonra yaradılan idarə sistemi deyilənləri təsdiq edir (2, s.21).

İlk hədəf kimi Car-Balakənin seçilməsi təsadüfi deyildi. Car-Balakən rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi yolunda maneə, İran və Türkiyə üçün isə Rusiyaya qarşı mübarizədə mühüm strateji məntəqə idi.

Hələ 1801-ci ildə bu təhlükəni hiss edən icmalar Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general-leytenant K.F.Knorrinqə qarşılıqlı əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq istədiklərini və Rusiyaya qarşı heç bir düşmənçilik tədbirlərini görməyəcəklərini yazırdılar. Ancaq çar I Aleksandr Knorrinqdən əgər kiçicik bir bəhanə olarsa carlıları dərhal cəzalandırmağı tələb edirdi (3, s.899, 914).

Ənvər Fəttah oğlu Məmmədov – t.ü.f.d. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Qafqaz komandanlığı Carın işğalını daha əlverişli vaxta saxlamaqla yanaşı, onların yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Sığnaq qalasının ətrafında üç yeqer və bir muşketyor bölüyünü yerləşdirir (19, c.I, s.188). 1800-cü ilin noyabrında carlıların qonşu bölgələrlə birləşmiş qüvvələri rus-gürcü dəstələri ilə Alazan ətrafındakı döyüşdə məğlub olur. 1801-1802-ci illərdə bəzi xırda yürüşlər nəzərə alınmazsa carlıların Gürcüstan ərazisindəki rus hissələrinə heç bir irimiqyaslı hücumları baş vermir. Həmin illərdə gürcü şahzadəsi Aleksandr, Ahalsıx paşası Şərif paşa, Gəncə xanı Cavad xan və İran şahı Baba xanla camaatlığın nümayəndələri arasında ruslara qarşı birgə çıxış etmək barədə aparılan danışıqlardan həlledici nəticə əldə olunmur (3, s.287, 288, 291). Artıq 1802-ci ilin sonunda mayor Lazarev Knorrinqə yazırdı: "Balakən icmasından bizimlə danışığa getmiş kəndxudalar Əli və Cücüy geri qayıdan kimi yerliləri tərəfindən bu hərəkətlərinə görə öldürülmüşlər. İcmaların kəndxudaları isə Şuşada yerli xanla bizim əleyhimizə çıxış üçün razılığa gəliblər" (3, s.654). Onların çıxışını qabaqlamaq məqsədilə təcili olaraq 1803-cü ilin martında general-mayor V.S.Qulyakovun başçılığı ilə Cara ekspedisiya hazırlanır. Balakən yaxınlığında baş vermiş ilk döyüşdə yerli əhali 500 nəfər itirir, 136 nəfər, o cümlədən iki qaçqın gürcü knyazı əsir düşür (15, s.91). Martın 29-da isə Car tutulur. 1804-cü ilin yanvarında yerli əhalinin müqaviməti qırılır. Buna baxmayaraq Balakən, Katex kəndlərinin əhalisi dağlara çəkilib mübarizəni davam etdirirdilər. Tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən daxili idarəçilik saxlanmaqla camaatlığın ərazisində rus qoşunları yerləşdirilir. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general P.D.Sisyanov Car-Balakənin işğalı barədə vitse-kansler, qraf V.P.Koçubəyə yazırdı: "Bu zəbt xüsusi diqqətə layiqdir. Car-Balakən kompaniyası yeni düşmənin hərbi qüvvəsinin və yerli əhaliyə qarşı olan qəddarlığın nümunəsi kimi bütün Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarına dərs olmalı idi" (2, s.22). O, özünün çara göndərdiyi raportunda isə yazırdı ki, ələkeçməz qala Car-Balakənin alınması İran və Dağıstanı lərzəyə salıb (4, s.610).

Çar məmurları Carın tutulmasının strateji əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazırdılar ki, Carın tutulması Kürün üzərindən, Gəncə, Nuxa və Şamaxıdan keçərək Bakı ilə Tiflisi birləşdirən məlum yolun təhlükəsizliyini təmin edir (4, s.686).

Lakin Car-Balakənin tabeçiliyi zahiri idi. 1804-cü ilin əvvəlində carlılar Balakən yaxınlığındakı döyüşdə rus qoşunlarını darmadağın edirlər və Vasili Semyonoviç bu döyüşdə öldürülür (4, s.690). Həmin vaxtı general-mayor Qulyakov 16 bölük kazak dəstəsi və 5 topdan ibarət böyük qüvvə ilə carlıları cəzalandırmaq üçün Car-Balakənə yürüş edir. Tərəflər arasında Car yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Qulyakov öldürülür, rus qoşunları isə məğlub edilir. Onların az bir qismi general-mayor knyaz Orbelianinin başçılığı ilə qaçıb canını qurtara bilir (13, s.138-140).

Bundan sonra Car-Balakən rus qoşunlarına qarşı mübarizə aparan qüvvələrin toplaşdığı mərkəzə çevrilir. Rusların təqibindən qaçmış Şəki xanı Məhəmməhəsən xan, İori çayı sahillərindən üsyan etmiş 1000 türk ailəsi, qaçqın gürcü knyazları bu zaman Car-Balakənə toplaşmışdılar (5, s.324-325). Tərəflər arasında 1805-ci ildə əldə olunmuş ikinci öhdəliyə də əməl olunmurdu. Belə olduqda, 1806-cı ilin dekabrında knyaz Orbeliani Cara yürüş edir. Katex yaxınlığındakı döyüşdə onları məğlub edərək üçüncü dəfə camaatlığın nümayəndələri ilə müqavilə bağlayır (5, s.321-323).

Türkiyə və Qacarlar İranı ilə müharibələrin aparıldığı vaxtda Qafqaz komandanlığı carlıları çarizmə qarşı çıxışlara sövq etdirməmək üçün onlara qarşı siyasətini yumşalmağa

məcbur olur. Buna görə də 1812-ci il Kaxetiya kəndli üsyanında iştirak etmiş carlıları cəzalandırmaq üçün Qafqaz komandanlığı heç bir tədbir görmür. Ancaq digər yolla - Carın müttəfiqi olan İlisu sultanını öz tərəfinə çəkməklə onu zəiflətməyə çalışır (5, s.368). Camaatlıqlar isə daha da irəli gedərək 1813-cü ilin yanvarında baş komandan A.F.Rtişşevə məktubla müraciət edərək yazırdılar ki, "biz hətta rusların görə bilmədikləri bir işi, dağıstanlıların Kaxetiyaya yürüşlərinin qarşısını almışıq. Bunun əvəzində isə siz bizi mükafatlandırmalısınız. Eyni zamanda xahiş edirik ki, bizə daha sədaqətli olan Məhəmməd Həsən xanı Şəki hakimi təyin edəsiniz" (5, s.683). Bu məktubla car-balakənlilər rus komandanlığına açıq şəkildə tabeçilikdən imtina edərək hətta onlarla hesablaşmağı "məsləhət" görürdülər. Çarizmin başı isə İran və Türkiyə ilə müharibəyə qatıldığından bütün bunlara göz yummağa məcbur olurdu. Çünki onların şimalında hələ də tabe edilməmiş dağıstanlılar istənilən vaxt carlıları öz tərəfinə çəkə bilərdilər. Artıq XIX əsrin 20-ci illərindən dağlılar arasında yayılmağa başlayan müridizm Car-Balakənə də yol tapmışdı. Müridizmin bu bölgədə yayıcılarından biri Hacı Şəfi bəy idi (15, s.99).

II rus-qacar müharibəsi ərəfəsində Car-Balakəndə yeni həyəcanlar başlayır. 1825-ci ildə onlar üç minlik qüvvə ilə rus meylli İlisu sultanını cəzalandırmaq üçün yürüş edirlər. Top Qarağacdakı rus qərargahı car-balakənlilər tərəfindən yandırılır. 1826-cı ildə çarizmin barışmaz düşməni qazıqumuxlu Surxay xan, ingilis ordusunun polkovniki Montis və şahzadə Aleksandr da gizli danışıqlar aparmaq üçün Cara gəlirlər. Avqustun sonunda ruslar İran şahının carlılara göndərdiyi məktubunu ələ keçirirlər. İran şahzadəsi Məhəmməd Mirzənin Cara göndərdiyi ikinci məktubunda isə o, carlıları kafirlərə qarşı birgə mübarizəyə çağırırdı (1, s.52).

1826-cı ilin yayına doğru rus-qacar müharibəsinin təsiri ilə Car-Balakəndə yenidən həyəcanlı vəziyyət yaranmışdı. Həmin ilin iyul ayında Danaçı kəndində keçirilən yığıncaqda başlanmış müharibə ilə əlaqədar ümumi üsyana hazırlıq işi müzakirə edilir. Bu yığıncağın qərarı ilə Kuklun Şaban şahzadə Abbas Mirzənin yanına göndərilir (9, s.21). Lakin qocalmış Surxay xanın qəfil ölümü üsyanın təxirə salınmasına səbəb olur.

Sentyabrın əvvəllərinə doğru Car-Balakəndə yenidən üsyana hazırlıq işi başlanır. Sentyabrın sonunda Beybulatın başçılığı ilə iki minlik dəstə Danaçı kəndində, Əliisgəndər bəyin iki oğlu (onlardan biri sonralar Dağıstan və Çeçenistanın ikinci imamı olmuş Həmzət bəy idi - Ə.M.) və Surxay xanın nəvəsi Mahmat xanın başçılıq etdiyi beş min nəfərlik qüvvə isə Carda yerləşmişdi (9, s.28,34). Kiçicik bəhanə böyük bir üsyana səbəb ola bilərdi. Lakin İran ordularının Şamxor yaxınlığındakı məğlubiyyəti və ardınca knyaz Eristovun başçılığı ilə 8 minlik rus qoşununun Cara yürüşü onları qəti hərəkət etməkdən çəkindirir. Qafqaz ordularının baş komandanı, general A.P.Yermolovun Car-Balakənə doğru irəliləməsi xəbəri isə carlıları tabe olmağa məcbur edir. Bununla da, 1826-cı il Car-Balakən üsyanı açıq çıxış şəklini ala bilmir. Camaatlıq yenidən əvvəlki şərtlər əsasında Eristov ilə müqavilə bağlayır.

Çarizm artıq camaatlığın "özbaşınalıqlar"ına son qoymağı qərara alır. Buna hazırlıqla bağlı olaraq Nuxa qəzasından başlayan Laqodexidən keçərək Tuşetiyaya qədər uzanan "Kordon xətti" hərbi istehkamı yaradılır (6, s.390). Çarizm bölgənin tam işğalına isə İran və Türkiyə ilə müharibələrini başa çatdırdıqdan sonra başladı. Çünki əsas məqsəd, müharibələr zamanı döyüşkən camaatlığın bitərəfliyini təmin etmək idi və indi müharibə qurtardıqdan sonra onlar daha əvvəlki kimi təhlükəli deyildilər.

1830-cu ilin iyul ayından dekabradək – altı aya qədər davam edən Car-Balakən üsyanı yatırıldıqdan sonra Cənubi Qafqazın son azad məntəqəsi işğal edilərək, ərazisində

Car-Balakən vilayəti yaradılır. Vilayətdə sabitliyi qorumaq üçün yeddi, Yeni Zaqatala qalasında isə üç batalyon yerləşdirilir. Çarizm 1830-cu il üsyanını qəddarlıqla yatırsa da Car vilayətini tam itaətə gətirməyə müvəffəq olmur. Bu üsyandan sonra müridizmə qoşulmuş car-balakənlilərin təsirilə bölgədə yeni həyəcanlar başlayır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1.Süleymanova S.Ə. Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyinin XVIII-XIX əsrlərə dair arxeoqrafik sənədləri. Azərb. EA-nın "Xəbərlər"i. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1990, №4, s.50-55.
2.Şükürov K.K. Azərbaycanın bölüşdürülməsi. "Kitablar aləmində" jurnalı. 1990, №3, s.20-29.
3.Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т.I. Тифлис, 1866.
4.Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т.II. Тифлис, 1868.
5.Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т.III. Тифлис, 1869.
6.Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т.VIII. Тифлис, 1881.
7.Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т.X. Тифлис, 1885.
8.Алескеров Ю.Ю. К истории Закатальского округа в первой половине XIX века и восстание 1863 г. Дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, Институт Истории АН Аз. ССР, 1950.
9.Волконски Н.А. Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 гг. в связи с мюридизмом. Кавказский Сборник, т. XII. Тифлис, 1888, с. 1-216.
10.Гаджиев В.Г. Джаро-Белоканский союз сельских обшин в освещении французского консула Гамбы. Общественный строй союзов сельских обшин Дагестана в XVIII-начале XIX вв, Махачкала, 1981.
11.Кавказский Календар на 1915 г. Тифлис, 1916.
12.Константинов и. Джаро-белоканцы до XIX столетии. Сб. газеты «Кавказ» на I и II полугодие 1846 г., Тифлис, 1847, с.376-401.
13.Константинов И. Смерть ген.-м. Гулякова. Сб. газеты «Кавказ» на I и II полугодие 1846 г., Тифлис, 1847, с.138-140.
14.Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. V, Тбилиси, 1937.
15.Петрушевский И.П. Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX в., Махачкала, 1993.

А.Ф. МАМЕДОВ

ИЗ ИСТОРИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ ДЖАРО-БАЛАКЕНСКИХ ДЖАМААТОВ ПРОТИВ РОССИЙСКОГО ЦАРИЗМА В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Колониальная политика, завоевание, царизм, восстание, Джаро-Балакен, вольные общества.

В Азербайджанской историографии проблема борьбы против иноземных захватчиков занимает особое место. В статье на основе первоисточников и исторической литературы освещается вопрос зовоевания Российской империей северо-западного региона Азербайджана и борьба местного населения с превосходящими силами оккупантов в первой трети XIX века. В ходе этой борьбы Джаро-Балакены превратились в центр сопротивления царизму, где периодически сосредотачивались основные антироссийские силы всего Кавказа.

A.F. MAMMADOV

FROM THE HISTORY OF EMANCIPATING STRUGGLE OF JAR- BALAKEN SOCIETIES AGAINST RUSSIAN TSARISM IN THE FIRST THIRD OF XIX CENTURY

SUMMARY

Key word: Colonial politics, occupation, tsarism, uprising, Jar-Balaken, free communities

Struggle against overseas agressors takes a basic place in Azerbaycan historygraphy. On the base of original historical literature the article covers the gain of Azerbaijan south- east territories by Russian imperie and the struggle of inhabitants against the exceeding powers of occupiers in the first third of XIX century. During the struggle Jar-Balaken turned into a resistance center against tsarism where time by time basic antiRussia powers of all Caucasus were consantrated.

AZƏRBAYCANDA APREL İŞĞALI VƏ SOVET İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏTBİQİ

Nuru MƏMMƏDOV[288]

Şimaldan hücuma keçən XI işğalçı ordu V.İ.Leninin göstərişlərinə və Mərkəzin əmrinə əsasən Bakını və Azərbaycanı ələ keçirməli, Bakı neftinə və Azərbaycanın sərvətlərinə sahib olmalı idi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün bolşeviklər əvvəlcədən hazırlıq işləri görmüşdülər, hətta AK (b) P I qurultayında silahlı üsyan məsələsini də istisna etmədilər. 1920-ci il aprelin 8-də RK(b) P MK plenumunun qərarına əsasən Qafqaz Bürosu yaradıldı, onun tərkibinə S.M.Kirov, N.Nərimanov, Q.K. Orconikidze, Y.D.Stasova və b. daxil edildilər. (5, 518; 3, 350).

Bakını və Azərbaycanı ələ keçirmək üçün Sovet Rusiyasının hərbi qüvvələri bütün gücü ilə hərəkətə keçdi. XI ordu hissələrinin hücumuna bolşeviklər şərait yaratdılar.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament müəyyən şərtlərlə hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil vermək məcburiyyətində qaldı. XI ordu hissələrinin zirehli qatarı aprelin 27-də Azərbaycan ərazilərini işğal edərək Biləcəri stansiyasına, sonra isə Bakıya daxil oldular.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında N.Nərimanov başda olmaqla Ə.H.Qarayev, Ç.İldırım, C.Vəzirov və A.Əlimovdan ibarət Azərbaycan SSR XKS-in - Azərbaycan hökumətinin tərkibi təsdiq olundu (7, 420-421; 6, 10). Beləliklə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin yaradıldığı elan edildi və Azərbaycan SSR yaradıldı. Aprelin 28-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsi əhaliyə müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi ki, respublikada ali qanunvericilik və icra hakimiyyətini həyata keçirən «Müvəqqəti İnqilab Komitəsi Fəhlə, kəndli və əsgər deputatlarının Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı çağırılan vaxta qədər fəaliyyət göstərəcəkdir» (9, 30 aprel 1920). Buna görə də yeni hökumət Müvəqqəti İnqilab Komitəsi adlanır. Yerlərdə isə sovet hakimiyyəti qəza, nahiyə və kənd inqilab komitələrinin əlində idi. Həm Azərbaycan İnqilab Komitəsi, həm də yerli inqilab komitələri Mərkəzdən idarə olunan proletariat diktaturası orqanları idi, özünü «fəhlələrin və kəndlilərin iradəsini ifadə edən» (3, 351) hökumət adlandırdı, ancaq ertəsi gündən soyğunçuluğa və qəddarlığa başladı.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin müraciətində qarşıda duran mühüm strateji vəzifələr göstərilir və həmin vəzifələrin həyata keçirilməsində fəhlələrlə kəndlilərin möhkəm ittifaqına, özü də sinfi ittifaqına əsaslanırdı. Azərbaycan SSR-də sovetləşmənin ilk hakimiyyət orqanları olan inqilab komitələri sürətlə təşkil olunurdu. Əvvəl şəhər və qəza inqilab komitələri, sonra isə nahiyə və kənd inqilab komitələri yaradılırdı. İnqilab Komitələri 1920-ci il aprelin 28-də Bakıda və onun rayonlarında, aprelin 29-da Gəncə quberniyasında, Nuxa qəzasında, aprelin 30-da Şamxorda, Şamaxı, Salyan, Zaqatala, Ağdaşda, mayın 3-də Bakı kəndlərində, Lənkəran və Quba qəzalarında, habelə respublikanın digər ərazilərində yarandı. Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin mayın 5-də Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətində deyilirdi ki, Azərbaycan SSR-ın gənc Sovet

---

Nuru Məmmədov – t.ü.f.d. Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Respublikası əhalinin toxunulmazlığını elan edir, onların maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və vergiləri yüngülləşdirmək üçün vacib məsələləri həyata keçirməyi özünə inqilabi vəzifə bilir (10, 15-16).

Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin qərarına görə iki həftə ərzində bütün respublika ərazisində inqilab komitələri yaradıldı. Həmin qərara görə 1920-ci il iyunun ortalarına qədər Bakı qəzasında 4 nahiyə və 68 kənd inqilab komitələri, Gəncə qəzasında 100-dən çox nahiyə və kənd inqilab komitələri yaradıldı. Nahiyə və kənd inqilab komitələri Qarabağ, Şamaxı, Lənkəran, Şamxor, Quba, Qazax və b. qəzalarda da yaradılırdı. 1920-ci il avqustun 25-dək respublikada 16 qəza, 46 nahiyə, 12 rayon və 435 kənd inqilab komitələri yaradıldı (11, 17, 26-27).

Sovet hakimiyyəti Naxçıvanda bir qədər gec-1920-ci il iyulun 28-də quruldu. Sovet hakimiyyət orqanları olan inqilab komitələri və yoxsul komitələri Naxçıvan vilayətində xeyli müddət davam etmişdi. Vilayətdə Sovetlər 1921-ci ilin sonu-1922-ci ilin əvvəlində təşkil edilmişdi. 1922-ci il yanvarın 25-də Ümumnaxçıvan I Sovetlər qurultayında Naxçıvan İnqilab Komitəsi ləğv edilərək 7 nəfər üzv və 2 nəfər namizəddən ibarət Naxçıvan MİK yaradılmışdı (8, 114).

Azərbaycan müvəqqəti inqilab Komitəsinin 1920-ci il 3 may tarixli qərarına əsasən Bakıda və respublikanın kənd, nahiyə və qəzalarında inqilab komitələri yaradıldı (11, 25-26).

İnqilab komitələrinin rəhbərliyi ilk vaxtlarda daxili işlər komissarlığı tərəfindən təyin edilirdi. 1920-ci il iyunun 9-da qəbul edilmiş dekretə əsasən XDİK respublikada inzibati idarə işlərini həyata keçirən orqan elan edildi və yerlərdə hakimiyyət orqanlarının təşkili ona tapşırıldı (4, s.6-7).

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, 1920-ci ildə də Azərbaycan işğal olundu. Yəni Azərbaycan 2 dəfə işğal olundu: Çar Rusiyası tərəfindən və Sovet Rusiyası tərəfindən. Gülüstan müqaviləsi Azərbaycan dövlətçiliyinin ləğvinə səbəb oldu. Analoji fakt 1920-ci ilin aprelində təkrarlandı, XI ordu müstəqil ADR-i işğal etdi. Çarizm dövründə olduğu kimi, Sovet Rusiyası Azərbaycanı öz müstəmləkəsinə çevirdi. Aprel işğalı ilə Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyuldu.

Gülüstan və Turkmənçay müqavilələrindən sonra olduğu kimi, aprel işğalından sonra da bütün Azərbaycanı xalq müqavimət hərəkatı bürüdü. Bu xalq hərəkatlarında xalqımızın bütün nümayəndələri - fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar, din xadimləri, generallar, əsgərlər və zabitlər, bir sözlə, hamı iştirak edirdi. Bütün bu üsyanların və genişlənən xalq hərəkatının başlıca səbəbi çar və sovet hakimiyyət orqanlarının qəddarlığı, zorakılığı və soyğunçuluğu olmuşdur. Xalq hərəkatları bir daha onu sübut edir ki, Azərbaycanda milli qurtuluş hərəkatı heç vaxt dayandırılmayıb, xalq heç vaxt susmayıb. Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini itirməklə barışa bilmirdi. Müstəqilliyi geri qaytarmaq hər bir azərbaycanlının arzusuna çevrilmişdi. Sovet rejiminin qəddarlığına qarşı üsyanlar çevrilişdən bir az sonra – may ayından başlandı, nəhayət, 1991-ci ilin oktyabrında müstəqillik əldə olunduqdan sonra başa çatdı. Amma şimal qonşumuzun Azərbaycanı öz əsarəti altına almaq cəhdi bu gün də davam etməkdədir. Bu cəhd Qarabağ və ətraf rayonların erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalında özünün göstərir.

Sual olunur: bu gün Gülüstan müqaviləsinin 200 illiyini qeyd edərkən Azərbaycan kommunistlərinin lideri iki xalq arasında olan «ləkəli səhifələr» haqqında olan həqiqətlər barədə nəyə görə danışmırlar, nəyə görə susurlar? Doğrudur, Azərbaycan rəhbərliyinin

söz demək hüququ var idi, amma öz cəsarətli demarşları ilə hansı nəticələr əldə edə bilərdilər və nəyə nail ola bilərdilər? İlk növbədə onları işdən azad edəcəkdilər və «millətçilikdə» günahlandıracaqdılar. Hər şey puç olardı. Sovet imperiyasının mayası elə yoğrulmuşdu ki, onun rəhbərliyi həm ideoloji, həm də iqtisadi və həm də siyasi baxımdan Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin varlığı ilə barışa bilmirdi. Buna görə də Sovet Rusiyasının XI ordusu Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinə son qoydu və işğal etdi.

Respublikada sovet hakimiyyət orqanları özlərinə güclü siyasi dayaqlar yarada bildilər. Müəyyən dekret və qərarlara inanan geniş xalq kütlələri ilk vaxtlar sovet hakimiyyətini «ura» ilə qarşıladılar. Fəhlələrə 8 saatlıq iş günü, kəndlilərə pulsuz torpaq paylamaq, əmək haqları və pensiyaları, xalqın sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq ideyalarına inanan sadə adamlar hələ bilmirdilər ki, qarşıda onları hansı repressiyalar gözləyir.

İstər mərkəzdə və istərsə də respublikada ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların yerli şöbələrinin qanunçuluq fəaliyyətinin və təşkilat quruculuğunun gücləndirilməsinə diqqət xüsusilə artmışdı. Çünki aprel çevrilişindən sonra ölkədə baş verən mürəkkəb siyasi hadisələr və mövcud partiya qarşıdurmaları siyasi rejimin daxilən sərtləşməsinə doğru istiqamətlənmişdi. İnqilabi ideologiyalaşdırma, köhnəliyə qarşı dağıdıcı müharibə elan edilməsi, leninçi-stalinçi ideyalara xidmət edən yeni «ədalətli cəmiyyətin» yaradılması, əsil «xalq hakimiyyətinə» doğru sərt «uğurlar», digər siyasi partiyaların fəaliyyətinə qadağalar qoyub, yalnız kommunistlərin siyasətini qəbul edən birpartiyalı sistemin bərqərar olması yeni sosializm mexanizminin yaradılmasından, ona qarşı çıxanların isə qanunların əli ilə «axırına çıxmaq»dan xəbər verirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Az.MİK-ə ciddi tapşırıqlar verildi.

Az.MİK-in qanunvericilik fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilk olaraq onun özündən başlanıldı. Belə ki, Konstitusiyaya və əsasnaməyə uyğun olaraq 1921-ci ildə Az.MİK-in 11 komissiyası yaradıldı (1, i.2a, 57-58) və hər bir komissiyanın hüquqları daxilində vəzifələri müəyyənləşdirildi. Bundan sonra isə ümumi idarə işlərinə rəhbərlik etmək, dövlət əhəmiyyətli tədbirləri həll etmək üçün ali icraedici orqan olan respublika XKS-ni, onun ayrı-ayrı xalq komissarlarını və kollegiyalarını yaratdı. Bununla da Az.MİK qanunvericilik yolu ilə respublikanın ali icraedici hakimiyyət orqanlarını yaratdı. Ardıcıl olaraq yerli hakimiyyət orqanlarının yaradılmasına və onların təşkilatca formalaşmasına müntəzəm olaraq diqqət artırılmağa başlandı. Məhz həmin diqqətin nəticəsidir ki, 1921-ci ilin oktyabrında Az.MİK haqqında 2-ci Əsasnamə qəbul edildi (2, i.124, 101). Həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq Az.MİK-in qanunvericilik və icraedicilik fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə dair əlavə səlahiyyətlər verildi və onun dövlətçilik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin hüquqi bazası möhkəmləndirildi. Əsasnamənin 2-ci bəndində deyilirdi ki, bütün idarə və müəssisələrin, ali və yerli hakimiyyət orqanlarının, onların icraiyyə komitələrinin işlərinə nəzarət etmək üçün Az.MİK sessiyalarda onların işini yoxlayan daimi fəaliyyətdə olan komissiyalar yaradır, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vaxtlarda onların hesabatlarını dinləyir, müzakirə edir, zəruri qərarlar çıxarır, fəaliyyətlərinə qiymət verir (2, i.124, 101). Mərkəzdə olduğu kimi, respublikada da hakimiyyət orqanlarının qanunvericilik fəaliyyətində «ikili tabelik» prinsipinə əməl edilirdi. Yəni yerli hakimiyyət orqanları həm özlərinin mərkəzi orqanına və həm də müvafiq olaraq yuxarı hakimiyyət orqanlarına tabe idi.

Yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşmasını nəzarətində saxlayan mərkəz müntəzəm olaraq onların yenidən təşkili, hüquq və vəzifələri, fəaliyyət mexanizminin yüksəldilməsinə, onun sosial dayaqlarının və zəhmətkeş əhali ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə «qayğı» göstərir, digər əyalət respublikaları kimi, Az.MİK-ə də direktiv göstərişlər verirdi. Az.MİK-in isə yuxarıların sifarişinin yerinə yetirməkdən başqa çarəsi qalmırdı. Bununla belə Az.MİK respublikada ali və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilində, formalaşmasında və təkmilləşdirilməsində geniş fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.379, siy.3.
2. ARPİİ SPİHDA, f.1, siy.74, iş 5.
3. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1964, 818 s.
4. Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları soveti iclasçılarının protokolları (1920-1922-ci illər). Bakı: "Çaşıoğlu", 2009, 552 s.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. V cild, Bakı: Elm, 2001, 629 s.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VI cild., Bakı: Elm, 2000, 516 s.
7. İbrahimov Z. İ. V.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərnəşr, 1970, 527s.
8. Mədətov Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkili. Bakı: Azərnəşr, 1958, 164 s.
9. "Бакинский рабочий», 16 oktyabr 1920
10. Городецкий Е.Н. Рождение советского государства. Москва, 1965, 531с.
11. История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934 гг). Баку: Элм, 1973, 552 с.

MÜNDƏRİCAT

Yaqub Mahmudov	XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri.....	3
Tofiq Mustafazadə	1813-cü il Gülüstan müqaviləsinə aparan yollar, müqavilənin hüquqi və tarixi nəticələri.....	6
Selma Yel	Ədirnə müqaviləsinə əsasən Türkiyədən Azərbaycana ermənilərin köçürülməsi.....	12
Yusuf Sarinay	Rusya'nın Kafkasya politikasında ermeniler.....	21
Даниал Кидирниязов	Народно-освободительная борьба народов северного Кавказа под руководством Имама Мансура в последней четверти XVIII века.....	27
Necdet Hayta	1787- 1792 Osmanlı – Rus savaşı ve Kafkasya'ya etkileri.....	34
Саид-Хасан Мусхаджиев	Специфика идеологии освободительного движения народов Северного Кавказа (1785-1791 гг.) Под руководством Шейха Мансура.	44
Sebahattin Şimşir	Stalin döneminde Şeyh Şamil'in mücadelelerinin sovyet kaynaklarında değişime uğramasına dair tespitler.....	50
Рамадан Султанбеков	Аварское ханство в контексте политики России на Восточном Кавказе в конце XVIII – начале XIX в.....	54
Camal Mustafayev	Gəncə xanlığının rus-gürcü bloku ilə mübarizəsi tarixindən.....	62
İradə Əliyeva	XIX əsrin 50-60-ci illərində Şimal-Qərbi Azərbaycanda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə və ingiloylar.....	70
Aytən Mehdiyeva	Şimali Qafqazın Dağ qalaları.....	82
Təranə Behbudova	Nuxa-Göynük üsyanı haqqında.....	90
Xədicə Abbaslı	Qarabağ XVIII əsrin birinci yarısı Osmanli-Səfəvi müharibələri dövründə...	95
Хаджи Мурад Доного Сергей Касумов	Кавказ. Арена Стратегического Соперничества.....	102
Зуб Наталия Николаевна	Письма с Кавказа (по материалам ИР НБУВ).....	110
Entela Muço	18.-19. Yy. Geçiminde Güney Kafkasya'daki gelişmeler üzerinde bazı bakışlar (Azerbaycan).....	117
Игорь Турицын	К вопросу о методологии и приоритетах изучения Кавказской войны...	126
Аскербий Панеш	К вопросу об идеологии Кавказской войны……...	128
Gənbər Kərəmi	I Rusiya – İran Müharibəsində (1804-1813) Zəncan Əhalisinin İştiraki……	133
Güntəkin Nəcəfli	Çar Rusiyasının Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq istiqamətində fəaliyyətləri (XIX əsrin birinci yarısı)……	137
Севиндж Алиева	Северный Кавказ и вызовы времени: ориентиры великих держав и приоритеты горцев……	143
Ильгар Нифталиев	Переселение армян в Северный Азербайджан в трудах русских историков……	157

Vidadi Umudlu	Azərbaycan xalqının müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsi tarixindən – 1826-ci il üsyanları……...	163
Zəhra İslamova	Azərbaycanda Rusiya-Qacar qarşıdurması……..	167
Əfşan Nərimanlı	Qarabağ xanlığının Rusiyaya tabe edilməsinə dair.....	173
Nahide Şimşir	XIX. yüzyıl başlarında iki farkli kutuptan Osmanlı – Rus münâsebetlerine bakış.....	177
Александр Семенов	Социально-политическое развитие горских народов Северного Кавказа: от Кавказских войн к периоду общественной модернизации...	181
Ирада Гусейнова	Некоторые аспекты политики Русского Царизма на Кавказе в период Кавказской войны.....	186
İradə Məmmədova	Birinci və İkinci Rus-İran müharibələri dövründə Şimali Azərbaycanda əhalinin vəziyyətinə dair.....	195
Руслан Ханаху	Образ Кавказской Войны в дискурсе этнического сознания.....	206
İkram Ağasiyev	XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz müharibələri nəticəsində regionda baş verən etno-demoqrafik faciə və çarizmin alman kolonistlərini Qafqazda yerləşdirmək siyasəti.....	213
Tofiq Nəcəfli	XVIII əsrin I yarısında Səfəvi-Osmanlı münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında.....	222
Шаруфитдин Магарамов Рашидов Мурад	Противостояние иностранных держав планам Петра I на Северо-Восточном Кавказе.....	247
Fərəh Hüseyn	İrəvan xanlığının işğalı və ermənilərin köçürülməsi Xətt-I Hümayunlar işığında.....	250
Хейирбек Гасымов Дилавар Азимли	Некоторые соображения о Гюлистанском мирном договоре.....	258
Fəridə Əliyeva	Qafqaz müharibələrindən sonra Cənubi Qafqazın Azərbaycanlı əhalisi.....	261
Rübabə Əzizova	Gülüstan dağı	266
Rasim Bayraktar	19 yüzyıl Kafkas savaşları döneminde Osmanlı topraklarına göçler.....	270
Майрбек Вачагаев	Чечня в свете Кучук-Кайнарджийского и Гюлистанского мирных договоров.....	283
Зарема Адзинова	Кавказская война как фактор трансформации этнической структуры Северо-Западного Кавказа в XIX в……	292
Артур Далгатов Алмаз Исмаилова	Исторические особенности интеграции Дагестана в состав России (к 200- летию Гюлистанского Договора).....	398
Светлана Кудаева	Адрианопольский договор в контексте российской геополитики на Северо-Западном Кавказе (конец 20-х – 30-е гг. XIX в.).....	304

Марина Имашева	Азербайджанское купечество в структуре мусульманского предпринимательства города астрахани в первой половине XIX века.....	311
Masoumeh Daei	İran ticaretinde Rus- İngiltere rekabeti ve Abbas Mirza'nın ruslara karşı ticari politikası (XIX. Yüzyılın başlarında).....	320
Rahibə Əliyeva	XIX əsrdə İçərişəhərdə məhəllə sisteminin formalaşması.....	327
Əlihüseynli Sabir Tağıyev	Azərbaycanda xristian etiqadlı türk abidələri.....	332
Sevinc Mustafayeva	XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində rabitə vasitələrinin yaradılması tarixindən.....	347
Ганира Пиргулиева	Роль города Баку в торговых отношениях с Россией в XVI-XIX веках (на основе нумизматических материалов).....	350
Фуад Тагиев	Иреван в таможенной системе Российской Империи.....	354
Эсмира Вагабова	Влияние колониальной политики царской России на культуру Северного Азербайджана (вторая половина XIX – начало XX вв.).....	364
Şəhla Qurbanova	ABŞ-Rusiya rəqabəti tarixindən.....	379
Polad Xəlilov	"Bakı neft sənayeçiləri qurultayı"nın fəhlə təhsili sahəsində fəaliyyətinə dair (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri).....	384
Rəna Əsədova	Birinci Dünya Müharibəsi illərində çarizmin Şimali Azərbaycanda iqtisadi siyasətinin tarixindən.....	388
Emiliya Əliyeva	Qarabağ xanlığının kənd təsərrüfatına dair.....	394
Нигяр Ахундова	К вопросу о вкладе художественной интеллигенции Азербайджана в победе над фашизмом (1941-1945 гг.).....	399
Нармина Амирбекова	Структура воюющих сторон в период Первой Русско- Иранской (Каджарской) войны.....	408
Fəxri Hacıyev (Valehoğlu)	Qacar ordusunun Borçalı əsilli sərkərdələri: Nağı xan və İsmayıl xan.....	416
Фуад Раджабов	Из истории развития нефтяного машиностроения в Азербайджанской ССР в 20-50-х годах XX века.....	424
Leyla Hüseynova	Heydər Əliyev irsində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına münasibət məsələləri.....	434
Rəxşəndə Bayramova	Regionda hərbi-siyasi proseslər və Quba qəzası.....	439
Ənvər Məmmədov	Car-Balakən camaatlarının rus çarizminə qarşı azadlıq mübarizəsi tarixindən (XIX əsrin ilk otuzilliyi).....	446
Nuru Məmmədov	Azərbaycanda aprel işğalı və sovet idarəetmə sisteminin tətbiqi.....	450

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMİ ƏSƏRLƏR

AMEA A.A.Bakıxanov adınan Tarix İnstitutu

Azərbaycan Tarix Qurumu ictimai birliyi

"XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri"
mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları

XÜSUSİ BURAXILIŞ

ТРУДЫ

Института Истории НАН Азербайджана

Азербайджанское Историческое Общество

Материалы международной научной конференции
" Кавказские войны и их последствия в начале XIX века "

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

Formatı 60x90 $^{1}/_{8}$. F.ç.v. 57,5.
Tirajı 500

«Turxan» NPB